The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITÂ

WITH THE

COMMENTARY OF SÂYAṆÂCHÂRYA.

EDITED BY

SHANKAR PÂṆḌURANG PAṆḌIT, M. A.

Registered for Copy-right under Act XXV of 1867.

Vol. IV.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898

Price 10 Rupees.

BOMBAY:
PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ४.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण

संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

जावजी दादाजी

इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

१८९८.

मूल्यं १० रुप्यकाः

S'ivarâma S'âstrî Tâṭke and his services.

The work of carrying through the press, after the death of Mr. S. P. Pandit, the remainder of the text of Atharvaveda, and of preparing the Index of words, is mainly due to the exertions of Paṇḍit S'ivarâma S'âstrî Tâṭke. The help which this learned and hard working S'âstrî rendered to Mr. Paṇḍit, ever since he undertook this important work was so great that he would not have failed to acknowledge the same in appropriate words as he did in the case of his edition of *Gauḍa vaho.* As unfortunately Mr. Paṇḍit is not spared to make this return to the S'âstrî, it is only due to mention here that but for the close and exclusive attention of this many-sided S'âstrî, this work could not have been completed; and that he is, therefore, entitled to the best thanks of the Sanskṛit reading public for placing before them, with more than half its Bhâshya, this one of the most ancient sections of Indian literature.

Slight defects in the pada text of Kâṇḍa XX.

The pada text of the Sûktas and parts of Sûktas of Kâṇḍa XX mentioned in the following table will not be found in this edition, as none of the Manuscripts collated contain it; nor are the padas of that portion recited by the Vaidika Brâhmaṇas of the present schools. And consequently the padas are not noticed in the Index given at the end of volume III.

Sûktas.	Ṛiks.	REMARKS.
34	12, 16, 17	
48	1, 2, 3	
49	1, 2, 3	
127 136	Complete.	These are called Kuntâpa Sûktas.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तदशे काण्डे एकोऽनुवाकः । तत्र त्रीणि सूक्तानि । अयं "विषासहिम्" इत्यनुवाकः सलिलगणं[1]मध्ये पठितः । अतः "सलिलैः क्षीरौदनम् अश्नाति । मन्थान्तानि" इति [कौ॰ ३.१] "सलिलैः सर्वकामः" [कौ॰ ३.७] इत्यादौ चा[2]स्य विनियोगः ॥

उपनयनकर्मणि आचार्यः ब्रह्मचारिणो नाभिदेशं संस्पृश्य अमुम् अनुवाकं जपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्तभ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु"[१.९] इत्यादि "प्राणाय नमः [११.६] विषासहिम्[१७.१] इत्यनुमन्त्रयते" इत्यन्तम्[3] [कौ॰ ७.६] ॥

उपनयनकर्मण्येव ऋषिहस्ते "कर्मणे वाम्" इति हस्तप्रक्षालनानन्तरम् आचार्यो माणवकम् अनेनानुवाकेन अभिमन्त्रयते । "ऋषिहस्तस्य[4] कर्मणे वां वेशा[5]य वाम्" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "आ रभस्व[८.२] प्राणाय नमः[११.६] विषासहिम्[१७.१] इत्यभिमन्त्रयते" इति [कौ॰ ७.९] ॥

उपनयन एव आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम् आदित्यम् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । "उदस्य केतवः[१३.२] मूर्धाहम् "[१६.३] विषासहिम्[१७.१] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठते मध्यन्दिने अस्तं "यन्तम्" इति [कौ॰ ७.९] ॥

तथा आदित्यग्रहणरूपाद्भुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । "अथ यत्रैतद् आदित्यं तमो गृह्णाति तत्र जुहुयात्" इति प्रक्रम्य

1 S′ °गणे. 2 S′ om. च. 3 S′ इति for इत्यन्तम्. 4 So S′. *Kaus′ika*: ऋषिहस्तश्च.
5 *Kaus′ika*: वेषाय.

सूत्रितम् । "विषासहिं सहमानम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति [कौ॰ १३.७] । सूक्तेन । अर्थसूक्तेनेत्यर्थः । अतः कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य ग्रहणशान्तौ विनियोग इत्यवसीयते ॥

तथा चन्द्रग्रहणरूपाद्भुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन उपस्थानं कुर्यात् । "अथ[1] यदेतच्चन्द्रमसम् उपप्लवति" इति [कौ॰ १३.८] प्रक्रम्य सूत्रितम् । "रोहितैरुपतिष्ठते" इति ॥

अस्यानुवाकस्य आयुष्यगणे पाठाद् उपाकर्मणि अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । "अभिजिति शिष्यान् उपनीय" इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । "विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" इति [कौ॰ १४.३] ॥

अस्य सूक्तस्य सलिलगणे पाठात् "आदित्यां श्रुततेजोधनायुष्कामस्य" इति [न॰क॰ १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "सलिलगण आदित्यायाम्" इति [न॰क॰ १८] ॥

तथा कोटिहोमे अस्यानुवाकस्य विनियोगः । कोटिहोमं प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

जुहुयुः शान्तवृक्षस्य समिधो घृतसंयुताः ।
स्वयं चापि यजेद्[2] ब्रह्मा सवितारं दिनेदिने ॥
पाकयज्ञविधानेन मन्त्राश्च स्युर्विषासहिः ।
शान्तिकामो[3] यवैः कुर्यात् तिलैः पापापनुत्तये । इत्यादि [प॰ ३१.६] ॥

तथा भास्करप्रीत्यर्थं क्रियमाणे आदित्यमण्डलदाने अस्यानुवाकस्य मण्डलाकारापूपाभिमन्त्रणे विनियोगः । तद् उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । "अथ "यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः स्याम् इति स भास्करायापूपं द-

---

1 S′ The *Kaus′ika* sûtra does not correspond with the quotation. रोहितैरुपतिष्ठते is not in *Kaus′ika* 13. 8, but in 13. 7, so that part of 13. 7 is quoted by Sâyaṇa as part of 13. 8. Sâyaṇa, however, who quotes from the *Kes′avî* rather than from *Kaus′ika*, is misled by the directions given in the former. 2 S′ जपेद्ब्रह्मा. We with the *Atharvaparis′ishṭa*. 3 S′ कामाय वै for कामो यवैः which we take from the *Atharvaparis′ishṭa*.

"द्यात् । तस्य कल्पः ।" इत्यादि "सुवर्णशकलं चोपरिष्टान्निधायार्चयेद् रक्त[1]कुसुमैर्विषासहिम् इत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" इति [प° १२. १] ।

अत्र "त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः" इत्यनेन मन्त्रेण दर्शेष्टौ माहेन्द्रं हविरनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "सांनाय्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं वा इन्द्रेमम् [६. ५. २] त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]" इति [वै° १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रमायुष्मान् भूयासम् ॥ १ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम्[१] । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । आयुष्मान् । भूयासम् ॥ १ ॥

अत्र सूर्यादित्यादिप[2]दलिङ्गानाम् अश्रवणेपि कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य उक्तप्रकारेण कृत्स्ने[3]षु सौर्येषु कर्मसु प्रायेण विनियोगात् सूर्यपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । अथ वा परमैश्वर्ययोगात् "इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा" [नि° १०. ८] इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मत्वात् सूर्ये संभवाच्च ईड्यं नाम ह्व इन्द्रम् इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथ वा "विवस्वदिन्द्रयुताः" इति "इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते[4]" इति [तै° आ° १. १३. ३] च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । तथा तैत्तिरीयश्रुतिः । "ऐन्द्रीम् आवृतम् अन्वावर्ते । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतम् अनु पर्यावर्तते" इति [तै° सं° १. ७. ६. ३] । अतः उक्तरीत्या आदित्येन्द्रयोरेकत्वेन "सपत्नानां वि-

---

१ P °जितम् ।.

---

1 S′ °यार्चयेत् दिक्षुकुसुमैः. 2 S′ °पादलिंगानाम्. 3 S′ omits °त्स्नेषु. 4 S′ विवस्वांश्चैते.

षासहिम्" [ऋ° १०.१६६.१] "अषाढम् उग्रं सहमानम्" [तै° ब्रा° २.८.५.८] इत्यादिषु इन्द्रविशेषणतया प्रसिद्धानि विषासहिम् इत्यादीनि सूर्येपि अविरुद्धानि । ईड्यम् स्तुत्यम् आरोग्याद्यर्थिभिः सर्वैः प्राणिभिः सर्वदा स्तोतव्यं नाम सर्वेषां नामकम् । अथ वा नामेति प्रसिद्धौ । ईड्यत्वेन प्रसिद्धम् इन्द्रम् आदित्यं ह्वे हुवे इति संग्रहार्थः । ⧖ह्वयतेर्लटि "बहुलं छन्दसि" इति संप्रसारणम् । छान्दसो यण्⧖ । कीदृशम् इन्द्रम् इति तं विशिनष्टि विषासहिम् इत्यादिना । विषासहिम् विशेषेण सोढारम् । यथा शत्रवो न पुनरुद्भवन्ति तथा नाशयितारम् इत्यर्थः । ⧖षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् "सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ" इति किप्रत्ययः⧖ । तदेव उपपादयति सहमानम् इति । सहनशीलम् । "इन्द्रो यातूनाम् अभवत् पराशरः" [८.४.२१] इत्यादिश्रुतिभ्य इन्द्रस्य सहनशीलं प्रसिद्धम् । यस्य यादृक् स्वभावः स तादृशं करोतीति प्रसिद्धम् । अतः शत्रुहननस्वाभाव्याद् विषासहित्वं तस्य युक्तम् इत्यर्थः । ⧖सहेर्लटः शानश्⧖ । न केवलम् इदानीमेव तच्छीलत्वं प्रागपि तथेत्याह । सासहानम् पूर्वमपि अभिभवितारम् । अतः शत्रुहननस्वभावता सिद्धा । ⧖लिटः कानच् । एत्वाभ्यासलोपयोरभावश्छान्दसः⧖ । ननु सन्त्यन्ये सोढारः कोस्यातिशय इति तत्राह सहीयांसम् इति । सोढॄणां मध्ये अतिशयेन सोढारम् । ⧖सोढृशब्दात् "तुश्छन्दसि" इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु" इति तृलोपः⧖ । उक्तविशेषणचतुष्टयसिद्धम् अर्थं पुनरनुवदति क्रियासंबन्धाय सहमानम्[1] इति । उक्तोस्यार्थः । ⧖सहेश्शानश्[2]⧖ । एवंमहानुभावम् इन्द्रशब्दाभिधेयम् आदित्यं हुवे । इत्थं शत्रुसहनद्वारेण इन्द्रं प्रशस्य अथ तेषां सहआदिजेतृत्वद्वारेणापि प्रशंसति । सहोजितम् सहः परेषाम् अभिभावुकं तेजः । तस्य जेतारं शत्रुबलापहर्तारम् । स्वर्जितम् । स्वर् इति सुखनाम । शत्रूणां यत् सुखं तस्य जेतारं नाशयितारम् स्वर्गस्य वा जेतारम् । तथा गोजितम् गोशब्दो महिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादेरुपलक्षकः । शत्रूणां ये ग-

1 S′ सासहानमिति. 2 S′ सहेः शानन्.

वाद्याः सन्ति तेषां जेतारम् । यद्वा गावः उदकानि तेषां जेतारम् । तथा संधनजितम् सम्यग्धनस्य सुवर्णरजतमणिमुक्तादिलक्षणस्य जेतारम् । यद्वा सहआदिजयः स्वोपासकार्थो द्रष्टव्यः । स्वभक्तेभ्यः सहःस्वर्गगोधनानां लम्भकम् इत्यर्थः । "अर्वाञ्चम् इन्द्रम् अमुतो हवामहे यो गोजिद् धनजिद् अश्वजिद् यः" [५.३.११] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु इन्द्रस्य गवादिजेतृत्वं प्रसिद्धम् । ꣸ संधनाजितम् इति । सांहितिको दीर्घः ꣸ । उक्तगुणविशिष्टस्येन्द्रस्य आह्वाने प्रयोजनम् आह । आयुष्मान् भूयासम् इति । आह्वानोपलक्षितैस्त्रैकालिकोपस्थानादिलक्षणैः कर्मभिः परितुष्टस्य इन्द्रशब्दवाच्यस्य भगवतः सूर्यस्य प्रसादाद् अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण उपेतो भवेयम् । अत एव आयुष्मत्प्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं माणवकस्य त्रिकालम् आदित्योपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

द्वितीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियो देवानां भूयासम् ॥ २ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । देवानाम् । भूयासम् ॥ २ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् । आयुष्मान् इत्यस्य स्थाने [प्रियो] देवानाम् इति विशेषः । इन्द्रस्य सर्वदेवाधिपतित्वात् तदात्मकस्य सूर्यस्यापि "एकैव वा महान् आत्मा देवता । स सूर्य इत्याचक्षते सर्वभूतात्मा" इति प्रतिज्ञाय अनुक्रमणिकाकारेण स्वोक्तेर्थे "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति [ऋ॰ १.११५.१] उदाहृतत्वात् तथा "तद्विभूतयोन्या देवताः" इति प्रतिज्ञाय "तदप्येतद् ऋषिणोक्तम् । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहु- "रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

"यमं मातरिश्वानम् आहुः" [ऋ० १.१६४.४६] इति [स० अ० परि० २] प्रदर्शितत्वाच्च एकस्यैव[1] भगवतः सूर्यस्य सर्वदेवतामयत्वात् तस्मिन् एकस्मिन् प्रीते इतरेषां देवानां प्रियो भवतीत्यभिप्रायः । इतरथा येषां प्रियभावः प्रार्थनीयस्त एव पृथक्पृथग् उपास्याः स्युः । न च वाच्यम् एकेनैव प्रीतेनादित्येनालम् किम् इतरदेवानां प्रियभावप्रार्थनयेति । फलानभिघाताय इतरेषां स्वाधीनीकरणस्यापि अपेक्षितत्वात् । यथा लोके प्रीतेपि राजनि तत्परतन्त्राणामपि अमात्यादीनां प्रीत्यर्थम् उपाधावनदर्शनात् ॥

तृतीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः प्रजानां भूयासम् ॥ ३ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।
ईड्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । प्रऽजानाम् । भूयासम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः पुत्राद्या भृत्यादयश्च । तासां प्रियो भूयासम् । ता यथा विधेयाः सत्यः स्वात्मानं पूजयन्ति तथाविधो भूयासम् इति आशास्ते ॥

चतुर्थी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।
सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः पशूनां भूयासम् ॥ ४ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।
सहमानम् । सहःऽजितम् । स्वःऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

---

1 S′ एकस्यव.

ई॒ड्य॑म् । नाम॑ । ह्वे॒ । इन्द्र॑म् । प्रि॒यः । प॒शू॒नाम् । भू॒या॒स॒म् ॥ ४ ॥

पशवो गोमहिष्यजाविकाद्याः करितुरगोष्ट्रादयश्च । “चतुष्पादाः पशवः” इति श्रुतेः [ऐ° ब्रा° ५. १९] । सत्सु तेषु तेषां प्रियभावप्रार्थनौचित्यात् तल्लाभं तदानुकूल्यं चाशास्ते ॥

इत्थम् आयुष्याभावे कृत्स्नस्यापि लाभस्य वैयर्थ्यात् प्रथमम् आयुष्यम् आशास्य तत्सिद्धये देवतानुकूल्यमपि आशास्य पुत्राद्यभावे स्वात्मन एव अकात्स्न्यात् प्रजासमृद्धिम् आशास्य तदनन्तरं पशुलाभं प्रार्थ्य[1] अथ तैः सर्वैः संपन्नः स्वसमानेषु श्रेष्ठभावम् आशास्ते ॥

पञ्चमी ॥

वि॒षा॒स॒हिं सह॑मानं सासह्॒नं सही॑यांसम् ।
सह॑मानं सहो॒जितं॑ स्व॒र्जितं॑ गो॒जितं॑ संधना॒जित॑म् ।
ई॒ड्यं॑ नाम॑ ह्व॒ इन्द्रं॑ प्रि॒यः स॑मा॒नानां॑ भूयासम् ॥ ५ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । सह॑मानम् । स॒स॒ह्॒नम् । सही॑यांसम् ।
सह॑मानम् । स॒हः॒ऽजित॑म् । स्व॒ःऽजित॑म् । गो॒ऽजित॑म् । सं॒ध॒न॒ऽजित॑म् ।
ई॒ड्य॑म् । नाम॑ । ह्वे॒ । इन्द्र॑म् । प्रि॒यः । स॒मा॒नाना॑म् । भू॒या॒स॒म् ॥ ५ ॥

कुलजातिवयोधनविद्याकर्मादिभिः स्वसदृशाः समानाः । तेषां प्रियो भूयासम् । तेषामपि श्रेष्ठत्वेन उपजीव्यो[2] भूयासम् इत्यर्थः । सत्सु स्वसदृशेषु अन्येषु स्वस्य श्रैष्ठ्याभावाद् “अहं भूयासम् उत्तमः समानानाम्” [तै° सं° ३. ५. ५. १] । “समानानाम् उत्तमश्लोको अस्तु” [तै° सं° ५. ७. ४. ३] इत्यादिश्रुतिषु तेषामपि श्रैष्ठ्यप्रार्थनादर्शनात् । इत्थम् आयुष्यादिसर्वकामप्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य च सलिलगणे पाठात् “सलिलैः सर्वकामः” इत्यादिको गणप्रयुक्तो विनियोग उक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव प्रियः प्रजानां भूयासम् प्रियः समानानां भूयासम् इति लिङ्गाद् भास्करप्रीतिकरापूपदाने “अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः

१ P प॒शू॒नाम् ।. We with P J Cp.

1 S′ प्रार्थयित्वा.   2 S′ उपजीवको.

स्याम्” इति प्रक्रम्य “विषासहिम् इति अभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेद-येत्” इति अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥

षष्ठी ॥

उदि॒ह्युदि॑हि सूर्य॒ वर्च॑सा मा॒भ्युदि॑हि ।
द्वि॒षंश्च॒ मह्यं॑ रध्य॑तु॒ मा चा॒हं द्वि॑ष॒ते र॑धं॒ तवेद् वि॑ष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं नः॑ पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ६ ॥

उत् । इ॒हि॒ । उत् । इ॒हि॒ । सू॒र्य॒ । वर्च॑सा । मा । अ॒भि॒ऽउदि॑हि ।
द्वि॒षन् । च॒ । मह्य॑म् । रध्य॑तु । मा । च॒ । अ॒हम् । द्वि॒ष॒ते । र॒ध॒म् । तव॑ । इत् ।
वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । न॒ः । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शुऽभि॑ः । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । मा॒ । धे॒हि॒ ।
प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ॥ ६ ॥

सरति गच्छति संततम् इति वा [सुवति] प्रेरयति स्वोदयेन सर्वं प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः । ※ सर्तेः सुवतेर्वा क्यपि “राजसूयसूर्य°” इत्यादिना निपातितः । तस्य संबोधनम् ※ । हे सूर्य त्वम् उदिहि उदिहि । वीप्सया उदयविषया त्वरा द्योत्यते । स्वयमेव उदेष्यतः सूर्यस्य उदयविषयप्रार्थनं मन्देहाद्यसुरकृतोदयप्रतिबन्धम् अन्तरेण उदयाशंसनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः सूर्यस्य राक्षसकृतम् उदयप्रतिबन्धं तत्परिहारं च दर्शयति । “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि “रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात् । तानि हवा एता-“नि रक्षांसि गायत्रियाभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति । तदु हवा एते ब्र-“ह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षि-“पन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षि-“पन्ति” इति [तै°आ°२. २. १.] । उदिह्येव तव राक्षसकृत उदयप्रतिबन्धो मा भूद् इत्यभिप्रायः । उदयं विशिनष्टि । वर्चसा सर्वस्य आ-

१ So we with A B B^h C D K K^m R S^m V Cp Dc, and so throughout this Kâṇḍa. See Rw. In this Kâṇḍa E is wanting in the first seven verses and commences from मा त्वा॑ दभन्. २ P प॒शू॒ऽभिः ।.

वर्जेकेन तेजसा सह मा मां प्रति अभ्युदिहि । अनेन नीहारादितिरोधानाभावः प्रार्थितः । अथ वा वर्चसा हेतुना मम वर्चोलाभाय अभ्युदिहि । सूर्ये उदिते सर्वस्यापि पदार्थस्य वर्चःप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव । यद्यपि सर्वं भूतजातं प्रति उदेति तथापि उपासकस्य स्वस्य अभिमतप्राप्तिलक्षणप्रयोजनसद्भावात् माभ्युदिहि इति प्रार्थयते । श्रुतिश्च भवति । "तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगाद् इति" इति [तै° सं° ६. ५. ४. २] । उदयप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह द्विषंश्चेत्यादिना । हे सूर्य अप्रतिबन्धेन उदितस्य तव अनुग्रहात् द्विषन् मयि द्वेषं कुर्वन् शत्रुः । ⌛ "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः ⌛ । मह्यं रध्यतु मम वशं प्राप्नोतु । मम पादाक्रान्तो भवतु । ⌛ रध हिंसासंराद्ध्योः । दिवादित्वात् श्यन् ⌛ । यथा मद्द्वेषी स्वाधीनो भविष्यति एवं स्वयमपि तदाधीनः कदाचिदपि स्याम् इत्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावम् आशास्ते मा चाहं द्विषते रधम् । अहं त्वदुपासकस्त्वत्प्रसादाद् द्विषते मयि द्वेषं कुर्वते शत्रवे रधम् वशो मा भूवम् । अयम् अर्थो मन्त्रान्तरेपि स्पष्टम् उक्तः ।

उदगाद् अयम् आदित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मम रन्धयन् मो अहं द्विषतो रधम् । [तै° ब्रा° ३. ७. ६. २३]

इति । द्विषंश्च मा चाहम् इति चकारौ परस्परसमुच्चयार्थौ । सत्यपि भोग्ये शत्रुसद्भावे भोगासंभवात् तत्स्वाधीनीकरणलक्षणं फलम् आशास्य इदानीम् ऐहिकामुष्मिकलोकसाधनलक्षणं फलम् आशास्ते तवेद् विष्णो बहुधेत्यादिना । आदौ भोगप्रदानसामर्थ्यसद्भावं दर्शयति तवेद् इति । हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति विष्णुरादित्यः । अथ वा द्वादशादित्यमध्ये "दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च" इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशविष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकाराणि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यतस्त्वं विष्णुः अतस्तव वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । विष्णुत्वोपाधौ तु

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायद् उत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।
[ऋ° १.१५४.१] इत्यादिमन्त्रश्रुतिषु पुराणेतिहासागमादिषु [च] प्रसिद्धानि । साक्षात् सूर्यस्य भगवतो वीर्याण्यपि जगदन्धकारनिर्हरणसकलपदार्थप्रकाशननिखिललौकिकवैदिककर्मनिर्वर्तनसमयवृष्टिप्रदानारोग्यकरणमोक्षप्रदानादीनि लोकप्रसिद्धान्येव । यतस्तव सर्वप्राण्युपकारकाणि बहुविधानि वीर्याणि सन्ति अतस्त्वं नः अस्मान् विश्वरूपैः गोमहिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादिलक्षणैः पशुभिः पृणीहि पूरय । ⧖ क्र्यादित्वात् श्ना । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् ⧖ । तथा मा माम् एतद्देहावसाने परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि विशेषेण अवतीति व्योम तस्मिन् ब्रध्नस्य विष्टपे स्थाने ।

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते ।

इति [ऋ° ९.११३.७] मन्त्रोक्तलक्षण इत्यर्थः । तथाविधे लोके स्वधायाम्[1] । अन्ननामैतत् । यत्सेवया क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तथाविधे[2] अन्ने अमृते[2] मा मां धेहि स्थापय । तद्भोगार्हं कुर्वित्यर्थः । उक्तलक्षणे स्थाने स्वधासद्भावो मन्त्रान्तरे । "स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माम् अमृतं कृधि" इति [ऋ° ९.११३.१०] । ⧖ धेहीति । दधातेर्लोटि "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ ⧖ ।

सप्तमी ॥

उदि॒ह्युदि॑हि सूर्य॒ वर्च॑सा मा॒भ्युदि॑हि ।
यांश्च॒ पश्या॑मि॒ यांश्च॒ न तेषु॑ मा सुम॒तिं कृ॑धि॒ तवेद् वि॑ष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं न॑ः पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ७ ॥

उत् । इ॒हि॒[1] । उत् । इ॒हि॒ । सू॒र्य॒ । वर्च॑सा । मा॒ । अ॒भि॒ऽउदि॑हि ।
यान् । च॒ । पश्या॑मि । यान् । च॒ । न । तेषु॑ । मा॒ । सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒धि॒ । तव॑ ।
इत् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।

---

१ P P[2] इ॒हि॒ ।. We with J Cp.

---

1 S′ Sâyaṇa's text too is स्वधायाम्. 2 S′ तथाविधेन्नमृते.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ७ ॥

उदिह्युदिहीति मन्त्रभागः पूर्ववद् व्याख्येयः[1] । यान् प्राणिनः पश्यामि चक्षुषा विषयीकरोमि देशादिभिरव्यवहितान् यांश्च प्राणिनः देशादिव्यवधानवतो न पश्यामि तेषु द्विविधेषु प्राणिषु विषयभूतेषु मा मां सुमतिम् शोभनबुद्धियुक्तं कृधि कुरु । तेषु द्रोहरहितचित्तं कुर्वित्यर्थः । "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक् । "श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः । तादृशी बुद्धिः स्वात्मशत्रुमित्रेषु समदर्शिन एव जायते । तथाविधा दृष्टिः परमेश्वरप्रीतये भवति ।

समत्वम् आराधनम् अच्युतस्य[2] ॥
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिद् उच्चैः । [वि० ३.७.२०] ॥

इति स्मरणात् । किं च अद्रोह एव पुरुषार्थसाधनेषु प्रथमतो निर्दिष्टः "अहिंसा सत्यम् अस्तेयम्" [भा० ११.१७.२०] इति । ईदृशीं बुद्धिं मन्त्रान्तरे महर्षिर्विष्णुं प्रार्थयामास । "त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् अप्रयुताम् एवयावो मतिं दाः" इति [ऋ० ७.१००.२] । हे विष्णो तवेद् इत्यादि गतम् । यतस्तव[3] वीर्याणि बहुधा अतो मां सुमतिं कुरु ॥

अष्टमी ॥

मा त्वा दभन्त्सलिले अप्स्व१न्तर्ये पाशिन उपतिष्ठन्त्यत्र ।
हित्वाशस्तिं दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ८ ॥

मा । त्वा । दभन् । सलिले । अप्ऽसु । अन्तः । ये । पाशिनः । उपऽतिष्ठन्ति । अत्र ।
हित्वा । अशस्तिम् । दिवम् । आ । अरुक्षः । एताम् । सः । नः । मृड ।

1 S' व्याख्येयम्. 2 See *Bhâgavata* V. 10. 23. 3 S' यत अद् for यतस्तव.

सुऽमतौ । ते । स्याम । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ ८ ॥

सलिले सलिलम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् अप्स्वन्तः अन्तरिक्षस्थानाम् अपां मध्ये हे सूर्य त्वा त्वां मा दभन् दम्भनं हिंसां मा कार्षुः प्रच्छन्नचारिणो राक्षसाः । ⌛दन्भु दम्भे । माङि लुङि "दम्भेश्चेति वक्तव्यम्" इति च्लेः अङ्⌛ । अप्सु सूर्यस्य हिंसकानां[1] कः प्रसङ्ग इति तत्राह ये पाशिन इति । अत्र अप्सु ये पाशिनः पाशहस्ता गतिनिरोधसाधनवन्त उपतिष्ठन्ति मायाविनो राक्षसाः । "उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात्" [तै॰आ॰२, २, १] इत्यादिना गतिप्रतिबन्धकसद्भावः प्रदर्शितः[2] प्राक् ॥ इत्थं गतिप्रत्यूहाभावम् आशास्य सुखेन द्याम् आरूढं दृष्ट्वा आह हित्वेति । हे सूर्य एताम् अशस्तिम् । अशस्तिर्निन्दा[3] । पराख्यब्रह्मणः सगुणमूर्तिभूतस्य भगवतः सूर्यस्य राक्षसा गतिं प्रत्यबध्नन् किल इत्येवंरूपा निन्दां हित्वा तैरप्रतिबद्धो भूत्वा दिवम् द्याम् अन्तरिक्षम् आरुक्षः आरूढवान् असि । ⌛"शल इगुपधाद् अनिटः क्सः" इति क्सप्रत्ययः⌛ । स तादृशस्त्यक्ताशस्तिस्त्वं नः अस्मान् मृड सुखय । ते सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । देवताया अनुग्रहबुद्धौ सत्यां यद् अभीष्टं प्रार्थयते तत् सुलभं भवतीत्यभिप्रायेण आदौ सैव प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पाह्यक्तुभिस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । महते । सौभगाय । अदब्धेभिः । परि । पाहि । अक्तुऽभिः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

1 S′ हिंससहानां क्क for हिंसकानां कः. 2 S′ प्रतिदर्शितः. 3 S′ °निंदि for °निन्दा.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परमेश्वर सूर्य त्वं नः अस्माकं महते निरतिशयाय सौभगाय शोभनो[1] भगो यस्य स सुभगः सुभगस्य भावः सौभगं सौभगाय[2] सौभाग्याय ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा । [वि॰ ६. ५. ७०] ॥

इत्युक्तलक्षणाख्यप्रभूतस्य ऐश्वर्यादेः सिद्ध्यर्थम् इत्यर्थः । तदर्थम् । अदब्धेभिः अदब्धैः अहिंस्यैर्व्याधिसर्पाग्नितस्करादिजनितहिंसारहितैः अक्तुभिः । रात्रिनामैतत् । रात्र्युपलक्षितैर्बहुभिर्दिवसैर्निमित्तभूतैः परि पाहि सर्वतो रक्ष । अथ वा प्रायेण रात्रावेव व्याधितस्करभूत[3]रक्षःपिशाचादिपीडासंभवाद् विशेषेण रात्रिषु रक्षा प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि गतम् ॥

दशमी ॥

त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः शंतमो भव ।
आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१०॥ (१)

त्वम् । नः । इन्द्र । ऊतिऽभिः । शिवाभिः । शम्ऽतमः । भव[१] ।
आऽरोहन् । त्रिऽदिवम् । दिवः । गृणानः । सोमऽपीतये । प्रियऽधामा । स्वस्तये । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १० ॥ (१)

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं शंतमो भव । शम् इति सुखनाम । सुखतमो भव । सुखयितृतमो भवेत्यर्थः । न हि असुखस्य सुखयितृत्वम्

---

१ P[2] भवं ।. We with P J Cp.

1 S′ शोभनं. 2 S′ साभूत for सौभगाय. 3 S′ omits त in °भूतरक्षः°.

अस्ति । कैः साधनैरित्युच्यते । शिवाभिः मङ्गलाभिः ऊतिभी रक्षाभिः । याभी रक्षाभी रक्षितः पुनःपुनर्जननमरणादिक्लेशभाङ् न भवति तादृश्यो रक्षाः शिवा इत्युच्यन्ते । किं कुर्वन् । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनं त्रिदिवम् । तिसृणां द्यावां समाहारस्त्रिदिवः । "तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्" [ऋ० ७. ८७. ५] "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ० २. २७. ८] "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" [ऐ० ब्रा० २. १७] इत्यादिश्रुतिभ्यो द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अथ वा भूलोकापेक्षया तृतीया द्यौर्द्युलोकस्त्रिदिवः । तम् आरोहन् । तथा सोमपीतये सोमपानाय । सोमपानं तु सोमयागम् अन्तरेण न संभवति तं देवेभ्यो हुत्वा शेषभक्षणविधानात् अग्नौ हुतस्य सोमस्य पानाय वा अतो यागादिकर्मसिद्धये गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः । ॥कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥ । आरोहणं किमर्थम् इति उच्यते । स्वस्तये जगतः क्षेमाय । उदयति सवितरि अन्धकारापगमेन सकलव्यवहारसिद्धेः सर्वप्राणिनां क्षेमं[1] भवतीति सुप्रसिद्धम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियधामा प्रियस्थानः । द्युस्थाने प्रीतिमान् इत्यर्थः । न हि सूर्यस्य इतरदेववद् यदृच्छया स्थानान्तरसंक्रमणम् अस्ति । अथ वा धाम तेजः । प्रियतेजा इत्यर्थः । न हि स्वतेजः स्वस्याप्रियम् अतः सह्यमेव । अथ वा यस्य धाम लोकस्य प्रियं स प्रियधामा । एवं कुर्वन् स्वस्तये भवेति शेषम् अध्याहृत्य वा योज्यम् । तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

द्वितीये सूक्ते प्रथमा ॥

त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र ।
त्वमिन्द्रेमं सुहवं स्तोममेरयस्व स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ११ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । विश्वऽजित् । सर्वऽवित् । पुरुऽहूतः । त्वम् । इन्द्र ।

1 S' क्षेम.

त्वम् । इन्द्र । इमम् । सुऽहवम् । स्तोमम् । आ । ईरयस्व । सः । नः । मृड । सुऽमतौ । ते । स्याम । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यविशिष्ट सूर्य । इन्द्र एव वा संबोध्यते सूर्यमूर्त्यन्तरभूतः । पुरुहूत इत्यसाधारणविशेषणात् । त्वं विश्वजित् विश्वस्य जेता वशीकर्ता अधिपतिरसीत्यर्थः । तथा सर्ववित् सर्वप्रेरकत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च । तथात्वं च "असावादित्यो ब्रह्म" [तै° आ° २.२.२] "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्" [बृ° आ° १.२.३] इत्यादिश्रुतेः परमेश्वराद् अभिन्नत्वात् सिद्धम् । तथा हे इन्द्र त्वं पुरुहूतोऽसि पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्वस्वयागसिद्धये आहूतोसि । यत एवंरूपमहिमासि अतो हे इन्द्र [त्वम्] इमम् इदानीं क्रियमाणप्रकारं सुहवम् शोभनाह्वानसाधनं स्तोमम् स्तवम् आ सर्वतः ईरयस्व प्रेरय । स्तोमेन तुष्टः सन् एवमेव स्तुहीति प्रेरयेत्यर्थः । अथ वा ईरयतिरत्र[1] प्रेरणापूर्वके स्वीकारे वर्तते प्रेर्य[2] स्वीकुर्वित्यर्थः । स नो मृळेति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमन्तरिक्षे ।
अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि षंछर्म[१] यच्छ तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१२॥

अदब्धः । दिवि । पृथिव्याम् । उत । असि । न । ते । आपुः । महिमानम् । अन्तरिक्षे ।

---

१ Sâyaṇa's text as well as commentary omits षं altogether, and reads दिवि शर्म &c. All our Saṁhitâ and pada authorities give the word, though the metre abhors it.

---

1 S′ ईरयति तत्र for ईरयतिरत्र.　2 S′ प्रेरयेत्यर्थः for प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः.

अदब्धेन । ब्रह्मणा । वावृधानः । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । दिवि । सन् ।
शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि द्युलोके अदब्धः केनापि राक्षसादिना अहिंसितोसि । उत अपि च पृथिव्याम् भुवि भूचरैः कैश्चिदपि अदब्धः अहिंसितोसि । तथा अन्तरिक्षेपि ते तव महिमानं नापुः सोढुं शक्ता नाभवन् । अतिकठोरतेजस्त्वात् लोकत्रयेपि तव संतापलक्षणं महिमानम् आप्तुमपि अशक्ताः किल किमु वक्तव्यं तव हिंसां कर्तुम् अशक्ता [इति] इत्यभिप्रायः । ईदृशो महिम्नः प्राप्तौ कारणम् आह अदब्धेनेति । यतस्त्वम् अदब्धेन अहिंस्येन अकुण्ठितसामर्थ्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण गायत्रीलक्षणेन वावृधानः भृशं वर्धमानः । हिंसकानां रक्षसां गायत्र्यभिमन्त्रितेनोदकेन निरस्तत्वेन संकोचाभावाद् इति भावः । निरसनप्रकारः "तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति" [तै° आ° २. २. १] इत्यादिना प्रदर्शितः । यद्वा ब्रह्मणा "विषासहिं सहमानम्" इत्यादिकेन कृत्स्नेनानुवाकेन स्तुतिरूपेणेत्यर्थः । "भुवस्त्वम् इन्द्र ब्रह्मणा महान्" [ऋ° १०. ५०. ४] "एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व" [ऋ° १. ३१. १८] इत्यादिश्रुतेर्देवताया ब्रह्मणा महत्त्वप्राप्तिरभिवृद्धिश्च प्रसिद्धे । अथवा ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा उपस्थानादिरूपेण वावृधानः । यतस्त्वं ब्रह्मणा वर्धसे अतस्त्वं सर्वत्र अदब्धः अन्यैरप्राप्तमाहात्म्यश्च भवसीत्यर्थः । स तादृशस्त्वम् हे इन्द्र नः अस्माकं दिवि द्युलोके शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वधायां मा धेहि परमे व्योमन्निति ह्युक्तम् । तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यान्तरग्नौ या त इन्द्र पवमाने स्वर्विदि ।

यर्येन्द्र तन्वाइन्तरिक्षं व्यापिथ तया न इन्द्र तन्वा शर्म यच्छ तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१३॥

या । ते । इन्द्र । तनूः । अप्ऽसु । या । पृथिव्याम् । या । अन्तः । अग्नौ । या । ते । इन्द्र । पवमाने । स्वःऽविदि ।

यया । इन्द्र । तन्वा । अन्तरिक्षम् । विऽआपिथ । तया । नः । इन्द्र । तन्वा । शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १३ ॥

इत्थं मण्डलाभिमानिनः सूर्यस्य माहात्म्यम् उपवर्ण्य बहुविधं स्वाभीष्टमपि अर्थयित्वा इदानीं पञ्चसु महाभूतेषु सूर्यस्य या मूर्तयः सन्ति तन्मुखादपि स्वाभीष्टम् अर्थयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त सूर्य प्रसिद्धेन्द्र वा या [ते] तव तनूः मूर्तिः अप्सु उदकेषु अस्ति तया तन्वा मूर्त्या अवधिष्ठितदेवतोपाधिनापि शर्म सुखम्[1] अप्सु विद्यमानं तत्सारभूतामृतभेषज्यादिजन्यं सुखं यच्छ देहि । अप्सु अमृतभैषज्यादिसद्भावो मन्त्रान्तरेषु श्रूयते । "अप्स्वन्तरमृतम् अप्सु भेषजम्" [ऋ॰ १. २३. १९] "यो वः शिवतमो रसः" [ऋ॰ १०. ९. २] "अप्सु मे सोमो अब्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा" [ऋ॰ १०. ९. ६] इत्यादिना । तथा पृथिव्याम् हे इन्द्र या तव तनूरस्ति पृथिव्यभिमानिदेवतामूर्तिर्विद्यते तयापि तन्वा नः अस्माकं शर्म सुखं पृथिवीविकारभूतान्नादिसंभवं यच्छ । एवम् अन्तरग्नौ तेजसि या तव तनूः । "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः" [ऋ॰ ४. ५८. ३] इत्याद्युक्तलक्षणा तया तन्वा मूर्त्यापि नः शर्म यच्छ । दाहपाकप्रकाशादिजन्यं सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्वर्विदि स्वर्गस्य

१ A B C D E R S^m C^s ॰न्तरिक्षं व्यापिथ. We with K K^m J H P^s V. २ P J C^P ॰आपिथ । We with P^2 K.

1 S′ सुखेंद्रे for सुखम्.

सुखस्य वा लम्भके ज्ञातरि वा पवमाने । ᳲपवतिर्गतिकर्मा ᳲ । सर्वदा अनुपरतगते वायौ हे इन्द्र या [ते] तव तनूः मूर्तिरस्ति तयापि नः शर्म यच्छ । बहिरनुकूलस्पर्शजन्यम् अन्तःप्राणादिवायूनां चिरकालसंचारजन्यं च सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । किं च हे इन्द्र यया तन्वा मूर्त्या अन्तरिक्षं व्यापिथ व्याप्तवान् असि तया अन्तरिक्षव्यापिन्या मूर्त्या शर्म सुखम् अन्तरिक्षजन्यं वृष्ट्यादिसाध्यं यच्छ । अनेन पञ्चभूतव्यतिरेकेण सुखसाधनवस्त्वन्तराभावात् सर्वविषयं सुखं प्रार्थितं भवति । तथा पञ्चमहाभूतव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि पदार्थान्तरस्याभावात् तेषु व्याप्त्यभिधानेन इन्द्रशब्दाभिधेयस्य सूर्यस्य भगवतः सर्वात्मकत्वम् उक्तं भवति । अनेनैवाभिप्रायेण "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" [ऋ° १. ११५. १] इत्यादिका श्रुतिः सूर्यस्य सर्वात्मकताम् आह ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थी ॥

त्वामिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयन्तः सत्त्रं नि षेदुरृषयो नाधमानास्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१४॥

त्वाम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । वर्धयन्तः । सत्त्रम् । नि । सेदुः । ऋषयः । नाधमानाः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूर्य त्वाम् ऋषयः पूर्वे अङ्गिरःप्रभृतयो नाधमानाः अभिमतं फलं याचमानाः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रशस्त्रादिरूपेण अथ वा परिवृढेन सोमपश्वादिरूपेण हविषा वर्धयन्तः अभिवृद्धं कुर्वन्तः सन्तः सत्त्रं गवामयनादिरूपं [निषेदुः] निषण्णाः निष्पादयितुं नियमेन अवस्थिता आसन् । अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ P इन्द्र । We with P J Cp.

1 S′ omits अनु°, and reads सर्वदापरतमते (*sic*). 2 S′ तनूरस्तिमूर्तिस्तया°. 3 S′ पूर्वे॒द्यांगिरः° for पूर्वे अङ्गिरः°.

पञ्चमी ॥

त्वं तृतं त्वं पर्येष्युत्सं सहस्रधारं विदथं स्वर्विदं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१५॥

त्वम् । तृतम्[1] । त्वम् । परि । एषि । उत्सम् । सहस्रऽधारम् । विदथम् ।
स्वःऽविदम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं तृतम्[1] विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं पर्येषि व्याप्नोषि । अथ वा तृतम्[2] आच्छन्नं मेघैरावृतम् उदकं पर्येषि । तत्रापि त्वम् उत्सम् उत्स्यन्दतीति उत्सः उदकनिष्यन्दस्तं पर्येषि । उत्सो विशेष्यते । सहस्रधारम् अपरिमिताभिर्धाराभिरुपेतम् [विदथम्] । विदथो यज्ञः । ओषधिवनस्पत्यभिवृद्धिद्वारा यज्ञसाधनत्वाद् उत्सो विदथ इत्युच्यते । अथ वा विदथं ज्ञानम् "विदथानि[3] प्रचोदयन्" इत्यादिदर्शनात् [ऋ॰ ३. २७. ७] । सर्वेषां प्रज्ञापयितारम् इत्यर्थः । सत्यां वृष्टौ सर्वेषां पदार्थानाम् अभिव्यक्तेः । तथा स्वर्विदम् स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयितारम् ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि ।
त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठस ऋतस्य पन्थामन्वेषि विद्वांस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१६॥

त्वम् । रक्षसे । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वम् । शोचिषा । नभसी इति ।
वि । भासि ।

---

१ So P P[2] J Cp.

---

1 S′ त्रितं here and in its text. 2 S′ अतृतं. 3 S′ विदधानि.

त्वम् । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑ना । अनु॑ । ति॒ष्ठ॒से॒ । ऋ॒तस्य॑ । पन्थां॑म् । अनु॑ ।
एषि॒ । वि॒द्वान् । तव॑ । इत् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । न॒ः । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शु॒ऽभिः॑ । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । मा॒ । धे॒हि॒ ।
प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्चतस्रः रक्षसे रक्षसि पालयसि । विभजस इत्यर्थः । यत्रोदेति सा प्राची इत्येवं दिग्विभागकल्पनाहेतुत्वात् । अथ वा दिक्षु अवस्थितानां प्राणिनां रक्षैव दिशां रक्षेत्यभिप्रायेण एवम् उक्तम् । तथा त्वं शोचिषा रोचिषा प्रकाशेन नभसी अन्तरिक्षं दिवं च अथ वा द्यावापृथिव्यौ वि भासि प्रकाशयसि । अल्पम् इदम् उच्यते । त्वम् इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि अनुलक्ष्य तिष्ठसे प्रकाशसे । समस्तानां लोकाना भूतानां वा एक एव प्रकाशसे । एवम् ऋतस्य यज्ञस्य उदकस्य वा पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अन्वेषि अनुक्रमेण व्याप्नोषि । कीदृशः सन् । विद्वान् ऋतस्य अवस्थितिं जानन् । न हि कश्चित् कंचित् पदार्थम् अजानन् तम् अन्वेतुम् अर्हति ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

प॒ञ्चभि॒ः परा॒ङ् तप॒स्येक॑या॒र्वाङश॑स्तिमेषि सु॒दिने॒ बाध॑मान॒स्तवेद् वि॑ष्णो बहु॒धा वी॒र्या॑णि ।
त्वं न॑ः पृणीहि प॒शुभि॑र्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धाया॑ं मा धेहि प॒रमे व्यो॑मन् ॥१७॥

प॒ञ्चऽभिः॑ । परा॑ङ् । त॒प॒सि॒ । एक॑या । अ॒र्वाङ् । अश॑स्तिम् । ए॒षि॒ । सु॒ऽदि॒ने॑ । बाध॑मानः । तव॑ । इत् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ब॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
त्वम् । न॒ः । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शु॒ऽभिः॑ । वि॒श्वऽरू॑पैः । सु॒ऽधाया॑म् । मा॒ । धे॒हि॒ ।
प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ॥ १७ ॥

हे सूर्य त्वं पञ्चभिः दीधितिभिर्मरीचिभिः पराङ् ऊर्ध्वमुखः सन् तपसि प्रकाशसे उपरितनान् लोकान् । तथा एकया दीधित्या अर्वाङ् अधोमु-

१ P पथाम् ।.

खः सन् तपसि । अन्तरिक्षस्थस्य सूर्यस्य उपरि प्रकाश्याना स्वर्महर्जनस्तपः-सत्याख्यानां लोकानां पञ्चसंख्याकत्वात् पञ्चभिरित्युक्तम् । तथा अन्तरिक्ष-स्थितस्य [सूर्यस्य] अधः प्रकाश्यस्य भूलोकस्य एकत्वात् एकयार्वाङ् इत्यु-क्तम् । एवं कुर्वन् सुदिने शोभनदिवसे नीहारमेघाद्युपद्रवरहिते दिवसे निमित्तभूते सति नाधमानः तदर्थं याच्यमानः सन् अशस्तिम् एकयैवार्वाङ् तपसीत्येवंरूपां निन्दाम् एषि प्राप्नोषि ॥ अथ वा पञ्चभिरंशैः पराङ् त-पसि एकेनैवांशेन अर्वाङ् तपसि । चक्षुर्गम्यं तेजः एकदेश[1] एव उपरितनं तेजः निरवधिकम्[2] इत्येवं स्तुतिं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः ।
तुभ्यं यज्ञो वि तायते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १८ ॥

त्वम् । इन्द्रः । त्वम् । महाऽइन्द्रः । त्वम् । लोकः । त्वम् । प्रजाऽपतिः ।
तुभ्यम् । यज्ञः । वि । तायते । तुभ्यम् । जुह्वति । जुह्वतः । तव । इत् । वि-
ष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १८ ॥

हे सूर्य त्वम् इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः “सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुः” [तै॰ सं॰२.३.१४.४] इत्यादिमन्त्रोक्तस्वरूप इन्द्रस्त्वमेव । तथा महेन्द्रस्त्वमेव महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रोपि त्वमेव । वस्तुतो देवतैक्येपि विशेषणभेदाद् दे-वताभेदम् इच्छन्ति तान्त्रिकाः । “यद् अग्नये पवमानाय * * * । यद् अग्नये पावकाय * * * । यद् अग्नये शुचये * * * ।” [तै॰ब्रा॰१.१.५.१०] इत्यत्र यथा अग्नेरेकत्वेपि पवमानादिगुणभेदेन भे-दः एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य महत्त्वगुणयोगः “इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महान् अभवत्” [ऐ॰आ॰१.१] इत्यादिश्रुतेर्वृत्रवधाद्यसाधारणप-

1 S′ एकदेशमेव for एकदेश एव. 2 S′ omits व in निरवधिकम्.

राक्रमजन्यः । तथा त्वमेव लोकः सुकृतिभिः प्राप्यो लोकः स्वर्गादिलक्षणस्त्वमेव । अथ वा परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वलोकात्मकस्त्वमेव । एवं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा देवस्त्वमेव । यत एवम् अतस्तुभ्यं तव प्रीतये यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः वि तायते विस्तार्यते यजमानैः । तथा जुह्वतः होमं कुर्वन्तः सर्वेपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जुह्वति होमं कुर्वन्ति । याज्यापुरोनुवाक्यापुरःसरं हूयमाना यागाः तद्रहिता होमाः इति तयोर्विवेकः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् ।
भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

असति । सत् । प्रतिऽस्थितम् । सति । भूतम् । प्रतिऽस्थितम् ।
भूतम् । ह । भव्ये । आऽहितम् । भव्यम् । भूते । प्रतिऽस्थितम् । तव ।
इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १९ ॥

असति । अत्र असच्छब्देन नामरूपादिराहित्यात् असत्प्रायं निरस्तसमस्तोपाधिकं सन्मात्रं ब्रह्म अभिधीयते । यथा दृश्यपदार्था नामरूपादिघटितत्वेन सद्व्यवहारम् अर्हन्ति एवं नामरूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषयत्वेन द्रष्टुम् अनर्हत्वाद् ब्रह्म असद् इत्युच्यते । सच्छब्देन च असतः प्रपञ्चस्य सत्त्वेनावभासकत्वात् स्वयं च तद्रूपेण सत्त्वेनावभासात् अनृतनीहारमायाद्यपरपर्यायम् अज्ञानम् अभिधीयते । यद्यपि वस्तुतः सच्छब्देन ब्रह्म अभिधातव्यम् "सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत्" [छा° उ° ६. २. १] "सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म" [तै° आ° ८. १] इत्यादिश्रुतेः

१ P भव्ये ।. We with P² J Cp.

1 So S′.

तथा असच्छब्देन अब्रह्म[1] [अज्ञानम्] अभिधातव्यम् सद्विलक्षणत्वात् भ्रान्तिबाधयोर्विषयत्वाच्च "अतोन्यद् आर्तम्" इति [बृ° आ° ३. ५. १] श्रुतेः तथापि प्रतीत्यनुसारेण एवम् उक्तम्। तस्मिन्नसति ब्रह्मणि सत् अज्ञानं प्रतिष्ठितम् आश्रितम् अध्यस्तम्। यथा इदमंशे शुक्तौ रजतम् रज्वां सर्पधारादि एवं ब्रह्मणि अज्ञानं प्रतिष्ठितम्। सति उक्तलक्षणे अज्ञाने चैतन्यप्रतिबिम्बवति अज्ञाने भूतम् भूतकालावच्छिन्नं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं सकलसृष्ट्युपादानभूतं प्रतिष्ठितम् तद् आश्रित्य वर्तते। तत उत्पद्यत इत्यर्थः। यद्यपि "आत्मन आकाशः संभूतः" [तै° आ° ८. १] इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मतो भूतानाम् उत्पत्तिर्न मायातः तथापि अविक्रियस्य केवलस्य सन्मात्रस्य अकार्यत्वात् अकारणत्वात् मायात एव तेषाम् उत्पत्तिः। तदधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मत उत्पत्त्यभिधानश्रुतिः।

भ्रमाधिष्ठानतास्माभिः प्रकृतित्वम् उपेयते।

इति हि स्मरन्ति। अथ वा असच्छब्देन सांख्यशास्त्रप्रसिद्धम् अनुद्भूतोद्भवाभिभवं गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् उच्यते। तस्य विकृतिरूपताऽभावात् असच्छब्दव्यवहारः। तस्मिन्नसति सत् उद्भूतोद्भवाभिभवम् अन्तरुदितत्रिभेदं[2] महत्तत्वं प्रतिष्ठितम्। महत्तत्वस्य प्रधानविकारत्वात् सच्छब्देन व्यवहारः। तस्मिन् सति महत्तत्वे भूतम् भूतपञ्चकं प्रतिष्ठितम्। तच्च भूतम् भूतपञ्चकं सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य उपादानभूतं भव्ये कार्यजाते आहितम् अनुगतम्। तच्च भव्यम् कार्यजातं भूते स्वकारणभूते भूतपञ्चके प्रतिष्ठितम् नियतं वर्तते। कारणव्यतिरेकेण पृथगवस्थानाभावात्। एवमात्मनः[3] प्रपञ्चावस्थानस्य परमेश्वरमहिमायत्तत्वात्[4] तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणीत्युच्यते॥ गतम् अन्यत्॥

दशमी॥

शुक्रो॑ऽसि भ्राजो॑ऽसि।

स यथा॒ त्वं भ्राज॑ता भ्रा॒जोस्ये॒वाहं भ्राज॑ता भ्राज्यासम्॥ २०॥ (२)

शु॒क्रः। अ॒सि॒। भ्रा॒जः। अ॒सि॒।

---

1 S′ omits अ. 2 S′ त्रिनेदं. 3 S′ एवमात्मना. 4 S′ °महिमायतत्वात्.

सः । यथा । त्वम् । भ्राजता । भ्राजः । असि । एव । अहम् । भ्राजता । भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

हे सूर्य त्वं शुक्रोसि शुक्रः अतिविशदः स्वच्छः प्रकाशः तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा शुक्रशब्दोत्र धर्मिपरः । शुक्रगुणयुक्तोसि । अत्यन्तनिर्मलस्वरूपोसीत्यर्थः । अनेन कलुषलेशेनापि असंस्पृष्टस्वरूपता उक्ता । तथा भ्राजोसि भ्राजते दीप्यत इति भ्राजः । ॥ पचाद्यच् ॥ । दीप्तोसि सकललौकिकप्रकाशकेन तेजसा युक्त इत्यर्थः । अस्तु किं तत इत्यत आह स यथा त्वम् इति । हे सूर्य स तादृशस्त्वं [यथा] भ्राजता सकललोकप्रकाशकेन तेजोमयेन रूपेण भ्राजोसि भ्राजनस्वभावो भवसि । "विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृशे" इति [ऋ° १०.१७०.३] मन्त्रान्तरम् । एव एवम् अहम् उक्तस्वरूपोपासकः भ्राजता दीप्तेन रूपेण शरीरकान्त्या भ्राज्यासम् दीप्तो भूयासम् । तेजोगुणकस्य सूर्यस्य उपासनया उपासकस्यापि तेजोगुणयुक्तत्वं युक्तमेव ॥

इति सप्तदशकाण्डे द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

रुचिरसि रोचोसि ।

स यथा त्वं रुच्या रोचोस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥२१॥

रुचिः । असि । रोचः । असि ।

सः । यथा । त्वम् । रुच्या । रोचः । असि[1] । एव । अहम् । पशुऽभिः । च । ब्राह्मणऽवर्चसेन । च । रुचिषीय ॥ २१ ॥

हे सूर्य त्वं रुचिरसि रुचिर्दीप्तिस्तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा रुचिशब्देन रुचिमान् अभिधीयते । प्रकृष्टरुचिरसि । तथा रोचोसि रोचयति दीपयतीति रोचः । तादृशस्त्वम् असि । अत्र रुचिरसीत्यनेन दीप्तिमत्त्वमात्रम् उक्तम् । रोचोसीत्यनेन तु सकललोकदीपकत्वम् इति विवेकः । इत्थं स्वापेक्षितगुणविशिष्टत्वेन स्तुत्वा स्वाभिमतम् आशास्ते स यथा

---

१ P असि ।. We with P[2] J Cp.

त्वम् इति । स तादृशस्त्वं रुच्या विश्वप्रकाशिकया दीप्त्या रोचोसि भवसि रोचको भवसि । ⧗ पचाद्यच् ⧗ । एव एवं भवानिव अहमपि पशुभिश्च । चशब्दो वक्ष्यमाणब्रह्मवर्चसेन समुच्चयार्थः । पशवो गोमहिषाश्वादयः तैश्च ब्राह्मणवर्चसेन च । अत्र चशब्दः पशुभिः समुच्चयार्थः । ब्राह्मणानाम् उचितं श्रुताध्ययनतपआ[1]दिजन्यं तेजः ब्राह्मणवर्चसम् । उभाभ्यां रुचिषीय दीप्तो भवेयम् । यथा ब्रह्मवर्चसलक्षणेन तेजसा दीप्यते लोके एवं बहुभिः पश्वादिधनैरपि आढ्यः सन् दीप्यते इति पशूनां दीप्तिसाधनत्वाभिधानम् । लोके धनाढ्यः प्रकाशत इति प्रसिद्धमेव । ⧗ अत्र "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" इति विहितः समासान्तः अच् प्रत्ययो ब्राह्मणशब्दात् परस्यापि वर्चसो भवति ⧗ ॥ अत्र ब्राह्मणवर्चसेन रुचिषीयेति ब्रह्मवर्चसप्रार्थनालिङ्गात् माणवकस्य ब्रह्मवर्चसापेक्षत्वाद् उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिदेशं संस्पृश्य जपेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि माणवकाभिमन्त्रणे च अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः ।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

उत्ऽयते । नमः । उत्ऽआयते । नमः । उत्ऽइताय । नमः ।
विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । सम्ऽराजे । नमः ॥ २२ ॥

हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा उदायते ऊर्ध्वम् ईषद्गच्छते । अर्धोदितायेत्यर्थः । तादृशाय तस्मै नमः । एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । ⧗ अत्र उद्यते उदायत इत्युभयत्र उत्पूर्वात् उदाङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्माल्लटः शत्रादेशे "इणो यण्" इति यण् आदेशः ⧗ । अथ यथोक्तावस्थात्रयनिबन्धनास्तिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथग् नमस्करोति विराजे नम इत्यादिना । उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकदेशोदिताय विराडात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन-

1 S' °सादि° for °आदि°.

प्रकाशाय उदायदवस्थाय अर्धोदिताय स्वराण्मूर्तये नमः । सम्राजे नमः सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितावस्थाय नमः ॥ अथ वा अवस्थानम् अन्तरेणैव विराट्स्वराट्सम्राजः परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्रो मूर्तयः । तासु विराड् नाम परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तदभिमानी पुरुषशब्दवाच्यो देवः । तथा स्मर्यते ।

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्[1] ।
स्वांशेन विष्टः[1] पुरुषाभिधानम् अवाप नारायण आदिदेवः ॥ [भा॰११.४.३]
विराजम् असृजत् प्रभुः ।

इति च । स्वराड् नाम भूतपञ्चकसारात्मकं परमेश्वरस्य सर्वसमष्टिरूपं यत् सूक्ष्मशरीरं तदभिमानी "स ब्रह्मा । स शिवः । स हरिः । सोक्षरः परमः स्वराट्" [तै॰आ॰१०.११.२] इत्यादिश्रुत्युक्तो हिरण्यगर्भः । सम्राड् नाम परमेश्वरः[2] कारणशरीराभिमानी सकलभूतभौतिकप्रपञ्चस्रष्टा मायोपाधिक ईश्वरः ॥ "ब्रह्म प्रपद्ये । ब्रह्मकोशं प्रपद्ये" [तै॰आ॰२.१९.१] "य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" [छा॰१.६.६] "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः" [मु॰२.२.९] इत्यादिश्रुतेः सूर्यमण्डलाभिमानिनो[3] देवस्य[3] परमेश्वरत्वाद् विराडादयः [सूर्यात्मकस्य देवस्य मूर्तय] एव । अतस्ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्करोति ॥ यद्वा विराट्स्वराट्सम्राजः अग्निवाय्वादित्याख्याः परमेश्वरस्य तिस्रो मूर्तयः ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्कारं करोति ॥

तृतीया ॥

अस्तंयते नमोस्त्वमेष्यते नमोस्त्वमिताय नमः ।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

अस्तम्ऽयते । नमः । अस्तम्ऽएष्यते । नमः । अस्तम्ऽइताय । नमः ।
विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । सम्ऽराजे । नमः ॥ २३ ॥

अस्तंयते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अ-

1 S′ तस्मात् and विष्णुः for तस्मिन् and विष्टः respectively. 2 S′ परमेश्वरस्य. 3 S′ °मानिनोपदेवस्य.

स्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं प्राप्ताय नमः । विराजे नम इत्याद्याः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अस्तं गच्छतोपि सूर्यस्य उक्तलक्षणावस्थात्रयनिबन्धना विराडादिसंज्ञाः सन्ति । अस्तंयदवस्थायां किंचिदूनकृत्स्नप्रकाशसंभवाद् विराड्भवति । अर्धमस्तमितस्यापि अर्धोदितवत् स्वराट्त्वम् अस्त्येव । अस्तमितस्यापि "अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति[1] । तस्माद् अग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी "संपद्येते" [तै॰ ब्रा॰ २. १. २. ९] इति श्रुतेः अद्वयात्मनावस्थानात् सम्राट्त्वं न हीयते ॥ अथ वा सर्वदा मेरुं परिभ्रमतः सूर्यस्य स्वत उदयास्तमयाभावाद् अस्मदादिदर्शनतिरोधानतारतम्याद् उदयास्तमयव्यपदेशः । अतः उदयास्तमययोस्त्रैविध्येन विराडादिमूर्तयः उपासनार्थं शास्त्रे निर्दिष्टाः ॥ मध्यन्दिनस्यापि उदितावस्थायाम् अन्तर्भावात् उक्तलिङ्गेन माणवकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं त्रिकालम् आदित्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्तः ॥

चतुर्थी ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह ।
सपत्नान् मह्यं रन्धयन् मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । तपसा । सह ।
सऽपत्नान् । मह्यम् । रन्धयन् । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि । परमे । विऽओमन् ॥ २४ ॥

अयं सर्वैः परिदृश्यमान आदित्यः उदगात् उदितवान् । कीदृशः सन् । विश्वेन कृत्स्नेन तपसा सकललोकसंतापकेन रश्मिनिचयेन सह । अप्रतिबद्धम् उदयतः सूर्यस्य रश्मीनां राक्षसादिकृतन्यूनताकरणाभावाद्[2] विश्वे-

1 S′ प्रविशतीति. 2 S′ °कारणाभावात्.

नेति विशेषितम् ॥ उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठमान आह । मह्यं मदर्थं सपत्नान् शत्रून् रन्धयन् वशं प्रापयन् । उदयन्नेव सपत्नान् मम वशं गमयत्वित्यर्थः । अहं च द्विषते अप्रियं कुर्वते द्वेष्ट्रे मा रधम् तस्य वशो मा भूवम् । हे सूर्य उदयतस्तवानुग्रहाद् इति शेषः ॥ तवेद् विष्णो बहुधा इत्यादेर्मन्त्रशेषस्य व्याख्या पूर्ववद् द्रष्टव्या ॥

पञ्चमी ॥

आदित्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये ।
अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥
आदित्य । नावम् । आ । अरुक्षः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।
अहः । मा । अति । अपीपरः । रात्रिम् । सत्रा । अति । पारय ॥ २५ ॥

हे आदित्य त्वं नावम् रथलक्षणाम् आरुक्षः आरूढोसि आकाशाख्यस्य समुद्रस्य तरणाय । नौर्विशेष्यते । शतारित्राम् उदकाकर्षणसाधनानि काष्ठानि अरित्राणीत्युच्यन्ते । अनेकैर्नौगतिसाधनैरुपेताम् । अत्र ग्रहमण्डलाकर्षका वायव एव अरित्राणि । आरोहणप्रयोजनम् आह । स्वस्तये सर्वेषां प्राणिनां क्षेमाय । अथ स्वाभिमतम् आशास्ते । एवंरूपां नावम् आरूढस्त्वं मा माम् अहरत्यपीपरः[1] अत्यपारयः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकलक्षणत्रिविधापाय[2]परिहारेण अह्नः पारं प्रापितवान् असि । [3]एवमेव रात्रिमपि सत्रा सहैव अह्ना सह मध्ये व्यवधानम् अकृत्वा माम् अति पारय रात्रेः पारं गमय । अहोरात्रयोः संधौ मरणादिभयशङ्कया आह सत्रेति । अनेन ज्वरशिरोव्यथादिपरिहारेण आयुरभिवृद्धिः प्रार्थिता भवति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् । हे आदित्य नावम् त्वामेव नौरूपम् [4]आरुक्षः आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया अह्नः पारं प्रापितवान् अस्मीति व्याख्येयम् । [5]यथा नौः स्वस्मिन्नधिष्ठितं [6]यथाभिमतदेशं गमयति एवं [7]नयसीति [त्वं] नौः । आरुहेर्लुङि

1 S′ अहरयत्यपीपरः. 2 S′ °त्रिविधाद्युःपाय°. 3 S′ य एवमेव. 4 S′ आरुक्षमापितवानस्मि for आरुक्षः आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया अह्नः पारं प्रापितवान् अस्मि which is conjectural. 5 S′ यथादित्य for यथा. 6 S′ inserts मवि before यथाभि°. 7 S′ नयमिति नौस for नयसीति [त्वं] नौः आ°. The emendation is conjectural.

"शल इगुपधाद् अनिटः क्सः" इति क्सः ॥ तस्मिन् पक्षे शतारित्राम् इति शतशब्दः अपरिमितवचनः । अपरिमितरश्मिरूपारित्रोपेताम् इत्यर्थः । किमर्थम् आरोहणम् इति । स्वस्तये क्षेमाय सर्वोपद्रवराहित्येन चिरकालजीवनाय । स्वस्तिशब्दार्थं विशिनष्टि । अहर्मात्यपीपर इत्यादिना । अहनि रात्रौ च सुखेन अवस्थानमेव क्षेमः । ॥ अपीपर इति । पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ ॥

षष्ठी ॥

सूर्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये ।
रात्रिं मात्यपीपरोहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥

सूर्य । नावम् । आ । अरुक्षः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।
रात्रिम् । मा । अति । अपीपरः । अहः । सत्रा । अति । पारय ॥ २६ ॥

पूर्ववदेव व्याख्या । अहरित्यस्य स्थाने[1] रात्रिम् इति रात्रिम् इत्यस्य स्थाने अहरिति व्यत्ययमात्रं विशेषः । पूर्वमन्त्रे अहनि सूर्यानुग्रहेण सुखेन जीवनं सिद्धवत्कृत्य रात्रौ तद्विषये संदिहानो रात्रिं सत्राति पारयेति प्रार्थितवान् । अस्मिंस्तु मन्त्रे रात्रौ सूर्यानुग्रहेण रात्रेः पारं प्राप्य प्रबुद्धः सन् आह । हे सूर्य रात्रिं मा अत्यपीपरः [2]रात्रिपारं प्रापितवान् असि । एवमेव अहः अहरपि सत्रा रात्र्या सह तयोर्मध्ये व्यवधानराहित्येन अति पारय । एवं मन्त्रद्वयेन दिनद्वयेपि सांतत्येन सुखेन जीवनं प्रार्थितं भवति ॥ एवं प्रतिदिनं त्रिषु कालेषु अनेनानुवाकेन सूर्योपस्थानं कुर्वतो माणवकादेः शतसंवत्सरलक्षणं दीर्घम् आयुर्भवति । अतः एवमादिलिङ्गाद् आयुष्कामस्य कालत्रये सूर्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्तः ॥ आदित्यसूर्ययोः पर्यायत्वं गमयितुम् उत्तरमन्त्रे सूर्य नावम् इति निर्दिष्टम्[3] ॥

सप्तमी ॥

प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

---

1 S′ स्थानेत्र for स्थाने. 2 S′ रात्रिंपारं. 3 S′ यनिर्दिष्टम् for निर्दिष्टम्.

जरदष्टिः कृतवीर्यो विहाया: सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥

प्रजाऽपतेः । आऽवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।

जरत्ऽअष्टिः । कृतऽवीर्यः । विऽहायाः । सहस्रऽआयुः । सुऽकृतः । चरेयम् ॥ २७ ॥

प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथ वा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । तस्य ब्रह्मणा परिवृढेन रूपेण । कीदृशेन । वर्मणा । वर्म तनुत्रम् तद्रूपेण सूर्यस्य ते[1]जोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टितः । अथ वा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा हिरण्यगर्भः । "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्" इति [बृ॰आ॰१.२.३] श्रुत्या प्रजापतेर्मूर्त्यन्तरभूत आदित्यः । स एव ब्रह्म "असावादित्यो ब्रह्म" इति [तै॰आ॰२.२.२] श्रुतेः । तदेव ब्रह्म स्वोपासकस्य वर्मवद् आच्छादकत्वाद् वर्म इत्युच्यते । तेन आवृतो वेष्टितोहम् । अथ वा प्रजापतेः आदित्यस्य ब्रह्मणा मन्त्रमयेन वर्मणा । तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन संबन्धाद् ब्रह्मणो मन्त्रस्य तदीयत्वम् । तेन परिवृतः । रक्षित इत्यर्थः । किं च कश्यपस्य । "कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यति" इति [तै॰आ॰१.८.८] श्रुतेः कश्यपः सूर्यस्य मूर्त्यन्तरभूतः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । "आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्व[2]र्णरो ज्योतिषीमान् विभा-"सः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति । ते सर्वे कश्यपाज्ज्योतिर्लभ-"न्ते" इति [तै॰आ॰१.७.२] । "कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न जहाति" इति च [तै॰आ॰१.७.१] । तादृशस्य कश्यपस्य प्रकाशमयस्य ज्योतिषा । द्योतत इति ज्योतिः । तेन प्रकाशेन । ⧖द्युत दीप्तौ इत्यस्माद् द्युतेरिसिन् आदेश्च जः [उ॰२.१०९] इति इसिन् आदेर्जभावश्च⧖ । तथा तस्य वर्चसा च ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानम् वर्चसेति । वर्चः तमस आवर्जकं तेजः । ⧖वर्च दीप्तौ इति धातुः⧖ । च-

1 S′ तेजोमयेन स्वरूपेण वर्मणा आवृतः for तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः. 2 S′ स्वर्नरो.

कारो ब्रह्मणा सह समुच्चयार्थः। अथ वा ज्योतिः स्वरूपप्रकाशः। वर्चो रश्मिप्रकाशः। चशब्दो ज्योतिषा समुच्चयार्थः। ज्योतिषा आवृतो वर्चसा च आवृतोहम् इत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकम्। "परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं तेजसा कश्यपस्य" [तै॰आ॰२.१९] इति॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् कश्यपाद् उदिताः सूर्याः "कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते" इत्यादिश्रुतेः। कश्यपः इतरेषां सूर्याणां मुख्यः। स एवात्र प्रजापतिशब्देनोच्यते। तस्य ब्रह्मणा वर्मणा आवृतः इत्यस्य व्याख्यानं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा चेति। अस्मिन् पक्षेपि चशब्दः अस्य ज्योतिषा सह समुच्चयार्थः॥ बाह्यापायपरिहाराय वर्मणा आवरणम् आशास्य अथ भोगम् आशास्ते जरदष्टिरित्यादिना। जरदष्टिः। ✠ जरत् इति। जीर्यतेर्भूतकालावच्छिन्नेर्थे अतृन् ✠। जीनः सन्नपि अष्टिः अशनं भोजनं यस्य स जरदष्टिः। अनेन अरोगदृढगात्रः सन् बहुविधान् भोगांश्चिरकालं भुञ्जानो भवेयम् इति प्रार्थना कृता भवति। तथा शतवीर्यः अपरिमितैर्वीर्यैः शारीरैर्बलैर्युक्तः अनेकपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्योपेतो वा। विहायाः विविधगमनः। सर्वत्र अप्रतिबद्धगतिरित्यर्थः। ✠ ओहाङ् गतौ। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि [उ॰४.२२०] इति असुन्। तत्र णिदित्यनुवृत्तेर्णिद्वद्भावाद् "आतो युक् चिण्॰" इति युगागमः ✠। तया सहस्रायुः अपरिमितायुष्यः। सुकृतः सुष्ठु संस्कृतः सर्वसंपूर्णः सन्। अथ वा लौकिकं वैदिकं च यत् कर्तव्यजातम् अस्ति तद् येन सुष्ठु कृतं स सुकृतः। कृतकृत्य इत्यर्थः। तादृशः सन्। यद्वा सुकृतः सुकृतवान् सुकृतं धर्मस्तद्वान् चरेयम् सर्वत्र पृथिव्यां गच्छेयम्। एतत् सर्वम् हे सूर्य तवानुग्रहात् संपादयामीति आशास्ते॥

अष्टमी॥

परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च।
मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय॥ २८॥

परिऽवृतः। ब्रह्मणा। वर्मणा। अहम्। कश्यपस्य। ज्योतिषा। वर्चसा। च।

1 S′ om. आ॰. 2 S′ छन्दसीति for चिण् इति. 3 S′ संपाद्यामिति.

मा । मा । प्र । आपन् । इषवः । दैव्याः । याः । मा । मानुषीः । अवऽसृष्टाः । वधाय ॥ २८ ॥

परीवृत इत्यादि वर्चसा च इत्यन्तं पूर्ववद् व्याख्येयम् । यतोहं ब्रह्मणा वर्मणा ज्योतिषा वर्चसा च परीवृतः [अतो] दैव्याः देवप्रेरिताः । "देवाद् यञञौ" [इति] प्राग्दीव्यतीयो यञ् प्रत्ययः । या इषवः बाणाः सन्ति ता मा मां [मा] प्रापन् । इषवो विशेष्यन्ते । वधाय मम हननाय अवसृष्टाः प्रेरिताः मा प्रापन् । मा प्राप्नुयुः । एवं मानुषीः मानुष्यः मनुष्यैर्वधाय प्रेषिता अपि इषवो मा मां प्रापन् ॥

नवमी ॥

ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहम् ।
मा मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युरन्तर्दधेहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥

ऋतेन । गुप्तः । ऋतुऽभिः । च । सर्वैः । भूतेन । गुप्तः । भव्येन । च । अहम् ।

मा । मा । प्र । आपत् । पाप्मा । मा । उत । मृत्युः । अन्तः । दधे । अहम् । सलिलेन । वाचः ॥ २९ ॥

अहम् ऋतेन । ऋतम् यथार्थम् । सत्यम् इत्यर्थः । तेन गुप्तः रक्षितः । अथ वा ऋतं ब्रह्म आदित्याख्यम् तेन गुप्तः । तथा [सर्वैः] ऋतुभिः वसन्ताद्यैश्च गुप्तो रक्षितः । तथा भूतेन पूर्वकालम् उत्पन्नेन पदार्थजातेन गुप्तः । एवं भव्येन उत्पत्स्यमानेन च पदार्थजातेन गुप्तो रक्षितः । यत एवम् अतो हेतोः पाप्मा पापं नरकहेतुभूतं मा मां मा प्रापत् मा प्राप्नुयात् । उत अपि च मृत्युः मरणकर्ता देवोपि मा प्रापत् । अहं तु वाचो मन्त्रात्मिकायाः सलिलेन उदकेन रक्षाकामः अन्तर्दधे अन्तर्धानं करोमि । यथा लोके सलिलेनान्तर्हितः प्राणी न केनापि दृश्यते

---

१ P देव्याः । We with P² J Cp. २ P P² J Cp omit the visarga in याः. We with Sâyaṇa. ३ P P² J Cp omit the visarga in °सृष्टाः. We with Sâyaṇa.

---

1 S′ अहं after उदकेन.

एवम् अहं मन्त्रमयेन सलिलेन पापादिबाधराहित्याय आत्मानं गोपयामीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अ॒ग्निर्मा॑ गो॒प्ता परि॑ पातु वि॒श्वत॑ उ॒द्यन्त्सूर्यो॑ नुदतां मृत्युपा॒शान् ।
व्यु॒च्छन्ती॑रु॒षसः॒ पर्व॑ता ध्रु॒वाः स॒हस्रं॑ प्रा॒णा मय्या य॑तन्ताम् ॥ ३० ॥ (३)

अ॒ग्निः । मा॒ । गो॒प्ता । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ । उ॒त्ऽयन् । सूर्यः॑ । नु॒द॒ताम् ।
मृत्युऽपा॒शान् ।
वि॒ऽउ॒च्छन्तीः॑ । उ॒षसः॑ । पर्व॑ताः । ध्रु॒वाः । स॒हस्र॑म् । प्रा॒णाः । मयि॑ । आ ।
य॒त॒न्ता॒म् ॥ ३० ॥ (३)

अग्निः अङ्गनादिविशिष्टो देवो गोप्ता स्वाश्रितरक्षकः अथ वा मम भयेभ्यो गोप्ता सन् विश्वतः सर्वतः यतोयतो भयं भवति तेभ्यः सर्वेभ्योपि [मा] परि पातु परितो रक्षतु । तथा सूर्यो देवः उद्यन् उदयसमय एव मृत्युपाशान् मृत्योर्मारकस्य देवस्य ये पाशाः सर्पाग्निव्याघ्रकण्टकादिरूपा वितताः सन्ति तान् सर्वान् नुदताम् अपसारयतु । यथा ते मां न स्पृशन्ति तथा करोतु । अत्र उद्यन्त्सूर्यो नुदताम् इत्यभिधानात् अग्निर्मा गोप्ता परि पात्विति अग्निविषयपरिपालनप्रार्थना उदयात्पूर्वकालीनरात्रिविषया वेदितव्या । तथा व्युच्छन्तीः व्युच्छन्त्यः । ⌛ उच्छी विवासे । विवासो वर्जनम् ⌛ । नैशस्य तमसो निवारयित्र्य उषसः उषोदेवता उदयात्पूर्वकालाभिमानिन्यः । ⌛ दिवसानां बाहुल्यम् अपेक्ष्य उषस इति बहुवचननिर्देशः ⌛ । तथा ध्रुवाः निश्चलाः स्थिराः पर्वताः पर्ववन्तः शैला हिमवदादयश्च । मृत्युपाशान् नुदन्ताम् इति योज्यम् । माम् अनुगृह्णन्त्विति वा शेषोध्याहर्तव्यः । तेषाम् अग्न्यादीनाम् अनुग्रहात् सहस्रं प्राणाः । सहस्रम् इति अपरिमितनाम । प्राणस्य व्यापारभेदेन आनन्त्याद् अपरिमितत्वम् । ते मयि आयुष्कामे आ सर्वतो यतन्ताम् चेष्टां कुर्वन्तु । अथ वा प्राणसंवादश्रुतिषु इन्द्रियाणा-

मपि प्राणशब्दव्यवहार्यत्व[1]श्रवणात् "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति" [तै॰ आ॰ १०. १०. १] "नव वै प्राणा नाभिर्दशमी" [तै॰ ब्रा॰ १. ३. ७. ४] इत्यादौ [च] चक्षुरादीन्द्रियाणामपि प्राणशब्दव्यवहारात् तेषामपि स्थैर्यस्य मुख्यप्राणवदेव आशास्यत्वात् तद्व्यापारबाहुल्यमपि अपेक्ष्य सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् इत्युक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
सप्तदशकाण्डं समाप्तम् ॥

---

1 S' °व्यवहारार्थत्व°.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

"ओ चित् सखायम्" इति अष्टादशकाण्डे चत्वारोनुवाकाः । तत् काण्डं सकलं पितृमेधे शवदाहे[1] अग्निप्रदानानन्तरं सप्तनवैकादशादिविषमसंख्याका ब्राह्मणाः पूर्वाभिमुखोपविष्टा[2] जपेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि सारस्वतहोमानन्तरं सर्वे बान्धवा अनेन काण्डेन सकलेन प्रेतम् उपतिष्ठेरन् । तथा च कौशिकेन सूत्रितम् । ["सर्वैरुपतिष्ठन्ति" इति । कौ० ११.२] ॥

तत्र प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि । आदितश्चतुर्णां सूक्तानां काण्डप्रयुक्त एव विनियोगः[3] । तेषु प्रथमेन सूक्तेन द्वितीये च सूक्ते "अधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्" इत्यन्तेन च वैवस्वतयोर्यमयम्योः संभोगार्थः संवादः प्रतिपादितः । तत्र यमी मिथुनार्थं स्वभ्रातरं[4] यमं बहुप्रकारं प्रार्थितवती । स च स्वभगिनीगमनस्य अत्यन्तम् अनुचितत्वाद् नानाविधाभिर्युक्तिभिस्तां प्रत्याचख्यौ । तयोर्यमयम्योः सरण्वां[5] विवस्वतः सकाशाद् युगलभावेनोत्पत्तिः[6] उपरिष्टात् "त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति" [५३] इत्याख्यायिकया प्रपञ्चयिष्यते ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान्[१] ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

---

१ C B R A K^m V जघन्वान्.

---

1 S′ °देहे. 2 S′ is corrupt here and reads पूर्वाभिजपामुखयुगाद्यात् for पूर्वाभिमुखोपविष्टा जपेयुः ।. The restoration is in the words of the *Kes′avî*. 3 S′ inserts तत्र प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि here again. 4 S′ स्वभर्तारं. 5 S′ सरण्यां. 6 S′ °भावेननोत्पत्तिः.

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

इदं यम्या वचनम् । अहं सखायम् समानख्यानं यमम् । यैव विवस्वत्पुत्रलक्षणा ख्यातिर्यमस्य सैव यम्या अपीति ख्यातेः समानत्वात् सखित्वं यमस्य । अथ वा गर्भवासप्रभृति युगलत्वेन अवस्थानात् सखित्वम् । तादृशं यमं सख्या सखित्वेन संभोगविषयैकमनस्कत्वलक्षणेन निमित्तेन ओ चित् । चिदिति पूरणः । आ उ इति निपातद्वयसमुदायात्मकम् ओ इत्येकं पदम् । आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अस्मदनुकूलं करोमीत्यर्थः । अथ वा स्वमनीषितस्य अविहितरूपत्वात् लज्जया स्वयं तम् आवर्तयितुम् अशक्नुवाना ब्रूते सख्या आह्वानोपायभूतया आ ववृत्याम् इति । इदानीं संभोगोचितान्तर्हितप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं तत्संभोगम् आशास्ते तिरः पुरू चिद् इत्यादिना । तिरस्तिरोहितं पुरु विस्तीर्णम् अर्णवम् मेघं समुद्रं वा जगन्वान् गच्छन् । अत्र समुद्रशब्देन तन्मध्यवर्ती द्वीपो वा लक्षयितव्यः । संभोगस्य अन्तर्हितदेशाभावेन यमः प्रतिषेत्स्यतीति बुद्ध्या एवम् आह । एवं लब्धाभिमतप्रदेशो यमः पितुर्विवस्वतो नपातम् नप्तारं पौत्रं यम्याम् उत्पन्नः पुत्रस्तत्पितुर्विवस्वतो नप्ता भवति । अथ वा नपातम् न पातयितारं कुलस्य प्रवर्तकम् इत्यर्थः । तादृशं पुत्रं वेधाः विधाता पुत्रस्य उत्पादको यमो मयि आ दधीत गर्भं किम् आदध्यात् । गर्भम् आधातुं भ्रात्रैव भाव्यम् इति को निर्बन्ध इत्याशङ्क्य तस्यातिशयम् आह अधि क्षमीति । ⌛अधिः सप्तम्यर्थानुवादी⌛ । क्षमायाम् इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतरं दीध्यानः दीप्यमानः । न केवलं स्वकीय एव लोके तस्य प्रकाशः किं तु भूमा-

१ P पुर ।. We with P[2] Cp.

1 S′ °विषयेरक° for °विषयैक°. 2 S′ रामात्यर्थः for करोमीत्यर्थः. 3 S′ आधातुं किं भ्रात्रैवाभाव्यम्.

वपि अतिशयितप्रकाश इत्यर्थः । सर्वप्राणिसंहाराधिकारावस्थितत्वाद् भू[1]-लोके तस्य ख्यातिः सर्वप्राणिप्र[2]सिद्धा । यद्वा दीध्यानः मयि गर्भम् आधातुम् उपायं ध्यायन्निति व्याख्येयम् । ⌛ववृत्याम् इति । वृतु वर्तने । अस्मात् लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । यद्वा अस्माद् यङ्लुगन्तात् लिङि "चर्करीतं पदम् अदादिवच्च द्रष्टव्यम्" इति परस्मैपदम् । जगन्वान् । गमेर्लिटः क्वसुः । "विभाषा गमहनविदविशाम्" इति इटो विकल्पितत्वाद् अत्र इडभावः । "म्वोश्च" इति मकारस्य नत्वम् ⌛ ॥

द्वितीया ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत् सलक्ष्मा यद् विषुरूपा[१] भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते[२] । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति ।
महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । ते सखा त्वया सह समानोदरो[3]त्पन्नत्वेन सखिभूतो यमः एतत् उक्तलक्षणं भ्रातृ[4]स्वस्रोः संभोगात्मकं सख्यं न वष्टि न कामयते । सख्यं कुतो[5] वा न कामयत इति तत्र कारणम् आह । यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानम् एकमेव लक्ष्म एकोदरत्वलक्षणं यस्याः सा तथोक्ता सहजा[6] सती विषुरूपा स्वस्वरूपं परित्यज्य भार्यात्वलक्षणरूपवती भवाति भवेत् अतो न वष्टीति संबन्धः । यद्वा वाक्यद्वयम् । यत् यतः सलक्ष्मा अतो न सख्यं वष्टि । लोके विषुरूपैव भवाति भवति । भा[7]र्येति शेषः । यत एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । न केवलं मम

१ B °विषूरूपा. We with A R K̄[m] C V Dc. २ Cp ते ।. We with P.

1 S′ inserts स before भूलोके. 2 S′ °सिद्धा for °प्रसिद्धा. 3 S′ has अ---सिक्षोत्पन्न° in place of ते सखा त्वया सह समानोदरो°, the lacuna being long enough to contain about twenty letters. The restoration is conjectural. 4 S′ भ्रातुःस्वस्रोः. 5 S′ कोवा. 6 S′ सहरा. 7 S′ भार्याभवतीति for भार्येति.

कामनाभावः किं तु देवा अपि निराकरिष्यन्तीत्याह महस्पुत्रास इत्यादिना । महः महतो महत्त्वोपेतस्य असुरस्य प्रकृष्टासोर्बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा मरुतः । ते विशेष्यन्ते[1] । वीराः विविधम् ईरयन्ति प्रेरयन्ति शत्रून् इति वीराः विक्रमवन्तः । दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारकाः पालकाः उर्विया[2] उरवो महान्तो व्याप्ताः ते परि ख्यन् परिवदन्ति । निराकरिष्यन्तीत्यर्थः । ⌛ ख्या प्रकथने । "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्" इति च्लेः अङ् आदेशः ⌛ ॥

तृतीया ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्व१मा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घ । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।
नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् ।
आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

इदं यमीवचनम् । हे यम रुद्रपुत्रा निराकरिष्यन्तीति मा वादीः । किं तु ते अमृतासः अमृता देवा मरुतः एतत् मया प्रार्थ्यमानं कर्म उशन्ति घ । घेति प्रसिद्धौ । कामयन्त एव । एतच्छब्दार्थम् आह । एकस्य असाधारणस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुत्रस्य त्यजसम् त्यागं गर्भान्निर्गमनम् उत्पत्तिम् उशन्तीति संबन्धः । यत एवम् अतस्ते मनः[3] अस्मे अस्माकं मनसि नि धायि निधीयताम् । आवयोर्मनः एकमेवास्त्वित्यर्थः । अनन्तरं जन्युः[4] अपत्यस्य[4] जनयिता त्वं पतिः । भूत्वेति शेषः । भ्रातृभावं परित्यज्य पतिः सन् तन्वम् तनूं मामकीनाम् आ विविश्याः आविश प्रविश । यद्वा तव तनूं मयि आवेशय । संभोगं कुर्वित्यर्थः । ⌛ विश प्रवेशने । लिङि "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः ⌛ ॥

चतुर्थी ॥

न यत् पुरा चकृमा कद्ध नूनमृतं वदन्तो अनृतं रपेम ।

---

1 S′ विलेष्यंते. 2 S′ उर्व्या. 3 S′ नमः. 4 S′ जन्युपरइत्यस्य.

गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नौ नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋतम् । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्ऽसु । अप्या । च । योषा । सा । नौ । नाभिः । परमम् । जामि[१] । तत् । नौ ॥ ४ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यत् यस्मात् कारणात् पुरा इतः पूर्वस्मिन् काले न चकृम एतादृशं कर्म भगिनीसंभोगलक्षणं न चकृम न कृतवन्तः स्मः अतः कद्ध कस्मात् खलु कारणात् नूनं निश्चयम् । किमर्थं करिष्याम इति शेषः । तदेव प्रकारान्तरेणाह । ऋतम् सत्यं यथार्थं वदन्तः ब्रुवाणा वयम् अनृतम् असत्यम् अयथार्थं कथं रपेम स्पष्टं ब्रूमः । "यद्धि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति" इति [तै° सं° ६. १. ७. ४] श्रुतेः असत्याभिधाने अङ्गीकृते पश्चात् तदाचरणमपि भवेदेवेति[1] बुद्ध्या असत्यवदनमपि न कुर्म इति प्रतिज्ञाया अभिप्रायः । अथ वा संभोगो मास्तु तद्विषयं शृङ्गारकवचनं[2] वा कर्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदपि निराक्रियते ऋतम् इत्यादिना ॥ उक्तनिषेधसिद्धये निषिध्यमान[3]स्यार्थस्य प्रतिकूलताम् आह गन्धर्व इत्यादिना । गाम् उदकं धारयतीति गन्धर्वः आदित्यः अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अनाश्रये स्थाने अस्य शब्दस्य व्यवहारः । अन्तरिक्षे[4] । साक्षित्वेन[4] वर्तत इति शेषः । तथा अप्या [[5]अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा[5]] च आदित्यभार्या च अन्तरिक्षे वर्तते । सा भार्या नौ आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् उभयोरपि तत एवोत्पत्तेः । तत् मिथुनं परमं निरतिशयं [नौ आवयोः] जामि बन्धुभूतम् । अत्र भार्याया नाभित्वेऽभिहिते तत्पतिर्विव[स्वानपि उक्त एव अतस्तस्य पुनरभिधानं] न । यद्वा मातुरुदरादेव गर्भनिर्गमात् सा नौ नाभिरिति तस्या एवाभिधानम् । इतरेषां बन्धुत्वस्य मातापितृसंबन्धसव्यपे-

१ Cp जामि ।.

1 S′ भवेदेवेविपबुद्ध्या for भवेदेवेति बुद्ध्या. 2 S′ तद्विषयंगारकवचनं. 3 S′ निषेध्य°. 4 S′ अंतरिक्षसाक्षि°. 5 S′ omits this portion, which we have restored from the *Rigveda*. S′ has a blank space for about eight letters between अप्या and च.

क्षत्वात् तयोर्बन्धुत्वस्य परमत्वम् । यतः पितरावभिन्नौ तौ च संनिहितौ अतस्त्वदभीष्टं न कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥

पञ्चमी ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु[1] । नौ । जनिता । दंपती इति दम्ऽपती । कः । देवः । त्वष्टा ।
सविता । विश्वऽरूपः ।
नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेद[2] । नौ । अस्य । पृथिवी ।
उत । द्यौः ॥ ५ ॥

यम्या वचनम् इदम् । एवम् एकयोनिजत्वेन दांपत्ये निराकृतेपि[1] तत् पूर्वमेव सिद्धम् इत्याह । नौ आवां गर्भे नु गर्भे एव जनिता जनयिता अपत्यस्य स्रष्टा देवः दंपती दांपत्यवन्तौ[2] कः अकः कृतवान् । ⧖ करोतेर्लुङि "मन्त्रे घस°" इत्यादिना च्लेर्लुक् ⧖ । क इति आकाङ्क्षायाम् आह । त्वष्टा मातुरुदरस्थितस्य रेतसः अवयवसंनिवेशकर्ता विश्वकर्मा देवः सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता विश्वरूपः विश्वं रूप्यते येन सः विश्वस्रष्टा विश्वात्मको वा । एवंमहानुभावो देवः । दंपती करिति पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् उक्तमहिमोपेतः अतः अस्य त्वष्टुः सवितुः व्रतानि तत्कृतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न हिंसन्ति न केपि अतिक्रामन्ति । ⧖ मीञ् हिंसायाम् । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आकारलोपः ⧖ । एतत् सर्वं स्वकार्यार्थं कल्पितम् इति आशङ्कायाम् आह वेद नौ इति । नौ आवयोः अस्य । ⧖ कर्मणि षष्ठी ⧖ । इदं कर्म गर्भ एव दंपतित्वलक्षणम्[3] । यद्वा अस्य त्वष्टुर्देवस्य कर्म दंपतिकरणलक्षणं कर्म । पृथिवी देवी उत अपि च द्यौर्देवता[4] वेद उभे अपि जानीतः । तस्मात् एतद् यथार्थम् इत्यर्थः ॥

१ P तु ।. We with P[2] Cp. २ Cp वेदंनौ ।. P P[2] वेद । नौ ।.

1 S′ omits °पि in निराकृतेपि. 2 S′ दंपत्यौ for दांपत्यवन्तौ. 3 S′ दंपती°. 4 S′ omits द्यौर्° in द्यौर्देवता.

षष्ठी ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥ ६ ॥

कः। अद्य। युङ्क्ते। धुरि। गाः। ऋतस्य। शिमीऽवतः। भामिनः। दुःऽहृणायून्।
आसन्ऽइषून्। हृत्सुऽअसः। मयःऽभून्। यः। एषाम्। भृत्याम्। ऋणधत्। सः। जीवात् ॥ ६ ॥

इदं यमस्य वाक्यम्। यम्या असत्यमेवोक्तम् इत्यभिप्रेत्य सत्याभिधानस्य[1] दुर्लभताम् आह। अद्य इदानीम् अस्मिन् काले ऋतस्य सत्यस्य धुरि वहनव्यापारे गाः[2] बलीवर्दस्थानीया वाचः स्वीयाः को युङ्क्ते को यो[3]जयति। न कोपीत्यर्थः। गोशब्दस्य लिङ्गद्वयसाधारणत्वाद् उत्तरत्र गोविशेषणानि सर्वाण्यपि पुंलिङ्गतया निर्दिष्टानि। शिमीवतः। [श[4]मीति] कर्मनाम। छान्दसम् इत्वम्। कर्मवतः कार्यपर्यवसायिनः। केवलायाः सत्योक्तेः सुलभत्वात्। भामिनः तेजस्विनः लोके सत्यवादा एव जयन्ति "सत्यमेव जयति[5] नानृतम्" इत्यादिश्रुतेः [मु॰ ३. १. ६]। दुर्हृणायून्। ◊हृणीयतिः क्रोधकर्मा◊। क्रोधरहितान् इत्यर्थः। यद्वा लज्जारहितान् न हि सत्यवदनविषये क्रोधलज्जे स्तः। ◊हृणीङ् लज्जायाम्। कण्ड्वादित्वाद् यक्। अस्माद् उण् प्रत्ययः। अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्या आकारः। मृगय्वादिर्वा द्रष्टव्यः◊। आसन्निषून् आसन् आस्ये इष्यमाणान् तस्मात् प्रेर्यमाणान् सर्वदा सत्यविषयसंकल्पवतोपि मुखतः सत्यं वक्तुम् अशक्यम् इत्यभिप्रायेण एवम् उच्यते। ◊"पद्दन्॰" इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः। [6]इष गतौ इत्यस्मात् [6]इषेः किच्च [उ॰ १. १३] इति [उप्रत्ययः। स च कित्]◊। हृत्स्वसः हृदयेषु हृदयेभ्यः अस्यमानान् श्रोतॄणां हृद-

१ Cp शमी॰. P P[2] शिमी॰.

1 S′ ॰भिधानंसे for ॰भिधानस्य. 2 S′ पाः वाः for गाः. 3 S′ यजति. 4 S′ नि॰ for शमीति. 5 So S′ and not जयते. 6 So S′.

येषु क्षिप्यमाणान् वा कण्ठाद् उपरि निर्गच्छन्तः शब्दाः[1] संमता लोके हृदयपूर्वकास्तु दुर्लभा इत्यभिप्रायेण हृत्स्वस इत्युक्तम् । असे- र्व्यत्ययेन कर्मणि क्विप् "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अ- लुक् । मयोभून् । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितॄन् स- [2]त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके[2] सुप्रसिद्धम् एतत् । यः पुरुषो महान् एषाम् उक्तविशेषणयुक्तानां गवां भृत्याम् भृतिं भरणम् । "भृञोऽसंज्ञायाम्" इति क्यप् । तुगा- गमः । ऋणधत् वर्धयेत् । सत्यवचनम् अभिवृद्धं कुर्यात् । ऋधु वृद्धौ । अस्मात् लेटि अडागमः । स जीवात् चिरकालं जीवति सत्याभिधानस्य माहात्म्यात् । जीवात् । लेटि आडागमः ॥

सप्तमी ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ७ ॥

कः । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अह्नः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊं इति । ब्रवः । आहनः । वी- च्या । नॄन् ॥ ७ ॥

इदं यम्या वचनम् । [अस्य] प्रथमस्य अह्नः । कर्मणि ष- ष्ठ्यौ । प्रथमम् अहः । आवयोः संगमदिवसम् इत्यर्थः । तत् को वेद जानाति । न कोपीत्यर्थः । किं च ईम् इदं कर्म इदानीं वा को ददर्श पश्येत् । न कश्चित् पश्यतीत्यर्थः । तथा इह एतद्विषये कः पु- मान् [3]दृष्टम् अर्थं प्र वोचत् प्रब्रूयात् दृष्टम् अर्थम् अन्यस्मै कथयेत् । सोपि नास्त्येव । ज्ञाता नैव किल । द्रष्टा कथयिता च दूरापास्तावि- त्यभिप्रायः । ज्ञानदर्शनप्रवचनानाम् अविषयं कालं संभावयति बृहदि-

1 S′ has a lacuna for six letters in place of °छन्तः शब्दाः 2 S′ has a blank space for twenty or twenty-five letters for °त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके. 3 S′ इष्टम्.

त्यादिना । मित्रस्य देवस्य धाम स्थानम् । अहरित्यर्थः । तद् बृहत प्रभूतम् । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य देवस्य धाम राञ्याख्यम् तच्च बृहत् । अहोरात्रयोर्मध्ये कतमश्चन समयः संभोगाय संपत्स्यत इत्यभिप्रायः । तस्मात् हे आहनः । ⧗आङ्पूर्वात् हन्तेः[1] असुन्⧗ । आहन्तः अस्मदभिमतस्य अकरणेन क्लेशकारिन् कत् कथं वीच्याः[*2] विविधम् अञ्चन्तः गच्छन्तः संचरन्तो नॄन् नराः । ⧗जसः स्थाने शस्⧗ । ते सन्तीति कथं ब्रवः ब्रूयाः ब्रवीषि ॥

अष्टमी ॥

यमस्य॑ मा य॒म्यं॑१ काम॒ आग॑न्त्सम॒ाने योनौ॑ सह॒शेय्या॑य[2] ।
जायेव॒ पत्ये॑ त॒न्वं॑ रिरिच्यां वि चि॑द् वृहेव॒ रथ्ये॑व च॒क्रा ॥ ८ ॥

य॒मस्य॑ । मा॒ । य॒म्य॑म् । काम॑: । आ । अ॒ग॒न् । स॒मा॒ने । योनौ॑ । स॒ह॒ऽशेय्या॑य ।
जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । त॒न्व॑म् । रि॒रि॒च्याम् । वि । चि॒त् । वृ॒हे॒व॒[3] । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा ॥ ८ ॥

इदमपि यमीवचनम् । मा मां [यम्यम्] यमीं यमस्य कामः यमविषयोभिलाषः आगन् आगमत् । ⧗यम्यम् इति । "वा छन्दसि" इति पूर्वरूपत्वाभावे यण् आदेशः । "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति यणः स्वरितत्वम् । आगन्निति[3] । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तिलोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम्⧗ । कामं विशिनष्टि । समाने साधारणे योनौ एकस्मिन् शयने सहशेय्याय सहशयनार्हाय । ⧗शेयं शयनम् । "अचो यत्" इति भावे यत् । "तद् अर्हति" इति यत्⧗ । यद्वा शय्याम् अर्हतीति शय्यः तस्मै । ⧗"तद् अर्हति" इति यत् । एकारोपजन-

१ ABCK^m RDc ३ for १. We with V. २ Cp सह॒ऽराज्या॑य, a reading which doubtless arose from the omission of the mâtrâ over शे॰ and then the श being mistaken for रा. ३ Cp वृ॒हे॒व॒ ।

1 S' हेः for हन्तेः. 2 S' वीच्यः. 3 S' आगआगन्निति.

श्छान्दसः ⧗ । तदर्थं तन्वम् तनूं मामकीनां रिरिच्याम् पृथक् कु-
र्याम् । तद[1]धीनां कुर्याम् इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जायेव पत्ये [इति] ।
यथा स्वकीयाय भर्त्रे जाया पत्नी स्वकीयां तनुं पत्यधी[2]नां करोति एवम्
इत्यर्थः । तस्मिन् यथा विस्रम्भेण कामोपभोगः एवं करोमीत्यर्थः । अ-
नन्तरं वि वृहेव आवां संश्लेषं करवाव । इतरेतरयोः संश्ले[3]षो विवर्हो ।
तत्रापि दृष्टान्तोभिधीयते । रथ्येव चक्रा रथ्यया रथयोग्यया पदव्या स[4]ह
[चक्रा] चक्राणि यथा वृहन्ति तद्वत् । ⧗ रथ्येति । "तद् वहति र-
थयुगप्रासङ्गम्" इति यत् ⧗ । अथ वा रथ्येव रथाधाराणि चक्राणि
अक्षेण सह विवर्हो कुर्वन्ति तद्वद् इति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये ।
चरन्ति ।
अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम्[1] । तेन । वि । वृह[2] । रथ्याऽइव ।
चक्रा ॥ ९ ॥

इह अस्मिन् लोके ये देवानां स्पशः चराः चरन्ति भ्रमन्ति तेषां म-
ध्ये एके केचनापि न तिष्ठन्ति एकत्र स्थितिं न कुर्वन्ति । तथा न नि
मिषन्ति । पक्ष्मसंकोचनं निमेषः । तदपि न कुर्वन्ति । न निद्रान्ती-
त्यर्थः । सर्वदै[5]व स्पशा जागरूका वर्तन्त इत्यर्थः । ⧗ स्पश इति ।
जसः सु[6]ः । किंवा द्रष्टव्यः ⧗ । यत एवम् अतः [हे आहनः]
मत् मत्तः अन्येन सह । ⧗ "एकवचनस्य च" इति पञ्चम्या अत्
आदेशः ⧗ । तेन सह । रमस्वेति शेषः । तदर्थं तूयम् तूर्णं याहि

---

१ P[2] तूयन् ।. २ Cp वृ॒ह॒ ।. P वृह ।. We with P[2].

---

1 S′ तदनां. 2 S′ पत्न्यधानं. 3 S′ om. संश्लेषो. 4 S′ साह. 5 S′ °देव°. 6 S′ has a lacuna for six letters, after which it reads सः सुः.

गच्छ । तेन सह वि वृह संश्लेषं कुरु । रथ्येव चक्रेति दृष्टान्तवचनं व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

रात्रींभिरस्मा अहंभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥ १० ॥ (१)

रात्रींभिः । अस्मै । अहंऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।
दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । विवृहात् । अजामि ॥ १० ॥ (१)

इदं यमीवचनम् । अस्मै यमाय रात्रीभिः तथा अहभिः अहोभिः । रात्रिषु अहःसु चेत्यर्थः । सर्वदा दशस्येत् । ⌛दशस्यतिर्दानकर्मा⌛ । प्रयच्छतु । यजमानो हविरिति शेषः । तथा सूर्यस्य देवस्य चक्षुः प्रकाशकं तेजः मुहुः अन्वहम् उन्मिमीयात् ऊर्ध्वं गच्छेत् । अस्मा अर्थायेति शेषः । सूर्योदयोपि अस्य भोगायास्त्वित्यभिप्रायः । ⌛डुमिञ् प्रक्षेपणे । व्यत्ययेन श्नुः दीर्घश्च⌛ । किं च दिवा पृथिव्या च दिवा सह पृथिवी पृथिव्या सह द्यौश्च मिथुना मिथुने परस्परं मिथुने अविश्लिष्टे सबन्धू समानबन्धने यथा एकमनस्के एवं यमीः यमी । ⌛सोः सुः⌛ । यमस्य अजामिः* अबन्धुः स्वसृरूपबन्धुत्वरहिता सती वि वृहात् विवृहणं कुर्यात् इति परोक्षत्वेन आत्मनो व्यपदेशः ॥

इति अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ घा ता” इति द्वितीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

१ Cp बिभृयात् । changed to विवृहात् ।

उप॑ बर्बृहि वृष॒भाय॑ बा॒हुम॒न्यमि॑च्छस्व सुभगे॒ पति॑ं मत् ॥ ११ ॥

आ । घ॒ । ता । ग॒च्छा॒न् । उत्ऽत॑रा । यु॒गानि॑ । यत्र॑ । जा॒मय॑ः । कृ॒णव॑न् । अजा॑मि ।

उप॑ । ब॒र्बृ॒हि॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । बा॒हुम् । अ॒न्यम् । इ॒च्छ॒स्व॒ । सु॒ऽभ॒गे॒ । पति॑म् । मत् ॥ ११ ॥

इदं यमवाक्यम् । घ इति पादपूरणः । ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि अहोरात्रयोर्युगलानि । आगामिनो दिवसा इत्यर्थः । आ गच्छान् आगच्छेयुः । ननु दिनानि आगच्छन्त्येव किमिति आशास्यत इत्याशङ्कायाम् उत्तराणि दिवसानि विशिनष्टि । यत्र येषु आगामिषु दिवसेषु जामयः बन्धवः स्वसृभूताः अजामि अबन्धुत्वं भार्यात्वं कृणवन् कुर्युः । ⌛कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः⌛ । यस्माद् एवं तस्मात् हे यमि त्वं वृषभाय सेक्त्रे संभोगं कुर्वते अन्यस्मै बाहुम् स्वीयं भुजम् उप बर्बृहि अतिवृद्धं कुरु । ⌛बृहेर्यङ्लुगन्तात् लोटि "सेर्ह्यपिच्च" इति हिः । तस्य ङित्त्वाद् गुणाभावः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः⌛ । तदर्थम् हे सुभगे कामिनि मत् मत्तः । ⌛"एकवचनस्य च" इति पञ्चम्या अत् आदेशः⌛ । अन्यं पतिम् इच्छस्व[1] कामयस्व[2] ॥

द्वितीया ॥

किं भ्रातासद् यद॑ना॒थं भवा॑ति॒ किमु॒ स्वसा॒ यन्निर्ऋ॑तिर्नि॒गच्छा॑त् ।
काम॑मूता ब॒ह्वे॒३॒॑तद् र॑पामि त॒न्वा॒ मे त॒न्व॑ सं पि॑पृग्धि ॥ १२ ॥

किम् । भ्राता॑ । अ॒स॒त् । यत् । अ॒ना॒थम् । भवा॑ति । किम् । ऊं इति॑ । स्वसा॑ । यत् । निःऽऋ॑तिः । नि॒ऽगच्छा॑त् ।

काम॑ऽमूता । ब॒हु । ए॒तत् । र॒पा॒मि॒ । त॒न्वा॑ । मे॒ । त॒न्व॑म् । सम् । पि॒पृ॒ग्धि॒ ॥ १२ ॥

---

१ AB ३ for १. We with K^m Dc. २ P °भूता ।. We with P^2 Cp.

---

1 S′ इच्छ. 2 S′ कामय.

[इदं यमीवचनम् ।] स किं भ्राता असत् भ्राता भवेत् न भवत्येव । स भ्राता क एवं[1] निन्द्यत इति तम् आह । यत् यदि भ्रातरि विद्यमाने स्वसा अनाथं नाथरहितम् अपेक्षितकामशून्यं भवाति भवेत् । स किं भ्रातासद् इति पूर्वत्रान्वयः । एवं भ्रातरं[2] निन्दित्वा स्वसारं निन्दति[3] । सा किमु स्वसा असत्[4] स्वसा भवेत् न भवत्येव । कैवं निन्द्यत इति तां विशिनष्टि । यत् यदि स्वसृभूतायां विद्यमानायां भ्रातरं निर्ऋतिः दुःखं निगच्छात् प्राप्नुयात् । सा किमु स्वसेति संबन्धः । यतोहं सनाथा अतः काममूता कामेन मूर्छिता बहुविधकामोपेता बहु अधिकम् एतत् इदानीम् एतेन कारणेन वा[5] रपामि प्रलापं करोमि । ⌛ बह्वेतत् इत्यत्र संहितायां "स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" इति उदात्तयणः[6] परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ⌛ । अतो मम प्रलापस्य सार्थकत्वाय मे मम तन्वा शरीरेण सह हे भ्रातः [तन्वम्] तनूं तावकं शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय । ⌛ पृची संपर्के । व्यत्ययेन श्नुः । "बहुलं छन्दसि" इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ⌛ ।

तृतीया ॥

न ते॑ ना॒थं य॒म्यत्रा॒हम॑स्मि॒ न ते॑ त॒नूं त॒न्वा॒३ सं प॑पृच्याम् ।
अ॒न्येन॒ मत् प्र॒मुद॑ः कल्पयस्व॒ न ते॒ भ्राता॑ सुभगे वष्ट्ये॒तत् ॥ १३ ॥

न । ते॒ । ना॒थम् । य॒मि[१] । अत्र॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । न । ते॒ । त॒नूम् । त॒न्वा॑ । सम् । प॒पृ॒च्याम् ।
अ॒न्येन॑ । मत् । प्र॒ऽमुद॑ः । क॒ल्पयस्व॒ । न । ते॒ । भ्राता॑ । सु॒ऽभ॒गे॒ । व॒ष्टि॒ । ए॒तत् ॥ १३ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि अत्र अस्मिन् विषये ते तव अहं नाथम् अभिमतार्थसंपादको भ्राता नास्मि न भवामि । किं च ते तव तन्वा शरीरेण सह नूनम्[7*] निश्चयं [न] सं पपृच्याम संपर्कं न करोमि । त-

१ Cp यमि॑ ।

1 S′ एव. 2 S′ ए भ्रातरं. 3 S′ निन्दिति. 4 S′ om. from असत् to निन्द्य॰. 5 S′ ता. 6 S′ उदात्तेणः. 7 Sâyaṇa's text in S′ has नूनं for our तनूम्.

स्मात् [मत्] मत्तः अन्येन पुरुषान्तरेण सह प्रमुदः प्रमोदान् संभोगजनितान् कल्पयस्व साधय । ते तव भ्राता अयं जनः हे सुभगे संभोगार्थिनि एतत् जायापत्यलक्षणं कर्म न वष्टि न कामयते ॥

चतुर्थी ॥

न वा उ ते तनूं तन्वा३ सं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
[1]असंयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय[2] ॥ १४ ॥

न । वै । ऊं इति । ते । तनूम् । तन्वा । सम् । पपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निऽगच्छात् ।
[3]असम्ऽयत् । एतत् । मनसः । हृदः । मे । भ्राता । स्वसुः । शयने । यत् । शयीय[2] ॥ १४ ॥

इदमपि यमवाक्यम् । पूर्वमन्त्रोक्तमेव निषेधम् अत्यन्तपापतया पुनर्द्रढयति । हे यमि ते [तव] तन्वा सह तनूम् मदीयां न वै सं पपृच्याम् नैव संपर्चयामि । संपर्काभावे हेतुम् आह । स्वसारम् भगिनीं निगच्छात् भ्राता संभोगं कुर्यात् इति यत्[1]* एतत् पापं निषिद्धम् आहुः ब्रुवते धर्मरहस्यविदः । न केवलं पारलौकिकं पापमेव अपि तु दृष्टबाधाप्यस्तीत्याह । एतत् वक्ष्यमाणं कर्म [मे मम] मनसः हृदः हृदयाच्च अथवा मनसा हृदयेन च सह असुम्* प्राणम् । अपहरेत् इति शेषः । एतच्छब्दार्थम् आह । भ्राता सन् स्वसुर्भगिन्याः शयने । शय्यते अत्रेति शयनम् । एकस्यां शय्यायां शयीय शयनं कुर्याम् इति यद् एतद् इति पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

१ C $\overset{m}{K}$ R असंयदे°. We with **B V D**c. २ So **A B** $\overset{m}{K}$ **R C V D**c **C**p. ३ P $\overset{2}{P}$ असम्ऽयत् ।. Cp असम्ऽयत् । changed to असम् यत् । meant to be असम् । यत् ।. Sâyaṇa: असुम् and यत्, with which he supplies हरेत् &c. But असंयत् is a better reading as its opposite, संयत्, means meeting, including perhaps a meeting of the sexes, so that असंयत् should mean bad or improper sexual intercourse which suits well here.

1 The text in **S′**, however, reads यः स्वसारं निगच्छात् and not यत्स्वसारं निगच्छात्.

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजातै लिबुंजेव वृक्षम् ॥ १५ ॥

बतः । बत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम । अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजातै । लिबुंजाऽइव । वृक्षम् ॥ १५ ॥

इदं यमीवाक्यम्[1] । हे यम त्वं बतोसि बलाद् अतीतो भवसि दुर्बलो जातोसि[2] बत । खेदानुकम्पयोर्बतशब्दः अत्र खेदे वर्तते । यमस्य पराधीनतया दौर्बल्यं यम्याः खेदाय संपद्यते । स्वाभिमतकार्यस्य तत्रासंभवात् खेदश्च [। नैव ते मनः तव मनो मयि नास्त्येव । मयि उदासीनो भवसीत्यर्थः] । किं च तव हृदयम् अविदाम ज्ञातवन्तः स्मः[3] । बहुवचनं पूजार्थम् । हृदयस्य स्वाधीनताया अभावात् खेदेनेदम् उच्यते । हृदयपरिज्ञानप्रकारं प्रकटयति अन्या किलेति । अन्या मत्तः अपरा कामिनी त्वां परि ष्वजातै परिष्वङ्गं कृतवती तस्मात् माम् अवमन्यसे । अत एव च पराधीनत्वाद् दुर्बलश्च भवसीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तद्वयम् । कक्ष्येवेति[4] एकः । अश्वस्य कक्षप्रदेशस्था[5] रज्जुः कक्ष्या । सा यथा युक्तम् स्वसंबद्धम् अश्वं परिष्वजति श्लिष्टा भवति तद्वत् । दुर्दान्तोप्यश्वः कक्ष्यया संबद्धो यथा स्वाच्छन्द्येन वर्तितुं न शक्नोति तद्वदिति । लिबुजेव वृक्षम् इति द्वितीयो दृष्टान्तः । लिबुजा व्रततिर्भवति [नि° ६. २८] इति निरुक्तम् । [सा यथा गाढं][6] वृक्षम् आदित आरभ्य अग्रम् आलिङ्गति तद्वत् त्वाम् अन्या सर्वात्मना स्वाधीनं चकार । एकदेशसंश्लेषस्य सर्वाङ्गसंश्लेषस्य च क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । ⌛अत्र बतो बलाद् अतीतो भवति दुर्बलो बतासि [नि° ६. २८] इत्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयम्[7]⌛ ॥

षष्ठी ॥

अन्यमू[१] षु यम्यन्य[२] उ त्वां परि ष्वजातै लिबुंजेव वृक्षम् ।

---

१ A B C K̈ R V Dc अन्य ऊषु. K̈ अन्य उषु. We with P̈. २ K̈ inserts त्वं after षु.

1 S′ यम°. 2 S′ omits °सि. 3 S′ omits the visarga in स्मः. 4 S′ कक्ष्येवमिति. 5 S′ °देशयन् for °देशस्था. 6 S′ has a lacuna here for eight or nine letters. 7 S′ अनुसंबंधेयम्.

तस्य॑ वा॒ त्वं मन॑ इ॒च्छा स वा॒ तवाधा॑ कृणुष्व सं॒विदं॒ सुभ॑द्राम् ॥ १६ ॥

अ॒न्यम् । ऊं॒ इति॑ । सु । य॒मि॒ । अ॒न्यः । ऊं॒ इति॑ । त्वाम् । परि॑ । स्व॒जा॒तै॒ । लि॒बुजा॑ऽइव । वृक्षम् ।

तस्य॑ । वा॒ । त्वम् । मन॑ः । इ॒च्छ । सः । वा॒ । तव॑ । अध॑ । कृणु॒ष्व॒ । स॒म्ऽवि॒दम् । सु॒ऽभ॑द्राम् ॥ १६ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि त्वम् अन्यमू षु । उशब्दः एवार्थे । अन्यमेव सुष्ठु परि ष्वजातै अन्य उ त्वां त्वामपि अन्यः परि ष्वजातै । एवं परस्परं कुरुतम्[1] इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । गतम् एतत् । संश्लेषस्य उभयव्यापारजत्वाद् व्यतिहारेणाभिधानम् । परस्परसंश्लेषः समानमनस्कत्वम्[2] अन्तरेण न घटत इत्यभिप्रेत्य आह तस्य [वा] त्वम् इति । हे यमि तस्य वा मनस्त्वम् इच्छ । वाशब्दश्चार्थे । तस्य मनसे[3] यद् रोचते तदेव त्वम् अनुसरेत्यभिप्रायः । स वा तव । मन इच्छत्विति शेषः । तव मनस आनुकूल्यं भजताम् । अध अथ परस्परानुकूल्यानन्तरं सुभद्राम् अत्यन्तकल्याणां संविदम् संवित्तिं[4] सुखानुभवं तेन सह कृणुष्व कुरु ॥

सप्तमी ॥

त्रीणि॒ च्छन्दां॑सि क॒वयो॒ वि ये॑तिरे पु॒रु॒रूपं॑ दर्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्[2] ।
आपो॒ वाता॒ ओष॑धय॒स्तान्येक॑स्मि॒न् भुव॑न॒ आर्पि॑तानि ॥ १७ ॥

त्रीणि॑ । छन्दां॑सि । क॒वय॑ः । वि । ये॒ति॒रे॒ । पु॒रु॒ऽरूप॑म्[3] । द॒र्श॒तम् । वि॒श्वऽच॑क्षणम् ।
आप॑ः । वाता॑ः । ओष॑धयः । तानि॑ । एक॑स्मिन् । भुव॑ने । आर्पि॑तानि ॥ १७ ॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञा ज्ञानिनः पूर्वे महर्षयः देवा वा त्रीणि च्छन्दांसि । अत्र छादनाच्छन्दांसीति व्युत्पत्त्या छन्दःशब्देन वक्ष्यमाणा अबादयस्त्रयो

१ P अन्यः ।. P[2] अन्यम् ।. Cp अ॒न्यः ।. २ V Dc पु॒रू॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. B पु॒रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑र्षणम्. C पुरु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. K[m] पु॒रु॒रूपं॑ द॒र्श॒तं वि॒श्वच॑क्षणम्. We with R. ३ Cp पु॒रु॒ऽरूपम् ।.

1 S′ कुव इत्यर्थः. 2 S′ omits °मन°. 3 S′ मनसा. 4 S′ has वित्तिं for संवित्तिं.

गृह्यन्ते । तानि वि येतिरे यत्नं कृतवन्तः । जगन्निर्वाहायेति[1] शेषः । तेषु एकैकं विशिनष्टि । तेषु मध्ये आपः अप्तत्त्वं पुरुरूपम् नानारूपम् अविकारत्वात् सर्वेषां रूपाणाम् । दर्शतम् दर्शनीयं स्पृहणीयत्वेन प्रियदर्शनम् विश्वचक्षणम् विश्वस्य द्रष्टृ[2] । एवं वाताः वायुतत्त्वमपि प्राणात्मना पुरुरूपं भवति दर्शनीयं च भवति । सूत्रात्मतया विश्वद्रष्टृपि । एवम् ओषध्यात्मकमपीति द्रष्टव्यम् । यद्वा समुदायाभिप्रायेण एकवचनम् । तद् अबादित्रयं पुरुरूपत्वादिधर्मकम् इत्यर्थः । त्रीणि च्छन्दांसीति उक्तम् । कानि तानि त्रीणीति तत्राह आपो वाता ओषधय इति । अबादीनां भुवनाच्छादकत्वं प्रसिद्धम् एव । तेषां भुवनैकप्रयोजकताम् आह तानीति । भवन्ति अत्र प्राणिनः अप्राणिनश्चेति भुवनं भूलोकः । तत्र तन्निर्वाहार्थम् आर्पितानि स्थापितानि सृष्ट्यादौ[3] ॥

अष्टमी ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून् ॥१८॥

वृषा । वृष्णे[1] । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पयांसि । यह्वः । अदितेः । अदाभ्यः । विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजति । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा कामानाम् अपां च वर्षिता अग्निः वृष्णे आज्यपयआदेर्वर्षित्रे[4] प्रयच्छते यजमानाय तद्भोगार्थं दोहसा दोहनसाधनेन यज्ञादिना दिवः सकाशात् पयांसि उदकानि दुदुहे वर्षितवान् । कीदृशो वृषा । यह्वः महन्नामैतत् । महान् । अथ द्यौर्विशेष्यते । अदितेः अखण्डनीयायाः । न हि द्यौः केनचित् खण्ड्यते । अदाभ्य इति वृष्णो विशेषणम् । कैरपि रक्षःप्रभृतिभिः अहिंसितः । स तादृशोग्निः विश्वम् सर्वं धिया प्रज्ञानेन वेद जानाति साक्षात्करोति । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो देवो यथा धिया वेत्ति तद्वत् । स च यज्ञियः यज्ञार्होग्निः । "यज्ञर्त्वि-

---

१ P P̊ वृष्ण्ये ।. We with Cp and the Saṃhitâ which is based on A B C K̊ R.

---

1 S' जगंतिनिर्वा°. 2 S' द्रष्टारम्. 3 S' दृष्ट्यादौ. 4 S' °वर्षित.

ग्म्याम्°" इति घः ॥ । यज्ञियान् यज्ञार्हान् यष्टव्यान् ऋतून् अ-भिगन्तॄन् यद्वा यज्ञियान् यज्ञियेषु ऋतुषु कालेषु तत्तद्विहितकाले यष्टव्यान् देवान् यजतीति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

रपद् गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥१९॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । नः । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥ १९ ॥

गन्धर्वीः गन्धर्वस्य उदकधारकस्य भरतस्य आदित्य[स्य स्वभूता भारती अप्या योषणा च अप्संबन्धिनी अप्स्यायिनी युवतिः सरस्वती च रपत् रपतु स्पष्टं वक्तु मद्द्वारा अग्निं स्तौतु । नदस्य नादे स्तोतुर्मम स्तोत्ररूपे नादे कर्तव्ये ध्वनौ नो मनः मम मनः परि पातु] परितो रक्षतु । भारती सरस्वती चेति शेषः । अनन्तरम् इष्टस्य फलस्य यागस्य वा मध्ये नः अस्मान् अदितिः देवमाता देवी नि धातु स्थापयतु इष्टं योजयतु । भ्राता भरणकर्ता भ्रातृवत् हितकारी ज्येष्ठः गुणैः प्रशस्यः प्रथमोऽग्निः । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति [नि°२.२२] इति निरुक्तम् ॥ । वि वोचति विवक्तुं[1] साधु यष्टा [अयम् इति] मयि ब्रवीत्वित्यर्थः । ॥ वि वोचति । "लिङ्याशिष्यङ्" इति विहितोऽङ् प्रत्ययो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः[2] । "वच उम्" इति अङ्प्रत्ययनिबन्धन उमागमः ॥ ॥

दशमी ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।

1 S′ विवक्तुं. 2 So S′. Should we read लिङ्याशिष्यङ् इति अङ् प्रत्ययः । इतश्चेति विहित इकारलोपो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः ?

यदीमु॒शन्त॑मुश॒तामनु॒ क्रतु॑म॒ग्निं होता॑रं वि॒दथा॑य॒ जीज॑नन्[१] ॥ २० ॥ (२)

सो इति॑ । चि॒त् । नु । भ॒द्रा । क्षु॒ऽमती॑ । यश॑स्वती । उ॒षाः । उ॒वा॒स॒ । मन॑वे । स्व॑ःऽवती[२] ।

यत् । ई॒म् । उ॒शन्त॑म् । उ॒श॒ता॑म्[३] । अनु॑ । क्रतु॑म् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । वि॒दथा॑य । जीज॑नन् ॥ २० ॥ (२)

सो चित् सैव खलु भद्रा भन्दनीया कल्याणी क्षुमती मन्त्ररूपशब्दवती । प्रातरनुवाकादौ बहुभिरुषस्यसूक्तैः शस्यमानत्वात् । अथ वा तस्मिन् काले पक्ष्यादीनां प्रबुद्धानां शब्ददर्शनात् क्षुमती । यशस्वती । यश इति अन्ननाम । अन्नवती मनुष्योपभोगार्थेन अन्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती । तथा स्वर्वती स्वः आदित्यः । तद्वती । तदविनाभावात् । ⧗ "छन्दसीवनिपौ°" इति[1] मतुपो वत्वम् ⧗ । एवंरूपा उषाः मनवे मनुष्याय । ⧗ जातावेकवचनम् ⧗ । मनुष्याणां व्यवहाराय यजमानाय वा तस्याग्निहोत्राद्यर्थाय उवास प्रादुरभूत् । तमो निराचकारेत्यर्थः[2] । यत् यदा ईम् एनम् उशन्तम् [3]कामयमानं होतारम् देवानाम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा अग्निम् उशताम् यज्ञार्थं कामयमानानां यजमानानां तेषां विदथाय यज्ञाय देवानां हविःप्रापणाय अनु क्रतुम् तत्रतत्र क्रतौ तत्तत्क्रत्वर्थं जीजनन् अजीजनन् उदपादयन् अध्वर्यवः ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अध॒ त्यं द्र॒प्सं वि॒भ्वं॑ विचक्ष॒णं विराभ॑रदिषि॒रः श्ये॒नो अ॑ध्व॒रे ।
यद॒ी विशो॑ वृ॒णते॑ द॒स्ममार्या॑ अ॒ग्निं होता॑र॒मध॒ धीर॑जायत ॥ २१ ॥

---

१ P̊ जीजनत् ।. Cp जीव॑नम् ।. २ P̊ omits the avagraha. We with P Cp. ३ Cp उ॒श॒ता॑म् ।.

---

1 So S′. We should have मादुपधायाश्च &c. instead of छन्दसी &c. 2 S′ inserts अनुष्ठानाय उवास प्रादुरभूत् तमोनिराचकार after this. 3 S′ कामयमानानां भ्राजन्तं दीप्यमानं.

अध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अभरत् । इषिरः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥ २१ ॥

अध अथ अनन्तरं त्यम् तम् । "तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्" [तै॰ ब्रा॰ ३.२.१.१] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । द्रप्सम्[1] देवैर्मनुष्यैश्च भक्षणीयं सोमम् । कीदृशम् । विभ्वम् महन्नामैतत् । महान्तं विचक्षणम् विद्रष्टारम् एवंलक्षणं सोमम् इषिरः प्रकृष्टगमनः एषणां[2] प्राप्तः अश्यादिदेवैः प्रार्थितो वा श्येनः शंसनीयगतिः सौपर्णो विः पक्षी अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते सति आभरत् आहरत् आहृतवान् । गायत्री सुपर्णरूपं धृत्वा द्युलोकात् सोमम् आहरद् इत्येतद् आख्यानम् "तृतीयस्याम्[3] इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत" [तै॰ ब्रा॰ ३.२.१.१] "कद्रूश्च वै सुपर्णी चास्पर्धेताम्" [तै॰ सं॰ ६.१.६.१] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । एवम् आहृते सोमे यदि यदा आर्याः सर्वैरभिगन्तव्या विशः प्रजाः यजमाना दस्मम् दर्शनीयम् अग्निं होतारम् होमनिष्पादकम् । ⌛जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः इति निरुक्तम् [नि॰ ७.१५]⌛ । होतृत्वेन वृणते वरणं कुर्वन्ति पुरस्कुर्वन्ति अध [अथ] अनन्तरं सोमस्य अग्नेश्च सिद्धत्वाद् धीः । कर्मनामैतत् । अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अजायत जायते निर्वृत्ता भवति । अग्निम् अन्तरेण[4] कस्यचिदपि कर्मणः असिद्धेः यदी विशो वृणते अध धीरजायतेति अग्नेर्होतृ[5]त्वोपयोगित्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।
विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यो३ वाजं ससवाँ उपयासि[1] भूरिभिः ॥२२॥

---

१ B V उपयासि. Dc उपयासि corrected to उपयासि. We with A C K^m R.

---

1 S′ has here a blank for about five letters. 2 S′ एषणां. 3 S′ तृतीयं यस्या॰.
4 S′ ॰अन्तरेणास्य॰ for अन्तरेण कस्य॰. 5 S′ अग्नेराहत्योप॰ for अग्नेर्होतृत्वोप॰.

सदा। असि। रण्वः। यवसाऽइव। पुष्यते। होत्राभिः। अग्ने। मनुषः। सुऽअध्वरः।
विप्रस्य। वा। यत्। शशमानः। उक्थ्यः। वाजम्। ससऽवान्। उपऽयासि। भूरिऽभिः॥ २२॥

हे अग्ने स्वध्वरः शोभनयागः सुष्ठु यागस्य निर्वर्तकस्त्वं [मनुषः मनुष्यस्य स्वभूताभिः] होत्राभिः होमसाधनाभिः आज्यादिभिः पुष्यते पोषयित्रे यजमानाय तदर्थं सदा सर्वदा रण्वः रमणीयः दर्शनीयोसि। तत्र दृष्टान्तः। यवसेव यवसा हरिततृणादिना गवादिरिव। स यथा पुष्यते स्वामिने रमणीयो भवति तद्वत्। [यत्] यस्त्वं शशमानः शंसन् यजमानं प्रशंसन् उक्थ्यः स्तोतव्यश्च सन् विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य वाजम् अन्नं हविर्लक्षणं ससवान् संभजमानः भूरिभिः बहुभिः कामैः सहितस्त्वं बहुभिर्देवैः सहितो वा उपयासि उपगच्छसि। यत एवं करिष्यसि अतस्त्वं यजमानस्य सदा रण्वोसीति संबन्धः॥

तृतीया॥

उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति।
विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती॥ २३॥

उत्। ईरय। पितरा। जारः। आ। भगम्। इयक्षति। हर्यतः। हृत्तः। इष्यति।
विवक्ति। वह्निः। सुऽअपस्यते। मखः। तविष्यते। असुरः। वेपते। मती॥२३॥

हे अग्ने त्वं पितरा पितरौ मातापितरौ। "पिता मात्रा" इत्येकशेषः। अत्र द्यावापृथिव्यौ गृह्येते। "द्यौः पितः पृथिवि मातः" [तै॰ब्रा॰२.८.६.५] "द्यौः पिता पृथिवी माता" [तै॰ब्रा॰३.७.५.४] इत्यादिश्रुतिषु तथा श्रवणात्। तौ उदीरय उद्गमय यज्ञं प्रति प्रेरय। यद्वा तावकं तेजः पितरौ प्रति उदीरय उद्गमय। अत्यन्तं प्रज्वलितो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः जार आ भगम्। जारः आदित्यः रात्रे-

१ P P[2] उपऽयासि।. Cp उपं। यासि।.

र्जरयिता । ⧖जार इव भगम् आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयितेति यास्कः [नि° ३. १६]⧖ । आ इति इवार्थे । जार इव आदित्य इव । स यथा भगम् भजनीयं स्वप्रकाशं द्यावापृथिव्यौ प्रति प्रेरयति तद्वत् । लौकिको जारो भगम् योनिमिव इत्ययं दृष्टान्तस्तु स्पष्टं प्रतीयत एव । अथ वा जरा स्तुतिः । तत्कृत्वेन तत्संबन्धी जारः स्तोता । स च भगम् भजनीयं त्वाम् आ । ह्वयति इत्यध्याहारः । अत उदीरयेति संबन्धः ॥ अथ परोक्षम् आह । इयक्षति यष्टुम् इच्छति यान् देवान् यजमानः । ⧖यजतेः सन् । अभ्यासस्य छान्दसं संप्रसारणम्⧖ । तान्[1] हर्यतः कमनीयः स्पृहणीयोग्निः हृत्तः हृदयात् हृदयेनैव इष्यति इच्छति । स्वयं[2] कर्तुम् इति शेषः ॥ किं च वह्निः हविषां वोढाग्निः मखः मखसाधनो मंहनीयो वा स्वपस्यते शोभनकर्म कर्तुम् इच्छते । ⧖"सुप आत्मनः क्यच्" । "नः क्ये" इति नियमात् पदसंज्ञाया अभावाद् रुत्वाभावः⧖ । यजमानाय विवक्ति ब्रवीति । अभिलषितं तवेष्टं दास्यामीति भाषत इत्यर्थः । तथा तविष्यते । ⧖तविषिर्वृद्ध्यर्थः⧖ । वर्धिष्यते यजमानाय असुरः बलवान् अग्निः मती मत्या कर्मणा यागेन निमित्तेन वेपते कम्पते चलति आगच्छति ॥

चतुर्थी ॥

यस्ते॑ अग्ने सु॒म॒तिं मर्तो॑ अख्य॒त् सह॑सः सू॒नो अति॒ स प्र शृ॑ण्वे ।
इषं॒ दधा॑नो॒ वह॑मानो॒ अश्वै॒रा स द्यु॒माँ अम॑वान्[1] भूषति॒ द्यून् ॥ २४ ॥

यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । मर्तः॑ । अख्य॑त्[2] । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । अति॑ ।
सः । प्र । शृ॒ण्वे॒ ।
इष॑म् । दधा॑नः । वह॑मानः । अश्वैः॑ । आ । सः । द्यु॒ऽमान् । अम॑ऽवान् ।
भूषति[3] । द्यून् ॥ २४ ॥

---

१ B V Dc अम॑वा॒न्भूष॑ति॒. We with A C K̆ R. २ P अक्षत् ।. We with P̊ Cp. ३ Cp भूषतिं ।.

---

1 S′ त्वान्. 2 So S′. Is स्वयं a mistake for स्वकीयान् ?

हे अग्ने ते तव सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् अनुग्रहलक्षणां यो मर्तः मरणधर्मा मनुष्यो यजमानः अख्यत् कथयति परस्मै । स्वयं प्राप्तो भवतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायत इति तादृशाग्ने स त्वयानुगृहीतो यजमानः अभि* आभिमुख्येन सर्वतः प्र शृण्वे प्रकर्षेण श्रूयते । ⌛ शृणोतेर्लिटि[1] "छन्दस्युभयथा" इति लिटः सार्वधातुकत्वात् "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः ⌛ । सर्वत्र विश्रुतो भवति । किं च [स] त्वयानुगृहीतो यजमानः इषम् सर्वैरेषणीयम् अन्नं दधानः धारयन् बह्वन्नः सन् तथा अश्वैः बहुभिर्वहमानः अश्वैरुह्यमानो रथगामी भूत्वा द्युमान् दीप्तिमान् अमवान् बलवान् सन् द्यून् । अहर्नामैतत् । बहून् दिवसान् आ भूषति आभवति । सर्वम् अधिष्ठाय वर्तते । यद्वा भूषति बुभूषति द्युमान् अमवांश्च भवितुम् इच्छति । ⌛ भवतेः सनि "सनि ग्रहगुहोश्च" इति इडभावः । "इको झल्" इति कित्त्वाद् गुणाभावः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्वित्वाभावः[2] ⌛ ॥

पञ्चमी ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ २५ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् । आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् आह्वानं श्रुधि शृणु । कुत्रेति उच्यते । सदने सीदत्यत्रेति सदनं गृहं तत्र । कीदृशे सधस्थे सहस्थाने । ⌛ "सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः[3] ⌛ । देवानां साधारणे यागगृहे । तदर्थम् अमृतस्य उदकस्य द्रवित्नुम् द्रावकं रथं युक्ष्व योजय । किं च त्वं नः अस्माकम् अर्थाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ । कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते तादृश्यौ तदुपजीव्यत्वात् तत्पुत्र-

1 S' has a space for fifteen or sixteen letters after °लिटि. 2 S' गुणा° for द्वित्वा°.
3 S' सहा° for सधा°.

लोपचारः । ते देवते आ वह यज्ञार्थम् । किं च त्वं देवानां संघे माकिरप[1] भूः मा भूः मा गच्छ[2] । किं तु इह अस्मदीये यागगृह एव स्याः भव । सर्वकर्मार्थं सर्वदा संनिहितो भवेत्यर्थः । यद्वा देवानां मध्ये एकोपि देवो माकिरप भूः अप भूत् अपगतो मा भूत् । किं तु सर्वोपीह स्याः स्यात् । ⌛"तिङां तिङो भवन्ति" इति [[3]प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः]⌛ ॥

षष्ठी ॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद् विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ २६ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति[1] । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र । रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ २६ ॥

हे यजत्र यष्टव्य अग्ने यत् यदा एषा पुरोभाविनी समितिः समाजः । संहतिरित्यर्थः । भवाति भवति । स्तुतानां हविषां च समितिर्यदा भवति । कीदृशी । देवी दैवी देवसंबन्धिनी दीप्ता वा । कुत्र । देवेषु मध्ये । पुनः कीदृशी सा । यजता यष्टव्या पूजनीया । हे स्वधावः अन्नवः अन्नवन् अग्ने यत् यदा च रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि विभजासि स्तोतृभ्यो विभजसि प्रयच्छसि अत्र विभागसमये नः अस्माकमपि वसुमन्तम् प्रभूतेन वसुना युक्तं भागम् अंशं वीतात् । ⌛वी गत्यादिषु । अत्र गत्यर्थः⌛ । वीहि । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

"अन्वग्निः" इति सप्तमी "प्रत्यग्निः" इति अष्टमी च पूर्वत्र व्याख्याते [७. ८७. ४, ५] । तयोः पाठस्तु ।

सप्तमी ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

---

१ P संवाति । . We with P[2] Cp.

---

1 S′ माकिर्भूः for माकिरप भूः. 2 S′ यच्छ. 3 S′ has a lacuna for seven or eight letters here.

अनु सूर्यं उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ७ ॥

अनु । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः । जातऽवेदाः ।

अनु । सूर्यः । उषसः । अनु । रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।

प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान ॥ २८ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः । जातऽवेदाः ।

प्रति । सूर्यस्य । पुरुऽधा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ । ततान ॥ २८ ॥

नवमी ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान् यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ २९ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रावे[1] । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ २९ ॥

अत्र द्यावापृथिव्यौ यष्टुम् इच्छन् तयोर्यागस्य अग्निसव्यपेक्षत्वाद् अग्निं स्तौति । द्यावा । ♢"दिवो द्यावा" इति द्यावादेशः♢ । द्यौः तथा क्षामा क्षमा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । ♢व्यवहितप्रयोगश्छान्दसः । यद्वा द्योशब्दस्य[1] द्विवचनं द्यावेति[2] । द्यावौ । क्षामा[शब्दस्य द्विवचनं क्षामेति] । क्षामे । द्वन्द्वस्य युगपदधिकरणवचनत्वात् परस्परापेक्षया

१ Cp °ऽस्रावे ।.

1 S′ द्यौ°. 2 S′ inserts च after °वेति.

उभयोरपि द्विवचनत्वम् । द्यावापृथिव्यौ । ह इति प्रसिद्धौ । प्रथमे ह मुख्ये खलु [सत्यवाचा] सत्यवाचौ सत्यस्तुतिके । सर्वदेवमनुष्याद्याश्रयत्वात् सर्वोपकारकत्वाच्च तद्विषया स्तुतिरूपा वाक् सर्वापि सत्यैव विद्यमानगुणैव । ते ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन यज्ञार्थम् अभिश्रावे अभितः श्रूयेते[1] इति अभिश्रावे स्तोतुः श्रवणयोग्ये भवतः । कदेति उच्यते । यत् यदा देवः द्योतमानोग्निः मर्तान् मनुष्यान् यजथाय यागाय यज्ञार्थं कृण्वन् कुर्वन् होता होमनिष्पादको देवानाम् आह्वाता वा[2] प्रत्यङ् यजमानाभिमुखं स्वम् स्वीयम् असुम् प्रज्ञां यागविषयां बलं वा ज्वालालक्षणं यन् गच्छन् प्राप्नुवन् सीदत् निषीदति । तदा अभिश्रावे भवत इति संबन्धः ॥

दशमी ॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भार्ऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्
॥ ३० ॥ (३)

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।
धूमऽकेतुः । सम्ऽइधा । भाःऽऋजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा ।
यजीयान् ॥ ३० ॥ (३)

हे अग्ने देवः द्योतमानः प्रकृष्टज्वालस्त्वम् ऋतेन यज्ञेन देवान् यष्टव्यान् परिभूः परिभवन् स्वाधीनान् कुर्वन् प्रथमः मुख्यः सन् चिकित्वान् एतेत्र यष्टव्या इति जानन् नः अस्माकं हव्यम् हविः वह प्रापय देवान् प्रति गमय[3] । अथ अग्निं बहुधा प्रशंसति[4] । धूमकेतुः धूमेन प्रज्ञायमानः समिधा समिन्धनसाधनेन काष्ठादिना भार्ऋजीकः भासमानदीप्तिः प्रकृष्टज्वालः मन्द्रः मोदमानः मादयिता वा होता देवानाम् आ-

१ A B K̆ᵐ V Dc भार्ऋचीको. We with C R. २ Cp वहांनः ।. P P̊[2] वहानः ।. ३ P °ऋंजीकः ।. Cp °र्ऋचीकः ।. ४ Cp नित्यः ।.

1 S′ श्रूयते. 2 S′ inserts देवः. 3 S′ पमय for प्रति गमय. 4 S′ प्रशंसन्ति.

ह्वाता नित्यः अविनाशी वाचा स्तुतिरूपया यजीयान् अतिशयेन यष्टा यष्टव्यो वा । उक्तमहिमोपेतः सन् हव्यं वहेति संबन्धः ॥

इत्यष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

चतुर्थसूक्ते प्रथमा ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू[1] द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
अहा यद् देवा[2] असुनीतिमायन् मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम् ॥३१॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय[3] । अपः[4]* । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी[5] इति । मे ।
अहा । यत् । देवाः । असुऽनीतिम् । आयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरा । शिशीताम् ॥ ३१ ॥

हे घृतस्नू उदकस्य सारयित्र्यौ[1] द्यावापृथिव्यौ वाम् युवयोः अपः कर्म वर्धाय अभिवृद्धये । ※वृधेर्घञन्तत्वाद् आद्युदात्तः※ । अर्चामि स्तौमि । तदर्थम् हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोधयित्र्यौ द्यावापृथिव्योर्मध्ये सर्वेषां प्राणिनां निरोधात् । अथवा रोदयित्र्यौ वृष्टिफलयोः प्रतिबन्धेन । एवंरूपे द्यावापृथिव्यौ मे मम शृणुतम् । स्तुतिम् इति शेषः ॥ अथ परोक्षम् आह । यत् येषु अहा अहस्सु देवाः । दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः । युवयोः स्तोतारः ऋत्विजः असुनीतिम् असूनां बलानां नयनम् [आयन्] अगच्छन् स्वकीयं बलं यज्ञार्थम् अकुर्वन् । अत्र एषु दिवसेषु पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ नः अस्माकं मध्वा । ※द्वितीयार्थे तृतीया※ । मधु उदकं शिशीताम् संस्कुरुतां[2] प्रयच्छताम् । यद्वा मध्वा मधुना उदकेन नः अस्मान् शिशीताम् संस्कुरुताम् । उदकप्रदानेन वर्धयताम्[3] इत्यर्थः । अग्निसाहचर्याद् अनयोः स्तुतिः । ※शिशीताम् इति । शो तनूकरणे । लोटि छान्दसं रूपम्※ ॥

---

१ B K[m] R घृतस्नू. Dc घृतस्नू corrected to घृतस्नू. We with C V. २ B देवा. R देवा (=देवा ?). V देवा. Dc °देवा corrected to °देवा. We with K C. ३ P अर्धाय ।. ४ P[2] P आपः ।. Cp आपः ।. ५ Cp रोदसी° ।.

---

1 S′ जारयित्र्यौ. 2 S′ सुस्वंस्कुरुताम्. 3 S′ वर्धयतम्.

द्वितीया ॥

स्वावृ॑ग् दे॒वस्या॒मृतं॒ यदी॑ गोरतो॑ जा॒तासो॑ धारयन्त उ॒र्वी ।

विश्वे॑ दे॒वा अनु॑ तत् ते॒ यजु॑र्गुर्दु॒हे यदेनी॑ दि॒व्यं घृ॒तं वाः ॥ ३२ ॥

स्वावृ॑क् । दे॒वस्य॑ । अ॒मृत॑म् । यदि॑ । गोः । अतः॑ । जा॒तासः॑ । धा॒र॒य॒न्ते॒ । उ॒र्वी इति॑ ।

विश्वे॑ । दे॒वाः । अनु॑ । तत् । ते॒ । यजुः॑ । गुः॒ । दु॒हे । यत् । एनी॑ । दि॒व्यम् । घृ॒तम् । वाः॑ ॥ ३२ ॥

देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः स्वावृक् सुष्ठु आवर्जकं सर्वप्राण्यावर्जकं स्वाधीनकर्तृ अमृतम् अमृतवद् उपकारकम् उदकं यदि यदा गोः रश्मेः सकाशाद् उत्पद्यते अतः अस्माद् अमृताद् वृष्ट्युदकात् जातासः जाता ओषधयः उर्वी उर्व्यौ महत्यौ द्यावापृथिव्यौ धारयन्ते[1] अधारयन्त । भूमिष्ठानां द्युस्थानां च प्राणिनां तिलव्रीह्याद्योषध्युपजीवित्वात् तल्लोकनिवासिनां धारणेन तद्धारकत्वोपचारः । किं च यत् [यदा] एनी श्येता तव दीप्तिः । ॥“वर्णाद् अनुदात्तात्०” इति [[2]एतशब्दात् ङीप् तकारस्य नकारश्च[2]] ॥ । दिव्यम् दिवि भवं घृतम् क्षरद्[3] वाः सर्वलोकच्छादकम् उदकं दुहे दुग्धे हे अग्ने ते तव तद् यजुः । युज्यत[4] इति यजुः कर्म तत् कर्मजनितम् उदकं विश्वे सर्वे देवा अनु गुः अनुगच्छन्ति । उदकाभिवृद्धानां व्रीह्यादीनाम् अनुगतिरेव उदकानुगतिरित्युच्यते । यद्वा इज्यत इति यजुः । ॥यजिरत्र दानार्थः॥ । तव तद् दानम् उदकविषयं विश्वे सर्वे देवाः । ॥दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः॥ । स्तोतार ऋत्विजः अन्वगुः अनुयान्तीति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

किं स्वि॑न्नो॒ राजा॑ जगृ॒हे॒[3] कद॒स्याति॑ व्र॒तं च॑कृ॒मा को वि वे॑द ।

---

१ K^m यजुर्गुर्दुहे. We with A B C R V Dc. २ Cp वाः ।. ३ B जगृहे. We with A C R K^m V Dc.

---

1 S′ धारयन्त धारयन्त. 2 S′ has in place of this a blank for about ten letters. 3 S′ has उदकं after क्षरद् also. 4 S′ युज्येत.

मि॒त्रश्चि॒द्धि[1] ष्मा॑ जुहुरा॒णो दे॒वांश्लोको॑[2] न या॒ताम॑पि[3] वा॒जो अ॑स्ति ॥ ३३ ॥

किम् । स्वि॒त् । नः॒ । राजा॑ । ज॒गृ॒हे॒ । कत् । अ॒स्य॒ । अति॑ । व्र॒तम् । च॒कृ॒-म॒ । कः । वि । वे॒द॒ ।

मि॒त्रः । चि॒त् । हि । स्म॒ । जु॒हु॒रा॒णः । दे॒वान् । श्लोकः॑ । न । या॒ताम्[4] । अपि॑ । वाजः॑ । अ॒स्ति॒ ॥ ३३ ॥

राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिर्यमो नः अस्माकं संबन्धि किंचिद्धवि-रादिकं किं स्वित् जगृहे गृह्णाति । कत् कदा अस्य यमस्य प्रीणनं व्रतम् कर्म यमप्रीतिकरं नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म अति चकृम अतिक्रमं कृतवन्तः स्मः । को वि वेद तत् को जानाति । अविद्यमानं ज्ञातुं [कः शक्नोति] । यमविषयापराधपरिहारोस्तीत्याह । देवान् ह्वातव्यान् जु-हुराणः आह्वयन् । ⌛ह्वृ कौटिल्ये । कानचि रूपम् । धातूनाम् अनेकार्थत्वाद् अत्र ह्वयत्यर्थः⌛ । मित्रः मित्रवद्धितकारी अग्निर्वि-द्यते । चित् हि स्म इति पादपूरणाः । सर्वं स एव परिहरिष्यतीत्यर्थः । यातान्* देवानभिगच्छतो नः अस्मान् रक्षितुं श्लोको न । नेति उपमा-र्थे । श्लोकः स्तुतिः । स्तुतिर्यथास्ति एवं वाजोपि हविर्लक्षणम् अन्नं च विद्यते । अस्मान् रक्षितुं स्तुत्या हविषा च अग्निं परितोष्य तन्मुखाद् यमस्यापराधं परिहरिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

दु॒र्मन्त्वत्रा॒मृत॑स्य॒ नाम॒ सल॑क्ष्मा॒ यद् विषु॑रूपा॒ भवा॑ति ।
य॒मस्य॒ यो म॒नव॑ते सु॒मन्त्व॑ग्ने॒ तमृ॑ष्व पाह्य॒प्र॑युच्छन् ॥ ३४ ॥

दुः॒ऽमन्तु॑[5] । अत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । नाम॑ । स॒ऽल॑क्ष्मा । यत् । विषु॑ऽरूपा । भवा॑ति । य॒मस्य॑ । यः । म॒नव॑ते । सु॒ऽमन्तु । अग्ने॑ । तम् । ऋ॒ष्व॒ । पा॑हि[6] । अप्र॑ऽयु-च्छन् ॥ ३४ ॥

---

१ B मि॒त्रश्चि॒द्धि. We with A C K^m R V Dc. २ B A C K^m V दे॒वान्छ्लो॰. We with R Dc. ३ K^m V Dc या॒ताना॒पि॒. We with A B C R. ४ P य॒ताम् ।. Cp या॒तान् ।. ५ P ॰मतु ।. ६ Cp पा॒हि ।.

पूर्वत्र "सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति" [२] इत्यत्र यमेन स्वसृभूताया यम्याः या संभोगप्रार्थना निराकृता तां स्मारयन्नाह । अत्र अस्मिन् । कृते सतीति शेषः । यद्वा अत्र यम्याः संभोग[1]विषये अमृतस्य अमरणस्य यमस्य नाम नामधेयं दुर्मन्तु दुर्मननं दुर्वचम् । भवतीति शेषः । कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्र कारणम् आह सलक्ष्मेति । यत् यस्मात् कारणात् यमस्य यमीम् इच्छतः । अथ वा यत् यस्मै संभोगम् अङ्गीकुर्वते यमाय इति व्याख्येयम् । सलक्ष्मा समानोदरा स्वसा यमी संभोगानन्तरं विषुरूपा भिन्नरूपा भार्यारूपा भवाति भवेत् । अतः स्वभगिनीभर्तेति यमस्य दुर्वचं नाम भवेद् इत्यर्थः ॥ तथा सति यश्च पुमान् यमस्य राज्ञो नाम सुमन्तु सुवचं नाम मनवते मनुते स्तौति[2] । ⧗ मनु अवबोधने । लेटि तनादित्वाद् उप्रत्ययः । "लेटोडाटौ" इति अडागमः । आगमस्य अनुदात्तत्वेन विकरणस्वरः ⧗ । तं स्तोतारम् हे ऋष्व दर्शनीय अग्ने त्वम् अप्रयुच्छन् अमाद्यन् विस्मरणम् अकुर्वाणः पाहि रक्ष । एवं यमस्य निन्दानुकीर्तनदोषपरिहारप्रार्थनारूपेण अग्नेः स्तुतिः ॥

पञ्चमी ॥

यस्मिन् देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य१क्तून् परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥ ३५ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदने । धारयन्ते ।
सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः ।
अजस्रा ॥ ३५ ॥

यस्मिन् अग्नौ सति यज्ञनिर्वर्तकत्वेन अग्नौ विद्यमाने सति देवा इन्द्राद्याः विदथे यज्ञे मादयन्ते माद्यन्ति । यस्मिन् सति मनुष्या विवस्वतः सूर्यस्य सदने स्थाने सूर्यलोके धारयन्ते वर्तन्ते । कर्मफलम् उपभुञ्जानाः सुखेन अवतिष्ठन्ते । येन[3] वा अग्निना देवाः सूर्ये ज्योतिः लो-

१ AR have no kampa. C °मास्यक्तून्परि. We with BK^m VDc. २ Cp मासि ।.

1 S' संभोगा°. 2 S' has स्तो for स्तौति. 3 S' एन.

कत्रयप्रकाशकं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । एवं मासि मास्यते परिमीयत इति माश्चन्द्रः । ✠ “पद्दन्नोमास्॰” इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः ✠ । तस्मिन् अक्तून्[1] व्यञ्जकान् तमोनिवर्तकान् रश्मीन् अग्नेः[2] सकाशाद् आहृत्य देवाः स्थापितवन्तः । यद्वा अक्तवो रात्रयः । चन्द्रमसि रात्रीः [स्थापितवन्तः] । यस्माद् एवं तस्माद् द्योतनिम् द्योतमानम् अग्निं तौ चन्द्रसूर्यौ अजस्रम्* सततं परि चरतः ॥

षष्ठी ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये[1] न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सम्ऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम्[2] । अस्य । विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् मन्मनि मन्तव्ये स्थाने वरुणाख्ये देवाः यष्टव्याः संचरन्ति । कीदृशि स्थाने । अपीच्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने । अस्य वरुणस्य तत् स्थानं न वयं विद्म न जानीमः । [अत्र] अन्तर्हितस्थाने[3] स्थिताय देवसंचारास्पदाय वरुणाय नः अस्मान् अनागान् अनागसः सविता देवः अदितिः देवमाता द्यौः मित्रश्च[4] हे अग्ने त्वदनुग्रहाद् वोचत् ब्रवीतु । वोचद् इति प्रत्येकं संबध्यते ॥

सप्तमी ॥

सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
स्तुष ऊ षु[3] नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥

१ B V Dc विद्म. We with A C $\overset{m}{K}$ R. २ $\overset{2}{P}$ व्ययम् ।. ३ Sâyaṇa's text has वो after षु as in *Rigveda* (VIII. 24. 1), but the word is not found in A B C $\overset{m}{K}$ R V P $\overset{2}{P}$ J Dc, nor in Sâyaṇa's commentary.

1 S′ अक्तूनव्यंजकान्. 2 S′ अग्निना. 3 S′ °स्थान्. 4 S′ सविता च.

सखायः । आ । शिषामहे । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुषे । ऊं इति । सु । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ ३७ ॥

हे सखायः सखिभूताः परस्परं प्रेमवन्तः वयं वज्रिणे वज्रोपेताय । अनेन अतिशयितवीर्यत्वम् अस्य उक्तं भवति तेन च तस्य अवश्ययष्टव्यतावगम्यते[1] । तादृशाय इन्द्राय देवाय ब्रह्म परिवृढं कर्म आ शिषामहे आशास्महे । कर्तुम् इति शेषः । ॥ आङः शासु[2] इच्छायाम् । लेटि आडागमः । "शास इदङ्हलोः" इति विहितम् इत्त्वम् अत्र व्यत्ययेन भवति । "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् ॥ । अथ वा अयम् अर्थः । सखायो वयम् । यजमाना[3] इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सखायः इन्द्रस्य सखिभूता इत्यर्थः । तत्सखित्वं च हविःप्रदानाभिमतफलप्रदानाभ्याम्[4] इति मन्तव्यम् । उ अपि च नृतमाय नेतृतमाय । नृणां मध्य इति शेषः । सर्वेषां देवानां मुख्यायेत्यर्थः । धृष्णवे धर्षकाय शत्रूणां प्रच्यावकाय एवंरूपाय इन्द्राय तत्प्रीणनाय स्तुषे स्तौमि । अथ वा एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणोपेताय इन्द्राय स्तुषे स्तोतुम् । ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ । ब्रह्म स्तुतिसाधनं मन्त्रजातम् आ शिषामहे इच्छाम इति योजना ॥

अष्टमी ॥

शवसा ह्यसि श्रुतो[1] वृत्रहत्येन वृत्रहा ।

मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि[2] ॥ ३८ ॥

शवसा । हि । असि[3] । श्रुतः[4] । वृत्रऽहत्येन । वृत्रऽहा ।

मघैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ ३८ ॥

पूर्वमन्त्रे वज्रिणे ब्रह्म आ शिषामह इत्युक्तम् । अनेन मन्त्रेण तस्य महत्त्वं वर्णयन् स्वाभिमतम् आशास्ते । हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता[5]

---

१ A श्रितो. C श्रितो changed to शृतो. R P शृतो. We with B K^m P^2 V Dc. २ P^2 दासंसि. We with A B C K^m P R V Dc. ३ P अस्ति ।. ४ P श्रुतः ।. Cp श्रितः ।.

---

1 S′ °ताचगम्यते. 2 S′ शसु. 3 S′ has वयं repeated after यजमाना. 4 S′ °प्रदाभ्या°. 5 S′ हन्तः.

बलवतोऽसुरस्य हन्ता त्वं वृत्रहत्येव[1*] वृत्रहननेनेव यथा त्वं श्रुतः एवं शवसा । बलनामैतत् । बलेन गोत्रभेदनब[2]लनमुच्याद्यसुरविनाशकरणादिरूपसामर्थ्येन श्रु[3]तः विख्यातोसि तेन युक्तो भवसि । यस्माद् एवम् अतो मघैः मंहनीयैर्बहुविधैर्धनैः मघोनः धनवतः बहुविधैर्धनैराढ्योहम् इति म[4]न्यमानस्य आढ्यस्य । धनम् इति शेषः । हे शूर विक्रान्त त्वं तद्धनम् अति दाशसि अतिप्रयच्छसि । मह्यम् इति शेषः । त्वदर्थं यागम् अकुर्वाणस्य धनं तव यष्ट्रे मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः । "अयज्वनो विभजन्नेति वेदः" [ऋ° १. १०३. ६] । "आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः" [ऋ° ३. ५३. १४] इत्यादिश्रुतेः ॥

नवमी ॥

स्तेगो न क्षामत्येषि पृ[1]थिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो[2] अग्निर्वने न व्य[3]सृष्ट शोकम् ॥ ३९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एषि । पृथिवीम् । मही इति । नः । वाताः ।
इह । वान्तु । भूमौ ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । युज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ३९ ॥

[[5]स्त्यायति संघातेन बाहुल्येन शब्दं करोति वर्षास्विति स्तेगो मण्डूकः[5] ।] स यथा क्षाम् क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षा मही तां यथा अत्येति । वर्षाकाले भुवं परित्यज्य अप्सु प्लवत इत्यर्थः । एवं त्वं पृथिवीम् अत्येषि अतिगच्छसि ऊर्ध्वं गच्छसि । अथ वा अतीति अभीत्यस्यार्थे । अभिगच्छसि सर्वां पृथिवीम् । म*हीति पृथिवीविशेषणम् । महतीम् इत्यर्थः । ⧖अमः स्थाने सुः⧖ । अथ वा म*हीति उत्तरत्र वाता इत्यनेन संबध्यते । किं च मही महान्तो वाता वायवः इह भूमौ नः

१ So A B C K^m R P P^2 V Dc. २ K^m V Dc युज्यमानोग्नि°. We with A B C R. ३ B V Dc व्यंसृष्ट. We with A C K^m R.

1 S′ वृत्रस्यैव. 2 So S′. 3 S′ श्रुतः. 4 S′ समानस्य. 5 S′ has here a lacuna for twelve letters.

अस्माकं वान्तु । अग्निसहायत्वेनेति शेषः । यद्वा अस्माकं सुखायेति योज्यम् । किं च मित्रः सर्वप्राणिनां मित्रभूतः एतन्नामको देवः नः अस्माकम् अर्थाय अत्र अस्मिन् कर्मणि युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्टेति उत्तरत्र संबन्धः । तथा वरुणोपि देवो युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्ट[1] । नाशयत्वित्यर्थः । ॥ सृज विसर्गे । अस्माद् दैवादिकात् लुङि रूपम् ॥ । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वने न अग्निर्यथा तृणगुल्मादिकं कार्त्स्न्येन विसृजति दहति एवम् इति ॥

दशमी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत् ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

स्तुहि[१] । श्रुतम्[२] । गर्तऽसदम् । जनानाम् । राजानम् । भीमम् । उपऽहत्नुम् । उग्रम् ।
मृड । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । अस्मत् । ते । नि । वपन्तु । सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

अत्र अग्निरूपो रुद्रः स्तूयते । "रुद्रो वै क्रूरः" [तै॰ सं॰ ६. १. ७. ७] ["एष रुद्रो] यद् अग्निः" [तै॰ ब्रा॰ १. १. ५. ८] इति श्रुतेः । अत्र स्तोता स्वात्मानमेव संबोध्य ब्रूते । हे स्तोतस्त्वं [श्रुतम् प्रसिद्धं] गर्तसदम् । "श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते" [नि॰ ३. ५.] इति निरुक्तोक्तेर्गर्तः शवदाहप्रदेशः । तत्र सीदतीति गर्तसदः । प्रसिद्धो गर्तो वा परिगृह्यते । तस्य अरण्ये संचाराद् गर्तसदनं युज्यते । पुनः कीदृशम् । जनानां किरातपिशाचादिजनानां राजानम् स्वामिनम् । तथा भीमम् बिभेति अस्माद् इति भीमं भयजनकम् । तथा उपहत्नुम् उपेत्य हन्तारम् । उग्रम् उद्गूर्णबलम् । एवंमहानुभावं रुद्रम् हे आत्मन् स्तुहि स्तुतिं कुरु ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे रुद्र । सर्वप्राणिनो माम् अनिष्ट्वा[2]

१ P P̊ स्तुहि ।. २ P शुतम् ।. Cp सुतम् ।.

1 S' व्यसृष्टवान् नाश॰ for व्यसृष्ट । नाश॰. 2 S' अमिष्ट्वा.

नश्यन्तीति स्वयं[1] रौति इति रुद्रः । ⧖रुद्रो रौतीति सतः [नि° १०. ५.] इति निरुक्तम्⧖ । अथ वा देवैर्भर्त्सितः सन् स्वयम् अरोदीद् इति रुद्रः । "सोऽरोदीत् । यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति श्रुतेः [तै° सं° १. ५. १. १] । यद्वा रुद् दुःखं दुःखहेतुभूतं पापं वा । तद् द्रावयतीति रुद्रः । स्वसेवकानां दुःखस्य द्रावकत्वं श्रुत्यागमप्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं स्तवानः । ⧖कर्मणि कर्तृप्रत्ययः⧖ । अस्माभिः स्तूयमानः सन् मृड सुखय अस्मान्[2] । अतस्ते सेन्यम् सेनाः अस्मत् अस्मत्तः अन्यम् तव द्वेष्टारं नि वपन्तु । ⧖वपिरत्र प्राप्त्यर्थः⧖ । नितरां प्राप्नुवन्तु । अथ वा सेन्यम् तव सेनार्हम् । ⧖"तद् अर्हति" इति यः⧖ । अन्यम् इति व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे सेना इति शेषः सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

इति अथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके
चतुर्थं सूक्तम् ॥

पितृमेधकर्मणि "सरस्वतीं देवयन्तः" [४१] इति तिसृभिः अग्निदाता कनिष्ठपुत्रश्चितौ दक्षिणत आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि शवदहनस्थानम् "उदीरताम्" [४४] इत्यृचा काम्पीलशाखया[3] उद्धृत्य अभ्युक्ष्य लक्षणं कुर्यात् [कौ° ११. १] ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञेपि अनया ऋचा गर्तं खनेत् । तथा च सूत्रितम् । "यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभिमुखं[4] उदीरताम् इति कर्षूं खनति प्रादेशमात्रीं[5] तिर्यगङ्गुलिमिताम्" इति [कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव "उदीरताम्" इति तृचेन[6] त्रीणि उदपात्राणि बर्हिषि निनयेत् । सूत्रितं हि । "उदीरताम् इति तिसृभिरुदपात्राण्यन्वृचं[7] निनयति[8]" इति [कौ° ११. ८] ॥

तत्रैव "इदं पितृभ्यः" [४६] इत्यृचा गर्ते दर्भान् स्तृणीयात् ॥

---

1 S′ सौय for स्वयं. 2 This is doubtless added in forgetfulness of the existence of जरित्रे in the text. 3 S′ °शाखाया. 4 S′ °मुखम्. We with *Kaus'ika*. 5 S′ omits the anusvâra on °मात्रीं. 6 S′ तवेत for तृचेन. 7 S′ °मृचं for °न्वृचं. 8 S′ नियति for निनयति.

पितृमेधे परेयिवासम् इति द्वाभ्यां [[1]कनिष्ठपुत्रेण चित्यादीपने सति याम्यौ होमौ[1]] कुर्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् सरणवतीं सकलशब्दसरणिस्वरूपां वाग्देवतां देवयन्तः देवान् यष्टव्यान् आत्मन इच्छन्तः । "सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच् । अत्र विनियोगानुसारेण देवः मृतशरीरस्य संस्कारकोऽग्निः यमो वाभिमतः । तम् इच्छन्तः हवन्ते आह्वानं कुर्वन्ति । तस्य प्रीणनायेति शेषः । तथा सरस्वतीमेव अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ तायमाने सति हवन्ते । "तनोतेर्यकि" इति आत्वम् । यज्ञे सारस्वतहोमस्य विद्यमानत्वात् स्तोत्रशस्त्रादीनां वागात्मकत्वात् तत्सिद्धये च हवन्ते । अत्रापि विनियोगानुसारेण अध्वरः पैतृमेधिको द्रष्टव्यः । एवम् उत्तरत्रापि विनियोगानुसारेण योज्यम् । तथा सरस्वतीं सुकृतः सुकर्माणः स्वस्वाभिमतफलाय अह्वयन्त आह्वानम् अकुर्वन् पूर्वे आह्वयन्ति इदानीम् । इति सरस्वती देवी दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्यम् वरणीयं दात् प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४२ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।

---

१ Cp हवंते । २ A C K[m] हवन्ते दक्षिणा. We with B R V Dc.

---

1 S′ has a lacuna here for about eleven letters with मौ at the end.

आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ४२ ॥

सरस्वतीं देवीं पितरोपि हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षिणा । "दक्षिणाद् आच्" इति आच् प्रत्ययः । वेदेर्दक्षिणभागे यज्ञम् अभिनक्षमाणाः व्याप्नुवानाः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । "सर्वकर्माणि तां दिशम्" इत्यादिसूत्रात् [आश्व॰ २. ६. ३] वेदेर्दक्षिणभागे पैतृकं कृत्स्नं कर्म क्रियते । पितृणामपि स्वधालाभाय सरस्वत्यपेक्षा विद्यत एव । तत्रापि मन्त्रादिरूपायाः सरस्वत्या अपेक्षितत्वम् ॥ हे पितरः यूयम् अस्मिन् क्रियमाणे बर्हिषि यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वम् सरस्वतीं तर्पयत । आसद्य यूयं वा मादयध्वम् तृप्ता भवत । अस्माभिर्दत्तया स्वधयेति शेषः । किं च हे सरस्वति पितृभिराहूता त्वम् अनमीवाः हिंसकै रक्षोभिर्वर्जिताः व्याधिरहिता वा इषः इष्यमाणाः एवंलक्षणानि अन्नानि अस्मे अस्मासु आ धेहि स्थापय ॥

तृतीया ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । उक्थैः । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
सहस्रऽअर्घम् । इडः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानाय । धेहि ॥४३॥

हे सरस्वति देवि या प्रसिद्धा त्वं सरथम् समानम् एकमेव रथं ययाथ यासि । सामर्थ्यात् पितृभिरिति गम्यते । या प्रापणे । लिटि "अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्" इति थलि इडभावः । कीदृशी त्वम् । उक्थैः[1] शस्त्रैः स्वधाभिः । पितृणाम् अन्नं स्वधा । ताभिश्च पितृभिः सह[2] मदन्ती आत्मानं तर्पयन्ती । त्वम् [अत्र] सहस्रार्घम्

---

१ P इषम् ।.

---

1 S′ inserts वहं before उक्थैः. 2 omits ह in सह.

अनेकैः पुत्रादिभिः पूजनीयं पुत्रादिसंतर्पकं बहुमूल्यत्वेन अनर्घं वा इडः अन्नस्य भागम् भजनीयम् अंशं रायस्पोषम् धनस्य गवादिलक्षणस्य पुष्टिं च यजमानाय मह्यं धेहि प्रयच्छ । ◊रायस्पोषम् इति । "षष्ठ्याः पतिपुत्र०" इत्यादिना सांहितिकं सत्वम्◊ ॥

चतुर्थी ॥

उदी॑रता॒मव॑र॒ उत् परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तर॑ः सो॒म्यास॑ः ।
असुं॒ य ई॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒ज्ञास्ते नो॑वन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ ४४ ॥

उत् । ई॒र॒ता॒म् । अव॑रे । उत् । परा॑सः । उत् । म॒ध्य॒माः । पि॒तर॑ः । सो॒म्यास॑ः । असु॑म् । ये । ई॒युः । अ॒वृ॒काः । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । ते । न॒ः । अ॒व॒न्तु॒ । पि॒तर॑ः । हवे॑षु ॥ ४४ ॥

अवरे वयसा[1] गुणैर्वा निकृष्टाः पितरः उदीरताम् उत्तिष्ठन्तु । ◊ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत्◊ । तथा परासः परे वयआदिना श्रेष्ठाः पितरः उदीरताम् । एवं मध्यमाः उक्तप्रकारेण तादृशाः पितरः उत्तिष्ठन्तु । अथ वा [[2]अवरे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः[2]] परासः परे वृद्धप्रपितामहादयः । मध्यमाः पितृपि[3]तामहप्रपितामहाः । सर्वत्र उदीरताम् इति संबन्धः । यद्वा सोम्यास इति सोमसंबन्धाद् "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः" [५८] इत्यादिमन्त्रोक्ता अङ्गिरःप्रभृतयः पूर्वतनाः पितरः अत्र गृह्यन्ते । तेष्वेव तपआदिमहत्त्वतारतम्येन अवरपरमध्यमत्वलक्षणो विभागो द्रष्टव्यः । ते विशेष्यन्ते । सोम्यासः । सोमार्हाः सोमसंपादिनः । ◊"सोमम् अर्हति यः" इति [4]यप्रत्ययः◊ । ये असुम् प्राणम् ईयुः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरं प्राप्ताः प्राणं वा प्रयच्छन्ति स्वयष्टृभ्यः । अवृकाः अहिंसकाः । ऋतज्ञाः सत्यविदः । ते तादृशाः पितरः हवेषु आह्वानेषु निमित्तभूतेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

१ Cp ऋ॒त॒ज्ञाः ।.

1 S′ सा for वयसा. 2 S′ has a lacuna here for about twelve letters. 3 S′ om. °पितामहप्र°. 4 S′ om. य°.

पञ्चमी ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ[१] अविसि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुऽविदत्रान्[२] । अविसि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

अहं सुविदत्रान् कल्याणधनान् पितॄन् आवित्सि आभिमुख्येन प्राप्नोमि आजानामि वा । ⁜ विदेर्लाभार्थात् लुङि सिचि "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः । "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति कित्त्वाद् गुणाभावः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाद् आत्मनेपदम् । विदेर्ज्ञानार्थाद् वा लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । इडभावः[1] ⁜ । किं च विष्णोः । "यज्ञो वै विष्णुः" इति [तै° ब्रा° ३. १. ६. ७] श्रुतेर्यज्ञाख्यस्य विष्णोः नपातम् न पातयितारम् । ⁜ "नभ्राण्नपात्°" इत्यादिना निपातितः ⁜ । निर्वाहकम् अग्निं च आवित्सि । तथा विक्रमणं च क्रमेण सवनत्रयाक्रमणं च आवित्सि । अतो ये बर्हिषदः बर्हिषि निषीदन्तः एतन्नामकाः पितरः सन्ति । "ये वै यज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो बर्हिषदः" इति श्रुतेः [तै° ब्रा° १. ६. ९. ६] । एवंलक्षणा ये स्वधया सह सुतस्य अभिषुतस्य । ⁜ कर्मणि षष्ठी ⁜ । सुतं सोमं [भजन्त] भजन्ते ते तान् हे अग्ने पित्वः । आसन्ननामैतत् । आसन्नः सन् इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगमय । अथ वा ये भजन्ते ते पितरः पित्वः अन्तिकं देशम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

षष्ठी ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो ये[३] अपरास ईयुः ।

---

१ R °विदत्रँ अवित्सि. Dc °विदत्रँ अवित्सि changed to °विदत्राँ अवित्सि. २ P[2] °विदत्राम् ।. We with P Cp. ३ K[m] यउपरास. We with A B C R V Dc.

---

1 S′ इडाभाव.

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । अपरासः । ईयुः । ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । दिक्षु ॥ ४६ ॥

पितृभ्यः अद्य इदानीं क्रियमाणम् इदं नमोस्तु । "नमस्कारो हि पितृणाम्" इति श्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १.३.१०.८] नमउक्तिः क्रियते । पितॄन् विशिनष्टि । ये पूर्वासः पूर्वे परेताः[1] ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । उ* अपि च *परासः परे ईयुः । ये च पितरः पार्थिवे रजसि भूलोके आ निषत्ताः आनिषण्णाः स्थिताः । ⌛ "नसत्तनिषत्त॰" इत्यादिना निपातितः ⌛ । वा अथ वा ये पितरो नूनम् इदानीं सुवृजनासु[2] सुष्ठु विभक्तासु दिक्षु प्रागादिषु आ निषत्ताः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः इदं नमोस्तु इति पूर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवांस्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । ववृधानः । यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली यमः बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः । अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्तेन हविषा । तथा यमो देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यम् अस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिर्देवोपि ऋक्वभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृ]धानः । तत्र यांश्च पितॄन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तो वावृधुः व-

---

१ So P $\overset{2}{P}$ and Cp, and not उपरासः । or उ । परासः ।.

---

1 S' परितः. 2 S' वृजिनासु for सुवृजनासु.

र्धयन्ति यज्ञे। ये च पितरः कव्यादयो देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्धयन्ति स्[1]वधाप्रदाने ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु आह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥

अष्टमी ॥

स्वादुष्[1]किलायं मधुमाँ[2] उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ[3] उतायम्।
उतो न्व[4]स्[5]य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥

स्वादुः। किल। अयम्। मधुऽमान्। उत। अयम्। तीव्रः। किल। अयम्। रसऽवान्। उत। अयम्।
उतो इति। नु। अस्य। पपिऽवांसम्। इन्द्रम्। न। कः। चन। सहते। आऽहवेषु ॥ ४८ ॥

अत्र सोमः स्तूयते। अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः सुखेन आस्वाद्यः किल। यथा बा[2]लकं पयआदिकपानाय[2] स्वाद्वादिगुणकीर्तनेन प्ररोचयति तद्वद् अत्रापि अभिधीयते। उत अयं सोमः मधुमान् माधुर्योपेतः किल। यत एवम् अतः स्वादुरित्यर्थः। तथा अयं सोमः तीव्रः आशु मदयिता किल। उत अपि च अयं रसवान् बहुरसोपेतः किल। उतो अपि च नु किल अस्य अमुं सोमं पपिवांसम् पीतवन्तम् इन्द्रम् आहवेषु परस्पराह्वानवत्सु संग्रामेषु कश्चन असुरादिः न सहते नाभिभवति। तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः। अनेनास्य अत्यन्तबलकरत्वम् उक्तं भवति। तत्र सर्वत्र स्वाद्वा[3]दिगुणेषु अनुभवसिद्धेष्वपि पि[4]तॄणां देवानां [च] त[4]त्प्रत्यायनाय किलेति प्रयुक्तम् इति मन्तव्यम् ॥

नवमी ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरिति[6] बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।

१ C स्वादुः किलायं. We with A B K̆ᵐ R V Dc. २ R मधुमं. Dc मधुमं changed to मधुमां. C मधुमां. ३ R रसवं. Dc रसवं changed to रसवाँ. ४ C R ३ for १. ५ Cp अस्य।. ६ So all our MSS. and vaidikas. But it is certain इति is a mistake for अति. Observe that Sâyaṇa explains by अतिक्रम्य (though his own reading is अनु).

1 S′ स्वप्रधान्ये. 2 S′ बालकं पयआदिकं पानाय. 3 S′ स्वादिगुणेषु. 4 S′ तत्पितॄणांदेवनांप्रत्यायनाय.

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । इति । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपऽस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिवांसम्[1] परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशं गतवन्तम् । "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च"[2] इति क्वस्वन्तो निपातितः । उपसर्गग्रहणम् अतन्त्रम् । परागतिं विशिनष्टि । प्रवतो महीरनु* प्रकर्षवतीर्भूमीः[3] प्रति । सर्वां भूमिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् इत्यर्थः । "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्यायोगः । किं च बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अनुपस्पशानम् । अनु इत्ययम् अवेत्यस्यार्थे । अवगच्छन्तम् इत्यर्थः । स्पशतिर्ज्ञानकर्मा[4] । एवंरूपं वैवस्वतम् विवस्वतः पुत्रं जनानाम् मृतानां संगमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवंमहानुभावं यमं राजानं हविषा सपर्यत पूजयत ॥

दशमी ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उं ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥५०॥ (५)

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा[१] । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊं इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमो देवः नः अस्माकं संबन्धिनां मृतानां गातुम् मार्गं प्रथमः पू-

१ Cp एषां ।.

1 S′ परेयुवां°. 2 S′ उपेयुवान° for उपेयिवान°, and the text also in S′ has उपेयुवान°. 3 S′ प्रकर्षवत्यो. 4 S′ स्पर्शयतिज्ञा°.

र्वेगामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या यमेन नेतव्या गव्यूतिः पद्धतिः । मार्ग इत्यर्थः । ♖ "गोर्यूतौ छन्दसि°" इति वान्तादेशः ♖ । अपभर्तवै[1] अपहर्तुं देवैर्मनुष्यैर्वा परिहर्तुं न । शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पुरुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात् । ♖ अपभर्तवै इति । "तवै चान्तश्च युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ♖ । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पूर्वभाविनः पितरः परेताः[2] परागताः येन[*3] च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वकर्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्थानानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं[4] [यमो विवेदेति पूर्वत्र संबन्धः] ॥

इत्यथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "बर्हिषदः पितरः" इत्यृचा बर्हिः स्तृणीयात् । सूत्रितं हि । "बर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणापरम्" इति प्रक्रम्य "ब-
"र्हिरुदकेन संप्रोक्ष्य बर्हिषदः पितरः [१८.१.५१] उपहूता नः पितरः
"[१८.३.४५] अग्निष्वात्ताः पितरः [१८.३.४४] ये नः पितुः पित-
"रः [१८.३.४६] येस्माकम् [१८.४.६८] इति प्रस्तृणाति" [इति । कौ० ११.८] ॥

तत्रैव कर्मणि "आच्या जानु" [५२] इत्यृचा तस्मिन् बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

पितृमेधे प्रेतास्थीनि अनया त्रिपादे शिक्ये उपवेशयेत् ॥

पितृमेधे "प्रेहि प्रेहि" [५४] इत्यनया तम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

तत्रैव "अपेत वीत" [५५] इत्यनया प्रेतदहनस्थानं काम्पीलशाखया[5] संप्रोक्षयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "उशन्तस्त्वा" [५६] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां द्वे काष्ठे

---

1 S′ आसप° for अप°. 2 S′ leaves a lacuna for some ten letters here after परेताः and has then यखंगताः for परागताः. 3 The text in S′ too has येना for एना. 4 S′ leaves after मार्गं a lacuna for some ten letters. 5 S′ °शाखाया.

गृहीत्वा अग्निम् आदीपयेत् । सूत्रितं हि । "द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्त इत्यादीपयति । आदीप्तयोरेकं प्रति निदधाति" इति [कौ° ११.८] ॥

तत्रैव "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः" [५८] इति सप्तभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्निप्रदः पुत्रः आज्यं जुहुयात् ॥

"इमं यम" [६०] इत्यृचा यमाय चतुर्थीं[1] वपाहुतिं जुहुयात् ॥

"इत एतद् उदारुहन्" [६१] इति चतसृभिः उत्थापनीयाभिर्ऋग्भिः प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाधा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अध । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ५१ ॥

हे बर्हिषदः । बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । यज्ञम् आगताः हे पितरः यूयम् ऊती ऊत्या अस्मद्रक्षणेन निमित्तेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । आगच्छतेति शेषः । आगते सति किं लभ्यम् अस्तीत्यत्राह । इमा इमानि पुरत आसन्नानि हव्या हव्यानि हवींषि वः युष्मभ्यं चकृम अकार्ष्म । तानि यूयं जुषध्वम् सेवध्वम् । ते तादृशा यूयम् आ गत आगच्छत । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । "अनुदात्तोपदेश°" इत्यादिना अनुनासिकलोपः । केन सहिताः । शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन सह । अस्माकं क्लेशलेशेनापि रहितां रक्षां कर्तुम् आगच्छतेत्यर्थः । अथ आगत्य च [नः] अस्मभ्यं शम् रोगाणां शमनं योः भयानां यावनं च अरपः । रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति निरुक्तम् [नि° ४.२१.] । अपापं यथा भवति तथा दधा-

1 S′ omits the anusvâra in चतुर्थीं.

त । ♎ "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तबादेशः । तपः पित्वाद् आल्लोपाभावः ♎ । प्रयच्छत ॥

द्वितीया ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद् व आगः पुरुषता कराम ॥ ५२ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इदम् । नः । हविः । अभि । गृणन्तु । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ५२ ॥

हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य जानुप्रदेशम् आकुञ्च्य । अनेन भोजनोचितः संनिवेश उक्तो भवति । दक्षिणतः वेदेर्दक्षिणभागे उ[1]पसद्य उपविश्य इदम् अस्माभिर्दीयमानं पुरोवर्ति हविः[2] हव्यम् अभि गृणीत[*] अभिष्टुत समीचीनम् इति ब्रूत । अनेन हविःस्वीकारः अर्थाद् उक्तो भवति । न हि अनास्वाद्यमानस्य प्रशंसास्ति । कर्तव्यविषये अतिक्रमे संजातेपि शिक्षा न कार्येति प्रार्थयते । हे पितरः यूयं केन चिद् अल्पेन महता वा अपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । अपराधस्य[3] [संभावनाम् आह] । पुरुषता पुरुषत्वेन मनुष्यत्वेन हेतुना [वः युष्माकं] यद् आगः यम् अपराधं कराम कुर्मः । मनुष्याणाम् अनवधानाद् अतिक्रमसंभावनास्त्येवेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ ५३ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुम् । कृणोति । तेन । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम् । एति ।

1 So S′. 2 S′ हव्यं हविः for हविः हव्यं. 3 S′ leaves after this a lacuna for some ten letters and has ऽस्य for स्य in अपराधस्य.

यमस्य॑ । मा॒ता । प॒रि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना । म॒हः । जा॒या । विव॑स्वतः । न॒ना॒श॒ ॥५३॥

अस्य म[1]न्त्रस्य "अपागूहन्" [१८.२.३३] इति उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका बृहद्देवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता ।

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यु[2]स्त्रिशिराश्च ह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
ततः सरण्य्वां[3] जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ चाप्युभौ यमौ स्यातां[4] ज्यायांस्ताभ्यां तु वै[5] यमः ॥
दृष्ट्वा[6] भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं[7] स्त्रियम्[7] ।
निक्षिप्य त[8]द्युगं तस्याम् अश्वा भूत्वा[9]पचक्रमे ॥
अविज्ञाता विवस्वांस्तु तस्याम् अजनयन्मनुम् ।
राजर्षिरभवत् सोपि विवस्वानिव तेजसा ॥
स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्व[10]श्वरूपिणीम् ।
त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु अ[11]श्वो भूत्वा स[12]लक्षणः ॥
सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
मैथुनायो[13]पचक्राम तां चाश्वा[14]मारुरोह सः ॥
ततस्तयोस्तु योगेन शुक्लं त[15]द् अपतद् भुवि[15] ।
उपजिघ्रति सा त्वश्वा तच्छु[16]क्लं गर्भकाम्यया[17] ॥
आघ्रातमात्राच्छुक्लात् तु[18] कुमारौ संबभूवतुः ।
नासत्य[19]श्चैव दस्रश्च यौ तु ता[20]वश्विनाविति ॥

त्वष्टा सिक्तस्य रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति" [तै० सं० १.५.९.२] इत्यादिश्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वदुहितुः पुत्र्याः सरण्व्याः[21] । ष-

१ Cp मह॑ः ।.

1 S′ गूहस्य for मन्त्रस्य. 2 So S′. 3 S′ सरण्या. 4 So S′. 5 S′ वैय्यमा. 6 S′ दृष्ट°. 7 S′ सदृशां प्रियम्. 8 S′ मिद्युतां. 9 S′ भूताप°. 10 S′ सस्वरूपिणीम्. 11 S′ श्वो for अश्वो. 12 S′ स्वलक्षणः. 13 S′ मैथुनायाप°. 14 S′ चाश्वमारु°. 15 S′ तदपि तद्भुवि. 16 S′ तच्छुक्लां. 17 S′ °काम्ययां. 18 S′ °च्छुक्लातु. 19 S′ नासत्यश्चेव. 20 S′ ताविश्वनादिति. The corrections in the quotation are conjectural. 21 S′ सरण्याः.

ष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । वहतुम् विवाहं कृणोति करोति इति तेन कारणेन इदं विश्वं भुवनम् भूतजातं समेति संगतम् अभूत् । तद्दिदृक्षयेति शेषः । यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहम् उद्वाहं त्वष्ट्रा पित्रा क्रियमाणा । ॥ वहतेर्यकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । महः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । "अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः" [१८.२.३३] इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम् । त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते [नि०१२.११] इति ॥

चतुर्थी ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्याणैर्येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।
उभा राजानौ स्वधया मदन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूःऽयानैः । येन । ते । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः ।
उभा । राजानौ । स्वधया । मदन्तौ । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ५४ ॥

अत्र "प्रेहि प्रेहि" इत्यनया प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्याद् इति विनियोगात् प्रेतस्य शकटं प्रति गमनम् अभिधीयते । हे प्रेत त्वं प्रेहि प्रेहि प्रगच्छ प्रगच्छ । शकटं प्रतीति शेषः । अथ वा यमलोकं प्रति प्रेहि । द्विरभिधानम् आवश्यकगमनद्योतनाय । कैः साधनैरिति तत्राह । पूर्याणैः । यात्यनेनेति यानं वर्त्म । पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति स पूर्याणः । पुंभिः उह्यमानो वा शिबिकादिः पूर्याणः । ॥ पृषोदरादित्वाद् अयं साधुः ॥ । बहुवचनं पूजार्थम् । तैः [पथिभिः] प्रेहि । स मार्गो विशेष्यते । येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपितामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः ॥ तत्र को लाभ इत्यत्राह । उभा उभौ राजाना राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ ।

"यमो राजा" [तै॰ब्रा॰ ३.१.२.११] "वरुणो राजा" [तै॰ब्रा॰ ३.७.७.६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः । स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ । विद्येते इति शेषः । तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि वरुणं च देवं पश्यसि । अतः प्रेहीति पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्पता॒तो॑ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै ॥ ५५ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अतः॑[1] । अ॒स्मै । ए॒तम्[2] । पि॒तरः॑ । लो॒कम् । अ॒क्र॒न् ।
अहः॑ऽभिः । अ॒त्ऽभिः । अ॒क्तुऽभिः॑ । विऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒ति॒ । अ॒व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥ ५५ ॥

अत्र अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत इति विनियोगात् तत्स्थानस्थिताना रक्षःपिशाचादीनाम् अपगमनम् अभिधीयते । हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत । वीत । ⧗वी गत्यादिषु । अत्र गतिरर्थः⧗ । विगता भवत । अतः अस्माद् दहनस्थानाद् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । दूरं गच्छतेत्यर्थः । अपसारणीयान्[1] विशिनष्टि । ये* अत्र* स्थले पुराणाः* पूर्वतनाः स्थ* भवथ । [2]ये* च* अत्र नूतनाः* इदानीन्तनाः स्थ तिष्ठथ । ते सर्वे अपेतेति संबन्धः । अस्मै प्रेताय अहोभिश्च अद्भिः क्षालनसाधनैरुदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तम् सुविशदम् अवसानम् अवस्यति अत्रेत्यवसानम् । ⧗षो अन्तकर्मणि । अधिकरणे ल्युट्⧗ । स्थानम् । तद् अस्मै यमो देवः ददाति अदात् । तदर्थम् अपेतेति संबन्धः ॥

---

१ Cp इतः॑ ।. २ Cp इ॒त ।.

---

1 S′ अपसरणीयान्. 2 The text in S′, however, reads सर्पतातोस्मा एते पितरो लोकमक्रन् and not येत्र स्था पुराणा ये च नूतनाः which Sâyaṇa appears to have read mostly in conformity with the *Taittirîya Âraṇyaka* I. 27. 5.

षष्ठी ॥

उशन्तस्त्वेधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५६ ॥
उशन्तः । त्वा । इधीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ ५६ ॥

हे अग्ने अस्मिन् पितृयज्ञे त्वा त्वाम् उशन्तः यज्ञनिर्वाहार्थं त्वां कामयमाना हवामहे[1] आह्वानं कुर्मः । तथा उशन्तः कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग् इद्धं[2] करवाम । ॥इन्धेर्विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । "अनिदिताम्°"[3] इति धातुनकारस्य लोपः॥ । त्वं च उशन् यज्ञं [स्वधां वा] कामयमानः सन् उशतः स्वधां कामयमानान् पितॄन् आ वह । किमर्थम् । हविषे हविःस्वीकाराय अत्तवे तस्य च भक्षणाय । आ[4] वहेति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।
द्युमान् द्युमत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५७ ॥
द्युऽमन्तः । त्वा । इधीमहि । द्युऽमन्तः । सम् । इधीमहि ।
द्युऽमान् । द्युऽमतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ ५७ ॥

हे अग्ने द्युमन्तः दीप्तिमन्तः त्वदनुग्रहाद्[5] अतिशयिततेजसो वयं त्वा त्वां हवामहे[1] । शिष्टं पूर्वमन्त्रवद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

---

१ PP[2] उशतः ।. २ ABCR °द्युमंत. We with KK[m]VDc. ३ PP[2] °मंतः ।. We with Cp.

---

1 Sâyaṇa's text in S′, however, is इधीमहि. 2 S′ ऋद्धं. 3 S′ अनुदिता । स्वधां वा । तामिति &c. instead of अनिदितामिति &c. The words स्वधां वा obviously ought to be where we have inserted them. They were perhaps misplaced by the scribe of S′. 4 S′ omits आ. 5 S′ तदनु°.

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः । तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः । "येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्" इति निरुक्तम्[1] [ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३४] । पूर्वे महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः । नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुन्नता वा । तथा अथर्वाणश्च नः पितरः भृगवश्च नः पितरः । ⧗भृगुर्भृज्यमानो न देहेङ्गारेष्विति निरुक्तम् [नि॰ ३. १७]⧗ । एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसंपादिनः । एषाम् अङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधान्याद् इदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तद्गोत्रत्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम । तेषां सुमतिरस्मासु भवेद् इत्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावः सौमनसम् । ⧗युवादिषु पाठो द्रष्टव्यः⧗ । तत्र स्याम भवेम । उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानम् एतत् ॥

नवमी ॥

अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥

अङ्गिरःऽभिः । यज्ञियैः । आ । गहि । इह । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व । विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५९ ॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गहि आगच्छ । कीदृशैः । यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपाख्यस्य महर्षे[2]र्गोत्रजैः सह आ गहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व[3] ॥ न केवलं त्वामेव ह्वयामि । किं तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । ⧗ह्वयतेर्लटि "ब-

---

1 So S′. 2 S′ महर्षि॰ for महर्षेः. 3 S′ तर्पय.

हुलं छन्दसि" इति संप्रसारणम् । अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य । यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥

दशमी ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥

इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । रोह । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषः । मादयस्व ॥ ६० ॥

हे यम इमम् पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरम् बर्हिषम्[1] । उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः । "प्रे स्त्रोऽयज्ञे" इति निषेधाद् घञभावः । "ऋदोरप्" । तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति पादपूरणः । किमेक एव । नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं[2] प्राप्तः । "समोगम्यृच्छि०" इति आत्मनेपदम् । [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुता मन्त्राः आह्वानसाधना आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु[3] । आगत्य च एना एनेन अनेन । "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इति एनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः । हविषः । तृतीयार्थे षष्ठी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥

एकादशी ॥

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।

प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

१ C K^m हि रोहांगि°. R हि रोहांगि°. We with A B V Dc. २ B K^m उदारु°. R उदारु°. We with C V Dc. ३ V °रुहत्. ४ B C K^m R V Dc भूर्जयो. We with Cp.

1 S′ बर्हिष उपस्तीर्णो &c. 2 S′ एक°. 3 S′ om. आ°.

इतः । एते । उत् । आ । अरुहन् । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहन् ।
प्र । भूःऽजयः । यथा । पथा । द्याम् । अङ्गिरसः । ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

शवसंस्कर्तारः पुरुषाः एतत् मृतशरीरम् इतः अस्माद् भूप्रदेशाद् उदारुहन् ऊर्ध्वं शकटादिकम् आरोहयन् । इत एतद् इति शकटे शयने वा प्रेतं निदध्याद् इति विनियोगात् ॥ अनन्तरं दिवः द्युलोकस्य पृष्ठानि स्प्रष्टव्यानि उपरितनस्थलानि भोग्यस्थानानि आरुहन् आरोहयन् । ॥ रुहेर्लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् । ङित्वाद् गुणाभावः ॥ । द्युलोकं केन पथा आरोहयन्निति तत्राह । भूर्जयः भरणवन्तो भुवं जितवन्तो वा अङ्गिरसः यथा यादृशेन पथा मार्गेण द्याम् द्युलोकं [प्र] ययुः प्राप्ताः । तेन मार्गेण दिवस्पृष्ठान्यारुहन् इति संबन्धः ॥

इत्यथर्वसंहितायां प्रथमेनुवाके अष्टादशकाण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र[1] "यमाय सोमः" इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आदितस्तिसृणाम् ऋचां पूर्वर्चा सह प्रेतोत्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः[2] ॥

पितृमेधे "मैनमग्ने" [४] इत्यादिभिः "सहस्रणीथाः कवयः" [१८] इत्यन्ताभिः "अव सृज" [१०] इत्यृग्वर्जिताभिश्चतुर्दशभिर्[3]ऋग्भिर्दह्यमानं प्रेतशरीरं सर्वे गोत्रिण उपतिष्ठेरन् ॥

"मैनमग्ने" इति चतसृभिः प्रेतशरीरे कनिष्ठपुत्रेण दत्तम् अग्निं गोत्रिण आदीपयेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि "अजो भागः" [८] इति द्वाभ्यां चितेर्दक्षिणपार्श्वे अजपशुं बध्नीयात् । यथा दह्यते तथा बन्धनं कार्यं मोचनं न कर्तव्यम् । तथा च मा[4]हकिराचार्यः "अजो हन्यते दह्यते एकाग्निप्रेतशरीरदहने" इति ॥

1 S′ inserts प्रथमा after तत्र. 2 S′ °युक्तः for °योगः. 3 S′ इत्यृग्वर्चताभि° for इत्यृग्वर्जिताभि°. 4 S′ याहि° for माह°.

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि "अव सृज" इत्यनया एकाग्निकस्याहिताग्नेः[1] शरीरम् अनुमन्त्रयेत ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १ ॥

यमाय । सोमः । पवते । यमाय । क्रियते । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १ ॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः । ※कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शप्[2] । पूधातोः※ । सोमसाधनो[2] ज्योतिष्टोमादिरननुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोभिषूयत इत्यर्थः । अथ वा पितृणां सोमसंबन्धेन[3] यमस्यापि सोमोस्त्येव । किं च यमायैव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारेण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति । कीदृशो यज्ञः । अग्निदूतः । दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दातव्याय प्रयच्छति एवम् अग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मैतस्मै देवाय प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते । अ*लंकृतः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः । यद्वा अ[4]*लम् अत्यर्थं निष्पादितः । साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्च उभे सर्वार्थे क्रियेते तथा यज्ञोपि सर्वदेवार्थः तथापि यमस्य सर्वप्राणिसंहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सोमादिकं क्रियत इत्युपचर्यते ॥

द्वितीया ॥

यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ २ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

---

1 S' एकाहि॰ for एकाग्नि॰. We correct according to the *Kes'avî*. 2 S' शपधात्तत्स्वामिसाधने for शप् । पूधातोः । सोमसाधनो. 3 S' ॰संबंधनो for ॰संबन्धेन. 4 S' अलयम्.

इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ २ ॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमायैव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत । "तप्तनप्तन०" इति तस्य तबादेशे गुणः । प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत । ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितृणां किं स्याद् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह इदं नम इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् । तद् यद् एनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् त ऋषयोऽभवंस्तद् ऋषीणाम[1] ऋषित्वम् इति विज्ञायते । इति च निरुक्तम् [नि॰ २. ११.] । ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजेभ्यः पूर्वम् उत्पन्नेभ्यः इदानींतनयजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः । [[2]पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्तारः । ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृ]गणगताः । तेषां मार्गाणाम् इदानीन्तनैरपि अनुस्रि[3]यमाणत्वात् । एवंमहानुभावेभ्य ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

यमाय घृतवत् पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।
स नो जीवेष्वा यमेद्दी[1]र्घमायुः[2] प्र जीवसे ॥ ३ ॥

यमाय । घृतऽवत् । पयः । राज्ञे । हविः । जुहोतन ।
सः । नः । जीवेषु । आ । यमेत् । दीर्घम् । आ[3]युः । प्र । जी[4]वसे ॥ ३ ॥

हे यजमानाः यमाय राज्ञे घृतवत् घृतोपेतं पयः क्षीरं हविः हवीरूपेण

१ A B C K̄ R यमेद्दीर्घ॰. We with V Cp Dc P P̄. २ K̄ V Dc ॰युष्प्र. We with A B C R. ३ P आयु ।. ४ Cp जीवसे ।.

1 S′ स्वयंभुवभ्यानवृषत्तवृषयोब्रुवंतदृषीणा॰. 2 S′ has a lacuna for some eighteen or twenty letters here. The restoration is conjectural. 3 S′ अनुसर्य॰ for अनुस्रिय॰.

संस्कृतं जुहोतन जुहोत जुहुत। ⌛तस्य तनादेशे गुणः⌛। तेन किं लभ्यत इत्यत आह। स प्राप्तहविः सन् नः अस्मान् जीवेषु जीवत्सु प्राणिषु मध्ये आ यमत्* नियमयेत् स्थापयेत। यथा मृतिर्न भवेत् तथा करोतु। किं च स यमः दीर्घम् आयुः शतसंवत्सरलक्षणम्। प्रयच्छतु इति शेषः। किमर्थम्। जीवसे जीवनाय॥

चतुर्थी॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम्।
शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं[1] प्र हिणुतात पितृँरुप॥ ४॥

मा। एनम्। अग्ने। वि। दहः। मा। अभि। शूशुचः। मा। अस्य। त्वचम्।
चिक्षिपः। मा। शरीरम्।
शृतम्। यदा। करसि। जातऽवेदः। अथ। ईम्[2]। एनम्। प्र। हिनुतात्।
पितृन्। उप॥ ४॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः विदाहम् अतिदाहं मा कार्षीः। तथा माभि शूशुचः। ⌛शुचेर्लुङि चङि रूपम्। "दीर्घो लघोः" इति अभ्यासस्य दीर्घः⌛। अभितः शोकयुक्तं मा कार्षीः। उपर्यधश्च उभयोः पार्श्वयोरपि दाहाद् अभितः शोको भवति तदभावोऽत्र प्रार्थ्यते। किं च अस्य त्वचं मा चिक्षिपः अन्यत्र मा गमय। त्वग्भेदं मा कुर्वित्यर्थः। तथा शरीरमपि मा चिक्षिपः। अस्य शवशरीरस्य आहुतिरूपत्वात् पुरोडाशादिवद् विदाहाद्यभावः प्रार्थ्यते। यदा त्वम् एतच्छरीरं शृतम् हविर्योग्यं पक्वं करसि करोषि। ⌛श्रा पाके। "शृतं पाके" इति कर्मणि कर्तरि वा निपातनात् शृभावः। करसीति। करोतेः औत्सर्गिकः शप्। लेटि वा अडागमः⌛। हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने अथ शृतकरणानन्तरम् ईम् एनं पितृभ्यः*[1] उप पितृसमीपं प्र हिणुतात् प्रहिणु प्रेरय॥

१ A °मेनं (omitting °थे°). C °वेदोथेमेनं. R वेदोथेममेनं. We with B K^m Dc. २ P^2 इमम्. P too, which however seems to correct it to इम् (=ईम्?).

1 So S'. The text in S' however, reads पितृभ्यः for पितृँरुप.

पञ्चमी ॥

यदा शृतं कृणवो जातवेदोथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

यदा । शृतम् । कृणवः । जातऽवेदः । अथ । इमम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।

यदो इति । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनीः । भवाति ॥ ५ ॥

हे जातवेदः प्राप्तहविर्लक्षणधन अग्ने त्वम् एनं शृतम् पक्वं यदा कृणवः अकरोः अथ अनन्तरम् इदम् इदानीम् एनं दाहेन संस्कृतं पुरुषं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यद्वा परिदानं रक्षणाय दानम् इति प्रसिद्धेस्तस्य रक्षणाय प्रयच्छ । उ अपि च अयम् एतां प्रसिद्धाम् असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति लोकान्तरम् इति असुनीतिः प्राणापहर्त्री देवता तां [यदा] गच्छाति गच्छति अथ अनन्तरम् अयं देवानाम् द्योतमानानां स्वकीयानाम् इन्द्रियाणां वशनीः वशं नयतीति वशनीः । "सत्सूद्विष°" इत्यादिना क्विप् । चक्षुरादीन्द्रियाणां सूर्यादिदेवताप्रापको भवाति भवति ॥

षष्ठी ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पवते । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमास्त्रयः त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थम् अभिषूयते ।

[1] A °थेदमेनं. We with C K[m] R B V Dc. [2] Cp इदम् । ईम्, for इमम् ।. [3] P गच्छति ।. Cp गच्छाति ।. [4] P भवति ।.

सोम इति शेषः। ज्योतिष्टोमादीनाम् अनंनुष्ठाने[1] यमो हनिष्यतीति भीत्या तेषु सोमोभिषूयत इत्यर्थः। तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः। "षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु" [आश्व॰ १.२.१] इत्यत्राम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्च एताः षड् उर्व्यः। ता अपि एकमित् एकमेव बृहत् महान्तं यमम्। उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः। अथ वा बृहत् इति उत्तरत्र अन्वेति। बृहत् बृहती छन्दः तथा त्रिष्टुप् गायत्रीति च्छन्दांसि। ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता आर्पितानि पर्यवसितानि। छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया इत्यर्थः। ॥ ऋ गतौ। "अर्तिह्री॰" इत्यादिना पुगागमः। "जुष्टार्पिते च च्छन्दसि" इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ॥

सप्तमी ॥

सूर्यं चक्षुंषा[1] गच्छ वातंमात्मना दिवं च[2] गच्छं पृथिवीं च धर्मभिः।
अपो वा[3] गच्छ यदि तत्र ते हितमोषंधीषु प्रतिं तिष्ठा शरींरैः ॥ ७ ॥

सूर्यंम्। चक्षुंषा। गच्छ। वातंम्। आत्मनां। दिवंम्। च। गच्छं। पृथिवीम्। च। धर्मंऽभिः।
अपः। वा। गच्छ। यदिं। तत्रं। ते। हितम्। ओषंधीषु। प्रतिं। तिष्ठ। शरींरैः ॥ ७ ॥

हे मृत पुरुष त्वं सूर्यं देवं चक्षुषा चक्षुर्द्वारेण गच्छ। सूर्यप्राप्तौ चक्षुरेव द्वारम्। "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी[2] प्राविशत्" इति [ऐ॰आ॰२.४.२] पूर्वम् अक्षिणि आदित्यानुप्रवेशात्। तथा वातम् वायुं सूत्रात्मानम् आत्मना। अत्र आत्मशब्देन मुख्यः प्राणोभिधीयते। तेन तं गच्छ। अत्रापि "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इति [ऐ॰आ॰ २.४.२] श्रुतेः वातप्राप्तौ प्राण एव द्वारम्। एवं धर्मभिः शरीरधारकैः इतरैरिन्द्रियैः दिवं [च] पृथिवीं च गच्छ। वा अथ वा अपो गच्छ

१ R चक्षुंषा गच्छ. Dc चक्षुंषा गच्छ changed to चक्षुंषा गच्छ. We with A C. २ A C K̄ᵐ Cp R च गच्छ. We with B V Dc. ३ B V Dc वा. We with A K̄ᵐ C R.

1 S′ omits न in अनन्नुष्ठाने. 2 S′ भूत्वाक्षिणीः.

उदकानि अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । यदि तत्र अप्सु अब्देवतायां ते तव हितं भवेत् । अनेन तत्तत्स्थानप्राप्तेरैच्छिकत्वं सूचितं भवति । ओषधीषु व्रीहियवादिषु शरीरैः स्वावयवैः[1] कर्मेन्द्रियैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् । शरीरेण स्थूलेन प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

अष्टमी ॥

अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ८ ॥

अजः । भागः । तपसः । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातऽवेदः । ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊं इति । लोकम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने अयम् अजस्तव भागः । अनुस्तरणीत्वेन अजस्य[2] हन्यमानत्वाद् एवम् उच्यते । तं तपसा तापकेन तव तेजसा तपस्व संतापय । तम् एव अजं भागं ते तव शोचिः दीप्तिः तपतु संतापयतु । तम् एव अजं ते अर्चिः ज्वालालक्षणं तेजः[3] तपतु ॥ एवम् अजस्य तापादिविषयताम् अभिधाय अथ प्रेतस्य अभिमतलोकप्राप्तिम् आशास्ते । उ अपि च हे जातवेदः प्राप्तपशुलक्षणधन त्वं ते याः शिवाः सुखकरास्तन्वः सन्ति । "ये ते अग्ने शिवे तनुवौ" [तै॰ब्रा॰१.१.७.२] इत्यध्वर्युमन्त्रोक्ता विराट्स्वराडाद्याः शिवास्तन्वः[4] सन्ति ताभिस्तनूभिः शरीरसुखकरीभिः एनं प्रेतं सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् स्थानं वह प्रापय ॥

नवमी ॥

यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।
अजं यन्तमनु[१] ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शृतं[२] कृधि ॥ ९ ॥

---

१ B यन्त॰. We with A C K^m R V Dc. २ C शिवं. R शृतं changed to शिवं. We with A B K^m V Dc.

---

1 S′ स्वदवयवै for स्वावयवैः. 2 S′ अजाय for अजस्य. 3 S′ ज्वालालक्षणतमेव for ज्वालालक्षणं तेजः. 4 S′ तनुवः.

याः । ते । शोचयः । रंहयः । जातऽवेदः । याभिः । आऽपृणासि । दिवम् । अन्तरिक्षम् ।
अजम् । यन्तम् । अनु । ताः । सम् । ऋण्वताम् । अथ । इतराभिः । शिवऽतमाभिः । शृतम् । कृधि ॥ ९ ॥

हे जातवेदः ते याः शोचयः । शोचयन्तीति शोचयः । तादृशा याः सन्ति । तथा या रंहयः वेगवत्यः । ⌛रहि गतौ । औणादिक इ-प्रत्ययः⌛ । तन्वः सन्ति । किं च याभिस्तनूभिर्ज्वालारूपाभिः दिवम् अन्तरिक्षं च [आ] [1]प्रीणासि पूरयसि तर्पयसि वा तास्तव तन्वो यन्तं गच्छन्तम् अजम् अनुस्तरणीलक्षणं समृण्वताम् संगच्छन्ताम् । अथ । अथेत्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थः । इतराभिस्तनूभिः शिवतराभिः अत्यन्तसुखकराभिः अमुं प्रेतं शृतम् पक्वं हविर्योग्यं कृधि कुरु ॥

दशमी ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान् ।
आयुर्वसान उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ १० ॥ (७)

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति[2] । स्वधाऽवान् ।
आयुः । वसानः । उप । यातु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ १० ॥ (७)

हे अग्ने त्वम् एनं प्रेतं तव हविष्ट्वेन कल्पितं पितृभ्यः पुनरव सृज अत्यन्तं त्यज प्रयच्छ । पितृलोकस्थानायेत्यर्थः । यः प्रेतपुरुषः ते त्वयि आहुतः आहुतित्वेन दत्तः स्वधावान् अस्माभिर्दत्ताभिः स्वधाभिस्तद्वान् सन् चरति गच्छति ॥ किं च शेषः । अपत्यनामैतत् । ⌛शेष इत्यपत्यनाम शिष्यत इति [निरुक्तम् । ३.२.⌛ । [2]आयुर्वसानः] आ-

---

१ P P[2] शिवम् ।. We with Cp. २ Cp चरति ।.

---

1 Sâyaṇa's text too in S′ has प्रीणासि. 2 S′ has सत for आयुर्वसानः and then a space for about fifteen letters followed by यन्.

युष्मान् सन् उप यातु स्वगृहं प्रति गच्छतु । स च प्रेतः सुवर्चाः शोभनेन वर्चसा युक्तः सन् तन्वा पितृलोकावस्थानोचितेन शरीरेण सं गच्छताम् युक्तो भवतु ॥ यद्वा चतुर्थपादोपि अपत्यविषयतया योजनीयः । तत्पक्षेपि स च शेषः सुवर्चाः सन् तन्वा स्वीयेन शरीरेण सं गच्छताम् । अनेन पितृमृतिदुःखात् पुत्रस्य शरीरत्यागाभावो वर्चस्वित्वं च प्रार्थितं भवति ॥

इत्यष्टादशकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पितृमेधे "अति द्रव" इति अष्टानाम् ऋचां दह्यमानप्रेतशरीरोपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

तथा एताभिरष्टभिर्दहनदेशं[1] नीयमानं प्रेतशरीरम् अनुमन्त्रयेत ॥

संचयनकर्मणि एताभिरष्टभिः हरिणीसंज्ञिकाभिर्ऋग्भिः अस्थिपूर्णं कलशं निखननप्रदेशं प्रति हरेयुः ॥

तत्र "अति द्रव" इति तिसृभिः प्रेतहस्तयोर्दीयमानं गोपशुवृक्कद्वयम् अनुमन्त्रयेत ॥

"स्योनास्मै भव" इति तिसृभिर्मुमूर्षुं यजमानम् अग्निहोत्रशालायाम् आस्तीर्णेषु दर्भेषु स्थापयेत् ॥

तथा एताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अग्नेरुत्तरपार्श्वे[2] प्रेतस्य शरीरं शकटाद् अवतारयेत् । इदं कर्म दहनस्थाने कर्तव्यम् ॥

तथा अस्थिपूर्णकलशस्य भूमौ निखननपक्षे "स्योनास्मै भव" [१९] इत्यृचा कलशम् अभिमन्त्र्य निखनेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अति॑ द्रव॒ श्वानौ॑ सारमे॒यौ च॑तुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अधा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ अपी॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒माद॒ मद॑न्ति ॥ ११ ॥

अति॑ । द्र॒व॒ । श्वानौ॑ । सा॒र॒मे॒यौ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । श॒बलौ॑ । सा॒धुना॑ । प॒था ।

१ Cp च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ ।.

1 S′ दहनशेषं. 2 S′ अग्निरुत्तरं.

अध॑ । पि॒तॄन् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑न् । अपि॑ । इ॒हि॒ । य॒मेन॑ । ये । स॒ध॒ऽमाद॑म् । मद॑न्ति ॥ ११ ॥

प्रेतः संबोध्यते । हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत सारमेयौ सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्रौ । ⧖"स्त्रीभ्यो ढक्"⧖ । चतुरक्षौ चत्वारि अक्षीणि ययोः । एकैकस्य चतुरक्षत्वम् । ⧖"बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः॰" इति षच् समासान्तः⧖ । शबलौ शबलवर्णौ[1] । यद्वा नामधेयम् एतत् । श्यामशबलसंज्ञकौ । शबलाविति द्विवचनेन श्यामोपि विवक्ष्यते । स्मर्यते हि ।

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ ।

इति । तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव अतीत्य गच्छ । अध अथ अनन्तरं सुविदत्रान् । विदत्रशब्दो धनवाची । सुधनान् शोभनहवीरूपान्नान् । यद्वा । ⧖वेत्तेः कत्रन्[2] प्रत्ययः⧖ । ज्ञानवाची विदत्रशब्दः । संज्ञानान् पितॄन् अपेहि । अपशब्दः उपोपसर्गस्यार्थे । उपेहि । उपगच्छेत्यर्थः । यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः । अपवृज्य मार्गासीनौ[3] श्वानौ वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ । ⧖एतेर्लोटि रूपम्⧖ । ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मादनं तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादं सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति संबन्धः । ⧖"सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः । मादयतेरेरजन्तो माद इति माद्यतेर्वा व्यत्ययेन घञ्⧖ ॥

द्वितीया ॥

यौ ते॒ श्वानौ॑ यम रक्षि॒तारौ॑ चतु॒र॒क्षौ प॑थि॒षदी॑ नृ॒चक्ष॑सा ।
ताभ्यां॑ राज॒न् परि॑ धेह्येनं स्व॒स्त्य॑स्मा अनमी॒वं च॑ धेहि ॥ १२ ॥

यौ । ते॒ । श्वानौ॑ । य॒म॑ । र॒क्षि॒तारौ॑[१] । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । प॒थि॒सदी॒ इति॑ प॒थि॒ऽसदी॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सा ।

---

१ Cp य॒म॒ऽर॒क्षि॒तारौ॑. We separate the words with P P̊. २ Cp च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ॑ ।.

---

1 S′ शबलशबलवर्णौ. 2 S′ षक॰ for कत्रन्. 3 S′ मार्गसिनौ.

ताभ्याम् । राजन् । परि । धेहि । एनम् । स्वस्ति । असै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ १२ ॥

यमरक्षितारौ[*] यमो रक्षिता गोपायिता ययोः । "ऋतश्छन्दसि" इति कबभावः । अन्तोदात्तप्रकरणे "त्रिचक्रादीनाम् उपसंख्यानम्" इति अन्तोदात्तत्वम् । यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरम् उच्यते । यमपुरस्य पालयितारौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षौ व्याख्यातम् । पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सीदन्तौ । "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" इति विहित इन् प्रत्ययः सदेरपि व्यत्ययेन भवति । नृचक्षसा नृचक्षसौ[1] नृणां गन्तॄणां द्रष्टारौ हे राजन् पितॄणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्यां श्वभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परि धेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते । किं च असै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्वस्ति] । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अविनाशम् अनमीवम् अमीवो रोगः बाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥

तृतीया ॥

उरूणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु । तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १३ ॥

उरूणसौ विस्तीर्णनासिकौ । नासिकाशब्दस्य नस्भावः । सुप आकारः[2] । असुतृपौ प्राणिनाम् असुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणापहारकौ उदुम्बलौ । विस्तीर्णबलावित्यर्थः । पूर्वपदे वर्णोपजनश्छान्दसः । यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणिनः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः[3] तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र संचरतः ।

1 S′ नृचक्षौ. 2 Sâyaṇa's text in S′ does not read उरूणसा असु°. 3 S′ च for चरतः.

तौ दूतौ सूर्याय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दृशये दर्शनाय । इगुपधात् कित् [उ० ४. ११९] इति औणादिक इप्रत्ययः । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । सूर्यं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रम् भन्दनीयम् असुम् पञ्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनर्दाताम् पुनः प्रयच्छताम् । ददातेश्छान्दसे लुङि "गातिस्था०" इति सिचो लुक् । बाहुलकाद् अमाङ्योगेपि अडभावः ॥

चतुर्थी ॥

सोम॒ एके॑भ्यः पवते घृ॒तमेक॒ उपा॑सते ।
येभ्यो॒ मधु॑ प्र॒धाव॑ति॒ तांश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात् ॥ १४ ॥

सोमः॑ । एके॑भ्यः । प॒व॒ते॒ । घृ॒तम् । एके॑ । उप॑ । आ॒स॒ते॒ ।
येभ्यः॑ । मधु॑ । प्र॒ऽधाव॑ति । तान् । चि॒त् । ए॒व । अपि॑ । ग॒च्छ॒ता॒त् ॥ १४ ॥

इदमादिभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः म्रियमाणानां यजमानानां वर्तनम् अत्र प्रतिपाद्यते । एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति येषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि । "यत् सामानि सोम एभ्यः पवते" इति [तै० आ० २. १०. १] ॥ एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति । उपभुञ्जत इत्यर्थः । येषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति । "यद् यजूंषि घृतस्य कूल्या" इति [तै० आ० २. १०. १] ॥ येभ्यः पितृभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोगाय मधु क्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । ये आथर्वणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञार्थम् अधीयते तेषां पितॄन् प्रति [मधु] मधुकुल्या प्रवहति । तथा चा-

---

[१] A B C R V Dc प्र॒धावधि॒. $\ddot{K}^{m}$ प्र॒धाव॑धि॒. Cp प्र॒ऽधौ । अधिं ।. P $\dot{P}^{2}$ प्रऽधौ । अधि ।. We with Sâyaṇa. प्रधौ can make no sense here. *Halâyudha* gives 'a well' as one of the senses of प्रधि, but I know of no Vedic passage in which the word means a well. Besides, अधि does not mean *in*, but *upon*, which will not do in the present passage. I prefer to follow Sâyaṇa.

म्नायते । "यद् अथर्वाङ्गिरसो[1] मधोः कूल्याः" इति [तै° आ° २. १०. १] । तांश्चिदेव पूर्वोक्तान् सर्वान् एव हे म्रियमाण प्रेत वा अपि गच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि । "तुह्योः°" इति हेस्तातङ् आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये । चित् । पूर्वं । ऋतऽसाताः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः ।
ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये चित् ये च पूर्वे पूर्वपुरुषा ऋतसाताः ऋतम् सत्यं यज्ञो वा तेन दत्ताः संभक्ता वा । सनतेर्निष्ठायां "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् । अत एव ऋतजाताः ऋतेन सत्येन जाता उत्पन्नाः ऋतावृधः ऋतस्य[2] वर्धकाश्च भवन्ति । तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् ऋषीन् अतीन्द्रियार्थदर्शिनस्तान् हे यम यमवत् नियत यद्वा यमेन पितृराजेन नीयमान हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् [अपिगच्छ प्राप्नुहि[3]] ॥

षष्ठी ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः ।
तपः । ये । चक्रिरे[1] । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वः स्वर्गं ययुः यान्ति प्राप्नुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्व-

१ Cp चक्रिरे ।.

1 S′ °थर्वांगिरो for °थर्वाङ्गिरसो. 2 S′ ऋततस्य वर्धकांश्च for ऋतस्य वर्धकाश्च. 3 S′ has here a lacuna for about nine letters.

मेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति । एते येषु लोकेषु वर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिदेव तानेव तपस्विनः हे प्रेत अपि गच्छतात् अपिगच्छ ॥

सप्तमी ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।
ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥
ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः ।
ये । वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥१७॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तो ये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणि तत्र[1] ये त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वम् इतो गच्छ । ते येषु उत्तमेषु लोकेषु निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥
सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।
ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रणीथाः सहस्रनयनाः[2] कवयः क्रान्तदर्शिनो ये सूर्यम् आदित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत शकटे बद्ध वा यमेन नीयमान वा हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् अपि गच्छ ॥

नवमी ॥

स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

1 S' यत्रय for तत्र ये. 2 S' °नयवाः.

यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥ १९ ॥

स्योना । अस्मै । भव । पृथिवि । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।
यच्छ । अस्मै । शर्म । सऽप्रथाः ॥ १९ ॥

हे पृथिवि प्रथिते भूमे वेदिरूपे त्वम् अनृक्षरा अनाधिका निवेशनी निविशन्ति अत्रेति निवेशनी शयनार्हा सती अस्मै मुमूर्षवे जनाय अस्थिरूपप्रेताय वा स्योना सुखकरी भव । किं च अस्मै पूर्वोक्ताय सप्रथाः [प्रथः] प्रख्यानं विस्तीर्णता तत्सहिता त्वं शर्म सुखं यच्छ देहि । ॥दाण् दाने । "पाघ्रा°" इत्यादिना यच्छादेशः॥ ॥

दशमी ॥

असंबाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।
स्वधा याश्चकृषे जीवन्[1] तास्ते सन्तु मधुश्चुतः[2] ॥ २० ॥ (८)

असम्ऽबाधे । पृथिव्याः । उरौ । लोके । नि । धीयस्व ।
स्वधाः[3] । याः । चकृषे । जीवन्[4] । ताः । ते । सन्तु । मधुऽश्चुतः[5] ॥ २० ॥

हे मुमूर्षो प्रेत वा असंबाधे । संबाधः संमर्दः । तद्रहिते उरौ विस्तीर्णे पृथिव्याः अग्निहोत्रवेदिलक्षणाया लोके लोक्यमाने स्थाने नि धीयस्व धापितो भव । ॥दधातेः कर्मणि यक्॥ । पूर्वं त्वं जीवन् जीवनवान्[1] याः स्वधाः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्णाति धिनोतीति स्वधा अन्नम् दैवानि हवींषि स्वधाकारेण दत्तानि पित्र्याणि हवींषि [च] चकृषे कृतवान् असि । ॥करोतेर्लिटि क्रादिनियमाद् इडभावः॥ । ताः स्वधाः ते तव मधुश्च्युतः मधुप्रवाहक्षारयित्र्यः[2] सन्तु भवन्तु । उपलक्षणम् एतत् । मधुररसघृतसोमादिप्रवाहरूपा भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

---

१ R जीवान्ता°. A B C V जीवंता°. Dc जीवान्ता° corrected to जीवंता°. K^m °कृषे जीवंता°. The emendation is mine. २ C Dc मधुश्च्युतः changed to मधुश्चुतः. R मधुश्च्युतः. ३ P P² स्वधा ।. We with Cp. ४ Cp जीवन् ।. P P² जीवन् ।. ५ Cp °श्च्युतः ।.

---

1 S' जीवनवन्. 2 S' °प्रवाहहार° for °प्रवाहक्षार°.

"ह्वयामि" [२१] इति आद्यायाः "स्योनास्मै भव" [१९] इत्यनया सह उक्तो विनियोगः ॥

"उत त्वा वहन्तु" [२२] इत्यनया चितेर्दक्षिणपार्श्वे अंजं[1] पशुं [बध्नाति । यथा दह्यते[2]] तथा बध्नीयात् ॥

आहिताग्नेः संस्कारार्थं विहितेषु त्रिष्वग्निषु "अपेमम्" [२७] इत्यृचा आज्यं जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषि उदपात्रनिनयनानन्तरं "ये दस्यवः" [२८] इत्यृचा उभयत आ[दीप्तम् उल्मुकं निरस्येत्] । सूत्रितं हि । "यज्ञोपवीती ये दस्यव इत्युभयत आदीप्तम् उल्मुकं त्रिः प्रसव्यं परिहृत्य निरस्यति" इति [कौ॰ ११.८] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव "सं विशन्तु" [२९] इत्यनया आस्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ह्वया॑मि ते॒ मन॑सा मन॑ इ॒हेमान् गृ॒हाँ उप॑ जुजु॒षाण एहि॑ ।
सं ग॑च्छस्व पितृ॒भिः सं य॒मेन॑ स्यो॒नास्त्वा॒ वाता॒ उप॑ वान्तु श॒ग्माः ॥ २१ ॥

ह्वया॑मि । ते॒ । मन॑सा । मन॑ः । इ॒ह । इ॒मान्[1] । गृ॒हान्[2] । उप॑ । जु॒जु॒षाणः ।
आ । इ॒हि॒ ।
सम् । ग॒च्छ॒स्व॒ । पि॒तृऽभिः॑ । सम् । य॒मेन॑ । स्यो॒नाः । त्वा॒ । वाताः॑ । उप॑ ।
वा॒न्तु॒ । श॒ग्माः ॥ २१ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव संबन्धि मनः अन्तःकरणम् अस्मदीयेन मनसा इह अस्मिन् लोके ह्वयामि आह्वयामि । इमान् अस्मदीयान् गृहान् येषु त्वाम् उद्दिश्य और्ध्वदेहिकं कर्म क्रियते तान् जुजुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । ⌛जुषी प्रीतिसेवनयोः । व्यत्ययेन श्नुः⌛ । उपैहि[3] उपागच्छ । उपेत्य च संस्कारोत्तरकालं पितृभिः पितृपितामहप्रपि-

---

१ P इमाम् । गृहात् ।. ² P इमाम् । गृहान् ।. Cp इमान् । गृहां ।.

1 S′ अजपशुं. 2 S′ has a lacuna for some nine letters here. The restoration is based upon the *Kes′avî*. 3 So S′.

तामहैः सं गच्छस्व सापिण्ड्यकरणेन संगतो भव । "समो गम्यृच्छि॰" इति आत्मनेपदम् । यमेन तद्राजेन[1] च संगतो भव । स्योनाः । षिवु[2] तन्तुसंताने । अस्माद् औणादिको नप्रत्ययः । "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति वकारस्य ऊडादेशः । पितृलोकगमनसमये तव अध्वजन्यश्रमम् अपनेतुं संतताः नैरन्तर्येण वर्तमानाः शग्माः सुखकराः शैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ता वाताः वायवस्त्वाम् उप वान्तु उपगच्छन्तु । वा गतिगन्धनयोः । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

उत् त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उद्प्रुतः ।
अजेन कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥

उत् । त्वा । वहन्तु । मरुतः । उद्ऽवाहाः । उद्ऽप्रुतः ।
अजेन । कृण्वन्तः । शीतम् । वर्षेण । उक्षन्तु । बाल् । इति ॥ २२ ॥

हे प्रेत मरुतः मरुत्संज्ञका देवास्त्वा त्वाम् उद्वहन्तु ऊर्ध्वम् आकाशे वहन्तु धारयन्तु । यद्वा उदवाहसमभिव्याहारात् मरुच्छब्देन वायव उच्यन्ते । वायवस्त्वाम् उपरिलोकं प्रापयन्तु इत्यर्थः । अपि च उदवाहाः उदकं वहन्ति धारयन्तीति उदवाहा मेघाः । "पेषंवासवाह॰" इति उदकशब्दस्य उदभावः । अत एव उदप्लुतः* उदकैर्भूमिं प्लावयन्तः आर्द्रीकुर्वन्तः । शीतम् शैत्यगुणं कृण्वन्तः कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टा मेघाः समीपवर्त्तिना अजेन सहितं त्वां वर्षेण वर्षजलेन उक्षन्तु सिञ्चन्तु । इतिशब्दः बाल् इत्यस्य अनुकरणशब्दतां द्योतयति । उक्षणसमये बाल् इत्येवमात्मकः शब्दो यथा जायेत तथा उक्षन्तु इत्यर्थः । उक्ष सेचने ॥

तृतीया ॥

उदह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।

---

१ B K[m] उद्‌प्लुतः. V उद्‌ल्पुतः (*sic*). Dc उद्‌प्रुतः changed to उद्‌प्लुतः. We with A C Cp P R. २ P P[2] वहतु ।

---

1 S′ तद्राज्ञा for तद्राजेन. 2 S′ पिवि for षिवु.

स्वान्[1] गच्छ॑तु[2] ते मनो॒ अधा॑[3] पि॒तॄँरुप॑ द्रव ॥ २३ ॥

उत्। अ॒ह्वम्। आयु॑ः। आयु॑षे। क्रत्वे॑। दक्षा॑य। जी॒वसे॑।

स्वान्[4]। ग॒च्छ॒तु। ते॒। मन॑ः। अध॑। पि॒तॄन्। उप॑। द्र॒व॒ ॥ २३ ॥

हे प्रेत ते त्वदीयम् आयुः उदह्वम् उच्चैःस्वरेण आह्वयामि। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लुङ्। "लिपिसिचिह्वश्च" इति च्लेः अङ् आदेशः। किमर्थम्। आयुषे जीवनाय क्रत्वे क्रतवे यज्ञादिकर्मणे दक्षाय बलाय। यद्वा "प्राणो वै दक्षः। अपानः क्रतुः" इति [तै०सं०२.५.२.४] श्रुतेर्दक्षक्रतुशब्दाभ्यां प्राणापानावभिधीयेते[1]। क्रत्वे अपाननव्यापाराय दक्षाय प्राणनव्यापाराय। प्राणवायोर्नासारन्ध्राद् बहिर्निःसरणं प्राणनम्। अन्तराकर्षणम्[2] अपाननम्। जीवसे जीवनाय प्राणधारणाय। सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। एतत् सर्वम् आयुषि सत्येव भवतीति तदाह्वानं क्रियत इत्यर्थः। ते त्वदीयं मनः स्वाम्* स्वकीयां तनुं संस्कारजन्यम् अभिनवशरीरं गच्छतु। अध अथ शरीरप्राप्त्यनन्तरं पितॄन् वस्वादिरूपान् उप द्रव उपलक्ष्य गच्छ। द्रु गतौ ॥

चतुर्थी ॥

मा ते॒ मनो॒ मासो॒र्माङ्गा॑नां॒ मा रस॑स्य ते।

मा ते॑ हास्त त॒न्व१ः किं च॒नेह॑[5] ॥ २४ ॥

मा। ते॒। मन॑ः। मा। असो॑ः। मा। अङ्गा॑नाम्। मा। रस॑स्य। ते॒।

मा। ते॒। हा॒स्त॒। त॒न्व॑ः। किम्। च॒न। इ॒ह ॥ २४ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव मनः मानसम् इन्द्रियं मा हास्त त्वां मा परित्याक्षीत्। ओहाक् त्यागे। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। य-

---

१ So A B C K̈ R V Dc and not स्वां. २ B R गंछंतु. We with A C K̈ V Dc. ३ So we with A B C K̈ R V Dc. See Rw. ४ P P̈ स्वाम्। We with Cp which, however, actually reads स्नान्।. ५ K̈ च॒नेह॑.

---

1 S' °पानावित्यभिधीयेते. 2 S' अनंतराकर्षणम्.

द्रा । ⌛ओहाङ् गताविंत्यस्य रूपम् ⌛ । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु । तथा असोस्त्वदीयस्य प्राणस्य किं चन किमपि रूपं मा हास्त । अङ्गानाम् अवयवानां हस्तपादादीनां किमपि मा हास्त । तथा ते तव देहसंबन्धिनो रसस्य रुधिरादेः किमपि मा हास्त । इह अस्मिन् लोके ते तव तन्वः शरीरस्य किं चन किमप्यङ्गं मा हास्त । लोकान्तरे मनःप्राणादिसर्वाङ्गसहितशरीरयुक्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट[1] मा देवी पृथिवी मही ।
लोकं पितृषु वित्त्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

मा । त्वा । वृक्षः । सम् । बाधिष्ट । मा । देवी । पृथिवी । मही ।
लोकम् । पितृषु । वित्त्वा । एधस्व । यमराज[2]ऽसु ॥ २५ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां वृक्षः त्वदा[2]श्रयभूतो मा सं बाधिष्ट संबाधं हिंसनं मा कार्षीत् । ⌛बाधृ[3] विलोडने । "माङि लुङ्" ⌛ । तथा देवी द्योतमाना दानादिगुणयुक्ता वा मही महती पृथिवी त्वदाश्रयभूता भूमिस्त्वां मा सं बाधिष्ट । त्वं च यमराजसु यमो राजा ईश्वरो येषां ते यमराजानः तथाविधेषु पितृषु पितृदेवतासु लोकम् स्थानं वित्त्वा लब्ध्वा एधस्व वर्धस्व । ⌛विदॢ लाभे । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इति क्त्वाप्रत्ययः । "एकाच उपदेशे°" इति इट्प्रतिषेधः ⌛ ॥

षष्ठी ॥

यत् ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उं[3] वा ते परेतः ।
तत् ते संगत्य पितरः सनीडा[4] घासाद् घासं पुनरा वेशयन्तु ॥ २६ ॥

१ R B Dc बाधिष्ठ. $\overset{m}{K}$ बाधिष्टे. We with A C V. २ P $\overset{2}{P}$ यम । राजऽसु ।. ३ A B C उवातेपरेतः. K R उवातेपरेताः. Dc उवातेपरेताः changed to उंवातेपरेतः. We with the corrected version of Dc. ४ A B $\overset{m}{K}$ V Dc सनीडाद्घासाद्घासं. We with C R.

1 S′ om. °वित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु, and has instead a lacuna for about fifteen letters. 2 S′ त्वयाश्रय°. 3 S′ बाध.

यत्। ते। अङ्गम्। अतिऽहितम्। पराचैः। अपानः। प्राणः। यः। ऊं इति। वा। ते[1]। पराऽइतः।

तत्। ते। सम्ऽगत्य। पितरः। सऽनीडाः। घासात्। घासम्। पुनः। आ। वेशयन्तु॥ २६॥

हे प्रेत ते तव यद् अङ्गम् शरीरं पराचैः पराङ्मुखम् अतिहितम् अतीत्य स्थितम्। अतिक्रम्य गतम् इत्यर्थः। तस्मिन् शरीरे वर्तमानः अपानः अपानवायुः प्राणः प्राणवायुः। उशब्दः अप्यर्थे। अपि वा ये* च अन्ये चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः सप्तशीर्षण्याः प्राणास्ते त्वदीयाः परेताः* परागताः। अपुनरावृत्तये शरीरान्निर्गता इत्यर्थः। ते त्वदीयं तत् सर्वं सनीलाः* समाननिलयाः पितरः पितृदेवताः संगत्य संघीभूत्वा। ⌛सं-पूर्वाद् गमेः क्त्वो ल्यप्। "अनुदात्तोपदेश°" इत्यादिना अनुनासिकलोपे "ह्रस्वस्य पिति°" इति तुक्⌛। घासात्। अद्यते भुज्यते अस्मिन्निति घासः भोगायतनं शरीरम्। ⌛अद भक्षणे। अधिकरणे घञ्। "घञपोश्च" इति घस्लादेशः⌛। घासात् भोजनाधिकरणाच्छरीराद् घासम् भोजनाधिकरणम् अन्यच्छरीरं पुनरा वेशयन्तु अभिप्रापयन्तु॥

सप्तमी॥

अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत परि ग्रामादितः।
मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार॥ २७॥

अप। इमम्। जीवाः। अरुधन्। गृहेभ्यः। तम्। निः। वहत। परि। ग्रामात्[3]। इतः।

मृत्युः। यमस्य। आसीत्। दूतः। प्रऽचेताः। असून्। पितृऽभ्यः। गमयाम्। चकार॥ २७॥

जीवाः जीवन्तः प्राणधारिणो बान्धवा इमं प्रेतं गृहेभ्यः सकाशाद्

---

१ P P̊ वा। ते।. Cp वा (*sic*)। ते। pointing to वा ते as the correct reading in the Saṁhitâ. २ None of our pada authorities have °इताः. ३ Cp क्रामत्।.

अपारुधन् । प्रेतशरीरम् अपागमयन्तु इत्यर्थः । रुधिर् आवरणे । "इरितो वा" इति च्लेः अङ् आदेशः । तं प्रेतदेहम् इतः अस्माद् ग्रामात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । यद्वा परिहरणार्थः । हे बान्धवाः तं मृतदेहं परिहृत्य निर्वहत[1] ग्रामाद् निर्गमयत । कुत इत्यत आह । मृत्युः मारकः पुरुषो यमस्य राज्ञो दूतः कर्मकर आसीत् अभवत् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सः म्रियमाणस्य पुरुषस्य असून् प्राणान् पितृभ्यः पितॄन् अनुप्रवेशयितुम् । "क्रियार्थोपपदस्य [च] कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । गमयां चकार प्रापयामास । गमेर्ण्यन्तात् "कास्प्रत्ययाद्°" इति आम् प्रत्ययः । कृञोऽनु[2]प्रयोगश्च ॥

अष्टमी ॥

ये द[1]स्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञा[2]तिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।
परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात् प्र धमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये । दस्यवः । पितृषु । प्रऽविष्टाः । ज्ञातिऽमुखाः । अहुतऽअदः । चरन्ति । पराऽपुरः । निऽपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । अस्मात् । प्र । धमाति । यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये दस्यवः उपक्षयकारिणो राक्षसा ज्ञातिमुखाः ज्ञातीनां मुखमिव मुखं येषां ते तथोक्ताः । ज्ञातिप्रतिरूपा इत्यर्थः । अत एव पितृषु पितृपितामहप्रपितामहेषु मध्ये प्रविष्टाः अहुतादः अहुतं लौकिकम् अन्नम् अदन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः । यद्वा अहुतावस्थमेव हविर्मायया अदन्तीति अहुतादः । चरन्ति पितृषु मध्ये वर्तन्ते । परापुरः परापृणन्ति पिण्डान् ददतीति परापुरः पिण्डदातारः पुत्राः । [निपुरः] निपृणन्ति नियमेन पिण्डदानादिकं कुर्वन्तीति निपुरः पौत्राः । पॄ पालनपूरणयोः । इत्यस्माद् उभयत्र कर्तरि क्विप् । "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति उत्त्वम् । ये [च] राक्षसाः पिण्डोदकदानादिना पालयितॄन् पुत्रपौत्रादीन् भरन्ति ह-

१ C R दस्यवः. We with A B K^m V Dc. २ C R ज्ञातिमुखा अहुता° (without any accent on ज्ञातिमुखा). We with B K^m V Dc Cp.

1 S′ निर्वहेत. 2 S′ om. °प्र°.

रन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । तान् मायाविनो राक्षसान् अग्निः अस्माद् यज्ञात् पितॄन् उद्दिश्य क्रियमाणात् प्र धमाति प्रधमतु प्रकर्षेण निर्गमयतु । ⌛ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लेटि आडागमः । "पाघ्रा॰" इत्यादिना धमादेशः ⌛ ॥

नवमी ॥

सं विशन्त्विह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त[१] आयुः ।
तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग् जीवन्तः शरदः पुरूचीः ॥२९॥

सम् । विशन्तु । इह । पितरः । स्वाः[२]* । नः[२]* । स्योनम् । कृण्वन्तः । प्रऽतिरन्तः । आयुः ।
तेभ्यः । शकेम । हविषा । नक्षमाणाः । ज्योक् । जीवन्तः । शरदः । पुरूचीः ॥ २९ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं स्वाः ज्ञातयो गोत्रजाः पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः सं विशन्तु सम्यग् उपविशन्तु । उपविष्टास्ते स्योनम् सुखम् अस्माकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः[1] आयुः जीवनं प्रतिरन्ते । ⌛प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ⌛ । प्रवर्धयन्तु । चिरकालम् अस्मान् जीवयन्तु इत्यर्थः । *दक्षमाणाः वर्धमाना वयं तेभ्यः पितृभ्यो हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन शकेम परिचरितुं शक्ता भूयास्म । ⌛शक्लृ शक्तौ इत्यस्माद् आशिषि लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः ⌛ । पुरूचीः पुरु बहुलम् अञ्चन्ति गच्छन्तीति पुरूच्यः । ⌛अञ्चतेः "ऋत्विग्॰" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्॰" इति नलोपः । "अचः" इति अकारलोपे "चौ" इति दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् ⌛ । पुरूचीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् । ⌛अत्यन्तसंयोगे

१ So we with A B C K[m] R V Dc. Cp has प्रऽतिरन्ते।. P P[2] प्रऽतिरते।. Sâyaṇa प्रतिरंते. But the accent in the Saṁhitâ as well as the context doubtless suggest प्रऽतिरन्तः in the pada-pâṭha, which we accordingly adopt in spite of the pada-MSS. Prof. Whitney has rightly adopted the correction in his *Index Verborum* to his edition.
२ P P[2] स्वानः।, and Cp स्वानः। for स्वाः। नः।.

1 S′ कृण्वंतः.

द्वितीया ॥ ज्योक् चिरकालं जीवन्तः पितृप्रसादाज्जीवितारो भवेम ॥

दशमी ॥

यां ते॑ धे॒नुं नि॑पृ॒णामि॒ यमु॑ ते क्षी॒र ओ॑द॒नम् ।
तेना॒ जन॑स्यासो भ॒र्ता योऽत्रा॑स॒दजी॑वनः ॥ ३० ॥ (९)

याम् । ते॒ । धे॒नुम् । नि॒ऽपृ॒णामि॑ । यम् । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । क्षी॒रे । ओ॒द॒नम् ।
तेन॑ । जन॑स्य । अ॒स॒ः । भ॒र्ता । यः । अत्र॑ । अस॑त् । अजी॑वनः ॥ ३० ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं यां धेनुम् दोग्ध्रीं गां निपृणामि प्रयच्छामि । ॥ नि-पूर्वः पृणातिः पित्र्ये दाने वर्तते ॥ । त्वाम् उद्दिश्य गां दत्तवान् अस्मीत्यर्थः । तथा क्षीरे पयसि पक्वं यम् उ यं च ओदनं ते तुभ्यं नि-पृणामि तेन धेनुसहितेन ओदनेन जनस्य जनिमतो लोकस्य भर्ता धा-रयिता पोषयिता वा असः भवेः । ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ । यो जनः अत्र अस्मिन् लोके अजीवनः जीवनरहितः असत् भवेत् । तस्य जनस्येति संबन्धः । यद्वा अस्मिन् लोके जीवनरहितः असत् । पुरुषव्य-त्ययः । स त्वम् इति संबन्धः । ॥ अस इति । अस्तेर्लेटि अडा[1]-गमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः ॥ ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पितृमेधे "अश्वावतीम्" [३१] इत्यृचा शवदाहानन्तरं स्नानं कृत्वा नदीं तरतो[2]ऽनुमन्त्रयेत । पिण्डपितृयज्ञे "ये निखाताः" [३४] इति द्वाभ्यां द्वे समिधावादध्यात् । "शं तप" [३६] इत्यृचा प्रेतशरीरे पुत्रेण दत्तम् अग्निं पुत्रो गोत्रिणो वा दीपयेयुः । "ददामि" [३७] इत्यनया का-म्पीलशाखया दहनस्थानं संप्रोक्षेत् । "इमां मात्रां मिमीमहे" [३९] इत्यादिभिः सप्तभिः श्मशानदेशं प्रतिदिशं मिमीते[3] । दिष्टिवितस्त्यादिभिः

१ $\overset{m}{K}$ C °त्रा॑स॒द्°. We with **A B R V** Dc. २ Cp ओ॒द॒ने ।.

1 S' आडागमः. 2 S' नदीतरोनु° for नदीं तरतोनु° which is conjectural. *Kaus'ika* has: अश्वावतीमिति नदीं तारयते ।. Kes'ava: अश्वावतीत्यृचा नदीतरंतामनुमंत्रयते ।. 3 S' मिमीत.

प्रमाणैः सप्त दक्षिणतो मिमीते । सप्त उत्तरतः । पञ्च पुरस्तात् । पञ्च पश्चात् इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवार्क्षाकं वा प्रतरं नवीयः ।
यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद् विदत भागधेयम् ॥३१॥

अश्वऽवतीम् । प्र । तर । या । सुऽशेवा । ऋक्षाकम् । वा । प्रऽतरम् । नवीयः ।
यः । त्वा । जघान । वध्यः । सः । अस्तु । मा । सः । अन्यत् । विदत ।
भागऽधेयम् ॥ ३१ ॥

हे प्रेत अश्वावतीम् अश्वा अस्यां सन्तीति अश्वावती अश्वानाम् आकरभूता नदी । "[मन्त्रे] सोमाश्वेन्द्रिय॰" इति मतौ दीर्घः । संज्ञाशब्दोयम् । एतत्संज्ञां नदीं प्र तरय* प्रकर्षेण तारय उत्तारय । सा च नदी सुशेवा अस्मभ्यं सुसुखा भवतु । तथा ऋक्षाकं वा । वाशब्दश्चार्थे । ऋक्षाकम् ऋक्षैः भल्लूकैरुपेतं दुष्टमृगनिषेवितं नवीयः नवतरम् अदृष्टपूर्वम् अरण्यमपि प्रतरम् प्रकर्षेण तरामि । हे प्रेत त्वा त्वां यः पुरुषः जघान स वध्यः वधार्हः अस्तु भवतु । स घातकः पुरुषः अन्यद् भागधेयम् पूर्वम् उपभुक्ताद् अन्यद् उपभोग्यं वस्तु मा विदत मा लभताम् । निर्धनो भवत्वित्यर्थः । विदॢ लाभे । अस्मात् माङि लुङि आत्मनेपदैकवचने ऌदित्वात् च्लेः अङ् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यमः परोवरो विवस्वान् ततः परं नाति पश्यामि किं चन ।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान ॥ ३२ ॥

१ CP ऋक्षाकाम् ।. २ P CP बध्यः ।. ३ A K^m C R परोवरो विव॰. Dc यमः परोवरो विवस्वान् changed to यमः परोवरो विवस्वान्. CP यमः । परः । अवरः । विवस्वान् ।. B V यमः परोवरो विवस्वान्. We with B V Dc. ४ C भुवो विवस्वान्॰. We with A B K^m R V.

1 S' अकार॰ for आकर॰. 2 S' अदृष्टपूर्वैरण्युमपि.

यमः । परः । अवरः । विवस्वान् । ततः । परम् । न । अति । पश्यामि । किम् । चन ।

यमे । अध्वरः । अधि । मे । निऽविष्टः । भुवः । विवस्वान् । अनुऽआततान ॥ ३२ ॥

यमः विवस्वतः पुत्रः परः तेजसा अधिकोभवत्[1] । विवस्वान् यमस्य पिता आदित्यः अवरः तेजसा निकृष्टोभवत्[2] । यमस्तेजसा पितुरपि अधिकोभवद् इत्यर्थः । ततः[3] तस्माद् यमात् परम् उत्कृष्टं किं चन किमपि प्राणिजातं नाति पश्यामि अतिक्रान्तं न जानामि । तस्मिन् सर्वोत्कृष्टे यमे मे मदीयः अध्वरो यज्ञः अधि निविष्टः अधिकम् अवस्थितः । तत्प्रीतिकरो वर्तत इत्यर्थः । यज्ञस्य[4] सिद्ध्यै विवस्वान् तत्पिता सूर्यः भुवः भूप्रदेशान् अन्वाततान स्वकिरणैर्विस्तारितवान् । ॥ तनु विस्तारे ॥ ॥

तृतीया ॥

अपागूहन्नमृतां[1] मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद् यत् तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥

अप । अगूहन्[2] । अमृताम्[1] । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सऽवर्णाम् । अदधुः । विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊं इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः[3] ॥ ३३ ॥

"त्वष्टा दुहित्रे" [१. ५३] इत्यत्र इतिहासोभिहितः । सोत्र ऋगर्थप्रतिपत्तये पुनः स्मार्यते । त्वष्टृदुहिता सरण्युर्नाम विवस्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयांचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्याहुरैतिहासिकाः । माध्यमिकोग्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः[5] सर-

---

१ R °मृतान् for °मृतां. Dc °मृतान् changed to °मृतां. P P[2] अमृताम् ।. Cp अमृतां ।. We with A B C K. २ P[2] अगूहम् ।. Cp गूहन् (sic) ।. ३ Cp सरण्यूः ।.

---

1 S′ अधिकोभवतु. 2 S′ निकृष्टोभवतु. 3 S′ अतः. 4 S′ has यज्ञस्य repeated. 5 S′ has त for ततः.

ण्युस्तत्तेजः असहमाना स्वसमानरूपाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव। सोपि विवस्वान् तज्जानन् आश्वमेव रूपं कृत्वा तां समभवत्। ततः अश्विनौ जज्ञाते। प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्याद् मनुर्जज्ञ इत्ययम् अर्थोत्र प्रतिपाद्यते॥ मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यो मनुष्येभ्यः अमृतान्[*] मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागूहन् तिरोहितान् अकुर्वन्। अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन्[1]। ⧗गुहू संवरणे⧗। तथा सवर्णाम् समानरूपाम् अन्यां स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः अधारयन्। प्रायच्छन्नित्यर्थः। उत अपि च सरण्यवा यद् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतम् आसीत् तत् अश्विनौ अभरत् समभरत्। उदपादयद् इत्यर्थः। यद्वा अश्वभूतयोः सरण्युविवस्वतोर्यद् रेत आसीत् तद् अश्विनावजनयद् इत्यर्थः। सा च सरण्यूस्त्वष्टृदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यत्यजत्। ⧗ओहाक् त्यागे⧗। उशब्दः अवधारणे। ⧗द्वा मिथुनेत्यत्र[2] "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः⧗॥

चतुर्थी॥

ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः।
सर्वांस्तानग्न आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे॥ ३४॥

ये। निऽखाताः। ये। पराऽउप्ताः। ये। दग्धाः। ये। च। उद्धिताः[१]।
सर्वान्। तान्। अग्ने। आ। वह। पितॄन्। हविषे। अत्तवे॥ ३४॥

ये पितरः भूमौ निखाताः निखननसंस्कारेण संस्कृताः। ⧗खनु अवदारणे। कर्मणि निष्ठा। "जनसनखनां सन्झलोः" इति आत्वम्⧗। ये च पितरः परोप्ताः परावपनं दूरदेशे काष्ठवत्परित्यागः। तेन संस्कृताः। ये च दग्धाः अग्निना संस्कृताः। ये च उद्धिताः संस्कारोत्तरकालम् ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः। एवं बहुविधाव-

---

१ P P̊ उदिताः।. We with Cp.

1 S′ प्रच्छादयन् for प्राच्छादयन्. 2 S′ om. °नेत्यत्र वा छन्दसि इति पू° and has a lacuna for ten letters instead.

स्थितान् तान् सर्वान् पितॄन् हविषे अत्तवे अस्माभिर्दत्तं हविर्भक्षयितुम् हे अग्ने आ वह आनय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् हविःशब्दाच्चतुर्थी । अद भक्षणे इत्यस्मात् "तुमर्थे सेसेन्°" इति तवेन् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

ये अ॒ग्निद॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
त्वं तान् वे॑त्थ॒ यदि॒ ते जा॑तवेदः स्व॒धया॑ य॒ज्ञं स्वधि॑तिं जुषन्ताम् ॥३५॥

ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते । त्वम् । तान् । वे॒त्थ॒ । यदि॑ । ते । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । स्व॒धया॑ । य॒ज्ञम् । स्वऽधि॑तिम् । जु॒ष॒न्ताम् ॥ ३५ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च अनग्निदग्धाः अग्निदाहरहितेन खननादिसंस्कारेण संस्कृता दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया । अन्ननामैतत् । पुत्रादिभिर्दत्तेन पिण्डरूपेण हविषा । यद्वा स्वधाकारोपलक्षितेन पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणा मादयन्ते हृष्टास्तृप्ता वर्तन्ते हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं तान् सर्वान् पितॄन् यदि वेत्थ जानासि । "यदि वेदाः प्रमाणं स्युः" इतिवद् निश्चये यदिशब्दः । त्वमेव तान् निश्चयेन जानासीत्यर्थः । ते सर्वे स्वधायाः संबन्धिनम् अस्मदीयं यज्ञं स्वधितिम् । स्वधा संजाता यस्य स तथोक्तः । तारकादित्वाद् इतच् प्रत्ययः । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिः पुत्रपौत्रादिभिः हितं विहितं कृतम् ईदृशं यज्ञं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥

षष्ठी ॥

शं त॑प॒ माति॑ तपो॒ अग्ने॒ मा त॒न्वं॑१ तपः॑ ।
वने॑षु शुष्मो॑ अस्तु ते पृथि॒व्याम॑स्तु यद्धरः ॥ ३६ ॥

---

१ C B यदि॑ ते जातवेदः. Cp ते॒।. Dc यदि॒ ते जा॑तवेदः changed to यदि॑ ते जातवेदः. We with A K^m R. २ Cp अ॒ग्नि॒ऽद॑ग्धाः. We with the Saṁhitâ. ३ A B C K^m R Dc त॒न्वं॒ १ तप॑ः. Cp तप॑ः. Only V recites: त॒न्वं॑ तपः. The latter is the correct accent, but requires further confirmation.

शम् । तप । मा । अति । तपः । अग्ने । मा । तन्वम् । तपः ।
वनेषु । शुष्मः । अस्तु । ते । पृथिव्याम् । अस्तु । यत् । हरः ॥ ३६ ॥

हे अग्ने शम् सुखं यथा भवति तथा प्रेतशरीरं तप दह । मा अति तपः अतितापं मा कार्षीः । अतिदहने हि अस्थीन्यपि भस्मीभवन्ति तेषां संचयनादिसंस्कारेण प्रतिविधानाद् अतिदाहो निषिध्यते । तथा तन्वः* शरीराणि अस्मत्संबन्धीनि मा तपः मा धाक्षीः । तथा ते त्वदीयः शुष्मः शोषको ज्वालासमूहो वनेषु अरण्येषु अस्तु भवतु । हरः रसहरणशीलं यत् त्वदीयं तेजस्तत् पृथिव्याम् भूम्याम् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूदिह ।
यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

ददामि । अस्मै । अवऽसानम् । एतत् । यः । एषः । आऽअगन् । मम ।
च । इत् । अभूत् । इह ।

यमः । चिकित्वान् । प्रति । एतत् । आह । मम । एषः । राये । उप । तिष्ठताम् । इह ॥ ३७ ॥

यमो ब्रूते । अस्मै मृताय पुरुषाय अवसानम् । अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति अवसानम् आवासस्थानम् । एतत् स्थानं ददामि[1] [यत्*[2] यस्मात् कारणात् एष पु]रुषः आगन् मत्समीपम् अगमत् । ⌛ गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् ⌛ । स च आगतः पुरुषः इह अस्मिन् लोके मम संबन्धी अभूच्चेत् । यदि मत्संबन्धी मत्परिचरणशीलो भवेद् इत्यर्थः । तदा अस्मै आगतायेति पूर्वेण संबन्धः । एवं चिकित्वान् जानन् यमो मृतं पुरुषं प्रति एतद् वाक्यम् आह ब्रवीति । एषः मत्समीपम् आगतः पुरुषः

१ See foot-note ३ on the previous page. २ Cp शुग्मः ।. ३ Cp अभूत् ।. ४ Cp अति ।.

1 S′ has ददाम for ददामि and then a lacuna for about ten letters. 2 This यत् is supplied from Sâyaṇa's text which reads यदेष instead of य एष.

रायः । ॥रै शब्दे॥ । रायति स्तौतीति रायः मम स्तोता भूत्वा इह अस्मिन् मदीये लोके उप तिष्ठताम् सेवताम् ॥

अष्टमी ॥

इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।
शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् इति इदंशब्देन सूत्रोक्ता मात्रा अभिनयेन प्रदर्श्यते । इमाम् एतावतीं श्मशानदेशस्य मात्राम् परिमाणं मिमीमहे अरत्निप्रादेशादिमितेन दण्डेन परिच्छेदयामः । ॥माङ् माने॥ । यथा येन प्रकारेण अपरम् अन्यत् श्मशानकर्म मां मां न आसातै नासीत न प्राप्नुयात् । ॥आस उपवेशने । अस्मात् लेटि आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः॥ । तथा मिमीमह इति संबन्धः । श्मशानकर्मप्राप्तेरवधिम् आह शते शरत्स्विति । शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु अस्माकं जीवनं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ततः पुरा शतसंवत्सरमध्ये नो नैव अस्मान् श्मशानकर्म प्राप्नोतु । अकालमृतिरस्माकं मा भूद् इत्यर्थः ॥ एवम् उत्तरे षण्मन्त्रा व्याख्येयाः ॥

नवमी ॥

प्रेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३९ ॥

प्र । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।
शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३९ ॥

प्रेत्येतावान्[2] अत्र विशेषः । प्रकर्षेण मिमीमहे इति श्मशानदेशमानस्य प्रकर्षगुणः प्रतिपाद्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

---

१ Cp मासंतै.

---

1 S′ स्मशान°. 2 S′ एतावान् for प्रेत्येतावान्.

दशमी ॥

अपे॒मां मात्रां॑ मिमीमहे॒ यथाप॑रं॒ न मासा॑तै ।
श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ४० ॥ (१०)

अप॑ । इ॒माम् । मात्रा॑म् । मि॒मी॒म॒हे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मासा॑तै ।
श॒ते । श॒रत्ऽसु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ४० ॥ (१०)

अत्र[1] अप इत्युपसर्गेण अपगतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । तद्दोषाश्च श्मशान[2]लक्षणे निषिध्यन्ते । यथाह भारद्वाजः । "दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम् अनिरिणम् असुषिरम् अनूषरम् अभङ्गुरम्" इत्यादिना । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"वीमां मात्रां मिमीमहे" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां श्मशानप्रमाणकरणे विनियोग उक्तः ॥

"अमासि मात्राम्" [४५] इति तिसृभिः पूर्वोक्तप्रकारेण मितं श्मशानप्रदेशम् अनुमन्त्रयेत ॥

"उदन्वती" [४८] इति द्वाभ्यां प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

"ये नः पितुः पितरः" [४९] इति द्वाभ्यां प्रेतशरीरे संदीपितेऽग्नौ याम्य[3]होमं कुर्यात् ॥

"इदमिद् वा" [५०] इति तिसृभिः श्मशानदेशं विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वी३॒मां मात्रां॑ मिमीमहे॒ यथाप॑रं॒ न मासा॑तै ।
श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ४१ ॥

वि । इ॒माम् । मात्रा॑म् । मि॒मी॒म॒हे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मासा॑तै ।
श॒ते । श॒रत्ऽसु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ४१ ॥

---

1 S' तत्र. 2 S' स्मशान°. 3 S' यम्य°.

अत्र वीत्युपसर्गेण श्[1]मशानदेशमानस्य विशिष्टगुणयोगः प्रदर्शितः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

निरिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४२ ॥

निः । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।
शते । शरतऽसु । नो इति । पुरा ॥ ४२ ॥

अ[2]त्र निरित्युपसर्गेण निर्गतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥

तृतीया ॥

उदिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४३ ॥

उत् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।
शते । शरतऽसु । नो इति । पुरा ॥ ४३ ॥

उद् इत्युपसर्गेणात्र मानस्य उत्कर्षगुणोभिधीयते । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

सम् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै[1] ।
शते । शरतऽसु । नो इति । पुरा ॥ ४४ ॥

इमां श्[1]मशानदेशस्य मात्रां सं मिमीमहे । उदीरितगुणयोगेन सम्यग् मिमी[3]महे । अत्र प्रत्यृचं यथापरं न मासातै इत्यादिरावर्त्यते । तस्यायम् अभिप्रायः । पुनःपुनःप्रार्थनया आदरातिशयद्योतिन्या प्रार्थ्यमानोऽर्थः सर्वथा सिध्यतीति । गतम् अन्यत् ॥

---

१ Cp मार्संतै ।.

---

1 S′ स्मशान°. 2 S′ तत्र. 3 S′ om. °महे । अत्र प्रत्यृचं यथा° and has instead a lacuna for about twelve letters.

पञ्चमी ॥

अमासि मात्रां स्वरगामायुष्मान् भूयासम् ।
यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥

अमासि । मात्राम् । स्वः । अगाम् । आयुष्मान् । भूयासम् ।
यथा । अपरम् । न । मासातै । शते । शरत्ऽसु । नो इति । पुरा ॥ ४५ ॥

मात्राम् श्मशानदेशस्य परिमाणम् अमासि परिच्छेदितवान् अस्मि । उदीरितरीत्या समीचीनं मानम् अकृषीत्यर्थः । माङ् माने इत्यस्मात् लुङि उत्तमैकवचने रूपम् । तेन मानेन स्वः अगाम् स्वर्गं लोकं गतोस्मि । भाविस्वर्गलोकप्राप्तिस्तस्य मानस्य फलम् इत्यर्थः । यद्वा । अन्तर्भावितण्यर्थे एतिर्वर्तते । अगाम् अगमयम् इत्यर्थः । "इणो गा लुङि" इति गादेशः । तेन च मानकर्मणा अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्तो भूयासम् । यथापरं न मासातै इत्यादि प्रागुक्तार्थम् ॥

षष्ठी ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृशये सूर्याय ।
अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितॄन् गच्छ ॥ ४६ ॥

प्राणः । अपानः । विऽआनः । आयुः । चक्षुः । दृशये । सूर्याय ।
अपरिऽपरेण । पथा । यमऽराज्ञः । पितॄन् । गच्छ ॥ ४६ ॥

मुख्यप्राणस्य[1] तिस्रो वृत्तयः प्राणाद्याः । मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसरन् वायुः प्राणः । अन्तर्गच्छन् अपानः । मध्यस्थः सन् अशितपीतादिकं विविधम् आनिति कृत्स्नदेहं व्यापयतीति व्यानः । आयुः जीवनं शतसंवत्सरपरिमितम् । चक्षुः नीलपीतादिदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । एतच्च उपलक्षणम् अन्येषाम् इन्द्रियाणाम् । सर्वम् एतद् अनुक्रान्तं सू-

१ Cp मासंतै. २ PP[2] यथा ।. Cp यथा. The Saṃhitâ MSS. all give पथा and not यथा.

1 S' मुख्य॰.

र्याय । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । सूर्यस्य दृशये दर्शनाय भवतु । प्राणादिभिः सहिताः सूर्यं पश्यन्तश्चिरकालम् अवतिष्ठेमहीत्यर्थः ॥ हे मृतपुरुष त्वं यमराज्ञः यमश्चासौ राजा यमराजा तस्य स्वभूतेन अपरिपरेण । परिपरिणः पर्यवस्थातारश्चोराः । तद्रहितेन पथा मार्गेण पितॄन् गच्छ प्राप्नुहि ॥

सप्तमी ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।
ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

ये । अग्रवः । शशमानाः । पराऽईयुः । हित्वा । द्वेषांसि । अनपत्यऽवन्तः ।
ते । द्याम् । उत्ऽइत्य । अविदन्त । लोकम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

शशमानाः । शशमानः शंसमान इति यास्कः [नि° ६. ८] । यद्वा ॥ शश प्लुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् ॥ । प्लुतगमनशीला अग्रवः अग्रगामिनो ये पितरः अनपत्यवन्तः अपत्यरहिता द्वेषांसि द्वेषणीयानि पापानि हित्वा त्यक्त्वा परेयुः पराजग्मुः । अमृषतेत्यर्थः । ते पितरो द्याम् अन्तरिक्षम् उदित्य उद्गत्य ऊर्ध्वं गत्वा नाकस्य दुःखसंस्पर्शरहितस्य स्थानस्य पृष्ठे उपरिभागे । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा दीध्यानाः दीप्यमाना लोकम् सुकृतफलोपभोगस्थानम् अविदन्त अलभन्त । ॥ विद्लृ लाभे । लृदित्वाद् आत्मनेपदेपि व्यत्ययेन च्लेः अङ् आदेशः । यद्वा लङि "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः ॥ ॥

अष्टमी ॥

उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

---

१ C R अग्रवंः. Dc अग्रवंः corrected to अग्रवः. We with B K̆ᵐ V Cp. २ Cp अविदन्त ।. ३ A C R उदन्वती. Dc उदन्वती corrected to उदन्वती. Cp उदन्ऽवती ।. We with B K̆ᵐ V Dc.

---

1 S′ अवतिष्ठतही° for अवतिष्ठेमही°.

उद्न्ऽवती । द्यौः । अवमा । पीलुऽमती । इति । मध्यमा ।
तृतीया । ह । प्रऽद्यौः । इति । यस्याम् । पितरः । आसते ॥ ४८ ॥

पितृलोकस्य सर्वोत्कृष्टतां वक्तुं दिवस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्यते । अवमा अधःकक्ष्यां गता द्यौः उदन्वती उदकवती यस्याम् अवस्थिता मेघाः प्रवर्षन्ति । तस्या उदन्वतीति संज्ञेत्यर्थः ॥ मध्यमा मध्यकक्ष्यां[1] गता द्यौः पीलुमती इत्युच्यते । पालयन्तीति पीलवः ग्रहनक्षत्रा[2][दयः । ते यस्यां सन्तीति पीलुमती । तृतीया ह । ह]शब्दः प्रसिद्धौ । प्रद्यौरिति प्रसिद्धा । प्रकृष्टफलोपेता द्यौः प्रद्यौः । यस्यां तृतीयस्यां दिवि नाकपृष्ठाख्ये स्थाने पितरः पितृदेवता आसते निवसन्ति ॥

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्व[१]न्तरिक्षम् ।
य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥ ४९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
ये । आऽक्षियन्ति । पृथिवीम् । उत । द्याम् । तेभ्यः । पितृऽभ्यः । नमसा । विधेम ॥ ४९ ॥

नः अस्माकं पितुस्तातस्य ये पितरः जनकाः । ये च पितामहास्तज्जनकाः । पूजार्थं बहुवचनम् । ये च अन्ये उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आविष्टवन्तः । ये च पृथिवीम् आक्षियन्ति अभिनिवसन्ति । पृथिव्यां वर्तन्त इत्यर्थः । उतशब्दः अप्यर्थे । ये च द्याम् स्वर्गलोकम् आक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । इत्थं लोकत्रयं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः । ⌶ तादर्थ्ये चतुर्थी ⌶ । नमसा । नम इति अन्ननाम । हविर्लक्षणेन अन्नेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम । ⌶ विधतिः परिचरणकर्मा ⌶ ॥

---

१ See foot-note ३ on the previous page.

---

1 S′ मध्यकक्षा°. 2 S′ has a lacuna of about seventeen letters here.

दशमी ॥

इदमिद् वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (११)

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । दिवि । पश्यसि । सूर्यम् ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे मृतपुरुष इदम् इद् वा उ इदमेव खलु तव जीवनम् यद् अस्माभिः श्राद्धेषु दीयते । अपरम् अन्यद् न किंचिद् अस्ति । अत्रैव श्मशानदेशे निवसन् सूर्यं दिवि आकाशे पश्यसि ॥ उत्तरोर्धर्चः परोक्षकृतः । यथा येन प्रकारेण माता जननी सिचा चेलाञ्चलेन स्वकीयं पुत्रम् अभिवृणोति आच्छादयति हे भूमे पृथिवि एनं श्मशानस्थं[1] मृतम् अभ्यूर्णुहि स्वतेजसा प्रच्छादय । शीतवातोष्णादिकं यथैनं न प्राप्नोति तथा तत्स्वरूपे अन्तर्भावयेत्यर्थः । ऊर्णुञ् छादने ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"इदमिद् वै" इति ऋचोराद्ययोः श्मशानदेशे शलाकाभिश्चयनकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

"अग्नीषोमा पथिकृता" [५३] इति तिसृभिः प्रेतम् उत्थाप्य दहनाय शकटे निदध्यात् ॥

"इमौ युनज्मि" [५६] इत्यनया सप्रेते शकटे वृषभद्वयम् अभिमन्त्र्य युञ्ज्यात् ॥

"एतत् त्वा वासः" [५७] इत्यनया वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

"अग्नेर्वर्म" [५८] इत्यनया सप्तच्छिद्रया गो[वपया] प्रेतमुखं प्रच्छादयेत् ॥

"दण्डं हस्तात्" [५९] इत्यनया प्रेतब्राह्मणहस्ताद् वेदयष्टिं पुत्रो गृह्णीयात् ॥

"धनुर्हस्तात्" [६०] इत्यनया प्रेतक्षत्रियहस्ताद् धनुर्गृह्णीयात् ॥

---

१ C सिचा अभ्येनं. We with A B R Dc. २ Cp पश्यसि ।.

---

1 S′ स्मशान°.

तत्र प्रथमा ॥

इदमिद् वा उ नापरं जरस्यन्यदितोऽपरम् ।
जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । जरसि । अन्यत् । इतः । अपरम् ।
जाया । पतिम्ऽइव । वाससा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

जरसि जरायां जीर्यदवस्थायां यद् अन्नादिकम् उपभुक्तम् इदम् इद् वा उ इदमेव खलु परिशिष्टम् नापरम् अन्यद् भोक्तव्यम् अस्ति । इतः अस्मात् श्मशानदेशाद्[1] अन्यत् स्थानमपि अस्य न विद्यते अपरं कार्यजातमपि अस्य न संभवति । इत्थं श्मशाने[1] परित्यक्तम् एनम् हे भूमे जाया भार्या पतिं वाससेव अभ्यूर्णुहि अभिप्रच्छादय ॥

द्वितीया ॥

अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।
जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अभि । त्वा । ऊर्णोमि । पृथिव्याः । मातुः । वस्त्रेण । भद्रया ।
जीवेषु । भद्रम् । तत् । मयि । स्वधा । पितृषु । सा । त्वयि ॥ ५२ ॥

मातुः सर्वजनन्याः भद्रया । षष्ठ्यर्थे तृतीया । भद्रायाः कल्याण्याः पृथिव्याः भूम्याः संबन्धिना वस्त्रेण वाससा हे मृतपुरुष त्वा त्वाम् अभि प्रोर्णोमि[2] अभिच्छादयामि । जीवेषु प्राणधारिषु जीवदवस्था[वत्सु मनुष्येषु मध्ये यद्] दानाय [भद्रम्] शोभनं वस्त्वस्ति तन्मयि संस्कर्तरि भवतु । पितृषु पितृदेवतासु या स्वधा विद्यते । स्वधेति अन्ननाम । स्वधाकारेण हूयमानं हविर्लक्षणम् अन्नं यद् अस्ति सा स्वधा त्वयि मृतपुरुषे भवतु । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिर्धीयते विधीयत इति स्वधा पिण्डोदकदानादिरूपा पितृतृप्तिकरी क्रिया स्वधा । सा त्वयि भवत्वित्यर्थः ॥

1 S′ स्मशान॰. 2 So S′. The text in S′ is अभि प्रोर्णोमि and not अभि त्वोर्णोमि.

तृतीया ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधथुर्वि लोकम् ।
उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वहात्यञ्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा । पथिऽकृता । स्योनम् । देवेभ्यः । रत्नम् । दधथुः । वि । लोकम् ।
उप । प्र । ईष्यन्तम् । पूषणम् । यः । वहाति । अञ्जःऽयानैः । पथिऽभिः ।
तत्र । गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । "सुपां सुलुक्०" इति पूर्वसवर्ण आकारः । पथिकृता पन्थानं पुण्यलोकगमनसाधनं मार्गं कुरुत इति पथिकृतौ । तेनैव सूत्रेण विभक्तेराकारः । एवंगुणविशिष्टावग्नीषोमौ स्योनम् सुखकरं रत्नम् रमणीयं यद्वा रत्नवद् उत्कृष्टं लोकम् स्वर्गाख्यं देवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवानाम् अर्थे वि दधतुः चक्रतुः । "छन्दसि परेपि" इति उपसर्गस्य परत्र प्रयोगः । यद्वा । पुरुषव्यत्ययः । हे पथिकृतावग्नीषोमौ देवेभ्यः देवार्थं देवान् उद्दिश्य होतुं रत्नम् रमणीयं लोकम् स्थानं वि दधथुः युवां कृतवन्तौ स्थः । श्रूयते हि । "राजानौ वा एतौ देवतानां यद् अग्नीषोमौ । अन्तरा देवता इज्येते देवताना विधृत्यै" इति [तै० सं० २. ६. २. २] । यो लोकः उप समीपे प्रेष्यन्तम् प्रगच्छन्तं पूषणम् पूषाख्यं देवम् यद्वा सर्वप्राणिनां[1] पोषकं सूर्यं वहाति वहति धारयति तत्र तस्मिन् लोके अञ्जयानैः अञ्जसा आर्जवेन यान्ति

१ R दधतु°. Dc दधतु° corrected to दधथु°. We with A B C K^m P P^2 V Dc. २ A B C K^m R V प्रेष्यन्तं. Dc reads उपप्रेष्यंतं corrected from उपप्रेष्यंतं. ३ V वहात्यञ्जायानैः. K वहात्यजौयानैः (*sic*). B C R वहात्यंजोयानैः. Dc वहात्यंजोयानैः corrected to वहात्यंजायानैः, where it must doubtless have been intended to cancel not only the ‾ but the ा also from the जो, but where the ा appears to have remained intact by oversight. If this conjecture is right the reading of V must be the result of a similar incomplete correction of a MS. A, Sâyaṇa and Sâyaṇa's text have वहात्यंजयानैः. ४ P P^2 प्र । ईष्यंतम् ।. Cp प्र । ईष्यतम् ।. The accent on ईष्यन्तम् is mine.

1 S' °प्राणानां for °प्राणिनां.

गच्छन्ति एभिरिति अञ्जयानाः । तैः पथिभिर्गच्छतम् इमं प्रेतं गमयतम् । ⧖ प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते ⧖ ॥

चतुर्थी ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानन॑ष्टपशुर्भुव॑नस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि॑ ददत् पितृभ्यो॒ऽग्निर्दे॒वेभ्यः॑ सुविदत्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अन॑ष्टऽपशुः । भुव॑नस्य । गोपाः । सः । त्वा । एतेभ्यः॑ । परि॑ । ददत् । पितृऽभ्यः॑ । अग्निः । देवेभ्यः॑ । सुऽविदत्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां विद्वान् जानन् पूषा एतत्संज्ञको देवः इतः अस्मात् स्थानात् प्र च्यावयतु निर्गमयतु । कीदृशः पूषा । अनष्टपशुः अनष्टा अहताः पशवो येन स तथोक्तः । स खलु गवादिपशूनां पोषयिता । "पूषा पोषयतु" [तै° ब्रा° १. ६. २. २] "पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः" इत्यादिश्रुतेः [ऋ° ६. ५४. ५] । भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायिता । ⧖ गुपू रक्षणे । "गुपूधूपविच्छि°" इति आयप्रत्ययः । क्विपि अतो लोपे[1] यलोपविधिं प्रति न[2] स्थानिवद् भवतीति तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योर्वलि" इति यकारलोपः ⧖ । स पूषा त्वा त्वाम् एतेभ्यः पितृभ्यः । एतच्छब्देन संनिहितार्थवाचिना मृतपुरुषसंबन्धिनः पितरः परामृश्यन्ते । त्वदीयेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः परि ददात् परिददातु । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । ⧖ तद्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । "अग्नये त्वा परिददामि" [कौ° ७. ७] इत्यादौ तथा दर्शनात् । परिपूर्वाद् ददातेर्लेटि आडागमः । "इतश्च लोपः°" इति इकारलोपः ⧖ । तथा अग्निर्देवः दहनसंस्कारेण त्वा सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं शोभनविज्ञानम् यद्वा सुखेन लब्धव्यं धनं सु-

१ A K[m] °पितृभ्यों अग्नि°. C °पितृभ्यो अग्नि° (for °पितृभ्योऽग्नि° ?). We with B R V Dc. २ Cp प्रऽविद्वान् ।. P P[2] प्र । विद्वान् ।.

1 S′ लोप°. 2 S′ प्रतिवस्थानि° for प्रति न स्थानि°

विदत्रम् सुष्ठु विशेषेण दानं वा । ‡आह च यास्कः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् व्युपसर्गात् । इति नि० ७. ९ ‡ । तदर्हाः सुविदत्रियाः । तेभ्यो देवेभ्यः परि ददातु ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पातु । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृतः । यत्र । ते[1] । ईयुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः [एतन्नामको जीवनाभिमानी देवः त्वा त्वां परि पासति[1] परिपातु । कीदृश आयुः । विश्वायुः सर्वजीवनवान् । तथा पूषा] जीवपोषको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रपथे पथो[2] गमनमार्गस्य प्रारम्भे त्वा त्वां पातु रक्षतु । यत्र यस्मिन् स्वर्गे[3] लोके सुकृतः पुण्यकृतः आसते उपविशन्ति ते सुकृतो यत्र यस्मिन् स्वर्गसंबन्धिनि देशे नाकपृष्ठाख्ये ईयुः जग्मुः तत्र देशे देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वप्रेरक एतत्संज्ञकः हे प्रेत त्वा त्वां दधातु धारयतु स्थापयतु ॥

षष्ठी ॥

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

इमौ । युनज्मि[2] । ते । वह्नी इति । असुऽनीताय । वोढवे ।
ताभ्याम् । यमस्य । सदनम् । सम्ऽइतीः । च । अव । गच्छतात्[3] ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष वह्नी वोढारौ इमौ अनड्वाहौ ते तव वहनाय युनज्मि

१ Cp ते । २ P P̊ युनय्मि । Cp युनय्मि । ३ P̊ गछताम् ।

1 So the text in S′. All our MSS. and vaidikas read पातु. 2 S′ पयोगमन°. 3 S′ सर्वे.

अनसि संयोजयामि । किमर्थम् । असुनीताय[1] असवः प्राणा नीता यस्मात् सः असुनीतो गतप्राणो देहः [तस्मै] । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । त्यक्तप्राणं शरीरं वोढवे वोढुम् । यद्वा सुष्ठु नेतव्यः सुनीतः न सुनीतः असुनीतः । दुर्वह इत्यर्थः । तादृशं शवं वोढुम् । वहेः "तुमर्थे सेसेन्०" इति तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः । ताभ्याम् अनडुद्भ्यां यमस्य संबन्धि सदनम् गृहम् *इति अनेन प्रकारेण सम्* अव गच्छतात् सम्यग्जानीहि[2] ॥

सप्तमी ॥

एतत् त्वा वासः प्रथमं[1] न्वागन्नपैतदूह यदिहाबिभः पुरा ।
इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् । त्वा । वासः । प्रथमम् । नु । आ । अगन् । अप । एतत् । ऊह । यत् । इह । अबिभः । पुरा[2] ।
इष्टापूर्तम् । अनुऽसंक्राम । विद्वान् । यत्र । ते । दत्तम् । बहुऽधा । विऽबन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् इदं संनिहितं प्रथमम् मुख्यं वासस्त्वा त्वां नु अद्य आगन् आगमत् प्राप्नोत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् । एतद् वासः अपोह परित्यज । इह अस्मिन् भूलोके पुरा पूर्वस्मिन् जीवनकाले यद् वासः अबिभः अधारयः । एतत् इति पूर्वेण संबन्धः । बिभर्तेर्लङि सिपि "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्वम् । विद्वान् जानन् मोहरहितो भूत्वा इष्टापूर्तम् इष्टम् श्रुतिचोदितम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि कर्म पूर्तम् स्मृत्युदितं[3] वापीकूपतटाकादिनिर्माणम् तद् उभयं स्वात्मना कृतम् अनुलक्ष्य संक्राम गच्छ संप्राप्नुहि । यत्र यस्मिन्निष्टापूर्ते क्रियमाणे *बन्धुषु बान्धवज-

१ A B $\overset{m}{\text{K}}$ C प्रथम°. Dc प्रथमं corrected to प्रथम°. We with R V. २ $\overset{2}{\text{P}}$ पुरां ।.

1 S′ असुनीथाय for असुनीताय. Sâyaṇa's text too has असुनीथाय. 2 S′ समज्ञानीहि. 3 S′ omits the anusvâra in स्मृत्युदितं.

नेषु बहुधा बहुप्रकारं ते त्वया विशेषेण[1] धनं दत्तम् दक्षिणात्वेन वितीर्णम् । अभवद् इत्यर्थः । तादृशम् इष्टापूर्तम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

अ॒ग्नेर्वर्म॒ परि॒ गोभि॒र्व्ययस्व॒ सं प्रोर्णु॑ष्व॒ मेद॑सा॒ पीव॑सा च ।
नेत्[१] त्वा॑ धृ॒ष्णुर्हर॑सा॒ जर्हृ॑षाणो द॒धृग् वि॑ध॒क्ष्यन्[२] प॑री॒ङ्ख्या॑तै[३] ॥ ५८ ॥

अ॒ग्नेः । वर्म॑ । परि॑ । गोभिः॑ । व्य॒य॒स्व॒ । सम् । प्र । ऊ॒र्णु॒ष्व॒ । मेद॑सा । पीव॑सा । च॒ ।

न । इत् । त्वा॒ । धृ॒ष्णुः । हर॑सा । जर्हृ॑षाणः । द॒धृक् । वि॒ऽध॒क्षन्[४] । प॒रि॒ऽई॒ङ्ख्या॑तै ॥ ५८ ॥

हे प्रेत गोभिः । अवयवेषु अवयविशब्दः । अनुस्तरण्या गोः संबन्धिभिरवयवैः अग्नेः दाहकस्य वह्नेः वर्म वारकं कवचं परि व्ययस्व परितः [संवृणु । यथाग्नेर्ज्वालाभिर्दग्धो न भवसि[2]] तथा गोसंबन्धिभिरवयवैः संवृतो भवेत्यर्थः । ※ व्येञ् संवरणे । संव्यानक्रियाफलस्य आत्मगामित्वात् "स्वरितञितः॰" इति व्ययतेरात्मनेपदम् ※ । उक्त एवार्थो विव्रियते । पीवसा पीवरेण स्थूलेन मेदसा मेदोधातुरूपया वपया सं प्रोर्णुष्व । यद्वा मेदसा वपया [पीवसा] अन्येन च पीवरेणाङ्गेन सं प्रोर्णुष्व हे प्रेत आत्मानं सम्यक् प्रच्छादय । प्रच्छादनाभावे भीतिं दर्शयति नेद् इति । धृष्णुः धर्षकः अभिभवनशीलो हरसा रसहरणशीलेन तेजसा जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् दधृक् प्रगल्भः एवंगुणविशिष्टोग्निः त्वा त्वां विधक्षन् विशेषेण दग्धुम् इच्छन् परि* परितः नेत् ईङ्ख्यातै ईङ्खनं चलनं दाहासहिष्णुतया इतस्ततः पतनम् तन्नैव कुर्यात् । महाभीतिकरम् ईङ्खनं तव मा भूद् इत्यर्थः । ※ नेत् इति निपातः प-

---

१ B नत्वा॑ for नेत् त्वा॑. We with A C $\overset{m}{K}$ R V Dc. २ B $\overset{m}{K}$ V °धक्ष्यन्°. Dc °धक्षन्परी॑° changed to °धक्ष्यन्प॑री°. We with A C R. ३ C R °परी॑खयातै. We with B $\overset{m}{K}$ V. ४ Cp विऽधं॑क्ष्यन् ।. P $\overset{2}{P}$ विऽधक्षन् ।.

---

1 S′ विश for विशेषेण. 2 S′ has a lacuna for some sixteen letters here.

रिभये[1] वर्तते । उक्तं हि यास्केन । अथापि नेत्येष इद् इत्येतेन संप्रयुज्यते परिभये [नि॰ १. १०] इति । ईङ्खतिर्गत्यर्थः । उख उखि वख वखि इत्यादिषु गत्यर्थेषु इख इखि ईखि इति पठितत्वात् । तस्मात् लेटि आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः ॥

नवमी ॥

दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ५९ ॥

दण्डम् । हस्तात् । आऽददानः । गतऽअसोः । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । बलेन ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । मृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ५९ ॥

समावर्तनप्रभृति समन्त्रकं दण्डधारणं ब्राह्मणस्य विहितम् । स दण्डः अस्मिन् काले पुत्रादिना धारणाय स्वीकार्य इति प्रतिपाद्यते । गतासोः गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधस्य ब्राह्मणशवस्य हस्ताद् वैणवं दण्डम् आददानः स्वीकुर्वन्नहं श्रोत्रेण शब्दश्रवणसाधनेन्द्रियजनितेन वर्चसा श्रुताध्ययनसंभूतेन तेजसा तत्कृतेन बलेन च सह । भवामीति शेषः ॥ अत्र अस्मिन् दहनदेश एव हे प्रेत त्वम् भव वर्तस्व । वयं तु इह अस्मिन् भूलोके सुशेवाः सुसुखाः सन्तः विश्वाः सर्वा मृधः संग्रामान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् हिंसकान् शत्रून् जयेम अभिभवेम ॥

दशमी ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।
समागृभाय[१] वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेह्युप[२] जीवलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । सह । क्षत्रेण । वर्चसा । बलेन ।

१ R समागृंभाय. Cp सम्ऽआगृंभाय।. We with A B C K̆ V Cp Dc. २ K̆ R त्वमेह्युपं. Dc त्वमेह्युपं corrected to त्वमेह्युपं. We with A B C V Dc.

1 S' परिभवे.

सम्ऽआगृभाय । वसु । भूरि । पुष्टम् । अर्वाङ् । त्वम् । आ । इहि । उप । जीवऽलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

मृतस्य त्यक्तप्राणस्य क्षत्रियस्य हस्ताद् धनुश्चापम् आददानः गृह्णन्नहं क्षत्रेण[1] क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् क्षत्रजातेरसाधारणं तेजः तेन तेजसा [वर्चसा] पराभिभवसमर्थेन वीर्येण तत्कृतबलेन च सह युक्तो भवामि ॥ भूरि बहुलं पुष्टम् पोषकं वसु धनम् अस्मभ्यं दातुं समागृभाय सम्यग् अभिमुखं गृहाण आदत्स्व । ग्रह उपादाने । "छन्दसि शायजपि" इति हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥ एवं धनं गृहीत्वा जीवलोकम् जीवानां लोकं भूलोकम् उपलक्ष्य अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य अस्मभ्यम् इष्टधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डस्य द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । [तत्र[2] प्रथम]सूक्तस्य आद्यया चितौ भार्यां[3] प्रेतेन सह संवेशयेत् । ऋक्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती[२] तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि[३] ॥ १ ॥

इयम् । नारी । पतिऽलोकम् । वृणाना । नि । पद्यते । उप । त्वा । मर्त्य । प्रऽइतम् ।
धर्मम् । पुराणम् । अनुऽपालयन्ती[४] । तस्यै । प्रऽजाम् । द्रविणम् । च । इह । धेहि ॥ १ ॥

१ See note १ on the previous page. २ A B K[m] V °पादयंती. Dc °पादयंती, the द being changed from some other letter. We with C R. ३ B धेहि. We with A C K[m] R V Dc. ४ P[2] °पादयंती ।. Cp °पादयंती ।.

1 S′ क्षत्रियेण. 2 S′ has a lacuna for twelve letters in place of तत्र प्रथम°. 3 S′ भार्याः.

इयं पुरोवर्तिनी नारी स्त्री। "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् प्रत्ययः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम्। पतिलोकम् पत्युर्लोकः पतिलोकः पत्या अनुष्ठितानां यागदानहोमादीनां फलभूतं[1] स्वर्गादि स्थानम् तं पतिलोकं वृणाना सहधर्मचारिणीत्वेन संभजमाना। वृङ् संभक्तौ। लटः शानच्। क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः। "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम्। एवंभूता स्त्री हे मर्त्य मरणधर्मन् मनुष्य प्रेतम् प्रकर्षेण गतम् अस्माद् भूलोकाद् विनिर्गतं त्वा त्वाम् उप नि पद्यते समीपे नितरां गच्छति। अनुमरणार्थं प्राप्नोतीत्यर्थः। पद गतौ। दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः। कस्माद्धेतोरित्याह। पुराणम् पुरातनम् अनादिशिष्टाचारसिद्धं स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धं वा। "पुराणप्रोक्तेषु॰" इत्यत्र पुराणेति निपातनात् तुडभावः। धर्मम् सुकृतम् अनुपालयन्ती। आनुपूर्व्येण संप्रदायाविच्छेदेन परिपालनम् अनुपालनम्। तत् कुर्वती। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः। स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धधर्मस्य अनुमरणजन्यस्य अनुपालनाद्धेतोरित्यर्थः। स्मर्यते हि।

भर्तारम् उद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम्।
व्यालग्राही यथा सर्पं बलाद् उद्धरते बिलात्।

इति। तस्यै तथाविधायै अनुमरणं कृतवत्यै स्त्रियै इह अस्मिन् भूलोके जन्मान्तरे लोकान्तरेपि प्रजाम्। प्रजायत इति प्रजा। "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति जनेर्डप्रत्ययः। तां पुत्रपौत्रादिरूपां द्रविणम् धनं च धेहि प्रयच्छ। अनुमरणप्रभावाज्जन्मान्तरेपि स एव तस्याः पतिर्भवतीत्यर्थः[2]। डुधाञ् दानधारणयोः। "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ॥

उपनिपद्यमाना सा यदि इह लोके पुनर्जीवितुम् इच्छेत् तदा "उदीर्ष्व" इत्यनया द्वितीययर्चा प्रेतेन सह संविष्टां ताम् अभिमन्त्र्य उत्थापयेत्॥ पाठस्तु

1 S′ फलभुवं for फलभूतं. 2 S′ inserts स्मर्यते हि after °भवतीत्यर्थः, but quotes no smṛiti. Sâyaṇa might have intended to fill in but probably never filled in the blank by a suitable quotation.

[द्वितीया] ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य[1] दधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ २ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप ।
शेषे । आ । इहि ।
हस्तऽग्राभस्य । दधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि ।
सम् । बभूथ ॥ २ ॥

हे नारि धर्मपत्नि जीवलोकम् जीवानां जीवतां प्राणधारिणां लोकः । लोक्यते अनुभूयते जन्मान्तरकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखात्मकम् अस्मिन्निति लोकः भूलोकः । "उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्" इति श्रुतेः । तथाविधं जीवलोकम् अभिलक्ष्य उदीर्ष्व उद्गच्छ । पत्युः सकाशाद् उत्तिष्ठ । ईर गतौ कम्पने च । "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" इति शपो लुक् । गतासुम् गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधम् एतं पतिम् उप शेषे उपेत्य तेन सार्धं शयनं करोषि[1] । शीङ्[1] स्वप्ने । अदादित्वात् शपो लुक् । अयम् अर्थः । पूर्वम् अदृष्टार्थम् अनुगमनम् उक्तम् । इदानीं शास्त्राविरोधिदृष्टफलानुरोधेन तत उत्थानं प्रतिपाद्यते । दृष्टफलाभावप्रतिपत्त्यर्थं गतासुम् इति विशेषणम् । [2]उपशयने दृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यतः एहि पत्युः सकाशाद् आगच्छ ॥ जीवनावस्थायामेव पतिसकाशात् सर्वम् ऐहिकं पुत्रादिलक्षणम् अभिप्राप्तम् अतोपि हेतोरागच्छेति प्रतिपाद्यते हस्तग्राभस्येति । हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राभः पाणिग्रहणकर्ता [तस्य] । ग्रह उपादाने इत्यस्मात् "कर्मण्यण्" इति अण् प्रत्ययः । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम् । दधिषोः धारयितुः तव पत्युः इदं जनित्वम् अपत्यादि-

१ V $\overset{m}{K}$ दिधिषो°. Dc दधिषो° changed to दिधिषो°. P $\overset{2}{P}$ दिधिषोः ।. Cp दिधिषोः ।. We with C R.

1 S′ has a lacuna of four letters in place of करोषि । शी°. 2 S′ has a lacuna for about fifteen letters before उपशमने.

रूपेण जन्मत्वम् अभि सं बभूथ अभिसंप्राप्तासि । ⌛ "बभूथातत-न्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे" इति इडभावो निपात्यते ⌛ ॥

"अपश्यं युवतिम्" इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां चितौ पार्श्वतः परिणी-यमानां गाम् अनुमन्त्रयते । तत्र आद्या

सूक्ते तृतीया ॥

अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां[1] मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।

अन्धेन यत् तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥

अपश्यम् । युवतिम्[2] । नीयमानाम् । जीवाम् । मृतेभ्यः[3] । परिऽनीयमानाम् । अन्धेन । यत् । तमसा । प्रावृता । आसीत् । प्राक्तः । अपाचीम् । अनयम् । तत् । एनाम् ॥ ३ ॥

युवतिम् यौवनावस्थोपेतां नीयमानाम् शवसमीपं प्राप्यमाणां जीवाम् जीवन्तीं मृतेभ्यः । ⌛ तादर्थ्ये चतुर्थी ⌛ । त्यक्तप्राणेभ्यः पुरुषे-भ्यः मृतपुरुषार्थं परिणीयमानाम् दारुचित्यग्न्यादिसहितं शवं परितः प्र-सव्यं नीयमानां गाम् अनुस्तरण्याख्याम् अपश्यम् पश्यामि अवलोक-यामि । ⌛ "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लङ् ⌛ । जी-वदवस्थापन्नाया युवतेर्गोः शवपरिणयनम् अयुक्तम् इति जानामीत्यभिप्रायः । अनुस्तरणी सा गौः यत् यस्माद् अन्धेन दृष्ट्युपघातकेन[1] गाढेन तमसा तमिस्रेण अज्ञानलक्षणेन प्रावृता प्रकर्षेण वेष्टिता आसीत् । हिताहितवि-भागं स्वयं न[2] जानातीत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः एनां गां प्राक्तः पूर्वदे-शात् शवसमीपाद् अपाचीम् अपाङ्मुखीं शवात् पराङ्मुखीम् अस्मदभि-मुखीम् अनयम् प्रापयामि । ⌛ पूर्ववत् लङ् ⌛ ॥

चतुर्थी ॥

प्रजानत्य[4]घ्न्ये जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती ।

---

१ P P² R जीवामृतेभ्यः. We with C K^m V Dc. २ Cp. युवतीम् ।. ३ P P² जीवाम् । ऋतेभ्यः ।. ४ K^m प्रजानत्यघ्न्ये. We with A B C R V Dc.

---

1 S′ °घातेन for °घातकेन. 2 S′ य for न.

अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥

प्रऽजानती । अघ्न्ये । जीवऽलोकम् । देवानाम् । पन्थाम् । अनुऽसंचरन्ती । अयम् । ते । गोऽपतिः । तम् । जुषस्व । स्वःऽगम् । लोकम् । अधि । रोहय । एनम् ॥ ४ ॥

हे अघ्न्ये । गोनामैतत् । अहन्तव्ये हे गौः जीवलोकम् जीवानां लोको जीवलोकः भूलोकः । तं प्रजानती प्रकर्षेण जानाना । ⌛ ज्ञा अवबोधने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः । "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आल्लोपः । "उगितश्च" इति ङीप् । "शतुरनुमः॰" इति नद्या उदात्तत्वम् ⌛ । तथा देवानाम् इन्द्रादीनां पन्थाम् पन्थानं मार्गं यज्ञलक्षणम् अनुसंचरन्ती अनुलक्ष्य गच्छन्ती क्षीरदध्यादिहविर्निष्पादयन्ती । त्वम् आगच्छेति शेषः । ते तव अयं गोपतिः गोस्वामी । तं जुषस्व सेवस्व । एनं मृतं पुरुषं स्वर्गं लोकम् अधि रोहय प्रापय ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि[1] संचयनाख्ये कर्मणि "उप द्यामुप वेतसम्" इति पञ्चमीषष्ठीभ्यां मन्त्रोक्ता[2] ओषधीरभिमन्त्र्य ताभिः क्षीरेण ब्राह्मणस्य अस्थीनि अवसिञ्चेत्[3] । तांश्च[4] ओषधयः वेतसाश्च कर्णी [च] नदीफेनं च अवका च गर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेत्येवमाद्याः[5] ॥

पञ्चमी ॥

उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम् ।
अग्ने पित्तमपामसि ॥ ५ ॥

---

१ K̈ R वेतस॰. We with C V. Dc वेतस॰ changed to वेतस॰. २ B K̈ V Dc पित्वम॰. We with A C R.

---

1 S′ चतुर्थ्यें इति for चतुर्थेऽहनि. 2 So. Kes′ava too: उपद्यामुप वेतसमिति द्वे शं ते नीहार इत्येका । एताभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तानाम् ओषधीनाम् उदकं क्षीरं चैकत्र कृत्वा अभिमन्त्र्य ब्राह्मणस्यास्थीनि निषिञ्चति । मन्त्रोक्ता ओषधय उच्यन्ते । वेतसश्च कर्णश्च नदीफेनश्च अवका च गरुहेरुका च बृहद्दूर्वा च आकाशफेनश्च मण्डूकपर्णी च श्वक्तिका च । एता मन्त्रोक्ता ओषधयः ॥ (XI-3). 3 After this S′ has a lacuna for about sixteen letters and omits the text of the next (fifth) verse giving merely the commentary. 4 S′ omits चे॰. 5 This portion is in S′ mixed up with the commentary on verse 5.

उप॑। द्याम्। उप॑। वे॒त॒सम्। अव॑त्ऽत॒रः। न॒दीना॑म्।
अग्ने॑। पि॒त्त॑म्। अ॒पाम्। अ॒सि॒॥ ५ ॥

नदीनाम् नदनशीलानाम् अपाम्। नदनान्नद्य इति यास्कः [नि॰ २.२४]। मन्त्रवर्णश्च भवति। "अहावनदता हते। तस्मादा नद्यो नाम स्थ" इति [३.१३.१]। ॥ पचादिषु नदट् इति पाठात् "टिड्ढाणञ्॰" इत्यादिना ङीप् ॥। नदनशीलानाम् अपां संबन्धिनीं द्याम् उप। [अत्र[1] द्योशब्दः अवकावाची]। जलस्योपरि प्ररूढा भूसंस्पर्शरहिता अवका उच्यन्ते। तत्समीपे। तथा वेतसम् उप। वेतसो नदीतीरगतो वृक्षविशेषः। तस्य समीपे। यद्वा सप्तम्यर्थप्रतिपादकावुपशब्दौ। अवकासु वेतसे चेत्यर्थः। अवत्तरः अतिशयेन अवन् रक्षणसमर्थः सारभूतांशो विद्यते। वेतसस्य च अवकानां च अप्सारत्वं तैत्तिरीये समाम्नायते। "अपां वा एतत् पुष्पं यद् वेतसः। अपां शरोऽवका। वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति" इति [तै॰ सं॰ ५.४.४.२]। हे अग्ने त्वमपि अपां पित्तम् अप्संबन्धी पित्तधातुरसि। "शुचिरप्पित्तम् और्वस्तु" इति अभिधानकारः। यतस्त्वम् अपां संबन्ध्यसि अतस्त्वाम् अप्संबन्धिनीभिः अवकावेतसशाखानदीफेनबृहद्दूर्वाद्योषधीभिः शमयामीति शेषः। ओषधयः[2] केशवेन पद्धतिकारेण परिगणिताः। वेतसाश्च कर्णौ[3] [च] नदीफेनं चावका च बर्हका[4] च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेति। ॥ अवत्तर इति। अव रक्षणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः। ततः प्रकर्षार्थे तरप् ॥ ॥

षष्ठी ॥

यं त्वम॑ग्ने स॒मद॑ह॒स्तमु॒ निर्वा॑पया॒ पुन॑ः।

१ Cp वे॒त॒स॒म्। २ Cp अ॒व॒ऽत्त॒रः। ३ Cp पि॒त्व॒म्। P[2] पित्वम्। P पित्तम्।

1 In S′ the words from ताश्च to मण्डूकपर्णीत्येवमाद्याः in the introductory paragraph of the comment on this verse are found in place of the words [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] which we have restored from guess. 2 S′ om. ओषध॰. 3 S′ कर्नौ. Kes′ava कर्णश्च. 4 Kes′ava गरुहेरुका.

क्याम्बूरत्रं रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । सम्ऽअदहः । तम् । ऊं इति । निः । वापय । पुनः ।
क्याम्बूः । अत्र । रोहतु । शाण्डऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यं पुरुषं समदहः सम्यग् दग्धवान् असि तमु तं खलु त्वं पुनर्निर्वापय निर्वृतं सुखितं कुरु । दाहजनितौष्ण्यपरिहारेणेत्यर्थः[1] । एतदर्थमेव हि पूर्वम् अपां पित्तम् असीति अग्नेरप्कार्यत्वम् उक्तम् । ‿ निरुपसृष्टाद् "वा गतिगन्धनयोः" इत्यस्मात् णिचि "॰आतां पुङ्णौ" इति पुगागमः ‿ । दाहनिर्वापणस्य परां काष्ठाम् आह क्याम्बूरित्युत्तरार्धेन । अत्र अस्मिन् दहनप्रदेशे क्याम्बूः ओषधिविशेषः रोहतु प्ररोहतु उत्पद्यताम् । तथा शाण्डदूर्वा जलसमीपे उत्पद्यमाना अण्डाकृतिमूलसहिता दीर्घकाण्डा वा दूर्वा शाण्डदूर्वा सा बृहद्दूर्वेत्युच्यते । सा व्यल्कशा अल्काः शाखाः । ‿ शो[2] मत्वर्थीयः ‿ । विविधशाखोपेता । रोहत्विति संबन्धः ॥

"इदं त एकम्" इत्यनया सप्तम्या आहिताग्नेः प्रेतस्याग्रे अग्नित्रयं धारयित्वा अनुमन्त्रयते ॥ तत्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
संवेशने तन्वा चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे ॥ ७ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा ।
सम् । विशस्व ।
सम्ऽवेशने । तन्वा । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । सऽधस्थे ॥ ७ ॥

१ BKV व्यल्कशा. Dc व्यल्क्कशा. Cp विऽअल्कशा ।. We with AK̈ᵐCR. २ BC संवेशने. Cp सम्ऽवेशते ।. PP̈[2] सम्ऽवेशने ।. We with AK̈ᵐRVDc. ३ KK̈ᵐV तन्व१श्चा°. Dc तन्वा२चारु° changed to तन्व१श्चारु°. We with ABCR.

1 S′ परिहारेत्यर्थः. 2 S′ सो.

हे प्रेत ते तव परलोकगमनाय इदम् एकम् गार्हपत्याख्यं ज्योतिः । तथा परः परस्तात् ते तव । उशब्दः अप्यर्थे । अन्वाहार्यपचनाख्यमपि एकं ज्योतिः । तृतीयेन त्रित्वसंख्यापूरकेण ज्योतिषा आहवनीयाख्येन सं विशस्व [1]संगतो भव । साकल्येन आत्मानम् आहवनीयं गमयेत्यर्थः । इत्थम् अग्निसंवेशने सति तन्वा संस्कारजनितेन देवशरीरेण चारुः शोभनः एधि भव । ⧖अस भुवीत्यस्माल्लोटि "घ्वसोरेद्धा[वभ्यासलोपश्च" इति अ]कारस्य एत्वम् । तस्य "असिद्धवद् अत्राभात्" इति असिद्धत्वात् "हुझल्भ्यः॰" इति हेर्धित्वम्⧖ । ततः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने देवलोके देवानाम् इन्द्रादीनां प्रियः प्रीतिविषयो भव । ⧖सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्थः । "घञर्थे कविधानम्" इति अधिकरणे तिष्ठतेः कप्रत्ययः । "सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः⧖ । यद्वा [2]अग्निसंस्कारजनितदेवशरीरेण चारुर्भूत्वा देवलोके देवानां प्रिय एधीत्येक[3]वाक्यता ॥

"उत्तिष्ठ प्रेहि" इत्यष्टम्या "प्र च्यवस्व" इति नवम्या च दहनप्रदेशं नेतुं प्रेतम् उत्थापयेत् ॥

तत्र अष्टमी ॥

उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्थे ।
तत्र त्वं पितृभिः संविदानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः ॥ ८ ॥

उत् । तिष्ठ । प्र । इहि । प्र । द्रव । ओकः । कृणुष्व । सलिले । सधऽस्थे ।
तत्र । त्वम् । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः । सम् । सोमेन । मदस्व । सम् ।
स्वधाभिः ॥ ८ ॥

हे प्रेत त्वम् उत्तिष्ठ अस्मात् स्थानाद् ऊर्ध्वं तिष्ठ । ⧖"उदोनूर्ध्वकर्मणि" इति पर्युदासात् तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः⧖ । उत्थानानन्तरं प्रेहि प्रगच्छ । ततः प्र द्रव प्रकर्षेण धाव । शीघ्रं गच्छेत्यर्थः । सलिले । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे सधस्थे सहस्थाने अलौकिके ओ-

1 S′ has a blank space for some eight letters before संगतो. 2 S′ inserts a दे before अग्नि॰. 3 S′ ॰वावद्धता for ॰वाक्यता.

कः गृहं कृणुष्व कुरु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः । तत्र तस्मिन् लोके त्वं पितृभिः बर्हिषदग्निष्वात्ताख्याभिः पितृदेवताभिः संविदानः संजानानः ऐकमत्यं[1] गतः सन् सोमेन सं मदस्व । मद तृप्तियोगे । सोमपानेन तृप्तो भवेत्यर्थः । सोमयागेषु हि नाराशंसाख्यः सोमरसस्य भागः पितृणाम् अस्ति । तदुपभोगेन आत्मानं हर्षयेति भावः । यद्वा सोमेन राज्ञा पितृणाम् अधिपतिना सह मदस्वेत्यर्थः । तथा स्वधाभिः स्वधाकारसहितैः श्राद्धैः पुत्रादिभिः कृतैः सं मदस्व । संविदान इति । विद ज्ञाने । "समो गम्यृच्छि°" इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

"प्र च्यवस्व" इत्यनया प्रेतस्य गात्राणि इतस्ततश्च व्याकुलीकुर्यात् ॥ तत्पाठस्तु

[नवमी] ॥

प्र च्य॑वस्व त॒न्वं१॒ सं भ॑रस्व॒ मा ते॒ गात्रा॒ वि हा॑यि॒ मो शरी॑रम् ।
मनो॒ निवि॑ष्टमनु॒संवि॑शस्व॒ यत्र॒ भूमे॑र्जु॒षसे॒ तत्र॑ गच्छ ॥ ९ ॥

प्र । च्य॒व॒स्व॒ । त॒न्व॑म् । सम् । भ॒र॒स्व॒ । मा । ते॒ । गात्रा॑ । वि । हा॒यि॒ । मो इति॑ । शरी॑रम् ।
मन॑ः । नि॒ऽवि॑ष्टम् । अ॒नु॒ऽसंवि॑शस्व । यत्र॑ । भूमे॑ः । जु॒षसे॑ । तत्र॑ । ग॒च्छ॒ ॥ ९ ॥

हे प्रेत त्वं प्र च्यवस्व अस्मात् स्थानात् प्रच्युतो भव । तदर्थं तन्वम् शरीरं हस्तपादादिसहितं[2] सं भरस्व संभृतम् एकीभूतं कुरु । ते तव गात्रा गात्राणि हस्तपादादीनि मा वि हायि परित्यक्तानि मा भूवन् । तथा शरीरम् अवयविभूतो मध्यदेहश्च मो मैव त्याक्षीः । यत्र यस्मिन् स्थाने त्वदीयं मनो निविष्टम् अवस्थितं मनसो विषयभूतं तत् स्वर्गादिलक्षणम् अनुसंविशस्व संप्रविष्टो भव । तथा यत्र यस्यां भूमौ[*] भूप्रदेशे जुषसे प्रीयसे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तत्र गच्छ । तं भूप्रदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

---

१ P P[2] भूमे।. Cp भूमेः।.

---

1 S' एकमत्यं. 2 S' °पाण्यादि°.

पिण्डपितृयज्ञे "वर्चसा माम्" इति दशम्या उत्तरसूक्तस्य आद्यया च आचामेत् । "वर्चसा माम् इत्याचामति" इति हि सूत्रितम् [कौ° ११.२] ॥

दशमी ॥

वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।
चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥ १० ॥ (१३)

वर्चसा । माम् । पितरः । सोम्यासः । अञ्जन्तु । देवाः । मधुना । घृतेन ।
चक्षुषे । मा । प्रऽतरम् । तारयन्तः । जरसे । मा । जरत्ऽअष्टिम् । वर्धन्तु ॥ १० ॥ (१३)

पितरः पितृदेवताः सोम्यासः सोम्याः सोमार्हाः । "सोमम् अर्हति यः" इति सोमशब्दाद् अर्हार्थे यप्रत्ययः । "आज्जसेरसुक्" । तथाविधाः पितरो मां यजमानं वर्चसा तेजसा अञ्जन्तु अक्तं संश्लिष्टं कुर्वन्तु । तथा देवाः विश्वे देवा मधुना माधुर्योपेतेन घृतेन दीप्तिकरेण आज्येन माम् अञ्जन्तु । अपि च चक्षुषे दर्शनाय मा मां प्रतरम् प्रकृष्टतरं तारयन्तः स्रावयन्तः । दीर्घकालदर्शनार्थं रोगादिभ्यो मां व्यावर्तयन्त इत्यर्थः । तथा जरसे जरायै मा मां जरदष्टिम् जरती जीर्णा अष्टिः अशनं यस्य । जॄष् वयोहानौ । "जीर्यतेरतृन्" इति भूतेर्थे अतृन् प्रत्ययः । "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति जराशब्दस्य जरस् आदेशः । तादर्थ्ये चतुर्थी । जरार्थम् यावता कालेन जरा भवति तावत्कालपर्यन्तं मां जरदष्टिं कृत्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

[इति] अष्टादशकाण्डस्य तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"वर्चसा माम्" इति आद्याया ऋचः पूर्वया ऋचा सह उक्तो विनियोगः । तत्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

वर्चसा मां समनक्त्वग्निर्मेधां मे विष्णुर्न्यनक्त्वासन् ।

---

१ R अजंतु. P P² अजंतु ।. Cp अजंतु ।.

रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु ॥ ११ ॥

वर्चसा । माम् । सम् । अनक्तु । अग्निः । मेधाम् । मे । विष्णुः । नि । अनक्तु । आसन् ।

रयिम् । मे । विश्वे । नि । यच्छन्तु । देवाः । स्योनाः । मा । आपः । पवनैः । पुनन्तु ॥ ११ ॥

अग्निः अञ्जनादिगुणयुक्तो देवः मा मां वर्चसा तेजसा समनक्तु संयोजयतु । अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । रुधादित्वात् श्नम् । "श्नान्नलोपः" इति नलोपः ॥ तथा विष्णुः मे मम आसन् आसनि आस्ये मुखे मेधां नि अनक्तु नितरां संयोजयतु । "पद्दन्०" इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । "सुपां सुलुक्०" इति सप्तम्या लुक् ॥ तथा विश्वे देवाः स्योनाम् सुखकरीं रयिम् धनं मे मह्यं नि यच्छन्तु नियतां कुर्वन्तु । यम उपरमे । "इषुगमियमां छः" इति छत्वम् । यद्वा नियमेन ददतु । दाण् दाने इत्यस्य "पाघ्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः ॥ तथा आपः उदकानि पवनैः शोधनसाधनैः स्वांशैः [मा] मां पुनन्तु पूतं शुद्धं कुर्वन्तु ॥

"मित्रावरुणा परि माम्" इति द्वितीयया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे पाणी कर्ता प्रक्षालयेत् । तत्पाठस्तु

[द्वितीया] ॥

मित्रावरुणा[2] परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्धयन्तु ।
वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु हस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृणोतु ॥ १२ ॥

मित्रावरुणा । परि । माम् । अधाताम् । आदित्याः । मा । स्वरवः । वर्धयन्तु ।

वर्चः । मे । इन्द्रः । नि । अनक्तु । हस्तयोः । जरत्ऽअष्टिम् । मा । सविता । कृणोतु ॥ १२ ॥

---

१ Cp स्योना ।. २ B C K[m] R मित्रावरुणा. Dc मित्रावरुणा corrected to मित्रावरुणा. We with A K V Dc.

मित्रावरुणा मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । "देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । "सुपां सुलुक्°" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अहरभिमानी देवो मित्रः । वरुणो रात्र्यभिमानी । तावुभौ मां पर्यधाताम् परितो धारयताम् । यद्वा वस्त्रादिना परिहितं कुरुताम् ॥ तथा आदित्याः अदितेः पुत्रा अन्ये देवाः स्वरवः । स्वृ शब्दोपतापयोः । शृस्वृस्निहीत्यादिना [उ° १. १०] उप्रत्ययः । स्वरवः शोभनशब्दं कुर्वाणाः यद्वा अस्मच्छत्रुविषयम् उपतापं कुर्वन्तो मा मां वर्धयन्तु ॥ अपि च इन्द्रो देवः मे मम हस्तयोर्वर्चः बलं नि अनक्तु नियोजयतु । बाहुजातत्वाद् इन्द्रस्य बाहुबलं तत्प्रसादाल्लभ्यम्[1] इत्यभिप्रायः ॥ सविता सर्वस्य प्रसविता देवो मा मां जरदष्टिम् जीर्यद्वस्थभोजनं दीर्घायुषं कृणोतु करोतु ॥

तृतीया ॥

यो म॒मार॑ प्रथ॒मो मर्त्या॑नां॒ यः प्रे॒या॑य प्रथ॒मो लो॒कमे॒तम् ।
वै॒व॒स्व॒तं सं॒गम॑नं॒ जना॑नां य॒मं राजा॑नं ह॒विषा॑ सपर्यत ॥ १३ ॥

यः । म॒मार॑ । प्र॒थ॒मः । मर्त्या॑नाम् । यः । प्र॒ऽइ॒या॑य[2] । प्र॒थ॒मः । लो॒कम् । ए॒तम् ।
वै॒व॒स्व॒तम् । स॒म्ऽगम॑नम् । जना॑नाम् । य॒मम् । राजा॑नम् । ह॒विषा॑ । स॒प॒र्य॒त ॥ १३ ॥

यो यमो राजा मर्त्यानाम् मरणधर्मणां मनुष्याणां मध्ये स्वयमपि एकः सन् प्रथमः प्रथमभूतो ममार [मरणं प्राप्तवान् । मृङ् प्राण]त्यागे । "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमात् लिटः परस्मैपदम् । एतं लोकं यो यमो राजा प्रथमः प्रथमभूतः प्रेयाय प्रगतवान् । प्रथमं मरणम् पश्चात् लोकान्तरप्राप्तिः इत्युभयं यमोपज्ञम् आसीद् इत्यर्थः । अत एव यमस्य मनुष्यवत् कामयितृत्वादिकं यागाद्

२ P P² °ईयाय । Cp °इ॒याय॑.

1 S' त्वत्प्रसादा°.

राज्यप्राप्तिश्च आम्नायते । “यमो वा अकामयत पितॄणां राज्यम् अभिजयेयम्[1] इति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्” इति [तै० ब्रा० ३.१.५.१४] । इत्थं यः यमो राजा मरणपूर्वकं प्रथमं प्रेयाय अस्माल्लोकात् प्रगतो बभूव तं वैवस्वतम् विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रं जनानाम् जनिमतां प्राणिनां संगमनम् संगच्छन्ते अस्मिन्निति संगमनः । ✻अधिकरणे ल्युट्✻ । जनिमद्भिः सर्वैः प्राणिभिः संप्राप्यम् इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टं यमं राजानम् ईश्वरम् । प्राणिकृतसुकृतदुष्कृतानुरूपेण शिक्षाकरम् इति यावत् । हविषा आज्यपुरोडाशादिना सपर्यत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । ✻सपर पूजायाम् । “कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति यक् प्रत्ययः✻ ॥ अथ वा प्रथमः प्रथमभावी कल्पादौ वर्तमानो यो जनः प्राणी ममार यश्च जनः प्रथमः कल्पादौ वर्तमानः एतं लोकं यमस्य स्वभूतं प्रेयाय प्रगतवान् । तदाप्रभृति वर्तमानानां सर्वेषां जनानां संगमनम् संप्राप्यं राजानम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “परा यात” इति चतुर्थ्या ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् । तत्पाठस्तु

[चतुर्थी] ॥

परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
दत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ १४ ॥

परा । यात । पितरः । आ । च । यात । अयम् । वः । यज्ञः । मधुना । समऽअक्तः ।

दत्तो इति । अस्मभ्यम् । द्रविणा । इह । भद्रम् । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । दधात ॥ १४ ॥

हे पितरः पितृदेवताः अस्माभिः कृतेन पितृयज्ञरूपेण कर्मणा संतुष्टाः सन्तः परा यात परागच्छत । पराङ्मुखाः स्वस्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

1 S' °अभिजयेदिति.

पुनर्यागार्थम् अस्माभिराहूताः सन्तः आ यात च आगच्छत च ॥ इदानीं परागमने कारणम् आह । वः युष्मभ्यं मधुना मधुरेण आज्येन । "एतद् वै मधु दैव्यं यद् आज्यम्" इति हि ऐतरेयकम् [ऐ॰ब्रा॰२.२]। समक्तः सम्यक् संसिक्तः अयं यज्ञः अस्माभिर्दत्तः ॥ तं स्वीकृत्य अस्मभ्यम् अस्मदर्थं भद्रम् कल्याणं द्रविणा द्रविणं धनम् इह अस्मिन् गृहे दधात धारयत ॥ तथा सर्ववीरम् वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजास्तैः सर्वैरुपेतं रयिम् प्रजापश्वादिरूपं धनं नः अस्माकं दधात धारयत । ⌛"तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तबादेशः । पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् आल्लोपाभावः⌛ ॥

पञ्चमी ॥

कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोभर्यर्चनानाः ।
विश्वामित्रोयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वः । कक्षीवान् । पुरुऽमीढः । अगस्त्यः । श्यावऽअश्वः । सोभरी । अर्चनानाः ।
विश्वामित्रः । अयम् । जमत्ऽअग्निः । अत्रिः । अवन्तु । नः । कश्यपः । वामऽदेवः ॥ १५ ॥

कण्वादयो द्वादशसंख्याका ऋषयो नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । कणतिः शब्दार्थः । ⌛अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् [उ॰१.१४९] इति क्वन् प्रत्ययः⌛ । [नित्त्वाद् आद्युदात्तः][1] कण्वशब्दः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते [नि॰२.२] इति यास्कः । तद्वान् कक्षीवान् । ⌛"आसन्दीवद् अष्ठीवच्चक्रीवत् कक्षीवत्॰" इति मतुपि निपात्यते⌛ । पुरुमीढः । ⌛मिह सेचने इत्यस्मात् कर्मणि[2] निष्ठा⌛ । पुरूणि मीढानि सिक्तानि अपत्यानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा मीढम् इति धननाम । पुरूणि मीढानि धनानि यस्य स तथोक्तः । बहुधन इत्यर्थः । अगस्त्यः प्रसिद्धः । श्यावाश्वः श्यावाः कृष्णवर्णा

1 S′ has a lacuna for about ten letters, after which it reads यान्तः कण्वशब्दः.
2 S′ om. ॰णि निष्ठा । पुरूणि मीढानि.

अश्वा यस्य स तथोक्तः । सोभरी प्रसिद्धः । अर्चनानाः अर्चनम् अर्चनीयम् अनः शकटं यस्य स तथोक्तः । संज्ञाशब्दोयम् । स च अत्रीणां प्रवरमध्ये पठ्यते । "आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । श्यावाश्ववद् अर्चनानसवद् [अत्रिवत्]" इति । विश्वामित्रः । विश्वं सर्वं जगत् मित्रं यस्य स तथा । ⌛"मित्रे चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः⌛ । अयम् इति इदंशब्देन पुरोवर्तिवस्तुवाचिना सर्वजनसंनिहितत्वेन सर्वमित्रत्वम् उपपाद्यते । जमदग्निः । ⌛जमतिर्ज्वलतिकर्मा⌛ । जमन्तो ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । अत्रिः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदभिन्नास्त्रिविधा दुःखानुभवा यस्य न विद्यन्ते स तथा । अत एव यास्को निरवोचत । तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति [नि° ३.१७] । कश्यपः । आद्यन्तवर्णविपर्ययः । सर्वं जगत् सर्वदा सौक्ष्म्येण पश्यतीति क[1]श्यपः । श्रूयते हि । "कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्" इति [तै° आ° १.८.८] । वामदेवः । वामो वननीयो देवो [2]द्योतकोस्ति तत्त्वविषये बोधो यस्य स तथा । स खलु गर्भावस्थ एव सन् उत्पन्नतत्त्वज्ञानः स्वस्य सार्वात्म्यम् अनुसंदधौ । श्रूयते हि । "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति । [ऋ° ४.२६.१] ॥

षष्ठी ॥

विश्वामित्र जमदग्ने वसिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव ।
[1]शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीन्नमोभिः [2]सुसंशासः पितरो मृडता नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्र । जमत्ऽअग्ने । वसिष्ठ । भरत्ऽवाज । गोतम । वामऽदेव[3] ।
[4]शर्दिः । नः । अत्रिः । अग्रभीत् । नमःऽभिः । सुऽसंशासः । पितरः । मृडत । नः ॥ १६ ॥

---

१ B C V शर्दिर्नो. Dc शर्दि° changed to शर्दि°. We with A $\overset{m}{K}$ R. २ $\overset{m}{K}$ सुसंशासः. A B R V सुसंशासः पितरो. C सुशंशासः पितरो. Dc सुसँशासः पितरो corrected to सुसँशासः पितरो. Cp सुऽसंशासः । पितरः ।. We with A B R V Cp. ३ Cp वामऽदेव ।. ४ Cp शर्दिः ।.

---

1 S′ पश्यकः. 2 S′ द्योतेकनास्त for द्योतकोऽस्ति.

पूर्वार्धेन षट्संख्याका ऋषयः संबोध्यन्ते । तत्र वसिष्ठो वसुमत्तमः एतन्नामा ऋषिः । भरणाद् भारद्वाज इति यास्कः [नि° ३. १७] । अन्ये शब्दा उक्तार्थाः । मृडता नः इत्येतद् वक्ष्यमाणं पदद्वयम् अत्रापि संबध्यते । हे विश्वामित्रादय ऋषयः नः अस्मान् मृडत सुखयत । अत्रिः एतत्संज्ञो महर्षिर्नः अस्माकं शर्दिः छर्दिः । गृहनामैतत् । ⌛उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्माद् अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः [उ° २. १०७] इति इसिप्रत्ययः । वर्णव्यत्ययः⌛ । नः अस्मदीयं गृहम् अग्रभीत् अग्रहीत् । रक्षणार्थं गृहीतवान् इत्यर्थः । ⌛ग्रह उपादाने । "हृग्रहोर्भः°" इति भत्वम्⌛ । यद्वा शर्देतिर्[1]बलकर्मा । शर्दे[2]यति बलयतीति शर्दिः । एवंगुणविशिष्टः अत्रिर्नः अस्मान् अग्रहीत् आत्मीयत्वेन गृहीतवान् । अथ वा शर्दिर्नाम कश्चिद् ऋषिः । अन्यत् पूर्ववत् । तथा नमोभिः नमस्कारैः । यद्वा अन्ननामैतत् । दीयमानैरन्नैः कव्यरूपैर्हे[3]तुभिः हे पितरः पितृदेवताः यूयं सुशंसासः सुष्ठु शंसितुं स्तोतुं शक्याः । ⌛शंसु स्तुतौ इत्यस्मात् "ईषद्दुःसुषु°" इति कर्मणि खल् प्रत्ययः । "आज्जसेरसुक्"⌛ । सुष्टुताः सं[4]स्तुताः सन्तः नः मृडत अस्मान् सुखयत । ⌛मृडत । मृड[4]] सुखने⌛ ॥

शवदहनदिवसे रात्रौ रि[5]क्तकलशभञ्जनकर्ता "कस्ये मृजानाः" इति सप्तमीम् ऋचं जपेत् । ऋक्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

क॒स्ये[1] मृ॒जाना[1] अति॑ यन्ति रि॒प्रमायु॒र्दधा॑नाः प्रत॒रं नवी॑यः ।
आ॒प्याय॑मानाः प्र॒जया॑ धने॒नाध॑ स्याम सुर॒भयो॑ गृ॒हेषु॑ ॥ १७ ॥

क॒स्ये[1] । मृ॒जाना॑[1]ः । अति॑ । य॒न्ति॒ । रि॒प्रम् । आयु॑[2]ः । दधा॑नाः । प्र॒ऽत॒रम् । नवी॑यः ।

---

१ A B C R V have क॒स्ये मृ॒जाना॒. Dc क॒स्ये मृजा॑ना changed to क॒स्ये मृ॒जाना॒. Cp क॒स्ये । मृजा॑नाः ।. P P[2] कस्ये । मृजानाः ।. K कस्ये॒ मृजा॑ना॒. २ Cp आ॒यु॒ः ।.

---

1 S′ शर्धति°. 2 S′ शर्धयति. 3 S′ omits र्हे in °र्हेतुभिः. 4 S′ has after सं a lacuna for about sixty letters at the end of which occurs सुखयते instead of सुखने. 5 S′ रिक्तलशभंजन ------- कर्ता. Neither *Kaus'ika* nor the *Kes'avî* throws light on the passage.

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । अध । स्याम । सुरभयः । गृहेषु ॥ १७ ॥

कसः कीकसः । ※कीशब्दलोपश्छान्दसः※ । कसम् अर्हतीति कस्यो दहनदेशः तस्मिन् मृजानाः बान्धवमृतिजनितं दुःखम् उपलिपन्तः[1] । परित्यजन्त इत्यर्थः[2] । रिप्रम् । पापनामैतत् । शवसंस्पर्शजनितं पापम् । ※रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति हि निरुक्तम् [नि° ४.२१]※ । मरणनिमित्तं पापम् अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । इति प्रथमः पादः परोक्षकृतः । यद्वा पुरुषव्यत्ययः । अतीमः । अतीत्य गच्छाम इत्यर्थः । ※इण् गतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । "इणो यण्" इति यण् आदेशः※ । यतो वयम् उक्तरीत्या दुःखम् अतिक्रान्तास्ततो हेतोः नवीयः अतिशयेन नवम् उत्कृष्टम् आयुः जीवितं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधानाः । दीर्घकालजीवनं धारयन्त इत्यर्थः । एवम् अनेन द्वितीयपादेन चिरकालजीवनं प्रार्थितम् ॥ जीवत एव पुरुषस्य प्रजापश्वाद्यपेक्षेति तृतीयेन पादेन प्रतिपाद्यते । प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया धनेन कनकरजतादिलक्षणं गवाश्वादिकं च धनम् तेन आप्यायमानाः वर्धमाना भवेम ॥ अध अथ अनन्तरं गृहेषु सुरभयः शोभनगन्धोपेताः श्लाघ्यगुणयुक्ताः स्याम भवेम ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अञ्जते व्यञ्जते" इति ऋचा पिण्डेषु घृतेन अभिघारणं कुर्यात् । सैषा सूक्ते

अष्टमी ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृह्णते ॥ १८ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।

१ P P[2] अधास्याम । for अध । स्याम ।.

1 So S′. Should not we rather read अपलिपन्तः? 2 S′ इता for इत्यर्थः.

सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृह्णते ॥ १८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः कर्मिणो जना धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं प्राप्य तत्र यागहोमादिसुकृतजनितं फलं भुञ्जत इति स सोमः अनया स्तूयते । सोमयागं [1]प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः[1] अञ्जते यजमानम् अञ्जनेन संस्कुर्वन्ति । तथा च ऐतरेयकम् । "आञ्जन्त्येनम् । तेजो वा एतद् अक्ष्योर्यद् आञ्जनम् । सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति" इति [ऐ° ब्रा° १.३] । ⧗अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपः⧗ । तस्याञ्जनस्य लौकिकाद् वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते व्यञ्जत इति । विविधम् अञ्जते । लौकिकाद् अञ्जनाद् अन्येन प्रकारेण यजमानस्याक्ष्णोरञ्जनं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्प्रकारश्च तैत्तिरीये समाम्नायते । "दक्षिणं पूर्वम् आङ्क्ते । सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते" [तै° सं° ६.१.१.६] इत्यादिना । तथा समञ्जते सम्यग् अक्तं कुर्वन्ति । उक्तस्याञ्जनस्य सम्यक्त्वविशेषणप्रतिपादनाय पुनरनुवादः । तथा क्रतुं रिहन्ति । क्रतुः सोमयागसंकल्पः । तं लिहन्ति आस्वादयन्ति । ⧗लिह आस्वादने । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः⧗ । सोमेन यक्ष्य इत्येवमात्मकं वचो[2] यजमानम् उच्चारयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन नवनीतेन अभ्यञ्जते अभ्यक्तशरीरं[3] कुर्वन्ति । तथा च ऐतरेयकम् । "नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति[4] । स्वेनैवैनं तद् भागधेयेन समर्धयन्ति" [ऐ° ब्रा° १.३] इति ॥ यद्वा अञ्जनादिसंस्कारैः सोम एव स्तूयते । [5]सोमयागे प्रवृत्ता[5] ऋत्विग्यजमानाः सोमम् अञ्जते दीक्षणीयादिषु हूयमानेनाज्येन सोममेव अञ्जन्ति । संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तथा व्यञ्जते दण्डकृष्णाजिनादिदीक्षाव्यञ्जनद्रव्येण यजमानद्वारा तमेव सोमं संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तथा समञ्जते सोमयागोपयुक्तं यूपं सम्यग् आमूलाग्रम् [6]अञ्जते । तेन च समञ्जनेन यूपद्वारा सोम एव संस्कृतो भवतीत्यर्थः ॥

1 S′ वर्त प्रथममृजः for प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः. 2 S′ वाचा. 3 S′ अभ्यक्तंशरीरं. 4 S′ has a blank space for about nine letters in place of °ञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद्. 5 S′ सोमयागप्रवृत्त्य. 6 S′ अञ्जति.

क्रतुं रिहन्ति । यूपवान् यागः क्रतुः । अत्र तत्साधनभूतः सोमो लक्ष्यते । क्रतुम् सोमं लिहन्ति क्रयाभिषवादिसंस्कारपूर्वकं सोमम् अग्नौ हुत्वा हुतशेषं लिहन्ति । आस्वादयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण तं सोमम् अभ्यञ्जते अभितः अक्तं संयुक्तं संस्कृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दिवि स्थितश्चन्द्र एव लतारूपसोमात्मना पृथिव्याम् अवस्थित इति प्रतिपादयति[1] सिन्धोरुच्छ्वास इति । सिन्धोः स्यन्दनशीलस्य समुद्रस्य [उच्छ्वासे] । उच्छ्वास उद्गमः अभिवृद्धिः । तस्मिन् समये पतयन्तम् गच्छन्तम् । उद्यन्तम् इत्यर्थः । ☒ पत गतौ । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् उपधावृद्ध्यभावः ☒ । उक्षणम् सेक्तारम् अमृतमयैः किरणैरभिषिञ्चन्तम् । यद्वा सिन्धोः स्यन्दनशीलस्य वसतीवरीजलस्य उच्छ्वासे उद्गमे सति अभिषवकाले पतयन्तम् गच्छन्तम् । अभिषवसंस्कारेण द्रवीभवन्तम् इति यावत् । उक्षणम् सेक्तारं सर्वजगदुत्पत्तेः आहुतिद्वारा बीजभूतम् इत्यर्थः । स्मर्यते हि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः[2] सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म॰ ३.७६] । तथा पशुम् । पश्यति सर्वं जगत् स्वकिरणैः प्रकाशयतीति पशुश्चन्द्रमाः । ☒ पशुः पश्यतेरिति यास्कः [नि॰ ३.१६.] ☒ । एवंगुणविशिष्टं सोमं रसात्मना अवस्थितं हिरण्यपावाः हिरण्येन पावयन्तीति हिरण्यपावाः अभिषोतार ऋत्विजः । अभिषवपावनादिषु तेषां हिरण्यपाणित्वं भगवता आपस्तम्बेनोक्तम् । "हिरण्यपाणिरभिषुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेशः" इति [आप॰ १२.७.१२] । आसु स्थालीषु । सोमयागे हि प्रधानभूतानाम् आग्रयणादीनां ग्रहाणां ग्रहणाय चतस्रः स्थाल्यो विहिताः[3] । तासु गृभ्णन्ते* गृह्णते । उपलक्षणम् एतत् । स्थाल्युपलक्षितग्रहचमसपात्रेषु सोमरसग्रहणेन संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

एवं पितृदेवताभूतसोमाञ्जनलिङ्गात् पिण्डाभिघारणे विनियोग उपपन्नः ॥

---

1 S′ प्रतिपादयितु. 2 S′ प्रस्याहुतिः and omits °ग् आदित्य°. 3 S′ has हिताः for विहिताः and leaves a blank space for four letters after स्थाल्यो.

नवमी ॥

यद् वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयंशसो हि भूत[1] ।

ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा[2] विदथे हूयमानाः ॥ १९ ॥

यत् । वः । मुद्रम् । पितरः[3] । सोम्यम् । च । तेनो इति । सचध्वम् । स्वऽयंशसः । हि । भूत[4] ।

ते । अर्वाणः । कवयः । आ । शृणोत । सुऽविदत्राः । विदथे । हूयमानाः ॥१९॥

हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि मुद्रम् मोदकं हर्षजनकम् । ⧖ मुद हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ॰ २. १३] रक् ⧖ । यद्वा मुदम् हर्षं राति[1] ददातीति मुद्रम् । ⧖ "आतोनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः ⧖ । प्रीतिकरं यद् धनम् सोम्यम् सोमार्हं च विद्यते तेनो[2] [तेनैव धनेन सह यूयं] सचध्वम् अस्माभिः संगता भवत । ⧖ षच समवाये ⧖ । तादृग् धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्माद् यूयं स्वयशसः स्वायत्तयशस्का [भूत] भवथ । तस्माद् इष्टफलदानं भवतां युक्तम् इत्यर्थः ॥ ते यूयम् अर्वाणो गन्तारः कवयः क्रान्तदर्शनाः सुविदत्राः शोभनज्ञानाः शोभनधना वा विदथे यज्ञे हूयमानाः अस्माभिराहूयमाना आ शृणोत अस्मदाह्वानं शृणुत । ⧖ श्रु श्रवणे । लोटि तस्य तबादेशः ⧖ ॥

दशमी ॥

ये अत्रयो[5] अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः ।

दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्थासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ २० ॥(१४)

ये । अत्रयः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः । इष्टऽवन्तः । रातिऽसाचः । दधानाः ।

---

१ C K̈ R P P̈ Dc भुतम्. We with B V. २ B C K̈ R V Dc सुविदत्रा. Cp सुऽविदत्राः ।. There is no manuscript or Vaidika authority for the necessary correction to सुविदत्रां. See Rw. ३ Cp पितरः ।. ४ Cp भुत ।. P P̈ भूतम् ।. ५ R B V अत्रयोंगि°. Dc ये अत्रयो अंगि° changed to ये अत्रयोंगि°. We with A C K̈.

---

1 S′ चाति. 2 S′ तनोतन and then a lacuna for some ten letters in place of तेनो [तेनैव धनेन सह यूयं].

दक्षिणाऽवन्तः । सुऽकृतः । ये । ऊं इति । स्थ । आऽसद्य । अस्मिन् । ब-
हिंषि । मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये पितरो यूयम् अत्रयः अत्रिगोत्रोत्पन्नाः । ये वा अङ्गिरसः अङ्गि-
रोगोत्रजाः । यद्वा अत्रिमहर्षिरूपेण अङ्गिरोरूपेणावस्थिताः । नवग्वाः
अभिनवगमनाः । अथ वा अङ्गिरसो हि केचन सत्त्रयोगं कुर्वाणा न-
वभिर्मासैः [स्वर्गं] गतास्ते नवग्वा उच्यन्ते । अपरे दशभिर्मासैर्गतास्ते
दशग्वाः । तथा चाम्नायते । "नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वा-
सो अभ्यर्चन्त्यर्कैः" इति [ऋ° ५.२९.१२] । इष्टावन्तः इष्टाः दर्श-
पूर्णमासादियागास्तद्वन्तः इष्टावन्तः । रातिषाचः रातिर्दानम् तत् सचन्ते
समवयन्तीति दक्षिणादानयुक्तक्रिया रातिषाच इत्युच्यन्ते । ता दधानाः
धारयन्तः । ये च अन्ये हे पितरो यूयं दक्षिणावन्तः दक्षिणादानयुक्ताः
सुकृतः पुण्यकृतः स्थ भवथ । उशब्दः अप्यर्थे । अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे
आस्तीर्णे दर्भे वा आसद्य उपविश्य ते सर्वे यूयं मादयध्वम् अस्मदी-
येन हविषा तृप्ता भवत ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अधा यथा नः" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां प्रेतोपस्थाने वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन् दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ २१ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आऽश-
शानाः ।
शुचि । इत् । अयन् । दीध्यतः । उक्थऽशंसः । क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः ।
अप । व्रन् ॥ २१ ॥

१ P °शासः ।. २ P क्षामा ।.

1 S′ सत्रयोगं.

अध अथ अनन्तरम् । यद्वा अप्यर्थः अधेति निपातः । अपि च यथा येन[1] प्रकारेण नः अस्माकं पितरः पितृपितामहाः । यद्वा अस्माकं पितृभूता अङ्गिरसः परासः । परशब्दः उत्कृष्टवाची । ⧗ "आज्जसेरसुक्" ⧗ । परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः पुराणाः हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् ऋतम् यज्ञम् आशशानाः व्याप्नुवन्तः । ⧗ अशू व्याप्तौ इत्यस्मात् कानचि रूपम् ⧗ । एवंभूतास्ते शुचि दीप्तं स्थानं नाकपृष्ठाख्यम् अयन् अगच्छन् । इच्छब्दः अवधारणे । ⧗ इण् गतौ । अस्मात् लङि पूर्वम् "इणो यण्" इति यणि कृते तस्य असिद्धवद्भावेन प्राप्तस्य आटश्छान्दसत्वाद् निवृत्तौ अडागम एव भवति ⧗ । दीध्यतः दीप्यमानाः । ⧗ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लट् । व्यत्ययेन शत्रादेशः ⧗ । उक्थशासः । उक्थानि शस्त्राणि । तेषां शंसितारः एवंगुणविशिष्टास्ते पितरः क्षमा रात्रिः तत्संबन्धि तमः क्षाम शार्वरं तमो भिन्दन्तः स्वतेजसा निवर्तयन्तः अरुणीः[2] अरुणवर्णा उषसः उषःकालान् अप व्रन् अपावृण्वन् प्रकाशयन्[3] ॥ यद्वा पणिनामानोऽसुरा अङ्गिरसां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य भूम्यां बिलं प्रावेशयन् अङ्गिरस[4]स्त[ज्जानन्तः इन्द्रसहाया बिलं वि]वृत्य ता गा अलभन्तेत्याख्यायिका । तद् एतद् उच्यते । क्षाम क्षमां भूमिं भिन्दन्तः विदारयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा गा अप व्रन् अपावृण्वन् बिलद्वारापवरणेन अलभन्तेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥ २२ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः । शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । उर्वीम् । गव्याम् । परिऽसदम् । नः । अक्रन् ॥ २२ ॥

सुकर्माणः शोभनकर्माणः सुरुचः सुदीप्तयो देवयन्तः देवान् आत्मन

---

1 So S′. No correlative follows. 2 S′ अरुणाः. 3 S′ प्रकाशयन्. 4 S′ अंगिरसस्तपायन् and then a lacuna for some eleven letters.

इच्छन्तः अयो न । नेति उपमार्थे । यथा अयस्कारा अयो धमन्ति धमनेन परिशुद्धं कुर्वन्ति एवं स्वकीयं जनिम जन्म धमन्तस्तपसा शोधयन्तो देवाः देवत्वं प्राप्ताः अग्निम् गार्हपत्यादिकं शुचन्तः दीपयन्तः सामिधेनीभिः प्रज्वालयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः स्तुतिभिर्वर्धयन्तः उर्वीम् महतीं गव्याम् गवां समूहम् । ⌛"खलगोरथात्" इति समूहार्थे यप्रत्ययः⌛ । नः अस्माकं परिषदम् परितः सीदन्तीम् अक्रन् अकार्षुः । ⌛डुकृञ् करणे । "मन्त्रे घस°" इत्यादिना च्लेर्लुक्⌛ ॥

तृतीया ॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद् देवानां जनिमान्त्युग्रः ।
मर्तासश्चिदुर्वशीरकृप्रन् वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । जनिम । अन्ति । उग्रः ।
मर्तासः । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ २३ ॥

उग्रः उद्गूर्णबलोयमग्निः देवानाम् यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्म प्रादुर्भावम् अन्ति अन्तिके समीपे । ⌛"कादिलोपो बहुलम् इति वक्तव्यम्" इति अन्तिकशब्दस्य कादिलोपः⌛ । आ अख्यत् अभिपश्यति । आभिमुख्येन ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । यूथेव क्षुमति पश्व इति तत्र दृष्टान्तः । यूथा इव । ⌛सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः⌛ । यूथे समूहे क्षुमति शब्दवति गवां संघे पश्वः पशून् आत्मीयान् गवादीन्[1] यथा

१ A B C R यूथेव क्षुमति. $\overset{m}{K}$ V यूथेवं क्षुमति. Dc यूथेव क्षुमति corrected to यूथेवं क्षुमति which we adopt. P क्षुम् । अपि ।. $\overset{2}{P}$ क्षुम् । अति ।. Cp क्षुम् । अति ।. There can be no doubt that the older *Atharva*-reading was यूथेव क्षुमति i. e. यूथाऽइव । क्षुम् । अति ।, and that it was afterwards corrected to यूथेवं क्षुमति in conformity with the *Ṛigveda* (IV. 2. 18). २ B °मान्त्युग्र. $\overset{m}{K}$ C V °मान्त्युग्रः. A R °मान्त्युग्र. P उग्रा ।. Cp उग्रः ।. $\overset{2}{P}$ उग्रः ।. Dc corrects °मान्त्युग्र to °मान्त्युग्रः. The MSS. oscillate between the उग्र of the *Ṛigveda* and उग्रः peculiar to the *Atharva-veda*. ३ $\overset{2}{P}$ अक्षत् ।.

1 S′ गवादीयान्.

स्वामी पश्यति तद्वत् । अयं देवसंघे यष्टव्यान् जानातीत्यर्थः ॥ यद्वा दाहकोऽग्निः संबोध्यः । हे अग्ने त्वया दह्यमानोऽयं यजमानस्त्वत्प्रसादाद् उग्रः उद्गूर्णबलः क्षुमति शब्दवति पशुसंघे पश्वः पशूनां यूथा यूथानीव देवानां जनिम आख्यत् अभिपश्यतीति । देवलोकं गतस्य तस्य देवा अन्तिके प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ मर्तासश्चित् मर्त्या अपि मनुष्यजातीया अपि त्वत्प्रसादाद् उर्वशीः उर्वश्याद्या[2] अप्सरसः अकृप्रन् अकल्पयन् । उपभोक्तुं समर्था भवन्तीत्यर्थः[3] । कृपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि च्लेः अङ् आदेशः । "बहुलं छन्दसि" इति रुडागमः । ततश्च त्वत्प्रसादाद् देवत्वं प्राप्तः अर्यः स्वामी भूत्वा उपरस्य उप्तस्य गर्भाशये निषिक्तस्य आयोः मनुष्यस्य गर्भावस्थस्य वृधे चित् वर्धनाय च । भवतीति शेषः । पितृप्रसादात् पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिरिति भावः ॥

चतुर्थी ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
विश्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवा बृहद् वदेम विदथे सुवीराः ॥ २४ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवस्रन् । उषसः । विऽभातीः । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे अवस्वन्[4] अवनवन् पालक अग्ने ते तुभ्यम् अकर्म परिचरणम् अकार्ष्म । "मन्त्रे घस°" इत्यादिना च्लेर्लुक् । अतस्त्वत्प्रसादात् स्वपसः शोभनकर्माणः अभूम अस्माभिः कृतानि यागहोमदानादीनि कर्माणि शोभनानि फल[5युक्तानि येषां तथोक्ता अभवाम । अस्मत्कर्माणि फलयुक्तानि भवन्त्वि5]त्यर्थः ॥ तथा विभातीः विभात्यः व्युच्छन्त्य उषसश्च ऋतम् । सत्यनामैतत् । सत्यं यागदानादिकर्मफलम् । कुर्वन्तु इति शेषः ॥ यत् शास्त्रविहितं कर्म देवा अवन्ति रक्षन्ति तद् वि-

१ B K̊R A V Dc अभूमर्तम°. We with C. २ Cp अवस्रन् ।.

1 S′ य इष्टव्यान्. 2 S′ उर्वश्याःद्या for उर्वश्याद्या. 3 S′ भवती°. 4 S′ अवनस्वन्.
5 S′ has here a lacuna for some fifteen letters.

श्वम् सर्वं भद्रम् कल्याणं भवति । वयमपि सुवीराः शोभनपुत्रादियुक्ताः सन्तो विदथे यज्ञे बृहत् महत् स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

"इन्द्रो मा मरुत्वान्" इत्यादिभिः एकादशभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि आज्यं जुहुयात् ॥

तथा "इन्द्रो मा मरुत्वान्" इत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरम् आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २५ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्वान् । प्राच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ[१] ॥ २५ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैर्देवैः सहितः इन्द्रो मा मां संस्कर्तारं प्राच्या दिशः प्राचीदिक्संबन्धिभयहेतोः पातु रक्षतु । तत्र दृष्टान्तः । बाहुच्युता[1] बाहुभ्यो दातृसंबन्धिभ्यश्च्युता विनिर्गता । यद्वा बाहुषु प्रतिग्रहीतृसंबन्धिषु च्युता प्राप्ता । उदकपूर्वं दत्तेत्यर्थः । तादृशी दातृसात्कृता पृथिवी द्यामिव यथा द्याम् दिवं स्वर्गं भूदानप्राप्यम् उपरि आगामिनि काले दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् उपभोग्यं लोकं पाति तद्वत् । मां पात्विति संबन्धः ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ।

इति ॥ अपि च लोककृतः लोकस्य पुण्यफलभूतस्य स्वर्गादेः कर्तॄन् पथिकृतः तत्प्राप्त्युपायभूतस्य मार्गस्य कर्तॄन् यजामहे हविषा पूजयामः ।

१ Cp स्थ ।.

1 S' बाहुच्युताः.

हे देवाः [ये] यूयं देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये हुतभागाः हुतः स्वाहाकारवषट्काराभ्याम् अग्नौ प्रक्षिप्तो[1] हविर्भागः अंशो येषां ते हुतभागा इह अस्मिन् पितृमेधकर्मणि स्थ भवथ । तान् देवान् लोककृत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २६ ॥

धाता । मा । निःऽऋत्याः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २६ ॥

धाता सर्वस्य जगतो विधाता धारयिता वा एतत्संज्ञो देवः निर्ऋत्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तद्युक्ताया दक्षिणाया दिशो मा मां पातु दक्षिणदिगवस्थिताद् रक्षःपिशाचादेर्मां संस्कर्तारं रक्षतु ॥ बाहुच्युतेत्यादेः पूर्ववद् योजना ॥

सप्तमी ॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २७ ॥

अदितिः । मा । आदित्यैः । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २७ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा आदित्यैः स्वपुत्रैः सह प्रतीच्या

---

1 S' प्रक्षिप्तं.

दिशः सकाशात् मा मां पातु प्रत्यग्दिगवस्थितरक्षःपिशाचादेर्मां रक्षत्वित्यर्थः ॥ अन्यद् उक्तार्थम् ॥

अष्टमी ॥

सोमो॑ मा॒ विश्वै॑र्दे॒वैरु॒दीच्या॑ दि॒शः पा॑तु बाहु॒च्युता॑ पृथि॒वी द्यामि॑वो॒परि॑ ।
लो॒क॒कृत॑ः पथि॒कृतो॑ यजामहे॒ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्थ ॥ २८ ॥

सोम॑ः । मा॒ । विश्वैः॑ । दे॒वैः । उदी॑च्याः । दि॒शः । पा॒तु॒ । बा॒हु॒ऽच्युता॑ ।
पृ॒थि॒वी । द्याम्ऽइ॑व । उ॒परि॑ ।
लो॒क॒ऽकृत॑ः । प॒थि॒ऽकृत॑ः । य॒जा॒म॒हे॒ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्थ ॥ २८ ॥

विश्वैः सर्वैः [देवैः] सह सोमः [एतन्नामको[1] देवः] मा माम् उदीच्या दिशः पातु उत्तरदिगवस्थिताद् राक्षसादेः श्मशानवासिनः[2] सकाशाद् रक्षतु ॥

नवमी ॥

ध॒र्ता ह॑ त्वा ध॒रुणो॑ धारयाता ऊ॒र्ध्वं भा॒नुं स॑वि॒ता द्यामि॑वो॒परि॑ ।
लो॒क॒कृत॑ः पथि॒कृतो॑ यजामहे॒ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्थ ॥ २९ ॥

ध॒र्ता । ह॒ । त्वा॒ । ध॒रुण॑ः । धा॒र॒या॒तै॒ । ऊ॒र्ध्वम् । भा॒नुम् । स॒वि॒ता । द्याम्ऽइ॑व । उ॒परि॑ ।
लो॒क॒ऽकृत॑ः । प॒थि॒ऽकृत॑ः । य॒जा॒म॒हे॒ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह । स्थ ॥ २९ ॥

[3]धरुणः सर्वस्य जगतो धारयिता धर्ता एतत्संज्ञक ऊर्ध्वदिगभिमानी देवः हे प्रेत त्वा त्वाम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वदिगवस्थितं लोकान्तरं गन्तुम् उद्यतम् ऊर्ध्वमुखं वा धारयातै धारयतु । ⌛"लेटोडाटौ" इति आडागमः । "वैतोन्यत्र" इति ऐकारः⌛ । तत्र दृष्टान्तः । स-

1 S′ has here a space for about five letters. 2 S′ स्मशान°. 3 S′ inserts उपरि हे ऊर्ध्वायां दिशि before धरुणः.

विता सर्वप्रेरकः सूर्यः भानुम् दीप्तां द्याम् द्युलोकं यथा उपरि धारयति तद्वद् इत्यर्थः ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३० ॥(१५)

प्राच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्यां दहनदेशात् पूर्वस्यां दिशि पुरा पूर्वं संवृतः संछादितः कम्बलेन आवेष्टितोहम् यद्वा पूः शरीरम् तेन संवृतः सशरीर एव सन् हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् पितृणां तृप्तिकरी देवता स्वधा तस्याम् आ दधामि स्थापयामि । संस्कारकर्मणा प्रेतत्वप्रच्युतिपूर्वकं[1] पितृदेवतात्वं गमयामीत्यर्थः । बाहुच्युता दातृबाहुभिः प्रच्युता ब्राह्मणेभ्यो दत्ता पृथिवी उपरि उपरिष्टाद्देशस्थितां द्याम् दिवं नाकपृष्ठाख्यं स्थानं यथा पालयति । यद्वा उपरि आगामिनि काले भूदानप्राप्यां दिवं यथा दत्ता पृथिवी पालयति तथा त्वां सैव पृथिवी पालयत्वित्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"दक्षिणायां त्वा दिशि" इत्यादितः पञ्चानाम् आज्यहोमे अभिमन्त्रणे च विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।

1 S′ °पूर्वक° for °पूर्वकं.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३१ ॥

दक्षिणायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३१ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां दक्षिणायां दिशि दक्षिणदिग्भागे पुरा पूर्वमेव संवृतः आत्मरक्षार्थं[1] कम्बलादिना प्रावृतः स्वधायाम् पितृदेवतायाम् आ दधामि स्थापयामि । स्वधाकारभाजं करोमीत्यर्थः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

द्वितीया ॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३२ ॥

प्रतीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३२ ॥

दहनदेशात् पश्चिमायां दिशि पुरा संवृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइंव । उपरि ।

---

1 S′ omits the anusvâra in °रक्षार्थं.

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् उत्तरस्यां दिशि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३४ ॥

ध्रुवायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ ३४ ॥

ध्रुवा स्थिरा अधरा दिक् । तस्यां दिशि ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ[1] ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् उपरितन्यां दिशि हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् स्वधाकारे आ दधामि स्थापयामि पुरा पूर्वमेव संवृतः प्रावृतोऽहम् ॥ बाहुच्युता पुण्यकृतां बाहुभिर्दत्ता पृथिवी च त्वां पातु । उपर्यवस्थितां द्यामिव दा-

[1] Cp स्थ ।.

नफलभूतं स्वर्गं यथा सा पालयति तद्वत् ॥ लोककृतः स्वर्गादिलोकस्य कर्तॄन् यजामहे हविर्भिः पूजयामः । देवानाम् हविर्भुजां मध्ये हे देवाः ये यूयम् इह अस्मिन् लोके हुतभागाः स्थ भवथ ॥

षष्ठसप्तमौ द्वौ यजुर्मन्त्रौ ॥

धर्तासि धरुणोसि वंसगोसि ॥ ३६ ॥

धर्ता । असि । धरुणः । असि । वंसगः । असि ॥ ३६ ॥

उद्पूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

उद्ऽपूः । असि । मधुऽपूः । असि । वातऽपूः । असि ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं [1]धर्तासि सर्वेषां धारयितासि । धरुणः । धार्यत इति धरुणः । धारेर्णिलुक् च [उ° ३. ५८] इति उनन् प्रत्ययः । गार्हपत्यादिरूपेण सर्वैर्धार्यमाणोसि । वंसगः वननीयगतिर्वृषभः असि भवसि । तथा "चत्वारि शृङ्गा" इत्यस्याम् ऋचि [ऋ° ४. ५८. ३] वृषभरूपकल्पनाग्नेः समाम्नाता । अत एव "तिग्मशृङ्गो न वंसगः" इति अन्यत्रापि [ऋ° ६. १६. ३९] आम्नातम् ॥ तथा हे अग्ने त्वम् उदपूः उदकस्य पूरयितासि । तथा मधुपूः मधुनो माक्षिकस्य पूरयिता असि भवसि । तथा वातपूः वातस्य प्राणात्मकस्य वायोः पूरयिता असि भवसि । एवंगुणविशिष्टस्त्वम् इमं यजमानं पालयेत्यर्थः ॥

सोमयागे हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्यमाने "इतश्च मा" इति द्वाभ्याम् अभिमन्त्रयेत । तथा च वैतानं सूत्रम् । "हविर्धाने प्रवर्त्यमाने इतश्च मेति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते" इति [वै° ३. ५] ॥

अष्टमी ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम्[१] ।

प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तो[२] आ सीदतां[३] स्वमु लोकं विदाने ॥ ३८ ॥

---

१ C cancels °म् and reads यदैत. We with A B R K V Dc. २ A C देवयन्तो corrected to देवयन्त. We with B K R V Dc, and Sâyaṇa's text. ३ A K B R V Dc सीदतां. C सीदतं. P P सीदताम् ।. Cp सीदताम् ।.

---

1 S′ has a blank space for about twelve letters instead of धर्तासि सर्वेषां धा°.

इतः। च। मा। अमुतः। च। अवताम्। यमे इवेति यमेऽइव। यतमाने इति। यत्। ऐतम्।

प्र। वाम्। भरन्। मानुषाः। देवऽयन्तः। आ। सीदताम्। स्वम्। ऊं इति। लोकम्। विदाने इति॥ ३८॥

इतश्च[1] इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुतश्च अमुष्मात् स्वर्गलोकात् लोकद्वयावस्थिताद् भयहेतोः मा मां यजमानम् अवताम् हविर्धाने रक्षताम्। इति परोक्षकृतो निर्देशः॥ अथ[2] प्रत्यक्षकृतः। [हे] हविर्धाने यमे इव यमले युगपद् उत्पन्ने अपत्ये इव यतमाने समानव्याप्रियमाणे जगतः पोषणाय प्रयत्नं कुर्वाणे [[3]यत् यस्मात् कारणाद् युवाम् ऐतम् गच्छथः[3]]॥ वाम् युवाभ्यां देवयन्तः देवान् आत्मन इच्छन्तो मानुषाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः प्र भरन् हवींषि समभरन्। तदानीं युवां स्वम् स्वकीयं लोकम् स्थानं विदाने[4] जानती[5] आ सीदतम्* उपविशतम्। उ इति पदपूरणः॥

नवमी॥

स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः।
वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत्॥ ३९॥

स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे। भवतम्। इन्दवे। नः। युजे। वाम्। ब्रह्म। पूर्व्यम्। नमःऽभिः।

वि। श्लोकः। एति। पथ्याऽइव। सूरिः। शृण्वन्तु। विश्वे। अमृतासः। एतत्॥ ३९॥

हे हविर्धाने नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वासस्थे सुखासनस्थे सुस्थिरे भवतम्। अहं च वाम् युवयोः पूर्व्यम् पूर्वकाले भवं चिरंतनं ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं नमोभिः नमस्कारैः सहितं युजे युनज्मि। यद्वा

---

१ Cp मा। २ See note ३ on previous page.

---

1 S′ इतश्च लोपः for इतश्च. 2 S′ inserts अथ प्रत्यक्षकृतो निर्देशः before अथ प्रत्यक्षकृतः. 3 S′ has no empty space in place of this bracket. 4 S′ विजाने for विदाने. 5 S′ जानत्यौ for जानती.

नमोभिः नमस्कारप्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । श्लोकः श्लोकनीयस्तुतिसंघः व्येति विशेषेण युवां गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या सूरिरिव । पथोनपेतं पथ्यम् । ⧖ "सुपां सुलुक्°" इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ⧖ । पथोनपेतेन धर्मेण सूरिः विद्वान् अभिमतं फलं प्राप्नोति तद्वद् इत्यर्थः ॥ एतत् अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अमृतासः अमृता मरणरहिता विश्वे सर्वे देवाः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । ⧖ श्रु श्रवणे । "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च ⧖ ॥

"त्रीणि पदानि" इत्यनया दह्यमानं[1] प्रेतशरीरं बान्धवा उपतिष्ठेरन् ॥

दशमी ॥

त्रीणि पदानि रूपो[१] अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन[२] ।

अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥ ४० ॥ (१६)

त्रीणि । पदानि । रूपः । अनु । अरोहत् । चतुःऽपदीम् । अनु । एतत् । व्रतेन । अक्षरेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । ऋतस्य । नाभौ । अभि । सम् । पुनाति ॥ १० ॥ (१६)

रुप्यति[2] मुह्यतीति रुपो मृतः पुरुषः । ⧖ युप रुप लुप विमोहने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ⧖ । त्रीणि त्रिसंख्याकानि पदानि[3]

---

१ A C रूपो. Cp रूपः ।. P रूपाः ।. We with B K̄[m] R P̄[2] V Dc. २ What can this be? A B K̄[m] R Dc read as above. C °मन्वैद्व्रतेन changed to °मन्वैतद्व्रतेन. The two pada manuscripts P P̄[2] have एतत् ।. Cp has ऐत् ।. But all the Saṁhitâ MSS. (and Sâyaṇa's text also) read °मन्वैतद्व्रतेन. The *Rigveda* has: पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन. In our passage the sandhi ought to give us °मन्वैतद्व्रतेन and the accent °मन्वेतद्व्रतेन, if एतत् the pronoun is meant. एतद्व्रतेन as a compound would be very un-Vedic. Is एतत् a later corruption of ऐत् which C once read and which Cp actually reads? That seems probable, and would give us ऐत् as the pada version, and would consist with the metre as it would be equivalent to a metrical elongation अइत् or आइत्. If my conjecture is right, the corruption of ऐत् into ऐतत् (which the pada-writers could only equate with the absurd एतत्) is much older than the time of Sâyaṇa.

---

1 S′ दाह्यमानं. 2 S′ रोपेति. 3 S′ leaves a blank space for about thirteen letters after the word पदानि.

द्युस्थानानि अन्वरोहत् क्रमेण आरूढवान् । प्राप्तवान् इत्यर्थः । केन साधनेन इत्याह । एतत् एतेन अनुष्ठीयमानेन व्रतेन कर्मणा पैतृमेधिकसंस्कारेण चतुष्पदीम् चत्वारः पादा यस्याः सा तथोक्ता ताम् अनुस्तरण्याख्यां गाम् अनुलक्ष्य । अन्वरोहद् इति संबन्धः । संस्कारमाहात्म्येन मृतो[1] लोकत्रयं व्याप्नोद् इत्यर्थः । अक्षरेण । अश्नुते व्याप्नोति स्वफलभूतं स्थानम् इत्यक्षरं स्वार्जितं सुकृतम् । यद्वा क्षरो[2] विनाशः । तद्रहितम् । तेन स्वार्जितेन सुकृतेन । यद्वा परिच्छेदकशरीरे त्यक्ते अ[3]क्षरेण व्यापकेन विनाशरहितेन आत्मस्वरूपेण अर्कम् अर्चनीयं सुकृतफलं स्वर्गादिकं सूर्यमेव वा प्रति मिमीते प्रतिमुखं मिमीते परिच्छिनत्ति । व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिमानं प्रतिबिम्बम् । सूर्यस्य प्रतिबिम्बं भवति । सूर्यसदृशो भवतीत्यर्थः । ऋतस्य यो॑नौ । ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं सूर्यमण्डलम् तत्र अभि अभितः सर्वतः आभिमुख्येन वा सं पुनाति सम्यक् पूतो वर्तते ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"देवेभ्यः कम्" इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र "त्वमग्न ईळि॑तः" इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । "त्वमग्न ईळि॑तः [१८.३.४२] आ त्वाग्ने [१८.४.८८] इत्यादधाति" इति हि [कौ° ११.१०] सूत्रम् ॥

"अग्निष्वात्ताः पितरः" [४४] इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"उपहूता नः पितरः" [४५] इति उत्तराभ्यां द्वाभ्यां च पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"ये तातृषुः" [४७] इत्यृचा "ये सत्यासः" [४८] इत्युत्तरया च पिण्डपितृयज्ञे समिधावादध्यात् ॥

"उप सर्प" [४९] इति तिसृभिर्ऋग्भिः श्म[4]शानदेशं शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

---

1 S′ त्वामृतो for मृतो. 2 S′ अक्षरो° for क्षरो°. 3 S′ तिसृक्षरेण for अक्षरेण. 4 S′ स्मशान°.

तत्र प्रथमा ॥

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।
बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वं१मा रिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । किम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
बृहस्पतिः । यज्ञम् । अतनुत । ऋषिः । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । आ ।
रिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः दीव्यन्तीति देवाः इन्द्रादयः । तेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थं कम् कीदृशं मृत्युम् अवृणीत सृष्ट्यादौ विधाता वृतवान् । देवानाम् अर्थे स्रष्टा कमपि मरणहेतुं न कृतवान् इत्यर्थः काक्वा द्योत्यते । अतो देवानां मृत्युसंबन्धविरहात् तेषाम् अमृतत्वम् उत्पत्तिसिद्धम् इत्यर्थः । प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा मनुष्यादिरूपा । तस्यै वेधाः [किम्] किंकारणम् अमृतम् अमरणं न अवृणीत न वृतवान् । मनुष्यादीनां देववद् अमृतत्वं न कृतवान् । तत्र कारणं किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रजापतिना केचन इन्द्राद्याः अमृताः सृष्टाः मनुष्याद्याः प्राणिनो मरणधर्मोपेताः कल्पिताः । अतो देवानाम् अमरणं मनुष्याणां मरणं च अनादिसिद्धम् । अतस्तत्र कारणगवेषणं न कार्यम् इत्यर्थः ॥ बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः स्वामी ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा यज्ञम् सोमयागम् अतनुत अकरोत् । भूलोके ऋषिरूपेणावस्थितो बृहस्पतिः स्वस्य ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तये तत्प्राप्त्युपायभूतं[1] यज्ञं कृतवान् इत्यर्थः । श्रूयते हि । "बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयम् इति । स एतं बृहस्पतिसवम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत" इति तै० ब्रा० २.७.१.२] । बृहस्पतेः प्रियां तन्वम् प्रेमास्पदं मानुषं शरीरं यमो वैवस्वतः आ रिरेच आसमन्ताद् रिक्तं निःसारं मृतं कृतवान् । ऋषिरूपेणावस्थितस्य बृहस्पतेरपि यमः प्राणान् अपाहार्षीत् किल किमु वक्तव्यम् अन्येषां मनुष्यादीनां यमः प्राणान् अपहरतीति । यद्वा नावृ-

1 S′ omits the anusvâra in °भूतं.

णीत इति पूर्वत्रापि संबध्यते । देवानां कं मृत्युं नावृणीत । सर्वमपि मृत्युं वृतवान् । अतस्तेषाम् अमृतत्वसिद्धये तैः प्रार्थितो बृहस्पतिः ऋषिर्भूत्वा यज्ञम् अतनुत । तस्माद् यज्ञात् ते देवा अमृताः संपन्नाः । तथा प्रजायै मनुष्यादिरूपायै किमपि अमृतं नावृणीत अतः सा मर्त्या भूता । तस्माद् यमो मनुष्यादिशरीरम् आरेचितवान् इति ॥

द्वितीया ॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ४२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वा । प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ ४५ ॥

हे जातवेदः जातानां जनिमतां प्राणिनां वेदितः हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतस्त्वं हव्यानि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि सुरभीणि सुगन्धीनि रसवन्ति कृत्वा अवाट् देवेभ्यो वह । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लोडर्थे लुङ् । वह प्रापणे इत्यस्मात् लुङि सिपि "बहुलं छन्दसि" इति इडभावे "झलो झलि" इति सिज्लोपः । "हल्ङ्याब्भ्यः॰" इति सलोपे रूपम् ॥ तथा पितृभ्यः पितृदेवताभ्यः स्वधया स्वधाकारेण सह कव्यसंज्ञकानि हवींषि प्रादाः प्रत्तवान् असि । ते च पितरस्त्वया दत्तानि कव्यानि हवींषि अक्षन् अभुञ्जत । अद भक्षणे । "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशः । "मन्त्रे घसह्वर॰" इत्यादिना च्लेर्लुक् । "गमहनजनखनघसां लोपः॰" इति उपधालोपः । चर्त्वषत्वे ॥ हे देव द्योतमान अग्ने त्वमपि प्रयता[1] प्रयतानि प्रकर्षेण अस्माभिर्दत्तानि हवींषि अद्धि भुङ्क्ष्व । अद भक्षणे । "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति हेर्धिरादेशः ॥

1 S′ प्रयाता.

तृतीया ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । द-धात ॥ ४३ ॥

हे पितरः अरुणीनाम् अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीनासः आसीना उपविशन्तो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मरणधर्मणे यजमानाय रयिम् धनं धत्त दत्त प्रयच्छत ॥ पुत्रेभ्यः । पुंनाम्नो नरकात् त्रायन्त इति पुत्राः । तेभ्यः अस्मभ्यं तस्य वस्वः । ॥कर्मणि षष्ठी॥ । तत् प्रसिद्धं वसु धनं प्रयच्छत दत्त । ॥दाण् दाने । "पाघ्राध्मा[स्थाम्ना]दाण्०" इत्यादिना यच्छादेशः॥ ॥ हे पितरः ते यूयम् इह अस्मिन् भूलोके ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् अस्मभ्यं दधात धत्त ॥

चतुर्थी ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्तो[२] हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ ४४ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।

अत्तो इति । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । दधात ॥ ४४ ॥

हे अग्निष्वात्ताः [पितरः] । पितरो द्विविधाः । बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्चेति । तेषां भेदस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । "पितॄन् बर्हिषदो यज-

१ B V वसु. Dc वस्वः changed to वसु. Cp वसुं ।. P P² वस्वः ।. We with A C K^m R. २ So we read with A B C K^m R V Dc.

"ति। ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद् यजति ॥ पितॄन् "अग्निष्वात्तान् यजति। ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोग्निष्वात्ताः" इति [तै° ब्रा° १. ६. ९. ६]। कृतसोमयागाः पितरो बर्हिषत्संज्ञकाः अकृतसोमयागास्तु अग्निष्वात्तसंज्ञका इत्यर्थः। हे एतत्संज्ञकाः पितरः इह अस्मिन् यज्ञे आ गच्छत ॥ हे सुप्रणीतयः। प्रणीतिः प्रकृष्टं फलप्रापणम्। शोभना प्रणीतिर्येषां ते तथोक्ताः। आगतास्ते यूयं सदःसदः। सीदन्ति[1] अस्मिन्निति सदः उपवेशनस्थानम् पितृपितामहप्रपितामहादीनां यद्यत् स्थानं परिकल्पितं तत् स्थानं सदत प्राप्नुत। स्वेस्वे स्थाने उपविशतेत्यर्थः ॥ बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रत्तानि यद्वा शुद्धानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अत्त* भक्षयत ॥ हविरदनेन संतुष्टा यूयं नः अस्मभ्यं सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैरुपेतं रयिम् धनं दधातन* धत्त। प्रयच्छतेत्यर्थः। ॥ डुधाञ् दानधारणयोः। लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तनबादेशः ॥

पञ्चमी ॥

उप॑हूता नः पि॒तर॑ः सो॒म्यासो॑ ब॒र्हि॒ष्ये॒षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑।
त आ ग॑मन्तु त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु ते॒ऽवन्त्व॒स्मान् ॥ ४५ ॥

उप॑ऽहूताः। न॒ः। पि॒तर॑ः। सो॒म्यास॑ः। ब॒र्हि॒ष्ये॒षु। नि॒ऽधिषु॑। प्रि॒येषु॑। ते। आ। ग॒म॒न्तु॒। ते। इ॒ह। श्रु॒व॒न्तु॒। अधि॑। ब्रु॒वन्तु॒[१]। ते। अ॒व॒न्तु॒। अ॒स्मान् ॥ ४५ ॥

नः अस्माकं पितरः उपहूताः समीपम् आहूताः ॥ सोम्यासः सोम्याः सोमार्हा एवंगुणविशिष्टाः पितृपितामहप्रपितामहाः बर्हिष्येषु बर्हिषि यज्ञे भवा बर्हिष्याः तेषु प्रियेषु प्रीतिविषयेषु निधिषु निधीयमानेषु हविःषु सत्सु प्रागुदीरितास्ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु ॥ इह अस्मिन् यज्ञे ते पितरः श्रुवन्तु अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु। ॥ श्रु श्रवणे। "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक् ॥। अधि ब्रु-

१ Cp ब्र॒वं॒तु।.

1 S' सीदति.

वन्तु अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अधिवचनेन[1] अस्मान् स्वीकुर्वन्तु । न केवलम् अधिवचनमात्रम् अपि तु ते पितरः अस्मान् अवन्तु ऐहिकामुष्मिकफलप्रदानेन रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे[1] सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ४६ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । अनुऽजहिरे । सोमऽपीथम्[2] । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । सम्ऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ४६ ॥

नः अस्माकं पितुर्जनकस्य ये पितरः सन्ति ये च पितामहास्तज्जनका वसिष्ठाः[2] वसुमत्तमाः एवंगुणविशिष्टा ये पितृपितामहप्रपितामहाः सोमपीथम् सोमपानम् अनुजहिरे अनुक्रमेण हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति स्म तेभिस्तैः पितृभिः[3] संरराणः सह रममाणो यमः उशन् कामयमानः उशद्भिः कामयमानैस्तैः पितृभिः सह हवींषि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि प्रतिकामम् । कामः अभिलाषः । अभिलाषं प्रति । अभिलाषानुसारेणेत्यर्थः । अत्तु भक्षयतु ॥

सप्तमी ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविद स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥ ४७ ॥

ये । ततृषुः । देवऽत्रा[3] । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।

---

१ K V Dc अंनुजहीरे. A B अंनुजहिरे. C अंनूजहिरे. R अंनूजहीरे. Cp अनुऽजहिरे ।. P P[2] अनुऽजहिरे ।. Sâyaṇa's text : अनूजहिरे. The *Rigveda* reading is अनूहिरे, of which अनूजहिरे may be a perversion. २ Cp सोमऽपीथम् ।. ३ Cp देवत्रा ।.

---

1 S′ आधिक°. 2 S′ वशिष्ठाः. 3 S′ पितृभिः सह संरराणः रममाणः.

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । सत्यैः । कविऽभिः । ऋषिऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ ४७ ॥

देवत्रा देवेषु जेहमानाः । ॥जेहृ प्रयत्ने॥ । प्रयतमानाः व्याप्रियमाणा होत्राविदः होत्राः सप्त वषट्कर्तारः । तत्कृतान् यागान् जानन्तः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमस्य स्तुतेः [[1]कर्तारः स्तोमकर्तारः । ॥तक्षू त[1]नूकरणे । तस्मात् कर्तरि [निष्ठा]॥ । एवंगुणविशिष्टा ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति पिपासन्ति । तैर्देववन्दैः देवान् वन्द[2]न्ते प्रणमन्तीति देववन्दाः [तैः] सत्यैः सत्यफलैः कविभिः क्रान्तदर्शिभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिः घर्मसद्भिः घर्मः प्रवर्ग्यः तदुपलक्षिते सोमयागे सीदन्तीति घर्मसदः । ॥सहार्थयोगे तृतीया॥ । एवंगुणविशिष्टैः पितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अस्माकं सहस्रम् अपरिमितं धनं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । आगत्य च अस्मदीयेन हविषा पितृणां तृषं निवर्तयेति भावः ॥

अष्टमी ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा[२] इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥ ४८ ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । तुरेण ।
आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । परैः । पूर्वैः । ऋषिऽभिः ।
घर्मसत्ऽभिः ॥ ४८ ॥

ये पितरः सत्यासः सत्याः सत्यभवाः सत्यभाषणोपेता वा हविरदः हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अदन्ति भक्षयन्तीति हविरदः । हविष्पाः हविः सोमरसं पिबन्तीति हविष्पाः । तुरेण त्वरमाणेन शत्रूणां हिंसकेन

१ Cp ऋषिऽभिः I. Is not the मध्योदात्त to be accounted for by the fact that the *Rigveda* reading (पितृभिः *Rig*. 15. 9, 10) is मध्योदात्त? २ A B हविष्या, but might be intended for हविष्पा. We with C K̄[m] R V Dc.

1 S′ leaves a blank space for about ten letters. 2 S′ वंदते.

वा इन्द्रेण देवैः अन्यैश्च सरथम् समानो रथो यथा भवति तथा । वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रेण देवैः सह एकं रथम् उपारूढा वर्तन्त इत्यर्थः । तैः सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः शोभनधनैः शोभनप्रज्ञैर्वा परैः उत्कृष्टैः पूर्वैः पूर्वपुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः घर्मसद्भिः यज्ञे सीदद्भिः एवंगुणविशिष्टपितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आ याहि [आ]गच्छ ॥

नवमी ॥

उप॑ सर्प मा॒तरं॑ भूमि॑मे॒तामु॑रु॒व्यच॑सं पृथि॒वीं सु॒शेवा॑म् ।
ऊर्ण॑म्रदाः पृथि॒वी दक्षि॑णावत ए॒षा त्वा॑ पातु प्रप॑थे पु॒रस्ता॑त् ॥ ४९ ॥

उप॑ । स॒र्प॒ । मा॒तर॑म् । भूमि॑म् । ए॒ताम् । उ॒रु॒ऽव्यच॑सम् । पृथि॒वीम् सु॒ऽशेवा॑म् ।
ऊर्ण॑ऽम्रदाः । पृथि॒वी । दक्षि॑णाऽवते । ए॒षा । त्वा॒ । पा॒तु॒ । प्रऽप॑थे । पु॒रस्ता॑त् ॥ ४९ ॥

हे प्रेत मातरम् जननीम् एतां भूमिम् उप सर्प उपगच्छ । कीदृशीम् । उरुव्यचसम् । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा । विस्तीर्णव्यापनां पृथिवीम् प्रथितां प्रख्यातां सुशेवाम् सुसुखाम् ॥ एषा त्वया उपसृप्ता पृथिवी दक्षिणावते दक्षिणा अस्य सन्तीति दक्षिणावान् बह्वीभिर्यज्ञसंबन्धिनीभिर्दक्षिणाभिर्युक्ताय तुभ्यम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णाभिर्विरचितकम्बलवन्म्रदीयसी मार्दवेन सुखकरी सती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेव वा प्रपथे पथो मार्गस्य प्रारम्भः प्रपथः । "ऋक्पूरब्धूः॰" इति अकारः समासान्तः । तत्र वर्तमानं त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

दशमी ॥

उच्छ्व॑ञ्चस्व पृथिवि॒ मा नि बा॑धथाः॑ सूपाय॒नास्मै॑ भव सूपसर्प॒णा ।
मा॒ता पु॒त्रं यथा॑ सि॒चाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (१७)

---

१ K^m बांधयाः. We with A B C R V Dc.

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपसर्पणा ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे पृथिवि भूदेवते त्वम् उच्छ्वञ्चस्व । ॥ श्वञ्चतिर्गतिकर्मा ॥ । उच्छूनावयवा पुलकिता भव । एनम् उपसृप्तं पुरुषं मा नि बाधथाः कार्कश्येन मा बाधस्व । अपि च अस्मै पुरुषाय सूपायना सुखेन उपगन्तुम् अर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव । यथा येन प्रकारेण माता जननी स्वकीयं पुत्रं सिचा चेलाञ्चलेन अभिच्छादयति तथा एनं त्वाम् उपगतं पुरुषम् हे भूमे त्वमपि अभ्यूर्णुहि अभितः प्रच्छादय । यथा अस्य शीतवातोष्णादिजनितदुःखं न भवति तथा एनं त्रायस्वेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ् छादने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"उच्छ्वञ्चमाना" [५१] इत्याद्याया ऋचो विनियोग उक्तः ॥

पात्रचयनकर्मणि यजमानस्य उदरे इडापात्रं निधाय "इमम् अग्ने" [५३] इति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते ॥

यदि आहिताग्निः एकाग्निर्वा सर्पव्याघ्रादिभिर्म्रियेत तर्हि "यत् ते कृष्णः शकुनः" [५५] इत्यनया सर्पदंशनस्थानं दंष्ट्र्यादिकृतव्रणस्थानं वा अग्निना दहेत् ॥

"पयस्वतीः" [५६] इति ऋचा शवदहनानन्तरं स्नानं कुर्यात् ॥

"शं ते नीहारः" [६०] इत्यनया अभिमन्त्रिताभिर्जलक्षीरमिश्रिताभिरोषधीभिर्ब्राह्मणस्य अस्थीनि सिञ्चेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतः स्योना विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ ५१ ॥

१ R °श्च्युतः. We with A B C Dc K̊ (m).

1 S′ °दर्शन° for °दंशन°.

उत्ऽश्वञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । स्योनाः । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ ५१ ॥

उच्छ्वञ्चमाना उच्छूयमानावयवा पुलकितशरीरा पृथिवी सु तिष्ठतु सुखेन अवतिष्ठताम् । तत्र श्मशानदेशे सहस्रम् सहस्रसंख्याका अपरिमिता मिथः मीयमानाः स्थाप्यमाना ओषधयः उप श्रयन्ताम् उपेत्य आश्रिता भवन्तु । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् ओषधिवनस्पतयस्तत्र उपाश्रितास्तस्मात् ते घृतश्चुतः घृतस्राविणः अत एव स्योनाः सुखकरा अस्मै मृतपुरुषाय गृहासः गृहाः विश्वाहा सर्वाणि अहानि । ⌛अत्यन्तसंयोगे द्वितीया⌛ । सर्वकालम् अत्र श्मशानदेशे शरणाः रक्षकाः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

उत् ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत् परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्ति ते तत्र यमः सादना ते कृणोतु ॥ ५२ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निऽदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।
एताम् । स्थूणाम् । पितरः । धारयन्ति । ते । तत्र । यमः । सदना । ते । कृणोतु ॥ ५२ ॥

हे मृतपुरुष ते तुभ्यं त्वदर्थम् इमां पृथिवीम् उत् ऊर्ध्वं स्तभ्नामि धारयामि । ⌛ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे । क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः⌛ ॥ त्वत् परि तव परितः इमं लोकम् सर्वप्राण्यधिष्ठितं भूलोकं

१ Cp सयंताम् ।. २ Cp °श्च्युतः ।. P °श्च्युतः ।. P[2] °श्रुतः ।. ३ Cp असै ।. ४ R लोकं. Dc लोकं changed to लोगं. P लोकम् ।. P[2] लोगम् ।. We with A B C Dc K[m] P[2] V. ५ A B C R V Dc रिषन्. P P[2] रिषन् ।. Cp रिषन् ।. We with K[m].

1 S′ °मानावयवा वा. 2 S′ स्मशान°. 3 Sâyaṇa's text too: मिथः.

निदधत् निक्षिपन् अहं मो रिषम् मैव हिंसितो भूवम् ॥ तत्र तस्याम् उत्तम्भनेन धृतायां भूम्यां ते त्वदर्थं पितरः पितृदेवताः एतां प्रसिद्धां स्थूणां तव गृहनिर्माणाय धारयन्ति स्थापयन्ति । यमस्तत्र ते तव सादना सदनानि गृहाणि कृणोतु करोतु । ⌛"शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः⌛ ॥

तृतीया ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।

अयम् । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

हे अग्ने इमं चीयमानं चमसम् भक्षणसाधनम् इडापात्रं मा वि जिह्वरः कुटिलं मा कार्षीः । ⌛ह्वृ कौटिल्ये । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । "न माङ्योगे" इति अडभावः⌛ । यश्चमसो देवानाम् अग्न्यादीनां प्रियः प्रीतिकरः । उत अपि च सोम्यानाम् सोमार्हाणां पितृणां प्रियः । "उपहूता नः पितरः सोम्यासः" इति हि उक्तम्[४५] । देवपानः देवाः पिबन्ति अनेन अमृतम् इति देवपानः ॥ एवंगुणविशिष्टो योयं चमसस्तस्मिन् अमृताः अमरणधर्माणः सर्वे देवा इन्द्रादयो मादयन्ताम् माद्यन्तु । तत्रत्यहविरास्वादनेन तृप्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाबिभर्वाजिनीवते ।

तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा । पूर्णम् । चमसम् । यम् । इन्द्राय । अबिभः । वाजिनीऽवते ।

१ K यमिन्द्रा°. Dc यमिंद्रा° changed to यमिंद्रा° We with A B C R V. २ Cp वाजिनीऽवते ।.

तस्मिन् । कृणोति । सुऽकृतस्य । भक्षम् । तस्मिन् । इन्दुः । पवते । विश्वऽदानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा [एतन्नामकः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कश्चिद् ऋषिः] वाजिनीवते वाजः अन्नम् हविर्लक्षणम् अस्याम् अस्तीति वाजिनी यज्ञक्रिया । तद्वते इन्द्राय पूर्णम् सोमादिहविषा पूरितं यं चमसम् अबिभः भृतवान् । ॥ बिभर्तेर्लङि प्रथमैकवचने[1] रूपम् ॥ । इन्द्रप्रीत्यर्थं हविर्भिः पूर्णं यं चमसं संभृतवान् इत्यर्थः । तस्मिन् चमसे सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य यज्ञस्य[2] संबन्धि भक्षम् भक्षणं हुतशिष्टहविषो भक्षणं कृणोति करोति । ऋत्विजां गण इत्यर्थः । तथा तस्मिन् अथर्वकृते चमसे विश्वदानीम् सर्वदा इन्दुः सोमः पवते अमृतरसात्मकः स्रवति । ॥ पूङ् पवने । भौवादिकः । विश्वदानीम् इति । विश्वशब्दाद् दानीं प्रत्ययः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद् विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ ५५ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ५५ ॥

हे पुरुष ते त्वदीयं यत् अङ्गं कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनः पक्षी काकादिः आतुतोद व्यथितं दष्टं कृतवान् । ॥ तुद व्यथने ॥ । तथा पिपीलः विषदंष्ट्रः[3] पिपीलिकाविशेषः उत वा अपि वा सर्पः श्वापदः शुनः पदानीव पदानि यस्य स श्वापदो व्याघ्रादिः आतुतोदेति सर्वत्र संबध्यते । तद् अङ्गं विश्वात् विश्वं सर्वम् अत्तीति विश्वात् सर्वभक्षकः

१ CP यः ।: २ CP विश्वऽअत् ।.

1 S′ मध्यमैक°. 2 S′ यज्ञसंबंधि for यज्ञस्य संबन्धि. 3 S′ °दंष्टः for °दंष्ट्रः.

अग्निः अगदम् गदो रोगः तद्रहितं कृणोतु करोतु । यः सोमः ब्राह्मणान् ऋत्विग्यजमानान् आविवेश रसरूपेण अन्तः प्रविष्टवान् तादृशः सोमोपि । अगदं कृणोत्विति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं पयः ।
अपां पयसो यत् पयस्तेन मा सह शुम्भतु[1] ॥ ५६ ॥

पयस्वतीः । ओषधयः । पयस्वत् । मामकम् । पयः ।
अपाम् । पयसः । यत् । पयः । तेन । मा । सह । शुम्भतु ॥ ५६ ॥

ओषधयः व्रीहियवाद्याः प्रसिद्धाः याश्च अन्याः फलपाकान्ताः ताः सर्वाः पयस्वतीः अस्मदर्थं पयस्वत्यः । पयःशब्देन सारभूतोंऽश उच्यते । सारवत्यो भवन्तु । ॥जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ । मामकम् मत्संबन्धि मम शरीरस्थितं यत् पयः सारभूतं बलं तदपि पयस्वत् सारवद् भवतु । तथा अपाम् उदकानां संबन्धिनः पयसः सारभूतांशस्य यत् पयः सारभूतः उत्कृष्टोंऽशः[1] स तेन ओषध्यादिगतेन सर्वेण पयसा सह मा मां शुम्भतु शोभनं करोतु । जलाभिमानी वरुणः स्नानेन मां शोधयत्विति भावः । ॥शुभ शुम्भ दीप्तौ॥ ॥

सप्तमी ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे[2] ॥ ५७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । स्पृशन्ताम् ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ५७ ॥

---

१ B V शुंभत. Dc शुंभतु changed to शुंभत. We with B C K̊ R P P̊. २ B योनिमग्ने. We with A R S̊ V Dc (as given at Book XII. 2. 31).

---

1 S′ omits °ऽशः स तेन.

"इमा नारीः" इत्येषा सप्तमी पूर्वम् आम्नाता[१२.२.३१] । तत्रैव व्याख्याता ॥ अर्थस्तु । इमाः प्रेतकुलोत्पन्ना नार्यः वैधव्यरहिताः सुपतिकाः सत्यः सर्पिर्मिश्रेण आञ्जनेन संसृष्टा भवन्तु । अश्रुरहिता रोगरहिताः शोभनाभरणा अपत्यजनन्यः अपत्योत्पादनाय योनिम् आ रोहन्त्विति ॥

अष्टमी ॥

सं ग॑च्छस्व पि॒तृभि॒: सं य॒मेने॑ष्टापू॒र्तेन॑ प॒र॒मे व्यो॑मन् ।
हि॒त्वाव॒द्यं पु॒न॒र॒स्त॒मेहि॒ सं ग॑च्छतां त॒न्वा॑ सु॒वर्चा॑: ॥ ५८ ॥

सम् । ग॒च्छ॒स्व॒ । पि॒तृऽभि॑: । सम् । य॒मेन॑ । इ॒ष्टा॒पू॒र्तेन॑ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।

हि॒त्वा । अ॒व॒द्यम् । पुन॑: । अस्त॑म् । आ । इ॒हि॒ । सम् । ग॒च्छ॒ता॒म् । त॒न्वा॑ । सु॒ऽवर्चा॑: ॥ ५८ ॥

हे मृतपुरुष त्वं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः सं गच्छस्व पैतृमेधिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना संगतो भव । पितृषु मध्ये प्राप्तस्थानो] भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि सं गच्छस्व । तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकादपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन । इष्टम् प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं यागहोमदानादि । पूर्तम् स्मृतिपुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागारनिर्माणादि । तेन उभयेन सं गच्छस्व । तत्फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । तथा अवद्यम् पापं हित्वा त्यक्त्वा अस्तम् । गृहनामैतत् । उत्तमलोकस्थितं गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्गलोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम् संयुज्यताम् । "समो गम्यृच्छि°" इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकाद् आत्मनेपदम् ॥

१ K^m C R °वद्यं. We with A B V Dc. The word occurs elsewhere in the *Atharva* and is accented अ॒व॒द्यम्. २ Cp अवद्यम् ।. ३ Cp ग॒च्छ॒स्व॒ ।.

1 S′ has a lacuna here for about twelve letters. 2 S′ हस्तम्.

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्व१न्तरिक्षम्।
तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ ५९ ॥

ये। नः। पितुः। पितरः। ये। पितामहाः। ये। आऽविविशुः। उरु। अन्तरिक्षम्।
तेभ्यः। स्वऽराट्। असुऽनीतिः। नः। अद्य। यथाऽवशम्। तन्वः। कल्पयाति ॥ ५९ ॥

नः अस्माकं पितुः जनकस्य ये पितरः जनका ये च पितामहास्तेषामपि उत्पादयितारः। पूजार्थं बहुवचनम्। पितृपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः। ये च अन्ये गोत्रजा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आविष्टाः प्रविष्टाः। तेभ्यः। ※षष्ठ्यर्थे चतुर्थी※। तेषां तन्वः शरीराणि अद्य इदानीं स्वराट् स्वयमेव राजा असुनीतिः असूनां नेता एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं यथावशम् यथाकामं कल्पयाति कल्पयतु। तत्रतत्र फलोपभोगाय शरीराणि संपादयत्वित्यर्थः ॥

दशमी ॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते प्रुष्वाव शीयताम्।
शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति।
मण्डूक्य१प्सु शं भुव इमं स्व१ग्निं शमय ॥ ६० ॥ (१८)

शम्। ते। नीहारः। भवतु। शम्। ते। प्रुष्वा। अव। शीयताम्।
शीतिके। शीतिकाऽवति। ह्लादिके। ह्लादिकाऽवति।
मण्डूकी। अप्ऽसु। शम्। भुवः। इमम्। सु। अग्निम्। शमय ॥ ६० ॥

हे प्रेतपुरुष नीहारः अवश्यायः ते तव शं भवतु सुखकरो भवतु।

---

१ K V Dc मण्डूक्या३. R मण्डूक्या (no kampa). C has no kampa and reads मण्डूक्य॰. २ Cp ह्लादके। ह्लादका॰. P ह्लादके। ह्लादका॰।. ३ Cp सम्।.

दाहजनितम् औष्ण्यं शमयत्वित्यर्थः । तथा प्रुष्वा[1] विप्रुड्रूपेण स्रवन् उ-
त्सः ते तव शम् सुखं यथा भवति तथा अव शीयताम् अवपततु । अ-
धोमुखं स्रवत्वित्यर्थः ॥ हे शीतिके शीतस्य कारिणि । ओषधिविशेषस्ये-
यं संज्ञा । हे शीतिकावति शीतिकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि हे ह्लादिके[2] ह्ला-
दः सुखम् तत्कारिणि ओषधे हे ह्लादिकावति ह्लादकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि
मण्डूक्यां मण्डूकस्य स्त्री मण्डूकी तया । यद्वा मण्डूकपर्णाख्यया ओष-
ध्या अस्य दग्धस्य पुरुषस्य शं भव । दाहशमनहेतुर्भवेत्यर्थः । तदर्थम्
इमं दाहकम् अग्निं सुष्ठु शमय शान्तं कुरु ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"विवस्वान् नः"[६१] इत्यादिभिः सप्तभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि
कर्ता सर्वे गोत्रिणश्च श्मशानस्य[3] पश्चाद्भागे स्थित्वा प्रेतम् उपतिष्ठेरन् ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि वैवस्वते स्थालीपाके "विवस्वान् नो अभयम्"
इति द्वाभ्यां प्रत्यृचं द्वे आहुती जुहुयात् । युक्ताभ्यां तृतीयाम् आहुतिं
कुर्यात् ॥

तथा एताभ्यामेव हुतशेषम् अभिमन्त्र्य समानोदका गोत्रिणः कर्तारं
प्राशयेयुः ॥

संचयने "विवस्वान् नः" इति त्र्यृचम् "इन्द्र क्रतुम्"[६७] इत्येतां
च स्वस्त्ययनार्थं जपेत् ॥

"यास्ते धानाः"[६९] इति द्वाभ्यां तिलमिश्रा धाना अस्थ्नाम् उप-
रि आदध्यात् । "पुनर्देहि"[७०] इति ऋचा अस्थीनि वृक्षमूलाद् आ-
ददीत यदि अस्थीनि वृक्षमूले[4] पूर्वं स्थापितानि स्युः ॥

"आ रभस्व"[७१] इति तिसृभिः प्रेतशरीरे दत्तम् अग्निं काष्ठैर्दीपयेयुः ॥

"ये ते पूर्वे परागताः"[७२] इति ऋचा सर्पिर्मधुभ्यां चरुम् अ-
भिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञे अनया निरुप्तानां पिण्डानाम् उपरि घृतधारां
निनयेत् ॥

---

1 S′ पृष्वा. 2 Sâyaṇa's text: ह्लादके ह्लादुकावति, but he explains ह्लादके and ह्लाद-
कावति respectively. 3 S′ स्मशान°. 4 S′ वृक्षमूलं.

तत्र प्रथमा ॥

विवस्वान् नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः।
इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मय्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान्। नः। अभयम्। कृणोतु। यः। सुऽत्रामा। जीरऽदानुः। सुऽदानुः। इह। इमे। वीराः। बहवः। भवन्तु। गोऽमत्। अश्वऽवत्। मयि। अस्तु। पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् एतत्संज्ञक आदित्यो नः अस्माकम् अभयम् मरणजनितभीतिराहित्यं कृणोतु करोतु। तथा जीरदानुः जीवनस्य कर्ता। ⌛जीव प्राणधारणे। "जीवे रदानुक्" इति[1]⌛। यद्वा ⌛रकि ज्यः संप्रसारणम् इति [उ॰ २. २३.] ज्या वयोहानौ इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः संप्रसारणं च⌛। जीरस्य वयोहानेर्दाता जीरदानुः। सुदानुः शोभनदानुः। एवंगुणविशिष्टो यः सुत्रामा सुष्ठु त्राता एतत्संज्ञको देवः सोपि अस्माकम् अभयं कृणोत्विति संबन्धः ॥ इह अस्मिन् लोके इमे वीराः पुत्रपौत्रादयः अस्माकं बहवः बहुला भवन्तु। तथा गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्ववत् बह्वश्वोपेतं पुष्टम् पोषकं धनं मयि आत्मनि अस्तु भवतु। मरणजनितभीतिपरिहारेण पुत्रपौत्रादिसमृद्धिर्धनसमृद्धिश्च अस्माकं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

विवस्वान् नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युरमृतं न ऐतु।
इमान् रक्षतु पुरुषाना जरिम्णो मो ष्वेषामसवो यमं गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान्। नः। अमृतऽत्वे। दधातु। परा। एतु। मृत्युः। अमृतम्। नः। आ। एतु।

---

१ BKV विवस्वान्नो. Dc विवस्वान्नो changed to विवस्वान्नो. We with ACK^m R.

1 See the *Kâs'ikâ* on *Pâṇini VI.* 1. 66.

इमान् । रक्षतु । पुरुषान् । आ । जरिम्णः । मो इति । सु । एषाम् । अ-
सवः । यमम् । गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान् आदित्यो नः अस्मान् अमृतत्वे अमरणत्वे दधातु स्थापयतु ॥ तत्प्रसादात् मृत्युः मरणकारी देवः परैतु पराङ्मुखो गच्छतु । अमृतम् अमरणं नः अस्मान् एतु[1] प्राप्नोतु ॥ आ जरिम्णः । जराया भावो जरिमा । जरावस्थापर्यन्तम् इमान् अस्मदीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन् रक्षतु पालयतु ॥ एषां पुरुषाणाम् असवः प्राणाः सु सुष्ठु मो मैव यमम् वैवस्वतं गुः गच्छन्तु । विवस्वता यमस्य पित्रा रक्षितत्वाद् इति भावः । इण् गतौ । माङि लुङि "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥

तृतीया ॥

यो दध्रे अन्तरिक्षे न मह्ना पितृणां कविः प्रमतिर्मतीनाम् ।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ६३ ॥

यः । दध्रे । अन्तरिक्षे । न । मह्ना । पितृणाम् । कविः । प्रऽमतिः । मतीनाम् ।
तम् । अर्चत । विश्वऽमित्राः । हविःऽभिः । सः । नः । यमः । प्रऽतरम् ।
जीवसे । धात् ॥ ६३ ॥

यो यमः कविः क्रान्तदर्शी प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धिः मह्ना स्वमहिम्ना मतीनाम् मन्तृणा[2] स्तोतृणां पितृणाम् । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पितॄन् अन्तरिक्षेण अ-

१ Cp असवः. २ A C अन्तरिक्षेन (doubtless for अन्तरिक्षे न). Dc अंतरिक्षेण changed to अंतरिक्षे न. R अन्तरिक्षेण (doubtless for अन्तरिक्षे न). We with B K P P V. Sâyaṇa's own text is अंतरिक्षेन (i. e. अन्तरिक्षे न), but his interpretation is certainly wrong. ३ So B C K R V Dc. Sâyaṇa takes it as a vocative. But it can be taken as a nominative. ४ Cp दध्रे ।.

1 Sâyaṇa's reading in his text too : अमृतं न एतु, not अमृतं न ऐतु. 2 S' मंत्रूणां स्तोत्रूणां पित्रूणां for मन्तृणां स्तोतृणां पितृणां.

न्तरा क्षान्तेन लोकेन दध्रे धारयति हे विश्वमित्राः सर्वजनमित्रभूता ब्राह्मणाः तं तादृशं यमं हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अर्चत पूजयत ॥ सोर्चितो यमो नः अस्मान् जीवसे जीवनाय प्रतरम् प्रकृष्टतरं धात् दधातु धारयतु । ॥प्रशब्दात् तरप् । "अमु च च्छन्दसि" इति अमु प्रत्ययः॥ ॥

चतुर्थी ॥

आ रो॑हत॒ दिव॑मुत्त॒मामृष॑यो॒ मा बि॑भीतन ।
सोम॑पाः॒ सोम॑पायिन इ॒दं वः॑ क्रियते ह॒विरग॑न्म॒ ज्योति॑रुत्त॒मम् ॥ ६४ ॥

आ । रो॒ह॒त॒ । दिव॑म् । उ॒त्ऽत॒माम् । ऋष॑यः । मा । बि॒भी॒त॒न॒ ।
सोम॑ऽपाः । सोम॑ऽपायिनः । इ॒दम् । व॒ः । क्रि॒य॒ते॒ । ह॒विः । अग॑न्म । ज्योति॑ः । उ॒त्ऽत॒मम् ॥ ६४ ॥

हे ऋषयः मन्त्रदर्शिनो मनुष्याः उत्तमाम् उत्कृष्टां दिवम् स्वर्गम् आ रोहत यज्ञदानादिसत्कर्मभिः प्राप्नुत । मा बिभीतन भयं मा प्राप्नुत । ॥बिभेतेर्लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तस्य तनादेशः॥ । ऋषयो विशेष्यन्ते । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । स्वयं कृतसोमयागा इत्यर्थः । सोमपायिनः अन्यानपि यजमानान् सोमं पाययन्तीति सोमपायिनः । सोमयागस्य कारयितार इत्यर्थः । दिवम् आरूढानां[1] वः युष्माकम् इदं हविः क्रियते । तेन हविषा यूयं सुखेन द्युलोके वर्तध्वम् इत्यर्थः । वयं च युष्मत्प्रसादाद् उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः प्रकाशं चिरकालजीवनम् अगन्म गच्छेम ॥

पञ्चमी ॥

प्र के॒तुना॑ बृह॒ता भा॑त्य॒ग्निरा रोद॑सी वृष॒भो रो॑रवीति ।
दि॒वश्चि॒दन्ता॑दुप॒मामुदा॑नड॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षो व॑वर्ध ॥ ६५ ॥

प्र । के॒तुना॑ । बृ॒ह॒ता । भा॒ति॒ । अ॒ग्निः । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भः । रो॒र॒वी॒ति॒ ।

1 S' दिविमारूढानां.

दिवः । चित् । अन्तात् । उपऽमाम् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे ।
महिषः । ववर्ध ॥ ६५ ॥

अयम् अग्निः केतुना केतयित्रा ध्वजेन बृहता महता धूमेन प्र भाति प्रकर्षेण दीप्यते ॥ तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अभिलक्ष्य वृषभः कामानां वर्षकः अयम् अग्नी रोरवीति भृशं शब्दं करोति ॥ माम् उप मत्समीपे दिवश्चिदन्तात् । चिच्छब्दः अप्यर्थे । आकाशस्य पर्यन्तादपि अयम् अग्निः उदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोत् ॥ तदनन्तरम् अपाम् उदकानाम् उपस्थे उपस्थाने अन्तरिक्षप्रदेशे महिषः । महन्नामैतत् । महान् भूत्वा ववर्ध ववृधे । प्रवृद्धोभूद् इत्यर्थः । ॥वृधु वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ ॥

षष्ठी ॥

नाके सुपर्णमुप[2] यत् पतन्तं हृदा[3] वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभिऽअचक्षत । त्वा ।
हिरण्य[5]ऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

कं सुखम् अकं दुःखम् । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । ॥"नभ्राण्नपात्°" इत्यादि[1]ना नञः प्रकृतिभावः॥ । तस्मिन् नाके स्वर्गलोके पतन्तम् गच्छन्तं सुपर्णम् शोभनपतनम् उपलक्ष्य हृदा मनसा वेनन्तः । ॥वेनतिः कान्तिकर्मा॥ । कामयमानाः हे प्रेत त्वा त्वां यत् यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति [2]तदानीम् हिरण्यपक्षम् हिरणमयपक्षोपेतं वरुणस्य एतत्संज्ञस्य देवस्य दूतम् । वरुणः खलु सत्यानृतविभागेन प्राणिनां शिक्षकः । श्रूयते हि । "यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्" इति [ऋ° ७. ४९. ३] ।

१ P उपऽमाम् ।. P[2] उप । माम् ।. Cp उप । माम् ।. २ R °मुपयत्पतंतं. Dc °मुपयत्पतंतं changed to °मुपयत्पतंतं. C °मुपयत्पतंतं. ३ B हृदा. Dc हृदा changed to हृदा. We with ACKRV. ४ So PP[2] Cp. ५ Cp हिरण्यऽपक्षम् ।.

1 S′ om. °त्यादि°. 2 S′ इदानीं.

"अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति" इति च [तै॰ब्रा॰ १.७.२.६]। अतो वरुणस्य शिक्षकत्वात् तत्समीपे दूतवद् वर्तमानम् इत्यर्थः। यमस्य योनौ गृहे शकुनम् शकुनिवद् वर्तमानं भुरण्युम् भर्तारम्। हे मृत त्वां पश्यन्तीति शेषः॥

सप्तमी॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा।
शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि॥ ६७॥

इन्द्र। क्रतुम्। नः। आ। भर। पिता। पुत्रेभ्यः। यथा।
शिक्ष। नः। अस्मिन्। पुरुऽहूत। यामनि। जीवाः। ज्योतिः। अशीमहि॥ ६७॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव क्रतुम् कर्म सोमयागादिलक्षणम् यद्वा तद्विषयं ज्ञानं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर यथा येन प्रकारेण पिता पुत्रेभ्यः अभिमतं फलम् आहरति तद्वत्॥ हे पुरुहूत पुरुभिर्यजमानैराहूत अस्मिन् यामनि याने संसारगमने नः अस्मान् शिक्ष अनुशाधि। यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा। नः अस्मभ्यम् अभिमतफलं प्रयच्छेत्यर्थः। वयं च त्वत्प्रसादात् जीवाः चिरकालजीवनोपेता ज्योतिः प्रकाशम् इहलोकसुखानुभवम् अशीमहि प्राप्नुयाम॥

अष्टमी॥

अपूपापिहितान्[१] कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन्[२]।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः॥ ६८॥

अपूपऽअपिहितान्। कुम्भान्। यान्। ते। देवाः। अधारयन्।
ते। ते। सन्तु। स्वधाऽवन्तः। मधुऽमन्तः। घृतऽश्चुतः[३]॥ ६८॥

---

१ AB °पिहिता कुं°. We with C K^m R V Dc. २ B C K^m R V Dc अंधारयन्. We with Cp. ३ Cp °श्च्युतः।.

---

1 S′ omits °राहूत अस्मिन् यामनि, and leaving a blank space for about eight letters reads यानि यान संसार° &c.

हे प्रेत ते तुभ्यं त्वदर्थम् अपूपापिहितान् अपूपैरपिहितान् छादितान् यान् कुम्भान् घृतमध्वादिपूर्णान् देवा अधारयन् तवोपभोगाय धारितवन्तः ते[1] कुम्भाः स्वधावन्तः अन्नवन्तः मधुमन्तः मधुनोपेता घृतश्चुतः घृतस्राविणश्च ते तुभ्यं सन्तु भवन्तु ॥

नवमी ॥

यास्ते॑ धा॒ना अ॑नुकि॒रामि॑ ति॒लमि॑श्राः स्व॒धाव॑तीः ।
तास्ते॑ सन्तु वि॒भ्वीः प्र॒भ्वीस्तास्ते॑ य॒मो राजानु॑ मन्यताम्[१] ॥ ६९ ॥

याः । ते॒ । धा॒नाः । अ॒नु॒ऽकि॒रामि॑ । ति॒लऽमि॑श्राः । स्व॒धाऽव॑तीः ।
ताः । ते॒ । स॒न्तु॒ । वि॒ऽभ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ताः । ते॒ । य॒मः । राजा॑ । अनु॑ ।
म॒न्य॒ता॒म् ॥ ६९ ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं तिलमिश्राः तिलैर्मिश्रिताः स्वधावतीः स्वधाकारवतीः स्वधोदकवतीर्वा या धानाः । भृष्टयवा धाना उच्यन्ते । अनुकिरामि आनुपूर्व्येण विक्षिपामि । समर्पयामीत्यर्थः । कॄ विक्षेपे । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । ता धानास्ते तुभ्यं विभ्वीः विभ्व्यः विविधा भवन्त्यः[2] विभुत्वगुणोपेता वा प्रभ्वीः प्रभ्व्यः प्रभवन्त्यः तृप्तिजननसमर्थाश्च सन्तु भवन्तु ॥ राजा राजमान ईश्वरो यमः ते तव ता धाना अनु मन्यताम् भोक्तुम् अनुजानातु । विभुशब्दात् प्रभुशब्दाच्च "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष् । जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

दशमी ॥

पुन॑र्देहि वनस्पते॒ य ए॒ष निहि॑त॒स्त्वयि॑ ।
यथा॑ य॒मस्य॒ साद॑न॒ आसा॑तै वि॒दथा॒ वद॑न् ॥ ७० ॥

पुन॑ः । दे॒हि॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । यः । ए॒षः । निऽहि॑तः । त्वयि॑ ।
यथा॑ । य॒मस्य॑ । सद॑ने । आसा॑तै । वि॒दथा॑ । वद॑न् ॥ ७० ॥

---

१ K मन्यंताम्. We with A B C R V Dc.

---

1 S' ते कुंभास्ते for ते कुम्भाः. 2 S' भवत्यः.

हे वनस्पते वृक्षविशेष त्वयि य एषः अस्थ्यात्मकः पुरुषो निहितः निक्षिप्तः पूर्वम् तं पुनर्देहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । किमर्थम् इति चेत् उच्यते । यथा येन प्रकारेण यमस्य राज्ञः सदने गृहे विदथा विदथानि विज्ञानानि । यद्वा यज्ञनामैतत् । यज्ञात्मकानि स्वार्जितानि कर्माणि वदन् ब्रुवन् प्रकाशयन् आसातै आसीत उपविशेत् । तदर्थं पुनर्देहीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

आ रंभस्व जातवेदस्तेजंस्वद्धरों अस्तु ते ।
शरींरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतांमु लोके ॥ ७१ ॥

आ । रभस्व । जातऽवेदः । तेजंस्वत् । हरंः । अस्तु । ते ।
शरींरम् । अस्य । सम् । दह । अथं । एनम् । धेहि । सुऽकृतांम् । ऊं इतिं । लोके ॥ ७१ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां[1] वेदितरग्ने आ रभस्व मृतं दग्धुम् उपक्रमस्व ॥ ते तव तेजस्वत् तेजोभिर्ज्वालाभिर्युक्तं हरः रसहरणशीलं दहनसामर्थ्यम् अस्तु भवतु ॥ अस्य मृतस्य शरीरं सं दह सम्यग् दह । यथा भस्मसाद् भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ अथ शरीरदहनानन्तरम् एनं पुरुषं सुकृताम् पुण्यकृतां लोके स्वर्गे धेहि स्थापय । यत्र पुण्यकृतो निवसन्ति तं लोकं प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

ये ते पूर्वे परांगता अपंरे पितरंश्च ये ।
तेभ्यों घृतस्यं कुल्यैंतु[१] शतधांरा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

ये । ते । पूर्वे । परांऽगताः । अपंरे । पितरंः । च । ये ।
तेभ्यंः । घृतस्यं । कुल्या । एतु । शतऽधांरा । विऽउन्दती ॥ ७२ ॥

ते* प्रसिद्धा ये पूर्वे पूर्वभाविनः पूर्वम् उत्पन्ना ज्येष्ठाः पितरः पराग-

---

१ K^m कुल्यैंतु. Dc कुल्यैंतु changed to कुल्यैंतु. Cp कुल्यां ।. B कुलैतुं. We with A C R V.

---

1 S' प्राणानां for प्राणिनां.

ताः पराङ्मुखं गताः । अपुनरावृत्तये गता इत्यर्थः । ये च अपरे अपरभाविनः पश्चाद् उत्पन्नाः पितरः तेभ्यः सर्वेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । घृतस्य कुल्या क्षरणशीलस्य सर्पिषः कुल्या एतु गच्छतु । कुल्या कृत्रिमा सरित् इति निघण्टुः । घृतपूर्णा कुल्या प्रवहत्वित्यर्थः । कीदृशी सा । शतधारा शतसंख्यधाराभिरुपेता । अत एव व्युन्दती विविधम् आर्द्रीकुर्वती ॥

त्रयोदशी ॥

एतदा रोह वयं उन्मृजानः स्वा इह बृहदु दीदयन्ते ।
अभि प्रेहि मध्यतो मापं हास्थाः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र ॥७३॥ (१९)

एतत् । आ । रोह । वयः । उत्ऽमृजानः । स्वाः । इह । बृहत् । ऊं इति । दीदयन्ते ।
अभि । प्र । इहि । मध्यतः । मा । अप । हास्थाः । पितृणाम् । लोकम् । प्रथमः । यः । अत्र ॥ ७३ ॥ (१९)

हे मृतपुरुष एतत् परिदृश्यमानं संनिहितं वयः । वियन्ति गच्छन्ति अस्मिन्निति वयः अन्तरिक्षम् । एतद् आ रोह आरूढो भव । किं कुर्वन् । उन्मृजानः उन्मार्जनं कुर्वन् । शरीराद् उत्क्रमणेन स्वात्मानं शोधयन्नित्यर्थः ॥ स्वाः ज्ञातयः इह अस्मिन् लोके बृहत् अधिकं दीदयन्ते दीप्यन्ताम् । समृद्धा निवसन्तु । ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ । उशब्दः पदपूरणः ॥ आरोहणार्थं मध्यतः बन्धुजनमध्याद् अभि प्रेहि लोकान्तरम् अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गच्छ ॥ अत्र अस्मिन् द्युलोके यः पितृणां संबन्धी प्रथमः मुख्यो लोकः तं लोकं मा अप हास्थाः मा परित्यजेः । चिरं तत्रैव निवसेत्यर्थः । ॥ ओहाक् त्यागे ॥ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

---

१ A B C K̈ R V उन्मृजानः. Dc उन्मृजानः changed to उन्मृजानः. Cp उत्ऽमृजानः ।. We with Cp and the original reading of Dc.

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र "आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः" इत्यादिभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिश्चितिस्थम् आहिताग्निं प्रेतम् उपतिष्ठेत ॥

"आ रोहत जनित्रीम्" [१] इत्यनया ऋचा देशान्तरमृतस्य आहिताग्नेरेकाग्नेश्च अरणिद्वयम् अग्नौ प्रतापयेत् ॥

"जुहूर्दाधार द्याम्" [५] "ध्रुव आ रोह" [६] इत्याभ्याम् ऋग्भ्यां प्रेताङ्गेषु प्रक्षेप्याणि[1] यज्ञपात्राणि अनुमन्त्रयेत ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।
अवाड्ढव्येषितो हव्यवाह[2] ईजानं युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥ १ ॥

आ । रोहत । जनित्रीम् । जातऽवेदसः । पितृऽयानैः । सम् । वः । आ । रोहयामि ।
अवाट् । हव्या । इषितः[3] । हव्य[4]ऽवाहः । ईजानम् । युक्ताः । सुऽकृताम् । धत्त । लोके ॥ १ ॥

हे जातवेदसः । वैतानिकाग्न्यपेक्षया बहुवचनम् । "पञ्चा हि स तर्हि भवति" इति श्रुतेः प्रत्यहं होमानन्तरम् आहवनीयशक्तेर्गार्हपत्येऽनुप्रवेशाद् एतद्योनेर्[2]दक्षिणाग्नेश्च तत्रैवानुप्रवेशाद् बहुवदुक्तिः । स्मार्ताग्निपक्षे पूजायां बहुवचनम् । जातानि भूतानि विदन्ति जातैः प्राणिभिर्विद्यन्ते ज्ञायन्त इति वा जातवेदसः । ॥ कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ । यद्वा वेद इति धननाम । जातस्य प्राणिमात्रस्य वेदो धनं येभ्योग्निभ्यो भवति । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषां वैदि-

१ So A B C K^m R V Dc Cp. २ So B C K^m R V Dc Cp. Sâyaṇa takes हव्यवाहः as the singular, but that is not necessary. The plural suits the passage well and consists with the accent of the MSS. In *Taittirîya Brâhmaṇa* 3. 1. 2. 11 it is doubtful whether हव्यवाहौ is the dual of हव्यवाड् or of हव्यवाह. See Rw. ३ Cp इषिता ।. P P² इषितः ।. ४ So Cp.

1 S′ प्रक्षेपाणि. 2 S′ एनयोनेर्द°.

कानां स्मार्तानां च कर्मणाम् अग्निसाध्यत्वात् तत्कर्मफलस्य प्रापयितारः
हे गार्हपत्यादयोऽग्नयः जनित्रीम् स्वोत्पादिकाम् अरणिम् । ⧗ “ज-
निता मन्त्रे” इति निपातनात् णिलोपः । प्रत्येकविवक्षया एकवच-
नम् ⧗ । आ रोहत शक्त्यात्मना प्रविशत ॥ अहमपि अरणी आ
रोहतो वः युष्मान् पितृयाणैः । पितरो यान्ति एभिः पथिभिः पित्र्यं
लोकम् इति पितृयाणाः पन्थानः । ⧗ करणे ल्युट् ⧗ । द्वि-
विधो हि मार्गः देवयानः पितृयाण इति । देवलोकप्राप्तिसाधनभूतो दे-
वयानः । पितृलोकप्रापक इतरः । तत्र तैः पितृयाणैः समा रोहयामि
सम्यक् विधिपूर्वकम् अधिरोहयामि अरण्योः । अग्नीनां तत्रानुप्रवेशे प-
था भाव्यम् इति पितृसंबन्धात् पन्थास्तादृश उक्तः । आहिताग्नेर्मृतत्वाद्
उत्तरत्र तेन अग्निभिः साध्यानां कर्मणाम् अभावात् समारोपणम् ॥ इतः
पूर्वं तु हव्यवाहः । द्विविधं हि हविः । दैवं हविर्हव्यम् पित्र्यं हविः
कव्यम् । पूर्वं[1] पित्र्यहविःसंबन्धाभावात् हव्यम् इत्युक्तम् । हव्यं दैवं व-
हतीति हव्यवाहः अग्निः । ⧗ “कर्मण्यण्” । हविर्वोढृत्वाकारेण
एकत्वाद् एकवचनम् ⧗ । अग्निरपि द्विविधः । हव्यवाहनः कव्यवा-
हन इति । इषिता* इषितानि इष्टानि । ⧗ “तीषुसह°” इति इडा-
गमः ⧗ । तत्तत्फलसाधनत्वेन अभिमतानि यजमानेन दत्तानि हव्या
हव्यानि हवींषि अवाट् अवाक्षीत् । उद्दिष्टान् देवान् प्रापिपत्[2] । ⧗ व-
हेर्लुङि सिच् । “वदव्रज°” इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “बहुलं छ-
न्दसि” इति इडभावः । “झलो झलि” इति सकारलोपः । “ह-
ल्ङ्या°” इत्यादिना तिपो लोपे ढत्वजश्त्वचर्त्वानि ⧗ । अतः हे
अग्नयः यूयं युक्ताः परस्परं समवेताः सन्तः ईजानम् येन यूयम् आहि-
ता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं देशान्तरे मृतं यजमानं सुकृताम् सुकृतकर्मणां
लोके स्थाने धत्त धारयत स्थापयत । ⧗ ईजानम् इति । यजेर्लिटः
कानचि “वचिस्वपि°” इति संप्रसारणे “लिट्यभ्यासस्य°” इति अ-
भ्यासस्य संप्रसारणम् ⧗ ॥ यद्वा हे जातवेदसः जनित्रीम् अरणीम्

---

1 S′ पूर्व्यं. 2 S′ प्रापिपन्.

आ रोहत आहवनीयादिशक्तिरूपेण । अरणी आरूढवतो वः युष्मान् पितृयाणैर्मार्गैः समा रोहयामि । पुण्यलोकम् इति शेषः । यजमानस्य देशान्तरे मरणात् तत्प्रतिनिधित्वेन तदाहितानाम् अग्नीनां परलोकनयनम् । अत एव अग्नीनामपि पितृयाणः पन्था उक्तः । गार्हपत्याद्याकारेण परलोकनयने तदर्थं हविषोऽपेक्षितत्वात् हविःसद्भावं तन्नेतारम् अग्निं च दर्शयति । हव्यवाहः । अत्र हविषः अग्निदेवत्यत्वात् हव्यम् इत्युक्तम् । तद्वहतीति हव्यवाहः अग्निः । इषिता इषितानि । ⌛इष गताविति धातुः⌛ । अस्माभिः संस्कर्तृभिः प्रेषितानि[1] प्रत्तानि हव्या हव्यानि अवाट् अवाक्षीत् वक्ष्यति प्रापयिष्यति युष्मान् । ⌛वहेश्छान्दसो लुङ्⌛ । एवं पुण्यलोकं प्रापिताः हविर्भिः प्रीणयिष्यमाणाश्च हे अग्नयः यूयं युक्ताः समाहिताः सन्तः । ⌛युज समाधौ इति धातुः⌛ । ईजानम् इष्टवन्तं पुण्यलोके स्थापयतेति ॥

द्वितीया ॥

दे॒वा य॒ज्ञमृ॒तवः॑ कल्पयन्ति ह॒विः पु॑रो॒डाशं॑ स्रु॒चो य॑ज्ञायु॒धानि॑ ।
तेभि॑र्याहि प॒थिभि॑र्दे॒वयानै॒र्यैरी॑जा॒नाः स्व॒र्गं य॑न्ति लो॒कम् ॥ २ ॥

दे॒वाः । य॒ज्ञम् । ऋ॒तवः॑ । क॒ल्प॒य॒न्ति॒ । ह॒विः । पु॒रो॒डाश॑म् । स्रु॒चः । य॒ज्ञऽआ॒यु॒धानि॑ ।
तेभि॑ः । या॒हि॒ । प॒थिऽभि॑ः । दे॒वऽयानैः॑ । यैः । ई॒जा॒नाः । स्वः॒ऽगम् । य॒न्ति । लो॒कम् ॥ २ ॥

देवाः इन्द्राद्या यष्टव्या देवताः ऋतवः वसन्ताद्याश्च कालाः यज्ञं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । स्वयं हविःस्वीकारार्थं यष्टॄणां च फलसिद्ध्यर्थं यज्ञं[2] निर्मिमते[2] । तत्स्वरूपं दर्शयति[3] । हविः । चर्वाज्यसोमलक्षणं हविः । पुरोडाशम् पिष्टमयम् । स्रुचः । उपलक्षणम् एतत् । जुह्वादीनि यज्ञोपयुक्तानि । यज्ञायुधानि[4] पात्राणि आयुधवद् आयुधानि । यथा योद्धारः आयोधन-

1 S′ प्रेतानि° for प्रेषितानि°. 2 S′ यज्ञंन्निर्मिमवते. 3 S′ दर्शयतीति. 4 S′ आयुधानि for यज्ञायुधानि.

साधनैः शस्त्रादिभिर्द्विषो[1] निघ्नन्ति एवं यष्टारोपि एतैः स्रुगादिपात्रैर्यज्ञविद्वेषकारिणः स्वोपद्रवकारिणश्च परिहरन्तीति आयुधत्वोपचारः । एवं देवर्तुनिर्मितपुरोडाशयज्ञायुधात्मकयज्ञम् अनुष्ठितवन्[2] हे आहिताग्ने प्रेत त्वं [देवयानैः] देवा यान्ति एभिरिति[3] देवयानास्तैर्देवलोकप्राप्तिसाधनैस्तेभिस्तैः पथिभिः मार्गैः याहि गच्छ । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ईजानाः इष्टवन्तः कृतयज्ञाः पुरुषा यैः पथिभिः स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् स्थानं यन्ति गच्छन्ति ॥

तृतीया ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।
तेभिर्याहि[1] पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति[3] तृतीये नाके अधि
वि श्रयस्व[2] ॥ ३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । पश्य । साधु । अङ्गिरसः । सुऽकृतः । येन । यन्ति ।
तेभिः । याहि । पथिऽभिः । स्वःऽगम् । यत्र । आदित्याः । मधु । भक्षयन्ति । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाम् पन्थानम् । ॥सुपो डादेशः॥ । साधु सम्यक् । पथो वा विशेषणम् । ॥सुपो लुक्॥ । साधुं समीचीनम् अर्चिरादिमार्गम् अनु पश्य अनुक्रमेण जानीहि । ॥पश्यतिर्ज्ञानार्थः॥ । सुकृतः सुकर्माणः अङ्गिरसः एतत्संज्ञका महर्षयः अङ्गारोत्पन्नाः । "येङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्" इति ऐतरेयकश्रुतेः [ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३४] । येन पथा यन्ति स्वर्गलोकम् । अङ्गिरसां सत्त्रयागानुष्ठानेन स्वर्गलोकप्राप्तिः ऐतरेयके श्रूयते । "अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्त्रम् आसते" इति । "तं स्वर्यन्तोब्रुवन्नेतत् ते ब्राह्मण सहस्रम् इति" [इति ऐ॰ ब्रा॰ ५. १४] । तेभिः

---

१ K^m तेभ्यो या°. Dc तेभिर्या° changed to तेभ्यो या°. We with B R V C Cp. २ K^m अधि विश्रयस्व. We with B C R V Dc Cp. ३ Cp भक्षयंति ।.

---

1 S′ °द्विषे.° 2 S′ अनुष्ठिनत for अनुष्ठितवन्. 3 S′ येभि°.

तैः पथिभिः मार्गैः स्वर्गं याहि । प्रेत एव संबोध्यते । यत्र यस्मिन् स्वर्गे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः मधु मधुवत्प्रीतिकरं मधुरम् अमृतं भक्षयन्ति आस्वादयन्ति । गत्वा च तृतीये त्रित्वसंख्यापूरके उत्तमे नाके । कम् सुखम् । अकम् दुःखम् । न विद्यते अकं यस्मिन् । ⌛ "नभ्राण्नपात्°" इति नाकशब्दो[1] नलोपाभावेन निपातितः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ⌛ । तस्मिन् सुखात्मके स्वर्गे वि श्रयस्व विश्रितः प्रतिष्ठितो भव[2] । यद्वा स्वर्गस्य लोकस्य उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिवृत्त्वात् तृतीये नाक इत्युक्तम् । तथा च ऐतरेयकम् । "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" इति [ऐ° ब्रा° २. १७.] । मन्त्रवर्णोपि "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ° २. २७. ८] इति । तथा "यदिन्द्राग्नी परमस्यां[3] पृथिव्यां मध्यमस्याम् अवमस्याम् उत स्थः" इति च [ऋ° १. १०८. १०] ॥

चतुर्थी ॥

त्र॒यः सु॑प॒र्णा उप॑रस्य मा॒यू नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अधि॑ वि॒ष्टपि॑ श्रि॒ताः ।
स्व॒र्गा लो॒का अ॒मृते॑न वि॒ष्ठा इष॒मूर्जं॒ यज॑मानाय दुह्राम् ॥ ४ ॥

त्र॒यः । सु॒ऽप॒र्णाः । उप॑रस्य । मा॒यू इति॑ । नाक॑स्य । पृ॒ष्ठे । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । श्रि॒ताः ।
स्वः॒ऽगाः । लो॒काः । अ॒मृते॑न । वि॒ऽस्थाः । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । यज॑मानाय । दु॒ह्रा॒म् ॥ ४ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः सुपर्णाः सुपतना अग्निसूर्यसोमाः उपरस्य । "उपर उपलो मेघो भवति" इति यास्कः [नि° २. २१] । तस्य मेघस्य संबन्धिनौ मायू । ⌛ मायुशब्दो[4] लुप्तमत्वर्थीयः ⌛ । मायुमन्तौ शब्दकारिणौ वायुपर्जन्यौ । तौ हि मेघसंबन्धेन शब्दकारिणौ । एते अग्न्यादयः अधिष्ठातृदेवाः क्रमेण नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे तृतीयकक्ष्यायां विष्टपि । विष्टपशब्दः अन्तरिक्षवचनः । ⌛ सप्तम्येकवचने

---

१ C वि॒ष्ठा. We with K̈ V R Dc Cp. २ Cp ना॒कस्यं ।.

---

1 S′ नाकशब्देन नाकशब्दे for नाकशब्दो. 2 S′ om. भव । यद्वा स्वर्ग°. 3 S′ अव° for पर°. 4 S′ मायुः for मायु°.

अन्त्यलोपश्छान्दसः । तस्मिन् विष्टपे अधि श्रिताः । अग्न्यादयः स्वर्गलोकम् वायुपर्जन्यावन्तरिक्षलोकम् अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एतैरग्न्यादिभिरधिष्ठिताः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः स्वकर्मभिरार्जिताः । कर्मभेदात् फलवैविध्येन उत्तमादिभेदेन वा स्वर्गा लोका इति बहुवचनम् । अमृतेन[1] अमरणसाधनेन सुधारसेन विष्टाः व्याप्ताः पूर्णाः । विष्लृ व्याप्तौ । अस्मात् निष्ठाप्रत्ययः । यजमानाय यज्ञं स्मार्तं वैदिकं वा अनुष्ठितवते प्रेताय इषम् इष्यमाणम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं च दुह्राम् दुहतां प्रयच्छन्तु । दुहेर्लोटि झस्य अदादेशः । "आम् एतः" । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तकारलोपः । "बहुलं छन्दसि" इति झादेशस्य तस्य रुडागमः ॥

पञ्चमी ॥

जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।
प्रतीमां[1] लोका[2] घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामंकामं यजमानाय दुह्राम्[3] ॥ ५ ॥

जुहूः । दाधार । द्याम् । उपऽभृत् । अन्तरिक्षम् । ध्रुवा । दाधार । पृथिवीम् । प्रतिऽस्थाम् ।
प्रति । इमाम् । लोकाः । घृतऽपृष्ठाः । स्वःऽगाः । कामम्ऽकामम् । यजमानाय । दुह्राम् ॥ ५ ॥

जुहूः जुहोति हूयते वा अनया हविरिति जुहूर्होमसाधनभूतः पात्रविशेषः । जुहोतेर्द्वे च इति क्विप् द्विर्वचनं चकाराद् धातोर्दीर्घश्च । द्याम् द्युलोकं दाधार धृतवती । धरतेर्भौवादिकस्य लिटि तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः । उपभृत् उप समीपे जुह्वाः भ्रियते धार्यत इति उपभृत् एतत्संज्ञकः पात्रविशेषः अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकं धरति । ध्रुवा बर्हिषि आसा-

---

१ A B C K[m] R V Dc प्रतीमां which I believe is for प्रतिमां, with the ति elongated. P P[2] प्रतिऽमाम्।. Cp प्रतिऽमाम्।. We with Sâyaṇa. २ B V °ल्लोका. We with A C K[m] R. ३ K[m] दुह्राम्. We with A B C R V Dc.

---

1 S′ inserts उतेहि before अमृतेन.

दनम् आरभ्य यज्ञपरिसमाप्तेरचलभावा[1] ध्रुवा प्रतिष्ठिता एतत्संज्ञका स्रुक् प्रतिष्ठाम् चराचरात्मकस्य जगत आश्रयभूतां पृथिवीम् प्रथितां भूमिं दाधार । एवं जुह्वाद्यास्तिस्रः स्रुचो द्युलोकादिधारकत्वेन प्रशस्ताः ॥ इमाम् ध्रुवया धारितां पृथिवीं प्रति अभिलक्ष्य घृतपृष्ठाः । ⧗ घृ क्षरणदीप्त्योः ⧗ । दीप्तोपरिभागाः सर्वतो ज्योतिष्मन्तः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः । कक्ष्यात्रयवत्त्वाद् बहुवचनम् । यजमानाय इष्टवते कामंकामम् । ⧗ "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्भावः ⧗ । काम्यमानानि सर्वाणि फलानि दुह्राम् ॥ पूर्वस्मिन् मन्त्रे तृतीये नाके अधि[2] वि श्रयस्वेति उत्तमं स्वर्गं लोकम् आरूढवतो यजमानस्य स्वकर्मार्जिताः पुण्यलोकाः सुकृतफलं प्रयच्छन्तु इत्युक्तम् । अस्मिंस्तु मन्त्रे पुण्यक्षयानन्तरं मर्त्यलोकं प्राप्तवतः अस्यैवाहिताग्नेः पूर्वजन्मार्जितसुकृतवासनाबलाद् इह लोकेपि पुनः स्वर्गलोकप्रापकाणि यज्ञादीनि समीचीनानि कर्माणि भवन्तु इत्याशास्यते । तथा च भगवतोक्तम् ।

त्रैविद्या[3] मां सोमपाः [पूतपापा] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम् अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

इति [भ॰ गी॰ ९, २०, २१] ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

इति च [भ॰ गी॰ ६, ४३] ॥

षष्ठी ॥

ध्रु॒व[1] आ रो॑ह पृथि॒वीं वि॒श्वभो॑जसम॒न्तरि॑क्षमुपभृ॒दा[2] क्र॑मस्व ।

---

१ A B R K^m ध्रुव. C ध्रुव॒. Cp ध्रुवे ।. P P^2 ध्रुवे ।. We with V Dc. Dc once read ध्रुव आ॰. २ C K^m R ॰मुप॒भृदा. We with Dc Cp. Dc once read ॰मुप॒भृदा.

---

1 S′ ॰समाप्तेः चल॰ for समाप्तेरचल. 2 S′ om. ॰धि वि श्रय॰. 3 S′ त्रयीविद्या.

जुहु द्यां गच्छ यजमानेन साकं स्रुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्ष्वाहृणीयमानः ॥ ६ ॥

ध्रुवे । आ । रोह । पृथिवीम् । विश्वऽभोजसम् । अन्तरिक्षम् । उपऽभृत् । आ । क्रमस्व ।

जुहु । द्याम् । गच्छ । यजमानेन । साकम् । स्रुवेण । वत्सेन । दिशः । प्रऽपीनाः । सर्वाः । धुक्ष्व । अहृणीयमानः ॥ ६ ॥

हे ध्रुवे एतन्नामधेये स्रुक् । ‖ "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ‖ । विश्वभोजसम् विश्वस्य भोजयित्रीं सस्यादिद्वारेण विश्वभोगाधिकरणभूतां वा पृथिवीम् आ रोह अधितिष्ठ । यजमानेन साकम् इति तृतीयवाक्ये समाम्नातस्य सर्वत्रानुषङ्गः । यजमानोपि पृथिवीम् अधितिष्ठतु । ‖ "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया ‖ । ध्रुवा नाम स्रुक् बर्हिषि आसादिता यज्ञपरिसमाप्तिपर्यन्तम् आज्येन संपूर्णा अविचलिता वर्तते । पृथिव्यपि स्थिरा । अतस्तस्या सा[1] अधिष्ठात्रीत्युच्यते[2] ॥ हे उपभृत्[3] अन्तरिक्षम् मध्यमलोकम् आ क्रमस्व आक्राम । ‖ ज्योतिरुद्गमनाभावेपि "आङ उद्गमने" इति आङ्पूर्वात् क्रमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ‖ । अध्वर्युणा हि हस्ताभ्यां जुहूरुपभृच्च यागकाले धार्येते । तत्र उपभृतं[4] सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन जुह्वा जुहोति । अतोत्र जुह्वा उपभृत् अधस्तनीति[5] मध्यमलोकाधिष्ठातृत्वेन उच्यते ॥ हे जुहु[6] द्याम् दिवं यजमानेन साकम् सह गच्छ । हे ध्रुवादिस्रुचः यूयं क्रमेण पृथिव्यादिलोकान्[7] यजमानेन अधिष्ठापयतेत्यर्थः ॥ अथ प्रत्यक्षवदुक्तिः । एवं स्रुग्भिर्लोकत्रयं प्रापितो यजमानस्त्वम् अहृणीयमानः । ‖ "हृणीङ् रोषे लज्जायाम्" इति कण्ड्वादौ पठ्यते ‖ । क-

---

१ B जुहु. R जुहु. Dc जुहु changed to जुहु. We with C $\overset{m}{K}$ V D. २ B °हृणीयमानः A °हृणीयमानाः. We with B C $\overset{m}{K}$ R P $\overset{2}{P}$ V Dc. ३ See foot-note on the previous page.

---

1 S′ यत° for अत°. 2 S′ वा for सा. 3 S′ inserts साकमेक इति उदात्तत्वम् after उपभृत्. 4 S′ उपभृत for उपभृतं. 5 S′ अधस्तानिति. 6 S′ जुहूः which is also the reading of Sâyaṇa's text. 7 S′ °लोकन्.

थम् अहं व्याप्ता दिशः अभिलषितानि दुहीयेति विचिकित्साम् अकुर्वन् स्रुवेण वत्सेन वत्सवद् वत्सः वत्सो यथा प्रथमं स्तन्यपानेन मातरं पीनोध्नीं[1] करोति तद्वत् स्रुवोपि सर्वाणि जुह्वादीनि पात्राणि आज्यपूरितानि करोतीति वत्सत्वेन रूपितः । वत्सरूपेण स्रुवेण प्रपीनाः प्रकर्षेण प्रवृद्ध[स्तनीः । प्र]स्नुतस्तनीरित्यर्थः । ताः सर्वा दिशः प्राच्याद्या दश दिशः कर्म धुक्ष्व अभिलषितानि फलानि । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः । प्रपीना इति । प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः । "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् ॥ ॥

सप्तमी ॥

तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।
अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । तरन्ति । प्रऽवतः[1] । महीः । इति । यज्ञऽकृतः । सुऽकृतः । येन । यन्ति ।
अत्र । अदधुः । यजमानाय । लोकम् । दिशः । भूतानि । यत् । अकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । ॥ तरन्ति दुष्कृतानि एभिरिति करणे क्थन् प्रत्ययः ॥ । तरणसाधनैर्यज्ञादिभिः प्रवतः । ॥ "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिप्रत्ययः । वतेः अव्ययत्वेपि अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्यायोगः ॥ । प्रवतः प्रकृष्टा महीः महतीः आपदस्तरन्ति अतिक्रामन्ति इति एवं यज्ञादीनि आपदुत्तरकाणि भवन्तीति बुद्ध्या यज्ञकृतः यज्ञं वैदिकं स्मार्तं च कुर्वाणा अत एव सुकृतः सुकृतकर्माणो येन पथा यन्ति प्राप्नुवन्ति पुण्यलोकम्[2] अत्र अस्मिन् पुण्यलोकप्राप्तिसाधने पथि तं पन्थानम् अनुसृत्य आगच्छते यजमानाय तदर्थं लोकम् पुण्यार्जितम् अदधुः विदधतु यज्ञकृतः सुकृतकर्तारः दिशो भूतानि वा । ॥ दधातेश्छान्दसो लुङ् ॥ । यत् ॥ सुपो लुक् ॥ । यं लोकं दिशः "स्रुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्ष्व" इति पूर्वमन्त्रे अभिलषितफलप्रदत्वेन उपवर्णिता दिशः भूतानि भवनवन्ति सर्वदिगवस्थितप्राणिजातानि [च] अकल्पयन्त यजमानार्थं समपादयन् । तं लोकम् अदधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१ Cp प्रऽवंता ।.

1 S' मातरध्वेपानोघ्नी. 2 S' पुण्यं लोकं.

अष्टमी ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वो अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणानामयनं दक्षिणाग्निः ।

महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्मः ॥ ८ ॥

अङ्गिरसाम् । अयनम् । पूर्वः । अग्निः । आदित्यानाम् । अयनम् । गार्हऽपत्यः । दक्षिणानाम् । अयनम् । दक्षिणऽअग्निः ।

महिमानम् । अग्नेः । विऽहितस्य । ब्रह्मणा । सम्ऽअङ्गः । सर्वः । उप । याहि । शग्मः ॥ ८ ॥

परितश्रिताम्[1] आहिताग्नेर्गार्हपत्यादयोऽग्नयो विहृता यथाप्रदेशं वर्तन्ते । तेऽग्नयः अभिलषितप्रदा भवन्तु इत्ययम् अर्थः इत उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । अङ्गिरसाम् अयनं नाम सत्त्रात्मकः क्रतुविशेषः । स एव पूर्वः पूर्वस्यां दिशि वर्तमानोग्निः आहवनीयः । आदित्यानाम् अयनम् एतत्संज्ञकः सत्त्रयागः गार्हपत्योग्निः । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" इति ञ्यप्रत्ययः । दक्षिणानाम् दक्षा एव दक्षिणाः दक्षाणाम्[2] अयनं सत्त्रविशेषः स एव दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानोग्निः ॥ एवं ब्रह्मणा[3] मन्त्रेण मन्त्रसाध्यसत्त्रयागात्मना वा विहितस्य निर्मितस्य पृथगायतनेषु स्थापितस्य अग्नेर्महिमानम् आहवनीयादिसंज्ञाभिर्व्यवह्रियमाणां विभूतिं समङ्गः संहतावयवः सर्वः संपूर्णावयवः अतः शग्मः । सुखनामैतत् । सुखितः सन् उप याहि । सर्वैरग्निभिर्दह्यमानः प्रेत एवम् उच्यते ॥

नवमी ॥

पूर्वो अग्निष्ट्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात् तपतु गार्हपत्यः ।

दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वर्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशोदिशो अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ९ ॥

---

1 S′ °श्रितम्. 2 S′ दक्षिणाम्. 3 S′ ब्रह्मणामिति for ब्रह्मणा.

पूर्वः। अ॒ग्निः। त्वा॒। त॒प॒तु॒। शम्। पु॒रस्ता॑त्। शम्। प॒श्चात्। त॒प॒तु॒। गार्ह॑ऽपत्यः।

द॒क्षि॒ण॒ऽअ॒ग्निः। ते॒। त॒प॒तु॒। शर्म॑। वर्म॑। उ॒त्त॒र॒तः। म॒ध्य॒तः। अ॒न्तरि॑क्षात्। दि॒शः॒ऽदि॑शः। अग्ने॑। परि॑। पा॒हि॒। घो॒रात्॥ ९॥

हे अग्निभिर्दह्यमान प्रेत पूर्वो अग्निः पूर्वस्यां दिशि दीप्यमान आहवनीयः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि शम् सुखं यथा तथा त्वा त्वां तपतु तापयतु दहतु। तथा गार्हपत्यः गृहपतिना यजमानेन आहितः सर्वाग्नियोनिभूतोग्निः[1] पश्चात् पश्चिमभागे शम् सुखं तपतु त्वां दहतु। दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि निहितोग्निस्ते त्वदर्थं[2] शर्म सुखं यथा तथा वर्म कवचं पराभेद्यं[3] यथा तथा तपतु। कवचं यथा सर्ववारकम्[4] यद्वा शर्म गृहम् गृहं यथा सर्वाच्छादकम् एवं सर्वं त्वदीयशरीरम् आवृत्य दहत्वित्यर्थः॥ अथ अग्नेः प्रत्यक्षस्तुतिः। हे अग्ने। आहवनीयाद्यनुगतत्वाकारेण एकवचनम्। उत्तरतः। "पञ्चम्यास्तसिल्"। उत्तरस्या दिशः। "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति पुंवद्भावः। मध्यतः पूर्वादीनां चतसृणां मध्यप्रदेशाद् अन्तरिक्षात् आकाशाद् दिशोदिशः सर्वस्या अवान्तरदिशः परि पाहि परितो रक्ष॥ न केवलं दिशो घ्नन्ति किं तु तत्रस्थो भयंकरः पुरुषो हिनस्ति। तथा च महारण्यं प्रस्तुत्य मन्त्रवर्णः। "न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति" इति [ऋ० १०. १४६. ५]। अतो भीतिकारणम् आह घोरादिति। घोरात् क्रूरात् हिंसकात् परि पाहि। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति सर्वत्र अपादानसंज्ञा। "अपादाने पञ्चमी" इति पञ्चमी॥

दशमी॥

यू॒यम॑ग्ने॒ शंत॑माभिस्त॒नूभि॑रीजा॒नम॒भि लो॒कं स्व॒र्गम्।

१ Cp दक्षिण॒ऽअग्निः।.

1 S' °भूताग्निः. 2 S' तदर्थं. 3 S' पुरा°. 4 S' सर्वारकम् for सर्ववारकम्.

अश्वा[1] भूत्वा पृष्टिवाहो[2] वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदन्ति[3] ॥ १० ॥ (२०)

यूयम् । अग्ने । शम्ऽतमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वःऽगम् ।

अश्वाः । भूत्वा । पृष्टिऽवाहः । वहाथ । यत्र । देवैः । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥ (२०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् । पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः शरीरैः । द्विविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभय्यस्तन्वस्तैत्तिरीयके श्रूयन्ते । "ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते "मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च । "प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः" इत्यादि [तै॰ब्रा॰ १.१.७.३] । "यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्नुक् "चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते "अग्ने घोरास्तनुवः" इति [तै॰आ॰४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः सह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाथ अभिगमयत । अग्नित्रयस्य गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो* भूत्वेति । *प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं वहन् *प्रष्टिवाहः अश्वो* भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधाभवन्तो यूयम् एनम् आहिताग्निं स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । ⌛वहतेर्लेटि आडागमः⌛ । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके देवैः अमृतपैः सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेम* हृष्यास्म । उपस्तोतॄन् गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषो[2] बहुवचनं च । ⌛"सध मादस्य-

१ A B C K̈ R V अश्वा. P P̈ अश्वाः ।. Cp अश्वाः ।. Dc reads अश्वौ corrected from अश्वा. २ V पृष्टिवाहो वहा॰. Dc अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो changed to अश्वौ भूत्वा पृष्टिवाहो. Cp पृष्टिऽवाहः ।. C K̈ R पृष्टिवाहो वहाथ. We with A B V Dc. ३ Cp मदंति changed to मदंति.

1 So S′, and the printed text also. 2 S′ ॰पुरुषे.

योश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः ⧗ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"शमग्ने" इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिस्थाहिताग्न्युपस्थाने विनियोग उक्तः । "ईजानश्चितमारुक्षत्" [१४] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां चितावुत्तानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत । "अपूपवान् क्षीरवान्" [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसंख्याकांश्चरून् अभिमन्त्र्य अस्थ्नां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमग्ने पश्चात् तप[1] शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात् तपैनम् ।
एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः[2] सम्यगेनं धेहि सुकृतामु लोके[3] ॥ ११ ॥

शम् । अग्ने । पश्चात् । तप । शम् । पुरस्तात् । शम् । उत्तरात् । शम् । अधरात् । तप । एनम् ।
एकः । त्रेधा । विऽहितः । जातऽवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुऽकृताम् । ऊं इति । लोके ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं पश्चात् । ⧗"पश्चात्" इति निपातितोयं शब्दः⧗ । पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम् सुखं तप दह । पुरस्तात् पूर्वभागे शम् । तपेत्यनुषङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अधरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनी[2] दक्षिणा[3] दिग् उच्यते । ⧗उभयत्र "उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः" इति आतिप्रत्ययः⧗ । वाक्यभेदात् शंपदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिप्रकारं स्थां-[4]

१ K[m] C तप. We with B R V Dc. २ K[m] C R जातवेदः. C appears to have read जातवेदाः once. We with B Dc V. ३ K[m] लोकं. We with B C R V Dc.

1 S′ अस्थ्ना. 2 S′ °योगिना. 3 S′ दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S′ स्थापिस्त्वं.

पितः एनम् अन्वादिष्टम् अभ्याहितं प्रेतम् । उशब्दः अवधारणे । सुकृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने स्वर्गाख्य एव सम्यक् समीचीनं यथा तथा धेहि स्थापय । सम्यक्त्वं नाम अविकलं चिरकालावस्थायित्वम् ॥

द्वितीया ॥

शमग्नयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

शम् । अग्नयः । समऽइद्धाः । आ । रभन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जातऽवेदसः ।
शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अव । चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

आभ्याम् अग्नीन् संभूय प्रार्थयते । जातवेदसः जातानां वेदितारोग्नयः समिद्धाः सम्यक् प्रदीपिताः सन्तः प्राजापत्यम् प्रजापतिदेवत्यं[1] मेध्यम् मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः तदर्हम् इमं प्रेतरूपं पशुं सं*मा रभन्ताम् संस्पृशन्तु[2] परितो दहन्तु । इह अस्मिन् दहनकर्मणि शृतम् प्राजापत्यम् इमं यज्ञार्हं पशुं पक्वं कृण्वन्तः कुर्वन्तः मा अव[3] चिक्षिपन् अवक्षिप्तम् अवकीर्णं[4] मा कुर्वन्तु । यथा निरवशेषं दह्यते तथेति । ⌛"सास्य देवता" इत्येतस्मिन्नर्थे "॰पत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति ण्यः । शृतम् इति । श्रा पाके इत्येतस्मात् कर्मकर्तरि निष्ठायां "शृतं पाके" इति निपातनात् शृभावः ⌛ ॥

तृतीया ॥

यज्ञ एति विततः[1] कल्पमान[1] ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
तमग्नयः सर्वहुतं जुषन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः[2] ।
शृतं कृण्वन्त[3] इह[3] माव चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

---

१ R विततः कल्पमानं. C विततः कल्पमानं. Dc विततः कल्पमान changed to विततः कल्पमान. Cp विऽततः । कल्पमानः ।. We with B K^m V Dc. २ K^m जातवेदसः. We with B C R V Dc. ३ K कृण्वन्त इह. We with B C R V Dc.

---

1 S' ॰देवत्वं for ॰देवत्यं. 2 S' ताः स्पृशंतु for संस्पृशन्तु. 3 S' वि for अव॰. 4 S' न for अव॰.

यज्ञः । एति । विऽततः । कल्पमानः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वःऽगम् ।
तम् । अग्नयः । सर्वऽहुतम् । जुषन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जातऽवेदसः ।
शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अव । चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

विततः प्राच्योदीच्याङ्गैर्विस्तृतः कल्पमानः इष्टं प्रदेशं प्रापयितुं समर्थो यज्ञः पितृमेधाख्यः ईजानम् इष्टवन्तम् एनं स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् अभ्येति । ※अन्तर्भावितण्यर्थोयम् एतिः※ । अभिगमयति अभिप्रापयति ॥ अतो जातवेदसः अग्नयः प्राजापत्यं मेध्यं तम् ईजानं प्रेतरूपं पशुं सर्वहुतम् सर्वः निरवशेषः हुतो दग्धः तं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥ शृतम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ईजानश्चितमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद् दिवमुत्पतिष्यन् ।
तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देवयानः ॥१४॥

ईजानः । चितम् । आ । अरुक्षत् । अग्निम् । नाकस्य । पृष्ठात् । दिवम् । उत्ऽपतिष्यन् ।
तस्मै । प्र । भाति । नभसः । ज्योतिषीऽमान् । स्वःऽगः । पन्थाः । सुऽकृते । देवऽयानः ॥ १४ ॥

ईजानः इष्टवान् पुरुषः चितम् विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा चयनेन संस्कृतम् अग्निम् प्रदेशम् । इष्टकचितः प्रदेशः अग्निरित्युच्यते । उक्तं हि भगवता आपस्तम्बेन । "अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः" इति [आप॰२५.४] । तम् आ अरुक्षत् आरूढवान् । ※रुहेर्लुङि "शल इगुपधाद् अनिटः॰" इति क्सः । कि-

१ See foot-note १ on the previous page. २ P[2] सं । रभंताम् । for सर्वऽहुतम् । जुषन्ताम् ।. ३ K[m] V Dc °श्चित्त°. We with C R P P[2]. ४ K[m] °दिव°. We with C R V Dc. ५ Cp उत्ऽपतिष्यन् ।.

1 S′ °वेदिचतरेषु.

त्वाद् गुणाभावः ⌛ । किमर्थम् नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठे* उपरिभागे दिवम् तृतीयकक्ष्यारूपं द्युलोकम् । "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" इति श्रुतेः [ऐ॰ब्रा॰२.१७] एकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्त्वाद् एकस्यापि स्वर्गलोकस्य उत्तमाधममध्यभेदेन त्रैविध्यम् । मध्यमायाः स्वर्गकक्ष्यायाः परमां तृतीयकक्ष्याम् उत्पतिष्यन् । उत्पतनाद्धेतोरित्यर्थः । तस्मै दिवम् उत्पतिष्यते सुकृते सुकृतकर्मणे तदर्थं नभसः मध्याकाशस्य ज्योतिषीमान् ज्योतिष्मान् प्रकाशकः देवयानः देवा यान्ति अनेनेति सः स्वर्गः सुखेन गन्तव्यः परमः स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो वा पन्थाः मार्गः प्र भाति प्रकर्षेण दीप्यतां प्रकाशताम् । ⌛भातेः पञ्चमलकारः ⌛ ॥

पञ्चमी ॥

अ॒ग्निर्होता॑ध्व॒र्युष्टे॒ बृह॒स्पति॒रिन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा द॑क्षिण॒तस्ते॑ अस्तु ।
हु॒तो[1]यं सं॑स्थि॒[2]तो य॒ज्ञ ए॑ति॒ यत्र॒ पूर्व॑मय॑नं हु॒ताना॑म् ॥ १५ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । अ॒ध्व॒र्युः । ते॒ । बृ॒[3]ह॒स्पतिः॑ । इन्द्रः॑ । ब्र॒ह्मा । द॒क्षि॒ण॒तः । ते॒ । अ॒स्तु॒ ।

हु॒तः । अ॒यम् । सम्ऽस्थि॑तः । य॒ज्ञः । ए॒ति॒ । यत्र॑ । पूर्व॑म् । अय॑नम् । हु॒ताना॑म् ॥ १५ ॥

हे चितस्य प्रेत ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अग्निर्होता वषट्कर्ता एतत्संज्ञक ऋत्विग् अस्तु । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालको देवः अध्वर्युः अध्वरं यज्ञं यजमानस्य कामयमानः एतत्संज्ञक ऋत्विग् अस्तु । ⌛अध्वरशब्दात् "छन्दसि परेच्छायाम्" इति क्यच् । "कव्याध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इति अन्त्यलोपः । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । अध्वर्युष्ट इत्यत्र "युष्मत्तत्तक्षुःषु॰" इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ⌛ । इन्द्रो दक्षिणस्यां दिशि आसीनो ब्रह्मा एतत्संज्ञक ऋत्विक् ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अस्तु भवतु । अस्मिन् प्रेतसंस्काररूपपितृमेधे

१ B हु॒तो ३ यं. A V हु॒तो १ यं. Dc १ added subsequently. C K̈ᵐ R have no kampa. We with C K̈ᵐ R. २ K̈ᵐ संस्थि॒तो. Dc सँस्थि॒तो changed to सँस्थितो. We with C R V. ३ Cp बृ॒ह॒स्पतिः॑ ।.

अग्न्यादीनां होत्रादिमहर्त्विग्भावेन रूपणम् अस्य कर्मणो वैकल्याभावद्योतनायेति मन्तव्यम्। होत्रादिकीर्तनम् अन्येषाम् ऋत्विजाम् उपलक्षणार्थम्। एवं होत्रादिरूपैरग्न्यादिभिरनुष्ठितोयं यज्ञः पितृमेधाख्यः संस्थितः समापितः सन् एति गच्छति। गन्तव्यं स्थानं दर्शयति। यत्र यस्मिन् स्थाने हुतानाम् इष्टानां यज्ञानां पूर्वम् पूर्वकालीनम् अयनम् गमनं प्राप्तिर्विद्यते। यज्ञस्य उत्तमलोकप्राप्त्या तत्संस्कृतस्य पुरुषस्य स्वर्गलोकप्राप्तिरुक्तेत्यनुसंधेयम्॥

षष्ठी॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ॥ १६॥

अपूपऽवान्। क्षीरऽवान्। चरुः। आ। इह। सीदतु।
लोकऽकृतः। पथिऽकृतः। यजामहे। ये। देवानाम्। हुतऽभागाः।
इह। स्थ[1]॥ १६॥

अपूपवान् गोधूमादिपिष्टविकारा अपूपाः तद्वान्। क्षीरवान् क्षीरं गोपयः तद्वान्। चरुः कुम्भ्यां पक्व ओदनः इह अस्मिन् संचयनकर्मणि अस्थ्नां समीपे पश्चिमदिग्भागे आ सीदतु आसन्नो भवतु॥ चर्वासादनमेव देवानां प्रीणनकारीति दर्शयति[1]। लोककृतः संस्क्रियमाणस्य प्रेतस्य लोकं स्वर्गं कुर्वन्तीति लोककृतः तान् पथिकृतः गन्तव्यस्थानस्य मार्गकर्तॄन् मार्गप्रदर्शकान् देवान् यजामहे प्रीणयामः। इह अस्मिन् संचयनकर्मणि अपूपक्षीरयुक्तचर्वासादने देवानां यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां मध्ये ये[2] यूयं हुतभागाः हुतं हविः। भागः भजनीयोऽशः। ⌛कर्मणि घञ्⌛। हविर्भागवन्तः स्थ भवथ तान् यजामहे॥ एवम् उत्तरेऽष्टौ पर्याया व्याख्येयाः। विशेषस्तु वक्ष्यते॥

सप्तमी॥

अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु।

---

१ Cp स्थ।.

---

1 S′ दर्शयंति. 2 S′ वा for ये.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १७ ॥

अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । ॥ भूम्नि मतुप् । "छन्दसीरः" इति मतुपो वत्वम् ॥ । दधियोगो द्वितीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १८ ॥

अपूपऽवान् । द्रप्स[1]ऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वत्त्वम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ १९ ॥

अपूपऽवान् । घृत[2]ऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोस्यास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह सीदतु ।

---

१ Cp द्रप्संऽवान्. २ Cp घृतंऽवान्.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२०॥ (२१)

अपूपऽवान्। मांसऽवान्। चरुः। आ। इह। सीदतु।

लोकऽकृतः। पथिऽकृतः। यजामहे। ये। देवानाम्। हुतऽभागाः। इह।

स्थ ॥ २० ॥ (२१)

मांसवत्त्वम्[1] अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अपूपवानन्नवांश्चरुः" इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थिसमीपे मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

"अपूपापिहितान्" [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान्[2] अभिमन्त्रयेत। मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

"द्रप्सश्चस्कन्द" [२८] इत्यनया अग्निष्टोमादिक्रतुषु बहिष्पवमानप्रसर्पणकाले वैप्रुषहोमं कुर्यात् ॥

"शतधारम्" [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शतच्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्थीनि आप्लावयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २१ ॥

अपूपऽवान्। अन्नऽवान्। चरुः। आ। इह। सीदतु।

लोकऽकृतः। पथिऽकृतः। यजामहे। ये। देवानाम्। हुतऽभागाः। इह।

स्थ ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्थालीपक्के[3] चरौ पात्रान्तरपक्कम् ओदनं प्रक्षेप्तव्यम् इत्यर्थः। ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

---

१ Cp मांसंऽवान्.

---

1 S′ मांसत्वम्. 2 S′ °भुंभान् for °कुम्भान्. 3 S′ °पाके for °पक्के.

द्वितीया ॥

अपूपवान् मधुमांश्चरुरेह सीदतु ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २२ ॥
अपूपऽवान् । मधुऽमान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २२ ॥

मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् ॥

तृतीया ॥

अपूपवान् रसवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २३ ॥
अपूपऽवान् । रसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २३ ॥

रसवान् रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायाख्याः षट्संख्याकाः तद्वान् ॥

चतुर्थी ॥

अपूपवानपवांश्चरुरेह सीदतु ।[१]
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ २४ ॥
अपूपऽवान् । अपऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्थ ॥ २४ ॥

अपूपवान्[*1] । भिन्नप्रकृतिका अपूपा विवक्षिताः । तद्वान् चरुः इह मध्यप्रदेशे आ सीदतु ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ So C K̊ R P P̊ V Dc Cp.

1 All our authorities of the Saṁhitâ and pada texts have अपवान् and not अपूपवान् for the second word as explained by Sâyaṇa.

पञ्चमी ॥

अपूपापिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन्[1] ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ २५ ॥

अपूपऽअपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।
ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ॥ २५ ॥

पूर्वानुवाके व्याख्यातैषा [३. ६८][2] । अपूपापिहितान् अपूपैराच्छादितान् यान् कुम्भान् चरुपूर्णान् नवकलशान् देवाः तत्तद्धविर्भागिनो मन्त्रोक्ता देवताः ते संचितास्थिरूप हे प्रेत त्वदीयान् अधारयन् स्वस्वभागत्वेन धारितवन्तः स्वीकृतवन्तः ते हुतभागैर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीताः कुम्भस्थाश्चरवः ते परलोकप्राप्तवते तुभ्यं स्वधावन्तः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्णाति धिनोतीति [वा] स्वधा अन्नम् तद्वन्तः सन्तु । मधुमन्तः मधुसहिताः घृतश्चुतः बह्वाज्यक्षारिणो भवन्तु । भवदीयास्थिसमीपे स्थापिताश्चरवः परलोकं प्राप्तस्य तव प्रीणनाय बह्वन्नराशयो मधुघृतकुल्यायुक्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि[3] तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ २६ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवतीः ।
ताः । ते । सन्तु । उत्ऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनु ।
मन्यताम् ॥ २६ ॥

अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥

अक्षितिम् । भूयसीम् ॥ २७ ॥

षष्ठी ॥ हे संचितास्थिरूप प्रेत ते त्वदर्थं तिलमिश्राः कृष्णतिलयुक्ताः

---

१ Here **B** reads अधारयन् and not अधारयन्, which shows that here as well as at 3, 68 above we should read अधार°. २ See hymn 3. 68 above. ३ **B V** °किरामि तिलमिश्राः. **Dc** °मिं तिलमिंश्राः changed to °मि तिलमिश्राः. We with **C K R**.

स्वधावती: अन्नवतीर्या धाना: भृष्टयवान् अनुकिरामि अनुक्रमेण विकिरामि अनूचीनं वा विक्षिपामि ता धानास्ते परलोकं प्राप्तवतस्तव प्रीणनाय अ॑भ्वीः । महन्नामैतत् । मह[1]त्यो भवन्तु । प्रभ्वी: प्रभूताश्च सन्तु भवन्तु । "भुवश्च" इति ङीष् । प्रभ्वीरिति । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ता महती: प्रभूताश्च धानास्ते तव भोगाय यम: नियन्ता पितॄणां राजा अनु मन्यताम् अनुजानातु । अनुमतेर्निरवधित्वं दर्शयति अक्षितिं भूयसीम् इति । भूयसीम् अत्यन्तं बहुम् अक्षितिम् अक्षयम् । बहुकालपर्यन्तम् इति यावत् । "कालाध्वनो:०" इति द्वितीया । यथा लोके न[2]गरे तिष्ठन् पुरुष: स्वीयं बहुधनं पुर: स्वामिनोनुज्ञया भुङ्क्ते एवं यमराज्यं प्राप्तवत: प्रेतस्य अन्नभोगाय पितृराजस्य यमस्य अनुज्ञा प्रार्थ्यते ॥

द्रप्सश्च॑स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु संचर॑न्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २८ ॥

द्रप्सः । चस्क॑न्द । पृथिवीम् । अनु॑ । द्याम् । इमम् । च । योनि॑म् । अनु॑ । यः । च । पूर्वः ।
समानम् । योनि॑म् । अनु॑ । सम्ऽचर॑न्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु॑ । सप्त । होत्राः ॥ २८ ॥

सप्तमी ॥ पितृत्वं प्राप्ता जना धूमादि[3]मार्गेण पितृलोकम् आसाद्य तत्र सोमयागजनितं सुकृतफलम् उपभुञ्जत इति अस्मिन् पित्र्ये प्रकरणे सोमे स्थितस्य उदकस्य कण: सोमो वा अनया स्तूयते । द्रप्सः सोमरसस्थितोदककणः पृथिवीम् भूमिं द्याम् दिवं च अनुलक्ष्य चस्क[4]न्द स्कन्नो विप्रकीर्णोभव[5]त् । लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया । ग्रावभिरभिषवकाले भूमौ

---

१ P P[2] च । स्कंद ।. We with Cp.

1 S′ महंत्यो. 2 S′ नगरो. 3 S′ धूमांनदि° for धूमादि°. 4 S′ om. स्कन्द from चस्कन्द. 5 S′ °कीर्णोभवतु.

सोमरसः स्कन्दति । दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति धारापातसमये अन्तरिक्षे सोमकणो[1] विप्रकीर्णो भवतीति यावत् । एतदेव उच्यते इमं च योनिम् इति । इमं योनिम् सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः कारणं पृथिवीम्[2] अनुलक्ष्य तथा पूर्वः पूर्वम् उत्पन्नो यो द्युलोकस्तम् अनु । ✠ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । योनिशब्दः पुंलिङ्गोपि विद्यते ✠ । समानम् एकविधं योनिम् द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनुलक्ष्य संचरन्तम् समन्ताद् विप्रकीर्णं द्रप्सम् सोमरसकणं सप्त सप्तसंख्याका होत्राः । वषट्कर्तॄणां संज्ञा होत्रा इति । सप्त होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्राच्छावाकसंज्ञकान् वषट्कर्तॄन् अनुलक्षीकृत्य जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । उत्तरत्र होत्रादिवषट्कारे सोमरसः अध्वर्युभिर्हूयते । तदर्थं स्कन्नं सोमरसं द्रप्सदेवतार्थं करोमीत्यर्थः । वाजसनेयब्राह्मणे खलु एष द्रप्सः आदित्यात्मना स्तुतः । तथा च आम्नायते । "असौ वा आदित्यो द्रप्सः । स "दिवं च पृथिवीं च स्कन्दति । इमं च योनिमनु यश्च पूर्व इति । इमं "[च] लोकम् अमुं चेत्येतत् । समानं योनिमनु संचरन्तम् इति । समानं "ह्येष एतं योनिमनु संचरति[3] । द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति । असौ "वा आदित्यो द्रप्सः । दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं[4] दिक्षु प्र"तिष्ठापयति" इति [श° ब्रा° ७. ४. १. २०] ॥

शतधा॑रं वा॒युम॒र्कं स्व॒र्विदं॑ नृ॒चक्ष॑स॒स्ते अ॒भि च॑क्षते र॒यिम् ।
ये पृ॒णन्ति॒ प्र च॒ यच्छ॑न्ति स॒र्वदा ते दु॑ह्रते॒ दक्षि॑णां स॒प्तमा॑तरम् ॥ २९ ॥

श॒त॒ऽधा॑रम् । वा॒युम् । अ॒र्कम् । स्वः॒ऽविद॑म् । नृ॒ऽचक्ष॑सः । ते । अ॒भि । च॒क्ष॒ते॒ । र॒यिम् ।
ये । पृ॒णन्ति॑ । प्र । च॒ । यच्छ॑न्ति । स॒र्व॒दा । ते । दु॒ह्र॒ते॒ । दक्षि॑णाम् । स॒प्तऽमा॑तरम् ॥ २९ ॥

अष्टमी ॥ शतधारम् शतसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तम् अत एव

१ Cp यछंति ।.

1 S′ °करणो. 2 S′ om. °म् अनुलक्ष्य तथा. 3 S′ संचरंति. 4 S′ om. °दित्यं.

वायुम् । ⧗ लुप्तमत्वर्थीयः ⧗ । वायुमन्तम् । सच्छिद्रे वस्तुनि वायुर्वाति । यद्वा वायुम् वातारं चरन्तं वायुवदेव कुम्भोपि हस्ताद्धस्तप्रापणेन सर्वदा चरति तम् अर्कम् अर्चनीयं स्वर्विदम् स्वः स्वर्गस्य लम्भकम् एतं कुम्भं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारो देवास्ते त्वदर्थम् । ⧗ युष्मच्छब्दस्य "तेमयावेकवचनस्य" इति ते इत्यादेशो व्यत्ययेन उदात्तः ⧗ । हे प्रेत त्वदर्थं रयिम् धनम् अभि चक्षते पश्यन्ति जानन्ति । एतं कुम्भं तव धनम् इत्येव जानन्ति । ये गोत्रिणः संस्कर्तारः पृणन्ति अस्थिरूपं त्वां कुम्भोदकेन प्रीणयन्ति प्र यच्छन्ति च कुम्भोदकं ते सप्तमातरम् सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां[1]स्ताम् यद्वा[1] सप्तसंख्याका मातारः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति [यस्याः] तादृशीम् । अथ वा मातारः परिच्छेत्तारो यस्याम् एकधा दत्तां[2] सप्तधा मान्ति परिच्छिन्दन्ति ताम् । ⧗ "ऋतश्छन्दसि" इति कपः प्रतिषेधः ⧗ । तथाविधां दक्षिणां सर्वदा दुह्रते दुहते । उदकेन आप्लावनं नाम दक्षिणादोहनम् इत्यर्थः । ⧗ दुहेर्लटि झस्य "बहुलं छन्दसि" इति रुडागमः ⧗ ॥

कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।
ऊर्जं मदन्तीमदितिं जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ३० ॥ (२२)

कोशम् । दुहन्ति । कलशम् । चतुःऽबिलम् । इडाम्[१] । धेनुम् । मधुऽमतीम् । स्वस्तये ।
ऊर्जम् । मदन्तीम् । अदितिम् । जनेषु । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । विऽओमन् ॥ ३० ॥ (२२)

नवमी ॥ चतुर्बिलम् । शतसंख्याकच्छिद्रस्य कुम्भस्य चतुर्णां छिद्राणाम् अवयुत्य स्तुतिः । चतुश्छिद्रं चतुःस्तनं कोशम् कोशवत् कोशः । कोशो यथा धनकनकादिसंपूर्णस्[3]तद्वत् पयःपूर्णं कलशम् कुम्भं कुम्भोपमम् ऊधः

१ CP इडाम् ।.

1 S′ यस्याः तयाद्वा for यस्यास्ताम् यद्वा. 2 S′ दत्तः. 3 S′ °संपूर्ण.

मधुमतीम् मधुररसक्षीरयुक्ताम् इडाम्। धेनुनामैतत्। एतत्संज्ञकां धेनुम्। यद्वा इडा भूमिः। भूमिरूपां धेनुं दुहन्ति। ▒ दुहिर्द्विकर्मकः ▒। किमर्थम्। स्वस्तये। स्वस्तीत्यविनाशिनाम। प्रेतस्य सर्वदा परलोकनिवासाय। चतुश्छिद्रकलशोदकेन आप्लावनं नाम चतुःस्तनधेनुदोहनमेवेत्यर्थः। मदन्तीम् मदयन्तीं तोषयन्तीम् अदितिम् अखण्डनीयाम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नं जनेषु पितृत्वं प्राप्तेषु मध्ये हे अग्ने मा हिंसीः पितृणां मध्ये एतस्य प्रेतस्य भोगाय अन्नं मा च्छेत्सीः। परमे व्योमन्निति पदद्वयं कलशं दुहन्तीत्यनेन संबन्धनीयम्। परमे उत्कृष्टे व्योमन्। ▒ सप्तम्या लुक्। "न ङिसंबुद्ध्योः" इति नलोपाभावः ▒। व्योमनि आकाशे शतच्छिद्रं कलशं दुहन्तीति॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम्॥

"एतत् ते देवः" इति सूक्तस्य आद्यया ऋचा वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत्॥

"धाना धेनुरभवत्" [३२] "एतास्ते असौ धेनवः" [३३] "एनीर्धाना हरिणीः" [३४] इति तिसृभिर्ऋग्भिः अस्थ्नाम् उपरि तिलमिश्रा धाना आदध्यात्॥

पितृमेधे द्वितीयेऽहनि "वैश्वानरे हविः" [३५] इत्यनया दहनस्थानसंनिधौ अन्यवत्साया गोः पयः पयसि शृतं स्थालीपाकं वा जुहुयात्॥

"सहस्रधारम्" [३६] इत्यनया अभिमन्त्रितेन सहस्रच्छिद्रपात्रपतितो[1]दकेन अस्थीन्याप्लावयेत्॥

"इदं कसाम्बु" [३७] इत्यनया गर्ते स्थापितानि अस्थीनि गोत्रिणः सर्वे वा ईक्षेरन्। कर्ता मन्त्रं ब्रूयात्॥

"इहैवैधि" इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे दीप्तयोः काष्ठयोरेकं हृत्वा[2] पासुषु प्रक्षिपेत्। सूत्रितं हि। "द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्तः [१८.१.५६] इ- "त्यादीपयति[3]। आदीप्तयोरेकं प्रतिनिदधाति। इहैवैधि धनसनिः [१८. "४.३८] इत्येकं हृत्वा[4] पांसुष्वाधाय" इति [कौ° ११.८.]॥

1 S' °परितो° for °पतितो°. 2 S' हत्वा. 3 S' °पयति अदीप्तयो°. 4 S' हुत्वा.

"पुत्रं पौत्रम्" [३९] इत्यृचा पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानानन्तरम् आचामेत् ॥ "आपो अग्निम्" [४०] इत्युत्तरया अद्भिरग्निम् अवसिञ्चेत् ॥

सूत्रितं हि । "आपो अग्निम् इत्यद्भिरग्निम् अवसिच्य पुत्रं पौत्रम् अभितर्पयन्तीरित्याचामति" इति [कौ० ११.९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतत् ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।
तत् त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥

एतत् । ते । देवः । सविता । वासः । ददाति । भर्तवे ।
तत् । त्वम् । यमस्य । राज्ये । वसानः । तार्प्यम् । चर ॥ ३१ ॥

हे प्रेत ते तव सविता सर्वस्य प्रेरको देवः एतत् इदं वासः वस्त्रं भर्तवे भरणाय आच्छादनाय ददाति प्रयच्छति । त्वं च तत् तार्प्यम् तर्पणार्हं प्रीतिकरम् । यद्वा तृपा नाम तृणविशेषः । तन्निर्मितं घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यम् इति अन्ये वदन्ति । तद् वस्त्रं वसानः आच्छादयन् । ॥वस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्तेत्॥ । यमस्य प्रेताधिराजस्य राज्ये चर परिभ्राम्य ॥

द्वितीया ॥

धाना धेनुरभवद् वत्सो अस्यास्तिलोऽभवत् ।
तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुप जीवति ॥ ३२ ॥

धानाः । धेनुः । अभवत् । वत्सः । अस्याः । तिलः । अभवत् ।
ताम् । वै । यमस्य । राज्ये । अक्षिताम् । उप । जीवति ॥ ३२ ॥

धाना भृष्टयवः धेनुः प्रीणयित्री गौरभवत् । अस्या धेनुरूपाया धानायास्तिलः वत्सोऽभवत् । तां वत्सरूपतिलसहितां धेनुरूपां धानां य-

१ A B K^m V ददातु. Dc ददाति changed to ददातु. We with C Cp. २ C °नस्तार्थं चर, the र्थं being for र्प्यं, and the accent on र्थं being wrongly omitted. B °नस्तार्थं. V °नस्तार्यं. Dc वसानस्तार्प्यं चर changed to वसानस्तार्प्यं चर. We with A K^m R Cp. ३ Dc अस्यास्तिलो° changed to अस्यास्तिलो°. B V C अस्यास्तिलोभ°. We with K^m R.

मस्य राज्ये अक्षिताम् क्षयरहिताम् उप जीवाति[*] उपजीवेद् अयं प्रेतः । ⧖जीवतेर्लेटि आडागमः⧖ । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः । यद्वा । ⧖तिङां तिङो भवन्तीति हेस्तिबादेशः⧖ । उपजीव हे प्रेत त्वम् इति । ⧖अक्षिताम् । क्षि क्षये । "निष्ठायाम् अण्यदर्थे" इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । ण्यदर्थौ भावकर्मणी । अत एव दीर्घाभावाद् नत्वाभावः⧖ ॥

तृतीया ॥

ए॒तास्ते॑ अ॒सौ धे॒नवः॑ काम॒दुघा॑ भवन्तु[१] ।

एनीः॑ श्येनीः॑ सरू॑पा वि॒रूपा॑स्तिलव॑त्सा[२] उप॑ तिष्ठन्तु त्वात्र॑ ॥ ३३ ॥

ए॒ताः । ते॒ । अ॒सौ । धे॒नवः॑ । का॒म॒ऽदुघाः॑ । भ॒व॒न्तु॒ ।

एनीः॑ । श्येनीः॑ । सऽरू॑पाः । विऽरू॑पाः । ति॒लऽव॑त्साः । उप॑ । ति॒ष्ठ॒न्तु॒ ।

त्वा॒ । अत्र॑ ॥ ३३ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे असौ अमुकनामधेय प्रेत ते तव एता धानाः कामदुघाः कामं काम्यमानं फलं दुहन्तीति कामदुघाः । ⧖"दुहः कब्घश्च" इति कप् प्रत्ययो घश्च अन्तादेशः⧖ । इष्टफलदा[1] धेनवो भवन्ति[*] । ता एव विशिनष्टि । एनीः । एतः संध्यावर्णः । श्येतः शुभ्रवर्णः । ⧖उभयत्र "वर्णाद् अनुदात्तात्°" इति ङीम्नकारौ । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः⧖ । एन्यः संध्यावर्णाः शुभ्रारुणवर्णाः श्येन्यो धवलवर्णाः सरूपाः समानरूपाः विरूपाः विविधरूपाः तिलवत्साः तिलात्मकवत्ससहिता धेनुरूपा धानाः अत्र अस्मिन् यमराज्ये हे प्रेत त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु अभिमतफलदोहनार्थं समीपे सेवन्ताम् परिचरन्तु ॥

---

१ So B C $\overset{m}{K}$ R V Dc P $\overset{2}{P}$. Cp alone has भवंति ।. २ B C V विरूंपास्तिलंवत्सा. Dc विरूंपास्तिलवंत्सा changed to विरूपास्तिलंवत्सा. Cp तिलऽवंत्साः ।. We with R $\overset{m}{K}$ and Cp.

---

1 S′ °फलदो.

चतुर्थी ॥

एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते ।

तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

एनीः । धानाः । हरिणीः । श्येनीः । अस्य । कृष्णाः । धानाः । रोहिणीः । धेनवः । ते ।

तिलऽवत्साः । ऊर्जम् । अस्मै । दुहानाः । विश्वाहा । सन्तु । अनपऽस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तोर्थः अनया विव्रियते । एनीश्येनीशब्दौ व्याख्यातौ । हरिणीः हरिण्यः हरितवर्णाः । कृष्णाः अतिभर्जनात् कृष्णवर्णाः । रोहिणीः रोहितवर्णा अरुणवर्णाः । सर्वत्र पूर्ववद् ङीम्नकारदीर्घाः । धेनुरूपा धानाः अस्य ते तव भवन्ति । तास्तिलवत्सा धेनवो विश्वाहा सर्वेषु अहःसु । "कालाध्वनोः°" इति द्वितीया । अनपस्फुरन्तीः अनपस्फुरन्त्यः । अपस्फुरणं नाम नाशः । अविनश्वर्यः अक्षीणाः[1] सत्यः अस्मै अस्थिरूपाय ते तव ऊर्जम् बलकरम् अन्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यः सन्तु भवन्तु ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम् ।

स बिभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्ति पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरे । हविः । इदम् । जुहोमि । साहस्रम् । शतऽधारम् । उत्सम् ।

सः । बिभर्ति । पितरम् । पितामहान् । प्रऽपितामहान् । बिभर्ति । पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

---

१ K^m एनी°. Dc एनी° changed to एनी°. We with C B R V. २ B तिलवत्सा. Dc तिलवत्सा changed to तिलवत्सा. We with C K^m R V Cp. ३ K^m सन्त्वनपस्फुरन्ती. Dc संत्वनपस्फुरंती changed to संत्वनपस्फुरंतीः. P अनपऽस्फरंती।. P^2 अनपऽस्फुरंतीः।. Cp अनपऽस्फुरन्ती. We with C R B V, except that C R omit the visarga after °न्ती, which visarga we take from P^2 V Dc and Sâyaṇa.

---

1 S' क्षीणाः for अक्षीणाः.

वैश्वानरे विश्वनरहितो विश्वानरः। "नरे संज्ञायाम्" इति पूर्वपदस्य दीर्घः। विश्वानर एव वैश्वानरः। तस्मिन् अग्नौ इदं पयोरूपं स्थालीपाकरूपं वा हविः जुहोमि प्रक्षिपामि। हविर्विशिनष्टि। साहस्रम् सहस्रविधोदकप्रवाहयुक्तम्। "तपःसहस्राभ्यां विनीनी"। "अण् च" इति मत्वर्थीयः अण् प्रत्ययः। शतधारम् शतप्रवाहोपेतम्। अवयुत्य स्तुतिः। उत्सम् प्रस्रवणम्। यथा एवंविध उत्सः स्वोपजीविनः प्राणिनः प्रीणयति एवम् इदं हविः नानाविधं सत् पितॄन् पुष्णातीति उत्सात्मना रूपितम्॥ पिन्वमानः। पिविरिदन्तः प्रीणनार्थो भौवादिकः। इदित्वान्नुम्। हविषा प्रीतः स वैश्वानरोऽग्निः पितरम् पितृत्वं प्राप्तं स्वजनकं[1] प्रेतं पितामहान् पितुः पितॄन् बिभर्ति प्रीणयति। तथा प्रपितामहान् प्रकृष्टान् पितामहान् स्वपितुः पितामहान्। बहुवचनेन पितामहादीन् सर्वान् स्ववंशयान्। बिभर्ति पुष्णातीति। "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" इति पितामहशब्दो निपातितः॥

षष्ठी॥

सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे।
ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः॥ ३६॥

सहस्रऽधारम्। शतऽधारम्। उत्सम्। अक्षितम्। विऽअच्यमानम्[1]। सलिलस्य। पृष्ठे।
ऊर्जम्। दुहानम्। अनपऽस्फुरन्तम्। उप। आसते। पितरः। स्वधाभिः॥ ३६॥

सहस्रधारम् सहस्रसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तं शतधारम्। अवयुत्यैव[2] स्तुतिः। उत्सम्। उत्सवद् उत्सः। उत्सोपमं कलशम् अक्षितम्

१ B °मानं. Dc व्यच्यमानँ (sic) changed to व्यच्यमानँ. P P̊[2] विऽअच्यमानम्।. Cp विऽअच्य-मानम्।. We with A C K̊[m] R V Cp. २ K̊[m] °मुपासंते. Dc °स्फुरंतमुपासंते changed to °स्फुरंतमुपासते. We with B C R V.

1 S′ स्वे°. 2 S′ अवयुत्यव for अवयुत्यैव.

क्षयरहितम् उदकपूर्णं सलिलस्य अन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरिभागे व्यच्यमानम् । ॥व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा॥ । व्याप्नुवन्तम् । आकाशे धार्यमाणम् इति यावत् । ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् । अन्नसाधनोदकम् इति यावत् । दुहानम् क्षारयन्तम् अनपस्फुरन्तम् बहुच्छिद्रसाहित्येपि अविदीर्यमाणं सम्यक् शोभमानं वा सहस्रच्छिद्रं कुम्भं पितरः प्रेतभूताः । ॥पूजायां बहुवचनम्॥ । स्वधाभिः । ॥हेतौ तृतीया॥ । स्वप्रीणनसाधनैरन्नैर्हेतुभिः उपासते सेवन्ते उपगच्छन्ति ॥

सप्तमी ॥

इ॒दं क॑सा॑म्बु॒ चय॑नेन चि॒तं तत् स॑जाता॒ अव॑ पश्य॒तेत॑ ।
मर्त्यो॒ऽयम॑मृत॒त्वमे॑ति॒ तस्मै॑ गृ॒हान् कृ॑णुत याव॒त्सब॑न्धु ॥ ३७ ॥

इ॒दम् । क॑साम्बु । चय॑नेन । चि॒तम् । तत् । स॒ऽजा॒ता॒ः । अव॑ । प॒श्य॒त॒ । आ । इ॒त॒ ।
मर्त्यः॑ । अ॒यम् । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । ए॒ति॒ । तस्मै॑ । गृ॒हान् । कृ॒णु॒त॒ । या॒व॒त्ऽस॑बन्धु ॥ ३७ ॥

हे सजाताः सहजन्मानः समानकुले जाता गोत्रिणः यूयं चयनेन संचयनकर्मणा चितम् संचितम् एकत्र समूहीकृतं तद् इदं कसाम्बु कसाः कीकसाः अस्थीनि । ॥आदिवर्णलोपश्छान्दसः॥ । कसाश्च अम्बूनि च कसाम्बु । ॥द्वन्द्वैकवद्भावः॥ । पूर्वमन्त्रेण अस्थ्नाम् उदकेन आप्लावनम् उक्तम् । उदकाप्लावितान्य[स्थीनि अव पश्यत अवधानेन ईक्षध्वम् । एत आगच्छत ॥ अयं मर्त्यः मरणधर्मा प्रेतः अमृतत्वम् एति अमरणधर्म] प्राप्नोति । तस्मै तदर्थं गृहान् स्थानानि कृणुत कुरुत । यावत्सबन्धु यावन्तः सबन्धवः समानगोत्रा भवथ ते

---

१ B K̄ᵐ चित्तं. P चित्तम् ।. We with A C R V Dc Cp P̄². २ Sâyaṇa's text in S′ alone reads पश्यतैत. All our Saṁhitâ-MSS. correctly read पश्य॒तेत॑, and the pada-MSS. प॒श्य॒त॒ । आ । इ॒त॒ ।. ३ K̄ᵐ C मर्त्यो॑ ३॰. Dc म॒र्त्यो॑यम॑॰ changed to मर्त्यो॑३॒यम॑॰ and rechanged to मर्त्यो॒॑यम॑॰. We with B R V Dc.

---

1 S′ दुहानां. 2 S′ घ्रसंचयन॰ for संचयन॰. 3 S′ कसांश्च.

सर्वे यूयं तस्मै प्रेताय गृहान् कुरुतेति । तस्यास्थिनिरीक्षणमेव परलोके स्थानकरणम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इ॒हैवैधि॑[1] धन॒सनि॑रि॒हचि॑त्त इ॒हक्र॑तुः ।
इ॒हैधि वी॒र्य॑[2]वत्तरो वयो॒धा अप॑राहतः ॥ ३८ ॥

इ॒ह । ए॒व । ए॒धि॒ । ध॒न॑[3]ऽसनिः । इ॒हऽचि॑त्तः । इ॒हऽक्र॑तुः ।
इ॒ह । ए॒धि॒ । वी॒र्य॑वत्ऽतरः । व॒यः॒ऽधाः । अप॑राऽहतः ॥ ३८ ॥

हे दीप्तपांसुष्वाहित उल्मुक[1] त्वम् इहैव पांसुलक्षणे प्रदेश एव एधि भव । धनसनिः अस्माकं धनस्य दाता भव । "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" इति सनोतेः इन् प्रत्ययः । इह अस्मिन् प्रदेशे चित्तः प्रज्ञातो भव । चिती संज्ञाने । कर्मणि निष्ठा । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति इडभावः । इह क्रतुः कर्म अस्मदीयकर्मसंपादको भव । तथा इहैव[2] प्रदेशे वीर्यवत्तरः अत्यन्तं बलवान् वयोधाः । वय इति अन्ननाम । तस्य धाता विधाता अपराहतः शत्रुभिरपराजितश्च सन् एधि भव । अस्तेर्लोटि हौ रूपम् ॥

नवमी ॥

पु॒त्रं पौत्र॑[4]म॑भित॒र्पय॑न्ती॒राप॑ो मधु॑मतीरि॒माः ।
स्व॒धां पि॒तृभ्यो॑ अ॒मृतं॒ दुहा॑ना॒ आपो॑ दे॒वीरु॒भयां॑स्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पु॒त्रम् । पौत्र॑म् । अ॒भि॒ऽत॒र्पय॑न्तीः । आप॑ः । मधु॑ऽमतीः । इ॒माः ।
स्व॒धाम् । पि॒तृऽभ्यः॑ । अ॒मृत॑म् । दुहा॑नाः । आप॑ः । दे॒वीः । उ॒भया॑न् । त॒र्पय॒न्तु॒ ॥ ३९ ॥

मधुमतीः मधुररसोपेता इमा आचमनार्हा आपः पुत्रम् अव्यवहितं

---

१ K^m °वैधि धनसनि°. Dc °वैधि धनसनि° changed to °वैधि धनसनि°. We with B C R V Dc. २ K^m वीर्यवत्तरो. Dc वीर्यवत्तरो changed to वीर्यवत्तरो. We with B C R V Dc. ३ Cp धनऽसनिः।. ४ K^m पौत्रमभि°. Dc पौत्रमभि° changed पौत्रमभि°. We with B C R V Dc.

---

1 S' उन्मुक. 2 Sâyaṇa's text reads : इहैवैधि वीर्यवत्तरो.

पुमपत्यं पौत्रम् पुत्रस्य पुमपत्यम् । ⧗उभयत्र एकवचनम् अतन्त्रम् । लिङ्गं तु विवक्षितम्⧗ । पुत्रान् पौत्रांश्च अभितर्पयन्तीः अभितः सर्वतस्तर्पयन्त्यः प्रीणयन्त्यो भवन्ति[1] यतः अतः पितृभ्यः स्वीयेभ्यः पिण्डोपजीविभ्यः अमृतम् अमरणसाधनं स्वधाम् आत्मप्रीणनकरम् अन्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यो देवीः देव्यो द्योतमाना आपः आचमनीया उभयान् पुत्रान् पौत्रांश्च उभयविधान् तर्पयन्तु वर्धयन्तु । अथ वा उभयशब्देन स्वीया मातृपितामह्यादयः पितृवंश्याश्च विवक्ष्यन्ते । तान् उभयविधांस्तर्पयन्तु । पिण्डदानानन्तरं क्रियमाणेन अनेन आचमनकर्मणा तृप्तान् कुर्वन्तु । ⧗अस्मिन् पक्षे पितृभ्य इत्यत्र "पिता मात्रा" इति एकशेषो द्रष्टव्यः⧗ ॥

दशमी ॥

आपो अग्निं प्र हिणुत पितॄँरुपेमं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम् ।
आसीनामूर्जमुप ये सचन्ते ते नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छान्[1] ॥ ४० ॥ (२३)

आपः । अग्निम् । प्र । हिनुत । पितॄन् । उप । इमम् । यज्ञम् । पितरः । मे । जुषन्ताम् ।
आसीनाम् । ऊर्जम्[2] । उप । ये । सचन्ते । ते । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छान् ॥ ४० ॥ (२३)

हे आपः अवसेचनसाधनभूता यूयम् अग्निम् युष्माभिरवसिच्यमानं दक्षिणाग्निं पितॄन् पितृपितामहादीन् उप । उपशब्दः समीपवचनः । पितॄणां समीपं प्र हिणुत प्रेषयत । बर्हिर्दत्तान् पिण्डान् दातुम् इति शेषः ॥ मे मदीयम् इमम् इदानीम् अनुष्ठीयमानं यज्ञम् पिण्डपितृयज्ञाख्यं पितरः मदीया जुषन्ताम् सेवन्ताम् । पिण्डान् आस्वादयन्तु । ये पितरः आसीनाम् उपविष्टाम् । ⧗आस उपवेशने । "ईदासः" इति ईकारः⧗ । बर्हिषि आसादिताम् ऊर्जम् बलकरपिण्डलक्षणम् अन्नम्

---

१ A B C K K̈ R P P̊ V Dc यंच्छात्. We with Cp. २ Cp ऊर्जे । उभये । सचंते । for ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते ।.

---

1 S′ भवति.

उप सचन्ते स्वीकर्तुं समीपे समवयन्ति ते पितरो नः अस्मभ्यं सर्ववीरम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रपौत्रादयः । बहुपुत्रादिसहितं रयिम् धनं नि यच्छान् नियच्छन्तु प्रयच्छन्तु । नियमनं नाम स्थैर्येण अवस्थापनम् । यमेर्लेटि "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"समिन्धते" इति आद्यया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । सूत्रितं [हि] । "उपसमादधाति ये निखाताः [१८,२,३४] समिन्धते [१८,४,४१] ये तातृषुः [१८,३,४७] ये सत्यासः" [१८,३,४८] इति [कौ° ११,८,]

"यास्ते धानाः" [४३] इत्यस्या अस्थिषु तिलमिश्रधानाविकिरणे विनियोग उक्तः ॥

"इदं पूर्वम्" [४४] इत्यनया दहनार्थं प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

"सरस्वतीं देवयन्तः" [४५] इति तिसृणां प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरं सारस्वतहोमे विनियोग उक्तः ॥

"पृथिवीं त्वा" [४८] इत्यनया सवयज्ञेषु मृद्गोमयादिना चरुस्थालीम् आलिम्पेत् । "पृथिवीं त्वा पृथिव्याम् इति कुम्भीम् आलिम्पति" इति [कौ° ८,२,] सूत्रं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

"आ प्र च्यवेथाम्" [४९] इति ऋचा प्रेतवाहनवृषभौ अभिमन्त्र्य कर्ता गृह्णीयात् ॥

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि "एयमगन्" [५०] इति ऋचा दक्षिणारूपां गाम् अभिमन्त्र्य प्रतिगृह्णीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम् ।
स वेद निहितान् निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥

सम् । इन्धते । अमर्त्यम् । हव्यऽवाहम् । घृतऽप्रियम् ।
सः । वेद । निऽहितान् । निऽधीन् । पितॄन् । पराऽवतः । गतान् ॥ ४१ ॥

अमर्त्यम् अमरणधर्माणं घृतप्रियम् प्रियं प्रीतिकरं घृतम् आज्यं यस्य । "वा प्रियस्य" इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पनाद् अत्र परनिपातः । आज्येन अग्निः प्रवृद्धज्वालो भवतीति घृतप्रियत्वम् । हव्यवाहम् हव्यस्य हविषो वोढारम् अग्निं समिन्धते समिन्धनसाधनैः काष्ठैः सम्यग् दीपयन्ति कर्तारः । इन्धेर्लेटि बहुवचने रूपम् । यद्वा तस्मादेव धातोर्लेटि अडागमः[1] । समिद्भिः समिन्धीत । यतः सोग्निः निहितान् भूमौ स्थापितान् निधीन् निक्षेपान् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा भूम्यां[2] निगूढा निधयः प्रदर्शकेन विना न प्रकाशन्ते एवं पितरोपि पुरःस्फूर्तिका न भवन्ति । निधीनिव[3] स्थितान् परावतः । परावच्छब्दो दूरवाची । पराशब्दाद् "उपसर्गाच्छन्दसि०" इति वतिप्रत्ययः । अतिदूरान् देशान् गतान् प्राप्तान् पितॄन् वेद जानाति । अस्य पितरः अत्र देशे वर्तन्त इति सम्यग् जानाति । वेत्तेः "विदो लटो वा" इति तिपो णल् आदेशः । अतः समिन्धत इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यं ते[1] म॒न्थं[2] यमो॑द॒नं यन्मां॒सं नि॑पृ॒णामि॑[2] ते ।
ते ते॑ सन्तु स्व॒धाव॑न्तो॒ मधु॑मन्तो घृत॒श्चुत॑ः ॥ ४२ ॥

यम् । ते॒ । म॒न्थम् । यम् । ओ॒द॒नम् । यत् । मां॒सम् । नि॒ऽपृ॒णामि॑ । ते॒ ।
ते । ते॒ । स॒न्तु॒ । स्व॒धाऽव॑न्तः । मधु॑ऽमन्तः । घृ॒त॒ऽश्चुत॑ः[3] ॥ ४२ ॥

प्रेतस्य हि प्रीणनाय सक्तुमन्थादयः प्रदीयन्ते । "ये अग्नयः [३.२१.१] इति दशर्चेन पलाशपर्णैः सक्तुमन्थं विकिरेत्" इति हि सूत्रम् [कौ०११.३] । "अपूपवान् मांसवान्" [२०] इति "०अन्नवान्" [२१] इति च मन्त्रयोर्मांसान्नदानं विहितम् । उपलक्षणम् एतत् क्षी-

१ K̈ᵐ C R ते॒ मन्थं॒. Dc यं ते॒ मंथं॒ changed to यं ते॑ मं॒थं. Cp मंथ॑म् ।. Elsewhere the word is म॒न्थः. As for the passage in the kuntâpa (२. ३.) it is no authority at all. We with V Dc. २ K̈ᵐ पृणा॒मि ते॑. Dc पृणा॒मि ते॑ changed to पृ॒णामि॑ ते. We with B C R V Dc. ३ Cp ०श्च्युत॑ः ।.

1 S′ आडा°. 2 S′ भ्यां for भूम्यां. 3 S′ has अतः before निधीनिव.

रौ[1]दनदध्योदनतिलमिश्रधानादेः। यन्मन्थादिकम् हे प्रेत ते तुभ्यं निपृणामि ददामि। निपरणं नाम पित्र्योपवीतिना पराचीनपाणिना पित्रर्थं चोदितद्रव्यस्य प्रक्षेपः। ते मन्थादयः ते तव स्वधावन्तः बह्वन्ना [मधुमन्तः] मधुयुक्ता [घृतश्चुतः] घृतसहिताश्च [सन्तु] भवन्तु ॥

तृतीया ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः।
तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ४३ ॥
याः। ते। धानाः। अनुऽकिरामि। तिलऽमिश्राः। स्वधाऽवतीः।
ताः। ते। सन्तु। उत्ऽभ्वीः। प्रऽभ्वीः। ताः। ते। यमः। राजा। अनु। मन्यताम् ॥ ४३ ॥

"यास्ते धानाः" इति तृतीया ऋग् अस्मिन्नेवानुवाके तृतीयसूक्ते व्याख्याता [२६] ॥

चतुर्थी ॥

इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वे पितरः परेताः।
पुरोगवा[1] ये अभिशाचो[2] अस्य ते त्वा वहन्ति सुकृतामु लोकम् ॥ ४४ ॥
इदम्। पूर्वम्। अपरम्। निऽयानम्। येन। ते। पूर्वे। पितरः। पराऽइताः।
पुरःऽगवाः। ये। अभिऽशाचः। अस्य। ते। त्वा। वहन्ति। सुऽकृताम्। ऊं इति। लोकम् ॥ ४४ ॥

इदं नियानम्। नीचीनं पराङ्मुखं यान्ति अनेन प्रेता इति नियानं शकटम्। इदं पुरोवर्ति प्रेतवहनाय संनद्धं नियानं शकटं पूर्वम् पुरातनम् अपरम् अद्य[2]तनं च। पूर्वेषां प्रेतानां वहनाय एतदेव शकटम् अपरे-

१ B °गवा. C °गवा. We with R V Dc. २ K[m] R C अभिशाचो. Dc अभिशाचो changed to अभिषाचो. V with Sâyaṇa. P P[2] अभिऽशाचः।. Cp अभिऽशाचः।. अभिशाचः appears to be the ancient reading of the *Atharva*.

1 S′ क्षीरोदन°. 2 S′ पूर्वश्चातनं for अद्यतनं.

षाम् इदानींतनानामपि इदमेव शकटम् इति पूर्वम् अपरं चेत्युच्यते । पूर्वत्वमेव उपपादयति । येन शकटेन ते तव पूर्वे पुरातनाः पितरः परेताः इतः पराङ्मुखं गताः ॥ अस्य अपरस्य इदानीं संनह्यमानस्य शकटस्य अभिषाचः अभितः पार्श्वद्वये सचमानाः संगच्छमानाः पुरोगवाः शकटस्य पुरस्ताद्भागे धुरि युज्यमानाः अनड्वाहो[1] ये सन्ति । "गोरतद्धितलुकि" इति टच् समासान्तः । ते पुरोगवास्त्वा त्वां सुकृताम् सुकृतकर्मणाम् । उशब्दः अवधारणे । लोकमेव वहन्तु प्रापयन्तु । वहिर्द्विकर्मकः ॥

पञ्चमी ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४५ ॥

"सरस्वतीं देवयन्तः" [१८.१.४१] इति पञ्चम्याद्यास्तिस्र ऋचः अस्मिन्नेव काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमे सूक्ते व्याख्याताः ॥

षष्ठी ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४६ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ४६ ॥

सप्तमी ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥

---

1 S' वोनड्वाहो.

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । उक्थैः । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
सहस्रऽअर्घम् । इडः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानाय । धेहि ॥ ४७ ॥

अष्टमी ॥

पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि देवो नो धाता प्र तिरात्यायुः ।
परापरैता वसुविद् वो अस्त्वधा मृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥

पृथिवीम् । त्वा । पृथिव्याम् । आ । वेशयामि । देवः । नः । धाता । प्र । तिराति । आयुः ।
पराऽपरैता[1] । वसुऽवित् । वः । अस्तु । अध । मृताः । पितृषु । सम् । भवन्तु ॥ ४८ ॥

पृथिव्याम् पृथिवीविकारभूतायां कुम्भ्यां पृथिवीम् हे मृत्तिके[1] त्वा त्वां मृदम् आ वेशयामि आलिम्पामि । मृज्ञोमयादिलेपनेन चरुस्थालीं [2]त्वा ईषद् [2]दृढां करोमि । धाता विधाता सर्वस्य देवो नः अस्माकं सवयज्ञानुष्ठातॄणाम् आयुः जीवनं प्र तिराति । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । प्रतिरतु प्रवर्धयतु । प्रपूर्वात् तिरतेर्लेटि आडागमः । हे परा[3]परेताः* परावतं दूरदेशं पराङ्मुखम् इतो गता हे पितरः वः युष्माकं वसुवित् वसु अन्नलक्षणं धनम् तस्य ल[4]म्भयित्री प्रापयित्री [अस्तु] भवतु । एषा मृदालिप्ता चरुकुम्भीति लभ्यते ॥ अथ परोक्षस्तुतिः । अध अथ चरुस्वाहाकारानन्तरं पितृषु पितृत्वं प्राप्तेषु पुरातनेषु स्वपूर्वजेषु अमृताः* अमरणधर्माणः सन्तः सं भवन्तु संप्राप्ताः संयुक्ता भवन्तु । इदानींतनाः पितरः स्वपूर्वजान् पितॄन् संयु[5]ञ्जन्तु । भवतिरत्र प्राप्त्यर्थः ॥

---

१ P P̊[2] पराऽपरैता ।. Cp परांऽपरीता ।, probably a refinement of परांऽपरिता miswritten for परांऽपारेता = परापरैता.

---

1 S′ inserts पृथिवीं after मृत्तिके. 2 S′ त्वेषद्दृढां for त्वा ईषद् दृढां. 3 Sâyaṇa's text too is परापरेताः. 4 S′ भयित्रीं for लम्भयित्री. 5 S′ संयुजंतु.

नवमी ॥

आ प्र च्यवेथामप तन्मृजेथां यद् वामभिभा अत्रोचुः ।
अस्मादेतमघ्न्यौ तद् वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम ॥ ४९ ॥

आ । प्र । च्यवेथाम् । अप । तत् । मृजेथाम् । यत् । वाम् । अभिऽभाः । अत्र । ऊचुः ।
अस्मात् । आ । इतम् । अघ्न्यौ । तत् । वशीयः । दातुः । पितृषु । इहऽभोजनौ । मम ॥ ४९ ॥

हे प्रेतवाहनवृषभौ युवाम् आ अस्मदभिमुखं प्र च्यवेथाम् शकटात् प्रच्युतौ वियुक्तौ भवेतम् । ⧗च्युङ् प्रुङ् गतौ । भौवादिक आत्मनेपदी⧗ । तत् वक्ष्यमाणं निन्दारूपं वाक्यम् [अप मृजेथाम्] अपमार्जयतं शोधयतम् । ⧗मृजेर्लोटि व्यत्ययेन शः । "आतो ङितः" इति इयादेशः⧗ । किं तद् अपमार्जनीयं तद् आह । अभिभाः अभिभावका दूषकाः पुरुषाः । ⧗अभिपूर्वाद् भवतेः "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डः⧗ । अत्र अस्मिन् प्रेतवहनकर्मणि वाम् युवां यद् ऊचुः पुंगवौ किल अस्पृश्यम्[1] अनिरीक्ष्यं प्रेतम् ऊढवन्तौ इत्यादिनिन्दारूपं यद् वाक्यम् उदितवन्तस्तच्छोधयतम् इति । अतो हेतोः हे अघ्न्यौ अहन्तव्यौ हे वृषभौ युवाम् अस्मात् निन्दानिमित्ताच्छकटाद् एतम् आगच्छतम् । तत् आगमनं वसीयः* श्रेष्ठं भवति युवयोः । ततः इह* अस्मिन् पितृमेधे पितृषु । ⧗विषयसप्तमी⧗ । पितृवि-

१ $\overset{m}{\mathrm{K}}$ °मभिजा. We with **A C B R V Dc.** २ **B** अस्मादेतमघ्न्यो तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. So **A** except that it has °घ्न्यौ. $\overset{m}{\mathrm{K}}$ **V** अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम; **V** (reads तद्द° !). **C** अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृनौष्विहभोजनौ मम. **Dc** अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम, changed to अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. **R** अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. ३ **Cp** यत्र । for यत् । वाम् ।. **P** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ यत् । वाम् ।. ४ **Cp** अस्मान् ।. **P** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ अस्मात् ।. ५ **Cp** इतम् ।. ६ **Cp** अघ्न्यौ ।. **P** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ अघ्न्यौ ।. ७ **Cp** वशीयः ।. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ वशायः ।. **P** वशीयः ।.

1 S′ अज्यस्पृश्यम्.

षये पितॄन् उद्दिश्य दातुः अग्निं प्रदातुः हविः प्रदातुर्वा मम भोजनौ भोजयितारौ पालयितारौ भवतम् इति ॥

दशमी ॥

एयमंगन् दक्षिणा भद्रतो नो अनेनं दत्ता सुदुघां वयोधाः ।
यौवने[1] जीवानुपपृञ्चती[2] जरा पितृभ्यं उपसंपराणयादिमान् ॥५०॥ (२४)

आ । इयम् । अगन् । दक्षिणा । भद्रतः । नः । अनेनं । दत्ता । सुऽदुघां । वयःऽधाः ।
यौवने । जीवान् । उपऽपृञ्चती । जरा । पितृऽभ्यः । उपऽसंपरानयात् । इमान् ॥ ५० ॥ (२४)

इयं दक्षिणा गोरूपा नः अस्मान् संस्कर्तॄन् भद्रतः कल्याणात् प्रदेशाद् आ अगन् आगच्छति । ꣸गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तिपो लोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम्꣸ । अनेन प्रेतेन दत्ता वितीर्णा सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री वयोधाः । वय इति अन्ननाम । अन्नस्य क्षीरलक्षणस्य[1] विधात्री प्रदात्री गोरूपा दक्षिणा यौवने । युवत्या भावो यौवनम् । ꣸"हायनान्तयुवादिभ्योण्" इति अण् प्रत्ययः꣸ । यौवनं नाम शरीरस्य मध्यावस्था तस्याम् । लुप्तोपमम् एतत् । यौवन इव वार्धके जरा उपपृञ्चती [आत्मानं जरया] संपर्चयन्ती[2] संयोजयन्ती । अपिशब्दः अध्याहार्यः । [संयोजयन्त्यपि] यौवने वर्तमानेव जीवात्[3]* जीवतु । किं च गोरूपा दक्षिणा पितृभ्यः पूर्वजेभ्यः । ꣸तादर्थ्ये चतुर्थी꣸ । इमान् अधुना संस्क्रियमाणान् पितॄन् उप* समीपं संपराणयात् सम्यक् पराङ्मुखं नयतु पूर्वजान् प्रापयतु । ꣸उभयत्र लेटि आडागमः꣸ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

---

१ B V Dc यौवने. K^m R यौवने. We with A C. २ K^m ॰पृंचंन्ती. ३ B V उपसंपरां॰. K उपसंपरां. Dc उपसंपरा॰ changed to उपसंपरां॰. We with A C R Cp.

---

1 S′ ॰लवणस्य. 2 S′ संवर्चयंती. 3 Sâyaṇa's text also has : जीवादुपपृंचती.

"इदं पितृभ्यः" इति [५१] प्रथमायाः प्रथमार्धेन चितिकाष्ठानाम् उपरि दर्भान् स्तृणाति । उत्तरार्धेन आस्तीर्णदर्भायां चितौ प्रेतम् उत्तानशयं कुर्यात् ॥

तथा श्मशानचयनकर्मणि "इदं पितृभ्यः" इत्यर्धर्चेन गर्ते दर्भान् स्तृणीयात् । "तदा रोह" इत्युत्तरार्धेन अस्थीनि तस्मिन् गर्ते निदध्यात् ॥

"एदं बर्हिः" इति [५२] ऋचा कुले ज्येष्ठः अस्थीनि यथापरु संचिनुयात् ॥

"पर्णो राजा" इति [५३] ऋचा "अपूपवान् क्षीरवान्" इति मन्त्रोक्तान् प्रतिदिशं मध्ये च स्थापितान् नव चरून् शतच्छिद्रसहस्रच्छिद्रादिपात्राणि च मध्यपलाशपत्रैराच्छादयेत् ॥

"ऊर्जो भागः" इति [५४] ऋचा चरून् पात्राणि च पाषाणैरिष्टकाभिर्वा पिदध्यात् ॥

"यथा यमाय" इति [५५] ऋचा शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चितं श्मशानप्रदेशं कुट्टयेयुः । सर्वत्र कर्तुरेव मन्त्रवचनम् । तत्र पितृगृहम् [उन्नतं] कुर्यात् "उन्नतं स्वर्गकामस्य" [इति] श्रुतेः ॥

"इदं हिरण्यम्" इति [५६] प्रथमार्धेन प्रेतहस्ते विद्यमानं हिरण्यम् आज्येन अभिघार्य ज्येष्ठपुत्रेण अग्नावादीपयेत् । "स्वर्गं यतः" इत्युत्तरार्धेन पुत्रः प्रेतहस्तं मार्जयेत् ॥

"ये च जीवाः" इति [५७] ऋचा सर्पिर्मधुसहितं चरुद्वयम् अभिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे[1] अनया बर्हिषि पित्रर्थं दत्तान् पिण्डान् घृतेन अभिघारयेत् ॥

"वृषा मतीनाम्" [५८] इत्यादीनां तिसृणां पितृमेध एव काण्डोक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इ॒दं पि॒तृभ्य॒: प्र भ॑रामि ब॒र्हिर्जी॒वं दे॒वेभ्य॒ उत्त॑रं स्तृणामि ।

---

१ So B C K[m] R V Dc. Sâyaṇa's accent ought to be °जीवं° as he reads जीवन्.

---

1 S′ °यज्ञेत्यनया.

तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ॥ ५१ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । प्र । भरामि । बर्हिः । जीवम् । देवेभ्यः । उत्ऽतरम् । स्तृणामि ।

तत् । आ । रोह । पुरुष । मेध्यः । भवन् । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः । पराऽइतम् ॥ ५१ ॥

पितृभ्यः पित्रर्थम्[1] इदं बर्हिः प्र भरामि प्रहरामि आस्तृणामि । तस्मिन्नास्तीर्णे बर्हिषि देवेभ्यः देवार्थं जीवन् जीवनवान् अहं संस्कर्ता उत्तरम् उपरितनं बर्हिः स्तृणामि । ॥ स्तृञ् [आच्छादने ॥ । हे पुरुष त्वं मेध्यः ।] मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः । तदर्हो भवन् तत् बर्हिः आ रोह आतिष्ठ । ॥ भवतेः शत्रन्तं पदं भवन्निति ॥ । पितरः पूर्वजाः परेतम् इतः पराङ्मुखं गतं त्वा त्वां प्रति जानन्तु अनुजानन्तु । बर्हिरारोहणाय अस्मदीयोयं पितृलोकं प्राप्नोत्विति स्मरन्तु इत्यर्थः । ॥ "संप्रतिभ्याम् अनाध्याने" इति आध्यानपर्युदासाद् आत्मनेपदाभावः ॥ ॥

द्वितीया ॥

एदं बर्हिरसदो मेध्योभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥

आ । इदम् । बर्हिः । असदः । मेध्यः । अभूः । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः । पराऽइतम् ।

यथाऽपरु । तन्वम् । सम् । भरस्व । गात्राणि । ते । ब्रह्मणा । कल्पयामि ॥ ५२ ॥

हे प्रेत त्वम् इदं चितावास्तीर्णं बर्हिः आ असदः आरुक्षः । ॥ स-

१ R तया for तदा. २ K̄ C R मेध्यो. Dc मेध्यो changed to मेध्यो. We with V Dc. ३ P P̄ पुरुष । मेध्यः । Cp पुरुऽमेध्यः. Our Saṁhitâ authorities and Sâyaṇa's text: पुरुषमेध्यो, and not पुरुमेध्यो. ४ A B C K̄ R V Dc Cp °पुरु. P P̄ °पुरु. We with Sâyaṇa. See IX.5.4. ५ Cp असतः ।. ६ Cp परि ।. P P̄ प्रति ।.

1 S' पित्र्यर्थम्.

देर्ल्इदित्वात् ल्लेः अङ् ॥ अतो मेध्यः पितृमेधयज्ञार्हः अभूः । दहनेन संस्कृतोभूरिति यावत् ॥ प्रति त्वेति पादो व्याख्यातः । जानन्त्विति लोडन्तं पदं भूतकालपरतया व्याख्येयम् । अथ [वा] क्रियमाणास्थिसंचयनार्थम् अनुजानन्त्विति यथास्थितम् अस्तु ॥ तन्वम् तनूम् अस्थिरूपां यथापरु । परुशब्दः पर्ववाची । यथापर्व जीवदवस्थायां येन संनिवेशेन अस्थीनि संहितानि तं निवेशम् अनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः । सं भरस्व संहरस्व । "हृग्रहोर्भः॰" । संधेहि ॥ अहमपि कुले ज्येष्ठः ते तव गात्राणि अङ्गानि अस्थिरूपाणि ब्रह्मणा मन्त्रेण कल्पयामि पूर्वस्थितपर्वानतिक्रमेण समर्थानि संहितानि करोमि ॥

तृतीया ॥

पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।
आयुर्जीवेभ्यो विदधद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥

पर्णः । राजा । अपिऽधानम् । चरूणाम् । ऊर्जः । बलम् । सहः । ओजः । नः । आ । अगन् ।
आयुः । जीवेभ्यः । विऽदधत् । दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय ॥ ५३ ॥

चरूणाम् "अपूपवान् क्षीरवान्" [१६] इति मन्त्रोक्तद्रव्ययुतानां नवानां चरूणां पिधानम् आच्छादनभूतः । "वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः" इति अपिशब्दस्य आदिवर्णलोपः । पर्णः पलाशवृक्षः पलाशो राजा यज्ञियत्वात् सर्ववृक्षाणाम् अधिपतिः नः अस्माकम् ऊर्जः ऊर्जयति बलवन्तं करोतीति ऊर्जः अन्नरसः । ऊर्ज बलप्राणने । अस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् । बलम् शारीरं बाह्यं च मनुष्यसंपत्त्यादिलक्षणं द्विविधं बलं सहः शत्रुधर्षणसामर्थ्यम् । सहतेरभिभवार्थाद् असुन् । ओजः तेजः शरीरकान्तिः सर्वधा-

१ V °जीवेभ्यो विदध°. Dc जीवेभ्यो विदध° changed to जीवेभ्यो विदध°. We with C K^m R Cp. The reading of V and Dc is logically better. But C K^m R Cp are supported by Sâyaṇa and we therefore follow them. २ So our pada-MSS. ३ P^2 विऽदधात् ।.

त्वान्तरभूतः शरीरधारकोष्टमधातुर्वा आ अगन् । सकलचरुपिधायकः पलाशपर्णः अस्माकम् ऊर्जबलाद्यात्मक एव आगच्छतु । यद्वा ऊर्जो बलम् इत्यादीनि[1] द्वितीयान्तानि पदानि । अन्नादीनि दातुम् आगच्छतु इति क्रियाध्याहारेण योज्यम् । ॥ गमेर्लुङि च्लेर्लुक् ॥ ॥ न केवलम् अन्नादिदानं किं तु जीवेभ्यः जीवनवद्भ्यः अस्मभ्यम् आयुः जीवनं [विदधत्] विदध्यात् प्रयच्छतु । ॥ दधातेर्लेटि श्नुः । "घोर्लोपो लेटि वा" इति धातोः आकारलोपः । "लेटोडाटौ" इति अडागमः ॥ । शतशारदाय । शरच्छब्दः संवत्सरवाची । शतसंवत्सरपरिमिताय । ॥ उत्तरपदवृद्धिश्छान्दसी ॥ । दीर्घायुत्वाय दीर्घायुष्ट्वाय । ॥ पृषोदरादित्वाद् अन्त्यलोपः ॥ । चिरकालजीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

ऊर्जो भागो[1] य इमं जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम[2] ।
तमर्चत विश्वमित्रा[3] हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः । भागः । यः । इमम् । जजान । अश्मा । अन्नानाम् । आधिऽपत्यम्[4] । जगाम[5] ।
तम् । अर्चत । विश्वऽमित्राः । हविःऽभिः । सः । नः । यमः । प्रऽतरम् । जीवसे । धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य अस्थिसमीपस्थापितचरुलक्षणस्य भागः संभक्ता । ॥ कर्तरि व्यत्ययेन घञ् ॥ । यो यमः इमं प्रेतं जजान जनयामास । येन[2] च यमेन अश्मा यमदेवत्य[3]चरुपिधायकः पाषाणः अन्नानां चरूणाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् उपर्यवस्थायित्वं जगाम प्राप्तवान् । हे* विश्वमित्राः विश्वं मित्रं येषां ते सकलोपकारिजनवन्तो हे बान्धवाः तं

१ $\overset{m}{K}$ भागं. We with A B C R V Dc. २ $\overset{m}{K}$ °श्वान्नामधिपत्यं जगाम. B °श्मान्नानामाधिपत्यं जगाम. V °श्मान्नानामधिपत्यं जगाम. Dc °श्मान्नामाधिपत्यं जगाम corrected to °श्मान्नानामधिपत्यं जगाम. We with A C R. ३ So we with B C $\overset{m}{K}$ R V Dc. ४ Cp अधिऽपत्यम् ।. P अधिऽपत्यम् ।. P आधिऽपत्यम् ।. ५ Cp जगाम् ।.

1 S′ इत्यादि. 2 S′ has here a blank space of two or three letters in place of येन च यमेन अ°. 3 S′ °देवेभ्यः चरु°.

यमं हविर्भिरर्चत प्रीणयत । ॥ अर्चतिर्भौवादिकः ॥ । स यमः नः अस्मान् प्रतरम् प्रकृष्टं जीवसे जीवनाय धात् विदधातु । अयम् अर्धर्चः पूर्वानुवाके व्याख्यातः [१८.३.६३.] ॥

पञ्चमी ॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।
एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोसत ॥ ५५ ॥

यथा । यमाय । हर्म्यम् । अवपन् । पञ्च । मानवाः ।
एव । वपामि । हर्म्यम् । यथा । मे । भूरयः । असत ॥ ५५ ॥

पञ्च पञ्चसंख्याका मानवाः मनोरपत्यादिजनाः । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जना इति हि यास्कः [नि° ३.८] । अथ वा देवमनुष्यादयः पञ्च जनाः । तथा च ऐतरेयकब्राह्मणे समाम्नायते । "सर्वेषां वा "एतत् पञ्चजनानाम् उक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितृणां "च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्थम्" इति [ऐ° ब्रा° ३.३१] । एते पञ्च जना यथा येन प्रकारेण यमाय प्रेताधिपतये हर्म्यम् निवासस्थानं सौधम् अवपन् निर्मितवन्तः एव एवं हर्म्यम् स्थानम् उन्नतं पितृगृहम् आवपामि मृत्तिकया संपादयामि प्रेतनिवासार्थं विदधामि । यथा येन प्रकारेण मे मदीया बान्धवा यूयं भूरयः बहवः असत स्यात । प्रेतोन्नतस्थानाकरणे[1] बान्धवानां प्रत्यवायो भवतीति उन्नतपितृगृहकरणम्[2] । ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ॥

षष्ठी ॥

इदं हिरण्यं बिभृहि यत् ते पिताबिभः पुरा ।
स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृड्ढि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

१ A B C K^m R V Dc °संतः. P P^2 असतः ।. We with Cp. २ C K^m पितु°. Dc पितु° corrected to पितु°. Cp पितुः ।. We with R V. ३ K निर्मृड्ढि दक्षि°. We with C R V Dc.

1 S′ प्रेतथोनाकरणे. 2 S′ has a blank space for about four letters instead of उन्नतपि°.

इदम् । हिरण्यम् । बिभृहि । यत् । ते । पिता । अबिभः । पुरा ।
स्वःऽगम् । यतः । पितुः । हस्तम् । निः । मृड्ढि । दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

हे प्रेत इदं हिरण्यम् सुवर्णनिर्मितम् अङ्गुलीयं पिपृहि पूरय । आज्येन अभिघारयेत्यर्थः । पृ पालनपूरणयोः । जौहोत्यादिकः । "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । यत् हिरण्यं ते तव पिता पुरा पूर्वम् अबिभः भृतवान् हस्ते धारितवान् । डुभृञ् धारणपोषणयोः । [शपः] श्लुः । "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । तिपि धातोर्गुणे "हल्ङ्या०" इत्यादिना तिपो लोपे विसर्जनीयः । स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं कर्मार्जितं लोकं यतः गच्छतः पितुः जनकस्य दक्षिणं हस्तं निर्मृड्ढि निर्मार्जय शोधय । हिरण्यस्य दक्षिणहस्ते धारणात् तस्य प्रमार्जनम् । मृजेः आदादिकात् लोटि हित्वधित्वादिकार्याणि ॥

सप्तमी ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

ये । च । जीवाः । ये । च । मृताः । ये । जाताः । ये । च । यज्ञियाः ।
तेभ्यः । घृतस्य । कुल्या । एतु । मधुऽधारा । विऽउन्दती ॥ ५७ ॥

ये जीवाः जीववन्तः ये मृताः परासवः । समुच्चयार्थाश्चकाराः । ये जाताः जनिमन्तः उत्पन्नाः ये जज्ञियाः जनिष्यमाणाः जज्ञिम् उत्पत्तिं यान्ति गच्छन्तीति जज्ञियाः । जनी प्रादुर्भावे । "आदृगमहनजनः०" इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादि कार्यम् । जज्ञिपदोपपदाद् यातेर्विच् प्रत्ययः । तेभ्यः जीवादिभ्यः सर्वेभ्यस्तद-

१ See foot-note २ on the previous page. २ B K̈ C V Dc कुल्यैतु. We with R Cp.
३ R मधुधारा. C V मधुधारा. Dc मधुधारा corrected to मधुधारा. Cp मधुऽधारा changed to मधुऽधारा ।. We with K̈ B. ४ P P̊ कुल्मा ।. Cp कुल्या ।.

थैं मधुधाराः मधुप्रवाहान् व्युन्दती विशेषेण सिञ्चती अभिवर्षन्ती घृतस्य आज्यस्य कुल्या कृत्रिमा सरित् एतु तत्प्रीणनाय गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरो अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः ।
प्राणः सिन्धूनां कलशाँ अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन्मनीषया ॥५८॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सूरः । अह्नाम् । प्रऽतरीता । उषसाम् । दिवः ।

प्राणः । सिन्धूनाम् । कलशान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । हार्दिम् । आऽविशन् । मनीषया ॥ ५८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः पुरुषा धूमादिमार्गेण पितृलोकं प्राप्य सोमयागादिजनितसुकृतफलम् उपभुञ्जते । अतः अनया पित्र्यप्रकरणे सोमः स्तूयते । मतीनाम् मन्तॄणां स्तोतॄणां वृषा वर्षिता अभिमतफलवर्षकः मतीनाम् स्तुतीनां वा वर्षकः स्तुतिविषये विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वस्य सर्वैर्वा द्रष्टव्यः सोमः पवते । पवतिर्गतिकर्मा । गच्छति दशापवित्रात् स्यन्दते । यद्वा । पूञ् पवने । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् । पूयते शोध्यते अध्वर्युभिः । अह्नाम् । अहोरात्राणाम् इत्यर्थः । सूरः प्रेरयिता निष्पादयिता । षू प्रेरणे । औणादिको रक् प्रत्ययः । उषसाम् उषःकालानां दिवः द्युलोकस्य च प्रतरीता प्रवर्धयिता । तरतेस्तृचि "वृतो वा" इति इडागमस्य दीर्घः । सिन्धूनाम् स्यन्दमानानां वसतीवरीणाम् अपां प्राणः प्राणभूतः स्वात्मरूपत्वेन कर्ता सोमः कलशान् द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयान् ऐन्द्रवायवादिग्रहान् वा । अभिलक्ष्य इत्यध्याहारः । अचिक्रदत् अत्यन्तं शब्दायते । अथ वा कलशान् अचिक्रदत् धारापातध्व-

१ C प्रतरीता उषसां. R प्रतरीत उषसां. Dc प्रतरीत उषसां corrected to प्रतरीतोषसां. P P[2] प्रऽतरीताः ।. Cp प्रऽतरीताः ।. We with A B K[m] V Dc.

1 S′ °विषयः.

निना तद्वतः करोति । यद्वा कलशान् अचिक्रदत् कामयते ॥ ततः इन्द्रस्य सवनत्रये यष्टव्यस्य हार्दिम् । हृदयम् इत्यर्थः । हृदयमेव हार्दिम[1] । ॥पृथ्वादिषु पाठो द्रष्टव्यः । स्वार्थिकश्चेमनिच् अवगन्तव्यः॥ । हृदययुक्तं जठरं वा मनीषया मनस ईषया यथामनोभिलाषम् अविशत् प्रविशति । यद्वा मनीषया मननीयया इष्यमाणया धारया अविशत् ॥

नवमी ॥

त्विषस्ते धूम ऊर्णोतु दिवि षञ्छुक्र आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥

त्विषः । ते । धूमः । ऊर्णोतु[१] । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।
सूरः । न[२] । हि[२] । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ५९ ॥

अत्र प्रेताग्निः स्तूयते । हे प्रेताग्ने ते तव त्विषः दीप्तो धूमः ऊर्णोतु आच्छादयतु अन्तरिक्षं कर्म सर्वत्र मेघात्मना परिणतः । अथ वा त्विषः । ॥त्विष दीप्तौ । "अन्येभ्योपि दृश्यते" इति विच् प्रत्ययः । लघूपधगुणः । द्वितीयाबहुवचनम् शस् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम्॥ । दीप्तीः सूर्यस्य त्वदीयो धूम ऊर्णोतु । दिवि अन्तरिक्षे सन् भवन् शुक्रः शोचिष्मान्[2] आततः विस्तीर्णः ॥ किं च हे पावक शोधक दाहक प्रेताग्ने त्वं सूरो न सूर्य इव । हि इति पूरणः । द्युता दीप्त्या रोचसे दीप्यसे कृपा । ॥तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ । कृपया स्तुत्या सहितः । स्तूयमान इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरः[३] ।
मर्य इव योषाः[४] समर्षसे सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ६० ॥ (२५)

---

१ P ऊर्णोति । Cp ऊर्णोति । P ऊर्णोतु । २ Cp नहिं । ३ K संगिरः. Dc संगिरः changed to संगिरः. We with B C R V Dc. ४ So B C K R V Cp Dc.

---

1 S' हृदयमेवार्द for हृदयमेव हार्दिम. 2 S' शोचयिष्मान्.

प्र । वै । एति । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतिम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । सम्ऽगिरः ।

मर्यःऽइव । योषाः । सम् । अर्षसे । सोमः । कलशे । शतऽयामना । पथा ॥६०॥

पितृलोकाधिपतिः सोमः स्तूयते । इन्दुः स्यन्दमानः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतिम् । जठरलक्षणं स्थानम् इत्यर्थः । वै प्रैति प्रगच्छति[1] । वैशब्दः प्रसिद्धौ । "अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुम् इन्द्र" इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ॰३.३५.६] ॥ सखा सखेव हितकारी सोमः सख्युः अभिषवस्तोत्रादिना सखिभूतस्य यष्टुः संगिरः संगीर्यमाणानि इदमेव फलं सोमादेव लभेय इत्येवं प्रतिज्ञायमानानि काम्यमानानि वस्तूनि न प्र मिनाति न हिनस्ति मोघानि न करोति किं तु प्रयच्छति । यद्वा सखा सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरः । ॥एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः॥ । संगिरम् । उदरम्[2] इत्यर्थः । संगिरति निगिरति[3] अत्र ओदनादिकम् इति व्युत्पत्तेः । न प्र हिनस्ति शून्यं न करोति । सर्वदा स्वेन पूर्णं करोतीत्यर्थः । ॥मीञ्[4] हिंसायाम् । "मीनातेर्निगमे" इति ह्रस्वत्वम्॥ ॥ मर्य इव मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः यथा योषा । ॥तृतीयाया आकारः॥ । योषया युवत्या संगच्छते एवं सोमः कलशे सोमाधारे द्रोणकलशे शतयाम्ना शतयानेन पथा मार्गेण समर्षसे । ॥पुरुषव्यत्ययः॥ । समर्षते संगच्छते । ॥ऋषी गतौ । भौवादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्॥ । उदकमिश्रितस्य सोमरसस्य दशापवित्रात् स्यन्दनसमये बहुधारासद्भावात् शतयाम्नेत्युक्तम् ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अक्षन्नमीमदन्त" इति प्रथमया ऋचा पिण्डोपस्थानानन्तरम् उत्तरपरिषेकं कुर्यात् ॥

---

१ Cp निःऽकृतिम् ।. २ So our pada-MSS. ३ Cp अर्षते ।. P[2] अर्षते ।.

---

1 S′ प्रयच्छति. 2 S′ दुरम् for उदरम्. 3 S′ निगरति. 4 S′ माङ्.

"आ यात पितरः" इति [६२] ऋचा पिण्डदानार्थं स्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

"परा यात" इति [६३] ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव अनया सायंवनांस्तण्डुलान्[1] जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अभूद् दूतः" इति [६५] ऋचा समिदाधानानन्तरं सर्वप्रणीतम् अग्निं प्रत्यानयेत् । सूत्रितं हि । "अभूद् दूत इत्यग्निं "त्रिः प्रत्यानयति यदि सर्वः प्रणीतः स्यात् । दक्षिणाग्नौ त्वेतद् आहि- "ताग्नेः । गृह्येप्यनाहिताग्नेः" इति [कौ° ११.१०] ॥

"असौ हा इह ते" इति [६६] द्वाभ्यां श्मशानदेशं विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा[2] प्रसव्यं चिनुयात् ॥

"येस्माकं पितरः" इति [६८] अर्धर्चेन पिण्डप्रदानार्थं बर्हिः स्तृणीयात् ॥

"उदुत्तमम्" इति [६९] ऋचा शवदाहानन्तरं सर्वे ब्राह्मणाः स्नानं कुर्युः ॥

"प्रास्मत् पाशान्" इति [७०] ऋचं पितृमेधे दशरात्रपर्यन्तं सायंप्रातः स्वस्त्ययनार्थं [पठेयुः] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव[1] प्रियाँ अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियान्[2] । अधूषत ।
अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । यविष्ठाः । ईमहे ॥ ६१ ॥

अत्र पितरः स्तूयन्ते । अक्षन् अघसन् बर्हिषि दत्तान् पिण्डान् । अद भक्षणे । "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशः । "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । "गमहन°" इति उपधालोपः । "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् । "खरि च" इति चर्त्वेन घकारस्य ककारः । कषयोगे क्षः । "लुङ्लङ्°" इति अडागम उदात्तः । पादादित्वाद् अनिघा-

१ R ह्यवाप्रियँ. K[m] V ह्यवाप्रियाँ. Dc ह्यव प्रियँ corrected to ह्यवाप्रियाँ. P doubtful. P[2] अप्रियान् ।. Cp अप्रियान् ।. We with C B V.

1 So S'. MSS. of *Kaus'ika* and Kes'ava (XI. 9) : सायवनंस्त°. 2 S' °रष्ट°.

तः⧗ । अमीमदन्त । हिशब्दश्चार्थे । ⧗तिङ उत्तरत्वाद् निघाताभावः⧗ । पिण्डभक्षणेन तृप्ताश्च अभूवन् । ⧗मद तृप्तियोगे । चुरादेरात्मनेपदिनश्चङि रूपम्⧗ । यद्वा हिशब्दो हेत्वर्थे । यतस्तृप्ता अतः प्रियान् स्वकीयान् देहान् अवाधूषत अकम्पयन् । अतिशयितरसास्वादनेन गन्तुम् अशक्नुवन्तः शरीराण्येव अकम्पयन् । ⧗धू विधूनने । कुटादिः । लुङि सिच् । "गाङ्कुटादिभ्यः०" इति सिचो ङित्त्वाद् गुणाभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्⧗ । अनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः पितरः अस्तोषत अस्ताविषुरस्मान् साधु कृतम् इति । ⧗ष्टुञ् स्तुतौ । लुङि सिच् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणः⧗ । एवं पिण्डभक्षणेन तृप्तान् पितॄन् विप्राः मेधाविनो यविष्ठाः युवतमा वयम् ईमहे । ⧗याञ्चाकर्मा⧗ । याचामहे स्वेष्टानि फलानि । ⧗ईङ् गतौ । दैवादिक आत्मनेपदी । श्यनो लुक् बाहुलकात्⧗ ॥

द्वितीया ॥

आ यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः[१] पथिभिः पितृयाणैः ।

आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ ६२ ॥

आ । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पथिऽभिः । पितृऽयानैः । आयुः । अस्मभ्यम् । दधतः । प्रऽजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचध्वम् ॥ ६२ ॥

हे पितरः सोम्यासः सोमार्हा यूयम् आ यात आगच्छत गम्भीरैः दुर्गमैः पितृयाणैः पितरो यान्ति एभिरिति तैः पथिभिः मार्गैः । आगत्य च अस्मभ्यं पिण्डदानार्थं स्तीर्णे[2] बर्हिषि तिलान् विकिरद्भ्यः आयुः बहुकालजीवनं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं च दधतः* धत्त प्रयच्छत । ⧗दधातेर्लेटि "घोर्लोपो लेटि०" इति धा-

१ B गम्भीरं. We with A C K^m R V Dc.

1 S′ शक्नुम्. 2 S′ स्तीर्ण°.

तोराकारलोपः । अडागमः । यद्वा दध धारणे । भौवादिक आत्मनेपदी । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ वा श्नुश्च शश्चेति विकरणद्वयम् । शस्य ङित्त्वात् "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आकारलोपः ॥ । किं च नः अस्मान् रायः धनस्य पोषैः समृद्धिभिः अभि सचध्वम् अभितः समवेत । रयिपोषेण अस्मान् संयोजयतेति ॥

तृतीया ॥

परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्याणैः ।

अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥६३॥

परा । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पथिऽभिः । पूःऽयानैः ।

अध । मासि । पुनः । आ । यात । नः । गृहान् । हविः । अत्तुम् । सुऽप्रजसः । सुऽवीराः ॥ ६३ ॥

हे पितरः सोम्यासो यूयं पूर्याणैः पूः पुरं स्वीयः पितृलोकस्तं यान्ति एभिरिति[1] पूर्याणास्तैः स्वपुरप्राप्तिसाधनैः गम्भीरैः पथिभिः परा यात इतः पराङ्मुखा यात स्वस्थानं गच्छत ॥ अध अथ अनन्तरं मासि मासे पूर्णे । अमावास्यायाम् इत्यर्थः । हविरत्नून्* हविरदन्ति[2] एषु गृहेष्विति ते हविरत्नवः तान् हविर्भक्षस्थानभूतान् नः अस्मदीयान् गृहान् पुनरा यात आगच्छत । किंविशिष्टान् । सुप्रजसः । प्रजा संततिः पुत्रलक्षणा । शोभनपुत्रयुक्तान् । ॥ "नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः" इति असिच् समासान्तः ॥ । सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पौत्रादिः । शोभनपौत्रादिसमेतान् । ॥ शसो जसादेशः ॥ । एवंविधान्[3] गृहान् आ यात । पितृणां वा विशेषणम् । शोभनप्रजसः[4] सुवीराः सन्तः अस्मभ्यं पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं दातुं पुनरायातेति संबन्धः ॥

१ Sâyaṇa's हविरत्नून्सु° would perhaps require us to read °न्हविरत्नून्सु°. Only C has हविरत्नूं सु°. Dc हविरत्तुं. Cp हविः । अत्नुम् । changed to हविः । अत्तुम् ।. P हविः । अत्तुम् । P² हविः । अत्नुम् ।. So that none read in conformity with the accent which Sâyaṇa's reading implies. We with A B K^m R V P Cp. २ P P² अयात ।. Cp अयाथ ।

1 S′ येभि°. 2 S′ °रदंतु. 3 S′ °त्यधान् for °विधान्. 4 S′ शोभनप्रजावीराः.

"यद् वो अग्निः" इत्यनया चितिस्थानाद् विप्रकीर्णं प्रेतावयवं पुनरग्नौ प्रक्षिपेत् । सैषा सूक्ते

चतुर्थी ॥

यद् वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः ।

तद् व एतत् पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥६४॥

यत् । वः । अग्निः । अजहात् । एकम् । अङ्गम् । पितृऽलोकम् । गमयन् । जातऽवेदाः ।

तत् । वः । एतत् । पुनः । आ । प्याययामि । सऽअङ्गाः । स्वःऽगे । पितरः । मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

हे प्रेताः वः युष्मान् पितृलोकम् पितृभिरधिष्ठितं स्थानं गमयन् प्रापयन् जातवेदाः जातानां वेदिता पुण्यापुण्यकर्मणः यद्वा जातानां कर्मफलस्य लम्भयिता प्रापयिता अग्निः प्रेतदाहकः यद् युष्मदीयम् एकम् अङ्गम् अजहात् त्यक्तवान् । चितेर्विप्रकीर्णम् अवयवं नादहद् इत्यर्थः । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः । [वः युष्माकं तद् एतत् पुरोवर्ति अङ्गम् अवयवं पुनरा प्याययामि अग्नौ प्रक्षेपेण प्रवर्धयामि । यूयं साङ्गाः संपूर्णावयवाः पितरो भूत्वा स्वर्गे मादयध्वम् मोदध्वम्] ॥

पञ्चमी ॥

अभूद् दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यह्न उपवन्द्यो नृभिः ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६५ ॥

अभूत् । दूतः । प्रऽहितः । जातऽवेदाः । सायम् । निऽअह्ने । उपऽवन्द्यः । नृऽभिः ।

१ B गमयन्. २ So we with B C $\overset{m}{K}$ R Dc Cp. ३ Cp अजहात् ।. ४ C R न्यह्न°. P उप । वंद्यः ।. Dc न्यह्न changed to न्यह्ने. We with Dc B $\overset{m}{K}$ Cp $\overset{2}{P}$.

प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ ६५ ॥

[सायं न्यह्ने सायं प्रातः नृभिरुपवन्द्यः मनुष्यैरुपासनीयो जातवेदाः जातानां वेदिताग्निः दूतः प्रहितोभूत् दूतत्वे नियुक्तः सन् प्रेषितोभूत् अस्माभिः पितृन् प्रति ॥ अथ प्रत्यक्षनिर्देशः । हे अग्ने एतादृशस्त्वं पितृभ्यः प्रादाः अस्माभिः प्रयतानि हवींषि प्रयच्छ । ते पितरः स्वधया अक्षन् स्वधाकारेण दत्तानि हवींषि भक्षयन्तु । अनन्तरम् हे देव अग्ने त्वमपि प्रय[1]]ता प्रयतानि तुभ्यमेव दत्तानि हवींषि अद्धि भक्षय । ⌛अद भक्षणे । प्राप्तकाले लोट्⌛ । पित्रर्थं त्वदर्थं च अस्माभिस्त्वयि हुतानां हविषां पितृभ्यः प्रदानानन्तरं तावकीनहविर्भक्षणस्य कालः प्राप्त इति यावत् ॥

षष्ठी ॥

असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः ।
अभ्येनं[2] भूम ऊर्णुहि[3] ॥ ६६ ॥

असौ । हे । इह । ते । मनः । ककुत्सलम्ऽइव । जामयः ।
अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ६६ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे* अमुकनामधेय प्रेत ते तव मनः इह अस्मिन् प्रसव्यम्[2] इष्टकचिते प्रदेशे वर्तते । हा* संतोषे ॥ हे भूमे चितश्मशानदेश एनम् अन्वादिष्टम् अत्रैव अवतिष्ठमानं[3] प्रेतम् अभ्यूर्णुहि अभितः सर्वत आवृणु आच्छादय । तत्र दृष्टान्तः । जामयः भगिन्यः । उपलक्षणम् एतत् । आप्ता बान्धवाः ककुत्स्यलमिव* । ककुच्छब्दः प्रधानवाची । प्रधानावयवप्रदेशमिव । यथा मात्रादय आप्ता

१ So A B C K[m] R P P[2] Cp Dc. २ K[m] R अभ्यैनं. We with C Dc. ३ K[m] भूम ऊर्णुहि. We with R C Dc.

1 S′ omits as much of the commentary of the previous and of this mantra as is enclosed within brackets and the whole of the text of the latter. The commentary which is supplied is from guessing. 2 S′ प्रसव्याम्. 3 S′ अवतिष्ठासमानं.

बान्धवाः पुत्रादीना शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि शीतातपवातनिवारणाय वाससाच्छादयन्ति एवम् । यद्वा जामिशब्दः स्त्रीमात्रपरः । यथा स्त्रियः ककुत्स्थलम् । ग्रीवापरभागः ककुत् । स्वकन्धरप्रदेशं वाससा प्रोर्णुवन्ति तद्वत् ॥

सप्तमी । द्विपदा ॥

शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥

शुम्भन्ताम् । लोकाः । पितृऽसदनाः । पितृऽसदने । त्वा । लोके । आ । सादयामि ॥ ६७ ॥

हे प्रेत तव पितृसदनाः पितरः सीदन्ति अत्र इति पितृसदना लोकाः शुम्भन्ताम् प्रकाशन्ताम् । ⌛शुभ शुम्भ शोभायाम् । तौदादिकः⌛ । अहं संस्कर्ता पितृसदने पितृभिरधिष्ठिते लोके त्वा त्वाम् आ सादयामि स्थापयामि ॥

एकपदाष्टमी ऋक् एवम् आम्नायते ।

[अष्टमी ॥]

ये३ऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि ॥ ६८ ॥

ये । अस्माकम् । पितरः । तेषाम् । बर्हिः । असि ॥ ६८ ॥

ये अस्माकं पितरः पितृत्वं प्राप्ताः पूर्वजास्तेषां बर्हिः आसदनस्थानम् असि भवसि । इति पिण्डदानार्थं स्तीर्यमाणं बर्हिः संबोध्यते ॥

नवमी ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अधा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ६९ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ।
अध । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ ६९ ॥

१ B A १ for ३. Dc ये१स्माकं corrected from ये३स्माकं.

एषा पुरस्ताद् व्याख्याता [७.८८.३]। वरुणपाशास्त्रिविधा उत्तमाधममध्यमभेदेन[1]। तत्र हे वरुण त्वदीयम् उत्तमं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः उत् श्रथाय ऊर्ध्वम् उन्मोचय। अधमम् निकृष्टं पाशम् [अव श्रथाय] अवस्ताद् मोचय। मध्यमं तु पाशं [वि श्रथाय] विश्लेषय। ⌛श्रन्थ प्रतिहर्षविमोचनयोः। क्रैयादिकः। "छन्दसि शायजपि" इति हौ[2] शायजादेशः⌛॥ अथ* अनन्तरं विमुक्तपाशा वयम् हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण तव व्रते कर्मणि परिचरणरूपे अनागसः निर्दोषाः प्रत्यवायरहिताः सन्तः अदितये अखण्डनाय अहिंसायै स्याम इति संग्रहार्थः। ⌛दो अवखण्डने। क्तिनि "द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति[3]" इति इत्वम्⌛॥

दशमी॥

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् यैः समामे[2] बध्यते[3] यैर्व्यामे।
अधा जीवेम शरदं[4] शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः॥७०॥(२६)

प्र। अस्मत्। पाशान्। वरुण। मुञ्च। सर्वान्। यैः। सम्ऽआमे। बध्यते[3]। यैः। विऽआमे।
अध। जीवेम। शरदम्। शतानि। त्वया। राजन्[5]। गुपिताः[6]। रक्षमाणाः॥७०॥

हे वरुण वारक देव पाशान् वक्ष्यमाणान् बन्धनसाधनभूतान् सर्वान् अस्मत् अस्मत्तः प्र मुञ्च प्रमोचय। यैः पाशैः समामे बध्यते[4] पुरुषः व्यामे च यैर्बध्यते। व्यामो नाम "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्" इत्येवंविहितप्रमाणकः प्रदेशः। पञ्चारत्निर्व्याम इति याज्ञिकाः। समामो नाम व्यामसंज्ञितप्रदेशात् संकुचितप्रमाणको देशः। संनिहिते प्रदेशे दूरे प्रदेशे [च] इति यावत्॥ अध अथ पाशमोचनानन्तरम् हे

१ K^m प्रास्°. २ K^m संमाने. We with B C R Dc. ३ K^m बध्यते. Dc बध्यते changed to व्रध्यते. Cp बध्यते।. We with C R Dc. ४ K^m शरदः. We with A B C R P^2 P Dc. ५ Cp राजन्।. ६ P P^2 गुपिता।. We with Cp.

1 S′ °मध्य°. 2 S′ हे. 3 S′ °कति° for °किति°. 4 S′ ध्यते for बध्यते.

राजन् वरुण त्वया गुपिताः रक्षिताः पूर्वं पालिता रक्षमाणाः । ⧗ यगभावश्छान्दसः ⧗ । रक्ष्यमाणा इतः परमपि पाल्यमाना वयं शतानि शरदम् शरदः । ⧗ "कालाध्वनोः°" इति द्वितीया ⧗ । बहुवर्षपर्यन्तं जीवेम जीवनवन्तः स्याम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे "अग्नये कव्यवाहनाय" इति त्रिभिर्मन्त्रैः "स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः" इति अष्टमनवमदशमैश्च त्रिभिः स्थालीपाकं जुहुयात् । सूत्रितं हि । "ये रूपाणि" इति प्रक्रम्य "कुम्भीपाकम् अभिघारयति । "अग्नये कव्यवाहनायेति जुहोति । यथा निरुप्तं द्वितीयां यमाय पितृमते "स्वधा पितृभ्य इति तृतीयाम्" इति [कौ° ११. ९] ॥ निर्वापप्रकारस्तु एवं कौशिकेन [उक्तः] । "यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभि- "मुखः शूर्पे एकपवित्रान्तर्हितान् हविष्यान् निर्वपति इदम् अग्नये कव्य- "वाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः इति । इदं सोमाय पितृमते "स्वधा पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्यः इति । इदं यमाय "पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविषद्भ्यः" इति [कौ° ११. ८.] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव[1] "एतत् ते प्रततामह स्वधा" इति पञ्चमषष्ठसप्तमैर्मन्त्रैर्बर्हिषि त्रीन् पिण्डान् संहितान्[2] निदध्यात् । सूत्रितं हि । "उ- "द्धृत्याज्येन संनीय त्रीन् पिण्डान् संहितान्[2] निदधाति एतत् ते प्रतता- "महेति" [इति कौ° ११. ९.] ॥

एतत् सूक्तं सर्वं यजुर्मन्त्रात्मकम् ॥

तत्र प्रथमादितो मन्त्रचतुष्टयपाठस्तु

अ॒ग्नये॑ कव्य॒वाह॑नाय स्व॒धा नम॑ः ॥ ७१ ॥

अ॒ग्नये॑ । क॒व्य॒ऽवाह॑नाय । स्व॒धा । नम॑ः ॥ ७१ ॥

सोमा॑य पि॒तृम॑ते स्व॒धा नम॑ः ॥ ७२ ॥

सोमा॑य । पि॒तृऽम॑ते । स्व॒धा । नम॑ः ॥ ७२ ॥

1 S' °यज्ञमेव for °यज्ञ एव. 2 So S' *Kaus'ika* : संहतान्.

पि॒तृभ्यः॑ सोम॑वद्भ्यः स्व॒धा नमः॑ ॥ ७३ ॥

पि॒तृऽभ्यः॑। सोम॑वत्ऽभ्यः। स्व॒धा। नमः॑ ॥ ७३ ॥

य॒माय॑ पि॒तृम॑ते स्व॒धा नमः॑ ॥ ७४ ॥

य॒माय॑। पि॒तृऽम॑ते। स्व॒धा। नमः॑ ॥ ७४ ॥

दैवहविःप्रापकोग्निः हव्यवाहनः। पित्र्यहविःप्रापकोग्निः कव्यवाहनः। तत्र कव्यवाहनाय कव्यं पित्र्यं हविः। तद्वहते पितॄन् प्रापयते। ⧗कव्योपपदाद् वहेर्ण्युट् प्रत्ययः। ञित्वाद् उपधावृद्धिः⧗। तस्मै अग्नये स्वधा स्वधाकारेण इदं हविः हुतम् अस्तु नमः नमस्कारोस्तु। स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना हि देवाः। स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः खलु पितरः। स्वाहाकारवषट्कारौ विकल्पितौ। स्वधानमःशब्दौ समुच्चितौ[1]। "स्वधा नम इति वषट्करोति। स्वधाकारो हि पितॄणाम्" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः [तै॰ ब्रा॰ १. ६. ९. ५]। ⧗"नमःस्वस्तिस्वाहा॰" इति अग्नय इति चतुर्थी⧗ ॥ एवम् उत्तरे मन्त्रा योज्याः। सोमस्य पितरो विशेषणभूताः सोमो वा पितॄणां विशेषणम् ॥

पिण्डप्रदानमन्त्रा एवम् आम्नायन्ते।

ए॒तत् ते॑ प्रततामह स्व॒धा ये च॒ त्वामनु॑ ॥ ७५ ॥

ए॒तत्। ते॒। प्र॒ऽत॒ता॒म॒ह॒। स्व॒धा। ये। च॒। त्वाम्। अनु॑ ॥ ७५ ॥

ए॒तत् ते॑ ततामह स्व॒धा ये च॒ त्वामनु॑ ॥ ७६ ॥

ए॒तत्। ते॒। त॒ता॒म॒ह॒। स्व॒धा। ये। च॒। त्वाम्। अनु॑ ॥ ७६ ॥

ए॒तत्[१] ते॑ तत स्व॒धा ॥ ७७ ॥

ए॒तत्। ते॒। त॒त॒। स्व॒धा ॥ ७७ ॥

हे प्रततामह प्रपितामह। ततशब्दः पितृवचनः। सृष्ट्यादौ हि प्रजापतिना स्वजनकाह्वानार्थं ततेति तातेति व्याहृतम्। तथा च ऐतरेयकम्

१ $\overset{m}{\text{K}}$ C R ए॒तत्ते॒ तत॑ः. Dc ए॒तत्ते॒ तत॑ः changed to ए॒तत्ते॑ तत. We with V Dc Cp.

1 S′ समुतौ.

"एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरद् एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति । तथैव तत् ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते" इति [ऐ॰ आ॰ १. ३. ३] । अतः प्रशस्तत्वात् ततेति आम्नातम् । आश्वलायनेन तु स्वपित्रादीनां नामधेयान्यंजानानः पुत्रस्ततशब्दं प्रयुञ्जीतेति सूत्रितम् । "नामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेति" [इति । आश्व॰ २. ६] । ततामहप्रततामहेत्यर्थः । यद्वा देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् ततेत्यादिना परोक्षनाम्ना व्यवहारः । अथ वा पितृलोकं प्राप्ताः सर्वेपि पितरः । तत्र शृङ्गग्राहिकया स्वजनकादीनाम् आह्वानाय ततेतिशब्दप्रयोगः । हे प्रततामह प्रपितामह ते तुभ्यम् एतत् पिण्डलक्षणं हविः स्वधाकारेण दत्तम् अस्तु । ये च पितरः भार्यापुत्रादयः पितरस्त्वाम् अनुसृत्य वर्तन्ते तेभ्योपि स्वधास्तु । ते च अत्र अंशभागिनो भवेयुरिति ॥ एवम् उत्तरौ मन्त्रौ व्याख्येयौ । हे ततामह पितामह । हे तत पितः । अत्र तृतीये मन्त्रे पिण्डप्रदातरि पुत्रे जीवति सति अनुगामिनाम् अन्येषाम् अभावाद् ये च त्वाम् अनु इति मन्त्रशेषो नाम्नातः ॥

अष्टमादिमन्त्रास्त्रय एवम् आम्नायन्ते ।

स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा । पितृऽभ्यः । पृथिविसत्ऽभ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसद्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा । पितृऽभ्यः । अन्तरिक्षसत्ऽभ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ (२७)

स्वधा । पितृऽभ्यः । दिविसत्ऽभ्यः ॥ ८० ॥ (२७)

पृथिविषद्भ्यः पृथिव्यां सीदद्भ्यः । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् । "पूर्वपदात्" इति षत्वम् । पितृभ्यः स्वधा । इदं हविः स्वधाकारेण हुतम् अस्तु ॥ एवम् उत्तरौ व्याख्येयौ । दिविषद्भ्यः दि-

१ K^m R Dc पितृभ्योंत॰. We with C K V.

1 S′ ॰न्यजमानानः. 2 S′ नाम्ना.

वि द्युलोके सीदन्त्यः । ⌛ "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । पूर्ववद् उत्तरपदस्य मूर्धन्यादेशः ⌛ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

"नमो वः पितरः" इति अष्टभिर्यजुर्मन्त्रैर्बर्हिषि पिण्डेषु आवाहितान्[1] पितॄन् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । "नमो वः पितरः [८१] इत्युपतिष्ठते । अक्षन् [६१] इत्युत्तरंसिचम्[2] अवधूय परा यात [६३] इति परायापयति" इति [कौ° ११. ९] ॥

तत्रैव कर्मणि "आ त्वाग्ने" इत्यनया समिधम् आदध्यात् । "समिधोभ्यादधाति" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "त्वमग्न ईळि*तः [१८. ३. ४२] आ त्वाग्न इधीमहि [१८. ४. ८८]" इति [कौ° ११. १०] ॥

"वारुणीं जलभये जलसंक्षये [च]" इति [न° क° १७.] विहितायां वरुणदेवत्यायां महाशान्तौ "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा" इत्येनाम् ऋचम् आवपेत् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "यद् देवा देवहे*ळनम् [६. ११४. १] इति याम्याया चन्द्रमा अप्स्वन्तरा [१८. ४. ८९] इति वारुण्याम्" इति [न° क° १८.] ॥

मन्त्रपाठस्तु

नमो॑ वः पितर ऊर्जे नमो॑ वः पितरो रसा॑य ॥ ८१ ॥

नम॑ः । वः । पितरः । ऊर्जे । नम॑ः । वः । पितरः । रसा॑य ॥ ८१ ॥

नमो॑ वः पितरो भामा॑य नमो॑ वः पितरो मन्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नम॑ः । वः । पितरः । भामा॑य । नम॑ः । वः । पितरः । मन्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नमो॑ वः पितरो यद् घोरं तस्मै नमो॑ वः पितरो यत् क्रूरं तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नम॑ः । वः । पितरः । यत् । घोरम् । तस्मै॑ । नम॑ः । वः । पितरः । यत् । क्रूरम् । तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नमो॑ वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो॑ वः पितरो यत् स्योनं तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

नम॑ः । वः । पितरः । यत् । शिवम् । तस्मै॑ । नम॑ः । वः । पितरः । यत् । स्योनम् । तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

---

1 S′ अवाहृता°. 2 S′ °त्युत्तरस्य समवधूय for °त्युत्तरंसिचम् अवधूय.

नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

नमः । वः । पितरः । स्वधा । वः । पितरः ॥ ८५ ॥

एते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । एतैर्मन्त्रैः पितॄणां नमस्कारः प्रतिपाद्यते । "नमस्क[1]रोति । नमस्कारो हि पितॄणाम्" इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.३.१०.८] । नमस्कारस्य फलप्रतिपादकानि ऊर्जे इत्यादीनि । यद्वा पितृभिर्युष्माभिर्दीयमानाय ऊर्जे नम इति । एवम् उत्तरत्र । ऊर्जे अन्नाय रसाय अन्नरसाय ॥ भामाय । भाम क्रोधे । अस्माद् घञ् ॥ क्रोधाय । अत्र पितृसंबन्धी क्रोध एव नमस्कार्यः । तथा अन्यत्र समाम्नायते । "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इति [तै० सं० ४.५.१.१] । मन्युः मानसः क्रोधविशेषः ॥ घोरम् अहितकारिणां भयंकरं रूपं तस्मै नमः । क्रूरम् हिंस्रं रूपं तस्मै नमः ॥ शिवम् मङ्गलं रूपं स्योनम् सुखप्रदं तस्मै च नमः नमस्कारोस्तु ॥ हे पितरः वः युष्मभ्यं नमः । हे पितरः वः युष्मभ्यं स्वधा स्वधाकारेण इदं हविर्हुतम् अस्तु ॥

षष्ठादिमन्त्रपाठस्तु

येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ युष्मांस्तेनु यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्थ ॥८६॥

ये । अत्र । पितरः । पितरः । ये । अत्र । यूयम् । स्थ । युष्मान् । ते । अनु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्थ ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्मः[२] । अस्मांस्तेनु वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्म ॥८७॥

ये । इह । पितरः । जीवाः । इह । वयम् । स्मः ॥ अस्मान् । ते[३] । अनु । वयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्म ॥ ८७ ॥

---

१ B येत्र पितरं पितरो येत्र यूयं स्थं ।. A येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ ।. K K^m येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थं ।. C येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ ।. R येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थं ।. Dc येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ corrected to येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ ।. Cp ये । अत्र । पितरः । पितरः । ये । अत्र । स्थ । युष्मान् । ते । अनु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्त ।. We with the *Panchapaṭalikâ* and the *Sarvânukramaṇî*. २ So we divide with **A B K^m C R.** See **R**w. **D**c वयं स्मः corrected to वयं स्मः ।. ३ Cp ते ।.

---

1 S′ नमस्कारोति.

अत्र[1] अस्मिन् पिण्डपितृयज्ञे ये पितरो यूयं स्थ देवतात्वं[2] प्राप्ताः स्थ । आदरार्थं व्यतिहारेण पुनर्वचनम् । युष्मान् अनुसृत्य ते अधिकत्वेन प्रसिद्धाः पितरो वर्तन्ते । तेषां यूयं श्रेष्ठाः प्रशस्यतमा उपजीव्या भूयास्थ भवत । युष्मत्प्रसादात् तेषां पिण्डांशभागित्वात् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे [ये] पितरः पितृत्वेन संभाविताास्तेषां श्रेष्ठा भूयास्थेति संबन्धः । इह अस्मिन् लोके वयं पिण्डदातारो जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्मः । अस्मान् अनुसृत्य ते प्रसिद्धाः समानवयोवंशविद्याधना[3] वर्तन्ते । तेषां श्रेष्ठा भूयास्म । इति पिण्डेष्वावाहितान् पितॄन् उपतिष्ठेत ॥

आ त्वा॑ग्न[1] इधीमहि द्यु॒मन्तं॑[2] देवा॒जर॑म् ।
यद् घ॒ सा ते॒ पनी॑यसी स॒मिद्[3] दी॒दय॑ति॒ द्यवि॑[4] ।
इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ८८ ॥

आ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒धी॒म॒हि॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । दे॒व॒ । अ॒जर॑म्[5] ।
यत् । घ॒ । सा । ते॒ । पनी॑यसी । स॒म्ऽइत् । दी॒दय॑ति । द्यवि॑ ।
इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥ ८८ ॥

नवमी ॥ हे देव द्योतमान हे अग्ने द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अजरम् जरारहितं त्वा त्वाम् आ इधीमहि समिधा अभिमुखं समिधीमहि दीपयामः । ⧗ इन्धेर्लिङि बाहुलकात् श्नमो लुक् । "अनिदिताम्॰" इति धातुनकारलोपः ⧗ । यत् । ⧗ सुपो लुक् ⧗ । यस्य ते तव । घेति पूरणः । सा प्रसिद्धा पनीयसी । ⧗ पनतिः स्तुतिकर्मा ⧗ । स्तुत्यतरा समित् सम्यक् प्रकाशिका दीप्तिः द्यवि । ⧗ द्योशब्दाद् ओकारान्तात् सप्तम्येकवचनम् ⧗ । दिवि अन्तरिक्षे दीदयति दीप्यते । ⧗ दीदेतिर्दीप्तिकर्मा ⧗ । हे अग्ने समिधा समिध्यमानस्त्वं स्तोतृभ्यः स्तुति-

१ **B R** त्वा॑ अग्न॰. **Dc** त्वा॑ अग्न॰ changed to त्वा॑ग्न॰. We with **C V Dc**. २ **B** द्यु॒मंत॒. We with **C $\overset{m}{\text{K}}$ R V Dc**. ३ **B C** समिद्दीदय॑ति॒. We with **$\overset{m}{\text{K}}$ R V Dc**. ४ So we divide with **A B C $\overset{m}{\text{K}}$ R V Dc** and the *Sarvânukramaṇî*. ५ **Cp** अ॒जर॑न् ।.

1 **S′** तत्र. 2 **S′** दैवतात्वे. 3 **S′** विद्याना for विद्याधना.

कारिभ्यः अस्मभ्यम् इषम् इष्यमाणम् अन्नम् इष्टं फलं वा आ भर आहर देहि । "हृग्रहोर्भः०" ॥

चन्द्रमा अप्स्व१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥८९॥ (२८)

चन्द्रमाः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।
न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विऽद्युतः । वित्तम् । मे ।
अस्य । रोदसी इति ॥ ८९ ॥ (२८)

दशमी ॥ अत्र शाट्यायनिन इतिहासम् आचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । एते कदाचिद् मरुभूमौ अरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्तः एकं कूपम् अविन्दन् । तत्र त्रिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । प्रविश्य स्वयम् अपः पीत्वा इतरयोश्च कूपाद् उदकम् उद्धृत्य प्रादात् । तावुभौ तद् उदकं पीत्वा तं त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वम् अपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपाद् उत्तरीतुम् अशक्नुवन् सर्वे देवा माम् उद्धरन्तु इति मनसा सस्मार । अथ स त्रितो रात्रौ कूपस्य अन्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यन् अनया ऋचा परिदेवयत इति ॥ अस्या ऋचः अयम् अर्थः । अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अन्तः मध्ये । यद्वा आप इति अन्तरिक्षनाम । तत्र मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुषुम्नाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः चन्द्रम आह्लादं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चन्द्रमाः । "चन्द्रे माङो डित् [उ० ४.२२७] इति असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आह्लादकारी सोमो दिवि द्युलोके आ धावते शीघ्रं गच्छति । सृ गतौ ।

१ B धावते. We with K^m R V. २ B विंद्यंति. A K^m विंदति. Cp विंदति ।. P वंदति । P विंदंति ।. ३ R B विद्युतो. We with K^m V Dc. ४ Cp विऽद्युतः ।. ५ Cp अस्य ।. ६ P Cp रोदसी इति°.

1 S′ आंतरिक्ष्यासु. 2 S′ om. °श्चन्द्रमाः.

"पाघ्रा॰" इत्यादिना वेगितायां गतौ धाव् आदेशः। व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ता हितरमणीयप्रान्ता वा हे विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः वः युष्माकं पदं पादस्थानीयम् अग्रं न विन्दन्ति मदीयानि इन्द्रियाणि कूपेन आवृतत्वाद् न लभन्ते। न पश्यन्तीत्यर्थः। अतः इदम् अनुचितम्। तस्मात् कूपाद् माम् उत्तारयतेत्यर्थः॥ अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अस्य इदं स्तोत्रं वित्तम् जानीतम्। ॥ विद ज्ञाने। लोटि अदादित्वात् शपो लुक्। पादादित्वात् "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः ॥ यद्वा [मे मदीयं] कूपपतनरूपं यद् इदं दुःखं तद् अवगच्छतम्। मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा अस्मात् कूपाद् माम् उत्तारयतम् इत्यर्थः। ॥ अस्येति। "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। "ऊडिदम्॰" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

चतुर्थेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अनुवाकश्च समाप्तः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहर-
महाराजकारिते सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
अष्टादशकाण्डं समाप्तम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके दश सूक्तानि । तत्र "सं सं स्रवन्तु" इति प्रथमं सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिमन्त्रितमैश्रधान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । "सं सं स्रवन्त्विति[1] नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वत उपासेचं[2] तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतम् अश्नाति" इत्यादि [कौ॰ ३.२] । व्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । "व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि" इति [कौ॰ १.८] परिभाषासूत्रात्[3] ॥

लक्ष्मीकरणेपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । "यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनम् अश्नाति" इत्यादि [कौ॰ ३.२] ॥

तथा अमृतादिमहाशान्तिसाधारणभूतायां शान्तौ शान्त्युदकार्थं नदीह्रदादिभ्यः समाहृतं[4] जलम् अनेन सूक्तेन अभिमन्त्रयेत । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।

तन्त्रभूतां[5] महाशान्तिं प्रवक्ष्यामो यथाविधि ।
अन्यासां सर्वशान्तीनाम् अमृतां विश्वभेषजीम् ॥
नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।
सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते[6] ततः ॥

इति [न॰ क॰ २०] ॥

---

1 S′ °स्रवंति for °स्रवन्त्विति which we with *Kaus'ika*. 2 So S′. *Kaus'ika* उपासेचन् (in one MS.) and उपासेचं (in another). 3 S′ परिभाषसूत्रात्. 4 S′ समाहितं. 5 S′ तंत्रभूतं. 6 S′ °मंत्रयेत for °मन्त्रयते.

प्रथम[1]काण्डे "सं सं स्रवन्तु सिन्धवः" इति समाम्नातं चतुर्ऋचं सूक्तम् [१.१५] "इहैतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः" इति "तेभिर्मे सर्वैः संस्रावैर्धनं सं स्रावयामसि" इति च धनरयिलिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च[2] विनियुक्तम् । अत्रापि "यज्ञम् इमं वर्धयता गिरः" "रूपंरूपं वयोवयः" इति लिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च[3] विनियुज्यते । अत एव उभयसाधारणं सूक्त[4]प्रतीकं कौशिकः सूत्रितवान् "सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः" इति [कौ० ३.२] "सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान्" इति च [न[5]०क०२०] । अतः सूक्तयोः समुच्चयेन विकल्पेन वानुष्ठानम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं सं स्रवन्तु नद्यः[१] सं वाताः सं पतत्रिणः ।
यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । नद्यः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।
यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । समऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

नद्यः नदनशीला निम्नगाः सं सं स्रवन्तु [सम्यक् प्रवहन्तु । वाताश्च सं स्रवन्तु] आनुकूल्येन वान्तु । तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा येषां सन्ति ते तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः सं स्रवन्तु । सम्यग् अनुकूलस्व[6]भावाश्चरन्तु । यद्वा एते नदीप्रभृतयः सं स्रवन्तु । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ । सं स्रावयन्तु । अस्मदभिलषितं फलं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥ हे गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः । ॥ कर्मणि क्विप् ॥ । हे देवाः स्तूयमाना यूयम् इमम् हविःप्रदं यज्ञम् यजमानम् । ॥ व्यत्ययेन कर्तरि नङ् प्रत्ययः ॥ । यस्य कृते पुण्यादिकर्मशान्तिरनुष्ठीयते तं फलस्वामिनं यजमानं वर्धयत पशुपुत्रादिभिः समृद्धं कुरुत । अपि वा गृणन्तीति गिरः । ॥ कर्तरि क्विप् ॥ । क-

---

१ B[h] C D R २ for १. We with K K[m] V Dc Cs.

---

1 S′ सप्तम° for प्रथम°. 2 S′ °करणेति for °करणे च. 3 S′ °करणेन for °करणे च. 4 S′ सूक्तं° for सूक्त°. 5 *Kaus'ika* nowhere gives सं सं स्रवन्तु तद्विद्वन्. 6 S′ om. °स्वभा°.

र्मप्रयोक्तारः संबोध्यन्ते। अत्र हविषः सद्भावं दर्शयति संस्राव्येणेति। सम्यक् स्रवणं संस्रावः। ॥ स्रु गतौ। भावे घञ् ॥। संस्रावम् अर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति। ॥ "तद् अर्हति" इति यत् प्रत्ययः ॥। यद्वा संस्रावणीयेन। ॥ संपूर्वात् स्रवतेर्ण्यन्ताद् "अचो यत्" इति यत् प्रत्ययः ॥। तादृशेन हविषा आज्यादिना जुहोमि आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ प्रक्षिपामीत्यर्थः। ॥ "तृतीया च होश्छन्दसि" इति हविषेति कर्मणि तृतीया ॥॥

द्वितीया॥

इ॒मं हो॑मा य॒ज्ञम॑वते॒मं सं॑स्रावणा उ॒त।
य॒ज्ञमि॒मं व॑र्धयता गिरः संस्रा॒व्ये॑ण ह॒विषा॑ जुहोमि॥ २॥

इ॒मम्। होमाः। य॒ज्ञम्। अ॒व॒त॒। इ॒मम्। सम्ऽस्रा॒व॒णाः। उ॒त।
य॒ज्ञम्। इ॒मम्। व॒र्ध॒य॒त॒। गि॒रः। स॒म्ऽस्रा॒व्ये॑ण। ह॒विषा॑। जु॒हो॒मि॒॥२॥

हे* होमाः आहुतयः यूयम् इमं प्रवर्त्यमानं यज्ञम् आहुतिसमुदायात्मकं कर्म अवत तर्पयत। कतिपयाहुतीनां परित्यागे विपर्यासे वा तत्समष्टिरूपस्य कर्मणो वैगुण्यं भवतीति व्यस्ता एव आहुतयः पृथक् प्रार्थ्यन्ते। यथा वनसभादिषु समूहिवृक्षाद्यभावात् समूहाभावः एवम् अत्रापि। उत अपि च हे संस्रावणाः। ॥ कर्मणि ल्युट् प्रत्ययः ॥। संस्रावणीयाः आज्यपयःप्रभृतयः यूयम् इमं यज्ञम् अवत। साधनाभावे साध्यस्य अनिष्पादनात्॥ अथ वा हे[1] होमाः होतव्या देवताः इमं यज्ञम् यष्टारं फलकामं यजमानम् अवत। पशुपुत्रादिभिः सर्वैः फलैः समर्धयत। जुह्वतीति होमा इति प्रयोक्तारो वा संबोध्यन्ते॥ यज्ञम् इमम् इत्यादिरुत्तरार्धर्चो व्याख्यातः॥

तृतीया॥

रू॒पंरू॑पं वयो॑वयः सं॒रभ्यै॑नं परि॑ ष्वजे।

---

१ So we with A B̊ C D K K̊ P P̊ J Cs Dc. २ R गिर॒ः. We with B̊ C D V Dc Cs.

---

1 S' हेम for हे होमाः.

यज्ञमिमं चतस्रः प्रदिशो वर्धयन्तु संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥
रूपम्ऽरूपम् । वयःऽवयः । सम्ऽरभ्य । एनम् । परि । स्वजे ।
यज्ञम् । इमम् । चतस्रः । प्रऽदिशः । वर्धयन्तु । सम्ऽस्राव्येण । हवि-
षा । जुहोमि ॥ ३ ॥

रूपंरूपं वयोवयः । "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनम् । "नि-[1]त्यं वा वयः" "सप्तदश वयांसि" इति च श्रुतेः । समस्तं पशुपुत्रादिकम् अभिलषितं फलं संरभ्य गृहीत्वा एनं कर्मप्रयोजयितारं फलकामं यजमानं परि ष्वजे पशुपुत्रादिफलैः सर्वतः संबद्धं करोमि इति प्रयोक्ता ब्रूते । "इदमोन्वादेशे°" एनादेशः । ष्वञ्ज परि-ष्वङ्गे । लटि उत्तमैकवचने "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति उपधानकारलो-पः । कथम् एकेन प्रयोक्त्रा सर्वरूपवयसां स्वीकारः । तत्राह । चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादयो महादिशः तत्रस्था जनाः इमं य-ज्ञम् यजमानं वर्धयन्तु । अभिलषितैः सर्वैः समृद्धं कुर्वन्तु । संस्राव्येणे-ति पादः पूर्ववत् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"शं त आपः" इति सूक्तेन तन्त्रभूतमहाशान्तौ नद्यादिसमाहृतं जलम् अभिमन्त्रयेत । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे ।

नदीभ्यो वा हृदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।
सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते ततः ॥
शं त आपो हैमवतीः ॥

इति [न° क° २०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं त आपो हैमवतीः शमु[1] ते सन्तूत्स्याः ।
शं ते सनिष्यदा[2] आपः शमु[3] ते सन्तु वर्ष्याः ॥ १ ॥

१ Dc शमु ते changed to शमु ते. Sâyaṇa's text शं ते संतूत्स्याः. २ A D सनिष्यद. ३ A C D R Cs शमु ते संन्तु. Dc शमु ते संतु changed to शमु ते संतु. We with B^h K^m V Dc.

1 S′ नित्यवाह्वयः.

शम् । ते । आपः । हैमऽवतीः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । उत्स्याः ।
शम् । ते । सनिस्यदाः । आपः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । वर्ष्याः ॥ १ ॥

शान्तिकर्मकर्ता ऋत्विक् प्रयोजयितारं फलकामं यजमानं संबोध्य आह । हे यजमान ते तव हैमवतीः हिमवतः पर्वताद् आगताः । "तत आगतः" इति अण् । हिमवति भवा वा । "तत्र भवः" इति अण् "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ता आपः शम् सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा उत्स्याः उत्सः प्रस्रवणम् तत्र भवाः । "भवे छन्दसि" इति यत् । ता आपः ते तव शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा सनिष्यदाः सर्वदा स्यन्दमानाः । स्यन्दतेर्यङ्लुकि[1] अभ्यासस्य छान्दसो निगागमः । सततं स्रवन्त्य[2] आपः ते तव शं[3] भवन्तु । उ अपि च वर्ष्याः वर्षासु भवा आपः ते तव शं[3] सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं त आपो धन्वन्याः शं ते सन्त्वनूप्याः ।
शं ते खनित्रिमा आपः शं याः कुम्भेभिराभृताः ॥ २ ॥

शम् । ते । आपः । धन्वन्याः । शम् । ते । सन्तु । अनूप्याः ।
शम् । ते । खनित्रिमाः । आपः । शम् । याः । कुम्भेभिः । आऽभृताः ॥ २ ॥

धन्वन्याः धन्वनि मरुदेशे भवाः । "भवे छन्दसि" इति यत् । "ये चाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावात् "नस्तद्धिते" इति विहितष्टिलोपो न भवति । ता आपः ते तव शं भवन्तु । अनूप्याः अनुगता आपो यस्मिन् देशे । "ऋक्पूरब्धूःपथाम् आनक्षे" इति अच् समासान्तः । "ऊदनोर्देशे" इति अप्शब्दाकारस्य ऊकारादेशः । अनूपे जलसमृद्धे देशे भवा आपः । पूर्व-

१ PP[2]J सनिऽस्यदाः ।.

1 S' °लुङि. 2 S' स्रवंत°. 3 S' सं.

वद् यत ⧗ । ते शं सन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्वर्त्याः कू-पतटा[1]कादिस्था आपः ते तव शं भवन्तु । ⧗ खनतेर्बाहुलकात् क्रि-प्रत्ययः । "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति इडागमः । "क्रेर्मम्नित्यम्" इति मप् प्रत्ययस्तद्धितः ⧗ । तथा कुम्भेभिः कुम्भैः आभृताः आहृता आनीता या आपः सन्ति ता अपि शं भवन्तु । ⧗ "हृग्रहोर्भश्छ-न्दसि" इति भः ⧗ ॥

तृतीया ॥

अनभ्रयः खनमाना विप्रा गम्भीरे अपसः ।
भिषग्भ्यो भिषक्तरा आपो अच्छा वदामसि ॥ ३ ॥
अनभ्रयः । खनमानाः । विप्राः । गम्भीरे । अपसः ।
भिषक्ऽभ्यः । भिषक्ऽतराः । आपः । अच्छ । वदामसि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः अभ्रिः खननसाधनं कुद्दालादि । तद्रहिताः सन्तः खन-मानाः काष्ठहस्तपादादिना खननशीला गम्भीरे॰अपसः गम्भीरे असाध्ये-पि विषये अपः कर्म येषां ते दुःसाध्य[2]मपि प्रयोजनं मन्त्रबलात् साध-यन्तो विप्राः मेधाविनः । इति सर्वम् ऋत्विग्विशेषणम् । एते वयं भि-षग्भ्यः वैद्येभ्योपि[3] भिषक्तराः । भिषजो हि [4]औषधानि अन्यतः समा-नीय चिकित्सन्ति । अ[5]पां तु मध्ये भेषजानि विद्यन्त इति लौकिकेभ्यश्चि-कि[6]त्सकेभ्योपि शिष्टा वैद्याः । तथा च निगमः । "अप्सु मे सोमो अ-ब्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा" [ऋ॰ १०.९.६] "आपश्च विश्वभेषजीः" इति च [ऋ॰ १.२३.२०] । तथाविधा आपः । ⧗ "अप्तृन्॰" इति असर्वनामस्थानेपि छान्दसो दीर्घः ⧗ । अच्छा वदामसि अभि-वदामः अभिष्टुमः । ⧗ "इदन्तो मसिः" "अच्छ गत्यर्थवदेषु" इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ⧗ ॥ अथ वा पूर्वार्धे सर्वम् अब्विशेष-णम् । अनभ्रयः अभ्र्यादिसाधनराहित्येन खनमानाः तटद्वयम् अवदार-

1 S′ °तडाकादि°. 2 S′ दुःसाधमपि. 3 S′ वैद्योपि for वैद्येभ्योपि. 4 S′ ओषधानि.
5 S′ अप्सुपांतु for अपां तु. 6 S′ °चिकित्सिकेभ्यो.

यन्त्यः[1] विप्राः स्वोपजीविनां[2] मेधाजननहेतवः विशेषेण पूर्णा वा गम्भीरे अगाधे स्थाने अपो[3] व्याप्निर्यासां ता महाह्रदादिषु व्यापनशीलाः । ◊ आप्नोतेर्नुड् ह्रस्वश्च [उ॰ ४. २०७] इति असुन् । धातोर्ह्रस्वश्च नुडागमस्तु विकल्पितः ◊ । एवंरूपा या आपः सन्ति ता वैद्येभ्योपि अत्यन्तहितकारिणीरपः अभिष्टुम इति ॥

चतुर्थी ॥

अ॒पाम॒हं दि॒व्या॑ना॒म॒पां स्रो॑त॒स्या॑नाम् ।
अ॒पाम॒हं प्र॒णेज॑ने॒ऽश्वा॑[१] भवथ वा॒जिनः॑ ॥ ४ ॥

अ॒पाम् । अ॒हम् । दि॒व्या॑नाम् । अ॒पाम् । स्रो॒त॒स्या॑नाम् ।
अ॒पाम् । अ॒हम् । प्र॒ऽने॒जने॑[२] । अश्वाः॑ । भ॒व॒थ॒ । वा॒जिनः॑ ॥ ४ ॥

अहेति विनिग्रहार्थीयः । दिव्यानाम् दिवि भवानाम् अपाम् स्रोतस्यानाम् स्रोतः [प्रवाहः । तद्भवानाम् अपाम्] अपाम् तदुभयव्यतिरिक्तानाम् अन्यासाम् अपां प्रणेजने शोधन[4]विषये अश्वाः । लुप्तोपमैषा । अश्वाः तुरगा इव वाजिनः वाजो वेगः तद्वन्तो भवथ इति ऋत्विजः परस्परं ब्रुवते यजमानो वा ऋत्विजो ब्रूते[5] मदर्थं व्याप्रियमाणा यूयं शान्त्युदककर्मणि त्वरमाणा भवतेति[6] ॥

पञ्चमी ॥

ता अ॒पः शि॒वा अ॒पो॑ऽय॒क्ष्मं[३]क॒र॑णीर॒पः ।
यथै॒व तृ॒प्य॑ते[४] म॒यस्ता॒स्त॒ आ[५] द॑त्त भेष॒जीः ॥ ५ ॥

ताः । अ॒पः[६] । शि॒वाः । अ॒पः । अ॒य॒क्ष्म॒म्ऽक॒र॑णीः । अ॒पः ।
यथा॑ । ए॒व । तृ॒प्य॒ते॒ । मयः॑ । ताः । ते॒ । आ[७] । द॒त्त॒ । भे॒ष॒जीः ॥ ५ ॥

१ C प्रणेज॒नेश्वां. We with A $\overset{h}{B}$ D K $\overset{m}{K}$ R V Dc Cs. २ J प्र॒ऽने । ज॒ने ।. We with P $\overset{2}{P}$. ३ C D °यक्ष्म॒ं°. We with A $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$ R V Dc Cs. ४ So A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R P $\overset{2}{P}$ J V Cs Dc. ५ $\overset{h}{B}$ आदु॑त corrected from आद॑त्त. $\overset{m}{K}$ आदु॒त भे॑° corrected from आद॑त भे°. A Cs आद्दु॑त. Dc आदु॑तभे° corrected to आदु॒तभे॑°. R आदु॑त्त. C D आदु॑त. We with Sâyaṇa. ६ P आ॒पः ।. Sâyaṇa's text: आपः. We with $\overset{2}{P}$ J. ७ P $\overset{2}{P}$ J आत् । उ॒त॒ । for आ । द॒त्त॒ ।

1 S′ अवदारयंतः. 2 S′ स्वोपजीविना. 3 S′ आपो. 4 S′ धन° for शोधन°. 5 S′ inserts another वा before ब्रूते. 6 S′ भवेति for भवतेति.

इदमपि प्रयोजकस्य वाक्यम् । ताः प्रसिद्धा या आ*पः शिवाः शिवकारिण्य आ*पः[1] अयक्ष्मंकरणीः अरोगकारिण्यो या अपः आपः । ⧗ प्रथमार्थे द्वितीया । "आढ्यसुभग°" इति विहितः ख्युन् प्रत्ययः अयक्ष्मशब्दोपपदादपि व्यत्ययेन उत्पन्नः । "खित्यनव्ययस्य" इति मुम् आगमः ⧗ । ता भेषजीः भिषग्वद् आ[2]मयनिर्हारिकाः हितकारिणीश्च अपः । ⧗ "केवलमामक°" इति ङीप् प्रत्ययः ⧗ । ते यूयम् [प्रयोक्तारः] । ⧗ यु[3]ष्मच्छब्दादेशशब्दो न भवति । तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचने रूपम् । निघातस्तु छान्दसः ⧗ । आ दत्त आनयत । ⧗ डुदाञ् दाने । लोटि मध्यमबहुवच[4]नम् । "आङो दोनास्यविहरणे" इति आत्मनेपदं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् न भवति ⧗ । उदकानयने फलं दर्शयति यथैवेति तृतीयपादेन । मय इति सुखनाम । सुखं यथैव । एवकारो भिन्नक्रमः । सुखमेव येन प्रकारेण तृप्यते तृप्तम् अधिकं भवति । अधिकसुखलाभाय शान्त्युदकम् आनयतेत्यर्थः । यद्वा ते त्वदर्थम् आदत्त आनीतवान् इति प्रयोक्ता स्वात्मानं परोक्षेणाह । ⧗ "आङो दः°" इति आत्मनेपदम् ⧗ ॥

[इति] प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

["दिवस्पृथिव्याः" इति सूक्तद्वयं मेधाजननकर्मणि विनियुज्यते । एतेन सूक्तद्वयेन मेधाकामः सुप्त्वोत्थाय मुखं हस्तेन प्रक्षालयति । सूत्रितं हि ।] दिवस्पृथिव्याः इति संहाय मुखं विमार्ष्टि" इति । [कौ. २.१] ॥

वर्चस्कामोपि अनेन सूक्तद्वयेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथा वर्चस्कामः क्षत्रियश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन भक्त[5]मिश्रिते दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य क्षत्रियं प्राशयेत् ॥

वर्चस्कामो वै[6]श्यशूद्रादिश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन केवलम् ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य प्राशयेत् ॥

1 Sâyaṇa's text too: शिवा आपोयक्ष्मं°. 2 S′ अनर्व° for आमय°. 3 S′ युष्मच्छब्दोदेशशब्देन भवति। तुच्छब्दस्य. 4 S′ बहुवचने for बहुवचनम्. 5 S′ भक्ति°. 6 S′ °शूद्रश्चे°.

सूत्रितं हि । "प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिव-"स्पृथिव्याः [९.१] इति दधिमध्वाशयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीला-"लम् इतरान्" इति [कौ॰ २.३] ॥

यथा नवमकाण्डे समाम्नातयोः "दिवस्पृथिव्याः" इति [९. १. १-१०] "यथा सोमः प्रातःसवने" इति [९. १. ११-२४] सूक्तयोः प्रथमसूक्ते "मधुकशा हि जज्ञे" इति मन्त्रेषु कशेति वाङ्नामलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते "वर्चस्वतीं वाचम् आवदानि जनाँ अनु" इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोगः तथा "यथा सोमः प्रातःसवने" [९. १. ११-२४] इति द्वितीयसूक्ते "एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम्" इति वर्चोलिङ्गाद् वर्चस्यकर्मणि च विनियोग उक्तः एवम् अत्रापि प्रथमसूक्ते वर्चःसमानार्थमहिमपुष्ट्यादिलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते "अथो भगस्य नो धेहि" इति लिङ्गाच्च वर्चस्यकर्मणि "बृहस्पतिर्मे आकूतिम् आङ्गिरसः प्रति जानातु वाचम् एताम्" इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोग उच्यते । एवम् अनयोरेव विनियोगान्तरेषु[1] यथायथं लिङ्गम् अवगन्तव्यम् । अत एव कौशिको भिन्नप्रदेशस्थस्य सूक्तद्वयस्य सर्वत्र विनियोगं सूचयितुं "दिवस्पृथिव्याः" इति उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं सूत्रयामास । यत्र सूक्तविशेषस्य विनियोगोपेक्षितस्तत्र सूक्तं विशिष्य सूत्रितवान् । यथा वैताने । "दिवस्पृथिव्या इति मधुसूक्तेन[2] राजानं [सं]श्रयति" इति [वै॰ ३. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षा॒द् व॒न॒स्पति॑भ्यो[1] अध्योष॑धीभ्यः ।
यत्र॑यत्र॒ विभृ॑तो[2] जा॒तवे॑दा॒स्तत॑ स्तु॒तो[3] जु॒षमा॑णो न॒ एहि॑ ॥ १ ॥

दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । व॒न॒स्पति॑ऽभ्यः । अधि॑ । ओष॑-धीभ्यः ।

---

१ C °स्पतिभ्यो॒. २ A K[m] विभ्रंतो. C D R B[h] V विभृंतो. Dc विभृंतो changed to विभ्रंतो. We with Cs. ३ So we with D C R A B[h] V Dc Cs P P[2] J.

---

1 S′ विनियोगो°. 2 S′ मधुयुक्तेन. We with the *Vaitâna*.

यत्रऽयत्र । विऽभृ[1]तः । जातऽवेदाः । ततः । स्तुतः । जुषमाणः । नः । आ । इहि ॥ १ ॥

द्युलोकादीनि अग्नेरुत्पत्तिस्थानानि । ⧗ अत एव "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति अपादानसंज्ञायाम् "अपादाने पञ्चमी" इति द्युशब्दादिभ्यः पञ्चमी ⧗ । दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः । ⧗ परिः पञ्चम्यर्थानुवादी ⧗ । अन्तरिक्षात् अन्तरा[1] क्षान्ताद् मध्यमलोकाद् वनस्पतिभ्यः पुष्पैर्विना फलद्भ्यो वृक्षेभ्यः ओषधीभ्यः ओषः पाको धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ताभ्यश्च । ⧗ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ⧗ । द्युलोकादिभ्य उत्पन्नो[2] जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत[3] इति वा जातवेदाः यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने विभृतः विशेषेण पूर्णो वर्तते । यद्वा विभृतो विहृतो विभक्तो वर्तते ततस्ततः* तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः नः अस्मान् जुषमाणः । ⧗ अन्तर्भावितण्यर्थः ⧗ । जोषयमाणः प्रीणयन् । ⧗ "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शानच् प्रत्ययः ⧗ । अस्मत्प्रीणनाद्धेतोः एहि आगच्छ ॥

द्वितीया ॥

यस्ते अप्सु महिमा यो वनेषु य ओषधीषु पशुष्वप्स्व[2]न्तः ।
अग्ने सर्वास्तन्व[3]ः सं रभस्व ताभिर्न एहि द्रविणोदा अजस्रः ॥ २ ॥

यः । ते । अप्ऽसु । महिमा । यः । वनेषु । यः । ओषधीषु । पशुषु । अप्ऽसु । अन्तः ।
अग्ने । सर्वाः । तन्वः[3] । सम् । रभस्व । ताभिः । नः । आ । इहि । द्रविणःऽदाः । अजस्रः ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव यो महिमा अप्सु उदकेषु वर्तते । अग्नेरुदकप्रवेशः श्रूयते "सोपः प्राविशत्" [तै॰ सं॰ २. ६. ६. १] इति । दाशतय्यामपि

१ P P̊ J विभ्रृतः ।. २ A B̊ C D R ३ for १. We with K K̊ V. ३ A B̊ C D R °स्तन्वा३°. P तन्वाः ।. We with K K̊ V Dc and with P̊ and J (as originally).

1 S′ अंतरि for अन्तरा. 2 S′ उत्पंनोग्निः बहुना जातवेदाः. 3 S′ जायत°.

मन्त्रवर्णः । "ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टम् अग्ने अप्स्वोषधीषु" इति [ऋ॰ १०. ५१. ३] । यश्च वनेषु वर्तते दावाग्निरूपेण । यश्च ओषधीषु महिमा फलपाकनिमित्तभूतः । यश्च पशुषु पशूपलक्षितेषु सर्वप्राणिषु वैश्वानरात्मना वर्तते । अप्सु अन्तरिक्षस्थेषु उदकेषु । मेघेष्वित्यर्थः । तेषु अन्तः मध्ये वैद्युतात्मना यो महिमा वर्तते हे अग्ने सर्वाः अबादिस्थानविशेषनिष्ठमहिमरूपाः तन्वः शरीराणि सं रभस्व[1] संकलय । तत्रतत्र विभक्तास्तनूरेकत्र संमेलयेत्यर्थः । किमर्थं संकलनं तद् आह ताभिरिति । ताभिः सर्वाभिस्तनूभिः सह नः अस्मान् अजस्रः । ⧗ लिङ्गव्यत्ययः ⧗ । अजस्रम् अनवरतं द्रविणोदाः धनस्य दाता सन् एहि आगच्छ ॥

तृतीया ॥

यस्ते देवेषु महिमा स्वर्गो या ते तनूः पितृष्वाविवेश ।
पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथेऽग्ने तया रयिमस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

यः । ते । देवेषु । महिमा । स्वःऽगः । या । ते । तनूः । पितृषु । आऽविवेश । पुष्टिः । या । ते । मनुष्येषु । पप्रथे । अग्ने । तया । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तव स्वर्गच्छतीति[2] स्वर्गः । ⧗ "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डप्रत्ययः ⧗ । दिवः प्रापणार्थं स्वर्लोकं गन्ता यो महिमा देवेषु । ⧗ विषयसप्तमी ⧗ । देवविषये वर्तते । यजमानैर्दत्तं हविः देवान् प्रापयितुम् इहलोकसंचारी यो माहात्म्यगुणो वर्तते । या च ते त्वदीया तनूः पितृषु[3] आविवेश पितृषु आविश्य[3] स्वधाकारेण[4] प्रत्तं कव्यसंज्ञकं हविः पितॄन् प्रापयितुं पितृलोकसंचारिणी वर्तते । या च ते त्वदीया पुष्टिः मनुष्येषु मनुष्योपलक्षितेषु सर्वेषु चराचरात्मकप्राणिषु पप्रथे प्रथिता अशितपीतादिपाककरणाद् मनुष्यादिषु या त्वत्कर्तृका पुष्टिर्वर्तते

1 S′ भरस्व, though its text has रभस्व. 2 S′ स्वर्गं गच्छतीति. 3 S′ पितृषु पितृषु आविवेश आविश for पितृषु आविवेश पितृषु आविश्य. 4 S′ स्वकारेण.

तया । ⧗प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्⧗ । ताभिस्तनूभिः सह अस्मासु रयिम् धनं धेहि प्रयच्छ ॥

चतुर्थी ॥

श्रुत्कर्णा॑य क॒वये॑ वेद्या॑य॒ वचो॑भिर्वा॒कैरुप॑ यामि रा॒तिम् ।
यतो॑ [1]भ॒यमभ॑यं॒ तन्नो॑ अ॒स्त्ववं॑ दे॒वानां॑ यज॒ हेडो॑ [2]अग्ने ॥ ४ ॥

श्रुत्ऽक॑र्णाय । क॒वये॑ । वेद्या॑य । वच॑ःऽभिः । वा॒कैः । उप॑ । या॒मि॒ । रा॒तिम् ।
यत॑ः । भ॒यम् । अभ॑यम् । तत् । न॒ः । अ॒स्तु॒ । अव॑ । दे॒वाना॑म् । य॒ज॒ । हे॒-
ड॑ः । अ॒ग्ने॒ ॥ ४ ॥

हे अग्ने श्रुत्कर्णाय अस्मदीयस्तुतिश्रवणसमर्थकर्णयुक्ताय । ⧗शृणोतेः क्विप् । श्रुतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः⧗ । कवये । कविः क्रान्तदर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शिने वेद्याय सर्वैर्ज्ञातव्याय वेदार्हाय वा । ⧗"तद् अर्हति" इति यत् । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी⧗ । एवंगुणविशिष्टं त्वां [रातिम्] अभिलषितफलदानम् उप यामि । याञ्चाकर्मैतत् । उपयाचामीत्यर्थः । ⧗याचतेर्लटि अन्त्यलोपश्छान्दसः⧗ । कैः साधनैर्याचनं तद् आह । वचोभिः मन्त्ररूपैर्वाक्यैः । [1]वाकैः । एकदेशेन व्यपदेशः । अनुवाकैर्मन्त्रसंघात्मकैः । वाकैर्वक्तव्यैः सूक्तैर्वा । कीदृशी रातिः । तत्स्वरूपं दर्शयति । यतः यस्माद् भयं भीतिर्भवति तत् । ⧗"सुपां सुलुक्°" इति पञ्चम्या लुक्⧗ । तस्माद् अभयम् भयराहित्यं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । अथ वा तद् यतो भयं तत् सर्वं भयकारणम् अभयम् भयनिमित्तं न भवत्वित्यर्थः । भयहेतौ विद्यमाने कस्माद् [2]अभयप्रार्थनं तत्राह अवेति । हे अग्ने देवानाम् दीव्यतां हेडः । क्रोधनामैतत् । क्रोधम् । ⧗हेडृ अनादरे इत्यस्माद् असुन्⧗ । अव यज तिरस्कुरु । ये ये अस्मभ्यं क्रुध्यन्ति तेषां क्रोधं निवारयेत्यर्थः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

---

१ A B[h] भ॒यमभ॑यं॒. We with C D R V. २ C omits अ° in अग्ने. We with A B[h] D R V.

---

1 S′ reads वाकैः *after* एकदेशेन व्यपदेशः. 2 S′ उभय°.

"यामाहुतिम्" इति सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यामाहुतिं प्रथमामथर्वा या जाता या हव्यमकृणोज्जातवेदाः ।
तां त एतां प्रथमो जोहवीमि ताभिष्टुप्तो वहतु हव्यमग्निरग्नये स्वाहा ॥१॥

याम् । आऽहुतिम् । प्रथमाम् । अथर्वा । या । जाता । या । हव्यम् । अकृणोत् । जातऽवेदाः ।
ताम् । ते । एताम् । प्रथमः । जोहवीमि । ताभिः । स्तुप्तः । वहतु । हव्यम् । अग्निः । अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

तिस्रः खलु अग्नेस्तन्वः । देवतारूपा हविःप्रापकदूतरूपा हविःप्रक्षेपाधाराङ्गाररूपा चेति । "तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन्" इति [ऋ° ३.२०.२] मन्त्रवर्णात् । "तव प्रयाजा "अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो- "यमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः" [ऋ° १०.५१.९] इत्यत्र[1] अग्नेर्देवतारूपत्वम् आम्नायते । हविःप्रापकदूतरूपत्वम्[2] अग्नेर्देवानां च उक्तिप्रत्युक्तिरूपाभ्यां मन्त्राभ्याम् अवगम्यते । "विश्वे देवाः शास्तन मा "यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन "पथा हव्यमा वो वहानि" इति [ऋ° १०.५२.१] । "कुर्मस्त आ- "युरजरं यद् अग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः । अथा वहासि सु- "मनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात" इति [ऋ° १०.५१.७] । हविःप्रक्षेपाधाररूपत्वं तु सर्वलोकसंप्रतिपन्नम् । "त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्" इति [ऋ° २.१.१३] श्रुतेः । तद् इदम् अत्रोच्यते । अथर्वा । "अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति । तद् यद् अब्रवीद् अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति तद् अथर्वाभवत्" इति [गो°

१ B[h] K V and Sâyaṇa's text: जातायं for जाता या. We with A C D K[m] R Dc Cs P P[2] J.

1 S′ इति इत्यत्र for इत्यत्र. 2 S′ °दूतदूत°.

ब्रा॰ १. ४] ब्राह्मणे परब्रह्मसृष्टास्वेवाप्सु परमात्मानम् अन्विष्येति अशरीरया वाचा भृगुं प्रति उक्तम् । तस्माद् अथर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मनोथर्ववेदस्रष्टुराम्नायते ॥ अथर्वा अथर्वशब्दवाच्यः परमात्मा प्रथमाम् सर्वसृष्टेः प्राक्कालीनां याम् आहुतिम् अकृणोत् स्वसृष्टदेवप्रीणनाम् अकरोत् । जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत इति वा जातवेदा अग्निः या । द्वितीयाया लुक् । याम् अथर्वणा दत्ताम् आहुतिं जाताय प्रादुर्भूताय देवगणाय हव्याम् होतुं दातुम् अर्हां यथाभागं कल्पनीयाम् अकृणोत् अकरोत् । जुहोतेः अर्हार्थे यत् प्रत्ययः । "वान्तो यि प्रत्यये" इति अव् आदेशः । ताम् एताम् आहुतिं प्रथमः सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् ते । अग्निः संबोध्यते । विभक्तिव्यत्ययः । त्वयि अथ वा ते तव । आस्ये इत्यध्याहारः । जोहवीमि अत्यर्थं जुहोमि । यजमानेन सर्वयष्टृभ्यः पूर्वं देवताः परिग्रहणीया इत्यत्र मन्त्रवर्णः । "वसून् रुद्रान् आदित्यान् इन्द्रेण सह देवतास्ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया" [तै॰ब्रा॰ ३. ७. ४. ३] इति । ताभिः तिसृभिस्तनूभिः सह स्तुतः स्तोतृभिरभिष्टुतोग्निः हव्यम् देवयोग्यं हविः वहतु प्रापयतु देवान् इति । सामान्यप्रतीतावाह अग्नये स्वाहेति । अग्नये अग्निशब्दप्रतिपाद्यायै देवतायै स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । एवं शरीरत्रययुक्तोग्निः अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥

द्वितीया ॥

आकू॑तिं दे॒वीं सु॒भगां॑ पु॒रो द॑धे [1]चि॒त्तस्य॑ मा॒ता सु॒हवा॑ नो अस्तु ।
यामा॒[2]शामे॑मि॒ केव॑ली सा मे॑ अस्तु वि॒देय॑मेना॒ं मन॑सि॒ प्रवि॑ष्टाम् ॥ २ ॥

आऽकू॑तिम् । दे॒वीम् । सु॒ऽभगा॑म् । पु॒रः । द॒धे॒ । [1]चि॒त्तस्य॑ । मा॒ता । सु॒ऽह॒वा॑ । नः॒ । अ॒स्तु ।
याम् । आ॒ऽशाम् । [2]ए॒मि॒ । केव॑ली । सा । मे॒ । अ॒स्तु । वि॒देय॑म् । ए॒ना॒म् । मन॑सि । प्रऽवि॑ष्टाम् ॥ २ ॥

---

१ A R C D B^h P ॰धे॒ चित्तंस्य. We with K K^m Dc Cs P^2 J V. २ So we with A B^h C D K K^m R S V Dc Cs P P^2 J.

इदमादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्वाग्देवता प्रार्थ्यते । आकूतिम्[1] तात्पर्यरूपाम् । लौकिकवैदिकसर्ववाक्यप्रतिपाद्याम् इत्यर्थः । देवीम् द्योतमानां सुभगाम् भगो भाग्यं शोभनभाग्ययुक्ताम् एवंरूपां वाग्देवतां पुरो दधे पुरस्कुर्वे परिचरामि । सर्वेष्वभीष्टकार्येषु वाग्देवतामेव पुरस्ताद् भावयामीत्यर्थः । अनर्थान्निवारकं हिते प्रवर्तकम् आप्तं जनं पुरोहितं कुर्वन्ति एवम्[2] अस्माभिः पुरतो निहिता चित्तस्य मनसः माता जननी यथा पुत्रो मातृवशे वर्तते एवं चित्तं स्वप्रभवं[3] नियमयन्ती वाक् नः अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या अस्तु भवतु । आह्वानेन अस्मदनुकूला भवत्वित्यर्थः । किं च याम् आशां फलविषयां कामनाम् एमि प्राप्नोमि सा कामना मे मम केवली अस्तु असाधारणी[4] भवतु । मदन्यं[5] न कामयताम्[5] इत्यर्थः । ‖ "केवलमामक°" इति केवलशब्दाच्छन्दसि ङीप् ‖ । न केवलं कामना किं तु मनसि प्रविष्टाम् निहितां सर्वदा मनसि प्रवर्तमानाम् एनां फलविषयां कामनां विदेयम् फलपर्यवसायिनीं लप्स्यासम् । ‖ विदेर्लाभार्थाद् आशीर्लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः । ङित्वात् लघूपधगुणाभावः ‖ ॥

तृतीया ॥

आकू॑त्या नो बृह॒स्पत॒ आकू॑त्या न॒ उपा ग॑हि ।
अ॒थो॑ भग॑स्य[1] नो धे॒ह्यथो॑ नः सु॒हवो॑ भव ॥ ३ ॥

आऽकू॑त्या । न॒ः । बृ॒ह॒स्प॒ते॒ । आऽकू॑त्या । न॒ः । उप॑ । आ । ग॒हि॒ ।
अ॒थो इति॑ । भग॑स्य । न॒ः । धे॒हि॒ । अ॒थो इति॑ । न॒ः । सु॒ऽहव॑ः । भ॒व॒ ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां हितोपदेष्टृत्वेन पालक एतन्नामक देव आकूत्या सर्ववाक्यतात्पर्यार्थरूपया वाचा सह नः अस्मान् उपागहि वाग्देवताम् अस्माकम् अनुकूलयितुम् उपागच्छ । ‖ गमेर्लोटि "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । हेर्ङित्त्वाद् "अनुदात्तोपदेश°" इति अ-

---

१ B[h] C D R S[m] Cs भग॑स्य॒. We with K K[m] V Dc.

---

1 S' आकूर्तीं. Sâyaṇa's text too: आकूर्तीं देवीं. 2 S' एवमिति अस्माभिरेवं पुरतो for एवम् अस्माभिः पुरतो. 3 S' स्वप्रणवं. 4 S' असाधारणं. 5 S' मद्वदन्येन काम°.

नुनासिकलोपः । "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वाद् "अतो हेः" इति हेर्लुक् न भवति ⌛ । एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते आकूत्या न उपा गहीति ॥ अथो अपि च भगस्य भाग्यम् । ⌛ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" इति षष्ठी ⌛ । नः अस्मभ्यं दे*हि यच्छ । एतत् सर्वं बृहस्पतेराभिमुख्येन विना न घटत इति तदेव प्रार्थ्यते अथो न इति चरमपादेन । अथो अपि च नः अस्माकं सुहवः सुष्ठु ह्वातव्यः आह्वानमात्रेणानुकूलो भव ॥

चतुर्थी ॥

बृहस्पतिर्म आकूतिमाङ्गिरसः प्रति जानातु वाचमेताम् ।
यस्य देवा देवताः[1] संबभूवुः स सुप्रणीताः कामो अन्वेत्वस्मान् ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । मे । आऽकूतिम् । आङ्गिरसः । प्रति । जानातु । वाचम् । एताम् ।
यस्य । देवाः । देवताः । सम्ऽबभूवुः[2] । सः । सुऽप्रनीताः । कामः । अनु । एतु । अस्मान् ॥ ४ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसां पुत्रः । बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रत्वम् ऐतरेयब्राह्मणे समाम्नायते । "येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन् । यद् अङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत्" इति [ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३४] । तादृशो देवः आकूतिम् सर्वाभिप्रायरूपाम् एतां सकलश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धां वाचम् वाग्देवतां मे । ⌛ "क्रियार्थोपपदस्य॰" इति चतुर्थी ⌛ । मह्यं दातुं प्रति जानातु स्मरतु । ⌛ "संप्रतिभ्याम् अनाध्याने" इति अनाध्यान इति निषेधात् प्रतिपूर्वात् जानातेरात्मनेपदं न भवति ⌛ । अर्थिनं प्रति दातव्यस्मरणं प्रदानान्तं भवतीति तदेव प्रार्थ्यते । यस्य बृह-

१ B^h C D R S^m देवताः संबभूवुः. Dc देवताः संबभूवुः corrected to देवताः संबभूवुः. We with K K^m V Dc P^2. २ P J सम् । बभूवुः. We with P^2.

1 S′ न न for न.

स्पतेः । वंश[1] इति अध्याहारः । देवाः देवताश्च स्त्रीपुरुषात्मना प्रसिद्धाः सकला देवताः सुप्रणीताः येन बृहस्पतिनैव कार्येषु सुष्ठु प्रणीयमाना देवताः संबभूवुः संभूताः संगता ऐकमत्यं प्राप्ताः सकला देवता यस्य वशे वर्तन्ते । स कामः काम्यमानफलप्रदाता बृहस्पतिः अस्मान् कामयमानान् अभ्येतु[2] फलप्रदानाय अभिमुखम् आगच्छतु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"इन्द्रो राजा" इति एकर्चेन सूक्तेन धनकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

ऋक्पाठस्तु

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।
ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद् राध उपस्तुतश्चिदर्वाक् ॥ १ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुऽरूपम् । यत् । अस्ति[१] ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ १ ॥

जगतः त्रैलोक्यस्य चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्योपलक्षितानां दैवीनां मानुषीणां [च] प्रजानां राजा स्वामी इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नो देवः दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय वसूनि धनानि ततः तस्मात् । आनीयेति अध्याहारः । ⌛ल्यब्लोपे पञ्चमी⌛ । ददाति ददातु[3] । तत इत्युक्तं किं तद् इति तद् आह । क्षमि क्षमायां पृथिव्याम् । ⌛क्षमाशब्दात् सप्तम्येकवचने "आतः" इति योगविभागाद् आकारलोपः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी⌛ । विषुरूपम् नानारूपं यद् अस्ति तस्माद् ददातु इत्यन्वयः । एतदेवाह चोददिति । उपस्तुतः अस्माभिरभिष्टुतः सन् । चिच्छब्द एवार्थे । अर्वाक् अस्मदभिमुखं राधः धनं चोदत् चोदयेत् प्रेर-

---

१ P अस्तु ।. We with P J.

---

1 S′ वंश. 2 Sâyaṇa's text also: अभ्येतु. 3 S′ दातु for ददातु.

येत् । प्रयच्छतु इति यावत् । ⌛चुद प्रेरणे । अस्माण्ण्यन्ताल्लेटि "छन्दस्युभयथा" इति लेटि आर्धधातुकत्वात् "णेरनिटि" इति णिलोपः । "लेटोडाटौ" इति अडागमः⌛ ॥

[इति] प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"सहस्रबाहुः पुरुषः" इति सूक्तद्वयं पुरुषमेधे क्रतौ पुरुषपश्वनुमन्त्रणे विनियुक्तम् । "पुरुषमेधोश्वमेधवच्चैत्र्याः पुरस्तात्" इति प्रक्रम्य वैताने सूत्रितम् । "स्नातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पार्ष्णी [१०.२] इत्यनुमन्त्रयते" इति [वै० ७.२] ॥

तथा एतस्य सूक्तद्वयस्य शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे समिदाधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । "अथाज्यभागान्ते विषासहिम् [१७.१] इत्यादित्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते" इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम् । "सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पार्ष्णी [१०.२] प्राणाय नमः [११.४] इति शनैश्चराय" इति [शा० क० १५.] ॥

सौवर्णभूमिदानेपि एतत् सूक्तद्वयम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । "अथ रोहिण्याम् उपोषितो ब्रह्मा" इति प्रक्रम्य परिशिष्टेभिहितम् । "अन्वा-
"रभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमयीं भू-
"मिम् इत्यादि" [प० १०.१] ॥

सर्वातिशायित्वसर्वभूतात्मकत्वकामेन नारायणाख्येन पुरुषेण अनुष्ठितस्य पुरुषमेधक्रतोः प्रतिपादकत्वात् जगत्कारणस्य आदिनारायणपुरुषस्य प्रतिपादकत्वाद् वा एतत् पुरुषसूक्तम् इति उच्यते । अतः अस्य सूक्तस्य द्विविधोर्थः आधियज्ञिक[1] एकः आध्यात्मिको[2]परः । पुरुषमेधविधायकं वाजसनेयक[3]ब्राह्मण एवम् आम्नायते । "पुरुषो ह वै नारायणोकामयत ।
"अ[4]तितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्याम् इति । स एतं पु-
"रुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत ।
"तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वम् अभवत्" इति [श० प० १३.६.१.१] ॥

---

1 S' °यज्ञक. 2 S' आध्यात्म°. 3 S' °यिक°. 4 S' °कामयतातिष्ठेयं for °कामयत। अतितिष्ठेयं.

तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

स॒हस्र॑बाहुः॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्य॑तिष्ठद् दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

स॒हस्र॑ऽबाहुः । पुरु॑षः । स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । स॒हस्र॑ऽपात् ।
सः । भूमि॑म् । वि॒श्वतः॑ । वृ॒त्वा । अति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । द॒श॒ऽअ॒ङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

पुरुषसंज्ञापेक्षितावरणस्थानीयो देहविशेषो यज्ञानुष्ठातुर्नारायणपुरुषस्य रूप्यते । यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः तद्वत् परोक्षस्यादिपुरुषस्य लौकिकैः सहस्रबाहुत्वं बह्वक्षिपादत्वं[1] च उच्यते । सहस्रबाहुः सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वाद् अनन्तैर्बाहुभिर्युक्तः सहस्राक्षः बहुभिरक्षिभिरुपेतः । ⧗ "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः°" इति षच् समासान्तः । सति शिष्टः समासान्तः स्वरः प्रवर्तते ⧗ । सहस्रपात् अनेकचरणः । ⧗ "संख्यासुपूर्वस्य" इति पादस्य लोपः समासान्तः ⧗ । एवंरूपो यः पुरुषः यज्ञानुष्ठाता नारायणाख्यः पुरुषो वर्तते स पुरुषः भूमिम् सप्तसमु[2]द्रद्वीपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा महिम्ना व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिं[3] प्रमाणं यस्येति । ⧗ आर्हीयस्य ठकः "अध्यर्धपूर्वद्विगोः°" इति लुक् । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" इति अच् समासान्तः ⧗ । अत्र दशाङ्गुलशब्देन हृदयाकाशम् उच्यते । तद् अत्यतिष्ठत् । पूर्वं हृदयाकाशे परिच्छिन्नस्वरूपः सन् स्वानुष्ठितक्रतुसामर्थ्यात् परिच्छिन्नाकारतां परित्यज्य सर्वातिशायिस्वरूपोभवद् इत्यर्थः ॥ अध्यात्मपक्षे सर्वप्राणिसमष्टिरूपः सूत्रात्मा प्रतिपाद्यते । सहस्रबाहुः ये व्यष्टिभूतसर्वप्राणिनां बाहवस्ते सर्वे सूत्रात्मदेहान्तःपातित्वात् तदीया एवेति सहस्रबाहुत्वम् । एवम् अक्षिषु पादेष्वपि योजनीयम् । यद्वा सर्वत्र बाह्वादिसाध्यबहुकार्यसंभवात् तेषां सहस्रत्वव्यपदेशः । अत एव इमम्[4] अर्थम्[4] अभिप्रेत्य अन्यत्राम्नायते । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्" इति [ऋ° १०. ८१. ३] । पुरुषः पुरि देहे शेत इति पुरुषः । ⧗ पृ-

1 S' बह्वक्षिकापादत्वं. 2 S' सप्तमुद्रद्वीपां. 3 S' दशांगुलिः. 4 S' किममर्थम्.

षोदरादिः ⧗ । सर्वप्राणिदेहावस्थितः पूर्णो वा सहस्राक्षः सहस्रपात् । एवंरूपो यो वर्तते स पुरुषः भूमिम् । उपलक्षणम् एतद् अबादीना भूतानाम् । सकलभूतकार्यंब्रह्माण्डं त[1]दन्तर्गतान् भूम्यादीन् विकारान् वा विश्वतः सर्वतो वृत्वा मृदिव घटादीन् व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिप्रमाणं दे[2]शम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अवस्थितः । दशाङ्गुलम् इति उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः । एकेनांशेन ब्रह्माण्डं व्याप्य दशभिरंशैः कार्यप्रपञ्चासंस्पृष्टः स्वप्रतिष्ठो वर्तत इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

त्रिभिः पद्भिर्द्या[१]मरोहत् पादस्येहाभवत् पुनः ।
तथा व्य[२]क्रामद् विष्वङ्[३]शनान[४]शने अनु ॥ २ ॥

त्रिऽभिः । पत्ऽभिः । द्याम् । आ[५]रोहत् । पा[६]त् । अ*स्य । इह । अभवत् । पुनः ।
तथा । वि । अक्रामत् । विष्वङ् । अशनानशने इत्यशनऽअनशने ।
अनु ॥ २ ॥

सोयं यज्ञानुष्ठाता नारायणपुरुषः त्रिभिः पद्भिः पादैः । ⧗ "पद्दन्नोमास्°" इत्यादिना पादशब्दस्य पद्भावः ⧗ । द्याम् दिवं स्वर्गलोकम् आरोहत् आरूढवान् आक्रान्तवान् । [अस्य] पुरुषस्य पादः चतुर्थः इह भूलोके पुनरभवत् । पुनः[3]पुनराविर्भवति प्रकाशते । पादचतुष्टयेन सर्वलोकव्याप्तिमेव दर्शयति । तथा तेन उक्तेन प्रकारेण अशनानशने अश्नातीति अशनम् । ⧗ "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् ⧗ । अनशनम् अनश्नत् अशनानशने वस्तुनी अनु । ⧗ लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः ⧗ । अशना मनुष्यतिर्यगादयः । अन[4]शना देववृक्षादयः । तान् अभिलक्ष्य विष्वङ् सर्वतोञ्चनः विश्वव्यापनः व्यक्रामत् वि-

१ K V °मारोहत्पादो° with Sâyaṇa. $\overset{m}{S}$ °मरोहत्पादोस्ये° changed from मरोहत्पादःस्ये°. We with A $\overset{h}{B}$ C D R V Dc. २ A $\overset{m}{S}$ व्यक्रम°. ३ None of our authorities have विष्वङ्कुश°. ४ A $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$ C D R $\overset{m}{S}$ V Dc °शनानशने. P J अशनानशने इत्यशनऽअशने ।. $\overset{2}{P}$ अशनानशने इत्यशनऽअनशने ।. ५ P आरोहत्. ६ P $\overset{2}{P}$ J पादस्य । for पात् । अस्य ।.

1 S′ त्वदंतर्गतान्. 2 S′ दशम्. 3 S′ पुनःपुनःपुनरा°. 4 S′ अनशाभ्य.

क्रान्तवान् ॥ अध्यात्मपक्षे सोयम् उदीरितस्वरूप आदिपुरुषः त्रिभिः पद्भिः पादैः अंशैः संसारस्पर्शरहितैः द्याम् दिवं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशस्वरूपम् आ*रोहत् आरूढवान् आस्थितवान् । यद्यपि "सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म" [तै॰आ॰ ८.१] इत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावाद् अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगद् इदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अत्यल्पम् इति[1] विवक्षितुं पादत्वोपन्यासः । स पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ज्ञानबहलस्वरूपो द्याम् आ*रोहत् अज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतः सन् अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः स्वस्वरूपे वर्तत इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य योयं पा*दः लेशश्चतुर्थः सोयम् इह जगति पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनराविर्भवति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् ।

विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत् ॥

इति [भ॰गी॰१०.४२.] । तथा तेन प्रकारेण तुरीयेण पादेन स पुरुषो विष्वङ् विष्वगञ्चनः अशनानशने अनु स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् अभिलक्ष्य व्यक्रामत् । अथ वा चेतनाचेतनात्मकम् उभयविधं जगद् यथा स्यात् तथा पुरुषः स्वयमेव द्विविधो[2] भूत्वा व्याप्तवान् इति । यद्येकस्मिन् कल्पे एकस्य पादस्य जननमरणयुक्तसर्वभूतात्मकत्वं तर्हि कल्पान्तरेषु पादत्रयमध्ये एकैकस्य सर्वभूतात्मकत्वं संभवति । तथा च सति अंशचतुष्टयात्मकस्य परब्रह्मणः सर्वजगदात्मकत्वसंभवेन सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वसंस्पर्शो भविष्यति इत्येषा शङ्का अंशत्रयेण द्याम् आरो*हत् इह पुनरभवत् इत्यनेन अपाक्रियते । तथा हि अंशत्रयात्मकं ब्रह्म सर्वदा स्वप्रतिष्ठं संसारस्पर्शरहितं सच्चित्सुखलक्षणं वर्तते । एकोंशस्तु पुनःपुनर्जगदात्मना विवर्तत इति । यः पूर्वकल्पे जगदात्मा विवृत्तः[3] स एव कल्पान्तरेपि सर्वभूतात्मना विवर्तते नान्योंश इति ॥

तृतीया ॥

तावन्तो अस्य[१] महिमानस्ततो ज्यायांश्च पूरुषः[२] ।

१ A B D अस्य महिमा°. We with K K R C S V Dc P. २ C पुरुषः. We with A D R K K V Dc S.

1 S′ अपि for इति. 2 S′ विविधे. 3 S′ निवृत्तः.

पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि ॥ ३ ॥

ताव॑न्तः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मानः॑ । ततः॑ । ज्याया॑न् । च॒ । पुरु॑षः ।

पादः॑ । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ३ ॥

यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य यज्ञानुष्ठातुः पुरुषस्य महिमा महत् कर्म[1] स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । तावन्तो महिमान इति पूजायां बहुवचनम् सृष्टिभेदापेक्षया वा । ततो महिम्नोपि महिमाधारः पुरुषः ज्यायान् प्रवृद्धः अतिशयितः । अस्य पादश्चतुर्थः विश्वा विश्वानि भूतानि भवनवन्ति स्थावरजङ्गमात्मकानि । व्यावर्तत इति शेषः । अस्य त्रिपात् पादत्रयम् अमृतम् अमरणधर्मकं सत् [दिवि] द्युलोके स्वर्गलोके वर्तते ॥ अध्यात्मपक्षे यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकम् अतीतानागतवर्तमानम् अस्तिरूपं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य पुरुषस्य महिमा । इदं तु तस्य न वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः । अतो महिम्नो यथोक्तात्[2] मर्त्यामर्त्यलक्षणात्[2] कार्यवर्गात ज्यायान वृद्धतरः । ‍ वृद्धशब्दस्य ईयसुनि ज्यादेशः । नैतावान् इति मन्तव्यं कथम् इत्यत आह । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि भवनवन्ति कालत्रयवर्तीनि प्राण्यप्राणिजातानि अस्य पुरुषस्य पादः चतुर्थांशः । अस्य अवशिष्टं[3] त्रिपात् अंशत्रयात्मकं स्वरूपम् अमृतम् अमरणधर्मकं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपे अवतिष्ठते । तुरीय एव पादो जननमरणयुक्तः । तथा च तैत्तिरीया उत्तरनारायणे समामनन्ति । "अजायमानो[4] बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" इति [तै॰ आ॰ ३.१३.१] । यद्यपि परब्रह्मणः परिच्छेदाभावाद् अंशचतुष्टयं न निर्देष्टुं शक्यं[5] तथापि विश्वम् इदं ब्रह्मरूपापेक्षया अत्यल्पम् इति विवक्षित्वा पादत्वोपन्यासः । त्रिपादिति । त्रयः पादाः अस्य "संख्यासुपूर्वस्य" इति लोपे "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्॰" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

1 S′ ॰कर्मा. 2 S′ यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणान्. 3 S′ विशिष्टं for अवशिष्टं. 4 S′ सजायमानो. 5 S′ न निर्देष्टुमशक्यं.

चतुर्थी ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येश्वरो यदन्येनाभवत् सह ॥ ४ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ।
उत । अमृतऽत्वस्य । ईश्वरः । यत् । अन्येन । अभवत् । सह ॥ ४ ॥

यद् भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यम् भविष्यद् यदपि इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यथा अस्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि पुरुषस्यावयवाः तथैव अतीतागामिनोः कल्पयोरिति[1] द्रष्टव्यम् । अथ वा एतत् सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं[2] विवर्तः ॥ उत अपि च अयं पुरुषः अमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईश्वरः स्वामी । देवानामपि ईश्वर इति यावत् । यत् किंचिद् भूतम् अन्नेन अदनीयेन भोग्येन सहाभवत् भवति तस्यापीश्वरः । अयोनिजानां देवानाम् अन्नरसपरिणामानां मर्त्यादीनां च ईश्वर इति यावत् । यज्ञानुष्ठातुर्नारायणस्य यज्ञनिर्वर्त्यं सार्वात्म्यम् । जगत्कारणस्य सूत्रात्मनस्तु स्वाभाविकम् इतीयान् विशेषः । शिष्टं समानम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य किं बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥ ५ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिऽधा । वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य । किम् । बाहू इति । किम् । ऊरू इति । पादौ ।
उच्येते इति ॥ ५ ॥

"विराड् अग्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः"[९] इति पुरुष-

१ K K^m V यच्च भव्यम्. We with A B^h C D R S^m Dc. २ C R B^h °मृतत्व°. We with A D S^m K K^m V Dc. ३ So we with A B^h D R S^m. C यदन्ये°. K K^m V यदन्ने°. Dc यदन्ये° changed to यदन्ने°. ४ P^2 अन्येन ।. We with P J. ५ A B^h C D K K^m S^m V Dc व्यंदधुः. We with P^2 R. ६ P J अदधुः ।. We with P^2.

1 S′ कल्पयोर्द्रष्टव्यम्. 2 S′ पुरुषस्येवायं.

सृष्टिराम्नास्यते । "यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञम् अतन्वत" [१०] इति पुरुषेण साधनेन यज्ञसृष्टिश्च आम्नास्यते । तं पुरुषं निमित्तीकृत्य प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुम् अत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । यत् यदा पुरुषम् यज्ञं व्यदधुः विशेषेण अकुर्वन् साध्या नाम देवाः वसवश्च तदा तं पुरुषं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । ⌛"डति च" इति संख्यासंज्ञकात् कतिशब्दात् "संख्याया विधार्थे धा" इति धा प्रत्ययः⌛ । मुखं किम् इत्यादयो विशेषप्रश्नाः । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य किं वस्तु मुखम् आसीत् । किं वस्तु बाहू । किं वस्तु [ऊरू । किं वस्तु] पादा उच्येते । बाहूरुपादद्वयात्मना किं वस्तु कथ्यते । ⌛"लोपः शाकल्यस्य" इति वकारलोपः⌛ । किम् इति सामान्यरूपत्वाद् नपुंसकलिङ्गता एकवचनता च ॥ अध्यात्मपक्षे यत् यदा पुरुषम् वैराजं व्यदधुः मनःसंज्ञकप्रजापतेर्विराजः प्राणरूपा देवाः संकल्पेन उत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा व्यकल्पयन् इत्यादि पूर्वेण समानम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"ब्राह्मणोस्य मुखम् आसीद्" इति सूक्तस्य पुरुषमेधे उत्सृज्यमानपुरुषपश्वनुमन्त्रणे शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे च पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्योऽभवत् ।
मध्यं तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ६ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । अभवत् ।
मध्यम् । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥६॥

"कतिधा व्यकल्पयन्" इति सामान्यप्रश्नस्य "चन्द्रमा मनसो जातः" इत्यादिना उत्तरं भविष्यति । मुखादिविशेषप्रश्नानाम् उत्तरम् अनया उच्यते । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखम् आसीत् । ब्राह्मणजा-

तिविशिष्टः पुरुषः अस्य मुखाद् उत्पन्न इत्यर्थः । योयं राजन्यः क्षत्रियजातिविशिष्टः पुरुषः [स तस्य यज्ञपुरुषस्य बाहू बाहुद्वयम् अभवत्]। [यद् वैश्यः वैश्यजातम्] इति यद् अस्ति [तद् अस्य यज्ञपुरुषस्य मध्यम् मध्याङ्गम् अभवत्] । मध्यभागाद् वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः । पद्भ्याम् पादाभ्यां शूद्रः अजायत उत्पन्नः ॥ इत्थं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनाम्[1] उत्पत्तिं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । "स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत[2] । ब्राह्मणो मनुष्याणाम्" इति । "उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत । राजन्यो मनुष्याणाम्" इति । "मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत । वैश्यो मनुष्याणाम्" इति । तत्र "अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त" [तै° सं° ७. १. १. ५] इति वाक्यशेषेण शरीरस्य मध्यभाग एव विवक्षितः । मध्यभागः ऊर्वोरुपलक्षकः । अत एव प्रश्नः किम् ऊरू इति युज्यते । तत्रैव प्रश्ने "एकविंशं निरमिमीत । शूद्रो मनुष्याणाम्" इति च । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेन योजनीये ॥ अध्यात्मपक्षेपि एषोर्थः समानः ॥

द्वितीया ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।
मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ ७ ॥

अस्मिन् उत्तरस्मिन्नपि मन्त्रे उत्तरकथनेन तदनुसारिणः प्रश्ना ऊहनीयाः । अत एव कतिधा व्यकल्पयन्निति सामान्यप्रश्नो ब्रह्मवादिभिः कृतः । यज्ञात्मनः पुरुषस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः [चन्द्रम आ]ह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सोमो जातः । "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ° आ° २. ४. २] । चक्षोः चक्षुषः । ※अन्त्यलोपश्छान्दसः※ । सूर्यः अजायत । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" इति हि श्रुतिः [ऐ° आ° २. ४. २] । इन्द्रश्च अग्निश्च । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तौ देवौ मुखात् जातौ ।

1 S' ब्राह्मणानाम्. 2 S' निरमिमीते.

अत्र मुखशब्देन वागिन्द्रियम् उच्यते । "ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्" इत्यत्र सर्वं मुखमण्डलं विवक्षितम् । "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्" इति ऐतरेयकश्रुतिः [ऐ० आ० २. ४.२] । वाचः इन्द्रसंबन्धं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । "वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रम् अब्रुवन् । "इमां नो वाचं व्याकुर्विति । ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत् । "तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उद्यते" इति [तै० सं० ६.४.७.३] । अस्य पुरुषस्य प्राणात् । अत्र प्राणशब्देन घ्राणेन्द्रियं विवक्ष्यते । तस्माद् वायुरजायत । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २. ४.२] । अत्र सर्वत्र स्वस्वकारणप्रवेशेन तस्माद् उत्पत्तिर्विवक्षितेति मन्तव्यम् ॥ अध्यात्मपक्षेपि अयम् अर्थः समानः ॥

तृतीया ॥

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत ।
प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिश॒: श्रोत्रा॒त् तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन् ॥ ८ ॥

नाभ्याः॑ । आ॒सी॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । शी॒र्ष्णः । द्यौः । सम् । अ॒व॒र्त॒त ।
प॒त्ऽभ्याम् । भूमिः॑ । दिशः॑ । श्रोत्रा॑त् । तथा॑ । लो॒कान् । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥ ८ ॥

अत्रापि उत्तरानुसारिणः प्रश्ना ऊह्याः । अस्य यज्ञपुरुषस्य नाभिशिरःपादेभ्यः अन्तरिक्षद्युभूमयस्त्रयो लोकाः समभवन् । [शीर्ष्णः] । ⌛ "शीर्षश्छन्दसि" इति शिरसः शीर्षन् आदेशः । "अल्लोपोनः" इति अकारलोपः । पद्भ्याम् इति । "पद्दन्नोमास्०" इति पद्भावः ⌛ । श्रोत्रात् अस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियाद् दिशः प्राच्यादय आसन् । "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २. ४.२] । उक्तार्थोपसंहारश्चतुर्थश्चरणः । तथा उक्तेन प्रकारेण उक्तरीत्या लोकान् अन्तरिक्षादीन् । उपलक्षणम् एतत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीन् अकल्पयन् अस्माद् यज्ञपुरुषात् कल्पितवन्तः उत्पादितवन्तः साध्या नाम देवाः ॥ अध्यात्मपक्षे प्रजापतेः प्राणरूपा देवा इतीयान् विशेषः ॥

---

१ P J शी॒र्ष्णो॑: ।. [2] P शीष्णः ।.

---

1 S' पराच॰. 2 S' ॰व्यावृता. 3 S' व्याकृत्य.

चतुर्थी ॥

विराडग्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ९ ॥

विऽराट् । अग्रे । सम् । अभवत् । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥९॥

पूर्वं यस्मात् पुरुषाद् ब्राह्मणादिसृष्टिरुक्ता तस्य सृष्टिरत्रोच्यते । अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराड् नाम पुरुषः समभवत् । "सहस्रबाहुः पुरुषः" इत्यादिना उपवर्णिताद् आदिपुरुषाद् विराट्संज्ञकः पुरुषोजायत । "तस्माद् विराड् अजायत" इति [तै॰आ॰३.१२.२] शाखान्तरे विराजः आदिपुरुषाद् उत्पत्तिः समाम्नायते । तथा मानवे शास्त्रे स्मर्यते ।

द्विधा कृत्वात्मनो देहम् अर्धेन पुरुषोभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां च विराजम् असृजत् प्रभुः ॥

इति [म॰स्मृ॰१.३२]। विराजः अधि। अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी। तस्माद् विराजः पुरुषः[1] अन्यः पुरुषोजायत । अत्र वाजसनेयकम् । "विराजो अधि पूरुष इत्येषा वै सा विराट् । एतस्या एवैतद्[2] विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति" इति [श॰ब्रा॰१३.६.१.२]। स च तृतीयः पुरुषः यज्ञात्मा जातः उत्पन्नमात्र एव अत्यरिच्यत अतिरिक्त आसीत् । भूमिम् भूम्यादीन् सर्वान् लोकान् पश्चात् पश्चाद्भागे अथो अपि च पुरः पुरस्तात् । ⌛ "पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्" इति असि प्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुर् आदेशः ⌛ । स पुरुषो जातमात्र एव भूम्यादीन् लोकान् पश्चात् पुरस्ताच्च व्याप्य अतिक्रान्तवान् ॥ अध्यात्मपक्षे । अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् मनःसंज्ञकः प्रजापतिः सहस्रबाहुः पुरुष इति प्रकृताद् महापुरुषाद् अजायत।

१ C पुरुषः.

1 S′ अन्यः पुरुषः पुरुषः for पुरुषः अन्यः पुरुषो°. 2 S′ एव तद् for एवैतद्.

ततो विराजः अधि विराजमेव अधिकरणीकृत्य[1] पुरुषः अन्यः प्रजापतिः सर्वभूतेन्द्रियपुरुषसमष्ट्यात्माभवत्[2] निष्पन्नः । श्रूयते हि । "स मानसीन[3] आत्मा जनानाम्" इति [तै॰आ॰३.११.१] । मानसीनः मनसा निष्पन्न इत्यर्थः । स वैराजः पुरुषो जातः प्रादुर्भूतमात्रः अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानम् अत्यरेचयत् । ॥कर्मकर्तरि रूपम्॥ । अनेकधा भावलक्षणं स्वरूपातिरेकम् अभजत । भूतेन्द्रियादीनि असृजद् इत्यर्थः । श्रूयते हि । "असतोधि मनोसृज्यत । मनः प्रजापतिम् असृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत" इति [तै॰ब्रा॰२.२.९.१०] । पश्चात् भूतग्रामसृष्टेरन्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । ॥सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावोत्र निवर्तते॥ । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सृष्टिरुक्ता भवति । अथो भूमेरनन्तरं पुरः पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावराणां च अत्यरेचयत् अतिरिक्तान्यकरोत् । ॥पुर इति । द्वितीयाबहुवचनं शस् । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम्॥ ॥ अध्यात्मपक्ष एव अन्योर्थः । अग्रे विराट् ब्रह्माण्डरूपो देहः तस्माद् आदिपुरुषाद् उत्पन्नः । विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । योयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानिदेवतात्मा जीवोभवत् । एतच्च आथर्वणिका उत्तरतापनीये स्पष्टम् आमनन्ति । "स "वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो "मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव" इति [नृ॰उ॰ता॰१.९] । स जातः विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् । देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जेति क्रियाध्याहारः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । एवं भूतसृष्टिः पिण्डसृष्टिश्च प्रतिपादिता ॥

1 S′ अधिकरणेकृत्य पुरुषः for अधिकरणीकृत्य पुरुषः. 2 S′ °त्मानीयत for °त्माभवत्.
3 S′ मानसीने.

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १० ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥१०॥

"उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य" [बृ° आ° १. १. १] इत्यादिना पुरुषस्य अश्वत्वेन उपासना आम्नायते । अतोत्र पुरुषस्य अश्वत्वात् हविष्ट्वम् । अश्वमेधे हि अश्वः पशुः । अथ वा मुख्यः पुरुष एव पुरुषमेधे पशुः । तस्माद् अयम् अर्थः । यत् यदा पुरुषेण अश्वरूपेण पुरुषरूपेण वा हविषा देवाः साध्यनामका यज्ञम् अतन्वत अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः रसानाम् उत्पादक ऋतुः स्वमहिम्ना आज्यम् होम्यम् आसीत् । ग्रीष्मः शोषक ऋतुः इध्मः अग्निसमिन्धनसाधनभूतैकविंशतिदारुमयात्मकः पदार्थ आसीत् । शरत् शीर्यन्ते पच्यन्ते अस्याम् ओषधय इति शरद् ऋतुः हविः यज्ञियचरुपुरोडाशादिहवीरूपोभवत् ॥ अध्यात्मपक्षे । यत् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्ट्वेन संकल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञम् संकल्पात्मकम् अतन्वत अकुर्वत । यद्वा यज्ञमेव अन्वतिष्ठन् । स्रष्टृकामः प्रजापतिर्देवः देवशब्दवाच्यप्राणादिभेदेनोच्यते । अथ वा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु उत्पन्नेषु ते देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन यज्ञम् अतन्वत । कंचिद् यज्ञम् अन्वतिष्ठन् । द्रव्यस्य अद्यापि अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तराभावात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य तेन पुरुषाख्येन हविषा यत् यदा मानसं यज्ञम् अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तर्तुरेव आज्यम् अभूत् । तमेव आज्यत्वेन संकल्पितवन्तः । एवं ग्रीष्मः इध्मत्वेन संकल्पितः । शरत्[1] पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पिता । पूर्वं[2] पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः वसन्तादीनां तु आज्यादिषु विशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥

१ B[h] D S[m] °मंतन्वत. We with C K R V Dc. २ P J अतन्वत ।. We with P[2].

1 S′ समित् for शरत्. 2 S′ पूर्व° for पूर्वं.

षष्ठी ॥

तं यज्ञं प्रावृषा प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रशः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या वसवश्च ये ॥ ११ ॥

तम् । यज्ञम् । प्रावृषा । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रऽशः ।
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ११ ॥

तं यज्ञम् यष्टव्यं पुरुषम् अग्रशः अग्रे सृष्ट्यादौ जातम् अश्वभूतं वा प्रावृषा वर्षकेण प्रावृडाख्येन ऋतुना प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । ॥ उक्ष सेचने ॥ । प्रावृट्कालं प्रोक्षणसाधनोदकरूपत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषेण देवा अयजन्त इष्टवन्तः । [के] देवाः तान् आह । ये साध्या वसवश्च एतत्संज्ञका देवाः ॥ अध्यात्मपक्षे । यज्ञम् यज्ञसाधनभूतम् । ॥ करणे नङ् प्रत्ययः ॥ । तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धम् अग्रशः अग्रतः अग्रे सर्वविकारसृष्टेः पूर्वं जातम् पुरुषत्वेन उत्पन्नं संकल्पात्मके यज्ञे प्रावृषा प्रौक्षन् प्रावृट्कालेन प्रोक्षितमिव मनसा कृतवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त मानसं यागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त उच्यन्ते । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः साधयन्तीति साध्याः । ॥ "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि "अचो यत्" इति यत् प्रत्ययः ॥ । वसवः वासकाः प्राणाः इन्द्रियाणि च । द्वयेपि देवनशीलत्वाद् देवा इत्युच्यन्ते ॥

सप्तमी ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये च के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १२ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । च । के । च । उभयादतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजऽअवयः ॥१२॥

१ A C D B̊[h] S̊[m] Cs अयंजन्त. We with K K̊[m] R V Dc. २ P J अयंजन्त ।. We with P̊[2].
३ K V omit च. We with B̊[h] C D R S̊[m] Dc Cs. ४ P अजाऽअवयः ।. We with P̊[2] J.

पशुसृष्टिरुच्यते । तस्मात् यज्ञात्मनः पुरुषाद् अश्वा अजायन्त । ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये के च [उभयादतः] ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति ते अजायन्त । "छन्दसि च" इति दन्तस्य दतृभावः । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः । तस्मादेव पुरुषाद् गावश्च जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । हशब्दश्चार्थे । तस्मादेव यज्ञपुरुषाद् अजावयः अजाश्च अवयश्च जाताः ॥ अध्यात्मपक्षेपि अयम् अर्थः समानः ॥

अष्टमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दो ह जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १३ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छन्दः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ १३ ॥

सर्वहुतः । "सुपां सुलुक्०" इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः । सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यद्वा सर्वः सर्वाङ्गः सन् पशुर्हूयते [स] सर्वहुत् । कर्मणि व्यत्ययेन क्विप् प्रत्ययः । सर्वहुतः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादबद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः । जसो लुक् । छन्दांसि । हशब्दश्चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् यजुः प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत । ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या" [जै० २. १. ३२] । "तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" [जै० २. १. ३५] । "गीतिषु सामाख्या" [जै० २. १. ३६] । "शेषे यजुःशब्दः" [जै० २. १. ३७] इति ॥ अध्यात्म-

---

१ B^h S^m जज्ञिरे. We with A D K K^m V R Dc Cs. २ K V छन्दांसि for छन्दो ह. We with B^h C D R S^m Dc Cs.

---

1 S′ प्रजायन्त.

पक्षे । सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयतेस्मिन्निति सोयं सर्वहुत् तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् । शिष्टं समानम् ॥

नवमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशूँस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ १४ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥१४॥

सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं यत् किंचिद् द्रव्यजातं तत् पृषदाज्यम् । दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम् इत्युच्यते । तद् आसीत् । अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म ते देवाः साध्यनामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान् अरण्योद्भवान् द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाख्यान्[1] सप्तसंख्याकान् एवमादिकान् अन्यान् आरण्यान् पशूंश्चक्रे चक्रिरे । "तिङां तिङो भवन्ति" इति झस्य तादेशः । ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् पशूंश्चक्रिरे । अरण्ये भवा आरण्याः । "तत्र भवः" इति अण् प्रत्ययः । "ग्रामाद् यञ्खञौ" इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः । पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति । "वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष- "स्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परि- "ददाति" इति [तै° ब्रा° ३.२.१.४] । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् ॥ अध्यात्मपक्षे । सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद्

१ K K̈ C D R S̈ V पृषदाज्यम्. We with A Dc Cs J P. २ C R J वायव्यानार°. We with A B K K̈ D S̈ V Dc Cs P P̈. ३ K V °नारण्यान्. We with C R B D K̈ S̈ Dc Cs P P̈ J. ४ P̈ °आज्यम् ।. We with P J. ५ J वायव्यान् ।. We with P P̈.

1 S′ °देयाख्याः.

यज्ञात् संभृतम् समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं बिन्दुमद् आज्यम्। अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः। तत्रैव अर्थान्तरम्। पृषदाज्यम् दधिमिश्रम् आज्यं संभृतम् संपादितम्। दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः। तथा द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिरेवेति ॥

दशमी ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।
देवा यद् यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त। अस्य। आसन्। परिऽधयः। त्रिः। सप्त। सम्ऽइधः। कृताः।
देवाः। यत्। यज्ञम्। तन्वानाः। अबध्नन्। पुरुषम्। पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा यज्ञम् अश्वमेधं पुरुषमेधं वा तन्वानाः कुर्वाणाः साध्या देवाः स्वस्मिन् यज्ञे पुरुषं पशुम् अश्वभूतं मुख्यं पुरुषं वा अबध्नन् यूपे बद्धवन्तः तदानीम् अस्य यज्ञस्य सप्त सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यायुक्ताः परिधयः समिधश्च कृताः संपादिता आसन्। ऐष्टिक्यः पञ्चदशभिः सामिधेनीभिर्ऋग्भिराधीयमानाः पञ्चदश समिधः एका अनुयाजसमित् द्वे आघारसमिधौ त्रयः परिधयः इति एकविंशतेर्दारूणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् ॥ अथ वा अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन्। ऐष्टिकस्य आहवनीयस्य त्रयः परिधयः। औत्तरवेदिकास्त्रयः। आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः। अत[1] एवाम्नायते। "न पुरस्तात् परिदधाति। आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति" इति [तै॰ सं॰ २. ६. ६. ३]। त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयः अत्र सप्तच्छन्दोरूपाः। तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः। "द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः" इति [ऐ॰

1 S' सत.

ब्रा° १. ३०] श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । एवम् इध्मानाम् एकविंशतेर्दारूणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिरूपणं कृतम् इति द्रष्टव्यम् । यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं वैराजं पशुम् अबध्नन् तं पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषा इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

मूर्ध्नो देवस्य बृहतो अंशवः सप्त सप्ततीः ।
राज्ञः सोमस्याजायन्त जातस्य पुरुषादधि ॥ १६ ॥

मूर्ध्नः । देवस्य । बृहतः । अंशवः । सप्त । सप्ततीः ।
राज्ञः । सोमस्य । अजायन्त । जातस्य । पुरुषात् । अधि ॥ १६ ॥

सर्वस्य यज्ञस्य सोमसाध्यत्वाद् अत्रापि यज्ञे परंपरया सोमसंबन्धं[1] दर्शयितुं सोमः अनया प्रस्तूयते । पुरुषात् यज्ञात्मनः वैराजाद् वा । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । जातस्य निष्पन्नस्य सोमस्य राज्ञः सप्त सप्तगुणिताः सप्ततीः सप्ततयः सप्तगुणितसप्ततिसंख्याका अंशवः किरणाः बृहतः महतो देवस्य द्योतनात्मकस्य "सहस्रबाहुः पुरुषः" इत्यादिना निरूपितस्य आदिपुरुषस्य मूर्ध्नः सकाशाद् अजायन्त उद्भूताः ॥ अयम् अर्थः । द्विविधो हि सोमः वल्लीरूपो देवतारूपश्चेति । तत्र लतारूपस्य सोमस्य स्वसाध्याः प्रकृतिविकृत्यादिभेदेन नानासंख्याकाः प्रकृतिरूपाः अग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाः नानासंख्याका[2] विकृतिभेदेन [च क्रतवः] पुरुषमेधक्रतुनिर्वर्तकनारायणपुरुषस्य शिरसः सकाशाद् उद्भूता इति । कलारूपस्य तु सोमस्य द्युलोके सप्तगुणितसप्ततिसंख्याकाः किरणा निष्पन्नाः । सूर्यस्य तु सहस्रकिरणाः सोमस्य तु दशोनपञ्चशतसंख्याकाः किरणा देवस्य मूर्ध्नोजायन्त इति ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

---

1 S' होम°. 2 S' °संख्याक°.

"चित्राणि साकम्" इति "यानि नक्षत्राणि" इति सूक्तयोर्नक्षत्रदेवताज्यहोमे तद्धविर्होमे च विनियोगः। "अथ नक्षत्राणाम् उपचारं वक्ष्यामः" [न॰क॰१] इति प्रक्रम्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम्। "एतेषां चैव "ऋक्षाणां ध्रुवस्थानोपसादिनाम्। यथावर्णानि पुष्पाणि वासांस्येवानुले- "पनम्। इमा आप इत्येतैः षड्भिः प्रतिगृह्णन्तु[1] भगवन्ति नक्षत्राणि इत्ये- "तैर्यथोक्तं[2] कृत्वा अथाज्यभागान्ते चित्राणि साकं दिवि रोचनानि यानि "नक्षत्राणीत्याज्यं[3] हुत्वा" इति [न॰क॰६]। "अथ नक्षत्रहवींषि। घृतं कृत्तिकाभ्यः। सर्वबीजानि रोहिण्यै" इति प्रक्रम्य सूत्रितम्। "क्षी- "रिवृक्षाङ्कुरा अश्विनीभ्याम्। कृष्णतिलाः सर्पिर्मधुमिश्रा[4] भरणीभ्यः। "चित्राणि साकं दिवि रोचनानि [१९.७] यानि नक्षत्राणि [१९.८] "इति हुत्वाभयेन [६.४०] उपस्थाय तन्त्रं परिसमापयेत्" इति च [न॰क॰१२]॥

तत्र प्रथमा॥

चि॒त्राणि॑ सा॒कं दि॒वि रो॑च॒नानि॑ सरीसृ॒पाणि॒ भुव॑ने ज॒वानि॑।
तु॒र्मिशं॑ सुम॒तिमि॒च्छमा॑नो॒ अहा॑नि गी॒र्भिः सं॑प॒र्यामि॒ नाक॑म्॥ १॥

चि॒त्राणि॑। सा॒क॑म्। दि॒वि। रो॒च॒नानि॑। स॒री॒सृ॒पाणि॑। भुव॑ने। ज॒वानि॑। तु॒र्मिश॑म्। सु॒ऽम॒तिम्। इ॒च्छमा॑नः। अहा॑नि। गी॒ःऽभिः। स॒प॒र्यामि॑[1]। नाक॑म्॥ १॥

चित्राणि चायनीयानि नानावर्णानि वा दिवि द्योतमाने स्वर्गे साकम् सह रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि। ⌛"अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच् प्रत्ययः⌛। भुवने भुवर्लोके अन्तरिक्षे सरीसृपाणि पुनःपुनः सर्पन्ति। ⌛सृपेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यच्। "न धातुलोप आर्धधातुके" इति लघूपधगुणाभावः⌛। सरीसृपाणि इत्यनेन विलम्बगमनप्रतीतावाह। जवानि शीघ्रगामीनि अनुक्षणम्[5] आवर्तमानानि

१ So we with A B^h C D K K^m R S^m V Dc P P^2 J. Cs सपर्यामि॒. २ So P P^2 J.

1 S′ प्रतिगृण्हंति. 2 S′ तंत्रैः for इत्येतैः. We with the *Nakshatrakalpa*. 3 S′ नक्षत्राणि अभयेनोपत्याज्यं. 4 S′ om. सर्पिः°. 5 S′ अनुक्षमाणमावर्त°.

अहानि प्रत्यहम् एकैकनक्षत्रसद्भावाद् अहःशब्देन नक्षत्राण्युच्यन्ते । नाकम् । कम् सुखम् अकं दुःखम् न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः स्वर्गः । ⧗ "नभ्राणनपात्°" इति नञो नलोपाभावेन निपातितः ⧗ । नाकं स्वर्गलोकम् । आसितानि इत्यध्याहारः । द्युलोकावस्थितानि नक्षत्राणि गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः मन्त्रकरणकैर्हविर्भिर्वा सपर्यामि । ⧗ सपर्यतिः परिचरणकर्मा[1] ⧗ । परिचरामि । किमर्थं तद् आह तुर्मिशाम् इति । तुर्मयो हिंसकाः हिंसाकारिणः तान् श्यति तनूकरोतीति तुर्मिशां । ⧗ तुर्वतेर्हिंसार्थाद् औणादिको मिप्रत्ययः । "लोपो व्योः°" इति वलोपः । शो तनूकरणे इत्यस्माद् "आतोनुपसर्गे कः" ⧗ । [यद्वा] तुरो हिंसकान् मिषति स्पर्धते हिनस्तीति तुर्मिशां । ⧗ मिष स्पर्धायाम् इत्यस्माद् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । मूर्धन्यस्य तालव्योपजनश्छान्दसः । एवंविध[2]व्युत्पत्तिदर्शनाद् अनवग्रहः ⧗ । बाधकनिवारयित्रीं सुमतिम् शोभनाम्[3] अनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् कामयमानः । ⧗ "लक्षणहेत्वोः°" इति हेतौ शानच् प्रत्ययः ⧗ । दुःखनिवारकनक्षत्रानुग्रहबुद्ध्येषणाद्धेतोरित्यर्थः । एवम् अस्मिन् मन्त्रे सर्वाणि नक्षत्राणि संघशः प्रार्थितानि ॥

अथ उत्तराभिर्ऋग्भिश्चतसृभिः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि प्रत्येकं प्रार्थ्यन्ते ॥

द्वितीया ॥

सुहवमग्ने कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शमार्द्रा[1] ।
पुनर्वसू सूनृता चारु पुष्यो भानुराश्लेषा अयनं मघा मे ॥ २ ॥

सुऽहवम् । अग्ने । कृत्तिकाः । रोहिणी । च । अस्तु[2] । भद्रम् । मृगऽशिरः । शम्[3] । आर्द्रा ।

पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । सूनृता । चारु । पुष्यः[4] । भानुः । आऽश्लेषाः । अयनम् । मघाः । मे ॥ २ ॥

---

१ A $\overset{h}{B}$ समाद्रा. Dc समार्द्रा. Cs $\overset{m}{S}$ Dc समा° changed to शमा°. We with K $\overset{m}{K}$ R V.
२ J अस्तु ।. We with P $\overset{2}{P}$. ३ P $\overset{2}{P}$ J सम् ।. We with Sâyaṇa and our Saṁhitâ. ४ P पुष्यः ।.

---

1 S′ परिचरणकर्मा परिचरणकर्मा. 2 S′ एवंविधा°. 3 S′ शोभनादनु°.

हे अग्ने कृत्तिकाः। कृत्तिकानक्षत्रस्य आग्नेयत्वाद् अग्निः संबोध्यते। एवम् उत्तरेषां रोहिण्यादीनां नक्षत्राणां तत्तद्देवता भावनीया इति ज्ञापयितुं प्रथमम् अग्नेर्निर्देशः। तेजःप्रदेशोपाधिबहुत्वापेक्षया कृत्तिका इति बहुवचनम्। बहुप्रदेशाभिमानिनो नक्षत्रस्य ऐक्यात् सुहवम् अस्त्विति एकवचनम्। एवम् उत्तरेषु नक्षत्रेषु द्विवचनं बहुवचनं च प्रदेशोपाधिभेदाद् इत्यवगन्तव्यम्। कृत्तिकानक्षत्रं सुहवम् सुष्ठु आह्वातुम् अर्हम् अस्तु भवतु। स्वदोषांशं परित्यज्य अस्मदनुकूलं भवत्वित्यर्थः। रोहिणी रोहिणीनक्षत्रं च हे प्रजापतिदेवते सुहवम् अस्तु। मृगशिरः मृगस्य शिर इव प्रतीयमानम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रम् हे सोम भद्रम् भन्दनीयं मङ्गलप्रदं भवतु। आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रदेवत्यं शम् सुखकारि भवतु। पुनर्वसू एतत्संज्ञकम् अदितिदेवताकं सूनृता। प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृतेत्युच्यते। सा [भवतु]। वाक्प्रदं भवत्वित्यर्थः। पुष्यस्तिष्यः बार्हस्पत्यः चारु श्रेयःप्रदम्। सर्वत्र अस्तु इति योज्यम्। आश्लेषाः सर्पदेवत्यं नक्षत्रं भानुर्दीप्तिः। ॥ दाभाभ्यां नुः [उ° ३. ३२] इति नुः ॥। दीप्तिप्रदम्। मघाः पितृदेवत्यम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रं मे मम अयनम् गन्तव्यं स्थानम्। भवत्वित्यर्थः॥

तृतीया॥

पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति[१] सुखो मे अस्तु।
राधे विशाखे सुहवानुराधा ज्येष्ठा सुनक्षत्रमरिष्ट[३] मूलम्॥ ३॥

पुण्यम्। पूर्वा। फल्गुन्यौ। च। अत्र। हस्तः। चित्रा। शिवा। स्वाति[१]।
सुऽखः। मे। अस्तु।
राधे। विऽशाखे। सुऽहवा। अनुऽराधा। ज्येष्ठा। सुऽनक्षत्रम्। अरिष्ट[३]।
मूलम्॥ ३॥

---

१ V K and Sâyaṇa's text: स्वाती. We with A C D K̊ R B̊ S̊ Dc Cs P P̊ J. २ So A B̊ C D K K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊ J. ३ °रिष्टमूलम् is what all our MSS. read. P P̊ J अरिष्ट। मूलम्।. अरिष्ट may stand for an original अरिष्टम्.

---

1 S' ज्ञापयित्री for ज्ञापयितुं.

पूर्वा पूर्वे फल्गुन्यौ अर्यमदेवत्यम् एतत्संज्ञकं पुण्यम् अस्तु । अत्र अस्मिन् नक्षत्रगणे फल्गुन्यौ उत्तरे च भगदेवत्यम् एतन्नक्षत्रं च । पुण्यम् इति अनुषङ्गः । हस्तः सावित्रः पुण्यप्रदोस्तु । चित्रा ऐन्द्री शिवा मङ्गलकारिणी । स्वाती वायव्या मे मम सुखोस्तु । राधे विशाखे इति पदद्वयं विशाखानक्षत्रवाचि । राधासंज्ञकं विशाखासंज्ञकं च एकं नक्षत्रम् ऐन्द्राग्नं सुहवेति सुहवं भवत्विति लिङ्गवचनविपरिणामेन योज्यम् । अनुराधा राधे अनु राधयोः पश्चाज्जावि एतन्नामकं मैत्रं नक्षत्रं सुहवा सुष्ठु आह्वातुम् अर्हा । ज्येष्ठा ऐन्द्री च सुहवा । विचृन्नक्षत्रस्य मूलसंज्ञां निर्वक्ति अरिष्टमूलम् इति । मूलम् इति नक्षत्रस्य रूढं नाम न भवति किं तु यौगिकम् सर्वेषाम् अरिष्टानां पादभेदेन पितृमातृस्वधननाशानां निदानम् । अरिष्टमूलम् इति वक्तव्ये मूलम् इति एकदेशेन व्यपदिशन्ति सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशम् अरिष्टनिदानं मूलसंज्ञकं पितृदेवत्यं सुनक्षत्रम् शोभननक्षत्रं मम श्रेयःप्रदं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

अन्नं पूर्वा रासतां मे अषाढा ऊर्जं देव्युत्तरा आ वहन्तु ।
अभिजिन्मे रासतां पुण्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

अन्नम् । पूर्वाः । रासताम् । मे । अषाढाः । ऊर्जम् । देवी । उत्ऽतराः । आ । वहन्तु ।
अभिऽजित् । मे । रासताम् । पुण्यम् । एव । श्रवणः । श्रविष्ठाः । कुर्वताम् । सुऽपुष्टिम् ॥ ४ ॥

पूर्वा अषाढाः । तेजःप्रदेशबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । पूर्वाषाढाः अब्देवत्याः मे मह्यम् अन्नम् अदनीयं भोग्यं रासताम् ददतु । [1] रातेर्लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । बहुलग्रहणाद् अलेट्यपि "सिब्बहुलम्०"

१ C आषाढा. D अखाढा. We with A B[h] R S[m] K K[m] V Dc Cs. २ A B[h] C D R S[m] K[m] Dc Cs देह्युत्तर आ. K V देव्युत्तरा आ with Sâyaṇa. We with Sâyaṇa. ३ So P P[2] J. ४ P[2] आषाढाः।. We with P J. ५ P P[2] J देहि। उत्ऽतरे।. We with Sâyaṇa. ६ P कुर्वताम्।.

1 S′ ददातु.

इति सिप् । “आत्मनेपदेष्वनतः” इति झस्य अदादेशः । [यद्वा] रास्ट शब्दे । आत्मनेपदी । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र रासतिर्दानार्थे । नक्षत्रविवक्षया एकवचनम् ❋ । देवी देव्यः । ❋ बहुवचनस्य एकवचनम् आदेशः ❋ । उत्तराः अषाढाः वैश्वदेव्यः ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् अन्नरसम्[1] आ वहन्तु अस्मदभिमुखं प्रापयन्तु । अभिजित् अभिजयसाधनं ब्रह्मदेवत्यं नक्षत्रं मे मम पुण्यमेव रासताम् प्रयच्छतु । ❋ पूर्ववद् रातेर्लोटि “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः । पूर्ववत् सिबात्मनेपदे । रासतेर्वा रूपम् ❋ । श्रवणः विष्णुदेवत्यः श्रविष्ठाः धनिष्ठा वासव्यश्च सुपुष्टिम् शोभनां पुष्टिं पशुपुत्रादिपोषं कुर्वताम् ॥

पञ्चमी ॥

आ मे॑ म॒हच्छ॒तभि॑ष॒ग् वरी॑य॒ आ मे॑ द्व॒या प्रोष्ठ॑पदा सु॒शर्म॑ ।
आ रे॒वती॑ चाश्वयु॒जौ भग॑ म॒ आ मे॑ र॒यिं भर॑ण्य॒ आ व॑हन्तु ॥ ५ ॥

आ । मे॒ । म॒हत् । श॒तऽभि॑षक् । वरी॑यः । आ । मे॒ । द्व॒या । प्रोष्ठ॑ऽपदा । सु॒ऽशर्म॑ ।
आ । रे॒वती॑ । च॒ । अ॒श्व॒ऽयुजौ॑ । भग॑म् । मे॒ । आ । मे॒ । र॒यिम् । भर॑ण्यः । आ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ५ ॥

शतभिषक् शतविशाखा ऐन्द्री वरीयः उरुतरम् । ❋ “प्रियस्थिर॰” इत्यादिना उरुशब्दस्य ईयसुनि वर् आदेशः ❋ । उरुतरं फलं मे मम आ वहत्* आवहतु । ❋ वहेर्लेटि अडागमः ❋ । द्वया द्विप्रकारा । ❋ ङीपः स्थाने व्यत्ययेन टाप् प्रत्ययः ❋ । प्रोष्ठपदा अजैकपाद्देवत्या पूर्वाभाद्रपदा अहिर्बुध्न्यदेवत्या[2] उत्तराभाद्रपदा च सुशर्म शोभनं सुखं गृहं वा आ वहत्* इति क्रियानुषङ्गः ॥ रेवती पौष्णी मे मम भगम् भाग्यम् आ वहतु । अश्वयुजौ अश्विदेवत्यौ आ वहताम् इति । भरण्यः याम्यो मे मम रयिम् धनम् आ वहन्तु प्रापयन्तु । द्वितीय आकारः पूरणः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

---

1 S' अंनरसनावहं अस॰. 2 S' अहिर्बुध्न्या for अहिर्बुध्न्यदेवत्या.

"यानि नक्षत्राणि" [इति] सूक्तस्य नक्षत्रहोमे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यानि नक्षत्राणि दिव्य१न्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।
प्रकल्पयंश्चन्द्रमा यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ॥ १ ॥

यानि । नक्षत्राणि । दिवि । अन्तरिक्षे । अप्ऽसु । भूमौ । यानि । नगेषु । दिक्षु । प्रऽकल्पयन् । चन्द्रमाः । यानि । एति । सर्वाणि । मम । एतानि । शिवानि । सन्तु ॥ १ ॥

दिवि द्युलोके अन्तरिक्षे मध्यमलोके अप्सु उदकेषु भूमौ पृथिव्यां नगेषु पर्वतेषु दिक्षु च यानि नक्षत्राणि दृश्यन्ते द्युलोके देवतात्मना अन्तरिक्षे तेजोमण्डलाकारेण अप्सु प्रतिबिम्बनेन । उदये च अस्तमयकाले च भूमिसमानदेशे पर्वतसमानप्रदेशे च प्रतीतेर्भूमिः[1] पर्वताश्च अधिकरणत्वेन[2] उच्यन्ते । दिक्षु प्रतीतिस्तु स्फुटा । चन्द्रमाः यानि नक्षत्राणि प्रकल्पयन् प्रकर्षेण कल्पयन्[3] संभोगसमर्थानि कुर्वन् प्रोत्साहयन् एति प्राप्नोति एतानि सर्वाणि नक्षत्राणि मम शिवानि सुखकराणि सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सह योगं भजन्तु मे ।
योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु ॥ २ ॥

अष्टाऽविंशानि । शिवानि । शग्मानि । सह । योगम् । भजन्तु । मे । योगम् । प्र । पद्ये । क्षेमम् । च । क्षेमम् । प्र । पद्ये । योगम् । च । नमः । अहोरात्राभ्याम् । अस्तु ॥ २ ॥

अष्टाविंशानि प्रत्येकम् अष्टाविंशतेः संख्यायाः पूरणानीति सर्वाणि अष्टाविंशानीत्युक्तम् । ▩पूरणार्थे डट्प्रत्यये कृते "ति विंशतेर्डिति"

१ A B^h C R S^m ३ for १. We with D K K^m V Dc Cs.

1 S′ omits the visarga in भूमिः. 2 S′ अधिकरणेन. 3 S′ प्रकलपयन्.

इति तिशब्दस्य लोपः । "द्व्यष्टनः संख्यायाम्°" इति अष्टशब्दस्य आत्वम् ॥ । कृत्तिकेत्यादीनि भरणीत्यन्तानि[1] शिवानि सुखदर्शनानि [शग्मानि] । सुखनामैतत् । सुखप्रदानि तानि सर्वाणि नक्षत्राणि मे मदर्थं मम फलं दातुम् । ॥ "क्रियार्थोपपदस्य°" इति चतुर्थी ॥ । सहयोगम् सहभावम् ऐकमत्यं भजन्तु प्राप्नुवन्तु । नक्षत्राणां मदर्थं सहयोगाद् अहं योगम् । अलभ्यवस्तुप्राप्तिर्योगः । तं प्र पद्ये पूर्वम् अलब्धानि वस्तूनि नक्षत्रप्रसादाल्लभेय । क्षेमम् । लब्धवस्तुपरिपालनं क्षेमः । तं च प्र पद्ये । क्षेमस्य अन्वाचयशिष्टत्वेन अप्राधान्यशङ्कां वारयितुं तत्प्राधान्येन पुनराह क्षेमं प्र पद्ये योगं चेति । अनेन योगक्षेमयोः प्राधान्यम् । अहनि रात्रौ च नक्षत्राणा संचरणात् तयोरानुकूल्यकरणं नमोहोरात्राभ्याम् अस्त्विति । ॥ अहश्च रात्रिश्च । "अहःसर्वैकदेश°" इति अच् समासान्तः ॥ । ताभ्या नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

स्वस्तितं[1] मे सुप्रातः सुसायं सुदिवं[2] सुमृगं सुशकुनं मे अस्तु ।
सुहवमग्ने स्वस्त्य[3]मर्त्यं गत्वा पुनरायाभिनन्दन् ॥ ३ ॥

स्वस्तितम्[4] । मे । सुऽप्रातः । सुऽसायम् । सुऽदिवम् । सुऽमृगम् । सुऽशकुनम् । मे । अस्तु ।
सुऽहवम् । अग्ने । स्वस्ति । अमर्त्यम् । गत्वा । पुनः । आय[5] । अभिऽनन्दन् ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रे योगक्षेमप्रपदनं प्रार्थितं तद् विशिनष्टि । मे मम तत् वक्ष्यमाणं स्वस्ति इत्यविनाशिनाम[2] । अविनश्वरं तत् फलं भवतु । सुप्रातः

१ S^m स्वस्तितंमे. Dc स्वस्तितंमे changed to स्वस्तितंमे which is further changed to स्वस्तितंमे. We with A B^h C D R Cs. K K^m V स्वस्ति तन्मे with Sâyaṇa. २ So we with A B^h C D K K^m R S^m V Cs Dc P P^2 J. ३ C D K K^m S^m Dc ३ for १. We with V. ४ P^2 स्वस्तितम् । changed to स्वस्ति । तं ।. P J स्वस्तितम् ।. K with Sâyaṇa. ५ P आया ।. We with P^2 J.

1 S′ om. the letters कृत्तिकेत्यादीनि भरणी°. 2 S′ °विनाश°.

प्रातःकालः शोभनः सुखो भवतु । ⧖प्रातरादिशब्दैः सह सुशब्दः समृद्ध्यर्थे समस्यते । स समासः अव्ययीभावः⧖ । प्रातःकालाः सुकारित्वेन समृद्धा भवन्तु । सुसायम् सायंकाला अपि सुखाः समृद्धाः । सुदिनम्* दिनशब्दः अहोरात्रपरः सुखानि अहानि सुखा रात्रयश्च । सुमृगम् मृगा हरिणादयः अर्थार्थम् अनुकूले नक्षत्रे गच्छतो मम भाविफलसूचकत्वेन अनुकूलगतिचेष्टायुक्ता भवन्तु । एवं सुशकुनम् शकुनाः काकादयः स्वरगतिचेष्टादिभिः अनुकूला मे सन्तु । एवं नक्षत्राणि संप्रार्थ्य नक्षत्राधिदेवताः प्रार्थयते । हे अग्ने । कृत्तिकानक्षत्रदेवताऽग्निः तदुपलक्षिताः सर्वनक्षत्रदेवता यूयं सुहवम् सुष्ठु आह्वातुमर्हम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् अविनश्वरं द्युलोकं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अभिनन्दन् हविःप्रदातॄन् अभिलक्ष्य हृष्यन् आय आगच्छ । ⧖प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्⧖ ॥ केवलोऽग्निरेव वा संबोध्यते । हे अग्ने सुहवम् सुष्ठु हविः तत्तद्देवतार्हं हविः अमर्त्यम्[1] अमरणधर्मकं तत्तन्नक्षत्रदेवतासंघं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा । ⧖अन्तर्णीतण्यर्थः⧖ । गमयित्वा पुनः अस्मान् अभिनन्दन् आय आगच्छ । ⧖इ गतौ । भौवादिकः । आङ्पूर्वस्य लोटि हौ रूपम्⧖ ।

चतुर्थी ॥

अ॒नु॒ह॒वं प॑रिह॒वं प॑रिवा॒दं प॑रिक्ष॒वम्[1] ।
सर्वै॑र्मे रिक्तकु॒म्भान् प॑रा[2] तान्त्स॑वितः सुव[3] ॥ ४ ॥

अ॒नु॒ऽह॒वम् । प॒रि॒ऽह॒वम् । प॒रि॒ऽवा॒दम् । प॒रि॒ऽक्ष॒वम्[4] ।
सर्वैः॑ । मे॒ । रि॒क्त॒ऽकु॒म्भान् । प॑रा[5] । तान् । स॒वि॒त॒रिति॑ । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

अनुकूले नक्षत्रे धनार्थं गच्छतः पुरुषस्य भाविकार्यप्रतिबन्धकानि पश्चादाह्वानादीनि[2] दुर्निमित्तानि । तेषां निवारणम् आशास्ते । अनुहवम्

१ D प॑रि॒क्षव॑म्. C R B̊ Cs प॑रिछ॒वम्. We with A S̈ K K̈ V Dc. २ A B̊ C D R S̈ Cs कुम्भान्प॑रा॒. Dc प॑रा॒ changed to परा॒. We with V K K̈ P̊. ३ A D S̈ सुवः. We with K K̈ C R V Dc Cs P P̊ J. ४ P J प॒रि॒ऽछ॒वम् ।. We with P̊. ५ P J प॒रा॒तान् ।. We with P̊.

1 S′ तत्तद्देवत्यंर्हं हविः मर्त्यं. 2 S′ °ह्वादीनि.

पुरो गच्छतः पुरुषस्य नाम गृहीत्वा पश्चाद्भागावस्थायिना पुरुषेण आह्वानम् अनुहवः । परितः पार्श्वद्वये आह्वानं परिहवः । परुषभाषणं[1] परिवादः । परितः सर्वतः क्षवः क्षुतं परिक्षवः । अथ वा वर्जनार्थे परिशब्दः । वर्जिते वर्जिते[2] प्रदेशे पुरोभागलक्षणे क्षुतं क्षवः परिक्षवः । रिक्तकुम्भाः शून्यकलशाः । तान् उक्तान् अनुहवादीन् दुर्निमित्तदोषान् मे मम कार्यार्थं गच्छतो मम हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः अनुज्ञातदेव सर्वैः नक्षत्रदेवैः सहितः सन्[3] परा सुवः पराकुरु । षू[4] प्रेरणे । तौदादिकः ॥

पञ्चमी ॥

अपपापं[1] परिक्षवं[2] पुण्यं भक्षीमहि[3] क्षवम् ।
शिवा ते पाप नासिकां[4] पुण्यगश्चाभि मेहताम् ॥ ५ ॥
अपऽपापम् । परिऽक्षवम्[5] । पुण्यम् । भक्षीमहि[6] । क्षवम् ।
शिवा । ते । पाप । नासिकाम् । पुण्यऽगः । च । अभि । मेहताम्[7] ॥ ५ ॥

अत्रापि दुर्निमित्तदोषपरिहार आशास्यते । पापम् पापावहम् अहितनिमित्तं परिक्षवम् कष्टप्रदेशे क्षुतम् अप । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया[5]ध्याहारः । अपगमयेम । न केवलम् अहितनिवारणं किं तु क्षवम् दुर्निमित्तरूपं क्षुतं पुण्यम् श्रेयस्करं भक्षीमहि लप्सीमहि । भज सेवायाम् । आशीर्लिङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः ॥ उत्तरार्धम् ऋत्विग्वचनम् ।

---

१ So A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs. P P^2 J अपऽपापं ।. २ C R B^h Cs परिछ्वं. Dc परिछ्वं changed to परिक्षवं. P परिऽछ्वं ।. ३ So A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs. ४ A B^h C D K K^m R S^m Dc Cs all read: नासिकांपुण्यगश्चाभिमेहताम्. ५ So P P^2 J. ६ P छ्वम् ।. ७ P P^2 J all read: पाप । नासिकाम् । पुण्यऽगः । च । अभि । मे । हताम् ।, which makes as good sense as Sâyaṇa's reading. There is nothing to prevent पुण्यगः from meaning the same thing as पण्डगः or something else which will suit the context equally well.

---

1 S′ रुभाषणं for परुषभाषणं. 2 S′ गर्जिते for वर्जिते. 3 S′ सः for सन्. 4 S′ षु for षू. 5 S′ °श्रुतेः° for °क्रिया°.

धनार्थं[1] प्रयास्यतः पुरुषस्य पथि शिवागमनं शिवादर्शनं तद्ध्वनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धम् । तत्परिहारायाह । हे पुरुष शिवा । क्रोष्टुनामैतत् । नियतं स्त्रीलिङ्गम् । विरुद्धं शब्दायमानापि शिवा ते तव गच्छतः पापनाशिका दुर्निमित्तदोषनिवारिका भवतु । तथा पण्डकः नपुंसकः पुरुषश्च अभिमेधताम् प्रोत्साहयतु । स्वदर्शन[2]स्पर्शनादिदोषं[3] परिहार्य त्वत्कार्य[4]सिद्ध्यनुकूलो भवतु । मेधृ संगमे । भौवादिकः । अभिमेधनं नाम प्रोत्साहनम् इति आपस्तम्बेनोक्तम् । "पत्न्[5]योभिमेधन्ते" इति [आप॰२३.१८] ॥

षष्ठी ॥

इमा या ब्रह्मणस्पते विषूचीर्वात ईरते ।
सध्रीचीरिन्द्र ताः कृत्वा मह्यं शिवतमास्कृधि[1] ॥ ६ ॥

इमाः । याः । ब्रह्मणः । पते । विषूचीः । वातः । ईरते ।
सध्रीचीः । इन्द्र । ताः । कृत्वा । मह्यम् । शिवऽतमाः । कृधि ॥ ६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । उत्तरार्धे इन्द्रेति निर्देशात् तस्य विशेषणम् एतत् । ब्रह्मणः मन्त्रसंघस्य पते स्वामिन् सर्वमन्त्रप्रतिपाद्य इन्द्र इमाः परिदृश्यमाना [याः] प्राच्यादिदिशः । कर्म । वातः वात्यारूपो वायुः विषूचीः विष्वगञ्च[6]ना ईरते ईर्ते । यथा प्राच्यादिदिग्विभागो न भवति तथा परिभ्रमयतीत्यर्थः । प्राची वा प्रतीचीवत् प्रतीयते प्रतीची वा प्राचीवत् प्रतीयते अन्यदिगात्मना वा प्रतीयते तथा व्यामोहयतीति यावत् । महावाते वाति एवं भवतीति प्रसिद्धिः । विषूचीरिति । विषुशब्दोपपदाद् अञ्चतेः क्विन् । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । "अचः" इति अकारलोपे "चौ" इति दीर्घः । ईर गतौ । आदादिकोनुदात्तेत् । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः । हे इन्द्र ता विषूची-

---

१ B[h] शिवतमाकृधि.

1 S′ is confused here, reading धनार्थं प्रयास्यन् पुरुषेण पथि शिवांगं शिवा क्रोष्टुनामैतत् । दर्शनं तध्वनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धं तत्परिहारायाह हे पुरुष-------नियतं &c. The emendation is conjectural. 2 S′ स्वदर्शस्पर्शना°. 3 S′ °दोषपरिहार्य. 4 S′ तत्कार्य°. 5 S′ तत्नथो° for पत्न्यो°. 6 S′ विष्वगच for विष्वगञ्चना.

दिशः सध्रीचीः सहाञ्चना यथास्थितप्रदेशावस्थायिनीः कृत्वा मह्यं मदर्थं शिवतमाः अत्यर्थं सुखकारिणीः कृधि कुरु । ॥ सहपूर्वाद् अञ्चतेः क्विनि "सहस्य सध्रिः" इति सध्र्यादेशः ॥ ॥

सप्तमो मन्त्रो यजूरूपः पठ्यते ॥

स्वस्ति नो अस्त्वभयं नो अस्तु नमोहोरात्राभ्यामस्तु ॥ ७ ॥

स्वस्ति । नः । अस्तु । अभयम्[1] । नः । अस्तु । नमः । अहोरात्राभ्याम् । अस्तु ॥ ७ ॥

नः अस्माकम् । स्वस्ति इत्यविनाशिनाम । तद् अस्तु । अभयम् भयराहित्यं च नः अस्माकम् अस्तु । भयादिकं तु अहनि रात्रौ वा संभवतीति तत्परिहारायाह । नमोहोरात्राभ्याम् अह्ने रात्रये च नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

प्रत्यहं कर्तव्ये राज्ञो वासगृहप्रापणकर्मणि शर्कराप्रक्षेपानन्तरं "शान्ता द्यौः" इति शान्तिसूक्तं जपेत् । "अथातो रात्रि[1]सूक्तानां [विधिम्] अनुक्रमिष्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "त्र्यायुषम् [५.२८.७] "इति राज्ञे रक्षां कृत्वा असपत्नम् [१९.१६] इति शर्करा अभिमन्त्र्य "अङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं "वासगृहं नयेत्" इति [प० ४.५.] ॥

पिष्टरात्रि[2]कल्पेपीदं शान्तिसूक्तं विनियुक्तम् [प० ६.५.] ॥

अस्य सूक्तस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् "आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण [ऐरावत्याम्" इति] [न० क० १८] ऐरावत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तमिदमुर्व[2]न्तरिक्षम् ।

---

१ P omits म् in अभयम्.   २ A B^h C D R S^m ३ for १. We with K K^m V.

---

1 S' रात्री°.   2 S' पिष्टपिष्टरात्रे कल्पे°.

शान्ता उदन्वतीरापः शान्ता नः सन्त्वोषधीः ॥ १ ॥

शान्ता । द्यौः । शान्ता । पृथिवी । शान्तम् । इदम् । उरु । अन्तरिक्षम् ।

शान्ताः । उदन्वतीः । आपः । शान्ताः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते सर्वतः शान्तिः प्रतिपाद्यते "या तेनोच्यते सा देवता" इति न्यायात् शान्तिरेव देवता । शान्तिर्नाम अनिष्टपरिहारेण सुखकारिरूपता । अतोत्र शान्तिकारिणः पदार्थविशेषान् आह शान्ता द्यौः इत्यादिना । द्यौः द्युलोकः शान्तास्तु । शमु उपशमे । कर्तरि क्तप्रत्ययः । दोषाणां शमयित्री स्वनिबन्धनोपद्रवशमनेन अस्य सुखकारिण्यस्त्वित्यर्थः । एवम् उत्तरत्रापि । पृथिवी प्रथिता भूमिः शान्तास्तु । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकः । उदन्वतीः उदन्वान् उदकवान् उदधिः । "उदन्वान् उदधौ च" इति उदकशब्दाद् मतुपि उदन्भावो निपात्यते । "तत्र भवः"[1] इति भवार्थे अण् । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति आदिवृद्धेरभावः । कार्ये वा कारणशब्दः[2] । "वा छन्दसि" इति यणादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घः । [ता आपः शान्ताः सन्तु] ओषधीः ओषः पाको धीयते आस्विति ओषध्यः । ता नः शान्ताः सन्तु ॥

द्वितीया ॥

शान्तानि पूर्वरूपाणि शान्तं नो अस्तु कृताकृतम् ।

शान्तं भूतं च भव्यं च सर्वमेव शमस्तु नः ॥ २ ॥

शान्तानि । पूर्वऽरूपाणि । शान्तम् । नः । अस्तु । कृतऽअकृतम् ।

शान्तम् । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । एव । शम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि कार्यापेक्षया पूर्वरूपाणि कारणावस्थापन्नानि वस्तूनि कृताकृतम् कृतं कार्यजातम् अकृतम् अनिष्पन्नं नित्यं मे* मदर्थं शान्तानि [यद्वा] मदीयानि पूर्वरूपाणि पूर्वाणि रूपाणि दुष्कृतफलभूतानि प्राक्तनानि जन्मानि शान्तानि सन्तु । पूर्वेषु जन्मसु तत्तत्कर्मणो भोगादेव तत्कृतानि-

1 S' भवा. 2 S' कार्यो वा कारणशेषः.

ष्टाभावः अतः किमिति एषां शान्तित्वशासनम् इति । नैष दोषः । प्राक्तनजन्मापादकस्य कर्मणोऽभावेपि तत्तज्जन्मकृतदुष्कृतकर्मण उत्तरत्र तिर्यगादिजन्मप्रापकत्वे तत्परिहाराय तच्छान्तिराशास्या । तथा मे* मदीयं कृताकृतम् । इह कृतशब्देन सम्यग् अनुष्ठितं कर्म न विवक्ष्यते किं तु विरुद्धम् आचरितम् अकृतम् अननुष्ठितं स्वाश्रमविहितं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपम् । तद् उभयं शान्तम् अस्तु । ⌛ "क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" इति कृतशब्दः अकृतेन समस्यते ⌛ । विरुद्धाचरणविहितानाचरणयोः पतनहेतुत्वं स्मर्यते

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनम् ऋच्छति ॥

इति ॥ भूतम् उत्पन्नं भव्यम् भविष्यत् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तद् उभयं शान्तम् । किं बहुना । सर्वम् कालत्रयावच्छिन्नम् उक्तम् अनुक्तं च सर्वं नः अस्माकं शम् दोषशमयितृ[1] सुखमेव भवतु ॥

तृतीया ॥

इ॒यं या प॑र॒मे॒ष्ठिनी॑ वाग् दे॒वी ब्रह्म॑संशिता ।
यये॒व स॑सृ॒जे[१] घो॒रं तये॒व शान्ति॑रस्तु नः ॥ ३ ॥

इ॒यम् । या । प॒र॒मे॒ऽस्थिनी॑ । वाक् । दे॒वी । ब्रह्म॑ऽसंशिता ।
यया॑ । ए॒व । स॒सृ॒जे । घो॒रम् । तया॑ । ए॒व । शान्ति॑ः । अ॒स्तु॒ । न॒ः ॥३॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठिनी परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पत्नी वा । ⌛ "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् ⌛ । ब्रह्मसंशिता ब्रह्मभिर्मन्त्रैः सम्यग् उत्तेजिता[2] सकलवैदिकवाक्यप्रतिपादितस्वरूपा इयं विद्वद्भिः स्वात्मभूतेन[3] सम्यग् अनुभूयमाना या वाग्देवी वर्तते ययैव वाग्देव्या घोरम् परेषाम् अरुन्तुदं वचः शापादिरूपं ससृजे सृष्टम् उच्चरितं तयैव वाचा नः अस्मदर्थं शान्तिरस्तु वाचा[4] सृष्टस्य घोरकर्मणः शान्तिर्भवतु ।

---

१ Dc स॑सृ॒जे changed to स॑सृ॒जे. We with B̊[h] D S̊[m] K K̊[m] C R V Cs.

---

1 S' शदोषशमयि for शम् दोषशमयितृ. 2 S' उत्तेजिता. 3 So S'. 4 S' रुमसृष्टस्य for वाचा सृष्टस्य, which is conjectural.

यद्[1] वाचा अनर्थजातम् उत्पन्नं तदेव स्वकृतम् अनर्थं परिहरत्वित्यर्थः । एवम् उत्तरयोर्मन्त्रयोरपि योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वां[1] ब्रह्मसंशितम् ।
येनैव संसृजे[2] घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥ ४ ॥

इदम् । यत् । परमेऽस्थिनम् । मनः । वाम् । ब्रह्मऽसंशितम् ।
येन । एव । ससृजे । घोरम् । तेन । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥४॥

परमेष्ठिनम् परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तेन सृष्टम् "तद्[2]-सदेव सन्मनोकुरुत स्याम् इति" [तै॰ब्रा॰२.२.९.१] [इति] सृष्ट्यादौ मनःसृष्टिरुक्ता । ⌛आदिवृद्ध्यभावश्छान्दसः⌛ । ब्रह्मसंशितम् ब्रह्मणा सृज्यविषये तीक्ष्णीकृतम् इदं सर्वजगन्मूलकारणं यत् मनः विद्यते येनैव मनसा घोरं कर्म ससृजे तेनैव मनसा नः अस्मदर्थं मनःसृष्टस्य घोरकर्मणः शान्तिरस्तु ॥

पञ्चमी ॥

इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःषष्ठानि[3] मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।
यैरेव संसृजे[4] घोरं तैरेव शान्तिरस्तु नः ॥ ५ ॥

इमानि । यानि । पञ्च । इन्द्रियाणि । मनःऽषष्ठानि[3] । मे । हृदि । ब्रह्मणा ।
सम्ऽशितानि ।
यैः । एव । ससृजे । घोरम् । तैः । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ५ ॥

मनः षष्ठं येषां तानि । पूर्वमन्त्रे मनसः पृथगुक्तावपि[3] चक्षुरादिसर्वेन्द्रियाणां स्वस्वविषयज्ञाने मनःसाहाय्यस्य अवश्यम् अपेक्षणीयत्वाद् अ-

१ So all our MSS. Sâyaṇa's text: वा. Sâyaṇa has no comment on either. २ K K^m C R V संसृजे. Dc संसृजे changed to ससृजे. We with B^h D S^m K V Cs. ३ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs षष्ठानि. P P^2 J मनः। षष्ठानि. We with Sâyaṇa. ४ K K^m V संसृजे. Dc संसृजे changed to ससृजे. We with B^h C D R S^m Cs.

1 S′ यतवानर्थ° for यद् वाचा अनर्थ°, which is conjecturally restored. 2 S′ om. तद्°. 3 S′ पृथगुक्तापि.

त्रापि मनस उपादानम् । मनःसहितानि [इमानि यानि] पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मे हृदि हृदयप्रदेशे वर्तन्ते । हृदयं हि आत्मनिवासस्थानम् । सुषुप्तिकाले स्वस्वकारणरहितानि सर्वेन्द्रियाणि आत्मनि लीयन्त इति हृदीत्युक्तम् । इन्द्रियाणि विशिनष्टि । ब्रह्मणा चेतनेन आत्मना नियन्त्रा संशितानि स्वस्वविषयेषु व्यापारितानि । विषयप्रवणत्वमेव संशितत्वम् । यैरेव इन्द्रियैः घोरम् पापावहं कर्म ससृजे सृष्टं तैरेव इन्द्रियैः सृष्टस्य घोरकर्मणो नः अस्मदर्थं शान्तिः शमनम् अस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विष्णुः शं प्रजापतिः ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो भवत्वर्यमा ॥ ६ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विष्णुः । शम् । प्रजाऽपतिः ।
शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ॥ ६ ॥

मित्रः सूर्यः अहरभिमानी । वरुणः रात्र्यभिमानी । विष्णुः व्यापको देवः । [प्रजापतिः] प्रकर्षेण जायमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादयः [प्रजाः] तासां पतिः पालकः । इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः हितकारित्वेन पालकः । अर्यमा । ⌛ अर्तेर्धातोः अर्यमन्शब्दो निपातितः ⌛ । मित्रादयः अर्यमान्ताः सर्वे देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै भवन्तु । वाक्यभेदात् शम् इति पदस्य प्रतिवाक्यं प्रयोगः ॥

सप्तमी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विवस्वांछमन्तकः ।
उत्पाताः[1] पार्थिवान्तरिक्षाः[2] शं नो दिविचरा ग्रहाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विवस्वान्[3] । शम् । अन्तकः ।

---

१ K $\overset{m}{\mathbf{K}}$ उत्पाताः. $\overset{m}{\mathbf{S}}$ उत्पाताः. Dc उत्पाताः changed to उत्पाताः. $\overset{2}{\mathbf{P}}$ उत्ऽपाताः ।. We with **A** $\overset{h}{\mathbf{B}}$ **C D R Cs** and **P J**. २ **A** $\overset{h}{\mathbf{B}}$ **C R Cs** °न्तरिक्षाछंनो. **D** °न्तरिक्षान्छंनो. Sâyaṇa's text : उत्पाताः पार्थिवांतरिक्षाः शं नो. We with $\overset{m}{\mathbf{K}}$ $\overset{m}{\mathbf{S}}$ **R V Dc**. ३ $\overset{2}{\mathbf{P}}$ विवंस्वान् ।. We with **P J**.

उत्ऽपाताः । पार्थिवाः । आन्तरिक्षाः । शम् । नः । दिविऽचराः । ग्रहाः ॥ ७ ॥

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ । विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति विवस्वान् । ⧗ विपूर्वाद् वसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति । तद् अस्यास्तीति मतुप् । "मादुपधायाः०" इति वत्वम् ⧗ । अन्तकः सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम् अवसानं करोतीति अन्तकः । ⧗ अन्तोपपदात् करोतेः "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डः ⧗ । पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः [आन्तरिक्षाः] अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः । शं भवन्तु इति शेषः । [दिविचराः] दिवि द्युलोके चराः संचरन्तो ग्रहाः कालचक्रवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः । मित्रादयः सर्वेपि नः अस्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥

शं नो भूमिर्वेप्यमाना शमुल्का निर्हतं च यत् ।
शं गावो लोहितक्षीराः शं भूमिरव तीर्यतीः ॥ ८ ॥

शम् । नः । भूमिः । वेप्यमाना । शम् । उल्का । निःऽहतम् । च । यत् ।
शम् । गावः । लोहितऽक्षीराः । शम् । भूमिः । अव । तीर्यतीः ॥ ८ ॥

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह । वेप्यमाना कम्पमाना । ⧗ व्यत्ययेन कर्तरि श्यन् प्रत्ययः ⧗ । यद्वा प्राणिसंहारककालेन वेप्यमाना कम्प्यमाना । ⧗ कर्मणि "सार्वधातुके यक्" इति यक् प्रत्ययः ⧗ । सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्पदोषपरिहाराय भवतु । तथा उल्कानिहतम् उल्काभिः आयतज्वालारू-

१ See foot-note 1 on the previous page. २ So P P^2 J. ३ P P^2 J अंतरिक्षाः ।. ४ B^h वेप्यमाणा. V वेप्यमाना. Dc K^m D C S^m वेप्यमाणाः. R वेप्यमानाः. ५ So we with A B^h C D R Cs Dc. V °मुल्कानिर्हतं. S^m °मुल्कानिर्हतं. K K^m °मुल्कानिहतं. ६ B^h C D R Cs लोहितः°. We with K K^m V Dc P P^2 J. ७ So we with A B^h C D K K^m R S^m Dc Cs. V भूमिरवंदीर्यती. ८ P P^2 J वेप्यमाणाः ।. ९ P P^2 J अवंतीः । यतीः ।.

1 S′ वसेरसुन् । विव इति for वसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति.

पेण पतन्तीभिर्बाधितं दग्धं यद् विद्यते तच्च शम् अस्तु । [लोहितक्षीराः] लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्यो गावश्च शम् दोषनिर्हारिका भवन्तु । अवदीर्यती अवदीर्यमाणा । दॄ विदारणे । "ॠत इद्धातोः" इति इत्वम् । "हलि च" इति दीर्घः । व्यत्ययेन लटः शत्रादेशः । अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिश्च शं भवतु । भूमिः कम्पनविदरणदोषजनितम् अनर्थं शमयतु । अन्तरिक्षम् उल्काभिहननजनितं[1] दुरितं गावो लोहितदोहनजं शमयन्तु इति ॥

नवमी ॥

नक्षत्रमुल्काभिहतं[1] शमस्तु नः शं नोऽभिचाराः शमु सन्तु कृत्याः ।
शं नो[2] निखाता[2] वल्गाः[3] शमुल्का देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ॥ ९ ॥

नक्षत्रम् । उल्का[1] । अभिऽहतम् । शम् । अस्तु । नः । शम् । नः । अभिऽचाराः । शम् । ऊं इति । सन्तु । कृत्याः ।
शम् । नः । निऽखाताः[2] । वल्गाः[3] । शम् । उल्काः[4] । देशोपऽसर्गाः । शम् । ऊं इति । नः । भवन्तु ॥ ९ ॥

उल्काभिहतम् समन्ताद् आकाशात् पतन्तीभिरायतज्वालाभिरुपसृतं नक्षत्रम् । अभिचाराः मारणार्थं शत्रुभिः क्रियमाणानि कर्माणि । अभिपूर्वाच्चरतेः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति कर्मणि घञ् प्रत्ययः । उशब्दः अप्यर्थे । कृत्याः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पिशाच्यः । अभिचारकर्माणि जडत्वात् स्वयमेव शत्रुसमीपम् आगत्य न निघ्नन्ति किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पादयन्ति । तेभिचारास्ताः पिशाच्यश्च शम् उपद्रवशमनाय भवन्तु । "कृञः श च" इति स्त्रियां करोतेः क्यप् प्रत्ययः । "ह्रस्वस्य पिति॰" इति तुक् । तथा नि-

---

१ So we with A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs (R S^m Cs ॰हिं) and P P^2 J. २ A B^h C D R S^m Cs नो निखाता. Dc नो निषाता changed to नो निखाता. P J निऽखाताः ।. We with K K^m V Dc P^2. ३ So we with A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs P J. P^2 वल्गाः ।. ४ P P^2 J उल्का ।.

---

1 S' उल्काभिहनजनितं.

खाताः भूमावप्रकाशं निगूहिता वलगाः । वलगाः पीडार्थं भूमेरधो बाहुप्रदेशे निखन्यमाना अस्थिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादिनिर्मिताः पुत्तल्यो वलगा इत्युच्यन्ते । तथा च तैत्तिरीयके "रक्षोहणो वलगहनः" इत्यत्र समाम्नायते । "असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् । तान् बाहुमात्रेन्वविन्दन् । तस्माद् बाहुमात्राः खायन्ते" इति [तै॰सं॰ ६.२.११.१] । तेपि वलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु । उल्काः आकाशान्निष्पतन्त्य आयतज्वालाः । उल्कादर्शनम् अनर्थकारि । उल्काः स्वदर्शनजनितं दुरितं शमयन्तु । देशोपसर्गाः देशे जनपदे उपसर्गा ईतिबाधाः । उशब्दश्चार्थे । तेपि शम् शान्ता भवन्तु ॥

दशमी ॥

शं नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा ।
शं नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

शम् । नः । ग्रहाः । चान्द्रमसाः । शम् । आदित्यः । च । राहुणा ।
शम् । नः । मृत्युः । धूमऽकेतुः । शम् । रुद्राः । तिग्मऽतेजसः ॥ १० ॥

चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संबन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये अङ्गारकाद्या ग्रहाः सन्ति ते [नः] शं भवन्तु । राहुणा ग्रहेण ग्रस्त आदित्यश्च शम् शान्त्यै भवतु । आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुपप्लवाभावाद् राहुणेति विशेषितम् । तथा मृत्युः मारको धूमकेतुः उत्पातः । धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूत्रितम् । "अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तऋषीन् उपधूपयति तद् अयोगक्षेमाशङ्कम् इत्युक्तम्" [इति कौ॰ १३.३५.] । स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु । तिग्मतेजसः तीक्ष्णतेजसो रुद्राः रोदका एतत्संज्ञका देवाश्च स्वतेजःसंतापकम् उपद्रवं परिहरन्तु ॥

---

१ A V Cs °दित्यः शं. K^m °दित्यश्चं शं राहुणा corrected from °दित्यः शं राहुणा. B^h °दित्यत् शं. C D R °दित्यः शं. Dc °दित्याः संराहुणा changed to दित्यः शं राहुणा. S^m °दित्यः शराहुणा changed to °दित्यश्च राहुणा. P J शराहुणा ।. P^2 शराहुणा ।. K V with Sâyaṇa. We with S^m. २ P °कैतु ।. We with P^2 J.

---

1 S′ उत्तल्यो. 2 S′ असुरो. 3 So S′. निपतन्त्यः? 4 S′ °प्लवभावात्.

एकादशी ॥

शं रुद्राः शं वसवः शमादित्याः शमग्नयः ।
शं नो महर्षयो देवाः शं देवाः शं बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

शम् । रुद्राः । शम् । वसवः । शम् । आदित्याः । शम् । अग्नयः ।
शम् । नः । महऽऋषयः । देवाः । शम् । देवाः । शम् । बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

रुद्राः एकादश । वसवः अष्टौ । आदित्याः द्वादश । अग्नयः वैतानिकास्त्रयः सभ्यावसथ्याभ्यां सह पञ्च वा । एकः स्मार्तो वाग्निः । महर्षयः सप्त । देवाः द्योतमानास्तेजोरूपाः । महर्षिविशेषणम् एतत् । देवाः इन्द्रादयः । बृहस्पतिः तेषां पुरोधाः । एते रुद्रादयः [नः] शम् शान्त्यै भवन्तु ॥

द्वादशी ॥

ब्रह्म प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः सप्तऋषयोग्नयः ।
तैर्मे कृतं स्वस्त्ययनमिन्द्रो मे शर्म यच्छतु ब्रह्मा मे शर्म यच्छतु ।
विश्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु सर्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु ॥ १२ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽपतिः । धाता । लोकाः । वेदाः । सप्तऽऋषयः । अग्नयः ।
तैः । मे । कृतम् । स्वस्त्ययनम् । इन्द्रः । मे । शर्म । यच्छतु । ब्रह्मा । मे । शर्म । यच्छतु ।
विश्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु । सर्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु ॥ १२ ॥

---

१ A C D S̆ Cs शंमग्नयः. We with K K̆ R V Dc P P̆ J. २ K K̆ B̆ D महऋषयो. R महऋषयो. S̆ महर्षयो. V महर्षयो. Cs महऋषयो. Dc महऋर्षयो changed to महऋषयो. P J महऽऋषयः ।. P̆ महऽऋषयः ।. ३ P P̆ देवाः ।. J देवाः changed to देवाः ।. ४ P̆ J देवाः ।. We with P. ५ K̆ सप्तर्षयो°. S̆ संप्तर्षयो°. Dc देवाः संप्तऋषयो° changed to वेदाः सप्तऋषयो°. Cs देवाः संप्तर्षयो.° R देवाः संप्तर्षयो° changed to वेदाः संप्तर्षयो°. J देवाः । changed to वेदाः ।. We with A B̆ C D V.

---

1 S′ वोग्निः for वाग्निः.

ब्रह्म । ⧗ बृहतेर्मनिन् प्रत्ययः ⧗ । देशकालान[1]वच्छिन्नं सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्म । प्रजापतिः प्रजाना पालकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी । धाता सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा । वेदाः साङ्गाश्चत्वारः । लोकाः सप्तसंख्याकाः । सप्तर्*षयः प्रसिद्धाः । अग्नयः व्याख्याताः । तैः सर्वैः मे मम स्वस्त्ययनम् । स्वस्तीति अविनाशिनाम । तस्य अयनं प्राप्तिः कृतम् स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कृतम् । ⧗ "आशंसायां भूतवच्च" इति भूतवत् प्रत्ययः ⧗ । इन्द्रो मे शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । ⧗ दाण् दाने । "पाघ्रा°" इत्यादिना यच्छादेशः ⧗ ॥ एवं ब्रह्मा मे इत्याद्यास्त्रयः पर्याया व्याख्येयाः ॥

त्रयोदशी ॥

यानि॒ कानि॑ चिच्छा॒न्तानि॑[१] लो॒के स॑प्तऋ॒षयो॑[१] वि॒दुः ।
सर्वा॑णि॒ शं भ॑वन्तु मे॒ शं मे॑ अ॒स्त्वभ॑यं मे अस्तु ॥ १३ ॥

यानि॑ । कानि॑ । चि॒त् । शा॒न्तानि॑ । लो॒के[१] । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॑ः । वि॒दुः[२] ।
सर्वा॑णि । शम् । भ॒व॒न्तु॒ । मे॒ । शम् । मे॒ । अ॒स्तु॒ । अभ॑यम् । मे॒ ।
अ॒स्तु॒ ॥ १३ ॥

उक्तानु[2]क्तानि शान्तिकारणानि संगृह्य आह । सप्तर्*षयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो लोके सर्वेषु लोकेषु यानि कानि चिद् वस्तूनि शान्तानि शान्तिकारणानि विदुः जानन्ति तानि सर्वाणि मे शं भवन्तु ॥ एतत्सूक्तप्रतिपाद्यस्यार्थस्य संग्रहेण वचनम् शं मे अस्त्वभयं मे अस्त्विति । "शान्ता द्यौः" इत्यादिना द्युलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उक्तं तस्यायम् अर्थः । मे शम् अस्तु सर्वतः सुखम् अस्तु । अभयम् भयराहित्यं चास्त्विति ॥

---

१ R °नि लोके॑ सप्तर्षयो. A °नि॒ लोके॑ स॒प्त ऋ॒षयो. B[h] S[m] °नि॑ लो॒के स॒प्तर्षयो. C °नि॒ लो॑के स॒प्तर्षयो. Dc °नि॒ लोके॑ सप्तऋ॒षयो॑ changed to °नि॑ लो॒के स॑प्तऋ॒षयो॑. D °नि॑ लो॒के स॑प्तऋ॒षयो॑. Cs °नि॒ लोके॑ सप्त॒र्षयो॑. P J लोके॑ ।. We with K V Dc P[2]. २ P वि॒दुः ।. We with P[2] J.

---

1 S′ omits न in °कालानव°. 2 S′ उक्तान्युक्तानि.

चतुर्दशी ॥

अनृगात्मकश्चतुर्दशो मन्त्र एवम् आम्नायते।

पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे मे देवाः शान्तिः सर्वे मे देवाः शान्तिः शान्तिः शान्तिः[1] शान्तिभिः।

ताभिः शान्तिभिः[2] सर्वशान्तिभिः[3] शमयामोहं यदिह घोरं यदिह क्रूरं यदिह पापं[4] तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शमस्तु नः ॥ १४ ॥

पृथिवी। शान्तिः। अन्तरिक्षम्। शान्तिः। द्यौः। शान्तिः। आपः। शान्तिः। ओषधयः। शान्तिः। वनस्पतयः। शान्तिः। विश्वे। मे। देवाः। शान्तिः। सर्वे। मे। देवाः। शान्तिः। शान्तिः। शान्तिः[2]। शान्तिऽभिः।

ताभिः। शान्तिऽभिः। सर्वे[5]। शान्तिऽभिः। शम[*][6]। अयामः[*]। अहम्[*][6]। यत्। इह। घोरम्। यत्। इह। क्रूरम्। यत्। इह। पापम्। तत्। शान्तम्। तत्। शिवम्। सर्वम्। एव। शम्। अस्तु। नः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादयः शान्तिरूपा भवन्तु। शान्तिभिः उक्ताभिः पृथिव्यादिशान्तिभिः शान्तिः निरुपपदा सर्वसाधारणभूता शान्तिरपि शान्तिर्भवतु इत्याशास्यते। शान्तेरपि शान्तित्वं तैत्तिरीयके समाम्नायते। "शान्तिरेव शान्तिर्मे अस्तु शान्तिरिति" [तै° आ° ४. ४२. ५]। ताभिः शान्तिभिः [सर्व[1*]]-शान्तिभिः। अहम्। ⌛ "सुपां सुलुक्" इति जसः सुः ⌛। वयं शमयामः[*] अपगमयामः। किं तद् इति तद् आह। इह अस्मिन् कर्मणि यद् घोरम् भयंकरं विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलप्रापकं यद्

१ A B[h] R D S[m] Dc Cs P[2] J omit शान्तिः. We with K C P K[m] V P. २ So we with A B[h] C D R K K[m] S[m] V Dc Cs P P[2] J. ३ B[h] C D Cs R S[m] शान्तिभिः शम°. We with V K K[m] A Dc. ४ A adds a तं after पापं. ५ P P[2] J distinctly सर्वे। शान्ति°।. ६ P P[2] J शमय। मोहम्।.

1 S′ Sâyaṇa's text reads सर्वशांतिभिः as ours does.

अस्ति । एतस्यैव विवरणम् यद् इह क्रूरं यद् इह पापम् इति । अथ वा त्रिर्वचनेन दोषशमयितृत्वं निश्चितं भवतीति यद् इह घोरम् इत्यादि त्रिर्वचनम् । एवं तच्छान्तं तच्छिवम् इति शान्तिशिवशंशब्दैस्त्रिर्वचनम् । यथा कर्मान्तरेषु "अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः" [तै॰सं॰ ६.१.४.३] इत्यादिषु आवेदनरूपेषु त्रिरुपांशुवचनम् त्रिरुच्चैर्वचनम् एवम् अत्रापि । सर्वथा घोरं कर्म शमयामः । तच्च सर्वथा शान्तं भवत्वित्यर्थः ॥

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

प्रथमोनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र "शं न इन्द्राग्नी" इति प्रथमसूक्तत्रयस्य अहरहः पुरोहितेन कर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि शान्त्यर्थजपे विनियोगः । "अथातो रात्रीसूक्तानां [विधिम्] अनुक्रमिष्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्" इति [प॰४.५.] ॥ अत्र शान्ता द्यौरित्येकेन शान्त्यर्थप्रतिपादकं समनन्तरम् इदं सूक्तद्वयं गृह्यते । यत्रैकेन प्रतीकेन समानार्थं समानदेवत्यं समानार्षं वा समनन्तरं सूक्तं गृह्यते तद् अर्थसूक्तम् इति अथर्वणां[1] परिभाषणात् ॥

तथा अनेन सूक्तत्रयेण "शान्ता द्यौः" इति पूर्वेण च तुलापुरुषमहादाने आज्यहोमं कुर्यात् । "अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "प्राक्तन्त्रम् आज्यभागान्तं कृत्वा महाव्याहृतिसावित्रीशान्तिब्रह्मज[2]ज्ञानम् इति हुत्वा" इति [प॰११.१.] । अत्र शान्तिपदेन शान्त्यर्थप्रतिपादकम् इदं सूक्तत्रयं पूर्वं च गृह्यते ॥

अस्य सूक्तत्रयस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् "आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्" [न॰क॰१८.] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं न॑ इन्द्राग्नी भ॑वतामवो॑भिः शं न॒ इन्द्रा॒वरु॑णा रा॒तह॑व्या ।

1 S' आथर्वणां. 2 S om. °ज°.

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम्। नः। इन्द्राग्नी इति। भवताम्। अवःऽभिः। शम्। नः। इन्द्रावरुणा। रातऽहव्या।

शम्। इन्द्रासोमा। सुविताय[1]। शम्। योः। शम्। नः। इन्द्रापूषणा। वाजऽसातौ ॥ १ ॥

हे[*] इन्द्राग्नी युवाम् अवोभिः[1] रक्षाभिः[1] नः अस्माकम् अस्मभ्यं वा शम् शान्त्यै सकलदुःखनिवारणाय भवताम्। ⌛इन्द्राग्नी इत्यत्र "आमन्त्रितस्य च" इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्[*]⌛। रातहव्या रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ[2] इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ। ⌛"देवताद्वन्द्वे च[3]" इति आनङ् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं च⌛। शं नः। भवताम् इत्यनुषङ्गः। इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ सुविताय। सुखनामैतत्। सुष्ठु प्राप्तव्याय। ⌛सुपूर्वाद् एतेः कर्मणि क्तः। तन्वादित्वाद् उवङ् आदेशः⌛। सुखाय शं भवताम्। ⌛शं योः इति पदयोरर्थो यास्केनोक्तः। शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् इति [नि॰ ४.२१.]। शमु उपशमे। यु मिश्रणामिश्रणयोः। उभयत्र "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति विच् प्रत्ययः⌛। शमनाय यावनाय च। केचिद् एवं व्याचक्षिरे[4]। "शम् आत्महेतुकं सुखम् योः विषययोगनिमित्तं सुखम्" इति। इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ। ⌛"वा षपूर्वस्य निगमे" इति पूषन्शब्दस्य दीर्घाभावः⌛। वाजसातौ। युद्धनामैतत्। वाजो वेगः वेगेन सातिः अवसानं विनाशो योद्धॄणां भवति यत्रेति वाजसातिः युद्धं तत्र। अथ वा वाजः अन्नं तल्लाभार्थम्। ⌛विषयसप्तमी⌛। शं नो भवताम्। ⌛षो अन्तकर्मणि। "स्त्रियां क्तिन्"। "ऊतियूति॰" इत्यादिना निपातनाद्

---

१ P J सुऽविताय।. We with P[2].

---

1 S′ अहोरक्षाभिः though Sâyaṇa's text is all right. 2 S′ ॰हविष्यो. 3 S′ चेति समानम् for च इति आनङ्. 4 S′ व्याचक्षे for व्याचक्षिरे.

आत्वं द्रष्टव्यम् । अथ वा षण संभक्तौ[1] । अस्मात् क्तिनि "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् ॥

द्वितीया ॥

शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः ।
शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

भगः भजनीयो देवः । "पुंसि संज्ञायाम्०" इति भजतेर्घप्रत्ययः । नः अस्माकं शम् अस्तु । शंसः सर्वैः स्तूयमानः । एकदेशेन व्यपदेशः । नराशंसो नाम देवः । उशब्दः अवधारणे । शम् एव नः अस्तु । पुरंधिः पूर्णा धीयते निधीयते संचार्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः शं नः अस्तु । रायः धनानि सुखायैव सन्तु । सुयमस्य सुष्ठु यन्तव्यस्य शोभनयमयुक्तस्य[2] वा । "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा[3] यमाः" इति [पा०सू०२.३०] यमस्वरूपं पातञ्जले[4] विहितम् । तादृशस्य सत्यस्य शंसः वचनं नः अस्माकं सुखाय भवतु । पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः अर्यमा देवः शं नोस्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची[2] भवतु स्वधाभिः ।
शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

---

१ A B^h D सुयमस्तु. Dc सुयमस्तु changed to सुयमस्य. Cs सुयमस्य changed to सुयमस्तु. P^2 °यमस्तु।. We with C K R S^m V P J. २ A B^h उरुची. We with C D K K^m R S^m V Cs Dc.

---

1 S′ om. अथ वा षण सं°. 2 S′ °मय° for °यम°. 3 S′ om. °सत्या°. 4 S′ पातंजलं.

शम्। नः। धाता। शम्। ऊं इति। धर्ता। नः। अस्तु। शम्। नः। उरूची। भवतु। स्वधाभिः।

शम्। रोदसी इति। बृहती इति। शम्। नः। अद्रिः। शम्। नः। देवानाम्। सुऽहवानि। सन्तु॥ ३॥

धाता विधाता सर्वस्य देवः नः अस्माकं शम् अस्तु। धर्ता विधारयिता पुण्यपापानाम् वरुणः शम् एव नः अस्तु। उरूची विस्तीर्णगमना विवर्तगमना[1] वा पृथिवी कथ्यते। स्वधाभिः अन्नैः सह नः अस्माकं शं भवतु। बृहती बृहत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ शं भवताम्[2]। अद्रिः पर्वतः[3] शं नो भवतु। नः अस्मदीयानि देवानां सुहवानि सुष्टुतयः शं सन्तु॥

चतुर्थी॥

शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम्।
शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः॥ ४॥

शम्। नः। अग्निः। ज्योतिःऽअनीकः। अस्तु। शम्। नः। मित्रावरुणौ। अश्विना। शम्।

शम्। नः। सुऽकृताम्। सुऽकृतानि। सन्तु। शम्। नः। इषिरः। अभि। वातु। वातः॥ ४॥

ज्योतिरनीकः ज्योतींषि अनीके मुखे यस्य स तादृशोग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः नः अस्माकं शम् अस्तु। मित्रावरुणौ नः शं भवताम्। अश्विना अश्विनौ शं स्ताम्। सुकृतां पुण्यकर्मणाम्। ⌛ "सुकर्मपाप°" इति क्विप् प्रत्ययः ⌛। सुकृतानि सुष्ठु कृतानि पुण्यानि नः शं सन्तु। इषिरः गमनशीलो वातः वायुः शम् शान्त्यर्थं नः अभि वातु अस्मान् अभिलक्ष्य प्रवातु॥

---

१ P P² J ऊरुची।. २ P वातुं।. We with P² J.

---

1 S′ विवभि° for विवर्त°, the emendation being conjectural. 2 S′ भवाम्. 3 S′ पूर्वतः.

पञ्चमी ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।
शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृशये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहूतौ देवानां प्रथमस्तोत्रार्थम् । यद्वा पूर्वे पूर्वे जाता देवा हूयन्ते इज्यन्ते आहूयन्ते[1] वेति पूर्वहूतिर्यज्ञः[2] तत्र शं नः स्ताम् । अन्तरिक्षम् मध्यमलोकः दृशये दर्शनाय शं नो अस्तु । ओषधीः ओषध्यः वनिनः वनरूपसमुदायिनो वृक्षाश्च शं नो भवन्तु । रजसः लोकस्य पतिः पालकः जिष्णुः जयशील इन्द्रः शं नोस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।
शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्नाभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलाषः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्नाभिः[*2] । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सार्धं नः अस्माकं शम् अस्तु । सुशंसः शोभनस्तुतिर्वरुणः आदित्येभिः आदित्यैः सार्धं शं नोस्तु । जलाषः । सुखनामैतत् । जलाषः[3] सुखं तद् अस्यास्तीति । ⌛अर्शआदित्वाद् अच् प्रत्ययः⌛ । सुखकरो रुद्रो रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं शं

---

१ B[h] विष्णुः. २ P P[2] J अग्नाभिः ।.

---

1 S′ आह्वयंते. 2 S′ देवह्वति° for पूर्वह्वति°. 3 S′ omits षः in जलाषः°.

नोस्तु । त्वष्टा सर्वप्राणिनां रूपाणि विकुर्वन् देवः ग्नाभिः देवपत्नीभिः सार्धं शं नोस्तु । इह अस्मिन् कर्मणि शृणोतु च । नः स्तोत्रम् इति शेषः ॥

सप्तमी ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।
शं नः स्वरूणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः१ शम्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊं इति । सन्तु । यज्ञाः ।

शम् । नः । स्वरूणाम् । मितयः । भवन्तु । शम् । नः । प्रऽस्वः२ । शम् । ऊं इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

सोमः लतारूपः अभिषूयमाणः शं नोस्तु । ब्रह्म स्तोत्रशस्त्रात्मकं शं नोस्तु । ग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः शं नः सन्तु । यज्ञाः सोमनिर्वर्त्याः क्रतवः शम् एव सन्तु । स्वरूणाम् । ⌛लुप्तमत्वर्थीयः⌛ । स्वरुमतां यूपानां मितयः उन्मानानि शं नो भवन्तु । प्रस्वः प्रकर्षेण सूयमाना जायमाना ओषधयः चरुपुरोडाशसंपादिकाः शं नः सन्तु । ⌛प्रस्व इति । प्रपूर्वात् सूयतेः क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति स्वरितत्वम्⌛ । उशब्दः अवधारणे । वेदिः शमेवास्तु । ⌛"मय उञो वो वा" इति उशब्दस्य वकारः⌛ ॥

अष्टमी ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नो भवन्तु प्रदिशश्चतस्रः ।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । भवन्तु । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊं इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

---

१ A B^h C R S^m Cs ३ for १. We with D K K^m V Dc. २ P प्रऽस्वाः.

उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः उरुभिर्बहुभिर्दृश्यमानो वा । "असनयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति ख्यात्रादेशाभावः । सूर्यो नः अस्माकं शम् शान्त्यर्थम् उदेतु ॥ चतस्रः प्रदिशः महादिशः शं नो भवन्तु ॥ ध्रुवयः ध्रुवाः । ध्रु स्थैर्ये । औणादिकः किप्रत्ययः । उवङ् आदेशः । स्थिराः पर्वताः शं नो भवन्तु ॥ सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः नः शं सन्तु । शम् एव सन्तु आपः ॥

नवमी ॥

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः[१] स्वर्काः ।
शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः ।
शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

अदितिः अखण्डनीया देवमाता व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं नः अस्माकं शं भवतु[1] । स्वर्काः । अर्कोर्चतेः स्तुतिकर्मणः इति यास्कः । सुष्टुतयो मरुतः नः शं भवन्तु । शं नोस्तु विष्णुः । शम् एव पूषा नो अस्तु । भवित्रम् भुवनम् उदकम् अन्तरिक्षं वा शं नोस्तु । "अर्तिलूधूसू[खन]सह°" इति विहित इत्रप्रत्ययो भवतेरपि व्यत्ययेन उत्पन्नः । उशब्दः अवधारणे । वायुः शम् शान्त्यर्थमेवास्तु । "मय उञो वो वा" इति उञो वकारादेशः ॥

दशमी ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

---

१ B̊ S̊ C मरुतं. We with D K K̊ R V Dc Cs.

---

1 S' भवंतु.

शम्। नः। देवः। सविता। त्रायमाणः। शम्। नः। भवन्तु। उषसः। विऽभातीः।

शम्। नः। पर्जन्यः। भवतु। प्रऽजाभ्यः। शम्। नः। क्षेत्रस्य। पतिः। अस्तु। शम्ऽभुः॥ १०॥

त्रायमाणः रक्षन् भयेभ्यः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः शं भवतु। विभातीः विभात्यो व्युच्छन्त्यः। ✠"वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः✠। उषसः उषोभिमानिन्यो देवताः नः शं भवन्तु। पर्जन्यः वृष्टिप्रदो नः अस्माकं प्रजाभ्यः [शं भवतु]। शंभुः सुखस्य भावयिता क्षेत्रस्य पतिः।

रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद्[1] अग्निम् अथापरे।
स्वतन्त्र एवं[2] वा कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरुच्यते॥

एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं शम् शान्त्यै अस्तु भवतु। ✠"विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति विप्रसमुपपदाद् भवतेर्विहितो डुप्रत्ययः शंपूर्वादपि व्यत्ययेन भवति✠॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

"शं नः सत्यस्य" इति सूक्तस्य रात्रीकल्पादिषु शान्त्यर्थजपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः॥

तत्र प्रथमा॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः।
शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु॥ १॥

शम्। नः। सत्यस्य। पतयः। भवन्तु। शम्। नः। अर्वन्तः। शम्। ऊं इति। सन्तु। गावः।

शम्। नः। ऋभवः। सुऽकृतः। सुऽहस्ताः। शम्। नः। भवन्तु। पितरः। हवेषु॥ १॥

सत्यस्य पतयः पालयितारः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शम् शान्त्यै

1 S′ om. के°. 2 S′ एवं.

भवन्तु । अर्वन्तः अश्वाः शं नो भवन्तु । शम् एव सन्तु गावः धेनवः । सुकृतः सुकृतकर्माणः कर्मणैव देवत्वं प्राप्ताः सुहस्ताः शोभनहस्ताश्चमसतक्षणादिषु कुशलहस्ता ऋभवः एतत्संज्ञकाः कर्मदेवाः । तथा च दाशतय्याम् आर्भवसूक्ते समाम्नायते । "एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गाम् अरिणीत धीतिभिः" इति [ऋ° ४.३६.४] । "विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वम् आनशुः" इति [ऋ°१.११०.४] ॥ "ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथम् अभ्यजयन्" इत्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे [३.३०] ऋभूणां मनुष्याणामेव देवैः सह सोमपानं विद्यत इति प्रपञ्चितम् । अत एव अत्र सुकृत इत्युक्तम् । एवंविधमहिमान ऋभवो देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै दुरितनिवृत्त्यै भवन्तु । पितरो हवेषु स्तोत्रेषु । ⌛विषयसप्तमी⌛ । यज्ञेषु वा नः अस्माकं शं भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं नो॑ दे॒वा वि॒श्वदे॑वा भवन्तु॒ शं सर॑स्वती स॒ह धी॒भिर॑स्तु ।
शम॑भि॒षाच॒ः शमु॑ राति॒षाच॒ः शं नो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वा॒ः शं नो॒ अप्या॑ः॥२॥

शम् । न॒ः । दे॒वाः । वि॒श्वऽदे॑वाः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । सर॑स्वती । स॒ह । धी॒भिः । अ॒स्तु॒ ।
शम् । अ॒भि॒ऽसाच॑ः[१] । शम् । ऊं॒ इति॑ । रा॒ति॒ऽसाच॑ः । शम् । न॒ः । दि॒व्याः । पार्थि॑वाः । शम् । न॒ः । अप्या॑ः ॥ २ ॥

विश्वदेवाः । अत्र दीव्यतिः स्तुत्यर्थः । बहुस्तोत्रका देवा इन्द्रादयः । यद्वा देवा इति विश्वदेवानां विशेषणम् । दीव्यन्तो विश्वे सर्वे देवाः ⌛पूर्वस्मिन् पक्षे "बहुव्रीहौ विश्वं[२] संज्ञायाम्" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । द्वितीयस्मिन् पक्षे तत्पुरुषपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद्[३] आद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । अत्र "परादिश्छन्दसि बहुलम्" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्⌛ । दे-

१ P अ॒भि॒ऽसा॒चः । We with P[2] J.

1 S' अभ्युदयन्. 2 S' विश्वसंज्ञाया°. 3 S' स्वरत्वं. The emendation is conjectural.

वाः नः अस्माकं शं भवन्तु । सरस्वती वर्णपदवाक्यात्मना सरणवती वाग्देवता धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह शम् अस्तु । अभिषाचः । ⧗ षच समवाये ⧗ । अभिषचमानाः यज्ञम् अभितः समवयन्तो देवाः शं भवन्तु । रातिषाचः रातये दानार्थं संगच्छमाना देवाः शम् एव भवन्तु । रातिषाचः अभिषाचः इति पदद्वयेन विश्वे देवा उच्यन्ते । तथा च दाशतय्यां वैश्वदेवसूक्ते समाम्नायते । "विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः । रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत" इति [ऋ° १०. ६५. १४] । दिव्याः दिवि भवा देवाः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः । ⧗ उत्सादित्वाद् अञ् प्रत्ययः ⧗ । पार्थिवा देवाश्च नः अस्माकं शं भवन्तु । अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे [भवाः] । ⧗ "भवे छन्दसि" इति यत् । "यतोऽनावः" इति आद्युदात्तत्वम् ⧗ । ते शं भवन्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद् दे॒वो अ॑स्तु॒ शमहि॑र्बु॒ध्न्यं१॒॑ः शं स॑मु॒द्रः ।
शं नो॑ अ॒पां नपा॑त् पे॒रुर॑स्तु॒ शं नः॒ पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पा ॥ ३ ॥

शम् । नः॒ । अ॒जः । एक॑ऽपात् । दे॒वः । अ॒स्तु॒ । शम् । अहि॑ः । बु॒ध्न्यः॑ । शम् । स॒मु॒द्रः ।
शम् । नः॒ । अ॒पाम् । नपा॑त् । पे॒रुः । अ॒स्तु॒ । शम् । नः॒ । पृश्निः॑ । भ॒व॒तु॒ । दे॒वऽगो॑पा ॥ ३ ॥

अजः अजायमानः एकपात् एकः पादः स्थावरजङ्गमात्मको यस्य । "पादोस्य विश्वा भूतानि" इति श्रुतेः [१९. ६. ३] । ⧗ "संख्यासुपूर्वस्य" इति पादस्य लोपः समासान्तः ⧗ । अजएकपाच्छब्दा[1]भ्याम् एक एव देवोभिधीयते । अजैकपान्नामको देवः नः शम् अस्तु । अहिर्बुध्न्यः अहिः अहन्तव्यः बुध्न्यः बुध्नं[2] मूलं तदर्हः । अत्रापि पर्ववद्

१ A B^h C S^m ३ for १. We with K K^m V Dc Cs.

1 S′ अजैक° for अजएक°. 2 S′ बुध्नं.

अहिर्बुध्न्य इति पदद्वयम् एकदेवताप्रतिपादकम् । अहिर्बुध्न्यनामको देवः नः शम् अस्तु । समुद्रः समुद्द्रवन्ति आपः अस्माद् इति समुद्रः शम् अस्तु । अपां नपात् अपाम् उदकानां न पातयिता । ⌛ पातयतेः क्विप् । "नभ्राण्नपात्°" इति नलोपाभावो निपातितः ⌛ । अपांनपात्संज्ञको देवो नः शम् शान्त्यै पेरुः पारयिता दुःखेभ्यो भवतु । पृश्निः मरुतां माता देवगोपा देवा गोपयितारो यस्याः सा पृश्निः नः शं भवतु । ⌛ गुपू रक्षणे । क्विप् । "गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः" इति आयप्रत्ययः । अतोलोपयलोपौ[1] । देवा गोपा यस्या इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ⌛ ॥

चतुर्थी ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तामिदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।
शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्ताम् । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।
शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा द्युस्थाना देवाः । ⌛ "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्°" इति ण्यः ⌛ । रुद्राः रोदयितारः अन्तरिक्षस्थाना देवाः वसवः पार्थिवाः जुषन्ताम् सेवन्ताम् । किं तत् । नवीयः नवतरम् इदम् इदानीं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं जुषन्ताम् इत्यन्वयः ॥ अन्ये च नः अस्मदीयं ब्रह्म स्तोत्रं शृण्वन्तु । के ते । दिव्याः दिवि भवाः पार्थिवासः पार्थिवाः । ⌛ "आज्जसेरसुक्" ⌛ । पृथिवीस्थानाः गोजाताः गोः पृश्नेर्जाता मरुतो देवाः । उत अपि च यज्ञियासः यज्ञार्हा ये देवास्तेपि नः स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

पञ्चमी ॥

ये देवानामृत्विजो यज्ञियासो मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

---

1 S′ अतोलोपयतोलोपौ.

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

ये। देवानाम्। ऋत्विजः। यज्ञियासः। मनोः। यजत्राः। अमृताः। ऋतऽज्ञाः।

ते। नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ५ ॥

देवानाम् "शं न इन्द्राग्नी" इत्यादिसूक्तद्वयप्रतिपादितानाम् [ऋत्विजः] ऋतौ काले यष्टारः। "ऋत्विग्दधृक्॰" इत्यादिना ऋत्विक्शब्दो निपातितः। यज्ञियासः यज्ञार्हा मनोः प्रजापतेः यजत्राः यजनीया यजनार्हा अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः ऋतं सत्यभूतं यज्ञं जानन्तो ये देवाः सन्ति ते देवाः अद्य इदानीं नः अस्माकम् उरुगायम् प्रभूतां कीर्तिं रासन्ताम् प्रयच्छन्तु। रासतिर्दानकर्मा। कै गै रै शब्दे। अस्मात् कर्मणि घञ्। आतो युगागमः॥ हे देवाः यूयं नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः। स्वस्तीति अविनाशिनाम। क्षेमकरणैरुपायैः पात रक्षत। सुपूर्वाद् अस्तेः क्तिनि भूभावाभावश्छान्दसः॥

षष्ठी ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम्।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ६ ॥

तत्। अस्तु। मित्रावरुणा। तत्। अग्ने। शम्। योः। अस्मभ्यम्। इदम्। अस्तु। शस्तम्।

अशीमहि। गाधम्। उत। प्रतिऽस्थाम्। नमः। दिवे। बृहते। सदनाय ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानिनौ तत् वक्ष्यमाणं फलम् अस्तु। हे अग्ने प्रातःसायंकालाभिमानिन् तत् वक्ष्यमाणं फलम्

१ C °मुरुगाय°. २ P सादनाय।. We with P J.

1 S′ सत्यंभूतं. 2 S′ रक्षतु.

अस्तु । किं तत् । शम् रोगाणां शमनम् योः भयाना यावनं पृथक्करणं च इदम् उक्तं फलं शस्तम् प्रशस्तं समीचीनम् अस्मभ्यम् अस्तु । उत अपि च गाधं प्रतिष्ठाम् । ⧗ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । अस्माद् घञ् ⧗ । प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छेदम् । यद्वा गाधं धनलाभं प्रतिष्ठां च क्षेत्रादिरूपं फलम् अशीमहि अश्नुवीमहि । ⧗ अशू व्याप्तौ । अस्माद् विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । आशीर्लिङि वा ऊदित्वाद् इडभावः । "छन्दस्युभयथा" इति लिङः सार्वधातुकत्वात् "लिङः सलोपोनन्त्यस्य" इति सकारलोपः ⧗ । दिवे द्युलोकाय बृहते महते सदनाय सर्वेषां निवासस्थानाय । ⧗ अधिकरणे ल्युट् ⧗ । पृथिव्यै [च] नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"उषा अप स्वसुः" इति एकर्चस्य सूक्तस्य रात्रिकल्पे शान्त्यर्थजपे "शान्ता द्यौः" इत्यादिसूक्तत्रयेण सह उक्तो विनियोगः ॥

सा खल्वेषा ऋग् एवम् आम्नायते ।

उ॒षा अप॒[1] स्वसु॒स्तमः॒ सं व॑र्तयति[2] वर्त॒निं सु॒जा॒तता॑[3] ।
अ॒या वाजं॑ दे॒वहि॑तं सनेम॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ १ ॥

उ॒षाः । अप॑ । स्वसुः॑ । तमः॑ । सम् । व॒र्त॒य॒ति॒ । व॒र्त॒निम् । सु॒ऽजा॒तता॑ ।
अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १ ॥

उषाः उषःकालाभिमानिनी देवता स्वसुः । यदा उषा अभवत् तदा अनन्तरमेव रात्रिर्भवतीति परस्पराविनाभावेन रात्रिरुषसः स्वसेत्युच्यते । स्वसुः स्वयमेव सारिण्या आगच्छन्त्याः स्वसृभूताया रात्रेः तमः अन्धकारम् अप । गमयतीति योग्यक्रियाध्याहारः । ततः सुजातता सुष्ठु जाता सुजाता तस्या भावः सुजातता । ⧗ "त्वतलोर्गुणवच-

---

१ A D आपः. B^h C K K^m R S^m V अपः. Cs अ॒प. P आपः॑ ।. P^2 J अपः॑ ।. We read अप॒ with Dc. २ D वर्तयत. We with A B^h C K K^m R S^m V Dc Cs. ३ D K^m S^m V Dc P^2 °या॒तता॑. We with A B^h R Cs P J.

नस्य” इति पुंवद्भावः । तृतीयाया[1] आकारः ⧖ । सुजाततया सुष्ठु प्रादुर्भावेन सम्यक् प्रकाशकरणेन वर्तनिम् मार्गं लौकिकं वैदिकं च सं वर्तयति सम्यग् निर्वर्तयति[2] । उषःकाले जाते सर्वेपि प्राणिनः स्वस्वव्यापारकरणाय मार्गं पश्यन्ति वैदिका अपि अग्निहोत्रादिकर्ममार्गं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ अया अनया उषसा । ⧖ सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अनादेशाभावः । इदमः इद्रूपस्य लोपः । “आङि चापः” इति एत्वे अयादेशः । अनादेशे वा नकारलोपश्छान्दसः । “ऊडिदम्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ⧖ । देवहितम् देवैः सम्यगिष्टैर्हितं निहितं दत्तं देवेभ्यो वा हितं वाजम् अन्नं सनेम संभजेमहि लभेमहि । ⧖ वन षण संभक्तौ ⧖ । अनन्तरं सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रपौत्रादिः । शोभनपुत्रादिसमेताः सन्तः शतहिमाः । हिमशब्दो हेमन्तर्तुवाची । शतं हिमाः शतसंख्याकान् हेमन्तर्तून् शतं वर्षाणि मदेम हृष्यास्म । ⧖ “कालाध्वनोः॰” इति द्वितीया । माद्यतेः “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ⧖ ।

[इति] द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रस्य बाहू” इति चतुर्थं सूक्तम् अप्रतिरथसंज्ञकम् । तस्य “गणा- वायुष्यवर्चस्यौ[3] तथाप्रतिरथं स्मृतम्[4]” इति शान्तिकल्पे[5] [न॰क॰२३] “अप्रतिरथं जपित्वा” इति वैतानपरिशिष्टादिषु [च] [वै॰३.३, प॰६.४] यत्रयत्र अप्रतिरथसंज्ञया विनियोगश्चोद्यते तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य बाहू स्थविरौ वृषाणौ चित्रा[१] इमा वृषभौ[२] पारयिष्णू[३] ।
तौ योक्षे[४] प्रथमो योग आगते याभ्यां जितमसुराणां स्व१र्यत्[५] ॥ १ ॥

---

१ So P J. $\overset{2}{\text{P}}$ चित्रा । corrected to चित्राः ।. २ A D K $\overset{m}{\text{K}}$ Cs वृषभो. We with $\overset{h}{\text{B}}$ C V Dc. ३ $\overset{h}{\text{B}}$ पारयिष्णु. We with A C D $\overset{m}{\text{K}}$ R $\overset{m}{\text{S}}$ V Dc Cs. ४ So we with A $\overset{h}{\text{B}}$ C R $\overset{m}{\text{S}}$ V Dc Cs P $\overset{2}{\text{P}}$ J. ५ A R Cs ३ for १. We with K $\overset{m}{\text{K}}$ V Dc.

---

1 S′ तृतीया आकारः. 2 S′ निवर्तयति. 3 S′ °वर्चस्यावृथा for °वर्चस्यौ तथा. The *Nakshatra-Kalpa* (23) reads: गण आयुष्यवर्चस्यतथा° (sic). 4 S′ स्मृतिम्. 5 So S′.

इन्द्रस्य । बाहू इति । स्थविरौ । वृषाणौ । चित्रा । इमा । वृषभौ । पारयिष्णू इति ।
तौ । योक्षे । प्रथमः । योगे । आऽगते । याभ्याम् । जितम् । असुराणाम् । स्वः । यत् ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते शत्रुधर्षणसमर्थ इन्द्रः स्तूयते । स हि स्वबाहुभ्यामेव परान् हिनस्तीति तावेव प्रथमं स्तूयेते । स्थविरौ नाम[1] स्थूलौ पुष्टौ[2] महान्तौ वृषाणौ अभिमतफलवर्षकौ । "आप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्" इति हि मन्त्रान्तरम् [७, २७, ८] । शस्त्रास्त्रवर्षकौ वा चित्रौ चायनीयौ सर्वैः श्लाघनीयौ । चायृ पूजानिशामनयोः इत्यस्माद् उत्पन्नश्चित्रशब्द इति यास्को मन्यते [नि० १२, ६] । कटकाङ्गदादिभि[3]राभरणैर्नानावर्णौ वा इमा[4] इमौ[4] परिदृश्यमानौ वृषभौ । लुप्तोपमम् एतत् । वृषभौ पुंगवाविव दुर्ललितौ पारयिष्णू प्रक्रान्तशत्रुहननकर्म समाप्तिं गमयन्तौ निःशेषं शत्रून् मर्दयन्तौ याविन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य देवस्य बाहू विद्येते तौ बाहू प्रथमः सर्वेभ्य उपासकेभ्यः पूर्वभावी सन् यक्षे* पूजयामि प्रोत्साहयामि । यजतेर्लेटि "सिब्बहुलम्०" इति सिप् । "टित आत्मनेपदानाम्०" इति टेरेत्वम् । किमर्थं यजनम् । योगे आगते च । अप्राप्यप्रापणं[5] योगः । प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । अत्र आगतशब्देन क्षेम उच्यते । योगक्षेमार्थं यक्षे[6] इति संबन्धः । याभ्यां बाहुभ्याम् असुराणाम् देवविद्वेषिणां स्वर्यत्* स्वः स्वर्गं तत्र निवासिनो देवान् वा यत् गच्छत्[7] बाधकत्वेन प्राप्नुवत् बलं शारीरं सेनालक्षणं च वीर्यं जितम् पराजितम् । निरस्तम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः[२] क्षोभणश्चर्षणीनाम्[३] ।

१ See foot-note ४ on the previous page. २ A B^h omit the visarga in °घनः. We with C D K^m R S^m V Dc Cs. ३ A C D S^m क्षोभन°. We with B^h K R V Dc Cs.

1 S′ म for नाम. 2 S′ पुष्टा. 3 S′ कटकांगनादि° for कटकाङ्गदादि°. 4 S′ इमौ इमा इमौ. 5 S′ °प्रापणयोगः for °प्रापणं योगः. 6 S′ यजत for यक्षे. 7 S′ अगच्छत् for गच्छत्.

संक्रन्दनोनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् । सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य॰[1] [उ॰ १. १] इति उण् प्रत्ययः । शिशानः तीक्ष्णीभवन्मतिः[2] स्वाभिमतसंपादने व्यग्रः । शो तनूकरणे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य च इत्वम् । श्यैङ् गतौ इत्यस्य वा । छान्दसो यलोपः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः घनाघनः हन्ता शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि "हन्तेर्घत्वं च" इति द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य आगागमः । घत्वं च धात्वभ्यासयोः । चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । "कृत्यल्युटः॰" इति कर्तरि ल्युट् । प्रावृषि वर्षादिना कर्षकादीन् युद्धे परसेना वा विक्षोभयन् संक्रन्दनः युद्धे रिपूणाम् आह्वाता क्रन्दयिता वा स्तनयित्नूनां वा शब्दयिता अनिमिषः अनिमेषचक्षुः । मिषतेः "घञर्थे कविधानम्" इति कः । ततो बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति अन्तोदात्तत्वम् । एकवीरः एकविक्रान्तः[3] असहाय एव कार्यसमर्थः ईदृश इन्द्रः शतम् बह्वीः सेनाः परकीयाः साकम् सहैव एकप्रकारेण अजयत् जयति । तस्मात्[4] तमेवाश्रयत इष्टसिद्ध्यर्थम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुनायोध्येन दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ ३ ॥

---

१ P P[2] क्षोभनः । २ A D R S[m] जिष्णुनायोध्येन दुश्च्यवनेन. B[h] जिष्णुनायोध्येन दुश्च्यवनेन. C जिष्णुनायोध्येन दुश्च्यवनेन. Cs जिष्णुनायोध्येन दुश्च्यवनेन. We with K K[m] V Dc.

---

1 S′ सायाति for °साध्यशूभ्य° इति. 2 S′ तीक्ष्णभव°. 3 S′ एकविक्रीतः for एकविक्रान्तः. 4 S′ तस्मात्तमेवयमाश्रित्य for तस्मात् तमेवाश्रयत.

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । अयोध्येन । दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ ३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण व्याख्यातौ । संक्रन्दयित्रा अनिमिषचक्षुषा जिष्णुना जयशीलेन योध्येन युद्धसंसक्तेन । ॥ युध संप्रहारे । "ऋहलोर्ण्यत्" । "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः ॥ । दुश्च्यवनेन [दुःखेन] च्यावयितुं शक्येन अविचाल्येन । ॥ "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः" इति युच् ॥ । धृष्णुना प्रसहनशीलेन इषुहस्तेन । ॥ इषवो बाणा हस्ते यस्येति बहुव्रीहौ "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति परनिपातः ॥ । वृष्णा वर्षित्रा कामानाम् इन्द्रेण यथोक्तगुणसंपन्नेन सहायेन हे युधः योद्धारः हे नरः मनुष्याः । ॥ "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" इति पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधाद् द्वितीयं निहन्यते ॥ । योद्धारः शूराः यूयं तज्जयत । जेतव्यम् इति सामर्थ्याल्लभ्यते । किं च तेनैव इन्द्रेण सहायेन तत् सहध्वम् अभिभवनीयम् इति अभिभवत ॥

चतुर्थी ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा[3] स युध इन्द्रो गणेन ।

संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्यू[4]ग्रधन्वा[5] प्रतिहिताभिरस्ता[6] ॥ ४ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽस्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।

१ P J °च्यवनेन । . We with $\overset{2}{P}$. २ P नरः । . J नरः । changed to नरः । . We with $\overset{2}{P}$. ३ A $\overset{h}{B}$ C K $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V संसृष्टा. Dc संस्रष्टा changed to संसृष्टा. We with D R Cs. ४ A °शर्ध्यू°. $\overset{m}{S}$ °शर्ध्यू°. We with $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R V Dc Cs. ५ C $\overset{h}{B}$ °धन्वाः. We with A D R K $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Dc Cs. ६ A $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$ C D R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs P $\overset{2}{P}$ J all read: अस्तात्. We with Sâyaṇa. ७ P $\overset{2}{P}$ J °सृष्टा ।.

1 S' अनिमिषे°. 2 S' युधे. 3 S' युधं.

संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी । उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ४ ॥

इषुहस्तैः इषवो हस्तेषु येषां तैरुपलक्षितः स इन्द्रः निषङ्गिभिः इषुधियुक्तैर्धन्विभिः । निषङ्गशब्देन सर्वदा हस्ते संबध्यमानो गृह्यमाणः खड्गादिरुच्यते । तद्वद्भिः सहितः स इन्द्रः वशी वशैः वश्यैर्वशवर्तिभिरनुचरैस्तद्वान् स च इन्द्रः संस्रष्टा । संयोजनशीलः । केन संस्रष्टा । गणेन । सामर्थ्यात् परकीयो गणो विवक्ष्यते । परकीयेन सैन्येन एकीभवनशीलः । किं कुर्वन् । युधः युध्यमानः । ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥ । यद्वा युधः युद्धाद्धेतोः । ॥ "सावेकाचः॰" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ । न केवलं संस्रष्टा अपि तु संसृष्टजित् संसृष्टानां संघीभूतानाम् अभिमुखम् आगतानां वा जेता सोमपाः सोमस्य पाता बाहुशर्धी । शर्धो बलम् । बाहुबलवान् । ॥ मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः ॥ । यद्वा । ॥ शृधु प्रसहने ॥ । बाहुभ्यां शर्धयति अभिभवतीति बाहुशर्धी । ॥ "सुप्यजातौ॰" इति णिनिः ॥ । उग्रधन्वा भयंकरधनुर्युक्तः । ॥ "धनुषश्च" इति अनङ् समासान्तः ॥ । प्रतिहिताभिः परशरीरे प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता परेषां क्षेप्ता मारयिता । ॥ असु क्षेपणे । तृचि "रधादिभ्यश्च" इति इड्विकल्पः ॥ । एतादृशगुणोपेत इन्द्रो वर्तते । तादृशेन इन्द्रेण जयत तत् सहध्वम् इति ॥

पञ्चमी ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
अभिवीरो अभिषत्वा सहोजिज्जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोविदन् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

१ P $\overset{2}{P}$ समऽपा । J सोमऽपा । २ P बहु॰ । ३ P $\overset{2}{P}$ J अस्तात् । We with the Saṁhitâ. ४ A D R Cs ॰विज्ञाय. Dc ॰विज्ञाय changed to ॰विज्ञायः. We with $\overset{h}{B}$ C K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V. ५ A C D $\overset{m}{S}$ Cs अभिसत्वा. Dc अभिसत्वा changed to अभिषत्वा. We with $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$ R V. ६ Cs गोवित् changed to गोविदन्.

1 S′ इषु for इषवो. 2 S′ हस्त. 3 S′ ॰भवति for भवतीति.

अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहःऽजित् । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽविदन् ॥ ५ ॥

बलविज्ञायः परस्य बलं विजानातीति । "कर्मण्यण्" । यद्वा अयं मम बलम् इति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूतं[1] इत्यर्थः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति कर्मणि घञ् । स्थविरः महान् पुरातनो वा प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः शूरः । यद्वा प्रगतान्[2] परागतबलानपि वीरयतीति प्रवीरः सहस्वान् अभिभवनशक्तिमान् वाजी अन्नवान् वेगवान् वा सहमानः अभिभवन् शत्रून् उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः अभितो वीरा बलवन्तः अनुचरा यस्य सः अभिषत्वा अभिषदनशीलः शत्रुसेनाभिगमनशीलः । सदेः क्वनिप् । दकारस्य तकारः । "सदिरप्रतेः" इति षत्वम् । [यद्वा सत्वनो वीरान् अभिभवतीति अभिसत्वा] । सांहितिको मूर्धन्यादेशः । सहोजित् शात्रवीयबलस्य जेता गोविदन् गाः[3] परकीया धेनूः[3] स्वकीयत्वेन जानन् परगवीः स्वाधीनाः कुर्वन् । वेत्तेः शतृप्रत्ययः । "पूरणगुणसुहित०" इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । हे इन्द्र एवंगुणविशिष्ट स त्वं [जैत्रम्] जयशीलं रथम् आ तिष्ठ अस्मदर्थं रथम् आरोढुम् अर्हसि ॥

षष्ठी ॥

इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ।
ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ॥ ६ ॥

इमम् । वीरम् । अनु । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ।

ग्रामऽजितम् । गोऽजितम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ॥ ६ ॥

हे सखायः समानख्यानाः समानबुद्धिकर्माणो योद्धारो यूयम् इमं

1 S′ बलभूतम्. 2 S′ om. प्र°. 3 S′ गोः परकीया धेनुः.

शत्रुधर्षणसमर्थं वीरम् विक्रान्तम् अत एव उग्रम् उद्गूर्णबलम् इन्द्रम् अनु हर्षध्वम् । ए[1]नं वीरम् अग्रतः कृत्वा यूयं पश्चाद् उत्साहिनो भवत । ⧖हृष तुष्टौ । "कर्तरि शप्" इति शबेव जातः शबेवोत्पन्नः । तस्यापवादत्वेन श्यनो[2]ऽनुत्पत्तिश्छान्दसी आत्मनेपदं च⧖ । तथा इन्द्रम् अनु सं रभध्वम् शत्रुहननाय संरब्धम् उद्योगवन्तम् इन्द्रम् अनु स्वयमपि उद्योगिनो भवत । ⧖रभ राभस्ये⧖ । इन्द्रं विशिनष्टि । ग्रामजितम् शत्रुसंघस्य जेतारम् । अथ वा ग्रामस्य शत्रुपुर[3]स्य जेतारम् [गोजितम्] शत्रुगवीनां जेतारं वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्येति । ⧖"प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति परनिपातः⧖ । जयन्तं शत्रून् अज्म अज[4]नशीलम् । ⧖सुपो लुक्⧖ । यद्वा अज्म अजन्ति अत्र योद्धार इति युद्धस्थानम् । ⧖अधिकरणे मनिन् प्रत्ययः⧖ । युद्धस्थानं जयन्तम् इति । ओजसा वीर्येण प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तं परसैन्यानि । ⧖मृण हिंसायाम् । तौदादिकः⧖ ॥

सप्तमी ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोदाय उग्रः शतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्य[१]वनः पृतनाषाडयोध्यो[२]ऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदा[३]यः । उग्रः । शतऽमन्युः । इन्द्रः ।
दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयोध्यः[४] । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्ऽसु ॥ ७ ॥

गोत्राणि गोः उदकस्य त्रा[5]णि त्रायकाणि[5] युद्धक्षेत्राणि वा सहसा ब-

---

१ A B[h] C D दुश्च्यवनः. Dc दुश्च्यवनः changed to दुश्च्यवनः. We with K K[m] R S[m] V Cs.
२ K D V १ for ३. We with B[h] C K[m] R S[m] Dc Cs. ३ J अदयः ।. P अदयः ।. We with P[2].
४ P[2] J अयोध्यः ।. We with P.

---

1 S′ येन. 2 S′ नोत्पत्ति° for °ऽनुत्पत्ति°. 3 S′ °परस्य. 4 S′ जनन°. 5 S′ त्रायकाण्यत्राणि.

लेन अभि गाहमानः आभिमुख्येन प्रविशन् अदायः निर्दयो निग्राह्येष्वविद्यमानकरुणः । ⧗दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अस्माद् घञि बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्०” इति अन्तोदात्तत्वम्⧗ । उग्रः उद्गूर्णबलो वीरः शतमन्युः बहुविधक्रोधः दुश्च्यवनः च्यावयितुं युद्धाङ्गणाद् अपसारयितुम् अशक्यः । ⧗“छन्दसि गत्यर्थेभ्यः” इति युच्⧗ । पृतनाषाट् परसेनानाम् अभिभविता । ⧗“छन्दसि सहः” इति ण्विः । “सहेः साडः सः” इति मूर्धन्यादेशः⧗ । अयोध्यः योद्धुं संप्रहर्तुम् अशक्यः ईदृश इन्द्रः युत्सु युद्धेषु । ⧗संपदादिलक्षणः क्विप्⧗ । अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

अष्टमी ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन[१] रक्षोहामित्राँ[२] अपबाधमानः ।
प्रभञ्जञ्छत्रून्[३] प्रमृणन्नमित्रानस्माकमेध्यविता तनूनाम् ॥ ८ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान्[४]* । अपऽबाधमानः ।
प्रऽभञ्जन् । शत्रून् । प्रऽमृणन् । अमित्रान् । अस्माकम् । एधि । अविता । तनूनाम् ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां पते पालक त्वं रथेन परि दीय । ⧗दीयतिर्गतिकर्मसु पठ्यते । छान्दसो धातुः । अथ वा दीङ् क्षये । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र गत्यर्थः[1]⧗ । युद्धभूमिं परितो गच्छ व्याप्नुहि । रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् । ⧗अम गत्यादिषु । अस्माद् इत्रप्रत्ययः⧗ । अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् । ⧗“लक्षणहेत्वोः०” इति हेत्वर्थे शानच्⧗ । बाधनेन हेतुना सर्वतो गच्छ ॥ शत्रून् प्रभञ्जन् प्रकर्षेण मर्दयन् । ⧗भञ्जो आमर्दने । रौधादिकः⧗ । अमित्रान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् ईदृशस्त्वम्

---

१ C R Cs रथेन्. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc. २ R °मित्रँ अप°. D °मित्रँ अप°. A °मित्राँ अप°. $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C $\overset{m}{\mathrm{S}}$ °मित्राँ अप°. Cs रथेन रक्षोहामित्रँ अपबाध°. We with K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc. ३ A प्रभञ्जं. We with $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc Cs. ४ P मित्रान् ।. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J मित्रान् ।.

---

1 S′ गर्थः for गत्यर्थः.

अस्माकं तनूनाम् शरीराणाम् अविता रक्षिता एधि भव । अस्तेर्लोटि "ध्वसोरेद्धौ॰" इति हेर्ध्यादेशः एत्वं च ॥

नवमी ॥

इन्द्र॑ एषां ने॒ता बृह॒स्पति॒र्दक्षि॑णा य॒ज्ञः पु॒र ए॑तु॒ सोम॑ः ।
दे॒व॒से॒नाना॑मभिभञ्ज॒तीनां॒ जय॑न्तीनां म॒रुतो॑ यन्तु॒ मध्ये॑ ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ः । ए॒षाम् । ने॒ता । बृह॒स्पति॑ः । दक्षि॑णा । य॒ज्ञः । पु॒रः । ए॒तु॒ । सोम॑ः ।
दे॒व॒ऽसे॒नाना॑म् । अ॒भि॒ऽभ॒ञ्ज॒तीना॑म् । जय॑न्तीनाम् । म॒रुत॑ः । य॒न्तु॒ । मध्ये॑ ॥ ९ ॥

अभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रान् आभिमुख्येन भङ्क्तुं मर्दयितुम् । हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । "ङ्याश्छन्दसि॰" इति नाम उदात्तत्वम् । भञ्जनेन हेतुना जयन्तीनाम् जयनशीलानाम् । जयन्तीनाम् इत्यत्र बहुलवचनाद्[1] नाम उदात्तत्वं न भवति । एवम् अस्मदर्थे प्रवर्तमानानाम्[2] एषाम् । लिङ्गव्यत्ययः । आसाम् देवसेनानाम् इन्द्रो नेता अस्तु । बृहस्पतिः पुरः पुरस्ताद् एतु[3] दक्षिणा च यज्ञश्च सोमश्च पुर एतु । इति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । दक्षिणा दक्षिणस्या दिशि बृहस्पतिरेतु यज्ञः सोमश्च पुरस्ताद् एतु इति केचिद् व्याचक्षते । तदा दक्षिणशब्दाद् "दक्षिणाद् आच्" इति आचि कृते "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम् । यथा "सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञम् अभिनक्षमाणाः" [१८.१.४२, ऋ॰ १०.१७.९] इत्यत्र दक्षिणाशब्दः अन्तोदात्तः पठ्यते एवम् अत्रापि स्यात् । अतः यज्ञे दीयमाना गोरूपा दक्षिणा अत्र विवक्षिता । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्याम् इनन् [उ॰ २.५०] इति इनन्प्रत्यये कृते "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति । दिगाख्याने वा व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । तथा मरुतो देवताश्च देवसेनानां मध्ये यन्तु गच्छन्तु ॥

1 S' बहुवचनात्. 2 S' अस्मदर्थप्रवर्त॰. 3 S' एतत्.

दशमी ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ १० ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः । उग्रम् ।
महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुः शस्त्रास्त्राणां वा सांतत्येन प्रक्षेप्तुः इन्द्रस्य राज्ञः राजनशीलस्य वरुणस्य शत्रुनिवारकस्य एतत्संज्ञकस्य देवस्यापि आदित्यानाम् अदितिपुत्राणां देवानां मरुतां च उग्रम् उद्गूर्णं शर्धः शत्रुप्रसहनसमर्थं[1] बलम् उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु शत्रून् हन्तुम् आविर्भवतु । शृधु प्रसहने । अस्माद् असुन् प्रत्ययः । ततः महामनसाम् अदीनमनसां भुवनच्यवानाम् च्यावयितुं समर्थानां भुवनेभ्यो लोकेभ्यो वा शत्रूंश्च्यावयितुं शक्तानाम् । च्यवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् । जयताम् शत्रून् विनाशयतां देवानां सर्वेषामपि घोषः जयध्वनिः उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु ॥

एकादशी ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मान् देवासोवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्ऽतरे । भवन्तु । अस्मान् । देवासः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु ध्वजवत्सु । अर्शआदित्वाद् मत्वर्थीयः अच् प्रत्ययः । सं-

---

1 S′ शत्रुमसहन°.

ग्रामेषु समृतेषु । ⧗अर्तेः "गत्यर्थाकर्मक॰" इति कर्तरि क्तप्रत्ययः⧗ । संप्राप्तेषु सत्सु अस्माकम् इन्द्र एव । रक्षिता भवत्विति शेषः । अस्माकं या इषवः इष्यमाणाः प्रेर्यमाणाः शरास्ता जयन्तु शत्रून् । यद्वा इषुशब्देन इषुमन्तो योधा उच्यन्ते । ⧗लुप्तमत्वर्थीयो निर्देशः⧗ । इषुमन्तो यो[1]धा जयन्तु ॥ अस्माकं संबन्धिनो वीराः विक्रान्तकर्माणः पुरुषा उत्तरे भवन्तु जयेन उत्कृष्टा भवन्तु ॥ हे देवासः देवाः यूयमपि हवेषु । हूयन्ते आहूयन्ते परस्परं योद्धारो योद्धृभिरत्रेति हवः संग्रामः । तेषु अस्मान् अवत रक्षत । यथा जयिनो भवेम तथा अनुपालयत । ⧗"अन्येषामपि दृश्यते" इति तिङन्तस्य दीर्घः⧗ ॥

इति द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"इदमुच्छ्रेयोवसानम्" इति एकर्चेन सूक्तेन साग्निपत्नीक आहिताग्निः प्रयाणे पर्यवसिते आज्यं जुहुयात् ॥

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते ॥

इ॒दमु॒च्छ्रे[1]यो॑ऽव॒सान॒मागां॑ शि॒वे मे॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑भू[3]ताम् ।

अ॒स॒प॒त्नाः प्र॒दिशो॑ मे भवन्तु न वै त्वा॑ द्वि॒ष्मो[4] अभ॑यं नो अस्तु ॥ १ ॥

इ॒दम् । उ॒त्ऽश्रेयः॑ । अ॒व॒ऽसान॑म् । आ । अ॒गा॒म् । शि॒वे इति॑ । मे॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒भू॒ताम् ।

अ॒स॒प॒त्नाः । प्र॒ऽदिशः॑ । मे॒ । भ॒व॒न्तु॒ । न । वै । त्वा॒ । द्वि॒ष्मः[6] । अभ॑यम् । नः॒ । अ॒स्तु॒ ॥ १ ॥

अवसानम् । अवस्यति परिसमाप्तं भवति प्रयाणम् अत्र स्थान इति अवसानम् । तद्रूपम् इदं[2]म् इदानीं गम्यमानं श्रेयः* श्रेष्ठं फलम् उत्तं* । ⧗योग्यक्रियाध्याहारः⧗ । उद्दिश्य आगाम् प्राप्तवान्

१ So we with A B̊[h] C D K K̊[m] R S̊[m] V Dc Cs. P P̊[2] J उ॒त्ऽश्रेयः॑ ।. २ R ते॒. We with A B̊[h] C D K K̊[m] S̊[m] V Dc Cs. ३ A आ॑भूताम् for अ॑भूताम्. ४ Cs द्वि॒ष्मो. ५ P P̊[2] J अ॒व॒सान॑म् ।. ६ P द्वि॒ष्मः ।. J द्विष्म॑ः । changed from द्वि॒ष्म॒ः ।. We with P̊[2].

1 S′ योजयंतु for योधा जयन्तु. 2 S′ इदम् इदम् for इदम्.

अस्मि । ⧗इणो लुङि गादेशः⧗ । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम शिवे श्रेयःप्रदे अभूताम् भवताम् । ⧗भवतेश्छान्दसो लुङ्⧗ ॥ तथा मे मम प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्यादिमहादिशः असपत्नाः । सपत्नीव सपत्नः । ⧗अकार उपमार्थीयः । "यस्येति च" इति ईकारलोपः । एतत् सर्वं "व्यन्त्सपत्ने" इति निपातनात् सिद्धम्⧗ । सपत्नरहिता बाधकहेतुकोपद्रवरहिता भवन्तु । ⧗"नञ्सुभ्याम्" इति अन्तोदात्तत्वम्⧗ ॥ भयहेतौ विद्यमाने कथं तत्कृतोपद्रवराहित्यम् इत्यत आह न वै त्वा द्विष्म इति । हे सपत्न त्वां त्वां न द्विष्मः द्विष्टं मा कुर्मः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । त्वद्विषये मया द्वेषो न क्रियत इति सर्वे जानन्तीत्यर्थः । अतो नः अस्माकम् अभयं भयराहित्यम् अस्तु । ⧗"अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति वक्तव्यम्" इति नञः प्रकृतिस्वरत्वम्⧗ ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"यत इन्द्र भयामहे" इत्यस्य सूक्तस्य अभयगणे पाठाद् "अभयगणोऽभयायाम्" इति [न० क० १८]

"आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः" इति [प० ५. ३.]

"अभयेनोपतिष्ठते" [शा० क० १६]

इति नक्षत्रकल्पशान्तिकल्पपरिशिष्टादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत॑ इन्द्र॒ भया॑महे॒ ततो॑ नो॒ अभ॑यं कृधि ।

मघ॑वञ्छ॒ग्धि तव॒ त्वं न॑[1] ऊ॒तिभि॒र्वि द्विषो॒ वि मृधो॑ जहि ॥ १ ॥

यत॑ः । इ॒न्द्र॒ । भया॑महे । तत॑ः । नः॒ । अभ॑यम् । कृ॒धि॒ ।

मघ॑ऽवन् । श॒ग्धि । तव॑ । त्वम् । नः॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । वि । द्विष॑ः । वि ।

मृध॑ः । ज॒हि॒ ॥ १ ॥

---

१ C R $\overset{m}{S}$ Cs omit the accent mark on न॑. We with A D K $\overset{m}{K}$ V Dc.

---

1 S′ संत्वा for त्वा.

हे इन्द्र अभयंकर यतः यस्माद्धेतोः भयामहे बिभीमः भीतिं प्राप्नुमः । ⌛बिभेतेः[1] सामान्यविहितः कर्तरि शबेवोत्पन्नः । यद्वा लेड्याडागमः । उभयत्र व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति यत इत्यत्र अपादानत्वात् पञ्चमी⌛। ततः तस्माद् भयहेतोः नः अस्माकम् अभयम् भयराहित्यम् उपद्रवपरिहारं कृधि कुरु । ⌛करोतेर्लोटि विकरणस्य लुक् । "श्रुशृणुपृकृवृभ्यः°" इति हेर्धिरादेशः⌛। किं च हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वं [तव] त्वत्संबन्धिनीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः नः अस्मान् । रक्षितुम्[2] इति शेषः । शग्धि शक्तः समर्थो भव । ⌛शक्ेः प्राप्तकाले लोट्⌛। भयहेतोः सपत्नात् सकाशाद् बिभ्यतोस्मांस्त्वदीयैः[3] पालनैः पालयितुम् अयं प्राप्तः काल इत्यर्थः । ⌛शकेर्लोटि विकरणस्य लुक् छान्दसः । झलन्तत्वात् हेर्धिरादेशः⌛। अनन्तरं द्विषः द्वेष्टॄन् अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि विशेषेण छिन्द्धि । मृधः शत्रुसंबन्धिनः संग्रामांश्च वि जहि विशेषेण नाशय । यद्वा द्विषो मृध इति बाह्याभ्यन्तररूपा द्विविधाः शत्रवो विवक्षिताः । संनिहिता [असंनिहिताश्चेति] वा ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं॑ व॒यम॑नू॒राधं॒[1] हवामहे॒नु॑ राध्यास्म द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा ।
मा न॒ः सेना॒ अर॑रुषी॒रुप॑ गु॒र्विषू॑चीरिन्द्र[2] द्रु॒हो वि ना॑शय ॥ २ ॥

इन्द्र॑म् । व॒यम् । अ॒नु॒ऽरा॒धम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अनु॑ । रा॒ध्या॒स्म॒ । द्वि॒ऽपदा॑ । चतु॑ःऽपदा ।
मा । न॒ः । सेना॑ः । अर॑रुषीः । उप॑ । गु॒ः । विषू॑चीः । इ॒न्द्र॒[3] । द्रु॒हः । वि । ना॒श॒य॒ ॥ २ ॥

अनुराधम् अनुक्रमेण राधनीयं पूजनीयम् । सर्वेपि स्वस्वकार्यार्थम् इन्द्रम् एव प्रार्थयन्ते । तथा च दाशतय्याम् आम्नायते । "इन्द्रं परेवरे

१ B °मनुराधं. २ Cs °चीरिंद्र. ३ P इन्द्र।. We with P J.

1 S' बिभेदे. 2 S' रक्षतुम्. 3 S' बिभ्यतो नोस्मान्.

"मध्यमास इन्द्रं यान्तोवसितास इन्द्रम् । इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना "इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते" इति [ऋ॰४.२५.८] । ⧗अ-नुपूर्वाद् राधतेः कर्मणि घञि "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये॰" इति अनोः[1] सांहितिको दीर्घः⧗ । ईदृशम् इन्द्रं वयं हवामहे स्वेष्टसिद्ध्यर्थम् आह्वयामः । इन्द्रप्रार्थनया वयं द्विपदा पादद्वयोपेतेन पुत्रभृत्यादिना चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेन गवाश्वादिना च अनु राध्यास्म अनुक्रमेण संपन्ना भूयास्म । पुत्रभृत्यगवादिरूपाभिमतफल[2]समृद्धा भवेम । ⧗राध साध संसिद्धौ । आशीर्लिङि रूपम्⧗ ॥ किं च अररुषीः अदात्र्यः अभिमतफलप्रति[3]बन्धिकाः सेनाः शात्रवीया नः अस्मान् मोप गुः मोपगच्छन्तु समीपं मा प्राप्नुवन्तु । ⧗अररुषीरिति । नञ्पूर्वाद् रातेः क्वसौ "उगितश्च" इति ङीपि "[4]वसोः संप्रसारणम्" । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तः⧗ । न केवलं समीपप्राप्त्यभावः किं तु हे इन्द्र विषूचीः विष्वगञ्चनाः सर्वतो व्याप्ता द्रुहः द्रुह्यन्तीस्ताः शत्रुसेना वि नाशय विशेषेण जहि ॥

तृतीया ॥

इन्द्रस्त्रातोत वृत्रहा परस्फानो[१] वरेण्यः ।

स रक्षिता चरमतः स मध्यतः स पश्चात् स पुरस्तान्नो अस्तु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । त्राता । उत । वृत्रऽहा । परस्फानः । वरेण्यः ।

सः । रक्षिता । चरमतः[३] । सः । मध्यतः । सः । पश्चात् । सः । पुरस्तात् । नः । अस्तु ॥ ३ ॥

उत अपि च वृत्रहा वृत्रम् आवरकम् असुरं मेघं वा हतवान् इन्द्रः

---

१ A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ Cs परस्फानो as above. Sâyaṇa explains परस्पा नो, though his text exhibits परस्मानो which perhaps originally was परस्पानो. $\overset{m}{K}$ seems to correct its original reading to परस्पानो. C has also corrected स्फा to स्पा, which V already reads with Sâyaṇa. Dc परस्फानो changed to परस्पानो. There is no doubt परस्फानो is the ancient Atharva reading. २ So P $\overset{2}{P}$ J. ३ P $\overset{2}{P}$ J च । रमतः ।.

---

1 S′ मनोः. 2 S′ om. °फल°. 3 S′ °प्रवन्धिकाः. 4 S′ क्वसोः.

त्राता रक्षिता भवतु । सामान्येन उक्त्वा विशेषत आह । वरेण्यः वरणीय इन्द्रः नः अस्माकं परस्पाः परेभ्यः पाता रक्षिता । ⧖सकारोपजनश्छान्दसः⧖ । परः परस्ताद् वा पाता । उत्तरत्र प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षितेति वदति तद्व्यतिरिक्ताभ्यो दिग्भ्यो रक्षितेत्यर्थः । ⧖पातेर्विच्⧖ । स एव इन्द्रः चरमतः अन्ते । ⧖सार्वविभक्तिकस्तसिः⧖ । तत्र रक्षिता मध्यतः मध्यदेशे । सर्वत्र स इत्युक्तिः अवश्यरक्षणीयत्वद्योतनार्थम् । पश्चात् पृष्ठभागे पुरस्तात् पुरोभागे नः अस्माकं रक्षिता अस्तु भवतु ॥

चतुर्थी ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्१यज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
उग्रा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप क्षयेम शरणा बृहन्ता ॥ ४ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वः । यत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

उग्रा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । क्षयेम । शरणा । बृहन्ता ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं नः अस्मान् उरुम् विस्तीर्णं लोकम् इमम् अमुं च अनु नेषि अनुप्रापय । ⧖नयतिर्द्विकर्मकः । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक्⧖ । स्वर्यत् स्वः स्वर्गं सर्वं वा यत् गच्छद् व्याप्नुवद् वा ज्योतिः आदित्याख्यं स्वस्ति । अविनाशिनाम । अभयम् भयरहितं क्षेमप्रदं च अस्तु । भयहेतुनिबन्धनोपद्रवपरिहारकं क्षेमादिसकलाभीष्टप्रदं च भवतु ॥ हे इन्द्र स्थविरस्य महतः पुरातनस्य वा ते तव संबन्धिनौ उग्रा उग्रौ उद्गूर्णबलौ शरणा शरणौ शत्रुविशरणसमर्थौ । अथ वा शरणशब्दो रक्षितृवाचो । सर्वस्य रक्षकौ

---

१ A B̊ C D S̊ ३ for १. R Cs °स्वर्यज्ज्यो° without any kampa-figure, though one is implied of course. We with K K̊ V Dc. २ C V omit उ in उप. We with A B̊ D K K̊ R S̊ Dc Cs.

---

1 S′ परस्पापरेभ्यः.

बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ बाहू उप क्षियेम उपप्राप्नुयाम । शरणेति विधेयविशेषणम् । रक्षकत्वेन उपगच्छेम । क्षि निवासगत्योः । तौदादिकः । विधिलिङि रूपम् ॥

पञ्चमी ॥

अभयं नः करत्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे ।
अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभयं नो अस्तु ॥ ५ ॥

अभयम् । नः । करति । अन्तरिक्षम् । अभयम् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति ।
अभयम् । पश्चात् । अभयम् । पुरस्तात् । उत्ऽतरात् । अधरात् । अभयम् । नः । अस्तु ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकः नः अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं करति कुर्यात् । करोतेः पञ्चमलकारे अडागमः । इमे सर्वप्राणिनिवासस्थानभूते परिदृश्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अभयम् । करतीति अनुषज्यमानं क्रियापदम् अत्र द्विवचनान्तत्वेन विपरिणमयितव्यम् । कुर्याताम् । तथा पश्चात् पश्चिमस्यां दिशि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरात् उदीच्यां दिशि अधरात् उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । दक्षिणस्यां दिशि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । "उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः" इति आतिप्रत्ययः ॥

षष्ठी ॥

अभयं मित्रादभयममित्रादभयं[1] ज्ञातादभयं पुरो[2] यः ।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥ ६ ॥

---

१ A B[h] C D K[m] R S[m] V Cs Dc °दभये. P P[2] J अभये ।. We with Sâyaṇa. २ So B[h] K K[m] R V Cs Dc. C पुरोयः changed to पुरोयः. D पुरोयः. S[m] पुरोयः without accents. P P[2] J पुरः । यः ।.

अभ॑यम् । मि॒त्रात् । अभ॑यम् । अ॒मित्रा॑त् । अभ॑यम् । ज्ञा॒तात् । अभ॑-
यम् । पु॒रः । यः ।
अभ॑यम् । नक्त॑म् । अभ॑यम् । दिवा॑ । नः॒ । सर्वाः॑ । आशाः॑ । मम॑ ।
मि॒त्रम् । भ॒व॒न्तु॒ ॥ ६ ॥

मित्रात् सुहृदः अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । सर्वदा हितकारी खलु पुरुषो मित्रम् तस्माद् भयप्रसङ्ग एव नास्ति किमर्थं भयराहित्यम् आशास्यते । सत्यम् । अत्र भयराहित्यं[1] न प्रार्थ्यते किं तु भयव्यतिरिक्तं हितं फलं सर्वदा भवत्विति । ※अत्र नञस्तदन्यत्वम् अर्थः※ । तथा अमित्रात् । ※अमेरित्रप्रत्ययः※ । शत्रोः सकाशाद् अभयम् अस्तु । अत्र भयपरिहारः प्रार्थ्यते । अमित्रं विशिनष्टि । ज्ञातात् द्वेष्टृत्वेन परिज्ञाताद् अमित्रात् । यः पुरः ज्ञाताद् अन्यः अपरिज्ञातः प्रकाशशत्रुर्न भवति किं तु गूढशत्रुः[2] तस्माच्च अभयम् अस्तु । नक्तम् रात्रौ दिवा अहनि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । अहोरात्रयोरभयप्रार्थनेन काल-निबन्धनभयपरिहारः । सर्वा आशाः सर्वा दिशः मम अभयकामस्य[3] मित्रम् मित्रवन्मित्रं सर्वदा हितकारिण्यो भवन्तु । अनेन सर्वतो भीतिनिवारणम् आशास्यते ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"असपत्नं पुरस्तात्" इति सूक्तचतुष्कस्य रात्रौ पुरोहितकर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशकर्मणि अभिमन्त्रितशर्करायाः प्रतिदिशं प्रदक्षिणं प्रक्षेपे विनियोगः । "अथातो रात्रिसूक्तानां [विधिम्] अनुक्रमिष्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "त्र्यायुषम्[५.२८.७] इति राज्ञे रक्षां कृ-"त्वा असपत्नम्[१९.१६] इति शर्कराम् अभिमन्त्र्याङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं "प्रतिदिशं क्षिपेत्" इति [प° ४.५] । असपत्नम् इत्येकेन प्रतीकेन समनन्तरं सूक्तत्रयं समानार्थत्वाद् गृह्यते । अत एव असपत्नम् इति अर्थसूक्तम् आथर्वणा व्यवहरन्ति ॥

1 S′ °राहित्यमत्र for °राहित्यं. 2 S′ मूढशत्रुः. 3 S′ भयकामस्य.

तत्र प्रथमा ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्नो अभयं कृतम् ।
सविता मा दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।
सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि असपत्नम् सपत्नराहित्यं शत्रुबाधापरिहारं नः अस्माकं कृतम् कुरुतम् । सामर्थ्याद् उत्तरार्धे निर्दिष्टौ सवितृशचीपती संबोध्येते । पश्चाच्च अभयं कुरुतम् । करोतेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । अमाङ्योगेपि छन्दसि अडभावः । करोतेर्लोटि वा शपो लुक् ॥ अथ परोक्षवचनः । मा मां दक्षिणतः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः । रक्षतु इति क्रियाध्याहारः । उत्तरात् उत्तरतः शचीपतिः शची इन्द्राणी तस्याः पतिरिन्द्रः मा मां रक्षतु ॥

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।
इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।
तिरश्चीनघ्न्या[3] रक्षतु[4] जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ २ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।
इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्म । यच्छताम् ।
तिरश्चीन् । अघ्न्या । रक्षतु । जातऽवेदाः । भूतऽकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु । वर्म ॥ २ ॥

द्वितीया ॥ आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवा दिवः द्युलोकाद् मा मा रक्षन्तु । द्युलोकनिबन्धनेभ्योऽशन्यादिभ्यो दैवीभ्य आपद्भ्यो रक्षन्तु ॥

---

१ A B^h C D K^m S^m V Cs Dc P P^2 J कृतम्. We with R. २ P^2 शची°. We with P J.
३ So A B^h C D K^m R S^m Cs Dc. V तिरश्चीनघ्नी with Sâyaṇa. P P^2 J तिरश्चीन् । अघ्न्या ।.
४ So all our Saṁhitâ MSS. P P^2 J रक्षतु ।.

अग्नयः अङ्गनशीला गार्हपत्यादयस्त्रयोऽग्नयो भूम्याः सकाशाद् रक्षन्तु भूमिहेतुकान् उपद्रवान् परिहरन्तु । ꙮदिवो भूम्या इत्युभयत्र "भीत्रार्थानाम्°" इति अपादानत्वात् पञ्चमीꙮ ॥ तथा पुरस्तात् पूर्वस्या दिशो मा माम् इन्द्राग्नी रक्षताम् पालयताम् । इन्द्रः पूर्वदिगभिमानी । आहवनीयाग्निरपि पूर्वदिगभिमुख एव प्रणीयते[1] । अतस्तौ ततो रक्षितारौ भवताम् ॥ तथा अश्विना अश्विनौ सूर्यपुत्रौ देवानां भिषजौ नासत्यौ अभितः सर्वतः शर्म सुखं यच्छताम्[2] प्रयच्छताम् । ꙮ"पाघ्रा°" इत्यादिना दाणो यच्छादेशःꙮ ॥

तृतीया ॥ [तिरश्चीनित्यादि ।] सैषा द्विपदा ऋक् । जातवेदाः जातानां वेदिता जातैर्विद्यमानो वा अग्निः तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान् रक्षतु । यद्वा तिरश्चीशब्देन विदिश उच्यन्ते । ꙮनकारोपजनश्छान्दसःꙮ । तिरश्चीः । ꙮपञ्चम्याः शसादेशःꙮ । तिरश्चीभ्यो दिग्भ्यो रक्षतु । ꙮतिरःपूर्वाद् "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । "अचः" इति अकारलोपे श्चुत्वेन शकारः । तिरश्चीनान् अस्मान् इति पक्षे तिर्यक्शब्दाद् "विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" इति खः । तस्य ईनादेशे तिरश्चीन इति भवति । अत्र अन्त्यलोपश्छान्दसः । अग्नी रक्षतु इत्यत्र । "ढ्रलोपे°" इति सांहितिको दीर्घःꙮ । भूतकृतः भवनवताम् उत्पत्तिमतां प्राणिनां कर्तारो निर्मातारो देवाः । यद्वा भूता ग्रहपिशाचादयः । तेषां निकर्तितारो हिंसितारो देवाः । ꙮकृती छेदने । क्विप्ꙮ । तादृशा देवा मे मम सर्वतः सर्वत्र वर्म परैरभेद्यं सुरक्षकं कवचं सन्तु भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"अग्निर्मा पातु" इति सूक्तद्वयस्य रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनार्थं पुरोहितेन कर्तव्ये पिष्टमयरात्रिप्रतिमादिसमर्चनकर्मणि प्रतिदिशं शर्करा-चतुष्टयप्रक्षेपानन्तरं राजानम्[3] अधिष्ठापितायाः पञ्चम्याः शर्करायाः प्रतिदिशं प्रक्षेपे विनियोगः ।

---

1 S′ प्राणीयंते. 2 S′ has प्रथम inserted after यच्छताम्. 3 S′ राज्ञम् for राजानम्. See Sâyaṇa's introduction to II. 13.

अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह ।
अर्चितां गन्धमाल्येन स्थापयेत् तस्य चाग्रतः ॥

इति प्रक्रम्य [प॰ ४. ३] उक्तं परिशिष्टे । "अभयम् [१९. १५. ५] इत्यृचा "चतस्रः शर्कराः प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । एह्यश्मानम् आ तिष्ठ [२. "१३. ४] इति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । न तं यक्ष्माः [१९. ३८] ऐतु "देवः [१९. ३९] इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात् । यस्ते गन्धः [१२. १. "२३-२५] त्र्यायुषम् [५. २८. ७] इति भूमिं प्रयच्छेत् । दूष्या दूषिरसि "[२. ११. १] इति प्रतिसरम् आबध्य तां शर्कराम् अग्निर्मा पातु वसु-"भिः पुरस्ताद् [१९. १७] इति प्रतिदिशं क्षिपेत्" [प॰ ४. ४] इति ॥

तत्र "अग्निर्मा पातु" इति सूक्ते एकैकस्याः प्राच्यादिमहादिशो द्वौ द्वौ पर्यायौ ध्रुवाया ऊर्ध्वाया दिशश्च एकैक इति दश पर्यायाः ॥

तत्र प्रथमपर्याये एष मन्त्र आम्नायते ॥

अग्निर्मा पातु वसुभिः पुरस्तात् तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः । मा । पातु । वसुऽभिः । पुरस्तात् । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।
सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः पृथिवीस्थानो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सह पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मा मां पातु रक्षतु । अग्नेर्वसुसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते । "अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्" इति [आश्व॰ २. ११] । कुत्रस्थं पुरुषं रक्षतु इत्याकाङ्क्षायाम् आह । तस्मिन् क्रमे । क्रमणं क्रमः पादप्रक्षेपः । भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्य॰" इति वृद्ध्यभा-

1 S′ सहमर्चितां for सह । अर्चितां. 2 S′ नभयं सोम व्रतेत्यन्वृचं for अभयम् इत्यृचा which we with the *Paris'ishta.* 3 S′ एह्यमानमातिष्ठ°. 4 S′ °दिशम् for °सरम्. 5 S′ ऊर्ध्वायाश्च. 6 S′ तत्र प्रथमपर्याय एवमत्रमाम्नायते.

वः⧗ । तस्मिन् पादप्रक्षेपे । तस्मिन् श्रये । श्रयणं श्रयः आश्रयः[1] । ⧗“श्रिणीभुवोनुपसर्गे” इति विहितो घञ् व्यत्ययेन न प्रवर्तते । “एरच्[2]” इति अच् प्रत्ययः⧗ । तस्मिन् आश्रये अवस्थाने । पादप्रक्षेपप्रदेशे अवस्थानप्रदेशे चेत्यर्थः । यद्वा क्रमे श्रये इति तिङन्तं पदम् । तस्मिन् यस्मिन्नुद्दिष्टे स्थाने क्रमे पादं प्रक्षिपामि । ⧗क्रमतेर्विपूर्वत्वाभावेपि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वा । वृत्त्याद्यर्थेषु अनुपसर्गाद् आत्मनेपदम्⧗ । यद् गन्तव्यं स्थानम् उद्दिश्य उत्सहे तत्र[3] । तथा यत् स्थानं श्रये आश्रयामि तत्र । ⧗श्रीञ् सेवायाम् । लटि ञित्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले[4] आत्मनेपदम्⧗ ॥ तां पुरम् या उद्दिष्टा पूः शय्यागृहलक्षणा तां पुरं प्रैमि प्रगच्छामि । तत्र सर्वत्र अग्निर्मा पात्विति संबन्धः । यद्वा “आपो मौषधीमतीः” इति षष्ठमन्त्रे तासु क्रमे तासु श्रये इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन आम्नानाद् अत्रापि तस्मिन् क्रमे इत्यत्र एवं व्याख्येयम् । तस्मिन् । [सति]सप्तमीयम् । तस्मिन् वसुमत्यग्नौ रक्षके सति क्रमे क्रमणं[5] करोमि । तस्मिन् रक्षके सति श्रये आश्रयामि । तां पुरं प्रैमीत्यादि पूर्ववत् । किं च स वसुमान् अग्निः मा मां रक्षतु । सोग्निश्च मा मां गोपायतु । अत्र रक्षणगोपनयोः अहितनिवारणहितकरणरूपपालनभेदेन भेदो द्रष्टव्यः । ⧗गुपेः “गुपूधूप°” इति आयप्रत्ययः⧗ । तस्मै सर्वतोरक्षकाय वसुमते अग्नये आत्मानं परि ददे । रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते । रक्षार्थं प्रयच्छामि । स्वाहा । तदधीनत्वद्योतनार्थं स्वाहाशब्दप्रयोगः । यथा सुहुतं[6] हविस्तत्तद्देवताधीनं भवति एवम् आत्मापि रक्षणार्थम् अग्न्यधीनो भवत्वित्यर्थः ॥

एवम् उत्तरे[7] नव पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते ॥

द्वितीय[8]पर्यायमन्त्रः ॥

वायुर्मान्तरिक्षेणैतस्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।

---

1 S′ om. °श्रयः. 2 S′ येनजित्प्रत्ययः. 3 S′ तत्रस्थ for तत्र. 4 S′ क्रियापदे. 5 S′ क्रमेण. 6 S′ सुहुतं. 7 S′ एवमुत्तरेयनवमप°. 8 S′ द्वितीयः.

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः । मा । अन्तरिक्षेण । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः अन्तरिक्षस्थानो देवः अन्तरिक्षेण स्वाधिष्ठितेन[1] मध्यमलोकेन सह मा माम् एतस्याः पूर्वमन्त्रे पुरस्ताद् इति निर्दिष्टायाः प्राच्या दिशः पातु । ॥ "भीत्रार्थानाम्०" इति अपादानत्वात् पञ्चमी ॥ ॥ तस्मिन् क्रम इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीयपर्यायः ॥

सोमो मा रुद्रैर्दक्षिणाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ३ ॥

सोमः । मा । रुद्रैः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ३ ॥

सोमो देवः रुद्रैः रोदयितृभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः मा मां दक्षिणस्या दिशः पातु । सोमस्य रुद्रसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते । "सोमो रुद्रैरभिरक्षतु त्मना" इति [आश्व०२.११] ॥ शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ॥

चतुर्थपर्यायः ॥

वरुणो मादित्यैरेतस्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः । मा । आदित्यैः । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

---

1 S′ स्वधिष्ठितेन.

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः वारको देवः आदित्यैः अदितिपुत्रैः एतत्संज्ञैर्देवैः सह । वरुणस्य आदित्यसाहित्यम् अन्यत्र श्रूयते । "आदित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत्" इति [आश्व° २. ११] । एतस्या दक्षिणाया दिशः पातु ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥

पञ्चमपर्यायः ॥

सूर्यो मा द्यावापृथिवीभ्यां प्रतीच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये
तां पुरं प्रैमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः । मा । द्यावापृथिवीभ्याम् । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः । "राजसूयसूर्य°" इति सुवतेः सूयतेर्वा सूर्यशब्दः क्यबन्तत्वेन निपातितः । द्यावापृथिवीभ्यां सह । तत्प्रकाश्यत्वेन तत्साहित्यम् । प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

षष्ठपर्यायः ॥

आपो मौषधीमतीरेतस्या दिशः पान्तु तासु क्रमे तासु श्रये तां पुरं प्रैमि ।

ता मा रक्षन्तु ता मा गोपायन्तु ताभ्य आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ६ ॥

आपः । मा । ओषधीऽमतीः । एतस्याः । दिशः । पान्तु । तासु । क्रमे । तासु । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

---

१ P² पातु । We with P J.

ताः । मा । रक्षन्तु । ताः । मा । गोपायन्तु । ताभ्यः । आत्मानम् । परि । दुदे । स्वाहा ॥ ६ ॥

ओषधीमतीः ओषधीमत्यः । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । आपः । अपाम् ओषधीसाहित्यं संपोष्यत्वेन हेतुना । एतस्या दिशः [मा] मां पान्तु । तासु ओषधीमतीष्वप्सु रक्षिकासु सतीषु क्रमे गन्तव्यं स्थानं प्रति पादं प्रक्षिपामि । तासु रक्षित्रीषु श्रये संश्रये अवतिष्ठे । तां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रैमि प्रगच्छामि । तत्र सर्वत्र आपः पान्तु इति संबन्धः । किं च ता आपो [मा] मां रक्षन्तु । ताश्च मा गोपायन्तु । ताभ्यः अद्भ्यः आत्मानं परि ददे रक्षणार्थं प्रयच्छामि । स्वाहाशब्दो व्याख्यातः ॥

सप्तमपर्यायः ॥

विश्वकर्मा मा सप्तऋषिभिरुदीच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिंछ्रये तां पुरं प्रैमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वऽकर्मा । मा । सप्तऋषिऽभिः । उदीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । दुदे । स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म कार्यं सृज्यं यस्माद् भवति स विश्वकर्मा विश्वजगत्कारणभूतः परमात्मा सप्तर्षिभिः स्वमनःसृष्टैः सप्तसंख्याकैर्ऋषिभिः सह मा माम् उदीच्या उत्तरस्या दिशः पातु । विश्वकर्मणः सप्तर्षिसाहित्यं स्वकार्यत्वेन । उक्तं च भगवता गीतासु ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति [भ॰गी॰ १०, ६] ॥ तस्मिन् सप्तर्षिसहिते विश्वकर्मणि रक्षितरि क्रमे इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अष्टमपर्यायः ॥

इन्द्रो॑ मा म॒रुत्वा॑ने॒तस्या॑ दि॒शः पा॑तु तस्मि॑न् क्रमे॒ तस्मि॑ञ्छ्र॒ये॒ तां पुरं॒ प्रैमि॑।
स मा॑ रक्षतु स मा॑ गोपायतु तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रः॑। मा॒। म॒रुत्ऽवा॑न्। ए॒तस्याः॑। दि॒शः। पा॒तु॒। तस्मि॑न्। क्र॒मे॒। तस्मि॑न्। श्र॒ये॒। ताम्। पुर॑म्। प्र। ए॒मि॒।
सः। मा॒। र॒क्ष॒तु॒। सः। मा॒। गो॒पा॒य॒तु॒। तस्मै॑। आ॒त्मान॑म्। परि॑। द॒दे॒। स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान्। "झयः" इति मतुपो वत्वम्। स इन्द्रः एतस्याः पूर्वमन्त्रोक्ताया उदीच्या दिशः पातु। इन्द्रस्य मरुत्साहित्यम् अन्यत्राम्नायते। "वृत्रस्य त्वा श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अ-
"जहुर्ये सखायः। मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना ज-
"यासि" इति [ऋ॰८.९६.७]। अस्य मन्त्रस्य ऐतरेयकब्राह्मणम् एवम् आम्नायते। "इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्सर्वा देवता अब्रवीद् अनु
"मोपतिष्ठध्वम् उप माह्वयध्वम् इति। तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन्।
"सोवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति। तान् अभि
"प्राश्वसीत्। तस्य श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्। मरुतो हैनं
"नाजहुः। प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनम् एतां वाचं वदन्त उ-
"पातिष्ठन्त" इति [ऐ॰ब्रा॰३.२०]। तस्मिन् मरुत्वति इन्द्रे रक्षितरि ॥ शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमपर्यायः ॥

प्र॒जाप॑तिर्मा॒ प्रज॑ननवान्त्स॒ह प्र॒तिष्ठा॑या ध्रु॒वाया॑ दि॒शः पा॑तु तस्मि॑न् क्रमे॒ तस्मि॑ञ्छ्र॒ये॒ तां पुरं॒ प्रैमि॑।
स मा॑ रक्षतु स मा॑ गोपायतु तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

प्र॒जाऽप॑तिः। मा॒। प्रज॑नन॒ऽवान्। स॒ह। प्र॒तिऽस्था॑याः। ध्रु॒वायाः॑। दि-

१ A B[h] C D R S[m] प्रजनन॒°. Cs प्रजनन°. P J प्र॒ज॒न॒न॒ऽवा॑न्।. We with K K[m] V Dc P[2].

शः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।
सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजननवान् प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनम् तद्वान् । यद्वा प्रजननं पुंव्यञ्जकम् स्त्रीपुंससृष्टेस्तद्धेतुत्वात् । प्रजापतिः प्रकर्षेण जायमाना मनुष्यादिकाश्चराचरात्मिकाः प्रजाः तासां पतिः स्रष्टा देवः । सहसामर्थ्यात् प्रजननेन साकम् इत्यर्थः । यद्वा प्रतिष्ठायाः । ⌛तृतीयार्थे षष्ठी⌛ । प्रतिष्ठया सहेति । [1]प्रतिष्ठायाः सर्वजगदाधारभूताया ध्रुवायाः स्थिराया भूमेर्दिशः । भूमिरपि अधरदिक्त्वेनोच्यते । तस्याः पातु ॥ तस्मिन् क्रमे इत्यादि शिष्टम् अविशिष्टम् ॥

दशमपर्यायः ॥

बृहस्पतिर्मा विश्वैर्देवैरूर्ध्वाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिञ्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । मा । विश्वैः । देवैः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।
सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिर्देवो विश्वैः सर्वैर्देवैः सह ऊर्ध्वाया उपरिस्थिताया दिवो दिशः । द्यौरपि ऊर्ध्वदिक्त्वेन तत्रतत्रोच्यते । तस्याः पातु । तस्मिन् विश्वदेवसहिते बृहस्पतौ रक्षितरि क्रमे पादप्रक्षेपं करोमि ॥ शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

1 S' प्रतिप्रतिष्ठायाः.

"अग्निं ते वसुमन्तम्" इति सूक्तस्य पिष्टरात्रीसमर्चने कर्मणि शर्कराप्रक्षेपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अत्र पूर्वसूक्ते प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षिका वसुमदग्न्यादिदेवताः[1] तत्तद्दिगवस्थिताः[2] [सत्यः शत्रुसकाशाद् रक्षन्तु इति प्रतिपाद्यते । अत्र तु तासु देवतासु तत्तद्दिश आगच्छन्तः] स्वद्वेषिणः अनिष्टकारिणो नाशार्थं प्रविशन्तु इति प्रतिपाद्यते इत्येतावान् विशेषः ॥ अत्रापि दश पर्यायाः । सर्वेपि अर्धर्चाः ॥

प्रथमपर्यायद्वयम् एवम् आम्नायते ॥

अ॒ग्निं ते वसु॑वन्तमृच्छन्तु ।
ये मा॑घा॒यवः॒ प्राच्या॑ दि॒शो॒ऽभि॒दासा॑त् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ते[2] । वसु॑ऽवन्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।
ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । प्राच्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ १ ॥

वा॒युं ते॒ऽ[3]न्तरि॑क्षवन्तमृच्छन्तु ।
ये मा॑घा॒यव॑ ए॒तस्या॑ दि॒शो॒ऽभि॒दासा॑त् ॥ २ ॥

वा॒युम् । ते[3] । अ॒न्तरि॑क्षऽवन्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।
ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ २ ॥

अघायवः अघं हिंसालक्षणं पापं परस्येच्छन्तः । ⌛अघशब्दात् "छन्दसि परेच्छायामपि" इति क्यच् । "अश्वाघस्यात्" इति आत्वम् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः⌛ । जिघांसवो ये शत्रवः प्राच्याः पूर्वस्या दिश आगत्य मा मां रात्रीसमर्चनकारिणं माम् अभिदासात् अभितः सर्वतो दासयेयुः उपक्षपयेयुः[3] हिंस्युः । ⌛दसु उपक्षये । अ-

१ B^h D R S^m Cs दि॒शो॒ऽभि॒॰. We with A C K K^m V Dc. The same is true of the subsequent verses. २ P ते॒ ।. We with P^2 J. ३ C ते॒ऽन्तरि॑क्ष॰. D R S^m Cs तेँ॒ऽन्तरि॑क्ष॰. Dc तेँ॒ऽन्तरि॑क्ष॰ changed to तेँ॒न्तरि॑क्ष॰. P J ते॒ ।. P^2 ते । changed to ते॒ ।. We with C.

1 S' ॰दग्न्यादीर्देवताः. 2 S' तत्रदिगवस्थिताः. 3 S' उपयेयुः for उपक्षपयेयुः.

स्माण्ण्यन्ताद् अभिपूर्वात् पञ्चमलकारे "तिङां तिङो भवन्ति" इति झेस्तिबादेशः । "इतश्च लोपः°" इति इकारलोपः । "लेटोडाटौ" इति आडागमः । "छन्दस्युभयथा" इति तिप आर्धधातुकत्वेन "णेरनिटि" इति णिलोपः । प्रत्ययलक्षणपरिभाषया "अत उपधायाः" इति वृद्धिः ⌛ । ते अभिदासकाः शत्रवो वसुमन्तम् वसुभिर्देवैस्तद्वन्तम् अग्निम् ऋच्छन्तु मरणार्थं प्राप्नुवन्तु । ⌛ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । अस्मात् लोट् ⌛ ॥ एवम् उत्तरे नव पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अन्तरिक्षवन्तम् अन्तरिक्षम् अधिष्ठेयत्वेन यस्यास्ति तं वायुं ते अघायवः शत्रवः ऋच्छन्तु प्रलयार्थं प्राप्नुवन्तु ये अघायवः शत्रवः एतस्याः प्राच्या दिशः सकाशाद् आगत्य [मा] माम् अभिदासात् अभिदासयेयुः हिंस्युः ॥

तृतीयचतुर्थपर्यायमन्त्रौ ॥

सोमं ते रुद्रवन्तमृच्छन्तु ।
ये माघायवो दक्षिणाया दिशोऽभिदासात् ॥ ३ ॥

सोमम् । ते । रुद्रऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।
ये । मा । अघऽयवः । दक्षिणायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ३ ॥

वरुणं त आदित्यवन्तमृच्छन्तु ।
ये माघायव एतस्या दिशोऽभिदासात् ॥ ४ ॥

वरुणम् । ते । आदित्यऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।
ये । मा । अघऽयवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ४ ॥

ते हिंसकाः शत्रवो रुद्रवन्तम् रुद्रैर्देवैस्तद्वन्तं सोमं देवम् ऋच्छन्तु नाशार्थं गच्छन्तु ॥ आदित्यवन्तम् आदित्यैरदितिपुत्रैः आदित्यसंज्ञकैर्वा देवैस्तद्वन्तं वरुणम् अरिष्टनिवारकं देवं ते शातयितारो रिपवः ऋच्छन्तु । एतस्या दक्षिणाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववत् ॥

पञ्चमषष्ठमन्त्रपाठस्तु ॥

सूर्यं ते द्यावापृथिवीवन्तमृच्छन्तु ।

---

1 S′ om. °मन्त्र°.

ये मा॑घा॒यवः॑ प्र॒तीच्या॑ दि॒शो॒॑भि॒दासा॑त् ॥ ५ ॥

सूर्य॑म् । ते॒ । द्यावा॑पृथि॒वीऽव॑न्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।

ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । प्र॒तीच्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ ५ ॥

अ॒पस्त ओष॑धीमतीर्ऋच्छन्तु ।

ये मा॑घा॒यव॑ ए॒तस्या॑ दि॒शो॒॑भि॒दासा॑त् ॥ ६ ॥

अ॒पः । ते॒ । ओष॑धीऽमतीः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।

ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवीवन्तम् द्यावापृथिव्यौ यस्य प्रकाश्यत्वेन स्तः । इति मतुप् । "छन्दसीरः" इति तस्य वत्वम् ॥ ओषधीमतीरपः उदकानि । कर्म । एतस्याः प्रतीच्या दिशः ॥ शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

सप्तमाष्टमपर्यायमन्त्रपाठस्तु ॥

वि॒श्वक॑र्माणं॒ ते स॑प्तऋ॒षिव॑न्तमृच्छन्तु ।

ये मा॑घा॒यव॒ उदी॑च्या दि॒शो॒॑भि॒दासा॑त् ॥ ७ ॥

वि॒श्वऽक॑र्माणम् । ते॒ । स॒प्त॒ऋ॒षिऽव॑न्तम्[1] । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।

ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । उदी॑च्याः । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ ७ ॥

इन्द्रं॑ ते म॒रुत्व॑न्तमृच्छन्तु ।

ये मा॑घा॒यव॑ ए॒तस्या॑ दि॒शो॒॑भि॒दासा॑त् ॥ ८ ॥

इन्द्र॑म् । ते॒ । म॒रुत्ऽव॑न्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ ।

ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑त् ॥ ८ ॥

सप्तऋषिवन्तम् सप्तसंख्याका ऋषयः सृज्यत्वेन यस्य सन्ति । इति मतुप् । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । "छन्दसीरः" इति मतुपो वत्वम् ॥ मरुत्वन्तम् मरुद्भिस्तद्वन्तम् इन्द्रम् । एतस्या उदीच्या दिशः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥

[1] P P̊ स॒प्त॒ऋ॒षि॰. We with J.

नवमदशमपर्यायौ एवम् आम्नायेते ॥

प्रजापतिं ते प्रजननवन्तमृच्छन्तु ।
ये माघायवो ध्रुवाया दिशोऽभिदासात् ॥ ९ ॥

प्रजाऽपतिम् । ते[१] । प्रजननऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।
ये । मा । अघऽयवः । ध्रुवायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ९ ॥

बृहस्पतिं ते विश्वदेववन्तमृच्छन्तु ।
ये माघायव ऊर्ध्वाया दिशोऽभिदासात् ॥ १० ॥

बृहस्पतिम् । ते । विश्वदेवऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।
ये । मा । अघऽयवः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ १० ॥

प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं वस्तु । यद्वा प्रजननम् इति पुंव्यञ्जनम् उच्यते । स्त्रीपुंससृष्टेस्तन्निमित्तकत्वात् ॥ विश्वदेववन्तम् विश्वैर्देवैस्तद्वन्तम् । ⌛"मादुपधायाः॰" इति मतुपो वत्वम् ⌛ । बृहस्पतिम् बृहतां महतां देवानां पतिं देवम् ॥ शिष्टम् अविशिष्टम्[1] ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

"मित्रः पृथिव्योदक्रामत्" इति सूक्तेन पुरोहितो रात्रौ राजानं शय्यागृहं प्रवेशयेत् । परिशिष्टं तु पूर्वमेव उदाहृतम् । राज्ञो नूतननगरप्रवेशनकर्मणि च विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

मित्रः पृथिव्योदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ १ ॥

मित्रः । पृथिव्या । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म ।
च । यच्छतु ॥ १ ॥

---

१ P ते । We with [2]P J.

---

1 S′ अवशिष्टम्.

मित्रः । मित्रशब्देन अग्निरुच्यते । पृथिव्याः[1] साहचर्यात् पृथिवीस्थानत्वाद् अग्नेः "सूर्यो दिवोदक्रामत्" इति सूर्यस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । मित्रः अग्निः मीयमानत्वाद्[2] आहवनीयादिस्वरूपेण प्रणीयमानत्वात् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । अस्माद् औणादिकः क्त्रन् प्रत्ययः । कित्त्वाद् गुणाभावः । पृथिव्या स्वनिवासस्थानभूतेन पृथिवीलोकेन सह उदक्रामत् उत्क्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पृथिवीलोकाभिमानिना अग्निना रक्षितां[3] पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रसिद्धां नगरीं वा वः युष्मान् राज्ञः । पूजायां बहुवचनम् पुत्रमित्रामात्यावरोधस्त्रीविवक्षया वा बहुवचनम् । पुत्रयोषित्सहितान् युष्मान् प्र णयामि प्रकर्षेण नयामि प्रापयामि । ततः तां पुरम् आ विशत अभिमुखं प्रविशत प्रवेशोन्मुखा भवत । अनन्तरं तां पुरं प्र विशत अन्तःप्रविष्टा भवत । शय्यास्थाने स्त्रीयसौधे वा निविष्टा भवतेति वा । सा पूः शय्यागृहलक्षणा पुरी वा वः युष्मभ्यं प्रविष्टेभ्यः शर्म सुखं वर्म कवचं पराभेद्यत्वलक्षणम् आवरणं वा यच्छतु प्रयच्छतु । दाणो यच्छादेशः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । एवम् उत्तरे दश पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते[4] । यथा अग्निः स्वाधिष्ठिते पृथिवीलोके सर्वोत्तरो वर्तते एवं त्वमपि इदं नगरम् अधिष्ठाय सर्वातिशायी वर्तस्वेति विवक्षितम् । [यथा] पृथिव्या सह अग्निरुत्क्रान्तवान् इत्युक्तः एवम् उत्तरयोर्वायुसूर्यमन्त्रयोस्तात्पर्यार्थ[5] उन्नेयः ॥

अथ द्वितीया ॥

वा॒युर॒न्तरि॑क्षे॒णोद॑क्राम॒त् तां पुरं॒ प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म॑ च॒ वर्म॑ च यच्छतु ॥ २ ॥

वा॒युः । अ॒न्तरि॑क्षेण । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः ।
ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म॑ । च॒ । व॒र्म॑ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ २ ॥

1 S′ पृथिव्या for पृथिव्याः. 2 S′ मीयत्वात् for मीयमानत्वात्. 3 S′ has रक्षितां तां.
4 S′ वक्ष्यंते. 5 S′ °स्तात्पर्या उन्नेयः.

वायुः वातो मातरिश्वा अन्तरिक्षेण अन्तरा क्षान्तेन स्वीयेन मध्यमलोकेन सह उदक्रामत् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

सूर्यो॑ दि॒वोद॑क्राम॒त् तां पु॒रं॒ प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म॑ च॒ वर्म॑ च यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः॑ । दि॒वा । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पु॒र॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः ।
ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म॑ । च॒ । वर्म॑ । च॒ । य॒च्छ॒तु ॥ ३ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः दिवा स्वनिवासस्थानेन द्युलोकेन सह । उदक्रामत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

च॒न्द्रमा॒ नक्ष॑त्रै॒रुद॑क्राम॒त् तां पु॒रं॒ प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म॑ च॒ वर्म॑ च यच्छतु ॥ ४ ॥

च॒न्द्रमाः॑ । नक्ष॑त्रैः । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पु॒र॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः ।
ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म॑ । च॒ । वर्म॑ । च॒ । य॒च्छ॒तु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सर्वस्य लोकस्य आह्लादको हिमांशुः नक्षत्रैः । न क्षीयन्त इति नक्षत्राणि तारकाः । "नभ्राण्नपात्" इत्यादिना नक्षत्रशब्दो निपातितः । स्वोपभोग्यैरश्विन्यादिनक्षत्रैः सह नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रमाः स्वपरिवारभूतैस्तैरेव सहितो यां पुरं रक्षितुम् उत्क्रान्तवान् तां पुरम् । युष्मान् प्रापयामीत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

सोम॒ ओष॑धीभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पु॒रं॒ प्र ण॑यामि वः ।

तामा विंशत तां प्र विंशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः। ओषधीभिः। उत्। अक्रामत्। ताम्। पुरम्। प्र। नयामि। वः। ताम्। आ। विशत। ताम्। प्र। विशत। सा। वः। शर्म। च। वर्म। च। यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः ओषधीनां रसप्रदानेन पोषको देवः ओषधीभिः ओषः पाको धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः। उपलक्षणम् एतत् तरुगुल्मादीनाम्। तैः स्वपोष्यैः सहितः। उदक्रामत् इत्यादि गतम्। युष्माभिः प्रविश्यमाने पुरे ओषध्यादिसमृद्धिर्भवत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

यज्ञो दक्षिणाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः।
तामा विंशत तां प्र विंशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः। दक्षिणाभिः। उत्। अक्रामत्। ताम्। पुरम्। प्र। नयामि। वः। ताम्। आ। विशत। ताम्। प्र। विशत। सा। वः। शर्म। च। वर्म। च। यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रकृतिविकृत्यात्मकः सर्वः क्रतुः दक्षिणाभिः विहिताभिर्यथोक्ताभिर्दक्षिणाभिः सह उत्क्रान्तवान्। यां पुरं रक्षितुम् इति। अत्र बहुदक्षिणाका यज्ञाः समृद्धा भवन्त्वित्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

समुद्रो नदीभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः।
तामा विंशत तां प्र विंशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ७ ॥

समुद्रः। नदीभिः। उत्। अक्रामत्। ताम्। पुरम्। प्र। नयामि। वः। ताम्। आ। विशत। ताम्। प्र। विशत। सा। वः। शर्म। च। वर्म। च। यच्छतु ॥ ७ ॥

नदीभिः नदनशीलाभिरापगाभिः समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप

इति अम्बुराशिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि गतम् । रक्षोहननार्थं[1] नदीसहितसमुद्रोत्क्रान्त्या दापत्यधर्मविशिष्टाः प्रजा अत्र संपद्यन्ताम् इति विवक्ष्यते ॥

अष्टमी ॥

ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ८ ॥
ब्रह्म । ब्रह्मचारिऽभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्म साङ्गो वेदः ब्रह्मचारिभिः ब्रह्मणि वेदे वेदविहिते यज्ञादिकर्मणि चरितुं वर्तितुं शीलं येषां ते तैः सह उदक्रामत् । अनेन श्रौतस्मार्तकर्मनिष्णाताः साङ्गवेदाध्यायिनः अनूचाना ब्राह्मणा बहवः समृध्यन्ताम् इति विवक्ष्यते[2] । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

इन्द्रो वीर्येणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ९ ॥
इन्द्रः । वीर्येण । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः समस्तदेवाधिपतिः वीर्येण वीरकर्मणा स्वीयेन बाहुशौर्येण सेनालक्षणेन बलेन वा सह उद् अक्रामत् । इन्द्रो यथा स्ववीर्येण सर्वान् शत्रून् जितवान् एवम् अस्मिन् पुरे वर्तमानस्त्वमपि सर्वातिशायी सर्ववैरिक्षयी[3] भूया इत्यर्थः ॥

1 S′ रक्षोहणार्थं. 2 S′ विवक्ष्यंते. 3 S′ सर्वविवक्षयी°.

दशमी ॥

देवा अमृतेनोदक्रामंस्तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥१०॥

देवाः । अमृतेन । उत् । अक्रामन् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च ।
वर्म । च । यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः द्योतनशीला अमरा अमृतेन अमरणसाधनेन सुधारसेन सह उदक्रामन्[1] । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि गतम् । अत्रत्याः प्रजा निर्भीका[2] दीर्घायुषश्च भवन्तु इत्यर्थं विवक्षितुं रक्षणार्थम् अमृतेन सह देवा उत्क्रान्तवन्त इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

प्रजापतिः प्रजाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजाऽपतिः । प्रऽजाभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म ।
च । यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजानां पतिर्देवः प्रजाभिः प्रकर्षेण बहुत्वेन[3] जायमानाभिर्मनुष्यादिकाभिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । उत्तरोत्तरं प्रभविष्णुप्रजा[4]भूयिष्ठत्वम् अत्र नगरे भूयाद् इत्याशासितुम् इदं वचनम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

---

१ A B[h] C K D S[m] V Dc अमृतेणो. We with K K[m] Cs. २ P[2] अक्रामत् ।. P अक्रमत् ।. J अक्रामन् । changed to अक्रामत् ।.

---

1 S′ उदक्रामत्, though in its text it reads उदक्रामन् तां &c. 2 S′ निराभेका. 3 S′ बहुभिः सत्वेन. 4 S′ °प्रजाः.

"अप न्यधुः पौरुषेयम्" इति सूक्तेन युद्धोद्यतं राजानं कवचेन पुरोहितः संनह्येत ॥

तत्र प्रथमा ॥

अप॒ न्य॑धुः पौरु॑षेयं व॒धं यमि॑न्द्रा॒ग्नी धा॒ता स॑वि॒ता बृह॒स्पतिः॑ ।
सोमो॒ राजा॒ वरु॑णो अ॒श्विना॑ य॒मः पू॒षास्मान् परि॑ पातु मृ॒त्योः ॥ १ ॥

अप॑ । न्य॑धुः[2] । पौरु॑षेयम् । व॒धम् । यम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । धा॒ता । स॒वि॒ता । बृह॒स्पतिः॑ ।
सोमः॑ । राजा॑ । वरु॑णः । अ॒श्विना॑ । य॒मः । पू॒षा । अ॒स्मान् । परि॑ । पा॒तु । मृ॒त्योः ॥ १ ॥

पौरुषेयम् पुरुषैः शातयितृभिरिरिभिः कृतम् । "पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्" इति ढञ् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् । तं यं वधम् वधसाधनम् । "हनश्च वधः" इति हन्तेरप् प्रत्ययः । वधश्चादेश आद्युदात्तः । अप न्यधुः अपाञ्चम् अपगूढं न्यधुः निहितवन्तः । वलगलक्षणं शस्त्रास्त्रादिरूपं वा हननसाधनं मायया परेषाम् अप्रकाशं हननसाधनम् अस्मान् हिंसितुम् अस्मदभिमुखं प्रेरितवन्त इत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद् उत्तरवाक्ये तच्छब्दाध्याहारः । तस्माद् अप्रकाशात् शत्रुभिः प्रहिताद् मृत्योः मृत्युसाधनाद् मृत्युरूपाद् वा वधाद् अस्मान् कवचधारिणः अस्मदीयान् राज्ञो वा इन्द्राग्न्यादयो देवताः परि पातु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । परितः सर्वतः पान्तु रक्षन्तु । "भीत्रार्थानाम्°" इति मृत्योरित्यत्र अपादानत्वात् पञ्चमी ॥

द्वितीया ॥

यानि॑ च॒का॒र॒ भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ प्र॒जाप॑तिर्मा॒त॒रिश्वा॑ प्र॒जाभ्यः॑ ।
प्र॒दिशो॒ यानि॑ वस॒ते दिश॑श्च॒ तानि॑ मे॒ वर्मा॑णि बहु॒लानि॑ सन्तु ॥ २ ॥

---

१ So A B^h C D K^m R S^m V Cs Dc. २ So P P^2 J and not नि॒ऽअधुः ।

यानि । चकार । भुवनस्य । यः । पतिः । प्रजाऽपतिः । मातरिश्वा । प्रऽजाभ्यः ।
प्रऽदिशः । यानि । वसते । दिशः । च । तानि । मे । वर्माणि । बहुलानि । सन्तु ॥ २ ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पतिः पालको यः प्रजापतिरस्ति स यानि वर्माणि कवचानि चकार । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रकर्षेण जायमानाभ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तद्रक्षणार्थं मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः सूत्रात्मा । प्रजापतेर्विशेषणम् एतत् । तथा प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादिमहादिशः दिशः अवान्तरदिशश्च यानि वर्माणि वसते आच्छादयन्ति स्वरक्षणार्थम्[1] । वस आच्छादने । आदादिकोऽनुदात्तेत् । तानि प्रजापतिना प्रजारक्षणार्थं निर्मितानि दिग्भिश्च स्वरक्षणार्थं वसितानि वर्माणि कवचानि मे मम युयुत्सोः बहुलानि प्रभूतानि [सन्तु] भवन्तु ॥ यदायदापेक्षते तदा लाभाय बहुलानीत्युक्तम् । अथ वा स्वस्य परिवाराणां च अपेक्षया बहुलानीति । यस्य यद् अपेक्षितं तस्य तद् भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यत् ते तनूष्वनंह्यन्त देवा द्युराजयो देहिनः ।
इन्द्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान् पातु विश्वतः ॥ ३ ॥

यत् । ते । तनूषु । अनह्यन्त । देवाः । द्युऽराजयः । देहिनः ।
इन्द्रः । यत् । चक्रे । वर्म । तत् । अस्मान् । पातु । विश्वतः ॥ ३ ॥

१ P̊ J वसते ।. We with P. २ A B̊ C D K̊ S̊ R V Cs Dc यत्तेतनूष्वनंह्यन्तदेवाधिराजयोधेहिनः. We with Sâyaṇa, the accents being ours. ३ J P ते ।. We with P̊. ४ P P̊ J देवा । अधिऽराज । यः । धेहि । नः ।. We with Sâyaṇa, the accents being ours. ५ P P̊ J सर्वतः. We with Sâyaṇa and our Saṁhitâ which is based on A B̊ C D K̊ R S̊ (Cs सर्वतः).

[1] S′ स्वलक्षणार्थम्.

द्युराजयः दिवि द्युलोके राजमाना देहिनः शरीरिणः । कवचधारणं देहस्यैवेति देहिनो देवा इत्युक्तम् । ते प्रसिद्धा देवाः तनूषु स्वशरीरेषु यद् वर्म अनह्यन्त धृतवन्तः । ⧗णह बन्धने । दैवादिकः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्⧗ । असुरयुद्धे स्वदेहरक्षणार्थं प्रतिमुक्तवन्तः । इन्द्रश्च यद् वर्म कवचं चक्रे शत्रुविजयार्थम् । ⧗करोतेः पूर्ववद् आत्मनेपदम्⧗ । तत् कवचं देवैरिन्द्रेण च स्वशरीरे धारितम् इदं कवचम् अस्मान् युद्धोद्यतान् विश्वतः सर्वतः परकृतप्रहारेभ्यः पातु रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः ।
वर्म मे विश्वे देवाः क्रन्[1] मा मा प्रापत् प्रतीचिका[2] ॥ ४ ॥

वर्म । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्म । अहः । वर्म । सूर्यः ।
वर्म । मे । विश्वे । देवाः । क्रन्[1] । मा । मा । प्र । आपत् । प्रतीचिका[3] ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम वर्म कवचं कुरुताम् । अग्निश्च वर्म करोतु । सूर्यश्च विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयश्च मे मम युयुत्सोर्मदीयस्य वा राज्ञः वर्म कवचं क्रन् कुर्वन्तु । ⧗करोतेश्छान्दसे लुङि "मन्त्रे घस°" इति च्लेर्लुक् । झेः सार्वधातुकस्य ङित्त्वाद् गुणप्रतिषेधे यण् आदेशः । "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इति अडभावः⧗ । किं च प्रतीचिका प्रत्यगञ्चना प्रतीची । ⧗अज्ञातार्थे कप्रत्ययः । "केऽणः" इति ह्रस्वत्वम्⧗ । शत्रुसेना अज्ञातप्रतिकूलाञ्चना सती [मा] मां कवचधारिणं युद्धोद्यतं मो मैव प्रापत् प्राप्नोतु । ⧗आप्नोतेर्माङि लुङि ऌदित्वाद् अङ्⧗ । कवचधारिणो ममाग्रतः श-

१ A B^h C D K K^m R देवाः क्रन्. P P^2 J क्रन्।. We with S^m Cs Dc. २ B^h D S^m प्रतीचिका. Dc प्रतीच्चिका changed to प्रतीच्चिका. We with C K K^m R V Cs. ३ J प्रतीच्चिका।. We with P P^2.

1 S′ कवचधारिणं देहस्ये°. 2 S′ शर्म for कवचं. 3 S′ Sâyaṇa's text too वर्माग्निर्वर्म and not वर्माहर्वर्म.

त्रुसेना प्रकाशैव आयातु । देवानुगृहीतकवचधारणेन इन्नामपि तां परसेनां हन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

एकादशं सूक्तम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र "गायत्र्युष्णिक्" इति प्रथमसूक्तस्य "गायत्रीं[1] छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयुञ्जीत" इति [न° क° १७] विहितायां गायत्र्याख्यांयां[2] महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "छन्दोगणः [२२] गायत्र्याम् समासः[3] [२२, २३] आङ्गिरस्याम्" इति [न° क° १८.] ॥

तत्सूक्तपाठस्तु ॥

गा॒य॒त्र्यु॑[१]ष्णिग॑नुष्टुब् बृ॑ह॒ती प॒ङ्क्तिस्त्रि॒ष्टुब् जग॑त्यै ॥ १ ॥

गा॒य॒त्री । उ॒ष्णिक् । अ॒नु॒ऽस्तुप् । बृ॒ह॒ती । प॒ङ्क्तिः । त्रि॒ऽस्तुप् । जग॑त्यै[२] ॥ १ ॥

"सप्तसु च्छन्दः[4]स्वृचः कल्पयित्वा गायत्र्यादि गायत्र्यै स्वाहा इत्येवं यथाछन्दः" इति[5] तत्रैव नक्षत्रकल्पे मन्त्राणाम् ऊहनप्रकारस्य[6] दर्शितत्वाद् गायत्र्यै स्वाहा उष्णिहे स्वाहा अनुष्टुभे स्वाहा बृहत्यै स्वाहा पङ्क्त्यै स्वाहा त्रिष्टुभे स्वाहा जगत्यै स्वाहा इत्येवम् अस्मिन् सूक्ते सप्त मन्त्रा भवन्ति । सर्वे मन्त्राः स्पष्टार्थाः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

---

१ C गा॒य॒त्र्यु॒३°. R Cs गा॒य॒त्र्यू॒३°. K K^m B^h D V गा॒य॒त्र्यु॒°, none having any kampa. २ P^2 जग॑ती ।. We with P J.

---

1 S′ गायत्री. 2 S′ गायत्र्याख्यां महा°. 3 S′ समासमाङ्गि° for समासः आङ्गि°. 4 S′ छंदस्तितः for च्छन्दःस्वृचः. 5 S′ इव for इति. 6 S′ Sâyaṇa's text very correctly reads गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यै so as to form the whole line only one word. This reading is doubtless proved to be the correct original reading by the MSS. having जगत्यै instead of जगती. The MSS. make the words separate and then necessarily accent them but make the line quite unintelligible thereby. None of our MSS. have °पङ्क्तित्रिष्टु°.

“आङ्गिरसानामाद्यैः” इत्यादिसूक्तद्वयस्य “आङ्गिरसीं संपत्कामस्य अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” [न° क° १७.] इति विहितायाम् आङ्गिरस्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “समासः[1] [१९.२२,२३] आङ्गिरस्याम् इन्द्र जुषस्व [२.५] इत्यैन्द्र्याम्[2]” इति [न° क° १८.] ॥ अत्र समासशब्देन एतत् सूक्तद्वयम् उच्यते ॥

तत्र “आङ्गिरसानामाद्यैः” इति सूक्तम् एवमाम्नायते ॥

आङ्गिरसानामाद्यैः पञ्चानुवाकैः स्वाहा ॥ १ ॥

आङ्गिरसानाम् । आद्यैः । पञ्च । अनुऽवाकैः । स्वाहा ॥ १ ॥

षष्ठाय स्वाहा ॥ २ ॥
षष्ठाय । स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तमाष्टमाभ्यां स्वाहा ॥ ३ ॥
सप्तमऽअष्टमाभ्याम् । स्वाहा ॥ ३ ॥

नीलनखेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥
नीलऽनखेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

हरितेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥
हरितेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

क्षुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥
क्षुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्यायिकेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥
पर्यायिकेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

प्रथमेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥
प्रथमेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वितीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥
द्वितीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

तृतीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥१०॥
तृतीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥१०॥

उपोत्तमेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥
उपऽउत्तमेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

उत्तमेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥
उत्ऽतमेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥

उत्तरेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥
उत्ऽतरेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥
ऋषिऽभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

शिखिभ्यः[१] स्वाहा ॥ १५ ॥
शिखिऽभ्यः[२] । स्वाहा ॥ १५ ॥

---

१ A B[h] C S[m] शिषिभ्यः. Dc शिषि° changed to शिखि°. We with D K K[m] R V Cs. २ J शिषिऽभ्यः ।. We with P P[2].

---

1 S′ समासा for समासः. 2 S′ °इत्यैन्द्रिया° for इत्यैन्द्या°.

गणेभ्यः स्वाहा ॥ १६ ॥
गणेभ्यः । स्वाहा ॥ १६ ॥

महागणेभ्यः स्वाहा ॥ १७ ॥
महाऽगणेभ्यः । स्वाहा ॥ १७ ॥

सर्वेभ्योङ्गिरोभ्यो विदगणेभ्यः स्वाहा ॥ १८ ॥
सर्वेभ्यः । अङ्गिरःऽभ्यः । विदुऽगणेभ्यः । स्वाहा ॥ १८ ॥

पृथक्सहस्राभ्यां स्वाहा ॥ १९ ॥
पृथक्ऽसहस्राभ्याम् । स्वाहा ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा ॥ २० ॥
ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान ।
भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ २१ ॥

ब्रह्मऽज्येष्ठा । सम्ऽभृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् । आ । ततान ।
भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः । उत । जज्ञे । तेन । अर्हति । ब्रह्मणा । स्पर्धितुम् । कः ॥ २१ ॥

अत्र विंशतिकाण्डात्मिकायाम् अस्यां शाखायां विद्यमानानुवाकसूक्तगणविशेषादिसंज्ञारूपैः शब्दैः अनुवाकादिद्रष्टार एतन्नामान ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । नीलनखादिसूक्तविशेषाणां प्रसिद्धत्वात् तानि विशेषतो न प्रदर्शितानि । "ब्रह्मणे स्वाहा" इति ब्रह्मशब्देन विंशतिकाण्डात्मकवेदवाचकेन तस्य द्रष्टा ब्रह्माख्य ऋषिः प्रतिपाद्यते । अन्यत् सर्वं निगदव्याख्यातम् ॥ अन्त्ययर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभावकत्वं प्रतिपाद्यते । वीर्याणि वीरकर्माणि ब्रह्मज्येष्ठा ब्रह्मज्येष्ठानि ब्रह्मा पूर्वोक्तो

१ B[h] C D R Cs °ज्येष्ठा. We with K K[m] V Dc. २ So all our authorities, and even Sâyaṇa's text, though the latter has प्रथमोथ in the next hymn. ३ P J ब्रह्म । ज्येष्ठा ।. P[2] ब्रह्म । ज्येष्ठा ।. ४ P ज्येष्ठम् ।. We with P[2] J. ५ P P[2] J प्रथमा ।. We with Sâyaṇa. ६ P जज्ञे ।. We with P[2] J. ७ P P[2] J स्पर्धि । तुंकः ।. There can be little doubt this mantra has undergone considerable corruption. Corrected thoroughly it ought to read thus: ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठो दिवमा ततान । भूतानां ब्रह्मा प्रथमोथ जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ।. Sâyaṇa's commentary ignores the different genders and different accents which ब्रह्मन् exhibits in the text and says nothing upon प्रथमोत (read also by *his* text) in which उत forms a very irregular *sandhi* with its neighbour.

ज्येष्ठः प्रशस्यतमो येषां तानि । ⧗ शेर्लुक् ⧗ । यद्वा ज्येष्ठेन ब्रह्मणा । ⧗ एकत्र विभक्तेर्लुक् । अपरत्र तृतीयाया इनादेशाभावः ⧗ । संभृता संभृतानि । सर्वस्माद् अयमेव वीर्यवान् इत्यर्थः । अग्रे सृष्ट्यादौ ज्येष्ठं ब्रह्म दिवम् द्युलोकम् आ ततान विस्तारितवान् । तथा ब्रह्मा भूतानां सृज्यमानानां प्रथमः[1] पूर्वभावी जज्ञे उत्पन्नः । तेन कारणेन ब्रह्मणा स्पर्धितुम् स्पर्धां कर्तुं कः अन्यो देवो मनुष्यो वा अर्हति समर्थो भवति । अधिकतरवीर्यवत्त्वात् सर्वोत्कृष्टस्थाननिवासित्वात् सर्वेषाम् आदिभूतत्वाच्च ब्रह्मणः समानो नास्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः" इति सूक्तस्य समाससंज्ञकस्य आङ्गिरस्यां महाशान्तौ विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत् सूक्तम् एवम् आम्नायते ॥

आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

आथर्वणानाम् । चतुःऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १ ॥

पञ्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥	पञ्चऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ २ ॥
षळृचेभ्यः[१] स्वाहा ॥ ३ ॥	षट्ऽऋचेभ्यः[२] । स्वाहा ॥ ३ ॥
सप्तर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥	सप्तऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥
अष्टर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥	अष्टऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥
नवर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥	नवऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥
दशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥	दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥
एकादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥	एकादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥
द्वादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥	द्वादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

१ A B^h C D K K^m R S^m Dc Cs षड्र्चेभ्यः. We with J and Sâyaṇa. २ P P^2 षड्ऽऋ°. We with J.

1 So S′, a neuter subject with a masculine predicate.

त्रयोदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥
चतुर्दशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥
पञ्चदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥
षोडशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥
सप्तदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥
अष्टादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥
एकोनविंश[1]तिः स्वाहा ॥ १६ ॥
विंश[2]तिः स्वाहा ॥ १७ ॥
महत्का[3]ण्डाय स्वाहा ॥ १८ ॥
तृचेभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥ ॥
एकर्चेभ्यः स्वाहा ॥ २० ॥
क्षुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ २१ ॥
एकानृचेभ्यः स्वाहा ॥ २२ ॥
रोहितेभ्यः स्वाहा ॥ २३ ॥
सूर्याभ्यां स्वाहा ॥ २४ ॥
व्रात्याभ्यां स्वाहा ॥ २५ ॥
प्राजापत्याभ्यां स्वाहा ॥ २६ ॥
विषासह्यै स्वाहा ॥ २७ ॥
मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥
ब्र[4]ह्मणे स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रयोदशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥
चतुर्दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥
पञ्चदशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥
षोडशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥
सप्तदशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥
अष्टादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥
एकोनविंशतिः । स्वाहा ॥ १६ ॥
विंश[2]तिः । स्वाहा ॥ १७ ॥
मह[3]त्ऽकाण्डाय । स्वाहा ॥ १८ ॥
तृचेभ्यः । स्वाहा ॥ १९ ॥
एकऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ २० ॥
क्षुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ २१ ॥
एकऽअनृचेभ्यः । स्वाहा ॥ २२ ॥
रोहितेभ्यः । स्वाहा ॥ २३ ॥
सूर्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २४ ॥
व्रात्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २५ ॥
प्राजाऽपत्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २६ ॥
विऽससह्यै । स्वाहा ॥ २७ ॥
मङ्गलिकेभ्यः । स्वाहा ॥ २८ ॥
ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २९ ॥

---

१ Dc °विंशति changed to °विंशति. Cs $\overset{m}{S}$ °विंशति. D °विंशति. K V follow Sâyaṇa and recite °विंशत्यै. C R °विंशतिः. P J °विंशतिः ।. $\overset{2}{P}$ °विंशतिः ।. We with A $\overset{h}{B}$ $\overset{m}{K}$ V. २ J विंशतिः ।. D Dc विंशति. A $\overset{h}{B}$ R विंशतिः. K V follow Sâyaṇa, and recite विंशत्यै. We with C $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Cs P $\overset{2}{P}$. ३ So all our MSS. and Vaidikas. ४ A C R ब्रह्मणे. We with $\overset{h}{B}$ D K $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Dc Cs.

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान ।
भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ ३० ॥

ब्रह्मऽज्येष्ठा । समऽभृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् । आ । ततान ।
भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः । उत । जज्ञे । तेन । अर्हति । ब्रह्मणा । स्पर्धितुम् । कः ॥ ३० ॥

अत्र चतुर्ऋचादिदशर्चान्तैः[1] शब्दैस्तृचाद्येकर्चान्तैः शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका[2] अथर्वाख्या ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । एकादशादिविंशत्यन्तैः शब्दैराथर्वणा आर्षेयाः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च गोपथब्राह्मणे समाम्नायते । "तम् अ- "थर्वाणम् ऋषिम् अभ्यश्राम्यत् । अभ्यतपत् । समतपत्[3] । तस्माच्छ्रान्तात् "तप्तात् संतप्ताद् दशतयान् अथर्वण ऋषीन् निरमिमीत । एकर्चान् द्वृ[4]- "चांस्तृचांश्चतुर्ऋचान्[5] पञ्चर्चान् षडृचान् सप्तर्चान् [अष्टर्चान्] नवर्चान् "दशर्चान् इति । दशतयान् आथर्वणान् आर्षेयान् निरमिमीत । ए- "कादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशान् "[अष्टादशान्] नवदशान् विंशान् इति[6]" इति [गो॰ १.५] । "महा- काण्डाय" इति शब्देन विंशतिकाण्डात्मककृत्स्नवेदवाचिना तद्द्रष्टैवैतन्नामा[7] ऋषिरभिधीयते । "क्षुद्रेभ्यः" इति यजुर्मन्त्रवाचिना[8] "पर्यायिकेभ्यः[9]" इति पर्यायसूक्तवाचिना[10] "एकानृचेभ्यः" इति अर्धर्चवाचकेन रोहितादिकाण्ड- वाचकैः शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका ऋषयोभिधीयन्ते । अत्र रोहितादिप्रतिपाद-

१ Here Sâyaṇa's text reads प्रथमोथ though in the previous hymn it has प्रथमोत.
२ See the last mantra of the last hymn and notes thereon.

1 S′ om. °दशर्चान्तैः. 2 S′ तत्संज्ञका for तत्तत्संज्ञका. 3 S′ om. समतपत्. 4 None of our Saṁhitâ- or pada MSS. or our Vaidikas read द्व्यृचेभ्यः स्वाहा. Sâyaṇa's text *has* the words between तृचेभ्यः स्वाहा and एकर्चेभ्यः स्वाहा. 5 S′ om. °श्चतुर्ऋचा° and merely reads °स्तृचान्पंचर्चान्. We with the *Gopatha-Brâhmaṇa*. 6 S′ om. इति. 7 S′ °वाचनातद्द्रष्ट्व्येष्टयैतन्नामा. 8 S′ °वाचना पर्या° for °वाचिना पर्या°. 9 S′ None of our Saṁhitâ- or pada MSS. have the words पर्यायिकेभ्यः स्वाहा. They appear in Sâyaṇa's text, where they are read after क्षुद्रेभ्यः स्वाहा. 10 S′ °वाचना एका° for वाचिना एका°.

काः काण्डाः सुप्रसिद्धाः । "विषासह्यै स्वाहा" इति विषासहिशब्देन सप्तदशकाण्डोभिधीयते । ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"येन देवं सवितारम्" इति सूक्तम् "त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये प्रयुञ्जीत" [न° क° १७] इति विहितायां महाशान्तावावपेत् । "अथवापिका: शान्तय इत्यमृतायाम्" इति प्रक्रम्य सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । "प्राणाय नमः "[११. ६] इति संतत्याम् येन देवं सवितारम् [१९. २४] इति त्वा-"ष्ट्र्याम्" इति [न° क° १८.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

येन॑ दे॒वं स॑वि॒तारं॒ परि॑ दे॒वा अ॑धा॑रयन् ।
तेने॒मं ब्र॑ह्मणस्पते॒ परि॑ रा॒ष्ट्राय॑ धत्तन ॥ १ ॥

येन॑ । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । परि॑ । दे॒वाः । अ॑धा॑रयन् ।
तेन॑ । इ॒मम् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । परि॑ । रा॒ष्ट्राय॑ । ध॒त्त॒न ॥ १ ॥

देवाः द्योतमाना इन्द्रादयः देवम् द्योतमानं सवितारम् सर्वस्य प्रेरकम् आदित्यं येन हेतुना रक्षोहननरूपेण पर्यधारयन् परितः सर्वत आच्छादयन् । दर्शपूर्णमासादिषु रक्षोनिबन्धनयज्ञभ्रंशपरिहाराय आदित्यमेव परिधित्वेन कल्पितवन्त इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते । "न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति" इति [तै° सं° २. ६. ६. ३] । तेन कारणेन शत्रुनिर्हरणात्मना हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदरूपस्य मन्त्रस्य पते पालक एतत्संज्ञक देव इमम् महाशान्तिप्रयोक्तारं यजमानं राष्ट्राय राज्याय । ⌛"क्रियार्थोपपदस्य°"

१ A D K K[m] V Cs अ॑धारयन्. Dc अधा॑रयन् changed to अ॑धारयन्. We with B[h] C R S[m] P[2] J. P अ॒धा॒र॒य॒न् ।.

1 S′ The commentator, it will be observed, omits to notice मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा. His text has the words like our authorities after विषासह्यै स्वाहा. It reads them मांगलिकेभ्यः स्वाहा, more correctly than our authorities which all have मंगलिकेभ्यः स्वाहा. 2 S′ अथ वापि°.

इति चतुर्थी ॥ राज्यं रक्षितुं परि धत्तन परिधापय । रक्षकत्वेन धापय[1] । अस्य राज्यस्य परकृतबाधापरिहारार्थम् इमं साधकं राजानं रक्षकत्वेन कुर्वित्यर्थः । ॥ दधातेर्लोटि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनादेशः । "तिङां तिङो भवन्ति" इति एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः ॥ ॥ यद्वा परि धत्तनेति लिङ्गाद् वस्त्ररक्षणार्थं[2] विहितायां त्वाष्ट्र्यां शान्तौ विनियोगाद् अयम् अर्थः । येन निमित्तेन देवाः सवितारम् आच्छादकम् अकुर्वन् तेन [हे] ब्रह्मणस्पते । वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवाः संबोध्यन्ते । वाससः सर्वदेवत्यत्वं तैत्तिरीयकाः समामनन्ति । "तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः" इति [तै° सं° ६.१.१.४] । परि धत्तन हे वासोभिमानिनो देवाः यूयमपि एनं राष्ट्राय परि धत्तन । यथा देहस्य वास आच्छादकम् एवम् इमं साधकं राज्यस्य वस्त्रवत् परिधापयत आच्छादकं कुरुत इति बहुवचनोपपत्तिः ॥

द्वितीया ॥

परीममिन्द्रमायुषे महे क्षत्राय धत्तन ।[१]
यथैनं जरसे नयां ज्योक् क्षत्रेऽधि जागरत् ॥ २ ॥

परि । इमम् । इन्द्रम्[१] । आयुषे । महे । क्षत्राय । धत्तन ।
यथा । एनम् । जरसे । नयाम्[२] । ज्योक् । क्षत्रे । अधि । जागरत् ॥ २ ॥

हे इन्द्र* परमैश्वर्यसंपन्न त्वम् इमं साधकं मां* माम् आयुषे आयुर्लाभाय महे महते क्षत्राय क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् परकृतबाधापरिहारकं बलम् । तस्मै तल्लाभाय च परि धत्तन परिधापयत । अत्रापि पूर्ववत् पूजायां बहुवचनं वस्त्राभिमानिसर्वदेवापेक्षया[3] वा । उक्तम् अर्थं स्पष्टीकरोति । ज्योक् चिरकालं क्षत्रे बाधापरिहारके बले । निमित्ते सप्तमी । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा जागरत् जागृयात् असौ

१ So we with A B[h] C D K[m] R V Cs Dc. S[m] originally read परीमामिन्द्र° and has then corrected it to परीममिन्द्र°, by removing the accent. P P[2] J इन्द्रम् । आयुषे ।. २ So we with A B[h] C D K[m] R S[m] V Cs Dc. P P[2] J नयाम् ।.

1 S′ व्यापय for धापय. 2 S′ °लक्षणार्थं for °रक्षणार्थं. 3 S′ सर्वदेवदेवापेक्षया.

शान्तिकर्ता यजमानः । ॥ जागर्तेर्लेटि अडागमः ॥ । यथाशब्दो भिन्नक्रमः । यथा अयं साधकश्चिरकालं बलवान् शत्रुधर्षणसमर्थो जागृयात् अवहितो भवेत् । तथेत्यध्याहारः । एनं शान्तिकर्तारं जरसे जरायै जरापर्यन्तं नय प्रापय । आयुष्मन्तं कुर्विति इन्द्रः संबोध्यः । विश्वदेवसंबोधनपक्षे प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ॥ इदमोन्वादेशे एनादेशोनुदात्तः । "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति अजादौ जराया जरस् आदेशः ॥ ॥

तृतीया ॥

परीमं सोम॑मायु॑षे म॒हे श्रोत्रा॑य धत्तन ।
यथै॑नं ज॒रसे॑ न॒यां ज्योक् श्रोत्रेऽधि॑ जागरत् ॥ ३ ॥

परि॑ । इ॒मम् । सोम॑म् । आयु॑षे । म॒हे । श्रोत्रा॑य । ध॒त्त॒न॒ ।
यथा॑ । ए॒न॒म् । ज॒रसे॑ । न॒याम् । ज्योक् । श्रोत्रे॑ । अधि॑ । जा॒ग॒र॒त् ॥ ३ ॥

हे सोम वासोभिमानिदेव इमं शान्तिकर्तारं मां माम् आयुषे चिरकालजीवनाय महे महते श्रोत्राय । श्रोत्रशब्दः सर्वेषां चक्षुरादीनाम् उपलक्षणम् । इन्द्रियसाध्यरूपाद्युपलब्धये आदानादिकर्मणे च परि धत्तन परितः सर्वतो धत्त । पुष्टं कुरुत । पूर्ववद् बहुवचनम् । यद्वा श्रोत्रशब्देन श्रूयते श्लाघ्यते सर्वैः पुमान् अनेनेति यश उच्यते । ॥ श्रु श्रवणे । करणे औणादिकस्त्रन् प्रत्ययः ॥ । महते यशसे च परिधत्त । यथैनम् इत्यादि पूर्ववत् । क्षत्रस्थाने श्रोत्रशब्दो विशेषः । यथा चिरकालं श्रोत्रादीन्द्रियशक्तिमान् यशस्वी वा जागृयात् तथा एनं जरसे जरापर्यन्तं नयेति ॥

चतुर्थी ॥

परि॑ धत्त ध॒त्त नो॒ वर्च॑से॒मं ज॒रामृ॑त्युं कृणुत दी॒र्घमायु॑ः ।

---

१ So we with A B C D K R S V Cs Dc. २ S श्रोत्रार्य. Dc श्रोत्रार्य changed to श्रोत्राय. We with D K K R V Cs. ३ So we with A B C D K R S V Cs Dc. P P J न॒याम् ।.

---

1 S′ °देवते for °देव. 2 S′ repeats here श्रोत्रशब्देन though it has the word already after यद्वा.

बृहस्पतिः प्रायच्छद् वास एतत् सोमाय राज्ञे परिधातवा उ ॥ ४ ॥

परि । धत्त । धत्त । नः । वर्चसा । इमम् । जराऽमृत्युम् । कृणुत । दीर्घम् । आयुः ।

बृहस्पतिः । प्र । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिऽधातवै । ऊं इति ॥ ४ ॥

एषा ऋक् द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके "आयुर्दाः" इति सूक्ते [२.१३.२] व्याख्याता । संग्रहार्थस्तु । वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समाम्नायते । "अग्नेस्[1]तूषाधानम्" इति प्रक्रम्य "तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः" इति [तै॰सं॰६.१.१.४] । हे देवाः परि धत्त । अन्तर्भावितण्यर्थः । इमं माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः । किं च इममेव माणवकं जरामृत्युम् जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधं कुरुत । अकालमृतिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेवाह दीर्घम् इति । अस्य माणवकस्य दीर्घम् शतपरिमितम् आयुरस्तु ॥ तदेव वासः प्रशंसति । बृहस्पतिः बृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । "तद्बृहतोः करपत्योः॰" इति सुट्तलोपौ । "पत्यावैश्वर्ये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतन्नामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । "सोमोस्माकं[2] ब्राह्मणानां राजा" इति श्रुतेः [तै॰सं॰१.८.१०.२] । परिधातवै परिधातुम् । "तुमर्थे सेसेन्॰" इति तवै प्रत्ययः । "तवै चान्तश्च युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रायच्छत् अददात् । दाण् दाने । इत्यस्मात् लङि "पाघ्रा॰" इत्यादिना यच्छादेशः । उ इति पदपूरणः । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकत्वं[3] सूचितम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । "सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद् देवतया प्रतिगृह्णाति" इति [तै॰ब्रा॰२.२.५.२] ॥

---

1 S′ अस्तेस्तूषायानम्. 2 S′ inserts a वा after °स्माकं. 3 S′ °देवताकं.

पञ्चमी ॥

जरां सु गच्छ परि धत्स्व वासो भवा गृष्टीनामभिशस्तिपा उं।
शतं च जीव शरदः पुरूची रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व ॥ ५ ॥

जराम्। सु। गच्छ। परि। धत्स्व। वासः। भव। गृष्टीनाम्। अभिशस्तिऽपाः। ऊं इति।
शतम्। च। जीव। शरदः। पुरूचीः। रायः। च। पोषम्। उपऽसंव्ययस्व ॥ ५ ॥

इयमपि ऋक् तत्रैव काण्डे [२.१३.३.] व्याख्याता। अत्र प्रथमपादो भिन्नः। हे शान्तिप्रयोक्तः त्वं जराम् वार्धकं सु गच्छ सम्यक् प्राप्नुहि। ⌛"सुः पूजायाम्" इति कर्मप्रवचनीयः⌛। जरापर्यन्तम् आयुष्मान् भवेत्यर्थः। वासः एतत् परि धत्स्व आच्छादय। अनेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् [अभिशस्तिपाः] अभिशस्तिः अभितो विशसनं हिंसा तन्निमित्ताद् भयात् पाता पालको भव। तत्र अभूरिति पाठः अत्र भवेति विशेषः। गवाम् अभिशस्तिपात्वं तत्रैव शतपथब्राह्मणानुसारेण प्रपञ्चितं तत्[1] ततोवगन्तव्यम्। किं च पुरूचीः बहुकालम् अञ्चन्तीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव। अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंव्ययस्व परिधत्स्व। एतद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः॥

षष्ठी ॥

परीदं वासो अधिथाः स्वस्तयेभूर्वापीनामभिशस्तिपा उं।
शतं च जीव शरदः पुरूचीर्वसूनि चारुर्वि भजासि जीवन् ॥ ६ ॥

१ A B^h C R Cs पुरुची. We with D K^m S^m V Dc. २ P J पुरुचीः।. We with P^2. ३ A C D Dc अधिथा. We with B^h K K^m R S^m V Cs. ४ A B^h C D पुरुचीं°. We with K K^m R S^m V Cs Dc.

1 S′ तत्तत् for तत्.

परि । इदम् । वासः । अधिथाः । स्वस्तये । अभूः । वापीनाम् । अभि-
शस्तिऽपाः । ऊं इति ।

शतम् । च । जीव । शरदः । पुरूचीः[1] । वसूनि । चारुः । वि । भजासि ।
जीवन् ॥ ६ ॥

एषापि तत्रैव द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके [२.१३.३.] व्याख्याता । अत्र चरमपादो विभिन्नः । हे शान्तिकर्तः इदम् उक्तं वासो वस्त्रं स्वस्तये क्षेमाय पर्यधिथाः परिहितवान् असि । परिपूर्वाद् [धा]-धातोर्लुङि "स्थाघ्वोरिच्च" इति इत्वकित्वे । "ह्रस्वाद् अङ्गात्" इति सिज्लोपः । तेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम्[1] गवाम् अभिशस्तिपाः । त्वगादानभीतिरत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिशस्तेः पाता अभूः भव । उशब्दः पूरणः । शतं च जीवेति तृतीयः पादः पूर्ववत् । जीवन् शतसंवत्सरजीवनवान् चारुः वाससा दीप्यमानस्त्वं वसूनि धनानि वि भजासि पुत्रमित्रदायादादिभ्यो विभक्तं कुरु । अर्थिभ्यो वा प्रयच्छ । भजतेर्लेटि आडागमः ॥

सप्तमी ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।
सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

अप्राप्यप्रापणं योगः । "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनम् । योगेयोगे सर्वस्य अप्राप्यस्य फलस्य प्रापणविषये वाजेवाजे । वाजशब्दः अन्नवाची । उपलक्षणम् एतत् । अन्नादिलक्षणे फले लब्धे च । पूर्ववद् द्विर्वचनम् । लुप्तमत्वर्थीयस्तवस् शब्दः । अतिशयेन तवस्विनं समृद्धं तम् इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं सखायः समानख्यानाः[2]

१ P J पुरुचीः ।. We with P.

1 Sâyaṇa's text also has °गृष्टीनामभि° for our °वापीनामभि°. 2 S′ समानसख्याः for समानख्यानाः.

स्तोतारो वयम् ऊतये रक्षणार्थं च हवामहे आह्वयामः। अभिमतफललाभार्थं लब्धस्य परिपालनार्थं स्वरक्षणार्थं च इन्द्रमेव आह्वयाम इत्यर्थः॥

अष्टमी॥

हिरण्यवर्णो अजरः सुवीरो जरामृत्युः प्रजया सं विशस्व।
तदग्निराह तदु सोम आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः॥ ८॥

हिरण्यऽवर्णः। अजरः। सुऽवीरः। जराऽमृत्युः। प्रऽजया। सम्। विशस्व।
तत्। अग्निः। आह। तत्। ऊं इति। सोमः। आह। बृहस्पतिः। सविता। तत्। इन्द्रः॥ ८॥

हिरण्यवर्णः हितरमणीयशरीरकान्तिः हिरण्यसमानवर्णो वा अजरः जरारहितः सुवीरः। वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्राः। शोभनपुत्रादियुक्तो जरामृत्युः जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य अकालमरणरहितश्च सन् प्रजया प्रकर्षेण जायमानया पुत्रादिकया भृत्यादिरूपया वा सह सं विशस्व। संवेशशब्देन अत्र निर्वेशो विवक्ष्यते। निर्विश। एवं हिरण्यवर्णादिविहितफलोपपन्नः सन् चिरकालं सुखयेत्यर्थः। यद्वा सं विशस्व सम्यग्विश प्रविश। उक्तगुणोपेतः सन् स्वगृहम् अधितिष्ठेत्यर्थः। ॥ विशतेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥। उक्तेर्थे विप्रतिपत्त्यभावं वासोभिमानिसर्वदेवतावचनेन समर्थयते उत्तरार्धेन। अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः तत् अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितम् अर्थजातम् आह ब्रवीति। उशब्दः अवधारणे। तदेव सोमो देव आह। तदेव अर्थजातम् इन्द्रबृहस्पतिसवितार आहुः। एतदादयः सर्वेपि देवा इमम् उक्तम् अर्थम् आहुः। अस्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम्॥

"अश्रान्तस्य त्वा" इति एकर्चं सूक्तं "गान्धर्वीम् अश्वक्षये प्रयुञ्जीत" [न० क० १७.] इति विहितायां गान्धर्व्याख्यायां[1] महाशान्तावावपेत्।

---

1 S' गंधर्वाख्यायां.

उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मीति गान्धर्व्याम् आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्" इति [न० क० १८.] ॥

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते ॥

अश्रा॑न्तस्य त्वा॒ मन॑सा यु॒नज्मि प्रथ॒मस्य॑ च ।
उ॒त्कू॒ल॒मु॑द्व॒हो भ॑वो॒दुह्य॒ प्रति॑ धावतात् ॥ १ ॥

अश्रा॑न्तस्य । त्वा॒ । मन॑सा । यु॒नज्मि । प्र॒थ॒मस्य॑ । च॒ ।
उ॒त्ऽकू॑लम् । उ॒त्ऽव॒हः । भ॒व॒ । उ॒त्ऽउह्य॑ । प्रति॑ । धा॒व॒ता॒त् ॥ १ ॥

अत्र अश्वः संबोध्यः । हे गान्धर्वाश्व त्वा त्वाम् अश्रान्तस्य श्रमरहितस्य परसेनाभिगमनेपि शरीरायासरहितस्य तुरंगमस्य मनसा शत्रुधर्षणोत्सुकेन स्वाधिरोहसादिप्रोत्साहकेन[1] वा मनसा मानसेन प्रथमस्य सृष्ट्यादौ उत्पन्नस्य अश्वजातेः पूर्वस्य अश्वस्य च मनसा युनज्मि योजयामि । जितश्रमस्य उच्चैःश्रवसः अश्वश्रेष्ठस्य च मनउपलक्षितां[2] सर्वेन्द्रियशक्तिं शरीरदार्ढ्यम् आशुत्वं परसेनाभिभवनसामर्थ्यं च अस्मिन् शान्तिफलत्वेन काम्यमाने तुरंगमे योजयामीत्यर्थः । एवंसामर्थ्योपेतस्त्वम् उत्कूलमुद्वहो भवः । अतिदृप्तो[3] भवेति तात्पर्यार्थः ॥ पदार्थस्तु । नदी परावाची तीरे प्रभूतेन जलप्रवाहेण उत्क्रम्य ऊर्ध्वं प्रवहति एवं त्वमपि युद्धाय संनद्धं परसैन्यं स्वसामर्थ्येन अतिक्रम्य विक्षोभयेति अश्वः प्रोत्साह्यते । वह प्रापणे । "उदि कूले रुजिवहोः" इति खच् प्रत्ययः । "खित्यनव्ययस्य" "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति कूलशब्दस्य मुम् आगमः । भवतेर्लेटि अडागमः । "भूसुवोस्तिङि" इति गुण[4]निषेधाभावश्छान्दसः । यद्वा छान्दसे लङि अमाङ्योगेपि अडभावः । दुह्य[5] एतादृशसामर्थ्योपेतेन अश्वेन भवता एषणीयानि शत्रुजयलक्षणानि

१ C R S^m उत्कूल°. We with A B^h D K^m V Dc Cs. २ B^h C D K^m S^m V भवोदुह्य. Dc भ॑वो॒दुह्य॒ changed to भ॒वो॒दुह्य॒. We with A R V Cs and P P^2 J which have: उ॒त्ऽकू॑लम् । उ॒त्ऽव॒हः । भ॒व॒ । उ॒त्ऽउह्य॑ (P^3 उत्ऽउह्य).

1 S' °रोहवासादि° for °रोहसादि°. 2 S' °उपलक्षितं. 3 S' अतिदृप्तो. 4 S' गति° for गुण°. 5 So Sâyaṇa's text too.

फलानि लभेय । ⧗ दुह प्रपूरणे । अस्माद् विधिलिङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । उत्तमैकवचनम् इट् ⧗ । अतः अश्व त्वं प्रतिधावतात् जेतव्यं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छ । ⧗ प्रतिपूर्वात् सर्तेर्वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । "तुह्योस्तातङ्॰" इति मध्यमपुरुषस्य हेस्तातङ् आदेशः ⧗ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"अग्नेः प्रजातम्" इति सूक्तेन "आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य च" [न॰क॰१७.] इति विहितायाम् आग्नेय्याख्यायां महाशान्तौ हिरण्यनिर्मितं कुण्डलादिकम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यम् इति[1] हिरण्यम् आग्नेय्याम्" इति [न॰क॰१९.] । कर्णमध्ये छिद्रवद्धिरण्यकुण्डलम् इत्यर्थः ॥

तथा अनेन सूक्तेन तुलापुरुषे शान्तिकलशे हुत्वा संपातान् आनयेत् । "अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "'अग्ने गोभिः'[2] 'अग्नेभ्यावर्तिन्' [कौ॰ ९. ४] 'अग्नेः प्रजातम्' [१९. २६] इति संपातान् उदपात्र आनीयाभिषेककलशेषु निनयेत्" इति [प॰ ११. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु ।
य [1]एनद् वेद स इदेनमर्हति जरामृत्युर्भवति यो [2]बिभर्ति ॥ १ ॥

अग्नेः । प्रऽजातम् । परि । यत् । हिरण्यम् । अमृतम् । दध्रे । अधि । मर्त्येषु । यः । एनत् । वेद । सः । इत् । एनम् । अर्हति । जराऽमृत्युः । भवति । यः । बिभर्ति ॥ १ ॥

१ A B̊ C D R S̊ Cs एनद्वेद्. Dc एनद्वेद् changed to एनद्वेद्. J एनत् ।. We with K K̊ V and P P̊. २ K K̊ विभर्ति. Dc विभर्ति changed to बिभर्ति. We with A B̊ C D R S̊ V Cs.

1 S′ inserts कर्ण after इति. Our MS. of the *Nakshatra-kalpa* omits the word.
2 May this refer to *Paippalâda* 1. 8. 4. 1.?

अग्नेः परि अग्नेः सकाशात् । ⧗परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी⧗ । प्रजातम् प्रकर्षेण उत्पन्नं यत् हिरण्यम् सुवर्णं विद्यते । आग्नेयाद् रेतसः सुवर्णम् उत्पन्नम् इति तैत्तिरीयाः समामनन्ति । "अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यम् । अद्भ्यः संभूतम् अमृतं प्रजासु" इति [तै॰ब्रा॰ १.२.१.४] । यच्च हिरण्यं मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु अधि । ⧗अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी अधिकृत्येति वा[1]⧗ । अमृतम् अमरणसाधनं सत् दध्रे अवतिष्ठते । ⧗धृङ् अवस्थाने । तौदादिकः । अकर्मकः । आत्मनेपदी⧗ । मरणधर्मणां[2] मनुष्याणां मरणनिर्हरणसाधनत्वेन यत् हिरण्यं तिष्ठति । यद्वा । ⧗धृ धारणे । सकर्मकः । छान्दसो लिट्⧗ । मर्त्येषु अमरणसाधनत्वेन देवैर्दध्रे । चक्रे इति यावत् । एनत् । ⧗"इदमो नपुंसकैकवचने एनदादेशो वक्तव्यः" इति इदम एनदादेशः⧗ । एनत् उक्तं हिरण्यं यः पुमान् वेद उक्तस्वरूपं हिरण्यं जानाति स इत् । इत् अवधारणे । स एव पुमान् एनम् अन्वादिष्टं हिरण्यरूपं पदार्थम् अर्हति । धारयितुम् इति शेषः । यः पुमान् बिभर्ति धारयति स्वशरीरे मणिकुण्डलाङ्गुलीयादिरूपं स पुरुषो हिरण्यधारी जरामृत्युः जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य अकालमृतिरहितो भवति ॥

द्वितीया ॥

यद्धिरण्यं सूर्येण सुवर्णं प्रजावन्तो मनवः[1] पूर्वं ईषिरे ।
तत् त्वा चन्द्रं वर्चसा सं सृजत्यायुष्मान् भवति यो बिभर्ति[2] ॥ २ ॥

यत् । हिरण्यम् । सूर्येण । सुऽवर्णम् । प्रजाऽवन्तः । मनवः । पूर्वे[3] । ईषिरे[4] ।
तत् । त्वा । चन्द्रम् । वर्चसा । सम् । सृजति[5] । आयुष्मान् । भवति । यः ।
बिभर्ति[6] ॥ २ ॥

१ K $\overset{m}{K}$ V मनवः पूर्वे इषिरे. $\overset{h}{B}$ D R $\overset{m}{S}$ Cs मनवः पूर्वे इषिरे. C मनवः पूर्वे ईषिरे. Dc मनवः पूर्वे ईषिरे changed to मनवः पूर्वे इषिरे. We with C and partly with Dc. २ K $\overset{m}{K}$ V बिभर्ति. Dc बिभर्ति changed to बिभर्ति. We with $\overset{h}{B}$ C D R $\overset{m}{S}$ Cs. ३ P J पूर्वे ।. We with $\overset{2}{P}$. ४ P $\overset{2}{P}$ J इषिरे ।. ५ P सृजाति ।. We with $\overset{2}{P}$ J. ६ $\overset{2}{P}$ बिभर्ति ।. We with P J.

1 S′ अकृत्येति वा. 2 S′ मरणधर्माणां.

प्रजावन्तः प्रकर्षेण जायमानाभिः पुत्रभृत्यादिभिस्तद्वन्तो मनवः । कार्ये कारणशब्दः । मनोः पुत्रा मनुष्याः पूर्वे हिरण्यधारिणां[1] प्रथमभाविनः सन्तः[2] । पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना मनवो वा ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति हि भगवद्वचनम् [भ॰गी॰ १०. ६] । सुवर्णम् शोभनवर्णं यद्धिरण्यम् हितरमणीयं हेम सूर्येण सर्वस्य प्रसवित्रा स्वकारणेन आदित्येन सह ईषिरे प्राप्तवन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । सूर्येण प्रेरिता वा मनवो हिरण्यम् ईषिरे । ⌛ईष गत्यादिषु । भौवादिकः । आत्मनेपदी । "इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः" इति विहित आम् प्रत्ययोत्र मन्त्रत्वाद् न प्रवर्तते "॰अमन्त्रे॰" इति निषेधात् । इषु इच्छायाम् इत्यस्माद् वा व्यत्ययेन आत्मनेपदम्⌛ । तत् मनुभिर्धारितं चन्द्रम् आह्लादकं हिरण्यं कर्तृ त्वा त्वां हिरण्यधारकं वर्चसा तेजसा शरीरकान्त्या सं सृजतु संयोजयतु । यः पुरुषो बिभर्ति धारयति हिरण्यं स पुमान् आयुष्मान् चिरकालजीवनवान् भवति । ⌛भूमार्थे मतुप् प्रत्ययः⌛ ॥

तृतीया ॥

आयु॑षे त्वा॒ वर्च॑से॒ त्वौज॑से च॒ बला॑य च ।
यथा॑ हिरण्य॒तेज॑सा वि॒भासा॑सि॒ जनाँ॒[1] अनु॑ ॥ ३ ॥

आयु॑षे । त्वा॒ । वर्च॑से । त्वा॒ । ओज॑से । च॒ । बला॑य । च॒ ।
यथा॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽतेज॑सा । वि॒ऽभासा॑सि[2] । जना॑न् । अनु॑ ॥ ३ ॥

हे हिरण्यधारक पुरुष त्वा त्वाम् आयुषे चिरकालजीवनाय । तच्चन्द्रं सं सृजतु इत्यनुषङ्गः । तथा त्वा त्वां तद्धिरण्यं वर्चसे वर्चोलाभाय सं सृजतु । ओजसे शारीरबलाय । शरीरधारकोष्टमो धातुर्वा ओजः । तदर्थं बलाय भृत्यादिसंपत्तिरूपाय बाह्याय बलाय तदर्थं च हिरण्यं त्वां

---

१ Cs R जनँ॒ for जनाँ॒. S^m जनँ॒ changed to जनाँ॒. २ J ॰भास॑सि ।. We with P P^2.

---

1 S′ ॰धारिणे for ॰धारिणां. 2 S′ अंतः.

सं सृजतु । समुच्चयार्थौ चकारौ । यथा हिरण्यम्* सुवर्णं तेजसा शुक्लभास्वररूपेण विशेषेण भासते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तथेत्यध्याहारः । तथा त्वमपि च जनान् अनु लक्षीकृत्य । ⧗लक्षणादिष्वर्थेषु अनुः कर्मप्रवचनीयः⧗ । तेजसा वर्चसा उज्ज्वलरूपेण विभासासि विशेषेण भासेथाः । ⧗तृतीयार्थे वा अनुः कर्मप्रवचनीयः⧗ । जनैः सह विशेषेण भासस्व । ⧗भासृ दीप्तौ । लेटि आडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम्⧗ ॥

चतुर्थी ॥

यद् वेद राजा वरुणो वेद देवो बृहस्पतिः ।
इन्द्रो यद् वृत्रहा वेद[1] तत् त आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं[2] भुवत् ॥ ४ ॥

यत् । वेद । राजा । वरुणः । वेद । देवः । बृहस्पतिः ।
इन्द्रः । यत् । वृत्रऽहा । वेद । तत् । ते । आयुष्यम् । भुवत् । तत् । ते । वर्चस्यम् । भुवत् ॥ ४ ॥

यत् हिरण्यं राजा राजमानो वरुणो देवः वेद अग्नेरुत्पन्नम् इति मनुष्याणां मरणनिर्हरणोपाय इति जानाति । तथा बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः पालकः एतत्संज्ञको देवः यत् हिरण्यम् उक्तस्वरूपं वेद । वृत्रहा वृत्रं हतवान् इन्द्रोपि यत् हिरण्यम् उक्तलक्षणं वेद । तत् वरुणादिभिर्देवैर्ज्ञातप्रभावं धारितं वा हिरण्यं ते तव हिरण्यधारक पुरुष आयुष्यम् चिरकालजीवनाय हितम् आयुष्कारि भुवत् भवतु । तथा तद्धिरण्यं ते तव वर्चस्यम् वर्चसे हितं तेजस्कारि भुवत् भवतु । ⧗"तस्मै हितम्" इति उभयत्र यत् प्रत्ययः । भुवदिति । भवतेर्लेटि "भूसुवोस्तिङि" इति गुणप्रतिषेधः । अडागमः । "इतश्च लोपः°" इति तिप इकारलोपः⧗ ॥

एकोनविंशे काण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

तृतीयोनुवाकः समाप्तः ॥

---

१ A S^m Cs वेद. We with B^h C D K^m R V Dc. २ C भवत्तत्ते. We with A B^h D K K^m R S^m V.

---

1 S′ Sâyaṇa's text also हिरण्यं तेजसा for our हिरण्यतेजसा.

चतुर्थेनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र "गोभिष्ट्वा पातु" इति प्रथमं सूक्तम्। अनेन "प्राजापत्यां प्रजापशुकामस्य प्रजाक्षये च" [न॰क॰१७.] इति विहितायां प्राजापत्याख्यायां महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धनं कुर्यात्। उक्तं हि नक्षत्रकल्पे। "गोभिष्ट्वा पात्वृषभः [१९. २७] "इति त्रिवृतं प्राजापत्यायाम् अक्षितास्ते [६. १४२. ३] इति यवमणिं[1] "सावित्र्याम्" इति [न॰क॰१९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

गोभिष्ट्वा पात्वृषभो वृषा त्वा पातु वाजिभिः।
वायुष्ट्वा ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्त्वा पात्विन्द्रियैः ॥ १ ॥

गोभिः। त्वा। पातु। ऋषभः। वृषा। त्वा। पातु। वाजिऽभिः।
वायुः। त्वा। ब्रह्मणा। पातु। इन्द्रः। त्वा। पातु। इन्द्रियैः ॥ १ ॥

हे त्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्वा त्वां वृ*ष[2]भः सेक्ता प्रबलः पुंगौर्यूथपतिः गोभिः स्वयूथ्याभिः सह पातु रक्षतु। गोषु बहून्यपत्यानि उत्पाद्य तत्समृद्धिकरणद्वारा त्वां समृद्धं करोत्वित्यर्थः। अथ वा वृ*ष[2]भो वृषभदे[3]वता स्वीयाभिर्गोभिर्देवताभिः सह स्वयम् अरिष्टेभ्यः पातु। ⌛ गोभिष्ट्वेत्यत्र "युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्" इति मूर्धन्यादेशः ⌛। तथा वृषा प्रजननसमर्थोऽश्वः वाजिभिः वेजनवद्भिः शीघ्रगतिभिरश्वैः सह त्वां पातु। पूर्ववद् अश्वपुष्टिद्वारेणेति मन्तव्यम्। एवं वायुः अन्तरिक्षचरो देवः ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा यज्ञलक्षणेन सह त्वा त्वां पातु। "वाताद् यज्ञः प्रयुज्यताम्" [तै॰ब्रा॰ ३. ७. ४. १] इति श्रुतेः वायोर्यज्ञाख्यब्रह्मणा संबन्धः। यद्वा वायुः ब्रह्मणा परिवृढेन व्याप्तेन सूत्रात्मलक्षणेन सह पातु। अथ वा ब्रह्मशब्देन परिवृढम् अन्तरिक्षं स्वाश्रयम् उच्यते तेन सह पातु। एवम् इन्द्रो देवः इन्द्रियैः। ⌛ "इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम्॰" इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः ⌛। अतः इन्द्रियाण्यत्र इन्द्रसृष्टानि इन्द्रजुष्टानि वा परिगृह्यन्ते तैः सह पातु।

1 S′ इतियोमणिं for इति यवमणिं. 2 Sâyaṇa's text, however, reads पात्वृषभो and not पातु वृषभो. 3 S′ देवताकः for वृषभदेवता.

यद्वा "तद् यद् एनं प्राणैः समैन्धंस्तद् इन्द्रस्येन्द्रत्वम्" इत्यादिश्रुतेः [नि० १०. ८] इन्द्र आत्मा । स च इन्द्रियैः इतरैर्वागादिभिः सह पातु ॥

द्वितीया ॥

सोमस्त्वा पात्वोषधीभिर्नक्षत्रैः पातु सूर्यः ।
माद्भ्यस्त्वा चन्द्रो वृत्रहा वातः प्राणेन रक्षतु ॥ २ ॥

सोमः । त्वा । पातु । ओषधीभिः । नक्षत्रैः । पातु । सूर्यः ।
मात्ऽभ्यः[१] । त्वा । चन्द्रः । वृत्रऽहा । वातः । प्राणेन । रक्षतु ॥ २ ॥

सोमो वल्ल्यात्मक ओषधीनां राजा देवः ओषधीभिः इतराभिर्व्रीह्यादिभिः सह त्वा त्वां पातु रक्षतु । एवं सूर्यो देवो नक्षत्रैः । नक्षान्नाशात् पतनात् त्रायन्त इति नक्षत्राणीति अत्र नक्षत्रशब्देन ग्रहाः परिगृह्यन्ते । तैः सह त्वां पातु । एवं चन्द्रः सर्वपदार्थप्राण्याह्लादकारी देवः माद्भिः[1]* मासैः सह पातु । ⧗ "पद्दन्०" इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । "झलां जशोन्ते" इति जशत्वेन दकारः । मस्यन्ते परिमीयन्ते सकला वृद्धिह्रासैरिति मासा इति तद्व्युत्पत्तिः ⧗ । स विशेष्यते वृत्रहेति । वृत्रः आवरकोन्धकारः तस्य हन्तेति वृत्रहा । एवं वातो वायुः प्राणेन स्वकीयेन शरीरगतेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन वायुना सहितः सन् त्वां रक्षति* रक्षतु ॥

तृतीया ॥

तिस्रो दिवस्तिस्रः पृथिवीस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि चतुरः समुद्रान् ।
त्रिवृतं[२] स्तोमं त्रिवृत आप आहुस्तास्त्वा रक्षन्तु त्रिवृता[३] त्रिवृद्भिः ॥ ३ ॥

तिस्रः । दिवः । तिस्रः । पृथिवीः । त्रीणि । अन्तरिक्षाणि । चतुरः । समुद्रान् ।
त्रिऽवृतम् । स्तोमम् । त्रिऽवृतः । आपः । आहुः । ताः । त्वा । रक्षन्तु ।
त्रिऽवृता[४] । त्रिवृत्ऽभिः ॥ ३ ॥

---

१ So A B^{h} C D K K^{m} R S^{m} V Dc Cs P P^{2} J. २ B^{h} C D R S^{m} V Cs तृ° for त्रि° throughout the mantra. We with K K^{m} Dc. ३ K K^{m} S^{m} V °तास्त्रिवृद्भिः. R Cs तृवृतांत्तृवृद्भिः. We with A B^{h} C D Dc. ४ P^{2} त्रिऽवृताः ।. P J त्रिऽवृतात् ।.

---

1 So Sâyaṇa's text also.

दिवः द्युलोकान् तिस्रः त्रीन् त्रिगुणान् । आहुरिति सर्वत्र संबन्धः । अभिज्ञाः कथयन्ति । दिव[1]स्त्रिवृत्त्वं चन्द्रार्कनक्षत्राणाम् [आ]श्रयस्थानभेदाद् अवगन्तव्यम् । यद्वा तज्जिगमिषूणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन गन्तव्यस्यापि द्युलोकस्य त्रैविध्यम् अवगन्तव्यम् । एवं पृथिव्या अन्तरिक्षस्य च गन्तृभेदेन त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तथा तिस्रः [पृथिवीः] पृथिवीरपि तिस्र आहुः । निकृष्टप्राणिभोगाश्रया पृथिव्येका । मध्यमप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यपरा । उत्तमप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यन्या । इति तिस्रः पृथिवीरित्यु[2]च्यते । तृणौषधि[3]वनस्पतिभिर्वा त्रिवृत्त्वं पृथिव्याः । अन्तरिक्षाण्यपि त्रीणि आहुः । अत्रापि सुकृतिनां त्रैविध्याद् गन्तव्यस्यापि अन्तरिक्षस्य त्रैविध्यम् । अथ वा "यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्" [नृ॰ पू॰ ता॰ १] इति वचनात् तेषाम् आवासभेदेन त्रैविध्यम् । चतुरः समुद्रान् आहुः । यद्यप्यत्र त्रिवृन्मणिस्तुतिसाधनत्वेन त्रित्वम् अपेक्षितं तथापि चतुर्षु त्रयाणां संभवात् चत्वारः समुद्रा इति प्रसिद्ध्यनतिलङ्घनाय चतुरः समुद्रान् इत्युक्तम् । एवं स्तोमं त्रिवृतम् आहुः । त्रिवृदाख्ये स्तोमे त्रयाणां तृचानां संभवाद् ऋचां गानस्य च त्रिरावृत्तेश्च स्तोमम् स्तोत्रं त्रिवृतम् आहुः । तथा आपः अपः त्रिवृत आहुः दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन । तास्त्रि[4]*वृतः । द्युपृथिव्यादिकाः त्रिवृत्त्वधर्मवत्यः त्रिवृन्मणिना सह अ[5]भेदम् आपन्नाः सत्यः त्रिवृद्भिः स्वकीयैस्त्रिभिः प्रकारैः मणिगतहिरण्यरजतलोहलक्षणेन त्रिवृता सह अ[5]भेदम् आपन्नैः त्वा त्वां रक्षन्तु ॥

चतुर्थी ॥

त्रीन्नाकां[1]स्त्रीन् समुद्रांस्त्रीन् ब्रध्नां[2]स्त्रीन् वैष्टपान् ।
त्रीन् मा[3]तरिश्वनस्त्रीन्त्सूर्यान् गोप्तॄ[4]न् कल्पयामि ते ॥ ४ ॥

१ B C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs °नाकंस्त्री°. We with **A** and Sâyaṇa's text. २ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C R Cs °ब्रध्नं°. We with D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc. ३ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs मातरिंश्व°. Dc मातरिंश्व° changed to मातरिश्वं°. We with K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc $\overset{2}{\mathrm{P}}$. ४ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V गोप्त्री°. We with C R P $\overset{2}{\mathrm{P}}$.

1 S′ त्रिवृत° for दिव°. 2 S′ °रित्युच्यंते for °रित्युच्यते. 3 S′ तृणौषधिभिर्वन°. 4 Sâyaṇa's text too reads त्रिवृतस्त्रिवृद्भिः for our त्रिवृता त्रिवृद्भिः. 5 S′ भेदम् for अभेदम्.

त्रीन् । नाकान्[१] । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । ब्रध्नान्[२] । त्रीन् । वैष्टपान् ।
त्रीन् । मातरिश्वनः[३] । त्रीन् । सूर्यान् । गोप्तॄन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान्[1] । उक्तप्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । नास्मिन् अकं दुःखम् अस्तीति तद्व्युत्पत्तिः । "पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति" इति वचनात् । तान् ते गोप्तॄन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् त्रीन् । अथ वा प्रसिद्धा एव समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तत्वात् त्रीन् इत्यभिहितम् । तान् ते गोप्तॄन् कल्पयामि । त्रीन् *बध्नान्[2] बध्नः सर्वस्य बन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाश्यद्युस्थानत्रैविध्याद् द्रष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । बध्नस्य त्रित्वाभिधानात् तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः "विष्टपं भुवनं जगत्" इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः प्राणिनोपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन[3] त्रिविधास्तान्[4] । त्रीन् मातरिश्वनः ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा मातरिश्वापि[5] त्रिविधः तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाश्यानां लोकानां[6] त्रित्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः सन्ति तान् सर्वान् [ते] तव गोप्तॄन् कल्पयामि ॥

पञ्चमी ॥

घृतेन त्वा समुक्षाम्य्[४]ग्न आज्येन वर्धयन् ।

---

१ P $\overset{2}{P}$ J नाकम् ।. २ J ब्रध्रान् । corrected into ब्रध्नन् ।. P ब्रध्नन् ।. $\overset{2}{P}$ ब्रध्नन् । corrected into ब्रध्नान् ।. ३ P J मातरिश्वनः ।. We with K $\overset{2}{P}$. ४ D R $\overset{m}{S}$ Cs समुख्याम्य॰. $\overset{h}{B}$ समुक्ष्याम्य॰. We with A K $\overset{m}{K}$ V Dc.

---

1 S′ लोकान् for नाकान्. 2 Sâyaṇa's text too बध्नान्. 3 S′ inserts प्राणिनोपि again after देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन. 4 S′ त्रिविधान्. 5 S′ मातरिश्वाभित्रि॰. 6 S′ लोकान्.

अग्नेश्चन्द्रस्य सूर्यस्य मा प्राणं मायिनो दभन् ॥ ५ ॥

घृतेन । त्वा । सम् । उक्षामि । अग्ने । आज्येन । वर्धयन् ।

अग्नेः । चन्द्रस्य । सूर्यस्य । मा । प्राणम् । मायिनः । दभन् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् आज्येन होमसाधनेन वर्धयन् अभिवृद्धं कुर्वन् कर्तुम् इच्छन् अहं [घृतेन] सम् उक्षामि सम्यक् सिञ्चामि । बह्वीभिर्घृतधाराभिरक्तं करोमि । अग्नेर्घृतेन समुक्षितस्य चन्द्रस्य ओषधिवनस्पत्याद्याह्लादकारिणश्च सूर्यस्य देवस्य च अनुग्रहात् हे मणिं बिभ्रत् पुरुष तव प्राणं मायिनः मायावन्तोऽसुरा मा दभन् दम्भनं मा कुर्वन्तु । मापहरन्तु इत्यर्थः । ♅ दन्भु दम्भे । अस्य लुङि अङि[1] रूपम् ♅ ॥

षष्ठी ॥

मा वः प्राणं मा वोऽपानं मा हरो मायिनो दभन् ।

भ्राजन्तो विश्ववेदसो[1] देवा दैव्येन धावत ॥ ६ ॥

मा । वः । प्राणम् । मा । वः । अपानम् । मा । हरः । मायिनः । दभन् ।

भ्राजन्तः । विश्वऽवेदसः । देवाः[2] । दैव्येन । धावत ॥ ६ ॥

अत्र राज्ञो मणिबन्धने विनियोगाद् राजनि पूजार्थं बहुवचनस्य युक्तत्वाद् अत्र व इति बहुवचननिर्देशः । यद्वा राज्ञः पुत्रभृत्यादिकम् अपेक्ष्य बहुवचनम् । हे राजादयः वः युष्माकं प्राणं मायिनो मायावन्तोऽसुरा मा दभन् हिंसां मा कुर्वन्तु । तथा वः अपानमपि मा दभन् । एवं हरः शत्रुबलापहारकं तेजो मा दभन् । तदर्थम् हे* देवाः अग्निचन्द्रसूर्याः भ्राजन्तः दीप्यमाना विश्ववेदसः विश्वस्य सर्वस्य वेत्तारो विश्वधना वा । वेद इति धननाम । यूयं दैव्येन देवसंबन्धिना रथादिना साधनेन वेगेन वा धावत । प्राणरक्षार्थम् इति शेषः । ♅ दैव्येनेति । "देवाद् यञञौ" इति यञ् ♅ ।

१ C विश्ववेदसो देवा. We with A B[h] D K K[m] R S[m] V Dc Cs. २ So P P[2] J.

1 S′ चङि.

सप्तमी ॥

प्राणेनाग्निं सं सृजति वातः प्राणेन संहितः ।
प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति[१] । वातः । प्राणेन । सम्ऽहितः ।
प्राणेन । विश्वतःऽमुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम् आशास्य इदानीं तस्य माहात्म्यं वर्णयति । प्राणेन मुखस्थेन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः । किं च वातः बाह्यो वायुः प्राणेन मुखस्थेन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात् सूर्यो विश्वतोमुखं[1] इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आभिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ॥

अष्टमी ॥

आयुषायुःकृतां[२] जीवायुष्मान् जीव मा मृथाः ।
प्राणेनात्मन्वतां[३] जीव[४] मा मृत्योरुदगा[५] वशम् ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृथाः ।
प्राणेन । आत्मन्[६]ऽवताम् । जीव[४] । मा । मृत्योः । उत् । अगाः ।
वशम्[५] ॥ ८ ॥

१ P सृजाति ।. We with $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J. २ V आयुषायुष्कृतां with Sâyaṇa's text. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Dc Cs. ३ A C D $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc Cs °त्मत्वतां. C is somewhat doubtful. $\overset{h}{\mathrm{B}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ °त्मन्वतां which may, however, be intended for °त्मत्वतां. Sâyaṇa's text reads: °त्मत्वतां. ४ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V जीव. P J जीव ।. We with Dc $\overset{2}{\mathrm{P}}$. ५ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs °गा वशं (without any accent-marks). D R °गा वशन् (without any accent-marks). Dc °गा वशं corrected to °गा वशं. P वशम् ।. J वशम् ।. We with K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V and Dc as subsequently corrected, and $\overset{2}{\mathrm{P}}$. ६ P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J आत्मऽत्वताम् ।.

1 S′ मुख for विश्वतोमुख.

हे राजन् मणिधारक त्वम् आयुष्कृताम्। परेषाम् आयुरभिवृद्धिकर्तार आयुष्कृतः। यद्वा तपआदिना दीर्घम् आयुः कुर्वन्ति संपादयन्तीति आयुष्कृतः चिरकालजीविनः पूर्वे महर्षयः आयुष्कृतः। तेषाम् आयुषा। तेषां यादृग् आयुस्तादृशेनायुषेत्यर्थः। अथ वा तैर्दत्तेन आयुषा त्वं जीव। तस्माद् आयुष्मान्। ⌛भूमार्थे मतुप्⌛। [1]दीर्घायुष्यः। भवेति शेषः। उक्तवैपरीत्यं निराकरोति। [जीव] मा मृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि। ⌛मृङ् प्राणत्यागे। "माङि लुङ्"। "ह्रस्वाद् अङ्गात्" इति सिचो लोपः⌛। [2]आत्मन्वताम् स्थिरेण आत्मना तद्वन्तः तेषाम् [3]आत्मन्वताम्। ⌛"अनो नुट्" इति मतुपो नुडागमः⌛। तेषां प्राणेन त्वं जीव। किं च मृत्योः मारकस्य देवस्य वशं मा उद् अगाः मोद्गच्छ मा प्राप्नुहि॥

नवमी॥

दे॒वानां॒ निहि॑तं नि॒धिं यमिन्द्रो॒ऽन्वविन्दत् प॒थिभि॑र्देव॒यानैः।
आपो॒ हिर॑ण्यं जुगुपुस्त्रि॒वृद्भि॒स्तास्त्वा॑ रक्षन्तु त्रि॒वृता॑ त्रि॒वृद्भिः॥ ९॥

दे॒वाना॑म्। नि॒ऽहि॑तम्। नि॒ऽधिम्। यम्। इन्द्रः॑। अ॒नु॒ऽअवि॑न्दत्। प॒थिऽभिः॑। दे॒व॒ऽयानैः॑।
आपः॑। हिर॑ण्यम्। जु॒गु॒पुः॒। त्रि॒वृत्ऽभिः॑। ताः। त्वा॒। र॒क्ष॒न्तु॒। त्रि॒ऽवृता॑। त्रि॒वृत्ऽभिः॥ ९॥

यं प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपत्वेन संगोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं [देवानां] निधिम् इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गत्वा निधिं निहि-

१ V यमिन्द्रो॰ (result of following Sâyaṇa with ignorance of accents!). A B[h] C D K K[m] S[m] यमिंद्रा॰. R Dc यमिंद्रा॰. Cs यनिंद्रा॰. P P[2] J इंद्र।. We with Sâyaṇa.
२ B[h] C तृवता तृ॰. K K[m] Dc त्रिवृतास्त्रि॰. D R Cs तृवृतास्त्रि॰. S[m] V तृवृतास्तृ॰. P J त्रिऽवृतात्।. P[2] त्रिऽवृताः।.

1 S′ दीर्घायुष्यो मतुपो भवेति शेषः. 2 S′ आत्मत्वताम्. 3 S′ आत्मतां वा for आत्मन्वतां. Probably a *locus corruptus.* Some letters or words may have dropped away between आत्म॰ and ॰तां, and the वा may be quite correct, a different interpretation of आत्मन्वतां being intended.

तवन्तस्तैः पथिभिर्मार्गैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दत्[1] अन्विष्य लब्धवान् । यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आपः त्रिवृद्भिः साधनैर्जुगुपुः अरक्षन् तास्त्रिवृत आपः त्रिवृद्भिः हिरण्यरजतलोहरूपेण त्रिविधैः स्वरूपैस्त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ॥

दशमी ॥

त्रयस्त्रिंशद् देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणा[१] जुगुपुरप्स्व१न्तः[२] ।
अस्मिंश्चन्द्रे अधि यद्धिरण्यं तेनायं कृणवद् वीर्याणि ॥ १० ॥

त्रयःऽत्रिंशत् । देवताः । त्रीणि । च । वीर्याणि । प्रियऽयमाणाः । जुगुपुः । अप्ऽसु । अन्तः ।
अस्मिन् । चन्द्रे । अधि । यत् । हिरण्यम् । तेन । अयम् । कृणवत् । वीर्याणि ॥ १० ॥

[त्रयस्त्रिंशद् देवताः] "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" इति ऐतरेयब्राह्मणे [ऐ॰ब्रा १.१०] समाम्नाताः । बृहदारण्यके तु "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः" इत्यभिधाय "इन्द्रश्च प्रजापतिश्च" [बृ॰आ॰ ३.९.३] इति वषट्कारस्थाने इन्द्र आम्नातः । ता अत्र त्रयस्त्रिंशद् देवता इत्यनेन परिगृह्यन्ते । ता देवताः त्रीणि च वीर्याणि । अत्र चशब्दः पूर्वमन्त्रोक्तम् "आपो हिरण्यं जुगुपुः" इत्युक्तं हिरण्यं समुच्चिनोति । त्रीणि वीर्याणि च कायिकवाचिकमानसभेदेन त्रिविधानि च सामर्थ्यानि प्रियायमाणाः प्रियमिव आचरन्त्यः[2] । तेषु अत्यर्थं प्रियं कुर्वाणा इत्यर्थः । अप्स्वन्तर्जुगुपुः उदकेषु मध्ये यथा अन्ये नापहरेयुस्तथा उदकेषु मध्ये गोपनम् अकुर्वन् । अस्मिन् परिदृश्यमाने चन्द्रे अधि आह्लादक उदके यत् हिरण्यम् अस्ति । अप्सु हिरण्यावस्थानं पूर्वमन्त्रे "आपो हिरण्यं जुगुपुः" इत्याम्नानात् सिद्धम् ।

---

१ A B^{h} C D K K^{m} R S^{m} V Dc Cs प्रियायमाणा. P P^{2} J प्रियाय । माणा ।. २ A B^{h} C D R Cs ३ for १. We with K K^{m} S^{m} V Dc.

---

1 S′ अन्वविन्दन्. Sâyaṇa's text also has: यमिंद्रोन्वविंदन्पथि°. 2 S′ seems to read आचरंतः.

तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां त्रिविधानि सामर्थ्यानि कृणवत् मणिधारके पुरुषे करोतु ॥ यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्वशत्रुजयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या म्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन्। तानि अस्मिंश्चन्द्रे प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्धिरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृणवत् इति। म्रियायमाणा इति। "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ्। "अकृत्सार्वधातुकयोः॰" इति दीर्घः॥

ये दे॒वा दि॒व्येका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो ह॒विरि॒दं जु॑षध्वम् ॥ ११ ॥

ये। दे॒वाः। दि॒वि। एका॑दश। स्थ। ते। दे॒वा॒स॒ः[1]। ह॒विः। इ॒दम्। जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ ११ ॥

ये दे॑वा अ॒न्तरि॑क्ष॒ एका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो ह॒विरि॒दं जु॑षध्वम् ॥ १२ ॥

ये। दे॒वाः। अ॒न्तरि॑क्षे। एका॑दश। स्थ। ते। दे॒वा॒स॒ः। ह॒विः। इ॒दम्। जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ १२ ॥

ये दे॑वाः पृथि॒व्यामेका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो ह॒विरि॒दं जु॑षध्वम् ॥ १३ ॥

ये। दे॒वाः। पृ॒थि॒व्याम्। एका॑दश। स्थ। ते। दे॒वा॒स॒ः[1]। ह॒विः। इ॒दम्। जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ १३ ॥

एकादशी ॥ ये देवा दिव्याः दिवि भवाः। "भवे छन्दसि" इति यः। दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्थ भवथ। यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते। अधिकसंख्यायां[2] न्यूनसंख्यायाः संभवात्। ते देवासः देवाः इदं हविः हूयमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् ॥ एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्थ रुद्रा-

१ P दे॒वास॑ः।. We with P[2] J.

1 Sâyaṇa's text of the 11th mantra reads: ये देवा दिव्या दिव्येकादश स्थ. It reads the 12th and 13th mantras all right like us. 2 S' °संख्याया.

भिधानाः ते देवा इदं हविर्जुषध्वम् ॥ तथा ये देवाः पृथिव्याम् एकादश स्थ भवथ । अत्रापि त्रयाणां न्यूनताम् अनादृत्य एवम् उक्तम् । गतम् अन्यत् ॥

द्वादशी ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्नो अभयं कृतम् ।
सविता मा दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १४ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।
सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १४ ॥

अत्र यद्यपि पुरस्तात्[1] पश्चाच्च रक्षाविषये देवते न निर्दिष्टे तथापि कृतम् इति द्विवचनसामर्थ्याद् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणौ सवितृशचीपती परिगृह्येते । हे उक्ते देवते युवां मे* मह्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पश्चात् प्रतीच्यां च अभयम् भयराहित्यम् असपत्नं यथा भवति तथा कृतम् कृणुतम् । अथ वा पुरस्ताद् असपत्नम् सपत्नाभावं कृतं पश्चाद् अभयं च कृतम् । जिगीषोः पुरतः शत्रूणाम् अभाव आशास्यः पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहाद् भयाभावाय अभयम् आशास्यम् । अतः पुरस्ताद् असपत्नं कृणुतं पश्चाद् अभयं कृणुतम्[2] इति विभागः । तथा सविता मा [3]मां दक्षिणतः दक्षिणदिक्सकाशाद् दक्षिणदिग्गताद् भयात् सविता[4] रक्षतु इत्यध्याहर्तव्यम् । उत्तरमन्त्रे भूम्या रक्षन्त्वग्नय इति रक्षणक्रियासंबन्धात् । एवम् उत्तरात् उत्तरदिग्गताद् भयात् । ❋ "उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः" इति आतिप्रत्ययः ❋ । मा[5] मां शचीपती रक्षतु ॥

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।
इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।
तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ १५ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।

१ See foot-notes to XIX. 16. 1. २ See foot-notes to XIX. 16. 2.

1 S′ तत्पुरस्तात्तत्पुरस्तात् for पुरस्तात्. 2 S′ कृणुतविभागः. 3 S′ मा मा मां for मा मां. 4 So S′. 5 S′ यन्मां for मा मां.

इन्द्राग्नी इति। रक्षताम्। मा। पुरस्तात्। अश्विनौ। अभितः। शर्म। यच्छताम्।

तिरश्चीन्। अघ्न्या[१]। रक्षतु। जातऽवेदाः। भूतऽकृतः। मे। सर्वतः। सन्तु। वर्म॥ १५॥

त्रयोदशी॥ आदित्यानां द्युस्थानत्वाद् दिवः सकाशाद् रक्षणम् उचितम्। अग्नीनां च पृथिव्यायतनत्वात् तस्याः सकाशाद् रक्षण[1]प्रार्थना। अथ वा "असपत्नम्" इत्यारभ्य "रक्षन्त्वग्नयः" इत्यन्त एको मन्त्रः। तथा सति रक्षन्त्वि[2]ति पदम् अर्थानु[2]सारेण रक्षत्विति विपरिणमयितुं सुशक[3]म्। उत्तरत्र छन्दोन्तरत्वाद् नायम् अर्धर्चस्तत्र संबध्यते॥

चतुर्दशी॥ इन्द्राग्नी मा मां पुरस्ताद् रक्षताम् पालयताम्। तथा अश्विनौ देवौ अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु [शर्म] सुखं यच्छताम्। एवं तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान्। ⌛ तिर[4]ःपूर्वाद् अञ्चतेः क्विन्। "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप्। "अचः" इति अकारलोपः ⌛। यद्वा तिरश्चीः तिर्यग्दिशो जातवेदाः जातप्रज्ञो रक्षाविषयप्रज्ञावान् अ*ग्निः रक्षतु। तिर्यक्प्रदेशेभ्यो रक्षत्वित्यर्थः। ⌛ अ*ग्नी रक्षतु इत्यत्र "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति सांहितिको दीर्घः ⌛। एवं भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः पञ्चभूताभिमानिदेवा अग्न्यादयो मे सर्वतः वर्म वारकं कवचं सन्तु भवन्तु॥

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

"इमं बध्नामि ते मणिम्" इति सूक्तत्रयम् "ऐन्द्रीं जयबलवृष्टिपशुकामस्य परचक्रागमे च" इति [न॰क॰१७] विहितायाम् ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियुक्तम्। सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे। "इमं "बध्नामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे[१९.२८] इति दर्भमणिम् ऐन्द्र्याम् "अभीवर्तेन[१.२९] इति रथनेमिमणिं माहेन्द्र्याम्" इति [न॰क॰१९]॥

१ See foot-notes to XIX. 16. 2.

1 S′ रक्षणा°. 2 S′ रक्षंत्वित्ययमर्थानु°. 3 S′ सुशकः. 4 So S′. The grammatical note explains neither तिरश्चीन् nor तिरश्चीः. See commentary on 16. 2 above.

तत्र प्रथमा ॥

इमं बध्नामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे ।
[१]दर्भं सपत्नदम्भनं द्विषतस्तपनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । बध्नामि । ते । मणिम् । दीर्घायुऽत्वाय । तेजसे ।
[१]दर्भम् । सपत्नऽदम्भनम् । द्विषतः । तपनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयबलादिकाम ते तव इमं मणिं दर्भमयं बध्नामि । किमर्थम् । दीर्घायुष्ट्वाय* यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिशयिततेजोलाभाय । मणिं विशिनष्टि । दर्भम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । दर्भनिर्मितं[1] मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः । ⧖ "व्यन्तसपत्ने" इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् ⧖ । द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः [हृदः] हृदयस्य तपनं तापकम् ॥

द्वितीया ॥

द्विषतस्तापयन् [२]हृदः शत्रूणां तापयन् मनः ।
[३]दुर्हार्दः सर्वांस्त्वं दर्भ घर्म इवाभीन्त्संतापयन् ॥ २ ॥

द्विषतः । तापयन् । [२]हृदः । शत्रूणाम् । तापयन् । मनः ।
दुःऽहार्दः । सर्वान् । त्वम् । दर्भ । घर्मःऽइव । अभीन् । समऽतापयन् ॥२॥

हे दर्भमणे त्वं द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतप्तं कुर्वन् तथा शत्रूणां मनश्च तापयन् एवं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य । ⧖ हृदं[2] इदं हार्दम् । "तस्येदम्" इति अण् । हार्दं करोति । "तत् करोति°" इति णिच् । हार्दयतेः क्विपि "णेरनिटि" इति णिलोपः ⧖ । तस्य

---

१ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs दर्भं सपत्न°. Dc दर्भासपत्न° (*sic*) changed to दर्भं सपत्न°. P J दर्भैम् ।. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ दर्भम् ।. २ D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Dc Cs हृदः. We with C R P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J. ३ A दुर्हादः सर्वांस्त्वं (corrected into सर्वस्त्वं). D दुर्हादः सर्वस्त्वं. R Cs दुरिहार्दः सर्वास्त्वं. Sâyaṇa's text: दुर्हार्दः सर्वस्त्वं. We with $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc P $\overset{2}{\mathrm{P}}$.

---

1 S′ दर्भनिमित्तं. 2 S′ हृदय इदं.

सर्वम्[1] गृहक्षेत्रपश्वादिकं घर्म इव आदित्य इव । यद्वा "यद् घ्रां[2]९३ इत्यपतत् तद् घर्मस्य घर्मत्वम्" इति [तै॰आ॰ ५.१.५] श्रुतेः घर्मः प्रवर्ग्यः । स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्द्धीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

घर्म इवाभितपन्[1] दर्भ द्विषतो नितपन् मणे ।
हृदः[2] सपत्नानां[3] भिन्द्धीन्द्र इव विरुजं[4] बलम् ॥ ३ ॥
घर्मःऽइव । अभिऽतपन्[5] । दर्भ । द्विषतः । निऽतपन् । मणे ।
हृदः । सऽपत्नानाम् । भिन्द्धि । इन्द्रःऽइव । विऽरुजन् । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भविकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित[3] मणे त्वं घर्म इव । उक्तो घर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोर्हृदयम् । यद्वा । ‖कर्मणि षष्ठी‖ । द्विषन्तम् शत्रुम् अभितपन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितपन् नितरां संतापयन् भिन्द्धि भेदं कुरु । दार्ढ्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह । सपत्नानाम् राष्ट्रादिविषये समानः पतिर्येषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना इत्यर्थः । ‖सपत्नीव सपत्नः । "व्यन्तसपत्ने" इति निपातनात् साधुः‖ । तेषां बलम् शारीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा शत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः हृदयानि भिन्द्धि[4] विदारय । ‖भिदिर् विदारणे‖ ।

चतुर्थी ॥

भिन्द्धि दर्भ सपत्नानां हृदयं द्विषतां मणे ।

---

१ B^h D °तप दर्भ. K K^m V Cs °तप दर्भ. P तपयन् ।. We with A C R S^m Dc P^2 J. २ D R Dc Cs P P^2 J हृदः. We with C S^m. ३ A B^h C D R Cs सपत्नानाभि°. Dc सपत्नानां changed to सपत्नानां. S^m सपत्नान् भि°. P J सऽपत्नान् । आ । for सऽपत्नानाम्. We with K K^m V P^2. ४ R Cs वीरुजं. Dc विरुजन् changed to विरुजं. We with A B^h C D K K^m S^m V. P P^2 J विऽरुजम् ।. Sâyaṇa's text: विरुजन्. ५ P °तपयन् ।. We with P^2 J.

---

1 Sâyaṇa's text too has सर्वं. 2 S′ घ्रं for घ्रा९३. 3 S′ दर्भनिमित्त°. 4 S′ हृदयादिनिर्भिधि.

उद्यन् त्वचमिव भूम्याः शिर एषां वि पातय ॥ ४ ॥

भिन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।
उत्ऽयन् । त्वचम्ऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दर्भ मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वतां सपत्नानां हृदयं भिन्द्धि । हृदयभेदनमात्रेण [1]अपरितुष्यन्नाह । उद्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् त्वं भूम्यास्त्वचम् [इव] तृणगुल्मौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा [2]तक्षणेन निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपत्नानां शिरः । जात्येकवचनम् । शिरांसि वि[3] पातय अधःपतितानि कुरु ॥

पञ्चमी ॥

भिन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे भिन्द्धि मे पृतनायतः ।
भिन्द्धि मे सर्वान् दुर्हार्दो भिन्द्धि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । भिन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
भिन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । भिन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृतनायतः पृतना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृतनायन्तः । तान् भिन्द्धि । ⧗ "सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् [4]आकारलोपाभावः ⧗ । [5]तान् भिन्द्धि । ⧗ भिदिर् विदारणे ⧗ । दुर्हार्दः दुष्टहृदयान् । ⧗ हृद इदं हार्दम् । "तस्येदम्" इति अण् । हार्दं करोति । "तत् करोति॰" इति णिच् । हार्दयतेः क्विपि "णेरनिटि" इति णिलोपः ⧗ । स्पष्टम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

छिन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे छिन्द्धि मे पृतनायतः ।

१ Cs त्वचं इव. २ So we with B^{h} C D K K^{m} R S^{m} P P^{2} J. Sâyaṇa's text : निपातय. V नि and वि. ३ D पातयः. We with A B^{h} C K K^{m} R S^{m} V Dc Cs.

1 S′ omits अ in अपरितुष्यन्. 2 S′ लक्षणेन. 3 So S′, though the text in S′ has निपातय. 4 S′ अकार॰. 5 So S′, repeating unnecessarily.

छिन्धि मे सर्वान् दुर्हार्दीन्[1] छिन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥

छिन्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । छिन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

छिन्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दीन्[1]* । छिन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

छिन्धि । ♒ छिदिर् द्वैधीकरणे ♒ । शिष्टं समानम्[1] ॥

सप्तमी ॥

वृश्च दर्भ सपत्नान् मे वृश्च मे पृतनायतः ।

वृश्च मे सर्वान् दुर्हार्दो वृश्च मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

वृश्च । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । वृश्च । मे । पृतनाऽयतः ।

वृश्च । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । वृश्च । मे । द्विषतः । मणे ॥ ७ ॥

वृश्च । ♒ [2]ओव्रश्चू छेदने इति धातुः ♒ ॥

अष्टमी ॥

कृन्त दर्भ सपत्नान् मे कृन्त मे पृतनायतः ।

कृन्त मे सर्वान् दुर्हार्दो[2] कृन्त मे द्विषतो मणे ॥ ८ ॥

कृन्त । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । कृन्त । मे । पृतनाऽयतः ।

कृन्त । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दीन्[2]* । कृन्त । मे । द्विषतः । मणे ॥ ८ ॥

कृन्त । ♒ कृती छेदने । "शे मुचादीनाम्" इति नुम् आगमः ♒ ॥

नवमी ॥

पिंश[3] दर्भ सपत्नान् मे पिंश मे पृतनायतः ।

पिंश[3] मे सर्वान् दुर्हार्दः[4] पिंश[3] मे द्विषतो मणे ॥ ९ ॥

---

१ A °दुर्हार्दी corrected from दुर्हार्दो. B̊ C D K̈ S̈ °दुर्हार्दो. Sâyaṇa's text: दुर्हार्दः छि° (*sic*). R Cs °दुर्हार्दो छि°. Dc दुर्हार्दं changed to दुर्हार्दो. P P̊ °हार्दीम् ।. J °हार्दम् ।.
२ A °दुहार्दी corrected from दुर्हार्दो. R Cs and Sâyaṇa's text: दुर्हार्दो. We with B̊ C D K S̈ Dc. P P̊ °हार्दीम् ।. J °हार्दम् ।. ३ Dc पींष changed to पिंश. ४ B̊ D Cs °दुर्हार्दी. Dc दुर्हार्दी changed to दुर्हार्दः. We with A C R S̈ V.

---

1 S′ समाम्नातम्. 2 S′ om. ओ°.

पिंश । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । पिंश । मे । पृतनाऽयतः ।
पिंश । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । पिंश । मे । द्विषतः । मणे ॥ ९ ॥

पिंश । ※पिश अवयवे । मुचादित्वाद् नुम्※ ॥

दशमी ॥

विध्य[1] दर्भ सपत्नान् मे विध्य मे पृतनायतः ।
विध्य मे सर्वान् दुर्हार्दो[2] विध्य मे द्विषतो मणे ॥ १० ॥
विध्य । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । विध्य । मे । पृतनाऽयतः ।
विध्य । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । विध्य । मे । द्विषतः । मणे ॥ १० ॥

विध्य । ※व्यध ताडने । दैवादिकः । “ग्रहिज्या°” इत्यादिना संप्रसारणम्※ ॥

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“निक्ष दर्भ” इत्यादिकं [तृतीयं] सूक्तम् । अस्य ऐन्द्र्यां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

निक्ष[3] दर्भ सपत्नान् मे निक्ष मे पृतनायतः ।
निक्ष मे सर्वान् दुर्हार्दो निक्ष मे द्विषतो मणे ॥ १ ॥
निक्ष[3] । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । निक्ष । मे । पृतनाऽयतः ।
निक्ष । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । निक्ष । मे । द्विषतः । मणे ॥ १ ॥

निक्ष चुम्ब । ※निक्ष चुम्बने इति धातुः※ । शिष्टं पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

तृन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे तृन्द्धि मे पृतनायतः ।

---

१ A C D S̆ Cs विध्य दर्भ. Dc विध्य द° changed to विध्य द°. We with B̆ K K̆ R; and the other accents in the verse accordingly. २ B̆ दुर्हार्दो. ३ A B̆ C D R S̆ Cs निक्ष दर्भ, throughout the verse. Dc निक्ष द° changed to निक्ष द°. P J निक्ष ।. We with K K̆ V P̆.

तृन्द्धि मे सर्वान् दुर्हार्दस्तृन्द्धि मे द्विषतो मणे ॥ २ ॥
तृन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । तृन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
तृन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । तृन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ २ ॥

तृन्द्धि नाशय । ॥ उतृदिर् हिंसानादरयोः । "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपः ॥ ॥

तृतीया ॥

रुन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे रुन्द्धि मे पृतनायतः ।
रुन्द्धि मे सर्वान् दुर्हार्दो रुन्द्धि मे द्विषतो मणे ॥ ३ ॥
रुन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । रुन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
रुन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । रुन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥३॥

रुन्द्धि आवृणु निरोधं कुरु । ॥ रुधिर् आवरणे ॥ ॥

चतुर्थी ॥

मृण दर्भ सपत्नान् मे मृण मे पृतनायतः ।
मृण मे सर्वान् दुर्हार्दो मृण मे द्विषतो मणे ॥ ४ ॥
मृण । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । मृण । मे । पृतनाऽयतः ।
मृण । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । मृण । मे । द्विषतः । मणे ॥ ४ ॥

॥ मृण हिंसायाम् ॥ ॥

पञ्चमी ॥

मन्थ[2] दर्भ सपत्नान् मे मन्थ मे पृतनायतः ।
मन्थ[3] मे सर्वान् दुर्हार्दो मन्थ मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥
मन्थ[2] । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । मन्थ । मे । पृतनाऽयतः ।

---

१ A B^h C K^m S^m V °दुर्हार्दो तृन्धि. D Cs °दुर्हार्दो तृन्धि. Dc दुर्हार्दो changed to दुर्हार्दो. P P^2 °हार्दीम् ।. J °हार्दम् ।. We with R. २ A D S^m Cs मंथ दर्भ सपत्नान्मे मंथ मे. Dc मंथ द° changed to मंथ द°. P J मंथ । in all places. We with C R V P^2. ३ A C D S^m मंथ मे सर्वान्दुर्हार्दो मंथ मे. Dc मंथ मे &c changed to मंथ मे. We with K^m R V.

मन्थ । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । मन्थ । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

मन्थ लोडने । गतम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

पिण्ड्ढि दर्भ सपत्नान् मे पिण्ड्ढि मे पृतनायतः ।
पिण्ड्ढि मे सर्वान् दुर्हार्दः पिण्ड्ढि मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥

पिण्ड्ढि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । पिण्ड्ढि । मे । पृतनाऽयतः ।
पिण्ड्ढि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । पिण्ड्ढि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

पिण्ड्ढि । पिष चूर्णने । रौधादिकः । "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति धिः । ष्टुत्वं जश्त्वं च ॥

सप्तमी ॥

ओष दर्भ सपत्नान् मे[१] ओष मे पृतनायतः ।
ओष मे सर्वान् दुर्हार्द ओष मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

ओष । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । ओष । मे । पृतनाऽयतः ।
ओष[२] । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । ओष । मे । द्विषतः । मणे ॥ ७ ॥

ओष । उष प्लुष दाहे । भौवादिकः । लघूपधगुणः[1] ॥

अष्टमी ॥

दहं[३] दर्भ सपत्नान् मे दहं मे पृतनायतः ।
दहं मे सर्वान् दुर्हार्दो दहं मे द्विषतो मणे ॥ ८ ॥

दहं[३] । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । दहं । मे । पृतनाऽयतः ।
दहं । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । दहं । मे । द्विषतः । मणे ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥

---

१ K^m V °न्म ओष. Dc °न्मे ओष changed to °न्म ओष. We with B^h C D Cs. २ P ओष ।. ३ B^h C D R S^m Cs दह दर्भ. Dc दह दर्भ changed to दहं दर्भ. P दह । in all places. We with K^m V P^2 J.

---

1 S′ लघूपधगुणाभावः.

नवमी ॥

जहि दर्भ सपत्नान् मे जहि मे पृतनायतः ।
जहि मे सर्वान् दुर्हार्दो जहि मे द्विषतो मणे ॥ ९ ॥

जहि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । जहि । मे । पृतनाऽयतः ।
जहि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । जहि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ९ ॥

जहि । हन हिंसागत्योः । लोटि "हन्तेर्जः" इति जादेशः । आभाच्छास्त्रीयस्य असिद्धत्वाद् "अतो हेः" इति हेर्लुक् न भवति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"यत् ते दर्भ" इति चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत् ते दर्भ जरामृत्युः शतं वर्मसु वर्म ते ।
तेनेमं वर्मिणं कृत्वा सपत्नां जहि वीर्यैः ॥ १ ॥

यत् । ते । दर्भ । जराऽमृत्युः । शतम् । वर्मऽसु । वर्म । ते ।
तेन । इमम् । वर्मिणम् । कृत्वा । सऽपत्नान् । जहि । वीर्यैः ॥ १ ॥

हे दर्भ ते तव मर्मसु[1] ग्रन्थिषु [यत्] जरामृत्युशतम् जरसा मृत्यूनां च शतम् । वर्तत इति शेषः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । परुषाम् अपरिमितत्वात् । प्रतिपरुर्विच्छेदस्य सुकरत्वात् जरामृत्युशतास्पदत्वं दर्भस्य । यच्च ते तव वर्म जरामृत्युपरिहारकं कवचम् अस्ति तेन मर्मगतजरामृत्युशतपरिहारकेण वर्मणा इमं तव धारकं रक्षाजयादिकामं पुरुषं वर्मिणम् आमुक्तवर्माणं कृत्वा वीर्यैः परकृतोपद्रवपरिहारशत्रुविजयकरणादिल-

१ P repeats जहि । मे । twice before पृतनाऽयतः ।. We with P[2] J. २ So we with A B[h] C D K[m] R S[m] V Dc Cs P P[2] J.

1 Sâyaṇa's text, however, is वर्मसु. 2 Here about sixteen letters are almost altogether torn away at the end of the line on the palm leaf and are here supplied by guess.

क्षणैः सामर्थ्यैः सपत्नान् अमुष्य राज्ञः शत्रून् जहि पराभव नाशय ॥

द्वितीया ॥

शतं ते दर्भ वर्माणि सहस्रं वीर्याणि ते ।
तमस्मै विश्वे त्वां देवा जरसे भर्तवा अदुः ॥ २ ॥

शतम् । ते । दर्भ । वर्माणि । सहस्रम् । वीर्याणि । ते ।
तम् । अस्मै । विश्वे । त्वाम् । देवाः । जरसे । भर्तवै । अदुः ॥ २ ॥

हे दर्भ मणिरूप ते तव मर्माणि पर्वाणि परकृतपीडाविषयभूतानि [शतं] सन्ति । तत्परिहाराय ते तव वीर्याणि सामर्थ्यान्यपि सहस्रम् सहस्रसंख्याकानि सन्ति । तं तादृशं मर्मशताच्छादनसाधनवीर्योपेतं त्वाम् अस्मै रक्षादिकामाय राज्ञे विश्वे सर्वे देवाः जरसे जरानिमित्तम्[1] अस्य जरापरिहाराय भर्तवै भरणाय पोषणाय प्रयोजनाय अदुः दत्तवन्तः । अतः अमुष्य जरां परिहृत्य भरणं कुर्वित्यर्थः । ॥ भर्तवै । तवैप्रत्ययः ॥ ॥

तृतीया ॥

त्वामाहुर्देववर्म त्वां दर्भ ब्रह्मणस्पतिम् ।
त्वामिन्द्रस्याहुर्वर्म त्वं राष्ट्राणि रक्षसि ॥ ३ ॥

त्वाम् । आहुः । देवऽवर्म । त्वाम् । दर्भ । ब्रह्मणः । पतिम् ।
त्वाम् । इन्द्रस्य । आहुः । वर्म । त्वम् । राष्ट्राणि । रक्षसि ॥ ३ ॥

हे दर्भ मणे त्वां देववर्म आहुः देवानां रक्षणार्थं कवचम् आहुः । तथा त्वां ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्य पालयितारम् एतन्नामानं देवम् आहुः[2] वेदविदितस्यापि रक्षाकारित्वात् । किं च त्वाम् इन्द्रस्य देवाधिपतेरपि वर्म

१ A S̈ and Sâyaṇa's text: मर्माणि. We with B̈ C D K̈ R Dc Cs P P̈ J. २ A B̈ C R V Cs त्वमस्मै. Dc त्वमस्मै changed to तमस्मै. P P̈ J त्वम् ।. We with D K K̈ S̈ V. ३ P विश्वे ।. We with P̈ J. ४ P भर्तवै ।. We with P̈ J. ५ A B̈ C D R S̈ Cs °देव° for °देव°. P J देवऽवर्म ।. We with K K̈ V Dc P̈.

1 S′ जरामित्त for जरानिमित्तम्. 2 Sâyaṇa's text reads त्वामाहुर्देववर्म त्वामाहुर्ब्रह्मणस्पतिं for our त्वामाहुर्देववर्म त्वां दर्भ ब्रह्मणस्पतिम्.

कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिरिन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्यभिप्रायः । यत एवम् अतस्त्वं राष्ट्राणि [त्वां] धारयतो राज्ञो राज्यानि रक्षसि पालयसि पालय ॥

चतुर्थी ॥

सपत्नक्षयणं दर्भ द्विषतस्तपनं हृदः ।
मणिं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपत्नऽक्षयणम् । दर्भ । द्विषतः । तपनम् । हृदः ।
मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूऽपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भ ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम् । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् । तथा द्विषतः द्वेष्टुः हृदः हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य बलस्य वर्धनम् वर्धकम् । तथा तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि करोमि ॥ अथ वा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते । हे राजन् दर्भमणिं सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति संबन्धनीयम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् समुद्रो अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।
ततो हिरण्ययो बिन्दुस्ततो दर्भो अजायत ॥ ५ ॥

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।
ततः । हिरण्ययः । बिन्दुः । ततः । दर्भः । अजायत ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः । तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् अभिक्रन्दनं स्तननम् अ-

१ P हृदः ।. २ A B C D R S Cs हिरण्ययो बिंदु॰. Dc हिरण्ययो बिंदु॰ changed to हिरण्ययो बिंदु॰. P बिंदुः ।. We with K K V P J.

1 S′ बलवर्धनं वध्रवर्धकं for बलस्य वर्धनम् वर्धकम्. 2 S′ inserts a ते before दर्भ॰.

कार्षीद् वृष्ट्युत्पादनाय[1] ततः अभिक्रन्दतो मेघात् [हिरण्ययो] हिरण्मयो बिन्दुः उदभूत् । [ततः] तस्माद् उत्पन्नात् हिरण्यबिन्दोः सकाशाद् दर्भो अजायत प्रादुर्बभूव । अनेन दर्भोत्पत्तिवर्णनेन दर्भमयस्य मणेरतिशयितवीर्यत्वम् उक्तं भवति । ॥ हिरण्यय इति । "ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व॰" इत्यादिना हिरण्मयशब्दस्य मयटो मकारलोपो निपातितः ॥ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"औदुम्बरेण" इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । अस्य "कौबेरीं धनकामस्य धनक्षये च" [न॰क॰१७] इति विहितायां कौबेर्याख्यायां महाशान्तौ औदुम्बरमणिबन्धने विनियोगः । उक्तं नक्षत्रकल्पे । "औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा इत्यौदुम्बरं कौबेर्याम्" इति [न॰क॰१९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा ।
पशूनां सर्वेषां स्फातिं गोष्ठे मे सविता करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण । मणिना । पुष्टिऽकामाय । वेधसा ।
पशूनाम् । सर्वेषाम् । स्फातिम् । गोऽस्थे । मे । सविता । करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण उदुम्बरनिर्मितेन मणिना । ॥ "तस्य विकारः" इति अण् प्रत्ययः ॥ । पुष्टिकामाय पशुपुत्रधनशरीरादिविषयं पोषं कामयमानाय पुरुषाय तदर्थं वेधसा विधात्रा पुरा प्रयोगः कृतः । यद्वा वेधसा पुष्ट्यादिविधात्रा कर्त्रा मणिना पुष्टिकामाय तव रक्षां करोमीति व्याख्येयम् । अतः सर्वेषां गोमहिषाश्वाजगजादिरूपाणां पशूनाम् । चतुष्पादाः पशवः । तेषाम् । अथ वा द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवः । उभयविधानां परिग्रहाय सर्वेषाम् इत्युक्तम् । तेषां स्फातिम् । ॥ स्फायी वृद्धौ । क्तिनि यलोपः ॥ । अभिवृद्धिं मे मम गोष्ठे गवां निवासस्थाने । ॥ "घञर्थे कविधानम्" इति अधिकरणे कप्रत्ययः । "अम्बाम्बगोभूमि॰" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ । सविता प्रसविता

1 S' कृष्ट्यु॰. 2 S' om. धन॰.

सर्वस्य अनुज्ञाता प्रेरकः एतन्नामको देवः करत् कुर्यात् । ⧗ करोतेः पञ्चमलकारः ⧗ । "सविता वै प्रसवानाम् ईशे" इत्यादि श्रुतेः [ऐ॰ ब्रा॰ १.१६] सवितुः सर्वस्य प्रेरकत्वाद् "देवो वः सविता प्रार्पयतु" इति [तै॰ सं॰ १.१.१.१] गवां व्याघ्रतस्करादिकृतनाशपरिहाराय प्रार्प[1]णप्रार्थनश्रुतेश्च सवितुः सर्वपशुस्फातिप्रार्थना युक्ता ॥

द्वितीया ॥

यो नो॑ अ॒ग्निर्गार्ह॑पत्यः पशू॒नाम॑धि॒पा अस॑त् ।
औदु॑म्बरो॒ वृषा॑ म॒णिः स मा॑ सृजतु पु॒ष्ट्या[1] ॥ २ ॥

यः । नः॒ । अ॒ग्निः । गार्ह॑ऽपत्यः । प॒शू॒नाम् । अ॒धि॒ऽपाः । अस॑त्[2] ।
औदु॑म्बरः । वृषा॑ । म॒णिः । सः । मा॒ । सृ॒ज॒तु॒ । पु॒ष्ट्या ॥ २ ॥

यो गार्हपत्योग्निः । गृहपतिना यजमानेन स॒ह[2] संयुक्तोग्निर्गार्हपत्यः । यस्तत्संज्ञकोग्निरस्ति । ⧗ "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" इति ञ्यः ⧗ । स नः अस्माकं पशूनाम् गवाश्वादीनाम् अधिपाः अधिष्ठाय पाता असत् भवेत् । ⧗ अस्तेर्लेटि अडागमः ⧗ । "इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् अग्निं गृहपतिम् अभिसंवसानाः" [तै॰ ब्रा॰ ३.७.४.५] इति मन्त्रवर्णाद् अग्निहोत्रे "पशून् मे यच्छ" इति [आश्व॰ २.३] गार्हपत्यप्रार्थनाविधानाच्च पशूनाम् आधिपत्यं तस्य सिद्धम् । अतः गार्हपत्योग्निः पशून् पालयतु चोरादिभयेभ्यः । औदुम्बरः उदुम्बरविकारो वृषा अभिमतफलवर्षको मणिः पुष्ट्या पोषे[3]ण शरीराभिवृद्ध्या आ* सर्वतः *सं सृजतु । पशूनां पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । "ऊर्ग् वा उदुम्बरः" इति श्रुतेः [तै॰ सं॰ २.१.१.६] अन्नरूपत्वात् पोषकत्वं तस्य युक्तम् ॥

तृतीया ॥

क॒री॒षि॒णीं फल॑वतीं स्व॒धामिरा॑ च नो गृ॒हे ।

---

१ Dc सृजतु पुष्ट्या changed to सृजतु पुष्ट्यां. K K^m V सृजतु पुष्ट्यां. P^2 पुष्ट्यां ।. We with A B^h C D R S^m Cs P J. २ P असत् ।. We with P^2 J.

---

1 S′ प्रापण॰. 2 S′ सत्यं for सह. 3 S′ पोषण.

औदुम्बरस्य तेजसा धाता पुष्टिं दधातु मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् । फलऽवतीम् । स्वधाम् । इराम् । च । नः । गृहे ।
औदुम्बरस्य । तेजसा । धाता । पुष्टिम् । दधातु । मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् करीषो गवां शकृत् । प्रभूतेन करीषेण तद्वतीम् । अनेन गवां समृद्धिरुक्ता भवति तदभावे करीषाभावात् । तादृशीं स्वधाम् । अन्ननामैतत् । स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्तेः । व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नं फलवतीम् प्रकृष्टेन फलेन उपेताम् इरां च भूमिमपि । अथ वा इरा इला गौः । जात्येकवचनम् । गावः । अत्र करीषिणीं फलवतीम् इति विशेषणद्वयं स्वधाम् इरां च उभयमपि विशिनष्टि । उभयत्रापि संबन्धयोग्यतासंभवात् । नः अस्माकं गृहे । करत् इति संबन्धः । औदुम्बरस्य उदुम्बरविकारस्य मणेस्तेजसा सामर्थ्येन धाता सर्वस्य विधाता एवंनामको देवः पुष्टिम् शरीरादिपोषं मे मम दधातु स्थापयतु । करोत्वित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यद् द्विपाच्च चतुष्पाच्च यान्यन्नानि ये रसाः ।
गृह्णेऽहं त्वेषां भूमानं बिभ्रदौदुम्बरं मणिम् ॥ ४ ॥

यत् । द्विऽपात् । च । चतुःऽपात् । च । यानि । अन्नानि । ये । रसाः ।
गृह्णे । अहम् । तु । एषाम् । भूमानम् । बिभ्रत् । औदुम्बरम् । मणिम् ॥४॥

द्विपात् पादद्वयोपेतं पुरुषादिकं यत् पशुजातम् अस्ति । यच्च चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गवादिकम् अस्ति । ※ उभयत्र “संख्यासुपूर्वस्य”

---

१ B[h] औदुम्बर°. २ K K[m] V पुष्टिं दधातु मे. Dc पुष्टिं द° changed to पुष्टिं द°. We with B[h] C D R S[m] Cs. ३ D ते. We with A C K K[m] R S[m] V Dc Cs. ४ S[m] Dc यान्यन्नानि ये रसा. Cs [या]न्यन्यानि ये रसा. R यान्यन्यानि ये रसा. We with A B[h] C D K K[m] V. ५ D R S[m] Cs have no kampa-figure. We with A C K K[m] V Dc. ६ K K[m] V त्वैषां. Dc त्वेषां changed to त्वैषां. We with A B[h] C D R S[m] Cs. ७ P P[2] omit the avagraha. We with J. ८ J रसा । changed to रसाः ।. We with P P[2]. ९ P J एषाम् ।. We with P[2].

---

1 S′ मे पुष्टिं for पुष्टिम्, unnecessarily repeating मे when मे मम follows °दिपोषं.

इति पादस्य लोपः समासान्तः। "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ" इति द्विपाच्छब्दस्य अन्तोदात्तत्वम्। चतुष्पाद् इति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । यानि च[1] अन्नानि तिलमाषव्रीहियवप्रियङ्ग्वादीनि ग्राम्याणि अन्नानि। यानि च अरण्यजानि अन्नानि ये च रसाः दधिक्षीरमधुगुडादिरूपाः सन्ति एषाम्[2] उक्तानां सर्वेषां भूमानम् बहुभावम्। ॥ बहुशब्दाद् इमनिचि "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति इमनिच आदिलोपो बहोर्भूभावश्च ॥ । औदुम्बरं मणिं बिभ्रद् अहं गृह्णे स्वीकरोमि भजामि ॥

पञ्चमी ॥

पुष्टिं पशूना परि जग्रभाहं चतुष्पदां द्विपदां यच्च धान्यम्।
पयः पशूनां रसमोषधीनां बृहस्पतिः सविता मे नि यच्छात् ॥ ५ ॥

पुष्टिम्[1]। पशूनाम्। परि। जग्रभ। अहम्। चतुःऽपदाम्। द्विऽपदाम्[2]। यत्। च। धान्यम्।
पयः। पशूनाम्। रसम्। ओषधीनाम्। बृहस्पतिः। सविता। मे। नि। यच्छात् ॥ ५ ॥

अहं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यच्च धान्यम् व्रीहियवादिरूपं तस्यापि पुष्टिम् पोषं परि जग्रभ परिग्रहं करोमि। ॥ ग्रहेश्छान्दसे लिटि उत्तमैकवचने णलि "णलुत्तमो वा" इति णित्त्वस्य विकल्पितत्वाद् वृद्ध्यभावः ॥ । किं च सविता सर्वस्य अनुज्ञाता बृहस्पतिर्देवः पशूनाम् गोमहिष्यादीनां पयः तथा ओषधीनाम् व्रीह्यादीनां रसम् सारभूतम् अंशं[3] मे मह्यं नि यच्छात्। औदुम्बरस्य तेजसा इति शेषः। प्रयच्छतु। ॥ यम उपरमे। लेटि "इषुगमियमां छः" इति छादेशः। आडागमः ॥ ॥

---

१ P[2] पुष्टिम्। We with P J. २ P °पादाम्।

---

1 S′ याणि यानि for यानि. 2 S′ तेषाम्. 3 S′ सारभूतभूततमंशं for सारभूतम् अंशं.

षष्ठी ॥

अहं पशूनामधिपा असानि मयि पुष्टं पुष्टपतिर्दधातु ।
मह्यमौदुम्बरो मणिर्द्रविणानि नि यच्छतु ॥ ६ ॥

अहम् । पशूनाम् । अधिऽपाः । असानि । मयि । पुष्टम् । पुष्टऽपतिः । दधातु ।
मह्यम् । औदुम्बरः । मणिः । द्रविणानि । नि । यच्छतु ॥ ६ ॥

"मह्यमौदुम्बरः" इति अर्धर्चः उत्तरमन्त्रे वा द्रष्टव्यः । अहं पुष्टिकामः पशूनाम् द्विपदां चतुष्पदां[1] च अधिपाः अधिष्ठाय पालकः स्वामी असानि भवानि । अधिपूर्वात् पातेर्विच् । असानीति । अस्तेर्लोटि "आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः । तदर्थं मयि पुष्टिकामे पुष्टम्[2] पोषं पश्वादेः समृद्धिम्[3] । "नपुंसके भावे क्तः" इति क्तः । तत् पुष्टपतिः पश्वादिपोषस्वामी औदुम्बरो मणिः दधातु प्रयच्छतु । एवं मह्यम् औदुम्बरो मणिः द्रविणानि हिरण्यानि नि यच्छतु नियमयतु प्रयच्छतु ॥

सप्तमी ॥

उप मौदुम्बरो मणिः प्रजया च धनेन च ।
इन्द्रेण जिन्वितो मणिरा मागन्त्सह वर्चसा ॥ ७ ॥

उप । मा । औदुम्बरः । मणिः । प्रऽजया । च । धनेन । च ।
इन्द्रेण । जिन्वितः । मणिः । आ । मा । अगन् । सह । वर्चसा ॥७॥

मा माम् औदुम्बरो मणिः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया च धनेन हिरण्यादिलक्षणेन गवादिरूपेण च सह उप । उपसर्गश्रुतेः सामर्थ्याद् आगन्निति आकृष्यते । आगमत् । एवं स मणिः इन्द्रेण

१ A B̊ C D K K̊ R Dc Cs असानि. P P̊ J असानि ।. We with S̊. २ A B̊ R उपमौदु॰. D उपमौदु॰. Dc उपमोदु॰ We with C K K̊ S̊ V Cs. ३ A B̊ C D K K̊ R S̊ V Dc Cs जिन्वतो. P P̊ J जिन्वतः ।. We with Sâyana, and the accents accordingly.

1 S′ यच्चतुष्पदां. 2 S′ पुष्टिम्, though the text in S′ is पुष्टं. 3 S′ समृद्धम्.

जिन्वितः प्रीणितः प्रेरितः वर्चसा अस्मदभिमतेन तेजोविशेषेण सह मा माम् आगन् आगमत् । जिन्वित इति । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमः । कर्मणि निष्ठायाम् इडागमः । इदित्वाद् नकारलोपाभावः । अगन्निति । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् ॥

अष्टमी ॥

देवो मणिः सपत्नहा धनसा धनसातये ।
पशोरन्नस्य भूमानं गवां स्फातिं नि यच्छतु ॥ ८ ॥

देवः । मणिः । सपत्नऽहा । धनऽसाः । धनऽसातये ।
पशोः । अन्नस्य । भूमानम् । गवाम् । स्फातिम् । नि । यच्छतु ॥८॥

देवः द्योतमानो मणिः औदुम्बरः । पुष्ट्यर्थं देवैर्निर्मितत्वाद् देव इत्युच्यते । तादृशो मणिः सपत्नहा सपत्नानां हन्ता तथा धनसाः[1] धनानाम् अस्मदभिलषितानां साता दाता । वन षण संभक्तौ । "जनसनखनक्रमगमो विट्" । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति आत्वम् । एवंरूपो मणिः धनसातये धनाना लाभाय भवतु । "जनसनखनां सन्झलोः" इति आत्वम् । किं च पशोः अन्नस्य च भूमानम् बहुभावं समृद्धिं नि यच्छतु । तथा गवां स्फातिम् अभिवृद्धिं च नि यच्छतु[2] । यद्यपि पशुभूम्नैव गोस्फातिरप्युक्ता तथापि गवाम् अतिशयेनोपयोगात् प्राधान्याय पुनरभिधानम् । "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत्" इति श्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १.१.३.१०] ऊर्क्संबन्धाद् अन्नसमृद्धिकारकत्वम् ॥

१ A B[h] C D R S[m] गवां स्फातिंर्नि. Dc गवां स्फातिंर्नि corrected to गवां स्फातिं नि. K[m] V गवां स्फातिं with Sâyaṇa, retaining the accents of the MSS. We with Dc J and Sâyaṇa as regards the case and Dc P[2] as to accents. २ P P[2] J धनसा ।. ३ P पशोः ।. We with P[2] J. ४ P स्फातिः ।. P[2] स्फातिः ।. J स्फातिम् । changed to स्फातिः ।.

1 S' धनसा for धनसाः. 2 S' यच्छति.

नवमी ॥

यथाग्रे त्वं वनस्पते[१] पुष्ट्या सह जज्ञिषे[२] ।
एवा धनस्य मे[३] स्फातिमा दधातु सरस्वती ॥ ९ ॥
यथा । अग्रे । त्वम् । वनस्पते । पुष्ट्या । सह । जज्ञिषे ।
एव । धनस्य । मे । स्फातिम्[३] । आ । दधातु । सरस्वती ॥ ९ ॥

हे वनस्पते वनस्य पालक औदुम्बरमणे । विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वं यथा अग्रे ओषधिवनस्पतिसृष्टिसमये पुष्ट्या पोषेण सह उत्पत्तिसमय एव जज्ञिषे उत्पन्नोसि एव एवं मे धनस्य स्फातिम् अभिवृद्धिं त्वया साधनभूतेन सह सरस्वती सरणवती वाग्देवी आ दधातु करोतु । ⌛आङ्पूर्वो दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । एवा धनस्येत्यत्र "निपातस्य च" इति सांहितिको दीर्घः⌛ ॥

दशमी ॥

आ मे धनं सरस्वती पयस्फातिं च धान्यम् ।
सिनीवाल्युपा[४] वहादयं चौदुम्बरो मणिः ॥ १० ॥
आ । मे । धनम् । सरस्वती । पयःऽस्फातिम् । च । धान्यम् ।
सिनीवाली । उप । वहात्[५] । अयम् । च । औदुम्बरः । मणिः ॥१०॥

सरस्वती देवी मे मम धनम् हिरण्यादिलक्षणं पयस्फातिम् पयसोऽभिवृद्धिं च । अनेन पयसोऽभिवृद्धिप्रार्थनेन गोसमृद्धिः प्रार्थिता भवति । तथा धान्यं च । व्रीहियवादीनाम् ओषधीनां फलानि धान्यानि । अत्र जातावेकवचनम् । ⌛आ इति उपसर्गश्रुतेः वहत्विति योग्यक्रियाध्याहारः⌛ । एवं सिनीवाली देवता च । "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली न-

१ K K̄ V वनस्पते पुष्ट्या. P̄ पुष्ट्या ।. Dc वनस्पते पुष्ट्या changed to वनस्पते पुष्ट्या. We with A B̄ C D R S̄ Cs P J. २ A B̄ C D K K̄ R V Dc Cs जज्ञिषे. P J जज्ञिषे ।. We with P̄. ३ A B̄ C D R S̄ मे स्फातिमा. Dc मे स्फातिमा changed to मे स्फातिमा. P स्फातिम् ।. J स्फातिम् ।. We with K̄ V P̄ Dc. ४ A B̄ °ल्युपा° corrected from °ल्यु-पा°. ५ P P̄ J अवहात् ।.

ष्टचन्द्रा कुहूर्मता" इति श्रुतेः इष्टचन्द्रामावास्याभिमानिदेवता सिनीवाली । सा च धनादिकम् उपा वहात् । अयं धार्यमाण औदुम्बरो मणिश्च उप[1] वहात् उपावहतु प्रापयतु । वह प्रापणे । लेटि आडागमः ॥ अथ वा सरस्वती मे धनम् हिरण्यरजतमणिमुक्तादिलक्षणं हस्तेन धारणयोग्यम् आ गमयतु । पयस्फातिं धान्यं च सिनीवाली औदुम्बरो मणिश्च उपा वहात् समीपदेशं प्रापयतु इति व्यवस्था ॥

एकादशी ॥

त्वं मणीनामधिपा वृषासि त्वयि पुष्टं पुष्टपतिर्जजान ।
त्वयीमे वाजा द्रविणानि सर्वौदुम्बरः स त्वमस्मत् सहस्वारादरातिम-
मतिं क्षुधं च ॥ ११ ॥

त्वम् । म॒णी॒नाम् । अ॒धि॒ऽपाः । वृषा । अ॒सि॒ । त्वयि । पु॒ष्टम् । पु॒ष्ट॒ऽपतिः ।
ज॒जा॒न॒ ।
त्वयि । इ॒मे इति । वाजाः । द्रविणानि । सर्वा । औदुम्बरः । सः । त्वम् ।
अ॒स्मत् । स॒ह॒स्व॒ । आ॒रात् । अरातिम् । अमतिम् । क्षुधम् । च॒ ॥ ११ ॥

हे औदुम्बर मणे त्वं मणीनाम् इतरेषां रक्षासमृद्धिजयादिसाधनानां दर्भादिनिर्मितानाम् अधिपः[2] स्वामी वृषा अभिमतफलवर्षिता च असि । अधिपत्वे कारणम् आह । यतः त्वयि पुष्टम् गवाश्वादीनां सर्वेषां पोषं पुष्टपतिः[3] सर्वपदार्थपोषकर्ता[4] प्रजापतिः जजान उदपादयद् अकरोत् । अतः मणीनाम् अधिपो वृषा चासि । अस्तु किं तत इत्यत आह । त्वया सर्वसमृद्ध्यास्पदभूतेन मे मह्यं वाजाः "अन्नं वै वाजः" इति

१ D वाजा द्रविणा°. S वाजा द्रविणा°. Cs वाजा. We with A B K K R V Dc. २ A B D त्वमस्मत्. We with C K R S V Dc Cs. ३ A B C D K R S Dc Cs P P °रातिममृतं. P P J अमृतम् ।. We with Sâyaṇa, and the accents accordingly. V °रातिममितं, an instance of both wrong borrowing and wrong retention of the old accent. ४ P P J वाजा ।.

1 So S′. 2 S′ Sâyaṇa's text, however, exhibits अधिपा वृषा°. 3 S′ पुष्टिपतिः. 4 S′ inserts त्वा after °कर्ता.

[तै॰ सं॰ ५.४.६.६] श्रुतेः बहुविधानि अन्नानि सर्वा सर्वाणि द्रविणानि द्रावयितव्यानि हिरण्यरजतादीनि । सर्वशब्देन मणिमुक्ताप्रवालादिलक्षणानि परिगृह्यन्ते । संभवन्तु इति शेषः । हे औदुम्बर स तादृशः वाजद्रविणादिसाधकस्त्वम् अस्मत् अस्मत्तः सहस्व अभिभव अपगमय । अभिभाव्यानि कानीत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते आराद् अरातिम् इति । आरात् अत्यन्तं दूर एव अरातिम् अदानम् अलाभम् अमतिम् दारिद्र्यं मत्यभावं बुद्धिभ्रंशं वा क्षुधम् अशनाभावम् एतत् सर्वम् अस्मत् आरादेव सहस्व ॥

द्वादशी ॥

ग्रामणीरसि ग्रामणीरुत्थाया[1]भिषिक्तोभि मा सिञ्च[2] वर्चसा ।
तेजोसि तेजो मयि धारयाधि[3] रयिरसि रयिं मे धेहि ॥ १२ ॥

ग्राम[4]ऽनीः । असि । ग्राम[4]ऽनीः । उत्थाय[1] । अभिऽसिक्तः । अभि । मा । सिञ्च । वर्चसा ।
तेजः । असि । तेजः । मयि । धारय । अधि । रयिः । असि । रयिम् । मे । धेहि ॥ १२ ॥

हे औदुम्बर त्वं ग्रामणीरसि । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामस्वामी । स यथा प्रधानभूतः एवं त्वं सर्वेषां मणीनां प्रधानभूतोसि । अतः अस्माकमपि ग्रामणीर्भव । अभिमतफलप्रापको भवेत्यर्थः । अथ वा मा-

---

१ A °रुक्थ्यायया°. Dc °रुत्थ्यायिया° changed to °रुक्थ्यायिया°. B̊[h] C °रुत्थाया°. D R S[m] °रुत्थ्याया°. K[m] V °रुक्थ्याया°. Cs °रुत्थ्याया°. P P[2] उच्छ्याय ।. J उत्थ्याय changed to उत्थ्यायि ।. In all the MSS. the त्थ is doubtful between त्थ and च्छ. Sâyaṇa's text reads: °णीछाया° for °णीरुत्थाया°, dropping the रु. May he have read उच्छ्राय? (He says मां श्रेष्ठं कुरु). उच्छ्रायं (for उच्छ्रय) may be a better and less difficult reading than उत्थायं, unless the latter can be taken to mean उत्तिष्ठ. We with B[h] C. २ A D K[m] S[m] V Dc षिञ्च. We with B[h] C R Cs. ३ So all our MSS. and Vaidikas. But the want of two syllables in the fourth pâda would suggest (the *Sarvânukramaṇikâ* notes: पुष्टिं पशूनां ग्रामणीरसि त्रिष्टुभौ,) that धारयाध्यधिरयिरसि रयिं मे धेहि may have been the original reading. ४ P P[2] J ग्रामणीः ।.

मपि श्रेष्ठं कुरु। त्वं वर्चसा अभिषिक्तोसि अभित आच्छन्नोसि। [मा] मामपि वर्चसा अभि षिञ्च अभिषिक्तं कुरु। हे मणे त्वं तेजोसि साक्षात् तेजोरूपोसि अतः मयि तेजो धारय। किं च त्वम् अधिरयिः अधिगतरयिः प्राप्तधनः असि। रयिं मे धेहि स्थापय प्रयच्छ। रयिर्धनम्। ॥ रातेर्दानकर्मणः [नि॰ ४. १७] ॥ ॥

[त्रयोदशी चतुर्दश्यौ]॥

पु॒ष्टिर॑सि पु॒ष्ट्या मा॒ सम॑ङ्ग्धि गृहमे॒धी गृ॒हप॑तिं मा कृणु।
औदु॑म्बरः॒ स त्वम॒स्मासु॑ धेहि र॒यिं च॑ नः॒ सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छ रा॒यस्पो-
षा॑य॒ प्रति॑ मुञ्चे अ॒हं त्वाम्॥ १३॥

पुष्टिः। अ॒सि॒। पु॒ष्ट्या। मा॒। सम्। अ॒ङ्ग्धि॒। गृ॒ह॒ऽमे॒धी। गृ॒हऽप॑तिम्।
मा॒। कृ॒णु॒।
औदु॑म्बरः। सः। त्वम्। अ॒स्मासु॑। धे॒हि॒। र॒यिम्। च॒। नः॒। सर्व॑ऽवी-
रम्। नि। य॒च्छ॒। रा॒यः। पोषा॑य। प्रति॑। मु॒ञ्चे॒। अ॒हम्। त्वाम्॥१३॥

अ॒यमौदु॑म्बरो म॒णिर्वी॒रो वी॒राय॑ बध्यते।
स नः॑ स॒निं मधु॑मतीं कृणोतु र॒यिं च॑ नः॒ सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छात्॥ १४॥

अ॒यम्। औदु॑म्बरः। म॒णिः। वी॒रः। वी॒राय॑। ब॒ध्य॒ते॒।
सः। नः॒। स॒निम्। मधु॑ऽमतीम्। कृ॒णो॒तु॒। र॒यिम्। च॒। नः॒। सर्व॑ऽवी-
रम्। नि। य॒च्छा॒त्॥ १४॥

त्रयोदशी॥ हे मणे त्वं साक्षात् [पुष्टिः] पुष्टिरूपोसि। अतः पुष्ट्या पोषेण मा मां समङ्ग्धि सम्यग् अक्तं कुरु। समृद्धं कुरु। तथा गृहमेधी त्वम् असि। मा मां गृहपतिम् धनकनकादिसमृद्धस्य गृहस्य[1]

१ K K̈ V Dc P̈ पुष्टिरसि पुष्ट्यां. We with A B̈ C D R S̈ Cs P J. २ B̈ C R समिन्धि. P P̈ J सम्। इंधि।. We with D K̈ S̈ V Dc Cs. ३ A B̈ D S̈ सत्वमस्मा°. We with C K K̈ R V Dc Cs. ४ K K̈ V स नः सनिं. Dc स नः सनिं changed to स नः सनिं. We with A B̈ C D R S̈ Cs.

1 S′ has सर्वदा गृहस्य for गृहस्य.

स्वामिनं सोमयागादिकर्मानुष्ठातारं वा कृणु कुरु । हे औदुम्बरं* मणे स तादृशः उक्तविधनानाधर्मोपेतस्त्वम्[1] त्वयि विद्यमाना [ये] ग्रामणीत्ववर्चस्वित्वतेजोरूपत्वाधिरयित्वादयो धर्माः सन्ति तान् सर्वान् अस्मासु धेहि स्थापय । किं च नः अस्माकं सर्ववीरम् सर्वे वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्यां रय्यां तुष्यन्ति तादृशं रयिम् धनं च नि यच्छ प्रयच्छ । यद्वा[2] सर्ववीरं यथा भवति तथा रयिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

चतुर्दशी ॥ हे मणे अहं धनादिपुष्टिकामस्त्वां रायस्पोषाय धनानां पुष्ट्यै । ꕤ"षष्ठ्याः पतिपुत्र°" इत्यादिना सत्वम्[3]ꕤ । प्रति मुञ्चे बध्नामि । प्रतिमोको बन्धनम् । "रुक्मम् अन्तरं प्रति मुञ्चते" इत्यादिश्रुतेः [तै° सं° ५. १. १०. ३] । एतदेव परोक्षेण पुनरभिधीयते फलान्तरसंबन्धाय । [अयं] वीरः[4] विविधम् ईरयति अमित्रान् इति वीरः । तादृश औदुम्बरो मणिः वीराय[4] वीरत्वाय यथा स्वयं वीरो भवति तथाभावाय बध्यते । स तादृशो मणिः नः अस्माकं मधुमतीम् । मधुवद् उपयुज्यमानत्वं मधुशब्देन उच्यते । तद्वतीं सनिम् धनादिलब्धिं कृणोतु करोतु । तथा नः अस्माकं रयिं च सर्ववीरं यथा भवति तथा । अतिप्रभूतम्[5] इत्यर्थः । यद्वा पुत्रादयो वीराः । तैः सहितं यथा भवति तथा रयिं नि यच्छात् पुत्रादीन् रयिं च नियच्छत्वित्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"शतकाण्डो दुश्च्यवनः" इत्यादिकं षष्ठं सूक्तम् । तस्य "याम्यां यमभये" [न° क° १७.] इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धनं कुर्यात् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । "नेच्छत्रुरिति[२. २७] "पाठामूलम् अपराजितायाम् शतकाण्डो दुश्च्यवनः[१९. ३२] इति दर्भ- "मणिं याम्याम्[6]" इति [न° क° १९.] ॥

1 S′ inserts an अस्मास्वपि after त्वम्. 2 S′ रयिः for यद्वा. 3 S′ inserts त्वा again after सत्वम्. 4 For वीरः ········ वीराय S′ has: वीरः औदुंबरो मणिर्वीराय विविधमीरयति अमित्रानिति वीरः । तादृशोमणिवीराय. 5 S′ अतिप्रभूताम् for अतिप्रभूतम्. 6 The *Nakshatra-kalpa* has: याम्यायाम् for याम्याम्.

तत्र प्रथमा ॥

शतकाण्डो दुश्च्यवनः सहस्रपर्ण उत्तिरः ।
दर्भो य उग्र ओषधिस्तं ते बध्नाम्यायुषे ॥ १ ॥

शतऽकाण्डः । दुःऽच्यवनः । सहस्रऽपर्णः । उत्ऽतिरः ।
दर्भः । यः । उग्रः । ओषधिः । तम् । ते । बध्नामि । आयुषे ॥ १ ॥

अनेन दर्भस्य मणिसाधनभूतस्य स्वरूपाधानपूर्वकं मृत्युभयपरिहाराय मणिरूपेण बन्धनम् अभिधीयते । शतकाण्डः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकैः काण्डैः पर्वभिर्युक्तः । ॥ दश दशतः परिमाणम् अस्येति दशानां शभावः तश्च प्रत्ययो निपातितः ॥ । दुश्च्यवनः । ॥ च्युङ् प्रुङ् गतौ । "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः" इति युच् ॥ । दुःखेन च्यावनीयः न केनापि च्याव्यः सहस्रपर्णः अनेकैः पत्रैर्युक्तः । उत्तरमन्त्रे अच्छिन्नपर्णेन दर्भेणेति पर्णानाम् आवश्यकत्वाभिधानाद् अत्र सहस्रपर्ण इति विशेषितः । उत्तरः उत्कृष्टतरः सर्वेषामप्योषधीनां मध्ये अतिशयितवीर्यः । ॥ उदः सुबन्तत्वात् तरप् ॥ । अस्य तथात्वम् उत्तरत्र दर्शयिष्यते । एवंलक्षण उग्रः उद्गूर्णबलः ओषधिः ओषधिविशेष इति विशेषितरूपो यो दर्भः तेन दर्भेण हे मृत्युभयार्दित पुरुष त्वां बध्नामि बन्धनं करोमि । किमर्थम् । आयुषे शतसंवत्सरलक्षणायुरर्थम् ॥

द्वितीया ॥

नास्य केशान् प्र वपन्ति नोरसि ताडमा घ्नते ।
यस्मा अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण शर्म यच्छति ॥ २ ॥

१ A D R Cs दुश्चवनः. Dc दुश्चवनः corrected to दुश्च्यवनः. We with B C K K S V. २ K V °पर्ण उत्तरः with Sâyaṇa. P P उत्ऽतिरः ।. R उत्तिरः changed from उत्तरः, and J उत्ऽतिरः । changed from उत्ऽतरः ।. We with A B C D K R S Dc Cs. ३ K V °स्तत्ते. Dc °स्तं ते changed to °स्तत्ते. P तम् । corrected to तत् ।. P J तम् ।. We with B C D R S. ४ A B C D R S नोरसि ता°. Dc नोरसि ता° corrected into नोरसि ता°. J उरसि ।. We with K V Cs P P. ५ Such is the accent of all our authorities including P P J.

1 S′ inserts an उत्तरः before दुःखेन. 2 S′ inserts यो दर्भः after एवंलक्षणः though it has यो दर्भः further down.

न । अस्य । केशान् । प्र । वपन्ति । न । उरसि । ताडम् । आ । घ्नते ।
यस्मै । अच्छिन्नऽपर्णेन । दर्भेण । शर्म । यच्छति ॥ २ ॥

अस्य केशान् शिरोरुहान् [न] प्रवपन्ति [न] आकर्षन्ति मृत्युदूताः रक्षःपिशाचाद्या वा । तथा अमुम् उरसिताडम्* उरस्ताडयित्वा न आ घ्नते न हिंसन्ति मृत्युदूताद्याः । "हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्[1]" इति तृतीयान्त उपपदे[2] विहितो णमुल् सप्तम्युपपदेपि व्यत्ययेन निष्पन्नः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति अलुक्[3] । आ घ्नते इति । "आङो यमहनः" इति अस्वाङ्गकर्मकेपि आत्मनेपदम् । अस्येति उक्तं कस्य इत्यत आह । यस्मै[4] मृत्युभयार्दिताय पुरुषाय अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण दर्भमणिबन्धनं कृत्वा शर्म सुखं यच्छति प्रयोक्ता । अस्येति पूर्वत्र संबन्धः ॥

तृतीया ॥

दिवि ते तूलमोषधे पृथिव्यामसि निष्ठितः ।
त्वया सहस्रकाण्डेनायुः प्र वर्धयामहे ॥ ३ ॥

दिवि । ते । तूलम् । ओषधे । पृथिव्याम् । असि । निऽस्थितः ।
त्वया । सहस्रऽकाण्डेन । आयुः । प्र । वर्धयामहे ॥ ३ ॥

हे ओषधे शतकाण्डाह्व ते तव तूलम् अग्रं दिवि द्युलोके । तावत्पर्यन्तं तवोर्ध्वाभिवृद्धिरित्यर्थः । पृथिव्याम् भूम्यां कृत्स्नेनात्मना वि*ष्ठितः विविधम् अवस्थितः असि । सर्वां पृथिवीम् आक्रम्य अवस्थित इत्यर्थः । एवं द्यावापृथिवीव्यापिना त्वया[5] सहस्रकाण्डेन अनेककाण्डोपेतेन अस्य मृत्युभीतस्य आयुः प्र वर्धयामहे प्रकर्षेण अभिवृद्धिं कुर्मः ॥

चतुर्थी ॥

तिस्रो दिवो अत्यतृणत् तिस्र इमाः पृथिवीरुत ।

---

1 S′ मणिं बिभ्रतः पुरुषस्य after कर्मकाणाम्" इति. 2 S′ उपपदेपि. 3 S′ लुक्. 4 S′ अस्मै for यस्मै. 5 S′ तेन for त्वया though Sâyaṇa's text has त्वया.

त्वयाहं दुर्हार्दो जिह्वां नि तृणद्मि वचांसि ॥ ४ ॥

तिस्रः। दिवः। अति। अतृणत्। तिस्रः। इमाः। पृथिवीः। उत।

त्वया। अहम्। दुःऽहार्दः। जिह्वाम्। नि। तृणद्मि। वचांसि ॥ ४ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं तिस्रो दिवः त्रिविधान् द्युलोकान्। भोक्तॄणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्यात् तद्भोगस्थानस्य द्युलोकस्यापि त्रित्वम्। एवं वक्ष्यमाणायाः पृथिव्या अपि द्रष्टव्यम्। अत्यतृणः अतिक्रम्य गतवान् असि। वेष्टितवान् असीत्यर्थः। उत अपि च इमाः परिदृश्यमानास्तिस्रः पृथिवीरपि अत्यतृणः। एवंमहानुभावेन त्वया दुर्हार्दः दुर्हृदयस्य शत्रोर्जिह्वां नि तृणद्मि वेष्टयामि। तस्य वचांसि च वेष्टयामि बन्धयामि। यस्त्वं कृत्स्नां द्यावापृथिवीम् आक्रान्तोसि तादृशेन अतिदीर्घेण त्वया शत्रोर्जिह्वां वाचश्च बध्नामि। ⌛ उतृदिर् हिंसानादरयोः। रौधादिकः। "हल्ङ्या०" इत्यादिना सिपो लोपः ⌛ ॥

पञ्चमी ॥

त्वमसि सहमानोहमस्मि सहस्वान्।

उभौ सहस्वन्तौ भूत्वा सपत्नान् सहिषीमहि ॥ ५ ॥

त्वम्। असि। सहमानः। अहम्। अस्मि। सहस्वान्।

उभौ। सहस्वन्तौ। भूत्वा। सऽपत्नान्। सहिषीमहि ॥ ५ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं सहमानासि शत्रूणां सहनशीला भवसि। अहं च सहस्वान् शत्रुहिंसासाधनबलोपेतः अस्मि। सह इति बलनामसु पाठात्। अतिशयेन शत्रूणां सोढास्मीत्यर्थः। उभौ सहस्वन्तौ सहनधर्म-

१ Such is the reading of all our authorities, though the metre as well as the syntax requires a च after वचांसि. Sâyaṇa's commentary seems to read it though his text omits it like our authorities. २ P दिवः। We with P J. ३ P अत्रिणत्। ४ D °मानोयम°.

1 S′ विविधान्. 2 Sâyaṇa's text too अत्यतृणस्तिस्र &c. 3 S′ यतस्त्वं for यस्त्वं. 4 All this grammatical note is given in S′ at the end of the commentary on the previous verse, i. e. after कुर्मः instead of here. 5 S′ सिचो. 6 Sâyaṇa's text too: सहमाना.

कौ भूत्वा सपत्नान् अस्मदीयान् शत्रून् सहिषीमहि अभिभवेम । ॥षह मर्षणे । आशीर्लिङि रूपम॥ ॥

षष्ठी ॥

सह॑स्व नो अ॒भिमा॑तिं॒ सह॑स्व पृतनाय॒तः ।
सह॑स्व॒ सर्वा॑न् दु॒र्हार्दः॑ सु॒हार्दो॑ मे ब॒हून् कृ॑धि ॥ ६ ॥

सह॑स्व । नः॒ । अ॒भिऽमा॑तिम् । सह॑स्व । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
सह॑स्व । सर्वा॑न् । दुः॒ऽहार्दः॑ । सु॒ऽहार्दः॑ । मे॒ । ब॒हून् । कृ॒धि॒ ॥ ६ ॥

हे शतकाण्डौषधे नः अस्माकम् अभिमातिम् अभिहिंसकं[1] शत्रुं पापं वा । "पाप्मा वा अभिमातिः" इति श्रुतेः [तै॰सं॰२.१.३.५] । सहस्व अभिभव । तथा [पृतनायतः] पृतन्यतः पृतना सेना ताम् आत्मन इच्छतः । मया सह योद्धुम् इति शेषः । तांश्च[2] सहस्व अभिभव । किं बहुना । सर्वान् दुर्हार्दः दुर्हृदयान् सहस्व । एवं कृत्वा[3] मे सुहार्दः सुहृदयान् बहून् कृधि कृणु । सर्वान् मयि अनुकूलान् कृधीत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

द॒र्भेण॑ दे॒वजा॑तेन दि॒वि ष्टम्भेन॒ शश्व॒दित् ।
तेना॒हं शश्व॑तो॒ जना॒ँ अस॑नं॒ सन॑वानि च ॥ ७ ॥

द॒र्भेण॑ । दे॒वऽजा॑तेन । दि॒वि । स्त॒म्भेन॑ । शश्व॑त् । इत् ।
तेन॑ । अ॒हम् । शश्व॑तः । जना॑न् । अस॑नम् । सन॑वानि । च॒ ॥ ७ ॥

देवजातेन देवेभ्यः सकाशाद् उत्पन्नेन दिविष्टम्भेन* द्युलोकस्य अधःपाताभावाय स्तम्भकेन द्युलोकस्य स्तम्भभूतेन वा एवंविधेन तेन दर्भेण

१ A C D K̈ R V Dc ब॒हुं कृ॑°. S̈ ब॒हु कृ॑°. P P̊ J ब॒हुम् ।. B̊ and V with Sâyaṇa. We with Sâyaṇa. २ A B̊ C D R S̈ Cs देवज॒ातेन॑. Dc देवज॒ातेन॑ corrected to दे॒वजा॑तेन. P J °ज॒ातेन॑ ।. We with K K̈ V P̊. ३ C D K̈ R S̈ V Cs जन॒ा अ°. P P̊ J जना॑ः ।. We with A B̊. ४ A B̊ C D K K̈ अस॑न॒ां. V अस॑न॒ान्त्स°. S̈ अस॑न॒ात्स°. Dc अस॑न॒ाँत्स°. P P̊ J अस॑नाम् ।. Sâyaṇa's text: जनानसनं सनवानि च. We with R Cs.

1 S′ अहिंसकं. 2 S′ तंच. 3 S′ कृता.

शश्वदित् सर्वदा अहं शश्वतः नित्यान् दीर्घजीविनो जनान् [असनम् अलभे अपि च सनवानि] लभे[1] । ॥ षणु दाने । तानादिकः । लोटि "आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः ॥ ॥

अष्टमी ॥

प्रियं मा दर्भ कृणु ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।
यस्मै च कामयामहे सर्वस्मै च विपश्यते ॥ ८ ॥

प्रियम् । मा । दर्भ । कृणु । ब्रह्मऽराजन्याभ्याम् । शूद्राय । च ।
आर्याय । च ।
यस्मै । च । कामयामहे । सर्वस्मै । च । विऽपश्यते ॥ ८ ॥

हे दर्भ मा मां त्वां धारयमाणं ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वर्णाभ्यां प्रियं कृणु कुरु । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यथाहं प्रियो भवामि तथा मां कुर्वित्यर्थः । अनेन तेषां वशीकरणं प्रार्थितं भवति । तथा शूद्राय च आर्याय च । जात्यभिप्रायम् इदम् । शूद्राणाम् आर्याणां च मां प्रियभूतं कुरु । किं च अहं यस्मैयस्मै अनुलोमेषु प्रतिलोमेषु च जातीयेषु मध्ये यस्मैयस्मै प्रियभावं कामयामहे तस्मै सर्वस्मै विपश्यते पापम् अन्विष्यते पुरुषाय मां प्रियं कुरु ॥

नवमी ॥

यो जायमानः पृथिवीमदृंहद् यो अस्तभ्नादन्तरिक्षं दिवं च ।
यं बिभ्रतं ननु पाप्मा विवेद स नोयं दर्भो वरुणो दिवा कः ॥ ९ ॥

यः । जायमानः । पृथिवीम् । अदृंहत् । यः । अस्तभ्नात् । अन्तरिक्षम् ।
दिवम् । च ।

१ A प्रयं for प्रियं. २ K K̈ V °राजन्याभ्यां. We with A B C D R S Dc Cs. ३ A B C D R Cs सूर्याय. Dc सूर्याय corrected to शूद्राय. K̈ V with Sâyaṇa. P P̈ सूर्याय ।. J सूर्याय ।. We with S. ४ C अस्मै. We with A B D K K̈ R S V Dc Cs. ५ A B C D K R V Cs विपश्यते. Dc विपंश्यते changed to विपश्यते. S विपश्यते. P J वि । पश्यते ।. P̈ विऽपश्यते ।. ६ A अंस्त°. ७ Such is the accent of all our authorities inlcuding P P̈ J.

1 So S′. 2 S′ विप्रियं for प्रियं.

यम् । बिभ्रतम् । ननु । पाप्मा । विवेद । सः । नः । अयम् । दर्भः । वरुणः ।
दिवा । कः ॥ ९ ॥

यो दर्भः शतकाण्डाख्यो जायमानः प्रादुर्भवन्नेव पृथिवीं सर्वाम् अदृंहत् दृढां कृतवान् । ॥दृह दृहि वृद्धौ॥ । यथा अप्सु विलीना [न] भवति तथा स्वमूलेन भुवं दृढां चकारेत्यर्थः । यश्च जातमात्रः सन् स्वकाण्डैः अन्तरिक्षम् अन्तरा[1] क्षान्तं भवतीति अन्तरिक्षम् । तच्च दिवम् द्योतमानं द्युलोकं च अस्तभ्नात् स्तम्भितवान् । यथा ते न निपतेतां तथा तस्तम्भ[2] । यम् उक्तलक्षणं शतकाण्डदर्भमणिं बिभ्रतम् धारयन्तं पाप्मा ननु[3] विवेद न जानाति । न स्पृशतीत्यर्थः । स तादृशोयं वरुणः अन्धकारनिवारको दर्भो नः अस्माकं दिवा प्रकाशम् अकः करोतु । ॥लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक्॥ ।

दशमी ॥

सपत्नहा शतकाण्डः सहस्वानोषधीनां प्रथमः सं बभूव ।[१]
स नोयं दर्भः परि पातु विश्वतस्तेन साक्षीय पृतनाः पृतन्यतः ॥ १० ॥

सपत्नऽहा । शतऽकाण्डः । सहस्वान्[३] । ओषधीनाम् । प्रथमः । सम् । बभूव ।
सः । नः । अयम् । दर्भः । परि । पातु । विश्वतः । तेन । साक्षीय । पृतनाः ।
पृतन्यतः[२] ॥ १० ॥

सपत्नहा सपत्नानाम् । सपत्नीवत् सपत्नः । एकस्मिन्[4] विषये समानपतित्वम् इच्छतां शत्रूणां हन्ता शतकाण्डः शतसंख्याकैरनेकैः काण्डैरुपेतः सहस्वान् सहो बलं तद्वान् एवंमहानुभावः ओषधीनाम् इतरासां प्रथमः

१ S^m V सहस्वानौ°. A B^h C D K^m R Dc Cs सहस्वनौ°, which shows that the mistake arose from सहस्वानो° being misread into सहस्वानो (=सहस्वनौ). The mistake has been perpetuated for ages. २ R पृतन्यतः. P पृतन्यतः ।. ३ J °स्वान् । changed to °स्वना, and P P^2 °स्वना ।, which would show that the padas are not older than the mistake which read सहस्वानो° into सहस्वानो°.

1 S′ अन्तरि. 2 S′ स्तंभ. 3 S′ पाप्मानमेव वद for पाप्मा ननु विवेद. 4 S′ कस्मिन् for एकस्मिन्.

मुख्यः[1] प्रथमभावी वा । अतिशयितवीर्यत्वात् । ⌛ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति निरुक्तम् [नि° २.२२] ⌛ । एवंभूतः सन् सं बभूव । स तादृशः संभूतः अयं दर्भो नः अस्मान् विश्वतः सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तज्जन्येभ्यो भयेभ्यः परि पातु परिरक्षतु । तेन दर्भमणिना पृतन्यतः पृतनां सेनाम् इच्छतः शत्रोः पृतनाः सेनाः साक्षीय अभिभवानि । ⌛ पृतन्यत इति । पृतनाशब्दात् क्यचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इति आकारलोपः । साक्षीयेति । षह अभिभवे । अस्मात् लिङि "सिब्बहुलं छन्दसि णित्" इति सिप् । णिद्भावाद् उपधावृद्धिः ⌛ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"सहस्रार्घः शतकाण्डः" इति सप्तमं सूक्तम् । अस्य याम्यां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सहस्रार्घः[१] शतकाण्डः पयस्वानपामग्निर्वीरुधां[२] राजसूयम् ।
स नोयं दर्भः परि पातु विश्वतो देवो मणिरायुषा सं सृजाति नः ॥१॥

सहस्रऽअर्घः । शतऽकाण्डः । पयस्वान् । अपाम् । अग्निः । वीरुधाम् । राजऽसूयम् ।

सः । नः । अयम् । दर्भः । परि । पातु । विश्वतः । देवः । मणिः । आयुषा । सम् । सृजाति । नः ॥ १ ॥

सहस्रार्घः बहुमूल्यः शतकाण्डः अनेककाण्डोपेतः । ⌛ शतम् इति । दश दशतः परिमाणम् अस्येति दशानां शभावः तश्च प्रत्ययो निपातितः ⌛ । सहस्वान्* बलवान् अपाम् उदकानाम् अग्निः अग्निस्थानीयः । "अग्नेरापः" इति श्रुतेः [तै° आ° ८.१] । अपां स्व-

---

१ A B^h C D R Cs सहस्रार्घः. Dc सहस्रार्घः changed to सहस्रार्घः. P J सहस्रऽअर्घः।. We with K K^m S^m V P^2. २ R Cs °वीरुधं. We with A B^h C D K^m S^m V Dc P P^2 J.

1 S' प्रथममुख्यः for मुख्यः.

ष्ठेत्यर्थः । यद्वा अपां शोषको वा । वीरुधाम् लतादीनां राजसूयम् । राजसूयकर्मवत्प्रशस्त इत्यर्थः । यथा राजसूययागः सर्वेषां राज्ञां स्वामिनः सार्वभौमस्य विषयः । यद्वा इतरेषां[1] यागानां मध्ये श्रेष्ठत्वात् प्रशस्तः [तथायं] वीरुधां[2] मध्ये प्रशस्तभूत इति राजसूयस्थानीयत्वम् । ⌛"राजसूयसूर्य°" इत्यादिना क्यबन्तो राजसूयशब्दो निपातितः⌛ । स तादृशः अयं दर्भः नः अस्मान् विश्वतः परि पातु परितो रक्षतु । स देवः देवसृष्टो मणिः नः अस्मान् आयुषा सं सृजाति संसृजेत् ॥

द्वितीया ॥

घृतादुल्लुप्तो मधुमान् पयस्वान्[1] भूमिदृंहोच्युतश्च्यावयिष्णुः[2][3] ।
नुदन्त्सपत्नानधरांश्च कृण्वन् दर्भा[4] रोह महतामिन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् । उत्ऽलुप्तः । मधुऽमान् । पयस्वान् । भूमिऽदृंहः । अच्युतः । च्यावयिष्णुः ।

नुदन् । सऽपत्नान् । अधरान् । च । कृण्वन् । दर्भ । आ । रोह । महताम् । इन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् आज्यात् हुतशिष्टाद्[3] उल्लुप्तः उल्लिप्तः संपातावनयनेन सर्वतोऽक्तः[4] । "आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि[5] संपातवन्ति" इति [कौ° १.७] परिभाषितत्वाद् घृताक्तत्वम् । मधुमान् माधुर्योपेतः पयस्वान् प्रभूतक्षीरो भूमिदृंहः भूम्याः स्वमूलैर्दृढीकर्ता अच्युतः च्युतिर्नाशस्तद्रहितः बहुधा छिन्नस्यापि पुनःप्ररोहदर्शनात् । च्यावयिष्णुः दृढस्यापि शत्र्वादेश्च्यावनशीलः एवंगुणोपेत [हे दर्भ]मणे त्वं सपत्नान् शत्रून् नुदन् सुदूरं प्रेरयन्

१ A °पय°. २ AR °द्रंहोच्युत°. K̈ S̈ °दृहोच्युत°. K V °दृंहमच्युत°. We with B̈ D K Dc Cs. ३ K K̈ V omit the visarga in च्यावयिष्णुः. We with B̈ C D R S̈ Dc Cs P P̈ J. ४ B̈ C S̈ °दर्भा रोह. We with A D K K̈ R V Dc Cs. ५ P कृण्वत् ।. J changes कृण्वन् । to कृण्वत् ।. We with P̈.

1 S′ दितरेषां. 2 S′ वीरुधामाप्रशस्त° for वीरुधां मध्ये प्रशस्त°. 3 S′ हुतशिष्टादुर्लुप्तः. Sâyaṇa's text also घृतादुर्लुप्तो. 4 S′ सर्वतोप्तः. 5 S′ आश्यबंध्ययायानि for आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि.

तानेव अधरान् निकृष्टान् बलहीनांश्च कृण्वन् कुर्वन् महताम् महत्त्वोपेतानाम् अतिशयितवीर्याणाम् अन्येषाम् ओषधीनाम् इन्द्रियेण इन्द्रसृष्टेन सामर्थ्येन सहितः सन् आ रोह भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठ ॥

तृतीया ॥

त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे।
त्वां पवित्रमृषयोऽभरन्त त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वम्। भूमिम्। अति। एषि। ओजसा। त्वम्। वेद्याम्। सीदसि। चारुः। अध्वरे।
त्वाम्। पवित्रम्। ऋषयः। अभरन्त। त्वम्। पुनीहि। दुःऽइतानि। अस्मत्॥३॥

हे मणिभूत दर्भ त्वम् ओजसा बलेन भूमिम् अत्येषि अतिगच्छसि। तथा चारुस्त्वम् अध्वरे ध्वरो हिंसा तद्रहितः अध्वरो यागः। न हि यागं कुर्वन् विनश्यति स्वर्गादिफलसाधनत्वात्। तस्मिन् वेद्यां सीदसि निषण्णो भवसि हविरासादनार्थम्। किं च पवित्रम् शोधकं त्वाम्। "पवित्रं वै दर्भाः। पुनात्येवैनम्" इति श्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १.३.७.१]। ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः स्वपावनार्थम् अभरन्त आहृतवन्तः। यस्माद् एवं तस्मात् त्वं दुरितानि दुष्कृतानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् पुनीहि पावय च्यावय ॥

चतुर्थी ॥

तीक्ष्णो राजा विषासही रक्षोहा विश्वचर्षणिः।
ओजो देवानां बलमुग्रमेतत् तं ते बध्नामि जरसे स्वस्तये ॥ ४ ॥

तीक्ष्णः। राजा। विऽससहिः। रक्षःऽहा। विश्वऽचर्षणिः।
ओजः। देवानाम्। बलम्। उग्रम्। एतत्। तम्। ते। बध्नामि। जरसे। स्वस्तये ॥ ४ ॥

---

१ A B^h C K^m R V Dc Cs °मृषयोभरंतस्त्वं पु°. D °मृषयोभरंतःस्त्वपु°. S^m °मृषयोभरंतस्त्वं पु°. P P^2 J भरंतः।. We with Sâyaṇa's text and commentary, and accent accordingly.
२ P ऊर्जः।.

---

1 S' तामेव. 2 S' त्वम् for चारुस्त्वम्.

तीक्ष्णः अतिनिशितशक्तिः । यस्मै प्रयोजनाय प्रयुज्यते तस्य आशुकारीत्यर्थः । राजा सर्वासाम् ओषधीनां सर्वेषां मणीनां वा राजवच्छ्रेष्ठः विषासहिः विशेषेण सोढा शत्रुमर्षकः रक्षोहा राक्षसानां हन्ता विश्वचर्षणिः विश्वद्रष्टा तथा देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः ओजःस्थानीयः । तेषाम् असुरसंग्रामे जयप्रदत्वात् । उग्रम् परैरसह्यं बलम् बलस्वरूपम् एतत् रक्षासाधनं दर्भाख्यं[1] वस्तु । अथ वा एतत् इदानीम् । अत्र बलसाधने मणौ बलत्वव्यवहारः । तं तादृशं मणिं ते हे रक्षाकाम पुरुष तव बध्नामि । किमर्थम् । जरसे जरापरिहारार्थं स्वस्तये क्षेमाय च बध्नामि ॥

पञ्चमी ॥

दुर्भेण त्वं कृणवद्[1] वीर्याणि दुर्भं बिभ्रदात्मना मा व्यथिष्ठाः ।
अतिष्ठाया वर्चसाधान्यान्त्सूर्य[2] इवा भाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५ ॥

दुर्भेण । त्वम् । कृणवत् । वीर्याणि । दुर्भम् । बिभ्रत् । आत्मना । मा । व्यथिष्ठाः ।
अतिऽस्थाय । वर्चसा । अध । अन्यान् । सूर्यःऽइव । आ । भाहि । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ५ ॥

हे पुरुष त्वं दर्भेण मणिना साधनेन[2] वीर्याणि वीरस्य कर्माणि वी-

१ A B[h] C D R S[m] कृणवं°. P[2] J कृणवत् ।. We with K[m] V Dc Cs P. २ A B[h] R Cs वर्चसैध्यन्यां. C वर्चसैंध्यन्यां. The ध्य in these readings may have been a misreading for an original धा, as in most old MSS. the two letters are very similar to each other. D K[m] V वर्चसैधन्यां. S[m] वर्चसैंधन्यां. Dc वर्चसीधन्यां corrected to वर्चसैध्यन्यां. Sâyaṇa's text: वर्चसौधन्यां. J एद्धि । अन्यांम् ।. P एधि । अन्याम् ।. P[2] एधन्यांम् corrected from एधि । अन्यांम् ।. If वर्चसा एधि अन्यान् were meant the *Saṁhitâ*-MSS. would have exhibited वर्चसैध्यन्यान्, which none of our MSS. read. Besides एधि so used would not be in accordance with its usual use in the Veda: it is usually accompanied by the predicate in the nominative or the dative, or is accompanied by some such adverb as इहैव, सजातैः सह &c; but it is not used absolutely as it would be in the present passage. We with Sâyaṇa's commentary, the accents being altered to suit the reading adopted.

1 S′ दर्भाख्य°. 2 S′ inserts another त्वं after साधनेन.

र्याणि शत्रुजयादीनि कृणवत् कुर्याः । अतः दर्भं वीर्यसाधनं बिभ्रत् धारयंस्त्वम् आत्मना निश्चलेन युक्तः सन्[1] । अथ वा आत्मना आत्मनि बिभ्रत् मा व्यथिष्ठाः व्यथां मा कुरु । शत्रवः पराभविष्यन्तीत्येवं मनसि व्यथां मा कार्षीरित्यर्थः । अध[2] अपि च[3] वर्चसा शरीरबलेन अन्यान् अधि*ष्ठाय सूर्य इव स यथा लोकान् स्वतेजसा आलोकेन प्रकाशयति तद्वत् प्रदिशः प्रकृष्टाः प्रागादिचतस्रो दिशः आ भाहि प्रकाशय ॥

चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

चतुर्थोनुवाकः समाप्तः ॥

पञ्चमेनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र "जङ्गिडोसि" इति प्रथमद्वितीयाभ्यां सूक्ताभ्यां "वायव्यां वातवात्यायाम्" इति [न° क° १७.] विहितायां वायव्याख्यायां महाशान्तौ जङ्गिडवृक्षनिर्मितं मणिं बध्नीयात्[4] । तथा नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । "वाताज्जातः [४. १०] इति शङ्खं वारुण्याम् । जङ्गिडोसि जङ्गिडो रक्षितासि [१९. ३४] इति जङ्गिडं वायव्यायाम्" इति [न° क° १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

जङ्गिडो॑ऽसि जङ्गि॒डो र॑क्षि॒तासि॑ जङ्गि॒डः ।
द्वि॒पाच्चतु॑ष्पाद॒स्माकं॒ सर्वं॑ रक्षतु जङ्गि॒डः ॥ १ ॥

ज॒ङ्गि॒डः । अ॒सि॒ । ज॒ङ्गि॒डः । र॒क्षि॒ता । अ॒सि॒ । ज॒ङ्गि॒डः ।
द्वि॒ऽपात् । चतुः॑ऽपात् । अ॒स्माक॑म् । सर्व॑म् । र॒क्ष॒तु॒ । ज॒ङ्गि॒डः ॥ १ ॥

जङ्गिडो नाम कश्चिद् ओषधिविशेषः । स च उत्तरदेशे[5] प्रसिद्धः । हे जङ्गि*[6]ड मणे जङ्गिडोसि यतो जातानां कृत्यानां कृत्याकृतां च निगरणकर्तासि[7] अतो जङ्गिड इत्युच्यते । तस्मात् जङ्गिडस्त्वं रक्षितासि स-

1 S′ inserts another बिभ्रत् after सन्. 2 S′ अथ. 3 S′ inserts अन्यान् after च again. 4 S′ inserts after this: तथा पिलकादित्वाल्लत्वम्। पूर्ववदस्यस्य सुपो लुगभावश्छांदसः, a note which belongs to the comment on the following verse, where see. 5 Conf. Kes′ava on *Kaus′ika* 1. 8: जङ्गिडो वाराणस्यां प्रसिद्धः. Dârila in the same place: जङ्गिडोर्जुनः। अचल इति दाक्षिणात्याः. 6 Sâyaṇa's text has: जंगिडोसि जंगिडो रक्षितासि जंगिड. 7 S′ निगिरण°.

वेभ्यो भयेभ्यः पालयिता भवसि । ※पिच्छादित्वाद् इलच् । यद्वा जङ्गम्यते शत्रून् बाधितुम् इति जङ्गिडः । गमेर्यङ्लुगन्ताद् रूपसिद्धिः । अथ वा जनेर्जयतेर्वा[1] डप्रत्यये ज इति भवति । जं गिरतीति जङ्गिरः । [कपिलकादित्वाद् लत्वम् । पूर्वपदस्यस्य सुपो लुगभावश्छान्दसः ।] खच् प्रत्ययो वा द्रष्टव्यः※ ॥ अथ परोक्षम् अभिधीयते । अस्माकं यद् द्विपात् यत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिलक्षणम् अस्ति तथा चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिलक्षणम् अस्ति । ※उभयत्र "संख्यासुपूर्वस्य" इति लोपः समासान्तः※ । तत् सर्वं [जङ्गिडः] जङ्गिडाख्यो मणी रक्षतु पालयतु ॥

द्वितीया ॥

या[१] गृत्स्यस्त्रिपञ्चाशीः शतं कृत्याकृतश्च ये ।
सर्वान् विनक्तु[२] तेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत् ॥ २ ॥

याः । गृत्स्यः । त्रिऽपञ्चाशीः । शतम् । कृत्याऽकृतः । च । ये ।
सर्वान् । विनक्तु । तेजसः । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ २ ॥

या गृत्स्यः गर्धनशीला यास्त्रिपञ्चाशीः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकाः कृत्याः सन्ति । ※पूरणार्थे डट् । डित्वात् टिलोपः । "टिड्ढाणञ्" इति ङीप्※ । तथा ये शतम् शतसंख्याकाः कृत्याकृतः । कृत्या नाम मृद्दार्वादिना निर्मितपुत्तल्यादि । [तासां] कृत्यानां कर्तारः सन्ति तान् सर्वान् [जङ्गिडः] जङ्गिडाख्यौषधिनिर्मितो मणिः विनष्टतेजसः हतवीर्यान् स्वव्यापारे कुण्ठितशक्तीन् । तदेवोच्यते अरसान् इति । [अरसान्] रस-

१ S^m ज्यागृत्स्यस्त्रि°. R यागृत्स्यस्तृं°. A B^h V जागृत्स्यस्त्रि°. C जागृत्स्यस्त्रि°. D ज्यागृत्स्यस्त्रि°. K^m Dc ज्यागृत्स्यस्त्रि°. Cs यागृत्स्यस्तृं°. P P^2 J जागृत्स्यः । त्रिपञ्चऽअशीः ।. We with Sâyaṇa and accents accordingly. २ V विनिष्टतेजसा°. A D भनक्ति तेजसो°. B^h C R S^m Cs विनक्ततेजसो° (changed to भिनाक्ति तेजसो° in S^m). K^m मिनक्तु तेजसो corrected into मिनक्तु तेजसा°. Dc विनक्तु changed to मिनक्तु. P विनक्तऽ° । corrected from विनक्तिऽ°. P^2 विनक्तु । changed from विनक्तुऽ°. J विनक्तऽ° ।. We with the original reading of Dc and with the correction of P^2.

1 S′ जनेर्यजतेर्वा.

रहितान् ऋजीषप्रायान् करत् कुर्यात्। ※करोतेर्लेटि अडागमः※ ॥

तृतीया ॥

अरसं कृत्रिमं नादमरसाः सप्त विस्रसः।
अपेतो जङ्गिडामतिमिषुमस्तेव शातय ॥ ३ ॥

अरसम्। कृत्रिमम्। नादम्। अरसाः। सप्त। विऽस्रसः।
अप। इतः। जङ्गिड। अमतिम्। इषुम्। अस्ताऽइव। शातय ॥ ३ ॥

कृत्रिमम् क्रियया निर्वृत्तम्। ※"क्रेर्मम्नित्यम्" इति मप् प्रत्ययः※। अभिचरता उत्पादितं नादम् ध्वनिं शिरःकर्णाद्यङ्गेषु[1] स्थितम् अयं जङ्गिडो मणिः अरसम् गतसारम्। करत् इति अनुवर्तते। करोतु। एवं सप्त विस्रसः सप्तसंख्याका विस्रंसनाः[2]। ※स्रंसेः क्विप्※। मूर्धनिष्ठेषु नासारन्ध्रद्वयचक्षुर्गोलकद्वयश्रोत्रच्छिद्रद्वयमुखकुहररूपेषु सप्तसु च्छिद्रेषु अभिचरता उत्पादिताः सप्त निष्यन्दा अपि अरसाः सन्तु। जङ्गिडमणिमाहात्म्याद् इति शेषः ॥ अथ प्रत्यक्षेणाह। हे जङ्गिड त्वम् अमतिम् दारिद्र्यं दुर्बुद्धिं वा इतः अस्माद् मणिधारकसकाशाद् अपसार्य इषुम् अस्तेव। अस्ता इषुक्षेप्ता। ※असु क्षेपणे। "रधादिभ्यश्च" इति इड्विकल्पः※। शत्रुषु प्रयोक्ता यथा शातयति तनूकरोति एवं शातय तनूकुरु। ※"[शदेरगतौ[3] तः" इति णिचि शदेस्तकारादेशः]※ ॥

चतुर्थी ॥

कृत्यादूषण एवायमथो अरातिदूषणः।

१ B^h कृतृमन्नाद॰. C R कृतृमन्नाद॰. Cs कृतृमन्नाद॰. D Dc कृत्रिमन्नाद॰. P P^2 J कृत्रिम्। अन्नऽअदम्।. We with A K^m S^m V. २ R अपेतो जंगिडामति॰. A B^h S^m अपेतो जंगिडामति॰. D K^m V Dc अपेतो जंगिडामति॰. P P^2 J जंगिड।. P^2 अमतिम्।. We with C Cs P J. ३ A C D R S^m Cs एवाय॰. We with B^h K^m Dc.

1 S′ reads ॰द्यंगेष्वजाद्यंपस्थितं for ॰द्यङ्गेषु स्थितम्. 2 S′ puts here part of the grammatical note which ought to be in the next comment. Thus: विस्रंसनाः दुष वैकृत्ये णिचि दोषेणावित्यूकारादेशः।. 3 In S′ this note is found not here, but in the commentary of the following verse after the words अवधारणार्थ एवशब्दः.

अथो सहस्वाञ्जङ्गिडः प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ४ ॥

कृत्याऽदूषणः । एव । अयम् । अथो इति । अरातिऽदूषणः ।

अथो इति । सहस्वान् । जङ्गिडः । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ४ ॥

अयं जङ्गिडो मणिः [कृत्यादूषणः] कृत्यायाः परोत्पादिताया दूषणः निराकर्तैव । [दुष वैकृत्ये] । अस्मात् [णिचि] कर्तरि करणे वा ल्युट् । "[दोषो णौ" इति ऊकारादेशः] । अवधारणार्थ एवशब्दः । अथो अपि च अरातिदूषणः शत्रुच्यावनसाधनः अथो अपि च अयं जङ्गिडः सहस्वान् उक्तव्यापारोचितबलोपेतः । स तादृशो मणिः कृत्यादूषणादिकं कृत्वा न आयूंषि प्र तारिषत् । प्रपूर्वस्तरतिर्वर्धनार्थः । वर्धयतु ॥

पञ्चमी ॥

स जङ्गिडस्य महिमा परि णः पातु विश्वतः ।

विष्कन्धं येन सासह संस्कन्धमोज ओजसा ॥ ५ ॥

सः । जङ्गिडस्य । महिमा । परि । नः । पातु । विश्वतः ।

विऽस्कन्धम् । येन । ससह । समऽस्कन्धम् । ओजः । ओजसा ॥ ५ ॥

स तादृशः उत्तरार्धेऽभिधीयमानलक्षणो [जङ्गिडस्य] महिमा तन्महत्त्वं नः अस्मान् विश्वतः सर्वस्माद् भयजातात् परि पातु परितो रक्षतु । कोसौ महिमेति तमाह । यो महिमा विष्कन्धम् विश्लिष्टस्कन्धम् एवंनामानं वातविशेषं महारोगम् ओजसा सह तस्य यद् विष्कन्धीकरणसामर्थ्यम् अस्ति तेन सह अपुनरुद्भवं नाशयति । यश्च महिमा संस्कन्धम् । येन रोगेण स्कन्धः संनतः संलग्नो भवति स रोगः संस्कन्धः । तं महारोगं वातलक्षणम् ओजः महिमा ओजसा सह रोगस्य सामर्थ्येन सह नाशयति । स महिमेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१ B̊ C R Cs तार्षत्. We with D K̊ S̊ V Dc. २ S̊ येन सासह. A येनं सासहे. B̊ C R Cs येनं सासह. D येनं सासह. K̊ V येनं सासह corrected from येनं सासह. Dc येनं सासह changed to येनं सासह. P J ससहं ।. P̊ ससह । corrected into ससह ।.

1 Sâyaṇa's text of the second half: विष्कंधमोजसा सह संस्कंधमोज ओजसा.

षष्ठी ॥

त्रिष्ट्वा॑ दे॒वा अ॑जनय॒न् निष्ठि॑तं॒ भूम्या॒मधि॑ ।

तमु॑ त्वाङ्गि॑र॒ इति॑ ब्राह्म॒णाः पूर्व्या॑ विदुः ॥ ६ ॥

त्रिः॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् । निःऽस्थि॑तम् । भूम्या॑म् । अधि॑ ।

तम् । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । अङ्गि॑राः । इति॑ । ब्रा॒ह्म॒णाः । पू॒र्व्याः॑ । वि॒दुः ॥ ६ ॥

इदानीं भूम्याम् अधि । ✠अधिः सप्तम्यर्थानुवादी✠ । भूम्यां तिष्ठन्तं त्वा त्वां देवाः इन्द्राद्याः त्रिः त्रिवारम् अजनयन् उदपादयन् । त्रिषु लोकेषु अवस्थानायेति भावः । अथ वा एकद्विवारप्रयत्नेन अनुत्पद्यमानं त्वां त्रिवारम् अजनयन् । अनेन अत्यन्तप्रयोजकत्वेन अवश्यम् उत्पादनीयत्वम् उक्तं भवति । तं तादृशं प्रयत्नेन उत्पादितं [त्वा] त्वाम् अङ्गिरा इति । ब्रह्मणोऽङ्गसंभूतो रसः अङ्गिरआख्यो महर्षिः । [यद्वा] अङ्गिरा अङ्गाराः । "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्" इति ब्राह्मणम् [ऐ॰ब्रा॰ ३. ३४] । एवंनामा महर्षिरिति पूर्व्याः पूर्वे भवा ब्राह्मणा महर्षयो विदुः ब्रुवते ॥

सप्तमी ॥

न त्वा॒ पूर्वा॒ ओष॑धयो॒ न त्वा॑ तरन्ति॒ या नवाः॑ ।

विबा॑ध उ॒ग्रो ज॑ङ्गि॒डः परि॒पाणः॑ सुम॒ङ्गलः॑ ॥ ७ ॥

न । त्वा॒ । पूर्वाः॑ । ओष॑धयः । न । त्वा॒ । त॒र॒न्ति॒ । याः । नवाः॑ ।

विऽबा॑धः । उ॒ग्रः । ज॒ङ्गि॒डः । प॒रि॒ऽपानः॑ । सु॒ऽम॒ङ्गलः॑ ॥ ७ ॥

हे जङ्गिड त्वा त्वां पूर्वाः पूर्वं सृष्ट्यादावुत्पन्ना ओषधयो न तरन्ति

१ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs तृ॒ष्ट्वा, and P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J तृ॒ष्ट्वा ।. २ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs तमु॒ त्वाङ्गिर॒. Dc तमुं त्वांगिर॒, changed to तमु॒ त्वांगिर॒. P त्वा । आंगिराः ।. J त्वा॒ । अंगिराः ।. We with K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc and $\overset{2}{\mathrm{P}}$. ३ D R Cs om. the visarga in नवाः. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc. ४ P तरंति ।. We with $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J.

1 Sâyaṇa's text: तिष्ठंतं भूम्यामधि. 2 S′ एकं for एक॰. 3 S′ अंगिराख्यो. 4 S′ जंगिल. Sâyaṇa's text is: विबाध उग्रो जंगिल परि॰.

नातिक्रामन्ति । सर्वेष्वपि प्रयोगेषु अतिशयितवीर्यत्वाद् इति भावः । एवं या ओषधयो नवाः नूतनाः सन्ति ता अपि त्वा त्वां न तरन्ति अतिशयितुं न प्रभवन्ति । कुत एतद् इति तत्राह । हे जङ्गिड यतस्त्वं विबाधः बाधयतीति बाधः विशेषेण शत्रुरोगादेर्बाधकः उग्रः उद्गूर्णबलः परिपाणः परितः पाता सुमङ्गलः सुष्ठु मङ्गलकारी । अनेन शत्र्वादिजयभयरक्षणलक्ष्मीकरत्वलक्षणगुणा अस्योक्ता भवन्ति ॥

अष्टमी ॥

अथोपदान भगवो जङ्गिडामितवीर्य ।
पुरा तं उग्रा ग्रसत उपेन्द्रो वीर्यं ददौ ॥ ८ ॥

अथ । उपऽदान । भगऽवः । जङ्गिड । अमितऽवीर्य ।
पुरा । ते । उग्राः । ग्रसते । उप । इन्द्रः । वीर्यम् । ददौ ॥ ८ ॥

अथशब्दः अभिमुखीकरणार्थः । हे उपदान उपादीयते स्वीक्रियेत कृत्यानिर्हरणादिव्यापारेष्विति उपदानः । तस्य संबोधनम् । हे उपदान हे भगवः भगवन् अतिशयितमाहात्म्य हे अमितवीर्य अपरिच्छिन्नसामर्थ्य हे जङ्गिड ते त्वाम् उग्राः उद्गूर्णबलाः प्राणिनः पुरा ग्रसते भक्षयिष्यन्तीति विज्ञाय इन्द्रः यथा त्वाम् उग्रा न भक्षयन्ति तथा वीर्यम् परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् उप ददौ प्रादात् । तस्माद् इन्द्रेण दत्तवीर्यत्वाद् अतिशयितवीर्यस्त्वमसीति स्तुतिः ॥

नवमी ॥

उग्र इत् ते वनस्पत इन्द्र ओज्मानमा दधौ ।
अमीवाः सर्वाश्चातयं जहि रक्षांस्योषधे ॥ ९ ॥

१ A B[h] C K K[m] R S[m] V Dc Cs अथो पदा न भगवो जं°. D अथो पदा न भगवो जं°. P P[2] J अथो इति । पदा । न ।. We with Sâyaṇa, and accents accordingly. २ D दधौ. ३ P भगवः ।. P[1] J भगवः ।. ४ P P[2] J जंगिड ।. ५ P P[2] J उग्रा ।. Was पुरा तं उग्रा ग्रसत उपेन्द्रो the correct reading? ६ A B[h] अमीवा. We with C D K[m] R S[m] V Dc Cs.

1 See note 4 on the previous page. 2 S′ omits त्वं in यतस्त्वं, reading यतो. 3 S′ शत्रुरोगादिर्बाधकः. 4 S′ त्वा for ते, though its text has पुरा त उग्रा°. 5 S′ omits ण in इन्द्रेण.

उग्रः । इत् । ते । वनस्पते । इन्द्रः । ओज्मानम् । आ । दधौ ।
अमीवाः । सर्वाः । चातयन् । जहि । रक्षांसि । ओषधे ॥ ९ ॥

हे वनस्पते जङ्गिड त्वम् उग्र इत् उग्र एव अतिशयितवीर्य एव नात्र विचारणा । यतः ते त्वयि इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजो बलम् आ दधौ स्थापितवान् । अतस्त्वम् हे [ओषधे] वनस्पते सर्वा अमीवाः साध्यासाध्यविभागम् अकृत्वा सर्वानपि रोगांश्चातयन् नाशयन् रक्षांसि । रक्षितव्यम् अस्माद् इति रक्षः । भयोपादानभूतान् राक्षसान् जहि घातय ॥

दशमी ॥

आशरीकं विशरीकं बलासं पृष्ट्यामयम् ।
तक्मानं विश्वशारदमरसां जङ्गिडस्करत् ॥ १० ॥

आऽशरीकम् । विऽशरीकम् । बलासम् । पृष्टिऽआमयम् ।
तक्मानम् । विश्वऽशारदम् । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् सर्वतो हिंसकम् एतन्नामानं रोगं तथा विशरीकम् विशेषेण हिंसकम् एतन्नामानं च बलासम् बलस्य असनकर्तारं बलक्षयकारकम् एतन्नामानं पृष्ट्यामयम् सर्वाङ्गव्यापिनम् एतन्नामानं च रोगं तक्मानम् कृच्छ्रजीवनकर्तारं यस्मिन् सति कृच्छ्रेण जीवनं भवति तादृशं विश्वशारदम् सर्वस्य सर्वदा वा विशरणकर्तारम् एवम् अन्यानपि रोगान् जङ्गिडो मणिः अरसान् पीडनासमर्थान् करत् करोतु ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"इन्द्रस्य नाम" इति द्वितीयं सूक्तम् । तस्य जङ्गिडमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य नाम गृह्णन्त ऋषयो जङ्गिडं ददुः ।

---

१ P उग्रः ।. २ A D R Cs पृष्ट्यामयम्. B[h] S[m] पृष्ट्या।मियम्. V पृष्ट्यामयम्. We with C K[m] Dc P P[2] J. ३ D विंदुः. We with A B[h] C R S[m] V Dc Cs.

देवा यं चक्रुर्भेषजमग्रे विष्कन्धदूषणम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नाम । गृह्णन्तः । ऋषयः । जङ्गिडम् । ददुः ।

देवाः । यम् । चक्रुः । भेषजम् । अग्रे । विस्कन्धऽदूषणम् ॥ १ ॥

पूर्वे ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽङ्गिराद्या इन्द्रस्य देवस्य नाम गृह्णन्तः उच्चारयन्तो [जङ्गिडम्] जङ्गिडाख्यं मणिम् अतिशयितवीर्यत्वाय रक्षाकामेभ्यः पुरुषेभ्यो ददुः दत्तवन्तः । तस्माद् इदानींतनैरपि रक्षाबन्धनसमये इन्द्रस्य नाम ब्रुवाणैरेव जङ्गिडमणिर्धार्य इत्यभिप्रायः । किं च अग्रे सृष्ट्यादौ [देवाः] इन्द्राद्या यं [जङ्गिडं] जङ्गिडाख्यौषधिं विष्कन्धभेषजम् विष्कन्धाख्यस्य महारोगस्य औषधं चक्रुः कृतवन्तः । अतस्तं विष्कन्धभेषजार्थं प्रयुञ्ज्याद् इत्यर्थः । स नो रक्षत्विति उत्तरत्र संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

स नो रक्षतु जङ्गिडो धनपालो धनेव ।

देवा यं चक्रुर्ब्राह्मणाः परिपाणमरातिहम् ॥ २ ॥

सः । नः । रक्षतु । जङ्गिडः । धनऽपालः । धनाऽइव ।

देवाः । यम् । चक्रुः । ब्राह्मणाः । परिऽपानम् । अरातिऽहम् ॥ २ ॥

स उक्तविशेषणविशिष्टो जङ्गिडो मणिः नः अस्मान् रक्षतु । तत्र दृष्टान्तः । धनपालः लोके कस्यचिद् राज्ञो धनाध्यक्षो [धनेव] धनानि यथा महता प्रयत्नेन रक्षति तद्वत् । यं जङ्गिडं देवा ब्राह्मणाश्च । ब्राह्मणा महर्षयः । यद्वा देवाः श्रुताध्ययनादिना द्योतमाना ब्राह्मणा भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः परिपाणम् परितो रक्षकम् अरातिहम् अरातेः शत्रोर्हन्तारं चक्रुः । स नो रक्षत्विति संबन्धः ॥

---

१ R विस्कन्ध°. We with A $\overset{h}{B}$ C D $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Dc Cs. २ P $\overset{2}{P}$ J धनऽइव ।.

---

1 S′ किंच यः किंच अग्रे सृष्ट्यादौ यमिंद्राद्याः जंगिडाख्यमोषधिं विष्कंधभेषजं. 2 S′ Sâyaṇa's text, however, is: देवा यं चक्रुर्भेषजमग्रे विष्कंधदूषणं. 3 S′ देवाद्याः.

तृतीया ॥

दुर्हार्दः संघोरं चक्षुः पापकृत्वानमागमम् ।

तांस्त्वं सहस्रचक्षो प्रतीबोधेन नाशय परिपाणोसि जङ्गिडः ॥ ३ ॥

दुःऽहार्दः । सम्ऽघोरम् । चक्षुः । पापऽकृत्वानम् । आ । अगमम् ।
तान् । त्वम् । सहस्रचक्षो इति सहस्रऽचक्षो । प्रतिऽबोधेन । नाशय ।
परिऽपानः । असि । जङ्गिडः ॥ ३ ॥

हे जङ्गिडमणे त्वं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य शत्रोः संघोरम् अत्यन्तक्रूरं चक्षुः । नाशयेति उत्तरत्र संबन्धः । एवं पापकृत्वानम् हिंसादिलक्षणस्य पापस्य कर्तारम् । "राजनि युधिकृञः" इति राजोपपदात् करोतेर्विहितः क्वनिप् पापोपपदादपि अत्र व्यत्ययेन निष्पन्नः । एवंलक्षणम् आगतम् हन्तुं प्राप्तं च नाशय । तान् उक्तलक्षणान् सर्वान् हे सहस्रचक्षो बहुधा द्रष्टः । चक्षेरौणादिक उप्रत्ययः । अनेन बाधकहननविषयपरिज्ञानम् अस्योक्तं भवति । तादृशस्त्वं प्रतिबोधेन प्रतिकूलया तव बुद्ध्या । यद्वा तत्कृतापराधोद्घाटनेन[1] नाशय ॥ एवंविधप्रार्थनाया विषयभावस्तस्य कुत इति तत्राह । जङ्गिडस्त्वं परिपाणोसि परितो रक्षकोसि यतः अतो नाशयेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

परि मा दिवः परि मा पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् परि मा वीरुद्भ्यः ।

परि मा भूतात् परि मोत भव्याद् दिशोदिशो जङ्गिडः पात्वस्मान् ॥ ४ ॥

परि । मा । दिवः । परि । मा । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । परि ।
मा । वीरुत्ऽभ्यः ।

१ A B^h दुर्हादः. २ Dc °मांगमं changed to °मादंभन्. K^m S^m °मादंभन्. We with A B^h C D R Cs P P^2 J. ३ R ताःस्त्वं. ४ B^h C D R S^m Cs परि मोत. Dc परि मोत changed to परि मोत. We with K^m Dc. ५ B^h C D R S^m Cs P J भव्या°. Dc भव्या° changed to भव्यां°. P J भव्यात् ।. We with K K^m V P^2.

1 S' यत्कृता°.

परि । मा । भूतात् । परि । मा । उत । भव्यात् । दिशःऽदिशः । जङ्गिडः । पातु । अस्मान् ॥ ४ ॥

अयं जङ्गिडो मणिः मा मां दिवः द्युलोकात् । ततः संभूताद् भयाद् इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परि पात्विति उत्तरत्र संबन्धः । तथा पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यां संभूतेभ्यो बाधकेभ्यः पातु । एवम् अन्तरिक्षात् तत्रत्याद् रक्षःप्रभृतेः पातु । वीरुद्भ्यः विविधं रोहन्तीति वीरुधः । तेभ्यः पातु । उपलक्षणम् एतत् । तरु[1]गुल्मादिभ्य इत्यर्थः । तेष्वपि विषादिदोषसंभवात् तद्रक्षाप्रार्थना युक्ता । एवं भूतात् अतीतात्[2] कालात् । भूतसंबन्धिनः प्राणिजाताद् इत्यर्थः । एवं भव्यात् भविष्यतोपि परि पातु । एवं दिशोदिशः प्रागादेः[3] । वीप्सया सर्वा अपि दिशः परिगृह्यन्ते । सर्वाभ्यो दिग्भ्यः तत्रत्येभ्यो भयेभ्यः अस्मान् जङ्गिडो मणिः पातु ॥

पञ्चमी ॥

य[*] ऋ[*1]ष्णवो देवकृता य उतो व[*]वृतेन्यः ।
सर्वांस्तान् विश्वभेषजोरसां जङ्गिडस्करत् ॥ ५ ॥

ये[*1] । ऋ[*2]ष्णवः । देवऽ[3]कृताः । यः[4] । उतो इति । व[*5]वृते । अ[*]न्यः ।
सर्वान् । तान् । विश्वऽभेषजः । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ ५ ॥

देवकृताः देवैर्निष्पादिता ये ऋष्णवः गन्तारो हिंसकाः पुरुषाः सन्ति । उतो अपि च ये[*] अ[*]न्ये मनुष्यादिप्रेरिता बाधका व[4]वृते ववृतिरे

१ A B[h] C यः कृष्णवो देवकृताय उतो वभृतेन्यः. D S[m] यः कृष्णवो देवकृताय उतो वभृथेन्यः. K K[m] V Dc यः कृष्णवो देवकृता य उतो वभृतेन्यः. R यः कृष्णवो देवकृता य उतो वभृथेन्यः. Cs यः कृष्णवो देवकृताय उतो वभृतेन्यः. Sâyaṇa's text: य ऋष्णवो देवकृता य उतो ववृतेन्यः. We with Sâyaṇa's text. २ P P[2] J यः । कृष्णवः ।. We with Sâyaṇa. ३ P[2] J देवऽकृताः ।. We with P. ४ So we read with P P[2] J. ५ P J वभृतेन्यः । (changed in J to वभृतेन्यः ।). P[2] वभृतेन्यः. We with the *Saṁhitâ*.

1 S′ तत्र for तरु°. 2 S′ अतीतातत्कालात् for अतीतात् कालात्. 3 S′ प्रागादि for प्रागादेः. 4 S′ instead of reading the words ववृते ववृतिरे in this place reads them between तादृशो and जङ्गिडः lower down.

तान् सर्वान् विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्य तथोक्तः । विश्वेष्वपि भेषजेषु यत् साध्यं तद् अनेन भवतीति विश्वभेषजः । सर्वरोगादिपरिहारकत्वस्यास्य वर्णितत्वात् । तादृशो[2] जङ्गिडः अरसान् गतसामर्थ्यान् करत् करोतु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"शतवारो अनीनशत्" इति तृतीयं सूक्तम् । तेन "संततिं कुलक्षये प्रयुञ्जीत" इति [न° क° १७.] विहितायां संतत्याख्यायां महाशान्तौ शतवारं मणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि । "शतवारो अनीनशद् इति शतवारं[3] संतत्याम्" इति [न° क° १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शतवारो अनीनशद् यक्ष्मान् रक्षांसि तेजसा ।
आरोहन् वर्चसा सह मणिर्[1]दुर्णामचातनः ॥ १ ॥

शतऽवारः । अनीनशत् । यक्ष्मान् । रक्षांसि । तेजसा ।
आऽरोहन् । वर्चसा । सह । मणिः[1] । दुर्नामऽचातनः ॥ १ ॥

शतवारः शतं वारा[4] मूलानि शूका वा यस्य स शतवारः । यद्वा शतसंख्याकान् रोगान् निवारयतीति शतवारः "शतवारेण वारये" इति उत्तरत्र शतसंख्याकरोगवारणश्रवणाद् ओषधिविशेषः । तदात्मको मणिः यक्ष्मान् रोगान् तेजसा स्वमहिम्ना अनीनशत् भृशं नाशयतु । ⌛ नशेश्छान्दसे लुङि चङि रूपम् ⌛ । तथा तेजसा रक्षांस्यपि अनीनशत् । कदेत्युच्यते आरोहन्निति । दुर्नामचातनः दुर्नामा त्वग्दोषः त्वग्दोषाणां चातयिता नाशयिता मणिः वर्चसा दीप्त्या सह सहितः सन् आरोहन् पुरुषस्य भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् । अनीनशद् इति संबन्धः ॥

१ A B[h] मणिं दुर्णामचातन. C D K K[m] R S[m] Cs Dc मणिं दुर्णामचातनः (Dc मणि changed to मणिं). P P[2] J मणिम् ।. We with Sâyaṇa.

1 S′ °हारकत्वस्य for °हारकत्वस्यास्य. 2 S′ तादृशे. 3 So S′. The *Nakshatra-kalpa*: शातावरी (sic). 4 S′ वारावारा.

द्वितीया ॥

शृङ्गाभ्यां रक्षो नुदते मूलेन यातुधान्यः ।
मध्येन यक्ष्मं बाधते नैनं पाप्माति तत्रति ॥ २ ॥

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । नुदते । मूलेन । यातुऽधान्यः ।
मध्येन । यक्ष्मम् । बाधते । न । एनम् । पाप्मा । अति । तत्रति ॥२॥

अयं शतवारः शृङ्गाभ्याम् शृङ्गवद् अवस्थिताभ्याम् अग्रभागाभ्यां रक्षः राक्षसजातिं राक्षसान् अन्तरिक्षस्थान् नुदते अपसारयति । मूलेन अधःप्रदेशेन [यातुधान्यः यातुधानीर्नुदते । मध्येन] काण्डेन यक्ष्मम् सकलं रोगं बाधते । एनं सर्वस्य बाधकं शतवारमणिं पाप्मा पापी पापं वा न अति तत्रति नातिक्रामति । यद्वा एनं प्रकृतम् उक्तविधमणिविशिष्टं पाप्मा पापं बाधकं नाति तत्रति । ⌛तॄ प्लवनतरणयोः । श्लुः शश्चेति विकरणद्वयम्⌛ ॥

तृतीया ॥

ये यक्ष्मासो अर्भका महान्तो ये च शब्दिनः ।
सर्वान् दुर्णामहा मणिः शतवारो अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये । यक्ष्मासः । अर्भकाः[1] । महान्तः । ये । च । शब्दिनः ।
सर्वान् । दुर्नामऽहा । मणिः । शतऽवारः । अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये प्रसिद्धा अर्भकाः अप्ररूढा उत्पन्नमात्रा यक्ष्मासः यक्ष्मा रोगाः सन्ति ये च महान्तः अभिवृद्धा यक्ष्माः ये च शब्दिनः शब्दवन्तः एते दुश्चिकित्सा इति शब्द्यमानाः शब्दवन्तो वा [तान्] सर्वान् उक्तलक्षणान् रोगान् दुर्नामहा दुर्नामाख्यस्य रोगस्य हन्ता शतवारो मणिः अनीनशत् भृशं नाशयतु ॥

१ P अर्भकः ।. We with P[2] J.

चतुर्थी ॥

शतं वीरानजनयच्छतं यक्ष्मानपावपत् ।
दुर्णाम्नः सर्वान् हत्वाव रक्षांसि धूनुते ॥ ४ ॥

शतम् । वीरान् । अजनयत् । शतम् । यक्ष्मान् । अप । अवपत् ।
दुःऽनाम्नः । सर्वान् । हत्वा । अव । रक्षांसि । धूनुते ॥ ४ ॥

अयं धार्यमाणो मणिः शतम् शतसंख्याकान् वीरान् विविधम् ईरयन्ति अपनुदन्तीति वीराः पुत्राः । तान् अजनयत् जनयतु उत्पादयतु प्रयच्छतु । "शतवारो अनीनशद् इति शतवारं संतत्याम्" इति सूत्राद् वीरजनकत्वम् । तथायं शतम् शतसंख्याकान् यक्ष्मान् व्याधीन् अपावपत् । ≍अपपूर्वो वपिर्नाशार्थः≍ । अपववपतु नाशयतु । सर्वान् त्वग्दोषभेदा ये ये सन्ति श्वित्रदद्रूपामादिकास्तान् सर्वान् दुर्नाम्नो हत्वा नाशयित्वा रक्षांसि अव धूनुते अव निकृष्टम् अपुनरुद्भवं नाशयति ॥

पञ्चमी ॥

हिरण्यशृङ्ग ऋषभः शातवारो अयं मणिः ।
दुर्णाम्नः सर्वांस्तृड्ढ्वाव रक्षांस्यक्रमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यऽशृङ्गः । ऋषभः । शातऽवारः । अयम् । मणिः ।
दुःऽनाम्नः । सर्वान् । तृड्ढ्वा । अव । रक्षांसि । अक्रमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः यस्याग्रं हिरण्यवद् अवभासते स हिरण्यशृङ्गः । शतवारस्याग्रम् एवं भवति । ऋषभः ओषधीनां श्रेष्ठः शातवारः एतन्नामा

१ A D K K̈ R S̈ V वीरानजन॰. Ḃ C वीरा अंजन॰. Dc वीरा अ॰ changed to वीरान॰. Cs वीरान्नं जन॰. P J वीराः ।. P̈ वीरान् ।. None of our authorities have वीराँ अ॰. २ Ḃ C Dc ॰जनयन्छतं. R ॰जनयन्शतं. P J अजनयन् ।. We with A D K K̈ S̈ V Cs P̈. ३ R Cs धूनते. We with A Ḃ C D K K̈ S̈ V Dc. ४ C शंतवारो. K K̈ शतवारो. V शातवारो and also शतवारो. Dc शांतवारो changed to शातवारो. We with A Ḃ D R S̈ Cs P P̈ J. ५ Our MSS. ॰ढ्वा॰.

1 S′ यः for ॰यं.

अयं मणिविशेषः सर्वान् दुर्नाम्नः त्व[1]ग्रोगभेदान् सर्वान् तृं[2]ड्ढ्वा हिंसित्वा रक्षांसि राक्षसान् अवाक्रमीत् न्यका[3]र्षीत् आक्रमतु ॥

षष्ठी ॥

शतमहं दुर्णाम्नीनां गन्धर्वाप्सरसां शतम् ।
शतं शश्वन्वतीनां शतवारेण वारये ॥ ६ ॥

शतम् । अहम् । दुःऽनाम्नीनाम् । गन्धर्वऽअप्सरसाम् । शतम् ।
शतम् । शश्वन्ऽवतीनाम् । शतऽवारेण । वारये ॥ ६ ॥

अहं दुर्नाम्नीनाम् दुर्नाम्नीरो[4]गभेदानां श्वित्रदद्रूपामा[5]दीनां व्याधीनां शतम् । व्याध्यपेक्षया दुर्नाम्नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । "अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" इति ङीप् । शतवारेण वारय इति संबन्धः । एवं गन्धर्वाप्सरसाम् गन्धर्वा अप्सरसश्च अन्तरिक्षसंचारिणो देवयोनयो मनुष्यान् बल्यर्थं गृह्णन्ति । अप्सरस इति नियतं बहवः स्त्रीलिङ्गाभिधेयाश्च । तेषां शतं वारये निवारयामि । तथा शश्वन्वतीनाम् । मुहुर्मुहुः पीडार्थम् आगन्त्र्यो ग्रहापस्माराद्या व्याधयः शश्वन्वत्यः । दकारस्य नकारोपजनः । तासां शतं [शतवारेण] वारये । यतोयं शतवाराह्वः अतः शतस्य वारकत्वं युक्तम् इति भावः ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"इदं वर्चः" इति चतुर्थं सूक्तम्[6] ॥

---

१ A B[h] C D R गन्धर्वा°. We with K K[m] S[m] V Dc P P[2] J.

---

1 S′ तद्रो for त्वग्रो°. 2 S′ तद्वा. 3 S′ निकर्षिः. 4 S′ दुनाम्नीरभेदानीं. 5 S′ inserts शतं after °दद्रूपामादीनां. 6 S′ gives no *viniyoga* of this hymn here. Some such as the following introduction was perhaps required: अस्य सूक्तस्य "त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये" इति [न° क° १७] विहितायां महाशान्तौ त्रिवृन्मणिबन्धने विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "इदं वर्च इति त्रिवृतं त्वाष्ट्र्याम्" इति [न° क° १९] ॥ Sâyaṇa does not appear to have been conscious that the hymn was about the *trivṛinmaṇi*, as otherwise he would not have spoken of the object as merely प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थ (verse 3) and पदार्थ (verse 4). Did he doubt the correctness of the directions in the *Nakshatra-Kalpa* on the hymn?

तत्र प्रथमा ॥

इ॒दं वर्चो॑ अ॒ग्निना॑ द॒त्तमाग॑न् भर्गो॒ यश॒: सह॒ ओजो॒ वयो॒ बल॑म् ।
त्रय॑स्त्रिंशद् यानि॑ च वी॒र्या॑णि॒ तान्य॒ग्निः प्र द॑दातु मे ॥ १ ॥

इ॒दम् । वर्च॑: । अ॒ग्निना॑ । द॒त्तम् । आ । अ॒ग॒न् । भर्ग॑: । यश॑: । सह॑: ।
ओज॑: । वय॑: । बल॑म् ।
त्रय॑:ऽत्रिंशत् । यानि॑ । च॒ । वी॒र्या॑णि । तानि॑ । अ॒ग्निः । प्र । द॒दा॒तु॒ । मे॒ ॥१॥

अग्निना देवेन दत्तम् इदं वर्चः दीप्तिः आगन् आगच्छतु । इदम् इदानीम् इति वा व्याख्येयम् । एवं भर्गः भर्जकं तेजः यशः कीर्तिः सहः पराभिभावुकं तेजः ओजः ओजो नामाष्टमो[1] धातुः धनुरानमनादिसामर्थ्यम् वयः । नित्ययौवनम् अत्राभिमतम् । बलम् परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् । आगन्निति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । किं च यानि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि प्रतिनियतानि [वीर्याणि] सन्ति [तानि] मे मह्यम् अग्निः प्र ददातु प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

वर्च॒ आ धे॑हि मे त॒न्वां॒३॒ सह॒ ओजो॒ वयो॒४ बल॑म् ।
इ॒न्द्रि॒याय॑ त्वा॒ कर्म॑णे वी॒र्या॑य॒ प्रति॑ गृह्णामि श॒तशा॑रदाय ॥ २ ॥

वर्च॑: । आ । धे॒हि॒ । मे॒ । त॒न्वा॑म् । सह॑: । ओज॑: । वय॑: । बल॑म् ।
इ॒न्द्रि॒याय॑ । त्वा॒ । कर्म॑णे । वी॒र्या॑य । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । श॒तऽशा॑रदाय ॥ २ ॥

हे अग्ने मे मम तन्वाम् शरीरे वर्चः त्वदीयं शत्रूणाम् आवर्जकं तेजः आ धेहि विधेहि । सहओजोवयोबलानि व्याख्यातानि । अत्रापि

१ A B^h C D R S^m Cs वयो॑ ब॒लम्. Dc वयो॑ ब॒लम् changed to वयो॒ बल॑म्. P J ब॒लम् ।. We with K K^m V Dc P^2. २ A B^h C D K K^m R V Dc Cs त॒न्व॒ं and not त॒न्वां. P^2 P J त॒न्वा॑म् ।. We with S^m. Sâyaṇa's text too तन्वां. ३ B^h D K K^m V Dc १ for ३. We with A C. ४ A C D R S^m Cs वयो॑ ब॒लम्. Dc वयो॑ ब॒लम् changed to वयो॒ बल॑म् ।. P^2 बल॑म् ।. We with K K^m V P J.

1 S′ नामो for नामाष्टमो.

आ धेहीति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । वर्चःप्रभृतीनि अग्नेरसाधारणानि । तानि स्वशरीरे स्थापयेति आशास्ते । इन्द्रियाय । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियशब्देन विवक्ष्यन्ते । इन्द्रियाणां दार्ढ्याय हे प्रतिगृह्यमाण पदार्थ त्वा त्वां प्रति गृह्णामि स्वीकरोमि । न केवलम् इन्द्रियसामर्थ्याय किंतु कर्मणे अग्निहोत्रादिलक्षणाय कर्मसिद्ध्यर्थम् । तथा वीर्याय वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुजयादि तत्सिद्ध्यर्थम् । एवं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनाय । हिरण्यादिके प्रतिगृहीते सति तेन शरीर[1]पोषणादिद्वारा इन्द्रियाणां[2] दार्ढ्यसंभवाद् एवम् आह ॥

तृतीया ॥

ऊर्जे त्वा बलाय त्वौजसे सहसे त्वा ।
अभिभूयाय त्वा राष्ट्रभृत्याय पर्यूहामि शतशारदाय ॥ ३ ॥

ऊर्जे । त्वा । बलाय । त्वा । ओजसे । सहसे । त्वा ।
अभिऽभूयाय । त्वा । राष्ट्रऽभृत्याय । परि । ऊहामि । शतऽशारदाय ॥ ३ ॥

हे प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थ त्वा त्वाम् ऊर्जे । ऊर्ग् इति अन्ननाम । अन्नलाभाय त्वा पर्यूहामि परिवहामि । प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । तथा बलाय शरीरसामर्थ्याय त्वा पर्यूहामि । एवम् ओजसे सहसे च त्वा पर्यूहामि । [अभिभूयाय] अभिभूयः अभिभवनं तस्मै शत्रुजयाय प्रयोजनाय [त्वा] पर्यूहामि । एवं राष्ट्रभृत्याय राज्यभरणप्रयोजनाय तथा शतशारदाय शतशरत्पर्यन्तजीवनाय पर्यूहामि ॥

चतुर्थी ॥

ऋतुभ्यष्ट्वार्तवेभ्यो माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः ।
धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ ४ ॥

ऋतुऽभ्यः[१] । त्वा । आर्तवेभ्यः । मात्ऽभ्यः । समऽवत्सरेभ्यः ।

१ Except Dc (which has ऋतुभ्यष्ट्वेत्येका) our MSS. have ऋतुभिष्ट्वेत्येका. The reference is to III. 10. 10 where, however, the MSS. all read ऋतुभ्यष्ट्वा° and not ऋतुभिष्ट्वा.

1 S′ शरीरे°. 2 S′ om. °णां दार्ढ्य°.

धात्रे । विऽधात्रे । सम्ऽऋधे । भूतस्य । पतये । यजे ॥ ४ ॥

हे पदार्थ त्वा त्वाम् ऋतुभ्यः ग्रीष्मादिभ्यः तेषां प्रीणनाय यजे संगतं करोमि ददामि वा । एवम् आर्तवेभ्यः ऋतुसंबन्धिनीभ्यो देवताभ्यः तथा माद्भ्यः मासेभ्यश्चैत्रादिरूपेभ्यो द्वादशसंख्याकेभ्यः तथा संवत्सरेभ्यः संवसन्ति एषु मासादिकालावयवा इति संवत्सराः तेभ्यः एवं धात्रे स्रष्ट्रे एवंनामकाय देवाय तथा विधात्रे विविधस्य भूतजातस्य कर्त्रे एवं समृधे समर्धयति सृष्टानि प्राणिजातानीति समृत् तस्मै यजे । तथा[1] भूतस्य उत्पन्नस्य कृत्स्नस्य पदार्थस्य पतये स्वामिने यजे ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"न तं यक्ष्माः" इति पञ्चमं सूक्तम् । तस्य "ऐतु देवः" इति उत्तरसूक्तस्य च पुरोहितकर्तव्ये रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि गुग्गुलुधूपं कुष्ठौषधिधूपं च दद्यात् ॥

"अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह"

इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "एह्यश्मानम् आ तिष्ठ [२.१३.४] इति "पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । न तं यक्ष्माः [१९.३८] ऐतु देवः [१९.३९] "इति गुग्गुलु[कुष्ठ]धूपं दद्यात्" इति [प° ४.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

न तं यक्ष्मा अरुन्धते[1] नैनं शपथो[2] अश्नुते ।
यं भेषजस्य गुल्गुलोः[3] सुरभिर्गन्धो अश्नुते[4] ॥ १ ॥

न । तम् । यक्ष्माः । अरुन्धते[5] । न । एनम् । शपथः । अश्नुते ।
यम् । भेषजस्य । गुल्गुलोः । सुरभिः । गन्धः । अश्नुते ॥ १ ॥

तं राजानं यक्ष्माः व्याधयो नारुन्धते रोधं न कुर्वन्ति न पीडय-

१ So the form and accent in A B̊ C D K K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊ J. Sâyaṇa also अरुन्धते, though his text is अरंधत. २ Cs शपथोऽश्नुते for शपथो अश्नुते. ३ A B̊ C K V गुग्गुलोः. J गुग्गुलोः ।. We with D K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊. ४ All our authorities: अंश्नुते. ५ So P P̊ J.

I S′ भूतस्य तथा भूतस्य for तथा भूतस्य.

न्ति । ⧗ रुधिर् आवरणे । रौधादिकः ⧗ । तथा एनं राजानं शपथः परकृतोऽभिशापो नाश्नुते न व्याप्नोति न स्पृशति । तम् इत्युक्तं कम् इत्यत आह । यं राजानं भेषजस्य औ[1]षधरूपस्य गुग्गुलोः* एतन्नामकस्य सुरभिः घ्राणसंतर्पको गन्धो अश्नुते व्याप्नोति । तम् इति पूर्वत्रान्वयः ॥

विष्वंञ्चस्तस्माद् यक्ष्मा मृगा अश्वा इवेरते ।
यद् गुल्गुलु सैन्धवं यद् वाप्यासि समुद्रियम् ॥ २ ॥
उभयोरग्रभं नामास्मा अरिष्टतातये ॥ ३ ॥[3]

विष्वंञ्चः । तस्मात् । यक्ष्माः । मृगाः । अश्वाः[4]ऽइव । ईरते*[5] ।
यत् । गुल्गुलु । सैन्धवम् । यत् । वा । अपि । असि[6] । समुद्रियम् ॥ २ ॥
उभयोः । अग्रभम् । नाम । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥ तस्मात् यं भेषजस्येति उक्ता[2]द् गुल्गुलुगन्धम् आघ्रातवतः सकाशाद् यक्ष्माः व्याधयो विष्वञ्चः विष्वगञ्चना नानादिगभिमुखाः सन्तः ईरते वेगेन धावन्ति । ⧗ ईर गतौ । आदादिकः ⧗ । ईरणे दृष्टान्तः । मृगा अश्वा इव । अश्वाः आशुगामिनो मृगा इव हरिणादय इव । अथवा[3] मृगा इव अश्वा इव । उभयेषामपि आशुगमनसंभवात् । यद्वा अयम् अर्धर्चः पूर्वमन्त्रेण सह व्याख्येयः यं भेषजस्येत्यनेन [एक]-वाक्यतासंभवात् ॥

तृतीया ॥ गुल्गुलुः* औ[4]षधं यत् यदि सैन्धवम् सिन्धुदेशजम् । ⧗ "त-

१ A B[h] C V गुंग्गुलु. P J गुग्गुलु ।. We with D K[m] R S[m] V Dc Cs P[2]. २ A K K[m] Dc Cs यद्वाप्यासि. We with B[h] C D R S[m] V. Sâyaṇa's text: यद्वाप्यसि. ३ D S[m] Dc P P[2] J and the *Sarvânukramaṇikâ* consider the first two lines विष्वं° up to समुद्रियम् as forming one *ṛik* and the last line (उभयो°) as forming another (an ekâvasânâ). A B[h] R regard the three lines as forming one *ṛik* (a tryavasânâ). We with D S[m] Dc P P[2] J and the *Sarvânukramaṇikâ*. ४ P J अश्वाऽइव ।. We with P[2]. ५ P P[2] J इरते ।. ६ P P[2] J आऽअसि ।.

1 S′ ओषध°. 2 S′ उक्ताव्यद्गु° for उक्ताद् गु°. 3 S′ अपवी for अथवा. 4 S′ ओषधं.

त्र भवः” इति अण् ⧗ । यद्वापि समुद्रियम् समुद्रभवम् असि । ⧗ “समुद्राभ्राद् घः” इति भवार्थे घः ⧗ । हे गुल्गु[1]लो उभयोः उभयविधयोस्तव स्वरूपयोः नाम अग्रभम् गृह्णामि कीर्तयामि । ⧗ गृह्णातेर्लुङि च्लेर्लुक् छान्दसः । “हृग्रहोर्भः॰” इति भत्वम् ⧗ । किमर्थम् । अस्मै प्रसक्ताय प्रवर्तमाना[2]य अरिष्टतातये अरिष्टकर्त्रे असुखकर्त्रे रोगाय द्वेष्याय वा । तत्परिहा[3]रायेत्यर्थः । यद्वा अस्मै व्याधिशान्तिकामाय तदर्थम् तस्य अरिष्टनाशनायेति व्याख्येयम् । ⧗ “शिवशमरिष्टस्य करे” इति तातिल् प्रत्ययः ⧗ । यद्वा । ⧗ अत्र स्वार्थिकस्तातिः ⧗ । अरिष्टपरिहारायेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“ऐतु देवः” इति षष्ठं सूक्तम् । अस्य रात्रीकल्पे कुष्ठधूपप्रदाने विनियोगः पूर्वसूक्तसमय उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऐतु॑ दे॒वस्त्राय॑माण॒ः कुष्ठो॑ हि॒मव॑त॒स्परि॑ ।
त॒क्मानं॒ सर्वं॑ नाशय॒ सर्वा॑श्च यातुधा॒न्य॑: ॥ १ ॥

आ । ए॒तु[*1] । दे॒वः । त्राय॑माणः । कुष्ठः॑ । हि॒मऽव॑तः । परि॑ ।
त॒क्मान॑म् । सर्वं॑म् । ना॒श॒य॒ । सर्वाः॑ । च॒ । या॒तु॒ऽधा॒न्य॑: ॥ १ ॥

देवः दिवि भवः । द्युलोके उत्पत्तिर्वक्ष्यते । वीर्यातिशयैर्द्योतमानो [वा] । [कुष्ठः] कुष्ठाख्यौषधिवि[4]शेषो हिमवतस्परि एतन्नामकात् पर्वतात् सकाशात् त्रायमाणः अस्मान् पालयमानः आ[5] एतु[5] आगच्छतु ॥ एवं परोक्षाभिधानेन आगमनम् आशास्य अभ्यागतम् अभिमुखीकृत्य आह । हे कुष्ठाख्यौषधिविशेष त्वं तक्मानम् क्लेशकारिणं रोगं सर्वम् योयो रोगविशेषस्तं सर्वं नाशय । किंचिद् औषधं कस्यचिद् रोगस्य नाशकम्

१ B^h C R Cs एतु॑. P P^2 J ऐतु॑ । for आ । ए॒तु॒ ।. We with A D K S^m V Dc.

1 S′ गुग्गुलो. 2 S′ प्रवर्तनाय. 3 S′ ॰परिहारेत्यर्थः for ॰परिहारायेत्यर्थः. 4 S′ ॰विशेषवा for ॰विशेषो. 5 So Sâyaṇa separately.

अथ वा कतिपयानां नाशकं भवति । इदं तु सर्वरोगनाशकम् इति सर्वम् इत्युच्यते । किं च सर्वाश्च यातुधान्यः यातवो यातना धीयन्ते यासु ता यातुधान्यः ताः सर्वा नाशय । यावन्ति रक्षांसि सन्ति तानि सर्वाण्यपि नाशय ॥

द्वितीया ॥

त्रीणि ते[1] कुष्ठ नामानि नद्यमारो[2*] नद्यारिषः[3] । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।
यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ २ ॥

त्रीणि । ते । कुष्ठ । नामानि । नद्य॰ऽमारः[4] । नद्य॰ऽरिषः ॥ नद्य । अयम् ।
पुरुषः । रिषत् ।
यस्मै । परिऽब्रवीमि । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ २ ॥

हे कुष्ठ ते त्रीणि नामानि अत्यन्तरहस्यानि । कानि तानीति तान्याह । नद्यमारः इति एकं नाम । नद्यां भवा नद्याः । नदीशब्देन नदीस्थानि उदकानि लक्ष्यन्ते[1] । उदकदोषोद्भवा रोगा इत्यर्थः । यद्वा नद्या नदनीयाः[2] शब्दनीयाः अत्यन्तदुष्परिहरत्वेन शब्द्यमाना इत्यर्थः । तान् मारयतीति नद्यमारः । तथा नद्यरिषः । उक्तो नद्यशब्दार्थः । तान् रिष्यतीति नद्यरिषः । इदं द्वितीयं नाम । केवलो नद्य इति तृतीयं नाम । नद्यानां मारकः स्वयमपि नद्य इत्युच्यते । तं संबोध्य ब्रूते । हे

१ $\overset{h}{B}$ C D R $\overset{m}{S}$ ते. P कुष्ठ॑ ।. J कुष्ठ ।changed to कुष्ठ॑ ।. We with $\overset{m}{K}$ V Dc Cs $\overset{2}{P}$. २ R $\overset{m}{S}$ नद्यमारो नद्यारिषो नद्यायं पुरुषो रिषत् (R ऋषत्)। यस्मै परि ब्रवीमि. A नद्यमारो नद्यायुषो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. $\overset{h}{B}$ C नद्यमारो नद्यायुषो नद्यायं पुरुषोर्षत् । यस्मै परि ब्रवीमि. D नद्यमारो नद्यायुषो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. K $\overset{m}{K}$ नद्यमारो नद्यायुषः । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. Dc नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायुषः ।) नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. Cs नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायूषो) नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. The accents on नद्यमारो, नद्यायं and परिब्रवीमि are ours. ३ A $\overset{h}{B}$ C D $\overset{m}{R}$ S Cs do not end the pâda here, but K $\overset{m}{K}$ and Dc (the latter subsequently) do. The *Sarvânukramaṇikâ* considers the mantra as tryavasâna. ४ P $\overset{2}{P}$ J नद्य । मारः । नद्य । आयुषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । ऋषत् ॥ यस्मै । परि । ब्रवीमि ।. We with the *Saṁhitâ*.

1 S′ लक्ष्यते. 2 S′ नदीयाः for नदनीयाः.

नद्य कुष्ठाख्यौषधे तव नामग्रहणाभावे अयं व्याधितः पुरुषो रिषत् हिंसितो भवेत्। अतः व्याधितरक्षक इति समुदितं नामेति मन्तव्यम्। एवं नामत्रयेण अभिधीयमान कुष्ठाख्यौषधे त्वा त्वां यस्मै रोगार्ताय पुरुषाय परिब्रवीमि मन्त्रत्वेन तव नामानि उच्चारयामि। कस्मिन् काल इत्युच्यते। सायंप्रातश्च उभयसंध्ययोः। अथो अपि च दिवा द्योतमाने। मध्याह्ने इत्यर्थः। औषधप्रयोगे उक्तकालत्रयस्य प्राशस्त्यात्। यद्वा दिवा कृत्स्नेप्यहनि उभयोः संध्ययोश्च॥ उक्तमेवार्थं नाम[1]व्यपदेशेन आदरार्थं पुनराह [2]नद्यायं पुरुषो रिषत् इति। यद्वा हे नद्य हे औ[3]षध यस्मै द्वेष्याय त्वां परि ब्रवीमि अयं द्वेष्यः पुरुषो रिषत् नश्यतु इति व्याख्येयम्॥

तृतीया॥

जीवला नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता। नद्यायं पुरुषो रिषत्।
यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा॥ ३॥

जीवला। नाम। ते। माता। जीवन्तः। नाम। ते। पिता॥ नद्य। अयम्। पुरुषः। रिषत्।
यस्मै। परिऽब्रवीमि। त्वा। सायम्ऽप्रातः। अथो इति। दिवा॥ ३॥

हे कुष्ठाख्यौषधे ते तव माता जीवला नाम जीवयतीति जीवला। मत्वर्थीयो लः। जीवयित्रीत्यर्थः। एतन्नामिका। एवं ते तव पिता जनकोपि जीवन्तः जीवयतीति जीवन्तः। वसन्त इतिवत्। एतत्संज्ञकः। यतस्तव पितरौ रोगादिपरिहारेण जीवप्रदौ अतस्त्वमपि तादृङ्महिमोपेत इति भावः॥ [4]नद्यायं पुरुष इत्यादि पूर्ववत्॥

१ AB[h]CDKK[m]RS[m]V यस्मै परिं ब्रवीमि. See note २ on mantra २.

1 S′ नामव्यपदेशेनोक्तमादरार्थ. 2 Sâyaṇa's text reads the words नद्यायं पुरुषो रिषत् again after सायंप्रातरथो दिवा, and it is to this repetition that Sâyaṇa refers in the present passage. All our MSS. and Vaidikas omit the second नद्यायं पुरुषो रिषत्, both in this and in the two following mantras. 3 S′ ओषध. 4 See note 2.

चतुर्थी ॥

उत्तमो अस्योषधीनामनड्वान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिव । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।

यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ४ ॥

उत्ऽतमः । असि । ओषधीनाम् । अनड्वान् । जगताम्ऽइव । व्याघ्रः । श्वपदाम्ऽइव ॥ नद्य । अयम् । पुरुषः । रिषत् ।

यस्मै । परिऽब्रवीमि । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ४ ॥

हे कुष्ठ त्वम् ओषधीनाम् इतरासां व्याधिनिर्हन्त्रीणां मध्ये[1] उत्तमः उत्कृष्टतमोसि । जन्मादिना उत्तमत्वम् उत्तरत्र वर्ण्यते । तत्र दृष्टान्तः । अनड्वान् अनोवहनसमर्थः अनड्वान् । स यथा जगताम् गच्छतां प्राणिनां मध्ये उत्तमः । सर्वप्राण्युपभोगसाधनत्वात् । स यथा अत्यन्तं लोकस्य उपकारकः एवं त्वमपीत्यर्थः । एवं शरीरपीडनेनापि उपकारकत्वेन उत्तमत्वम् अनडुद्दृष्टान्तेन[2] अभिधाय अतिक्रूरवीर्यवत्त्वेनापि उत्तमत्वं व्याघ्रदृष्टान्तेन उपपादयति व्याघ्रः श्वपदामिवेति । व्यादाय हन्तीति व्याघ्रः श्वापदविशेषः । स च श्वपदाम् इतरेषां वृकादीनां मध्ये यथा क्रौर्येण उत्तमः एवं त्वमपि वीर्येण उत्तम इत्यर्थः । नद्यायम्[3] इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमी ॥

त्रिः शाम्बुभ्यो अङ्गिरेभ्यस्त्रिरादित्येभ्यस्परि ।
त्रिर्जातो विश्वदेवेभ्यः ।
स कुष्ठो विश्वभेषजः । साकं सोमेन तिष्ठति ।
तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥

---

१ P P² J नद्य । २ P P² ऋषत् । ३ P P² J परि । ब्रवीमि । ४ R अंगिरेभ्य° corrected to अंगिरेयेभ्य° . V अङ्गिरेयेभ्य° and अङ्गिरेभ्य° . A अंगिरयेभ्य° . B^h C D K^m S^m Dc अंगिरेयेभ्य° . We with R V Cs P P² J.

---

1 S′ has another त्वं after मध्ये. 2 S′ °दृष्टांतत्वेन. 3 See note 2 on mantra २ at page ४३५.

त्रिः। शाम्बुऽभ्यः। अङ्गिरेभ्यः। त्रिः। आदित्येभ्यः। परि।
त्रिः। जातः। विश्वऽदेवेभ्यः।
सः। कुष्ठः। विश्वऽभेषजः॥ साकम्। सोमेन। तिष्ठति।
तक्मानम्। सर्वम्। नाशय। सर्वाः। च। यातुऽधान्यः॥ ५॥

यः कुष्ठाख्यौषधिः अङ्गिरेयेभ्यः[1] अङ्गिरसाम् अपत्यभूतेभ्यः शाम्बुभ्यः[2] एतन्नामकेभ्यो महर्षिभ्यः त्रिर्जातः उत्पन्नः त्रयाणां लोकानाम् उपकाराय त्रिरुत्पादितः। अथ वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातित्रयात्मना त्रिर्जातः। अङ्गिरसां भूमिस्थानत्वात् तेभ्यः[3] सकाशात् पृथिव्यां त्रिर्जात इत्युच्यते। तथा आदित्येभ्यस्परि। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी। दिवि आदित्येभ्यस्त्रिर्जातः। त्रिर्जननप्रयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्। एवं विश्वदेवेभ्यः मध्यस्थानेभ्यो देवगणेभ्यस्त्रिर्जातः। स तादृशः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो[4] विश्वभेषजः विश्वेषां सर्वेषां रोगाणां भैषज्यरूपः सर्वरोगशमनवीर्योपेतत्वात्। स पुरा कुत्र तिष्ठतीत्यत्राह साकं सोमेन तिष्ठतीति। सोमेन सह अवस्थानाभिधानं तत्समानवीर्यत्वद्योतनार्थम्॥ अथ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते तक्मानम् इति। सर्वम् नानाभेदभिन्नं तक्मानम् रोगं नाशय तथा सर्वाश्च यातुधान्यः यातुधानीर्नाशय॥

षष्ठी॥

अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि।
तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत।
स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति।
तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः॥ ६॥

अश्वत्थः। देवऽसदनः। तृतीयस्याम्। इतः। दिवि।
तत्र। अमृतस्य। चक्षणम्। ततः। कुष्ठः। अजायत।

१ A B C D R S Cs ततः कुष्ठो अ°. P J कुष्ठः।. Dc ततः कुष्ठो अ° changed to ततः कुष्ठो अ°. We with Dc P.

1 S' अंगिरयेभ्यः. Sâyaṇa's text, however, has अंगिरेयेभ्यः. 2 S' सांबुभ्यः. 3 S' °स्वानत्वेच्चेभ्यः for °स्थानत्वात् तेभ्यः. 4 S' कुष्टाख्यो°.

सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ६ ॥

इतः अस्माद् भूलोकात् तृतीयस्यां दिवि तृतीये द्युलोके देवसदनः । देवाः सीदन्ति निवसन्ति अत्रेति देवसदनः । देवानाम् आवासस्थानभूतः अश्वत्थः यतोऽग्निरश्वात्मना तत्रावस्थितः अतोश्वत्थ इति नाम संपन्नम् अस्येत्यश्वत्थस्तिष्ठति[1] । तत्र अश्वत्थे अमृतस्य अमरणधर्मकस्य सोमस्य चक्षणम्[2] प्रकाशनं[3] स्फुटीभावो विद्यते । अथ वा अश्वत्थशब्देन आदित्य उच्यते अमृतावस्थानश्रवणात् । "असौ वा आदित्यो देवमधु" इति श्रुतेः [छा॰ उ॰ ३. ६. ३] । ततोऽश्वत्थात् कुष्ठाख्यौषधिरजायत उत्पन्नोऽभूत् ॥ स कुष्ठ इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥

हिरण्ययी नौरचरद्धिरण्यबन्धना दिवि ।
तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।
स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।
तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ७ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यऽबन्धना । दिवि ।
तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ७ ॥

दिवि द्युलोके हिरण्ययी हिरण्यनिर्मिता तथा हिरण्यबन्धना हिरण्यमयैः शङ्कुपाशादिभिर्बद्धा नौः अचरत् सर्वदा चरति । अस्तु । ततः कुष्ठाख्यस्यौषधस्य किम् आयातम् इति तत्राह तत्रामृतस्येति । अनेन अस्यापि अमृतत्वसाधनधर्मः सहैव[4] उक्तो भवति ॥

1 S′ संपन्नस्येश्वत्थतिष्ठति. 2 S′ व्यचक्षणं. 3 S′ प्रकाशन॰. 4 S′ ॰धर्मसहैव for ॰धर्मः सहैव.

अष्टमी ॥

यत्र नावप्रभ्रंशनं यत्र हिमवतः शिरः ।
तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।
स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।
तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र । न । अवऽप्रभ्रंशनम् । यत्र । हिमऽवतः । शिरः ।
तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र द्युलोके नावप्रभ्रंशनम् तत्रस्थानां सुकृतिनाम् अवाङ्मुखप्रभ्रंशो नास्ति । यत्र च हिमवतः एतन्नाम्नः पर्वतस्य शिरः । हिमवच्छिरःप्रदेश एव स्वर्गभूमिरिति प्रसिद्धिः । तत्रामृतस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

यं त्वा वेद पूर्व इक्ष्वाको यं वा त्वा कुष्ठ काम्यः ।
यं वा वसो यमात्स्यस्तेनासि विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । वेद । पूर्वः । इक्ष्वाकः । यम् । वा । त्वा । कुष्ठ । काम्यः ।
यम् । वा । वसः । यम् । आत्स्यः । तेन । असि । विश्वऽभेषजः ॥९॥

हे कुष्ठाख्यौषधे यस्माद् यं प्रसिद्धं त्वा त्वां पूर्वः पुरातन इक्ष्वाकुः[1] राजा वेद सर्वव्याधिहन्तायम् इति ज्ञातवान् । यस्माद् यं वा यं च त्वा त्वाम् हे कुष्ठ काम्यः कामपुत्रो वेद सर्वौषधिरूप इति ज्ञातवान् ।

१ D नावः. We with A B C K K R S Dc Cs. २ P P J अव । प्रऽ°. We with Sâyaṇa. ३ K R S V Dc Cs इष्वा° (changed from इक्ष्वा° in S). P P इष्वाकः ।. We with A B C D J. ४ A B C R S वसो. Dc वसो changed to वासो. D K K V Cs वासो. P P वासः ।. J वसः । changed from वासः ।. ५ R Cs यमाछ्°. ६ P J वेद ।. We with P. ७ P काम्याः ।. We with P J.

1 Sâyaṇa's text: इक्ष्वाको यं वा &c.

यस्माद् यं यमास्यः[*] यमस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तादृशो [वसः][1] एतन्नामा देवो वेद । तेन कारणेन त्वं विश्वभेषजोसि विश्वव्याधिनिर्मोचको भवसि सकलभेषजात्मको वासि ॥

दशमी ॥

शीर्षलोकं तृतीयकं सदन्दिर्यश्च हायनः ।
तक्मानं विश्वधावीर्याधराञ्चं परा सुव ॥ १० ॥
शीर्षऽलोकम् । तृतीयकम् । सदम्ऽदिः । यः । च । हायनः ।
तक्मानम् । विश्वधाऽवीर्य । अधराञ्चम् । परा । सुव ॥ १० ॥

हे कुष्ठ तृतीयकम् भूलोकापेक्षया तृतीयं लोकं[*] द्युसंज्ञकं तव [*]शीर्ष शिर आहुः । द्युलोके प्रथमम् उत्पन्नत्वाद् भूमिष्ठस्यापि तृतीयलोकपर्यन्तव्याप्तेश्च । यश्च हायनः कालस्तवावस्थानावलम्बनः । स कीदृशः । सदन्दिः । सदम् इत्यव्ययं सदेत्यस्यार्थे । सदा रोगाणां खण्डयिता । तादृङ्महिमोपेतस्त्वं विश्वधावीर्यम्[*] विश्वतो व्याप्त[2]सामर्थ्य तक्मानम् रोगम् अधराञ्चम् अवागञ्चनं यथा भवति तथा परा सुव निकृष्टं प्रेरय । नाशयेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"यन्मे छिद्रम्" इति सप्तमं सूक्तम् । तस्य[3] [पवित्रनाशनिमित्तप्रायश्चित्ते आज्यहोमे विनियोगः । तद् उक्तं परिशिष्टे समुच्चयप्रायश्चित्तप्रकरणे ।

"अथ पवित्रे प्रणश्यति कर्ममध्यात् प्रमादतः ।
"अन्यं छित्वानुमन्त्रयेत कर्मशेषम् उपक्रमेत् ।
" * * * * यन्मे छिद्रम् १९.४०.१ पुनर्मैत्विन्द्रियम् ७.६९ मा
"न आपो मेधाम् १९.४०.२ मा नो मेधाम् १९.४०.३ मा[*] नः पी-

१ A B[h] सदंदी°. R S[m] Cs सदंडि°. We with C D K K[m] V Dc Cs. २ A C D S[m] विश्वधां. We with B[h] K K[m] R V. Sâyaṇa's text: विश्वधावीर्याधरांचं. ३ P[2] तृतीयकम् ।.

1 So Sâyaṇa's text which is: यं वा वसो य°. 2 S′ व्याप्तं. 3 S′ has a blank space for about ten letters after तस्य. May it be that Sâyaṇa meant to insert the necessary preface at a subsequent revision but forgot to do so?

"परिदश्विना १९,४०,४ इति संनतिभिराज्यं जुहुयाद् व्याहृतिभिश्च गां "च कर्त्रे दद्यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति । प° ३७,४ ॥

तथा उपयामस्य हस्तात् पतने आज्यहोमे अस्य विनियोगः । तद् उक्तम् "अथ यस्योपयामो वा पतेद्धस्तात् स यन्मे उपयाम इत्यादधीत" इत्युपक्रम्य परिशिष्टे । "यन्मे छिद्रम् १९,४० यदस्मृति ७,१११ इति जुहुयात्" इति । प° ३७,१४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यन्मे छिद्रं मनसो यच्च वाचः सरस्वती[2] मन्युमन्तं जगाम[2] ।
विश्वैस्तद् देवैः सह संविदानः सं दधातु बृहस्पतिः ॥ १ ॥

यत् । मे । छिद्रम् । मनसः । यत् । च । वाचः । सरस्वती[1] । मन्युऽमन्तम् । जगाम[2] ।
विश्वैः । तत् । देवैः । सह । सम्ऽविदानः । सम् । दधातु । बृहस्पतिः ॥१॥

मे मम मनसः यज्ञदानध्यानादिलक्षणस्य मनोव्यापारस्य यच्छिद्रम् यश्छेदोस्ति तथा वाचः[1] मन्त्रादिविषयाया यच्छिद्रम् अस्ति । तत् सं दधात्विति उत्तरत्र संबन्धः । या च मम सरस्वती सरणवती वाग् मन्युमन्तम् अस्मद्विषयक्रोधोपेतं द्वेष्यं जगाम अगच्छद् इति यत् । यद्वा मन्युमन्तम् मन्युः क्रोधो मानसिको धर्मः तद्वन्तम् । मां विहायेति शेषः । अन्यत्र जगाम गतेति । तस्माद् मनसो वाचश्च च्छिद्रम् अवश्यं संधातव्यम्[2] इत्यर्थः । [तत्] उक्तलक्षणं सर्वं छिद्रं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रसमूहस्य वेदस्य पतिः पालयिता अभिमानी एतन्नामको देवः विश्वैः इतरैरिन्द्राद्यैर्देवैः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् सं दधातु संधानं करोतु ॥ केवलं बृहस्पतिना छिद्रसंधाने क्रियमाणे इतरेषां देवानाम् अनानुकूल्ये[3] सति संधानस्य अघटनात् तैः सहितस्य ऐकमत्यम् आशास्यते[4] ॥

१ A C D K^m S^m V Dc सरस्वतीं. P P^2 J सरस्वतीम् ।. We with B^h K R Cs. २ A B^h D K K^m R V Cs जगाम. Dc जगाम changed to जगाम. P P^2 J जगाम् ।. We with S^m.

1 S' वचः. 2 S' समाधातव्यम्. 3 S' अनन्नुकूल्ये. 4 S' आभिशायीस्यते.

द्वितीया ॥

मा न आपो मेधां मा ब्रह्म प्र मथिष्टन ।
सुष्यदा यूयं स्यन्दध्वमुपहूतोहं सुमेधा वर्चस्वी ॥ २ ॥

मा । नः । आपः । मेधाम् । मा । ब्रह्म । प्र । मथिष्टन ।
सुऽस्यदाः । यूयम् । स्यन्दध्वम् । उपऽहूतः । अहम् । सुऽमेधाः । वर्चस्वी ॥२॥

हे आपो देवताः यूयं नः अस्माकं मेधाम् । अधीतस्य वेदादेर्धारयित्री बुद्धिर्मेधा । तां मा प्र मथिष्ट[1] प्रमथनं भ्रंशं मा कुरुत । तथा नः ब्रह्म । [ब्रह्म] वेदः । अधीतं[2] वेदं मा प्र मथिष्ट[3] । किं च मम संबन्धि यद्यत् कर्म शुष्यत्[4] शोषं प्राप्नोति तत्तद् अभिलक्ष्य यूयम् आ स्यन्दध्वम् सर्वतः प्रवहत । आर्द्रं कुरुतेत्यर्थः । उपहूतः युष्माभिरनुज्ञातः अनुगृहीतः अहं सुमेधाः । भूयासम् इति शेषः । मेधां मा प्र मथिष्टेति प्रार्थितत्वात् सुमेधा भूयासम् इति आशास्यते । ब्रह्मणो वेदस्य प्रमथनाभावस्यापि प्रार्थनाद् वर्चस्वी ब्राह्मेण वर्चसा युक्तो भूयासम् इति प्रार्थ्यते ॥

तृतीया ॥

मा नो मेधां मा नो दीक्षां मा नो हिंसिष्टं यत् तपः ।
शिवा नः शं सन्त्वायुषे शिवा भवन्तु मातरः ॥ ३ ॥

मा । नः । मेधाम् । मा । नः । दीक्षाम् । मा । नः । हिंसिष्टम् । यत् । तपः ।

---

१ So we with A B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊ J. २ A B̊ V मथिष्ट नः. P P̊ J मथिष्टन ।. We with C D R S̊ Dc Cs. ३ A B̊ D K K̊ R S̊ Dc Cs शुष्यदा. P P̊ J शुष्यदा ।. The emendation is ours, suggested by the accent of all our MSS. and by स्यन्दध्वम्. ४ A B̊ C स्यन्नध्व°. R S̊ स्यंनध्व°. D Cs स्यंनध्व°. Dc स्यंचध्र° changed to स्यंदध्व°. P P̊ J स्यन्नध्वम् ।. We with Sâyaṇa. ५ P P̊ J °मेधाः ।. ६ A B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs नः संस्वंत आयुषे. C नः सस्वंत आयुषे (without accents). P P̊ J सम्ऽस्वंतः ।. Sâyaṇa's text: शंसंत्वायुषे. ७ J हिंसिष्टम् ।. We with P P̊.

---

1 S′ मथिष्टा. Sâyaṇa's text is: मा ब्रह्म प्र मथिष्ट नः. 2 S′ अधीतवेदं for अधीतं वेदं. 3 S′ मथिष्ट. 4 S′ शुछुष्यत्. Sâyaṇa's text: शुष्यदायुर्यस्यंनदध्वमुप°.

शिवाः । नः । शम् । सन्तु । आयुषे । शिवाः । भवन्तु । मातरः ॥ ३ ॥

अत्र हिंसिष्टम् इति द्विवचनाद् द्यावापृथिव्यौ [संबोध्ये ।] उत्तरमन्त्रे[पि अश्विनोः संबुद्धिः तयोश्च द्यावापृथिव्यात्मकता मता । हे द्यावापृथिव्यौ नो मेधाम् अधीतधारणबुद्धिं मा हिंसिष्टम् मा नाशयतम् । तथा नो दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां] च मा हिंसिष्टम् । एवं नः अस्माकं यत् तपः पयोव्रतादिरूपं क्लेशसहनात्मकं तपोस्ति तद् मा हिंसिष्टम् । तथा आपो देव्यः शिवाः मङ्गलाः सुखकारिण्यः सत्यः नः अस्माकम् आयुषे आयुरभिवृद्धये शंसन्तु[1] साधीयान् अयम् इति स्तुवन्तु । तथा मातरः मातृवद्धितकारिण्यो जगन्निर्मात्र्यो वा आपः शिवा भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

या[2] नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।
तामस्मे रासतामिषम् ॥ ४ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।
ताम् । अस्मे । रासताम् । इषम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् तमः सर्वस्यावरकं सर्वव्यवहारप्र-

१ P J शिवा ।. $\overset{2}{\text{P}}$ शिवा । corrected to शिवाः ।. २ A D K $\overset{m}{\text{K}}$ R Dc मा नः पिपरिद्श्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मै रासतामिषुम् (R °सिता°) ।. $\overset{h}{\text{B}}$ reads like A D K $\overset{m}{\text{K}}$ Dc except that it has तामस्मे for तामस्मै, a change doubtless borrowed from the *Ṛigveda*. C मा नः पिपरिदश्विना &c । तामस्मै रासतामिषुम्, i. e. without accents. $\overset{m}{\text{S}}$ मा नः पिपरिद्श्विना &c । तामस्मै रासितामिषुम्. V मा नः पीपरदश्विना &c । तामस्मै रासतामिषुम्, the change to पीपरत् being doubtless borrowed from Sâyaṇa's text. Cs मा नः पिपरिद्श्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मै रासिता(corrected to रासता°)मिषुं. P रासताम् ।. $\overset{2}{\text{P}}$ J रासताम् ।. We reject the corruptions मा, पिपरित् and अस्मै (conf. *Ṛigveda* 1. 46. 6) though they are doubtless ancient, Sâyaṇa himself recognising the chief of them (मा). Sâyaṇa's text: मा नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासातामिषम्. We take या from the *Ṛigveda* reading and from the presence of the accent on पीपरत् and of the pronoun ताम्; पीपरत् from V, अश्विना from $\overset{m}{\text{S}}$, and इषम् from the *Ṛigveda*.

1 S′ संतु for शंसन्तु.

तिबन्धकोऽन्धकारः माँ पीपरत् पारं मा गमयतु । किं तु ज्योतिष्मती सकलव्यवहारानुकूलप्रकाशोपेता रात्रिः तमः तिरस्करोतु । ताम् तादृशीम् इषम् सर्वैरिष्यमाणां ताम् उक्तलक्षणां रात्रिम् अस्मे अस्माकं रासाँथाम् प्रयच्छतम् । यद्वा इट्शब्देन सर्वैरिष्यमाणम् अन्नम् अभिधीयते । सैव ज्योतिष्मती प्रकाशवती अन्नवतो लोके प्रकाशदर्शनात् । यद्वा तमो नाम दारिद्र्यम् । तिरः सर्वस्य तिरोधायकम् । तमः मा पीपरत् ज्योतिष्मत्येव इट् पीपरत् । [तां] तादृशीम् इषं रासाँथाम् इति व्याख्येयम् । शाखान्तरे तु "या नः पीपरत्" इति आम्नायते [ऋ° १. ४६. ६] ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"भद्रमिच्छन्तः" इत्येतद् अष्टमं सूक्तम् एकर्चम् । तत्पाठस्तु

भ॒द्रमि॒च्छन्त॒ ऋष॑यः स्व॒र्विद॒स्तपो॑ दी॒क्षामु॑प॒निषे॑दु॒रग्रे॑[1] ।
ततो॑ रा॒ष्ट्रं बल॒मोज॑श्च जा॒तं तद॑स्मै दे॒वा उप॒संन॑मन्तु[2] ॥ १ ॥

भ॒द्रम् । इ॒च्छन्तः॑ । ऋष॑यः । स्वः॒ऽविदः॑ । तपः॑ । दी॒क्षाम् । उ॒प॒ऽनिसेदुः॑ । अग्रे॑ ।
ततः॑ । रा॒ष्ट्रम् । बल॑म् । ओजः॑ । च॒ । जा॒तम् । तत् । अ॒स्मै॒ । दे॒वाः । उ॒प॒ऽसंन॑मन्तु ॥ १ ॥

अग्रे सृष्ट्यादौ पूर्वम् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः । ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् [नि° २. ११] । ते भद्रम् कल्याणं क्षेमम् इच्छन्तः स्वर्विदः स्वर्गं लभमानाः तत्साधनत्वेन तपः पयोव्रतादिलक्षणं दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारण[1]साध्यां च उपनिषेदुः प्राप्ताः । ततः तत्सामर्थ्याद् राष्ट्रम् राज्यं बलम् [सामर्थ्यम् ओजश्च जातम् निष्पन्नम् । तत् राष्ट्रादिकं देवा अस्मै पुरुषाय उपसंन]म[2]न्तु संयोजयन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

१ B^h दी॒क्षामु॒प॒°. We with A C D K K^m R S^m V Dc Cs P P^2 J. २ A B^h R V Cs उ॒प॒संन॑°. We with D K^m S^m Dc P P^2 J.

1 S′ °धारणं°. 2 S′ शमंत for °मन्तु.

"ब्रह्म होता" इति नवमं सूक्तम् ॥

[तत्र प्रथमा ॥]

ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा ब्रह्मणा स्वरवो मिताः ।
अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो ब्रह्मणोऽन्तर्हितं हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म । होता । ब्रह्म । यज्ञाः । ब्रह्मणा । स्वरवः । मिताः ।
अध्वर्युः । ब्रह्मणः । जातः । ब्रह्मणः । अन्तःऽहितम् । हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म जगदुपादानकारणं तत्त्वम् । तदेव यज्ञाङ्गभूतहौत्रकर्तृत्वोपाधिना होता इत्युच्यते । कृत्स्नस्य कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" [मु॰ २. २. ११] "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति [तै॰ आ॰ ८. ६] स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेशश्रुतेश्च । "त्वं स्त्री त्वं पुमान् असि त्वं कुमार उत वा कुमारी" इति [श्वे॰ ४. ३] श्रुतेर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद् ब्रह्मणो होत्रादिरूपत्वम् । तथा यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयोपि ब्रह्मैव । "तस्माद् ऋचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च" इति मुण्डकश्रुतेः [मु॰ २. १. ६] ब्रह्मैव यज्ञा इत्युच्यन्ते । एवं ब्रह्मणैव स्वरगामिता स्वराणां क्रुष्टादीनां सप्तानाम् उदात्तादीनां च चतुर्णां गामिता यज्ञानुप्रवेष्टृता । उद्गातृत्वादिभाव इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गं गन्तृता । ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभ्य इति शेषः । अध्वर्युरपि ब्रह्मण एव जातः उत्पन्नः । प्रागुक्तनीत्या ब्रह्मणः सकाशाद् उत्पत्तिरवगन्तव्या । तथा

---

१ ABDRS स्वरवामिता. C सरवामिता. KKVDc स्वरवामिता. Cs सरवामिता. P P J स्वः । अवामिता ।. Sâyaṇa's text: स्वरगामिता. Our emendation is one that is suggested by the accent in ABCDRS, a correction which Rw have already very rightly conjectured. Sâyaṇa's reading we do not adopt, first because it is inconsistent with our traditional accent (his accent must be ब्रह्मणा स्वरगामिता), and secondly because a word like स्वरगामिता (apart from the question whether स्वरगामी can mean उद्गाता) has the look of being very un-Vedic. २ ABCRS Cs अध्वर्युब्रह्मणो. We with DKVDc. ३ ABCDKKRSVDc Cs °हिते for °हितं. P P J अन्तःऽहिते ।. We with Sâyaṇa.

---

1 S' °हौकर्तृपोधिना for °हौत्रकर्तृत्वोपाधिना. 2 So Sâyaṇa's text also. 3 S' क्रुष्टादीनां. 4 S' °प्रवेष्टता.

हविः यज्ञसाधनभूतं चरुपुरोडाशाज्यसोमादिलक्षणं ब्रह्मणि* अन्तर्हितम् इ-न्द्राद्युद्देशेन दत्तमपि ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः" इत्यादिस्मृतेः [भ॰गी॰४.२४] । "ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यज्ञानां हविषाम् आज्यस्य" इति [तै॰ब्रा॰३.७.११.१] मन्त्रवर्णाद् ब्रह्मणि हविषाम् अवस्थानम् ॥ अथ वा अत्र ब्रह्मशब्देन "अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं वृणीत" इति [गो॰ब्रा॰२.२४] श्रुतेः ब्रह्माख्य ऋत्विग् वाभिमतः । तस्य सर्वानुज्ञातृत्वात् होत्रादिरूपत्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

ब्रह्म स्रुचो घृतवतीर्ब्रह्मणा वेदिरुद्धिता ।
ब्रह्म यज्ञस्य तत्त्वं च ऋत्विजो ये हविष्कृतः । शमिताय स्वाहा ॥ २ ॥

ब्रह्म । स्रुचः । घृतऽवतीः । ब्रह्मणा । वेदिः । उद्धिता ।
ब्रह्म । यज्ञस्य । तत्त्वम् । च । ऋत्विजः । ये । हविःऽकृतः ॥ शमिताय । स्वाहा ॥ २ ॥

स्रुचः होमसाधनभूता जुहूपभृदादयोपि ब्रह्म । ताश्च घृतवतीः घृतवत्यो होमार्थेन घृतेन पूर्णाः । ब्रह्मणैव वेदिः हविरासादनसाधना ब्रह्मणैव उद्धृता* उद्धननखनननिर्माणैः संपादिता । यज्ञस्य ज्योतिष्टोमाद्यात्मकस्य यागस्य तत्त्वम् पारमार्थिकं रूपं च ब्रह्मैव । अत्र तत्त्वं चेति विशेषितत्वाद् अत्रोक्तानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव तत्रैव परिकल्पितत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चस्य । यथा मृदुपादानभूताः शरावादयो मृदेव एवं ब्रह्मोपादानभूतास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः । ये च हविष्कृतः हविष्कर्तार ऋत्विजः उक्तव्यतिरिक्ताः प्रतिप्रस्थात्राद्याः तेपि ब्रह्मैव ॥

---

१ A B^h C D R S^m Cs ब्रह्म स्रुचो. Dc ब्रह्म स्रुचो changed to ब्रह्म स्रुचो. P J स्रुचः ।. We with K K^m V Dc P^2. २ B^h R S^m Cs घृतवती ब्रह्म°. We with A C D K K^m V Dc P P^2 J उत्ऽहिता ।. ३ V °रुद्धिता and °रुद्धता. Sâyaṇa's text: °रुद्धृता. We with A B^h C D K K^m R S^m Dc Cs P P^2 J. ४ B^h C हविःकृतः. R S^m Cs हविष्कृतः. D हविष्कृतः changed to हविष्कृतः. P J हविःऽकृतः ।. We with A D K K^m V P^2. ५ V शमिताय and संमिताय. Sâyaṇa संमिताय. We with A B^h C D K K^m R S^m P P^2 J.

---

1 Sâyaṇa's text: ब्रह्मणोंतर्हितं. 2 S′ ब्रह्मण्यंवा. 3 S′ डयिननन° for उद्धनन° which is conjectural.

संमि*ता[1]य उक्तप्रकारेण होत्राद्यात्मना संमि*ताय । अभेदम् आपन्नाय ब्रह्मण इत्यर्थः । तस्मै स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । अथ वा अयम् उक्तब्रह्महोतेत्यादिमन्त्रद्वयशेषो द्रष्टव्यः ॥

तृतीया ॥

अंहोमुचे प्र भरे मनीषामा सुत्राव्णे सुमतिमा[१]वृणानः ।
इममिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ३ ॥

अंहःऽमुचे[२] । प्र । भरे । मनीषाम् । आ । सुऽत्राव्णे । सुऽमतिम् । आ*[१]ऽवृणानः ।
इमम् । इन्द्र । प्रति । हव्यम् । गृभाय । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ३ ॥

अहम् अंहोमुचे अंहसां पापानां मोचयित्रे सुत्रा*म्णे सुतरां त्रात्रे इन्द्राय । प्र भर इति संबन्धः । सुमतिम् शोभनां स्तुतिं मयि शोभन[2]मतिं वा इन्द्रस्य गृ*णा[3]नः उच्चारयन् कुर्वन् अहं मनीषाम् मनस ईशित्रीं स्तुतिं [प्र] भरे सं[4]पादयामि । हे इन्द्र त्वम् इमम् इदम् इदानीं हव्या* हव्यानि प्रति गृभाय स्वीकुरु । यजमानस्य कामाः आयुरादिविषयाः सत्याः अवितथाः सन्तु भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

अंहोमुचं वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वराणाम् ।
अपां नपातमश्विना हुवे[३] धिय इन्द्रियेण त इन्द्रियं दत्तमोजः ॥ ४ ॥

अंहःऽमुचम् । वृषभम् । यज्ञियानाम् । विऽराजन्तम् । प्रथमम् । अध्वराणाम् ।

---

१ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc सुमतिं मा. C सुमतिं मा. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J सुऽमतिम् । मा । वृणानः ।. We with **A Cs**. २ $\overset{2}{\mathrm{P}}$ °मुचम् ।. We with **P J**. ३ V हुवे धिय इन्द्रियेण त इन्दियं धत्त(and दत्त)मोजः. C D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ हुवे. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ हुवे ।. Dc हुवे changed to हुवे. We with **A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R Cs P J**.

---

1 Before this Sâyaṇa reads the text **संमिताय स्वाहा ॥**. He does not read it at the end of the mantra **ब्रह्म स्रुचौ** &c. 2 **S′ शोभनमतिवइमिंद्र** for **शोभनमतिं वा इन्द्रस्य.** 3 Sâyaṇa's text is: **सुमतिं गृणानः.** 4 **S′ शंसंपादयामि** for **संपादयामि.**

अपाम् । नपातम् । अश्विना । हुवे । धियः । इन्द्रियेण । ते । इन्द्रियम् । दत्तम् । ओजः ॥ ४ ॥

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये वृषभम् श्रेष्ठम् । सर्वेषां देवानां स्वामित्वाद् यज्ञेषु इन्द्रेण विना सोमादिहविःसंबन्धाभावाच्च यज्ञियेषु वृषभत्वम् । "अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे" [तै० सं० ४. ७. ६. १] इत्यादिषु सर्वत्र इन्द्रस्य प्रतिदेवतम् अनुप्रवेशाद् "यत् सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः" इति श्रुतेः [तै० सं० ५. ४. ८. ३] "माध्यंदिनं सवनं केवलं ते" [ऋ० ४. ३५. ७] इति मन्त्रवर्णाच्च इन्द्रस्य यज्ञियेषु सर्वत्रानुगतेर्वृषभत्वम् । अत एव अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये विराजन्तम् विशेषेण दीप्यमानं प्रथमम् मुख्यम् । अथ वा अध्वराणां प्रथमम् आदिभूतम् । तेषाम् इन्द्रार्थत्वात् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं हुवे इति संबन्धः । अपि च अपां नपातम् उदकानां न पातयितारं स्रष्टारम् । अग्नौ हुतया आहुत्या वृष्ट्युत्पत्तेः "अग्नेरापः" इति श्रुतेश्च [तै० आ० ८. १] । अथ वा अपां नप्तारम् अद्भ्य ओषधयः [ओषधीभ्योऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् । अग्निं तथा अश्विना अश्विनौ हुवे आह्वयामि । तावश्विनौ इन्द्रियेण इन्द्रसामर्थ्येन ते तव] धियम्* प्रकृष्टां बुद्धिम् इन्द्रियम् दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यम् ओजः बलं च धत्ताम्[1*] धारयतां प्रयच्छताम् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

"यत्र ब्रह्मविदः" इति दशमं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।
अग्निर्मा तत्र नयत्वग्निर्मेधा[1] दधातु मे । अग्नये स्वाहा ॥ १ ॥

यत्र । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।
अग्निः । मा । तत्र । नयतु । अग्निः । मेधाः । दधातु । मे ॥ अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

---

१ A K K̄ V Dc °मेधाः. P J मेधा ।. P̄ मेधाम् ।. We with B̄ C D R S̄ Cs.

---

1 Sâyaṇa's text, however, has धत्तम्.

यत्र यस्मिन् स्थाने सुकृतफलभोगाश्रये ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मस्वरूपं जानन्तः। अथ वा ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्विदः तद्विषयज्ञानवन्तो महान्तो दीक्षया दण्डकृष्णाजिनमेखलादिधारणात्मिकया। "दण्डेन दीक्षयति"। "मेखलया दीक्षयति" [तै॰ सं॰ ६.१.३.५] "कृष्णाजिनेन दीक्षयति" [तै॰ सं॰ ६.१.३.२] इत्यादिश्रुतेः। तपसा[1] सह पयोव्रतादिनियमजन्येन सह यान्ति गच्छन्ति। उपलक्षणम् एतत्। दीक्षातपआदिधर्मोपेतेन अग्निष्टोमादिकर्मणेत्यर्थः। तत्र तत् स्थानम् अग्निर्देवः [मा] नयतु प्रापयतु गमयतु[2]। तदर्थम् अग्निर्देव एव मे मह्यं मेधाः तद्विषयप्रज्ञा दधातु प्रयच्छतु॥ अग्नये स्वाहा य एवं स्वर्गं गमयति यश्च मेधां प्रयच्छति तस्मा अग्नये स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु॥

द्वितीया॥

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह।
वा॒युर्मा॒ तत्र॑ नयतु वा॒युः प्रा॒णान् द॑धातु मे। वा॒यवे॒ स्वाहा॑॥ २॥

यत्र॑। ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑। यान्ति॑। दी॒क्षया॑। तप॑सा। स॒ह।
वा॒युः। मा॒। तत्र॑। न॒य॒तु॒। वा॒युः। प्रा॒णान्। द॒धा॒तु॒। मे॒॥ वा॒यवे॑। स्वाहा॑॥ २॥

पूर्वार्धर्चः पूर्ववद् व्याख्येयः। तृतीयपादे अग्निरित्यस्य स्थाने वायुरिति विशेषः। तादृशो वायुः मे मम प्राणान् दधातु मयि स्थापयतु। अत्र प्राणान् इति बहुवचनेन प्राणापानादयः पञ्च प्राणा ग्राह्याः। वायोः प्राणानां च बाह्याभ्यन्तर[3]भेदमात्रेण भेदात् "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" [ऐ॰ आ॰ २.४.२] इति श्रुतेः वायोः प्राणस्थापनप्रार्थना युक्ता॥ वायवे स्वाहेति स्पष्टम्॥

तृतीया॥

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह।
सूर्यो॑ मा॒ तत्र॑ नयतु॒ चक्षुः॒ सूर्यो॑ दधातु मे। सूर्या॑य॒ स्वाहा॑॥ ३॥

यत्र॑। ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑। यान्ति॑। दी॒क्षया॑। तप॑सा। स॒ह।

1 S′ पयसोसा for तपसा सह. 2 S′ यमयतु. 3 S′ बाह्याबाह्या° for बाह्या°.

सूर्यः । मा । तत्रं । नयतु । चक्षुः । सूर्यः । दधातु । मे ॥ सूर्याय । स्वाहा ॥ ३ ॥

"आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" [ऐ० आ० २.४.२] इति श्रुतेः सूर्यस्य चक्षुरानुकूल्यं युक्तम् ॥ गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

चन्द्रो मा तत्र नयतु मनश्चन्द्रो दधातु मे । चन्द्राय स्वाहा ॥ ४ ॥

यत्रं । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

चन्द्रः । मा । तत्रं । नयतु । मनः । चन्द्रः । दधातु । मे ॥ चन्द्राय । स्वाहा ॥४॥

[चन्द्रः प्रसिद्धः । तस्य मनआह्लादकत्वाद् मनस आनुकूल्यं युक्तम् ॥]

पञ्चमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सोमो मा तत्र नयतु पयः सोमो दधातु मे । सोमाय स्वाहा ॥ ५ ॥

यत्रं । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

सोमः । मा । तत्रं । नयतु । पयः । सोमः । दधातु । मे ॥ सोमाय । स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमोत्र अभिषूयमाणो वल्लीरूपः परिगृह्यते तस्य च "सोमो वा ओषधीनां राजा" इति [तै० ब्रा० ३.९.१७.१] श्रुतेः ओषधीनां सोमस्य च रसात्मकत्वात् पयःस्थापकत्वं युक्तम् ॥

षष्ठी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

इन्द्रो मा तत्रं नयतु बलमिन्द्रो दधातु मे । इन्द्राय स्वाहा ॥ ६ ॥

यत्रं । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

इन्द्रः । मा । तत्रं । नयतु । बलम् । इन्द्रः । दधातु । मे ॥ इन्द्राय । स्वाहा ॥६॥

---

१ S′ omits the portion from मनश्चन्द्रो &c. of this verse up to तत्र नयतु in the next one, both inclusive. २ D चंद्राय. ३ P चंद्राय ।. J चंद्राय । changed to चंद्राय ।.

---

1 S′ has तस्य च यः for तस्य च. 2 S′ °स्थापकत्वमुक्तं for °स्थापकत्वं युक्तम्.

इन्द्रस्य बलरूपत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।
आपो मा तत्र नयन्त्वमृतं मोप तिष्ठतु । अद्भ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

यत्र । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।
आपः । मा । तत्र । नयन्तु । अमृतम् । मा । उप । तिष्ठतु ॥ अत्ऽभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

"अमृतं वा आपः" इति [तै° आ° १.२६.७] श्रुतेः गतप्राणस्यापि उदकसंबन्धेन आप्यायनसंभवाद् अपाम् अमृतप्रदानप्रार्थना युज्यते । मा माम् अमृतम् उप तिष्ठतु प्राप्नोतु ॥

अष्टमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।
ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे । ब्रह्मणे स्वाहा ॥ ८ ॥

यत्र । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।
ब्रह्मा । मा । तत्र । नयतु । ब्रह्मा । ब्रह्म । दधातु । मे ॥ ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ ८ ॥

[ब्रह्मा] जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भः ब्रह्म स्वस्वरूपभूतं श्रुताध्ययनजन्यं तेजो वा दधातु ॥

इति पञ्चमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

"आयुषोसि" इति एकादशं सूक्तम् । अनेन सूक्तेन उत्तरेण च "नैर्ऋतीं[1] निर्ऋतिगृहीतस्य" इति [न° क° १७.] विहितायां नैर्ऋत्याख्यायां महाशान्तौ आञ्जनमणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । "हरिणस्येति [३.७] विषाणाग्रं कौमार्याम् । आयुषोसि प्रतरणम् [१९.४४] इत्याञ्जनं नैर्ऋत्याम्" इति [न° क° १९] ॥

---

१ So A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs and P P^2 J, and even Sâyaṇa's text.

---

1 S' नैऋती.

तत्र प्रथमा[1] ॥

आयुषोसि प्रतरणं विप्रं भेषजमुच्यसे[1] ।
तदाञ्जन त्वं शंताते शमापो अभयं कृतम्[2] ॥ १ ॥
आयुषः । असि । प्रऽतरणम् । विप्रम् । भेषजम् । उच्यसे ।
तत् । आऽअञ्जन[3] । त्वम् । शम्ऽताते[4] । शम् । आपः । अभयम् । कृतम् ॥ १ ॥

हे आञ्जन त्वम् आयुषः प्रतरणम् शतसंवत्सरपर्यन्तनयनं[2]प्रवर्धकं विप्रम् प्रीणयितृ विप्रवच्छुद्धं वा भेषजम् औषधम् उच्यसे सर्वैर्निदानज्ञैः । तत् तस्मात् कारणात् हे आञ्जन हे शंताते शंरूपं[3] । स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः । हे उदकलक्षण आञ्जन त्वम् आपश्च अब्देवता च शम् सुखम् अभयम् भयराहित्यं च कृतम् कृणुतम् ॥

द्वितीया ॥

यो हरिमा जायान्योङ्गभेदो विसल्पकः ।
सर्वं ते यक्ष्ममङ्गेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम्[5] ॥ २ ॥
यः । हरिमा । जायान्यः[6] । अङ्गऽभेदः । विऽसल्पकः ।
सर्वम् । ते । यक्ष्मम् । अङ्गेभ्यः । बहिः । निः । हन्तु । आऽअञ्जनम् ॥ २ ॥

यो हरिमा शरीरे हरिद्वर्ण[4]कारकः पाण्ड्वाख्यो रोगविशेषः । स च ज्यायान् अतिप्रवृद्धः दुश्चिकित्सः । तथा यः अङ्गभेदः वातादिजन्यः अवयवविश्लेषरूपो रोगः । यो विसर्पकः विविधं सरणशीलो व्रणविशेषः । स च प्रायेण जान्वोरधःप्रदेशे जायते । हे आञ्जनमणिधर्तः तं सर्वं य-

१ C °मुच्यते changed to °मुच्यसे. R °मुच्यसे changed to °मुच्यते. A D °मुच्यते. We with B[h] S[m] V Dc Cs, and P P[2] J. २ A B[h] C D K K[m] S[m] V Dc Cs P P[2] J कृतम् for कृतम्. We with R. ३ So P P[2] J as always. ४ P P[2] J शंताते ।. ५ S[m] बहिर्निरहंत्वांजनं (sic). B[h] C R Cs बहिर्निरहंत्वा°. D बहिर्निर्हरहंत्वांजनं. K[m] बहिनिरहंत्वा° changed to बहिर्निरहंत्वा°, which V also recites. K बहिर्निरहन्त्वा°. Dc बहिर्निरहंत्वांजनं corrected to बहिर्निरहंत्वांजनं. P P[2] J बहिः । (J बहिः) । निः । अहंतु ।. ६ P जायान्यः ।.

1 S′ प्रथमसूक्ते प्रथमा for प्रथमा. 2 S′ °नयनं°. 3 S′ शंरूपं. 4 S′ हरिद्वर्तातो for हरिद्वर्णकारकः.

क्ष्मम् व्याधिं ते तव अङ्गेभ्यः अवयवेभ्यः बहिः पृथक्कृत्य आञ्जनं नि-र्हन्तु नितरां नाशयतु ॥

तृतीया ॥

आञ्जनं पृथिव्यां जातं भद्रं पुरुषजीवनम् ।
कृणोत्वप्रमायुकं रथजूतिमनागसम् ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनम् । पृथिव्याम् । जातम् । भद्रम् । पुरुषऽजीवनम् ।
कृणोतु । अप्रमऽमायुकम् । रथऽजूतिम् । अनागसम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याम् भूमौ जातम् उत्पन्नं भद्रम् कल्याणं मङ्गलप्रदं पुरुषजीवनम् पुरुषाणां स्वधारकाणां जीवयितृ एवंमहानुभावम् आञ्जनं माम् अप्रमायुकम् अमरणशीलं कृणोतु । तथा रथजूतिम् रथजवं रथवद्वेगगामिनम् अथ वा रथजवोपेतं रथवन्तं कृणोतु । अनागसम् अपापम् । सर्वत्र कृणोत्विति संबन्धः ॥

प्राणं प्राणं त्रायस्वासो असवे मृड ।
निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च ॥ ४ ॥

प्राणं । प्राणम् । त्रायस्व । असो इति । असवे । मृड ।
निःऽऋते । निःऽऋत्याः । नः । पाशेभ्यः । मुञ्च ॥ ४ ॥

सिन्धोर्गर्भोसि विद्युतां पुष्पम् ।
वातः प्राणः सूर्यश्चक्षुर्दिवस्पयः ॥ ५ ॥

सिन्धोः । गर्भः । असि । विऽद्युताम् । पुष्पम् ।
वातः । प्राणः । सूर्यः । चक्षुः । दिवः । पयः ॥ ५ ॥

---

१ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ पुरुष°. We with C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs. २ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R प्राणः. Dc प्राणः changed to प्राणं. We with K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Cs and P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J. ३ A मुच. C मुंच. $\overset{m}{\mathrm{S}}$ मुंचत. J मुञ्च ।. We with $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R V Dc Cs and P $\overset{2}{\mathrm{P}}$. ४ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs सिंधो गर्भोसि. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J सिंधो इति ।. We with Sâyaṇa's text and commentary. ५ J पुष्यम् ।. We with P $\overset{2}{\mathrm{P}}$.

देवाञ्जनं त्रैककुदं परि मा पाहि विश्वतः ।
न त्वा तरन्त्योषधयो बाह्याः पर्वतीया उत ॥ ६ ॥

देवऽआञ्जनं । त्रैककुदम् । परि । मा । पाहि । विश्वतः ।
न । त्वा । तरन्ति । ओषधयः । बाह्याः । पर्वतीयाः । उत ॥ ६ ॥

वीदं मध्यमवासृपद् रक्षोहामीवचातनः ।
अमीवाः सर्वाश्चातयन् नाशयदभिभा इतः ॥ ७ ॥

वि । इदम् । मध्यम् । अव । असृपत् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ।
अमीवाः । सर्वाः । चातयन् । नाशयत् । अभिऽभाः । इतः ॥ ७ ॥

चतुर्थी ॥ हे प्राण प्राणरूप आञ्जन त्वं मम प्राणं त्रायस्व रक्ष यथा अकाले नापगच्छति तथा कुरु । हे असो असुरूप आञ्जन त्वम् असवे असोरर्थाय मृळ सुखय । हे निर्ऋते निर्ऋत्यात्मक आञ्जन त्वं निर्ऋत्याः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धकेभ्यो मां मुञ्च मोचय । त्वं च सिन्धोः समुद्रस्य गर्भः गर्भस्थानीयः असि । एवं विद्युतां पुष्पम् वृष्ट्युदकम् असि ॥

पञ्चमी ॥ हे आञ्जन त्वं वातः बाह्यवाय्वात्मकः प्राणोसि । अतः प्राणान् रक्षेत्यभिप्रायः । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इति [ऐ॰आ॰२.४.२] श्रुतेः । तथा सूर्यः सूर्यात्मकः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् असि । अतश्चक्षुः पाहीत्यभिप्रायः । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" इति श्रुतेः [ऐ॰आ॰२.४.२] । वायोरंशीभूतः प्राणोसि सूर्यस्य च अंशीभूतं चक्षुरसीति तात्पर्यार्थः । तथा दिवः द्युलोकस्य पयः सारभूतम् उदकम् असि । हे त्रैककुदम् । त्रिककुन्नाम ककुत्त्रयोपेतः पर्वतविशेषः तत्संबन्धि आञ्जनं त्रैककुदम् । तादृश देवाञ्जन देवैः स्वरक्षार्थं धार्यमाण

१ A B C D K K R S Dc देवांजनं. P P J देवऽआंजनम् ।. We with Cs and Sâyaṇa's text. २ A B C D K K R S V Cs °धयो बाह्याः पर्व°. Dc °धयो बाह्याः पर्व° changed to °धयो बाह्याः पर्व°. P J बाह्याः ।. We with Dc P. ३ P P J चातयन् ।.

1 Sâyaṇa's text : नः. 2 S′ वायोसि. 3 So S′. And so Sâyaṇa's text too.

आञ्जन यद्वा देवैः प्राण्युपकाराय सृष्ट आञ्जन मां[1] विश्वतः सर्वतः परि पाहि रक्ष ॥

षष्ठी ॥ हे आञ्जन त्वा त्वां बाह्याः पर्वतबाह्याः[2] पर्वतव्यतिरिक्तस्थलेषूत्पन्ना ओषधयो न तरन्ति न लङ्घयन्ति नातिशेरते किं तु त्वत्तो न्यूनवीर्या एवेत्यर्थः । उत अपि च पर्वतीयाः पर्वते भवाः स्वयं त्रिककुदाख्यपर्वतोत्पन्नत्वाद् इतरहिमविन्ध्यादिपर्वतजा अपि ओषधयस्त्वा त्वा न तरन्ति । ॥ "पर्वताच्च" इति छः ॥ । किं च रक्षोहा रक्षोविघाती अमीवचातनः रोगाणां नाशकोयम् इदं परिदृश्यमानं यद् अस्ति तस्य मध्यं व्यवासृपत् प्रतिपदार्थम् अवाङ्मुखं[3] पर्वताद् अधोऽगच्छत् । सर्वव्याप्यभूद् इत्यर्थः । ॥ सृपेर्लृदित्वाद् अङ् ॥ । किं[4] कुर्वत् । सर्वा अमीवाः येये रोगा आभ्यन्तरा नानाभेदभिन्नाः सन्ति तान् सर्वान् चातयत् नाशयत् । पुनः किं कुर्वत् । अभिभाः अभिभवतीति अभिभा सर्वं रोगादिकम् इतो नाशयत् तिरस्कुर्वद्[5] आञ्जनम् ॥

सप्तमी ॥

बह्वी३दं राजन् वरुणानृतमाह पूरुषः ।
तस्मात् सहस्रवीर्य मुञ्च नः पर्यंहसः ॥ ८ ॥

बहु । इदम् । राजन् । वरुण । अनृतम् । आह । पुरुषः ।
तस्मात् । सहस्रऽवीर्य । मुञ्च । नः । परि । अंहसः ॥ ८ ॥

हे राजन् वरुण प्राणिनां शिक्षाकर्तर्देव पूरुषः पुरुषः इदम् इदानीं

---

१ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs राजन्वरुणानृत॰. $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C राजन्वरुणानृत॰. D राजन्वरुणानृत॰. $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V राजन्वरुणानृत॰. Dc राजन्वरुणानृत॰ changed to राजन्वरुणानृत॰. P J राजन् ।. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ राजन् । J अनृतम् ।. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ अनृतम् ।. We with A $\overset{2}{\mathrm{P}}$. २ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ पर्यंहसः. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ P J परिऽअंहसः ।. Dc पर्यंहसः changed to पर्यंहसः. We with $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc Cs both here and in the next mantra. ३ P आह ।. We with $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J.

---

1 Sâyaṇa's text: मा. 2 S′ पर्वतव्यतिरिक्तबाह्याः. 3 S′ अवाङ्मुखपर्वतात्. 4 For the portion of the commentary from here up to the end (आञ्जनम्) S′ has: पुनः किं कुर्वन् अभिभाः अभिभवतीत्यभिभा सर्वं रोगादिकं तिरस्कुर्वन् आंजनं सर्वा अमीवाः ये ये रोगा आभ्यंतरा नानाभेदभिंनाः संति तान् सर्वान् नाशयत् ॥ The emendation is ours. 5 S′ तिरस्कुर्वन्.

बहु अनृतम् प्रातःप्रभृति शयनकालपर्यन्तम् अपरिमितम् असत्यम् आह ब्रूते । तद् अनृतं त्वं क्षमस्व तत्प्रयुक्तां शिक्षां मा कुरु । किं च हे सहस्रवीर्य आञ्जनौषधे त्वं तस्मात् वरुणशिक्षानिमित्तभूताद् अनृतवदनप्रयुक्ताद् अंहसः पापाद् नः अस्मान् परि मुञ्च परितः सर्वतो मुक्तान् कुरु ॥

अष्टमी ॥

यदापो अघ्न्या इति वरुणेति यदूचिम ।
तस्मात् सहस्रवीर्य मुञ्च नः पर्यंहसः ॥ ९ ॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति । यत् । ऊचिम ।
तस्मात् । सहस्रऽवीर्य । मुञ्च । नः । परि । अंहसः ॥ ९ ॥

आपो यूयं जानीध्वे[1] साक्षितया यद् ऊचिम उक्तवन्तः स्मः[2] । तथा अघ्न्या इति । अघ्न्या अहन्तव्या गाव उच्यन्ते । हे[*] अघ्न्याः यूयं मम चित्तं जानीध्व इति यद् ऊचिम । तथा हे वरुण त्वं जानासीति यद् ऊचिम । हे सहस्रवीर्य अपरिमितसामर्थ्य त्रैककुदाञ्जन[3] तस्मात्[4] सर्वस्माद् अंहसः नः अस्मान् परि मुञ्च ॥

नवमी ॥

मित्रश्च त्वा वरुणश्चानुप्रेयतुराञ्जन ।
तौ त्वानुगत्य दूरं भोगाय पुनरोहतुः ॥ १० ॥

मित्रः । च । त्वा । वरुणः । च । अनुऽप्रेयतुः । आऽअञ्जन ।
तौ । त्वा । अनुऽगत्य । दूरम् । भोगाय । पुनः । आ । ऊहतुः ॥ १० ॥

हे आञ्जन ओषधे त्वा त्वां मित्रश्च वरुणश्च उभौ अहोरात्राभिमानिनौ देवौ द्युलोकाद् भूमिम् आगत्य पुनः केनचिन्निमित्तेन पराङ्मुखं गच्छन्तं त्वा त्वाम् अनुप्रेयतुः अनुसृत्य जग्मतुः । तौ मित्रावरुणौ त्वा

---

१ B^h D R S^m Cs वरुण°. V वरुण° though he recites अनुऽप्रेयतुः in the padas. We with A C K K^m Dc P P^2 J २ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs पुनरोहतु. V पुनराहतुः with Sâyaṇa and Sâyaṇa's text. P P^2 J पुनः । रोहतु ।.

---

1 S′ जानीध्व. 2 S′ स. 3 S′ °दांजान. 4 S′ ततस्मात्.

त्वां दूरम् अनुगत्य भोगाय प्राणिनाम् उपभोगाय पुनराहतुः पुनरागन्तव्यम् इति ऊचतुः । प्रतिनिवर्तितवन्तावित्यर्थः । एवंमहानुभावस्त्वम् असीति त्रैककुदाञ्जनस्तुतिः ॥

इति पञ्चमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

"ऋणादृणमिव" इति द्वादशसूक्तस्य आञ्जनमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् ।
चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणाञ्जन ॥ १ ॥

ऋणात् । ऋणम्ऽइव । सम्ऽनयन् । कृत्याम् । कृत्याऽकृतः । गृहम् ।
चक्षुःऽमन्त्रस्य । दुःऽहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृण । आऽअञ्जन ॥ १ ॥

यथा लोके कस्यचिद् धनिनो हस्ताद् गृहीताद् ऋणात् सकाशाद् भीतः सन् यद्वा ऋणात् ऋणदातुरुत्तमर्णाद् आनीतम् ऋणं तदीयं यथा तस्यैव प्रत्यर्पयति एवं कृत्याम् पीडार्थं प्रेषितां पिशाचिकां देवतां कृत्याकृतः कृत्याम् उत्पादितवतः पुरुषस्य गृहं प्रति संनयन् सम्यग्गमयन् मित्रस्य आदित्यस्य चक्षुः चक्षुस्थानीयः । यद्वा मित्रभूतस्य मम चक्षुस्थानीयस्त्वम् हे आञ्जनौषधे दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य वैरिणः पृष्टीः पार्श्वास्थीनि अपि शृण घातय ॥

---

१ C रिणाद्रिणमिव सन्नयं. R ऋणादृणमिव सन्नयं. D $\overset{m}{S}$ ऋणादृणमिव संनयं. Cs ऋणादृणमिव सन्नयं. K ऋणादृणमिव संनयन्. $\overset{m}{K}$ ऋणादृणमिव संनयं. $\overset{h}{B}$ रिणाद्रिणमिव संनयं. V ऋणादृणमिव संनयं (=°यम्). Dc ऋणादृणमिव संन्नयं changed to ऋणादृणमिव संन्नयं. Sâyaṇa's text: ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् । चक्षुर्मन्त्रस्य &c. P रिणात् । रिणम्ऽइव । सम्ऽनयम् ।. $\overset{2}{P}$ रिणात् । रिणम्ऽइव । सम्ऽनयम् ।. J ऋणात् । ऋणम्ऽइव । सम्ऽनयम् ।. We in accordance with the commentary. २ So all our MSS. and other authorities, and rightly. चक्षुर्मन्त्रस्य must obviously be taken as an adjective of दुर्हार्दः. See also II. 7. 5. ३ C $\overset{m}{K}$ V Dc P J पृष्टी°. We with A $\overset{h}{B}$ D K R $\overset{m}{S}$ V $\overset{2}{P}$.

---

1 S′ ऋणदातुमुत्त°. 2 S′ आनीतऋणं.

द्वितीया ॥

यदस्मासु दुष्वप्न्यं यद् गोषु यच्च नो गृहे ।
अनामगस्तं च दुर्हार्दः प्रियः प्रति मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यत् । अस्मासु । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ।
अनामगः । तम् । च । दुःऽहार्दः । प्रियः । प्रति । मुञ्चताम् ॥ २ ॥

अस्मासु । भ्रातृपुत्रभृत्याद्यपेक्षया अस्मास्विति बहुवचनम् । यद् दुष्वप्न्यम् । दुष्टं च तत् स्वप्नं च दुष्वप्नम् तज्जन्यं दुःखं दुःष्वप्न्यम् । यद्वा दुष्वप्नमेव दुःष्वप्न्यम् तद् यद् अस्ति । यच्च गोषु दुष्वप्न्यम् अस्ति । यच्च नो गृहे दासादीनां दुःष्वप्न्यम् अस्ति तद्* दुःष्वप्न्यम् अनामकः* ईदृङ्नामा तादृङ्नामा इत्येवंनामरहितो दुर्हार्दः दुष्टचित्तः *अप्रियः मयि द्वेषं कुर्वाणः शत्रुः प्रति मुञ्चताम् रुक्माद्याभरणवद् धारयतु ॥

तृतीया ॥

अपामूर्ज ओजसो वावृधानमग्नेर्जातमधि जातवेदसः ।
चतुर्वीरं पर्वतीयं यदाञ्जनं दिशः प्रदिशः करदिच्छिवास्ते ॥ ३ ॥

अपाम् । ऊर्जः । ओजसः । ववृधानम् । अग्नेः । जातम् । अधि । जातऽवेदसः ।
चतुःऽवीरम् । पर्वतीयम् । यत् । आऽअञ्जनम् । दिशः । प्रऽदिशः । करत् । इत् । शिवाः । ते ॥ ३ ॥

अपाम् उदकानाम् ऊर्जम्* रसभूतं सारभूतम् अत एव ओजसः बलस्य वावृधानम् । वर्धकम् इत्यर्थः । अथ वा ओजसः अर्थाय वर्धमानम् । तथा जातवेदसः जातधनस्य प्राप्ततेजोलक्षणधनस्य अग्नेरधि अग्नेः

१ R अनामगस्तं च दुर्हार्दः प्रियः. A B^h C K K^m Dc अनामगस्त्वं च दुर्हार्दः प्रियः. D अनामगस्तंतदुर्हार्दः प्रियः. S^m अनामगस्त्वं(changed to स्त्वां)च दुर्हार्दः प्रियः. V अनामगस्त्वं च दुर्हार्दः प्रियः and अनामकस्त्वच्च दुर्हार्दोप्रियः. Cs अनागमस्त (sic) च दुर्हार्दः (sic) प्रियः. P P^2 J अनामगः । त्वम् । च । दुःऽहार्दः । प्रियः ।. Sâyaṇa's text: अनामकस्तच्च दुर्हार्दोप्रियः.

सकाशात् जातम् । ॥अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी॥ । तथा चतुर्वीरम् चतसृषु दिक्षु विक्रान्तं सर्वतोऽकुण्ठितशक्ति[1] । यद्वा चत्वारो वीराः पुत्रा यस्य तत्[2] पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ[3] पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । ॥"पर्वताच्च" इति छप्रत्ययः॥ । एवंमहानुभावं यद् आञ्जनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् [प्रदिशः] प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः करत्[4] कुर्यात् । यद्वा इच्छब्दः करत् इत्यनेन संबध्यते । करोत्वेव ॥

चतुर्थी ॥

चतु॑र्वीरं बध्यत॒ आञ्ज॑नं ते॒ सर्वा॒ दिशो॒ अभ॑यास्ते भवन्तु ।

ध्रुवस्ति॑ष्ठासि सवि॒तेव॒ चार्य॑[१] इ॒मा विशो॑ अ॒भि ह॑रन्तु ते ब॒लिम् ॥ ४ ॥

चतुः॑ऽवीरम् । ब॒ध्य॒ते॒ । आ॒ऽअञ्ज॑नम् । ते॒ । सर्वाः॑ । दिशः॑ । अभ॑याः ।

ते॒ । भ॒व॒न्तु॒ ।

ध्रु॒वः । ति॒ष्ठा॒सि॒ । स॒वि॒ताऽइ॑व । च॒ । आर्यः॑ । इ॒माः । विशः॑ । अ॒भि ।

ह॒र॒न्तु॒ । ते॒ । ब॒लिम् ॥ ४ ॥

हे रक्षा[5]फलकाम ते तव चतुर्वीरम् दातव्यैश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु वीर्योपेतं वा[6] आञ्जनम् अञ्जनमणिरूपम् औषधं[7] बध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह । मणिं धृतवतस्ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे* अर्य* स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव विश्वं प्रकाशयन् ध्रुवस्तिष्ठासि तिष्ठ । सूर्य इव अतितेजस्वी चिरकालं तिष्ठतस्ते [इमाः] सर्वा विशः प्रजा बलिम् हिरण्यरजतमणि[8]मुक्ताकरितुरगाद्युत्कृष्टपदार्थमयीम् अपचितिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥

---

१ A B[h] C D K K[m] R V Dc Cs सवि॒तेव॑ चा॒र्य॑[. S[m] चा॒र्य. P P[2] J आ॒र्य॑ः ।. The emended accent is ours.

---

1 S′ °कुण्ठितशक्तिं. 2 S′ तं for तत्. 3 S′ दातारं. 4 S′ करदित्. 5 S′ रक्षासिफलकाम. 6 S′ वानांजन° for वा आञ्जन°. 7 S′ ते after औषधं. 8 S′ °मणिमणिमुक्ता° for °मणिमुक्ता°.

पञ्चमी ॥

आक्ष्वैकं[1] मणिमेकं कृणुष्व स्नाह्येकेना पिबैकमेषाम्[2] ।

चतुर्वीरं नैर्ऋतेभ्यश्चतुर्भ्यो ग्राह्या बन्धेभ्यः परि पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

आ । अक्ष्व । एकम् । मणिम् । एकम् । कृणुष्व । स्नाहि । एकेन । आ ।
पिब । एकम् । एषाम् ।

चतुःऽवीरम् । नैःऽऋतेभ्यः । चतुःऽभ्यः । ग्राह्याः[3] । बन्धेभ्यः । परि । पातु ।
अस्मान् ॥ ५ ॥

हे पुरुष एकम् आञ्जनम् आङ्क्ष्व[1*] चक्षुषि धारय । तथा एकं मणिं कृणुष्व कुरु । एकेन आञ्जनेन स्नाहि[2] स्नानं कुरु[2] । त्रिषु पर्वतककुत्सु उत्पन्नानि त्रीण्याञ्जनानि । तेषु कस्य कुत्रोपयोग इत्याशङ्कायां व्यवस्थाऽप्रसक्तावाह [3*]अविवेकम् एषाम् इति । एषां त्रयाणाम् अस्येदम् अस्येदम् इत्येवं विवेकम् अकृत्वा इच्छया एकम् आङ्क्ष्व एकं मणिं कुरु एकेन स्नाहीत्यर्थः । चतुर्वीरम् एतद् आञ्जनम् । ग्राह्याः ग्रहीतव्या आञ्जनमया ओषधयश्चतुर्भ्यो नैर्ऋतेभ्यः निर्ऋतिदेवतासंबन्धिभ्यो बन्धेभ्यः सकाशाद् अस्मान् परि पान्तु[4*] सर्वतो रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

अग्निर्माग्निनावतु प्राणायापानायायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ६ ॥

१ So A B^h C D K K^m R V Dc Cs. S^m आक्ष्वै°. P P^2 J आक्ष्व ।. २ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs. स्नाह्येकेनापिवैकं°. P P^2 J स्नाहि । एकेन । अपि । वा । एकम् ।. The misreading of वै for बै in the *Saṁhitâ* —a very usual corruption—misled the authors of the *pada*-text into dividing the passage as is exhibited by **P P^2 J**. If **R**w. had discerned the आ after **एकेन,** their very correct emendation would have been free from the defect of unnecessarily changing the ancient accent of the *Saṁhitâ*-text. 3 **P P^2** ग्राह्या ।. **J** ग्राह्याः । changed to ग्राह्या ।.

1 So Sâyaṇa's text too. 2 **S'** **स्नात्यंहिस्थानंकुरु.** 3 Sâyaṇa's text: **स्नाह्येकेनाविवेकमेषां.** 4 Sâyaṇa's text, however, has **पात्वस्मान्.**

अग्निः । मा । अग्निना । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टो देवो मा माम् अग्निना[1] अग्नित्वधर्मेण । "अग्निः कस्माद् अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानः" [नि॰ ७. १४] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण अवतु रक्षतु । अथ वा पावकादिगुणकेन स्वमूर्त्यन्तरेण अग्निना सहितो माम् अवतु । अवनस्य विषयान् दर्शयति प्राणायेत्यादिना । प्राणाय प्राणस्थैर्याय अपानाय तत्स्थैर्याय । एतद् व्यानादीनामपि उपलक्षणम् । पञ्चानां प्राणानां लाभायेत्यर्थः । प्राणादिलाभे सति फलितम् अर्थं दर्शयति । आयुषे आयुर्वृद्धये प्राणादीनां स्थैर्ये सिद्धे आयुरभिवृद्धिः सिद्धैव । वर्चः श्रुताध्ययनजं तेजः ओजः बलम् तेजः शरीरकान्तिः तेषां लाभाय स्वस्तये क्षेमाय सुभूतये शोभनायै संपदे । स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । तस्मा अग्नय इति शेषः । अथ वा प्राणादिलाभाय प्राणादिदेवताभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रो मेन्द्रियेणावतु प्राणायापानायायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रः । मा । इन्द्रियेण । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः मा माम् इन्द्रियेण इन्द्रत्वसंपादकेन असाधारणेन धर्मेण । "इन्द्र इरां दृणातीति वा । इरां दारयतीति वा । इन्धे भूतानीति वा" [नि॰ १०. ८] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण । अथ वा इन्द्रियेण । जात्येकवचनम् । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च दार्ढ्येन निमित्तेनेत्यर्थः । ⌛इन्द्रियशब्दः पाणिनिना "इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम् इन्द्रदत्तम् इति वा" इति बहुधा व्युत्पादितः⌛ । गतम् अन्यत् ॥

1 S' अग्नि for अग्निना.

अष्टमी ॥

सोमो॑ मा सौम्येना॑वतु प्राणाया॑पानाया॒युषे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒
तेज॑से स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

सोम॑ः । मा । सौम्ये॑न । अ॒वतु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे । व॒र्च॑से । ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

सोमो देवः मा मां सौम्येन सोमत्वसंपादकेन धर्मेण जगदाप्यायनकारित्वादिधर्मेण अवतु । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

भगो॑ मा भगे॑नावतु प्रा॒णाया॑पा॒नाया॒युषे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒
तेज॑से स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

भग॑ः । मा । भगे॑न । अ॒वतु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे ।
वर्च॑से । ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

[भगो[1] देवः मा मां भगेन भगत्वसंपादकेन धर्मेण ऐश्वर्यादिकारित्वधर्मेण अवतु । शिष्टं गतम् ॥]

दशमी ॥

म॒रुतो॑ मा ग॒णैर॑वन्तु प्रा॒णाया॑पा॒नाया॒युषे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒ तेज॑से
स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ १० ॥

म॒रुत॑ः । मा । ग॒णैः । अ॒वन्तु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे । वर्च॑से ।
ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ १० ॥

मरुतः अदित्या उत्पन्ना रुद्रेण पुत्रत्वेन परिगृहीता एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणा देवाः । ते मां गणैः स्वगणैः[2] संघलक्षणैः अवन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

---

1 S′ omits all commentary on this, and the text of the next verse. 2 S′ स्वगुणैः.

षष्ठेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र "प्रजापतिष्ट्वा" इति प्रथमसूक्तेन "मारुद्गणीं बलकामस्य प्रयुञ्जीत" इति [न°क°१७] विहितायां मारुद्गण्याख्यायां महाशान्तौ अस्तृताख्यमणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । "आयुषोसि[1] प्रतरणम्[१९.४४] इत्या[1]ञ्जनं नैर्ऋत्याम् । प्रजापतिष्ट्वा बध्नात्[१९.४६] इति त्रिवृ[2]तं मारुद्गण्याम्" इति [न°क°१९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रजापतिष्ट्वा बध्नात् प्रथममस्तृतं वीर्याय कम् ।
तत् ते बध्नाम्यायुषे वर्चस ओजसे च बलाय चास्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ १ ॥

प्रजाऽपतिः । त्वा । ब[१]ध्नात् । प्रथमम् । अस्तृतम् । वीर्याय । कम् ।
तत् । ते । बध्नामि । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । च । बलाय । च । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १ ॥

अत्र सूक्ते अस्तृताख्यो मणिः स्तूयते । अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु इति चरमपादे सर्वत्र युष्मच्छब्देन अस्तृतमणिधारकः पुरुषोभिधीयते । प्रजापतिः प्रजानां पालकः सर्वजगद्विधाता देवः प्रथमम् सृष्ट्यादौ मणिधारकेभ्यः पूर्वं वा अस्तृतम् परैरबाधितम् एतत्संज्ञकं त्वा[3] त्वां बध्नात् धारयामास । त्रिवृन्मणिरेव वा अतिशयितप्रभावत्त्वाद् अस्तृतसंज्ञया उच्यते । किमर्थम् । वीर्याय वीरकर्मणे पराभिभवनसामर्थ्याय तल्लब्धुम्[4] । "क्रियार्थोपपदस्य°" इति चतुर्थी । कम् इति पदपूरणः । प्रजापतिष्ट्वेत्यत्र "युष्मत्तत्तक्षुःषु°" इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ उत्तरार्धेन मणिधारक उच्यते । तत् । सुपो लुक् लिङ्गव्यत्ययो वा । तम् अस्तृताख्यं मणिम्[5] हे मणिधारक ते तव । अङ्ग इति शेषः । बध्नामि धारयामि पुरोहितोहं कर्ता । किमर्थम् । आयुषे

१ So P P[2] J.

1 S′ आयुषो हि प्रतरण इत्या°. 2 S′ तं for त्रिवृतं. 3 S′ तात्वा for त्वा त्वां. 4 S′ तं लुब्धं. 5 S′ ते after मणिं.

आयुरादिलाभाय । सर्वत्र पूर्ववच्चतुर्थी । समुच्चयार्थौ चकारौ । आयुषे चिरकालजीवनाय । वर्चसे दीप्त्यै । ओजसे शरीरबलम् ओजः शरीरधारकोष्टमो धातुर्वा ओजः तस्मै । बलाय भृत्यादिसमृद्धिरूपाय बाह्यबलाय ॥ अस्तृतः । स्तृञ् हिंसायाम् । कर्मणि क्तप्रत्ययः । पूर्वं प्रजापतिना धारितः इदानीं त्वया धार्यमाणः शत्रुभिरबाधितः परोपद्रवनिर्हारकः अस्तृताख्योयं मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ॥

द्वितीया ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठतु रक्षन्नप्रमादमस्तृतेमं मा त्वा दभन् पणयो यातुधानाः ।
इन्द्र इव दस्यूनव धूनुष्व पृतन्यतः सर्वाञ्छत्रून् वि षहस्वास्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ २ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठतु । रक्षन् । अप्रऽमादम् । अस्तृत । इमम् । मा । त्वा । दभन् । पणयः । यातुऽधानाः ।
इन्द्रःऽइव । दस्यून् । अव । धूनुष्व । पृतन्यतः । सर्वान् । शत्रून् । वि । सहस्व । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ २ ॥

हे अस्तृत एतत्संज्ञक मणे भवान् अप्रमादम् प्रमादः अनवधानता । हर्षार्थान्माद्यतेर्घञ् । न विद्यते अनवधानं यस्मिन् रक्षणकर्मणि सावधानं यथा तथा इमं त्वद्धारकं रक्षन् पालयन् । अप्रमादम् इति इमम् इत्यस्य विशेषणं वा । अवहितम् । त्वद्धारणे इति शेषः । तं रक्षन् । हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । रक्षणाद्धेतोः ऊर्ध्वः उन्नतः उन्मुखः सर्वदा जागरूकः तिष्ठतु । भवद्योगे प्रथमपुरुषः ।

१ A B[h] C D K K[m] R S[m] V °तिष्ठंत रक्ष°. Dc °तिष्ठन्त रक्ष° changed to °तिष्ठंन्त रक्ष°. Cs °तिष्ठत रक्ष°. P P[2] J तिष्ठंत ।. We with Sâyaṇa. २ A B[h] C D R Cs पृतन्यतः. S′ पृतन्यतः. Dc पृतन्यतः changed to पृतन्यतः. P J पृतन्यतः ।. We with K K[m] V P[2]. ३ P P[2] J अस्तृत ।. The emendation is ours.

1 S′ हर्षार्थाभावात् for हर्षार्थान्°.

मणेरपि शत्रुकृतबाधापरिहारम् आशास्ते । हे अस्तृत मणे त्वा त्वां यातुधानाः यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते क्रियन्ते एभिरिति यातुधानाः । ⌛करणे ल्युट्⌛ । तादृशाः पणयः पणिनामका असुरा मा दभन् मा हिंसन्तु । ⌛दभिर्हिंसाकर्मा । अस्माद् माङि लुङि [दम्भेश्चेति[1] वक्तव्यम् इति श्लेरङ्]⌛ । किं च त्वम् इन्द्र इव इन्द्रो यथा शत्रून् हिनस्ति एवं दस्यून् उपक्षपयितॄन् परान् अव धूनुष्व अवाङ्मुखान् कम्पय । पादप्रहारादिना अवस्तात् पातयेत्यर्थः । ⌛धूञ् कम्पने । स्वादिः⌛ । न केवलम् अवधूननं किं तु पृतन्यतः पृतनां संग्रामम् इच्छतः । ⌛पृतनाशब्दात् क्यचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि°" इति अन्त्यलोपः । क्यजन्तात् शत्रादि कार्यम्⌛ । युयुत्सून् सर्वान् शत्रून् शातयितॄन् रिपून् वि षहस्व विशेषेण अभिभव ॥ अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु इति चरमपादः पूर्ववत् । उक्तवीर्योपेतः पराभिभवनसामर्थ्यो[2]स्तृताख्यो मणिः धारकं त्वा त्वाम् अभि रक्षतु इति ॥

तृतीया ॥

शतं च न प्रहरन्तो निघ्नन्तो[1] न तस्तिरे[2] ।

तस्मिन्निन्द्रः पर्यदत्त[3]* चक्षुः प्राणमथो बलमस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् । च । न । प्रऽहरन्तः । निऽघ्नन्तः । न । तस्तिरे ।

तस्मिन् । इन्द्रः । परि । अदत्त[3] । चक्षुः । प्राणम् । अथो इति । बलम् ।

अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् शतसंख्याका अपरिमिता[3]ः शत्रवः प्रहरन्तः । प्रहरणं नाम

१ D K^{m} S^{m} V Dc विघ्नंतो. We with A B^{h} C K R Cs P P^{2} J. २ S^{m} तस्थिरे. We with A B^{h} C D K^{m} V Dc Cs P P^{2} J. ३ A B^{h} C D K^{m} R V Dc Cs पर्यदंत च°. S^{m} पर्यदंत च°. P P^{2} J परि । अदंत ।. Sâyaṇa's text: पर्यदंतः चक्षु° *(sic)* which is probably a mistake for परियदंतश्चक्षु°. See the commentary. Our reading is suggested by the accent of what the MSS. read. **R**w had already correctly guessed it. Sâyaṇa's reading is inconsistent with the traditional accent.

1 **S′** omits this and leaves a blank space for about ten or twelve letters. 2 **S′** °सामर्थ्ये° for °सामर्थ्यो°. 3 **S′** अपरिणताः.

शस्त्रादिकृतबाधा । निहननं नाम प्राणवियोजनम् इति विवेक[1]ः । प्रहरन्तः प्रकर्षेण शस्त्रादिभिर्बाधमानाः निघ्नन्तः नितरां हिंसन्तो मारयन्तः । ⧗ उभयत्र हेत्वर्थः शतृप्रत्ययः ⧗ । [2]प्रहरणान्निहननाच्च हेतोः न तस्तिरे[2] [न] तस्तरिरे नाच्छादितवन्तः । यद्वा प्रहरन्तो निघ्नन्तोपि शत्रवः [3]न तस्तरिरे न जिहिंसुः । मणिरेव कर्म । अस्तृतमणेः अस्तृतनामनिर्वचनम् अनेन क्रियते । यतः शत्रवः उक्तलक्षणा इमं मणिं न तस्तरिरे बाधितुं नावृण्वन् न जिहिंसुर्वा अतः अस्य अस्तृतनाम संपन्नम् । ⧗ स्तृञ् छादने स्तृञ् हिंसायाम् इति वा । उभयविधाद् धातोश्छान्दसे लिटि "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इति इरेजादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः ⧗ । इन्द्रः तस्मिन् एवं शत्रुभिरनावृते अहिंसिते अस्तृताख्ये मणौ *अन्तः मध्ये चक्षुः शत्रुदर्शनसामर्थ्यं प्राणम् बलहेतुम् अथो अपि च बलम् प्राणसामर्थ्यं वीर्यं परि *यत् पर्यगमयत् परिपूरितवान् । स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु इति पूर्ववत् । एवम् उक्तविधः अस्तृताख्यमणिस्त्वां धारकं रक्षतु इति तस्यार्थः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्र॑स्य त्वा॒ वर्म॑णा॒ परि॑ धापयामो॒ यो दे॒वाना॑मधिरा॒जो ब॒भूव॑ ।
पुन॑स्त्वा दे॒वाः प्र ण॑यन्तु॒ सर्वे॑ऽस्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्य । त्वा॒ । वर्म॑णा । परि॑ । धा॒प॒या॒मः॒ । यः । दे॒वाना॑म् । अ॒धि॒ऽरा॒जः॒ । ब॒भूव॑ ।
पुनः॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । प्र । न॒य॒न्तु॒ । सर्वे॑ । अस्तृ॑तः । त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु॒ ॥ ४ ॥

हे मणे त्वा त्वाम् इन्द्रस्य वर्मणा कवचेन परि धापयामः परित आवृण्मः । इन्द्रवर्माच्छादितं कुर्मः । इन्द्रस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं विशिनष्टि । यो देवानाम् द्योतमानानां द्युस्थानानां सर्वेषाम् अवराणाम् अधिराजः अधिपतिर्बभूव । ⧗ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति राजशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तः ⧗ । किं च हे मणे त्वा

1 S′ प्राणवियोजनं नामाजनमिति विवेकः. 2 S′ प्रकरणानि अन्यच्च हेत्वो न निरास्तिरे.
3 S′ नि for न.

त्वाम् इन्द्रवर्मोच्छादितम् देवाः इन्द्रस्वामिकाः सर्वे पुनः प्र णयन्तु स्वस्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वस्वकवचैः परिधापनार्थं प्रकर्षेण स्वसमीपं प्रापयन्तु । एवम् इन्द्रवर्मणा परिहितः सर्वैर्देवैश्च अनुगृहीतः अस्तृताख्यो मणिः त्वा त्वां मणिधारकम् अभि रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

अस्मिन् मणावेकशतं वीर्याणि सहस्रं प्राणा अस्मिन्नस्तृते ।
व्याघ्रः शत्रूनभि तिष्ठ सर्वान् यस्त्वा पृतन्यादधरः सो अस्त्वस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् । मणौ । एकऽशतम् । वीर्याणि । सहस्रम् । प्राणाः । अस्मिन् । अस्तृते ।
व्याघ्रः । शत्रून् । अभि । तिष्ठ । सर्वान् । यः । त्वा । पृतन्यात् । अधरः । सः । अस्तु । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् अस्तृताख्ये मणौ एकशतम् एकोत्तरं शतम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य वर्मणावरणात् शतक्रतुसंबन्धीनि वीर्याणि शतसंख्याकानि । मणेः स्वीयं वीर्यम् एकम् । एवम् एकोत्तरं शतम् । एतत्संख्याकानि वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विद्यन्ते । तथा अस्मिन् अस्तृते अहिंसिते परैः एतत्संज्ञके मणौ सहस्रम् । अपरिमितवाची सहस्रशब्दः । सर्वैर्देवैरनुगृहीतत्वात् तत्संबन्धिनः अपरिमिता बलहेतवः प्राणाः संपद्यन्ते । एवंवीर्यप्राणोपेतो मणिस्त्वं व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्र इव अथ वा व्याघ्रः व्याजिघ्रतीति[1] व्याघ्रः । ♅ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कप्रत्ययः ♅ । शत्रुगन्धं विशेषेण आजिघ्रन् सर्वान् शत्रून् अभि तिष्ठ अभिलक्ष्य तिष्ठ । आक्रमितुं समर्थो भव । अभिभवेति यावत् । यः शत्रुः त्वा त्वां मणिं प्रति पृतन्यात् योद्धुम् इच्छेत् स शत्रुः अधरो नि-

१ A B[h] C D R Cs अस्मिन्न°. S[m] प्राण अस्मिन्नस्तृते. Dc अस्मि° changed to अस्मि°. J अस्मिन्।. We with K K[m] V P P[2].

1 S′ व्याघ्रप्रतीति.

कृष्टः पराजितोस्तु । यद्वा व्याघ्र इत्यादिना मणिधारकः पुमान् प्रोत्सा-ह्यते[1] ॥ अस्तृत इति पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

घृतादुल्लु॑प्तो[1] मधु॑मान् पय॑स्वान्त्सहस्रंप्राणः[2] शतयो॑निर्वयो॒धाः ।
शंभूश्च॑ मयो॒भूश्चोर्ज॑स्वांश्च॒ पय॑स्वांश्चास्तृ॒तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । उत्ऽलु॑प्तः । मधु॑ऽमान् । पय॑स्वान् । स॒हस्र॑ऽप्राणः । श॒तऽयो॑निः ।
वयः॒ऽधाः ।

श॒म्ऽभूः । च॒ । मयः॒ऽभूः । च॒ । ऊर्ज॑स्वान् । च॒ । पय॑स्वान् । च॒ । अस्तृ॑तः ।
त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु॒ ॥ ६ ॥

घृतात् । घृतेनेत्यर्थः । आज्येन उल्लुप्तः[2] ऊर्ध्वम् उपरिभागे लिप्तः । इकारस्य उकारोपजनश्छान्दसः । मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् पयस्वान् पयः क्षीरं तद्वान् । "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । आज्यमधुक्षीरैर्लिप्तसर्वाङ्ग[3] इत्यर्थः । सहस्रप्राणः सर्वदेवानुगृहीतत्वात् तदीयापरिमितबलहेतुक[बल] इत्यर्थः । शतयोनिः ऐन्द्रवर्मपरिहितत्वेन तदीयशतसंख्याकवीर्योपेत इत्यर्थः । योनिशब्देन शत्रुसंगमननिमित्तं शत्रुवियोजनसाधनं वा बलं विवक्ष्यते । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद् औणादिको निप्रत्ययः । यद्वा शतसंवत्सरजीवनवीर्येन्द्रियरूपफलहेतुत्वेन शतयोनिरिति उक्तम् । श्रूयते हि । "शतायुः पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः" इति [ऐ॰ब्रा॰ ४.१९] । वयोधाः मणिधारकस्य पुरुषस्य अन्नं धारयिता शंभूः सुखस्य भावयिता मयोभूः मय इति सुखनाम तस्य भावयिता । शंमयःशब्दाभ्यां शारीरं पुत्रादिगतं च सुखं विवक्ष्यते । यद्वा शं शान्तिः

१ S^m घृतादुल्लुप्तो. D घृतादुलुप्तो. We with A B^h C K K^m R Dc Cs. २ B^h C D K K^h V Dc सहस्रं प्राणः. S^m R Cs सहस्रंप्राणः. P P^2 J सहस्रम् । प्राणः ।. We with A and Sâyaṇa's commentary and text.

1 S′ प्रोत्सार्यते for प्रोत्साह्यते. 2 S′ दुल्लुप्तः. 3 S′ °लिप्तं for °लिप्त°.

सर्वोपद्रवनिवारणं तस्य भावयिता इत्यनेन अनिष्टनिवृत्तिः मयोभूरित्यनेन इष्टप्राप्तिर्विवक्ष्यते । ऊर्जस्वान् ऊर्जः अन्नं तद्वान् । ⧗ऊर्जयतेः असुन् प्रत्ययः⧗ । अन्नस्य दाता । यद्वा ऊर्जस्विनः पुत्रादयः ते पोष्यत्वेन यस्य सन्तीति । पयस्वान् पयः क्षीरादिकं तद्वान् तत्प्रदाता । ⧗परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः⧗ । एतादृशगुणविशिष्टः[1] अस्तृतः एतन्नामा मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ॥

सप्तमी ॥

यथा त्वमुत्तरोसो असपत्नः सपत्नहा ।
सजातानामसद् वशी तथा त्वा सविता करदस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

यथा । त्वम् । उत्ऽतरः । असः । असपत्नः । सपत्नऽहा ।
सऽजातानाम् । असत् । वशी । तथा । त्वा । सविता । करत्[1] । अस्तृतः ।
त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ७ ॥

अनेन मणिधारकस्य पुरुषस्य मणिप्रभावात् सर्वोत्तरत्वं शत्रुधर्षणसामर्थ्यं च सर्वस्य प्रेरकः सविता करोत्विति आशास्यते । हे साधक त्वम् उत्तरः उत्कृष्टः सर्वोत्तरो यथाऽसः भवेः । ⧗अस्तेः पञ्चमलकारे अडागमः⧗ । असपत्नः अशत्रुः । शत्रूणाम् अत्यन्ताभावो विवक्षितः । सपत्नहा तथापि ये केचन सपत्ना उद्गच्छेयुस्तेषामपि हन्ता यथा भवेः । किं च सजातानाम् समानजातानां पुरुषाणां मध्ये वशी वशैः सजातैस्तद्वान् असत् भवेत् । ⧗भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः पुरुषव्यत्ययो वा⧗ । समानविद्यावयोवित्तकर्माणः पुरुषा यथा त्वां[2] सेवेरन् तथा भवेरित्यर्थः । सविता सर्वस्य प्रेरको देवः तथा तेनोक्तप्रकारेण त्वा त्वां मणिबन्धकं करत् कुर्यात् । ⧗करोतेः पूर्ववद् अडागमः । यद्वा करोतेश्छान्दसे लुङि "कृमृदृरुहिभ्यः०" इति

१ P[2] J अकरत् ।, though J originally read करत्. P अकरत् ।.

1 S′ °हिंसिंसितः for °विशिष्टः अस्तृतः. 2 S′ त्वा त्वां.

च्लेः अङ् । "ऋदृशोङि गुणः" इति गुणः । "०अमाङ्योगेपि" इति अडभावः ॥ । अस्तृतः एतन्नामा मणिस्त्वाम् अभि रक्षतु इति पूर्ववत् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"आ रात्रि पार्थिवम्" इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । "इषिरा योषा" इति सूक्तद्वयमपि अर्थसूक्तम् । अस्य सूक्तद्वययुगलस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः । "अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह" इति [प० ४. ३] प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्" इति [प० ४. ४] । "पैष्टीं रात्रिं कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय" इति [प० ४. ५] च । अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि । धामऽभिः ।
दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥१॥

हे रात्रि । ॥ "रात्रेश्चाजसौ" इति ङीप् । संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ । त्वया पार्थिवम् पृथिवीरूपम् । ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् पृथिवीशब्दात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः । व्यत्ययेन आद्युदात्तः ॥ । रजः लोकः । "लोका रजांस्युच्यन्ते" इति यास्कः [नि० ४. १९] । यद्वा पार्थिवम् पृथिव्यां भवम्[1] । ॥ उत्सादित्वाद् अञ् प्रत्ययः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तः ॥ । रजः स्थानं पृथिवीसंबन्धिस्थलगिरिनदीसमुद्रादिकम् । पितुः । पितृशब्देन द्युलोकोभिधीयते । "द्यौः पिता पृथिवी माता" इति हि मन्त्रवर्णः [तै० ब्रा० ३. ७. ५. ४] । अत्र तृतीयस्य स्वर्गलोकस्य पृ-

1 S′ भवा for भवम्.

थगभिधानाद् मध्यमभूतान्तरिक्षलोको विवक्षितः । तस्य धामभिः स्थानैः सह । ⧖ "वृद्धो यूना०" इति निपातनात् सहशब्दाभावेपि तृतीया ⧖ । अन्तरिक्षलोकेन सह आप्रायि आपूरि तल्लोकद्वयं तमसा आपूरि । ⧖ प्रा पूरणे । कर्मणि लुङि चिण् । आतो युगागमः ⧖ । तथा बृहती महती सर्वत्र व्यापिनी सती दिवः द्युलोकस्य तृतीयस्य सदांसि । ⧖ सीदन्यत्रेति अधिकरणे सदेरसुन् ⧖ । स्थानानि वि तिष्ठसे विशेषेण व्याप्नोषि । ⧖ "समवप्रविभ्यः स्थः" इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् ⧖ । एवं लोकत्रयव्यापित्वेन त्वदीयेन [त्वेषम्] दीप्यमानं नीलवर्णं तमः अन्धकारः आ वर्तते सर्वम् आवृत्य तिष्ठति । अथ वा पृथिवीलोकाद् उत्थाय द्युलोकम् आवृणोति तस्माच्च पृथिवीम् इति तमःकैवल्यमेव वर्तते ॥

द्वितीया ॥

न यस्याः पारं ददृशे न योयुवद् विश्वमस्यां नि विशते यदेजति ।
अरिष्टासस्त उर्वि तमस्वति रात्रि पारमशीमहि भद्रे पारमशीमहि ॥२॥

न । यस्याः । पारम् । ददृशे । न । योयुवत् । विश्वम् । अस्याम् । नि ।
विशते । यत् । एजति ।
अरिष्टासः । ते । उर्वि । तमस्वति । रात्रि । पारम् । अशीमहि । भद्रे ।
पारम् । अशीमहि ॥ २ ॥

यस्या रात्रेः पारम् परतीरम् अन्तो न ददृशे न दृश्यते अस्याम् अनवच्छिन्नायां लोकत्रयव्यापिन्यां रात्र्यां विश्वम् चराचरात्मकं जगद् योयुवत् न विभजमानं विभक्तं नासीत् किं तु विश्वम् एकाकारमेवाभूत् । ⧖ यौतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् आदेशः । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इति आद्युदात्तत्वम् ⧖ । यज्जगत् एजति कम्पते । ⧖ एजृ कम्पने । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ⧖ । प्रा-

१ J विशते ।. We with P P̊.

1 S′ inserts यद्वा before यत्.

णिजातं [तद्] अस्यां नि विशते इतस्ततो गन्तुम् असमर्थं सत् तत्रतत्रैव निविष्टं निद्राणं भवति । यद्वा । ⧗ एजतेः[1] शतृप्रत्ययः ⧗ । एजमाने कम्पमाने इतस्ततः संचलति यत् । ⧗ सप्तम्या लुक् ⧗ । यस्मिन् तमसि नि विशते विभक्तत्वेन अपरिदृश्यमानं विश्वं तत्रतत्रैव संविशति । ⧗ विश प्रवेशने । "नेर्विशः" इति आत्मनेपदम् ⧗ । हे उर्वि प्रभूते । ⧗ "वोतो गुणवचनात्" इति उरुशब्दाद् ङीष् ⧗ । प्रभूते सर्वलोकव्यापिनि हे तमस्वति बहुलान्धकारवति । ⧗ भूमार्थे मतुप् प्रत्ययः । "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः ⧗ । हे रात्रि ते तव पारम् परतीरम् अन्तम् अरिष्टासः अरिष्टाः । ⧗ रिशतेर्हिंसार्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ⧗ । सर्पव्याघ्रचोरप्रभृतिभिरबाधिताः सन्तः वयम् अशीमहि प्राप्नुयाम । हे भद्रे भन्दनीये कल्याणरूपे श्रेयस्करि वा रात्रि पारम् अशीमहि पारम् अवधिम् अशीमहि । आदरार्था पुनरुक्तिः । ⧗ अश्नोतेर्लिङि विकरणस्य लुक् ⧗ ॥

तृतीया ॥

ये[1] ते रात्रि नृचक्षसो द्रष्टारो नवतिर्नव ।
अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ ३ ॥[2]

ये । ते । रात्रि । नृऽचक्षसः । द्रष्टारः । नवतिः[3] । नव ।
अशीतिः[4] । सन्ति । अष्टौ । उतो इति । ते । सप्त[5] । सप्ततिः ॥ ३ ॥

अत्र सार्धमन्त्रद्वयेन सर्वलोकव्यापिन्या रात्रेः प्रभावस्य द्रष्टारो गणदेवा उच्यन्ते । हे रात्रि ते तव संबन्धिनां महिम्नाम् इति शेषः । नृचक्षसः नृणां कर्मफलस्य द्रष्टारो नवोत्तरनवतिसंख्याका ये गणदेवा

१ A यत् for ये. २ A $\overset{h}{\text{B}}$ C D R Cs अशीर्तिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. $\overset{m}{\text{S}}$ अशीर्तिः संत्यष्टा उतो ते सप्त सप्तति. Dc अशीर्तिः संत्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. We with K $\overset{m}{\text{K}}$ V $\overset{2}{\text{P}}$ except that they have सन्त्यष्टा (P $\overset{2}{\text{P}}$ J संति). ३ P $\overset{2}{\text{P}}$ J नवतीः ।. ४ P J अशीर्तिः ।. We with $\overset{2}{\text{P}}$. ५ P J सप्त ।. We with $\overset{2}{\text{P}}$.

1 S′ यजतेः for एजतेः.

द्रष्टारो रात्रीप्रभावस्य आलोकयितारो ये सन्ति ये च अष्टोत्तराशीतिसंख्याका गणदेवा रात्र्या द्रष्टारः सन्ति । उतो अपि च सप्त सप्ततिः सप्तोत्तरसप्ततिसंख्याका ये गणदेवास्ते तव द्रष्टारः सन्ति । तेभिर्नः पाहि इत्युत्तरेण संबन्धः । ⌛ अत्र नवत्यशीतिसप्तत्यादयः शब्दा नव दशतः परिमाणम् अस्येत्यर्थे नवशब्दात् तिप्रत्ययः अष्टशब्दात् तिप्रत्ययः अशीभावश्च सप्तानां [दशतां सप्तभावः] तिप्रत्ययः [इति व्युत्पादनीयाः । ते च] "°विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्" इति सूत्रेण परिमाणार्थे[1] निपातिताः ⌛ ॥

चतुर्थी ॥

षष्टिश्च षट् च रेवति पञ्चाशत् पञ्च सुम्नयि ।
चत्वारश्चत्वारिंशच्च त्रयस्त्रिंशच्च वाजिनि ॥ ४ ॥

षष्टिः । च । षट् । च । रेवति । पञ्चाशत् । पञ्च । सुम्नयि ।
चत्वारः । चत्वारिंशत् । च । त्रयः । त्रिंशत् । च । वाजिनि ॥ ४ ॥

हे रेवति रयिमति । ⌛ रयिशब्दाद् मतुपि "छन्दसीरः" इति मतुपो वत्वम् । "रयेर्मतौ[2] बहुलम्" इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः ⌛ । हे धनवति धनप्रदे हे रात्रि [षष्टिश्च षट् च] षडुत्तरषष्टिसंख्याका ये गणदेवाः सन्ति । ⌛ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ⌛ । हे सुम्नयि सुम्नं सुखं तद्वति तत्प्रापिके [पञ्चाशत् पञ्च] पञ्चोत्तरपञ्चाशत्संख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । तथा चत्वारश्चत्वारिंशत् चतुरुत्तराश्चत्वारिंशत्संख्याकाश्च ये सन्ति । हे वाजिनि वाजः अन्नं तद्वति वेगो वा वाजः तद्युक्ते त्रयस्त्रिंशत् त्र्युत्तरास्त्रिंशत्संख्याका ये तव द्रष्टारो गणदेवाः सन्ति । तेभिर्नः पाहि इत्युत्तरेण संबन्धः । ⌛ षण्णा दशतां षड्भावः तिश्च प्रत्ययः । अपदत्वं च । षड् दशतः[3] परिमाणम् अस्य षष्टिः । पञ्चानां दशतां पञ्चभावः आशच्च प्रत्ययः । चत्वारः । "चतुरनडुहोराम् उदात्तः" इति आम् आगमः । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः ।

---

1 S' परिमाणार्थं. 2 S' °तोर्बहुल°. 3 S' दश for दशतः.

त्रयो दशतः परिमाणम् अस्य त्रिंशत् । एवं परिमाणार्थे पूर्वसूत्रेण षष्ठ्यादिशब्दा निपातिताः ⧗ ॥

पञ्चमी ॥

द्वौ च ते विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः ।
तेभिर्नो अद्य पायुभिर्नु पाहि दुहितर्दिवः ॥ ५ ॥

द्वौ । च । ते । विंशतिः । च । ते । रात्रि । एकादश । अवमाः ।
तेभिः । नः । अद्य । पायुऽभिः । नु । पाहि । दुहितः । दिवः ॥ ५ ॥

हे रात्रि विभावरि ते तव द्वौ विंशतिः द्व्यधिकविंशतिसंख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । ⧗ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य विंशतिः । अत्र नवत्यादयो विंशतिपर्यन्ताः शब्दाः संख्येयवचनाः ⧗ । तथा अवमाः संख्यातो निकृष्टा न्यूना एकादश एकश्च दश च एकोत्तरदशसंख्याका ये गणदेवास्त्वदीयव्याप्तिद्रष्टारः सन्ति । ⧗ एकश्च दश चेति द्वन्द्वे "संख्या" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ । हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि । आलोकाभावे रात्रिः आकाशाद् आपतन्तीव दृश्यते अतो रात्रिर्द्युलोकस्य पुत्रीत्यभिधीयते । ⧗ "परमपि च्छन्दसि" इति षष्ठ्यन्तस्य आमन्त्रिताङ्गवद्भावात्[1] षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् ⧗ । एवंविधे हे रात्रि त्वम् अद्य इदानीं नु क्षिप्रं तेभिः पूर्वमन्त्रोक्तैर्नवनवत्यादिभिः एकादशान्तैस्त्वदीयव्याप्तिदर्शकैः पायुभिः रक्षकैः । ⧗ कृवापाजिमि° [उ° १, १] इति पातेः उण् प्रत्ययः ⧗ । गणदेवैर्नः अस्मान् पाहि रक्ष ॥

रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत मा नो दुःशंस ईशत ।
मा नो अद्य गवां स्तेनो मावीनां वृक ईशत ॥ ६ ॥

१ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J न for नु. We with Sâyaṇa. २ K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc Cs दुहितर्दिवः. D दुहितर्दिवः. $\overset{m}{\mathrm{S}}$ दुहितर्दिवः. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ दुहितः । दिवः ।. P J दुहितः । दिवः ।. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C.

1 S′ °वद्भावद्भावात् for °वद्भावात्.

माश्वानां भद्रे तस्करो मा नृणां यातुधान्यः ।
परमेभिः पथिभि स्तेनो धावतु तस्करः ।
परेण दत्वती रज्जुः परेणाघायुरर्षतु ॥ ७ ॥

रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ।
मा । नः । अद्य । गवाम् । स्तेनः । मा । अवीनाम् । वृकः । ईशत ॥ ६ ॥
मा । अश्वानाम् । भद्रे । तस्करः । मा । नृणाम् । यातुऽधान्यः ।
परमेभिः । पथिऽभिः । स्तेनः । धावतु । तस्करः ।
परेण । दत्वती । रज्जुः । परेण । अघऽयुः । अर्षतु ॥ ७ ॥

षष्ठी ॥ द्विपदेयम् ऋक् । हे रात्रि रक्ष पालय नः अस्मान् । रक्षणं नाम परकृतबाधापरिहारः । तद् आह । अघशंसः अघं पापं हिंसालक्षणं तत् शंसति कथयतीति अघशंसः त्वाम् अहं हन्मि इत्येवंवादी । अघेन पापेन क्रूरेण शस्त्रादिना शंसति हिनस्तीति वा अघशंसः । ⌛शस हिंसायाम् इति धातुः⌛ । एतादृशो माकिः न कश्चनापि नः अस्माकम् ईशत[1] मा ईष्टाम् । ⌛माकिरिति निपातसमुदायः । तत्र मा इति निपातः क्रियापदेन संबध्यते । किशब्दः कश्चनेत्यर्थं कथयन् अघशंसेन संबध्यते⌛ । हिंसकः कश्चनापि अस्मान् बाधितुम् ईश्वरः समर्थो मा भवत्वित्यर्थः । ⌛ईश ऐश्वर्ये । अस्मात् "स्मोत्तरे लङ् च" इति स्मोत्तरत्वाभावेपि माङि उपपदे लङ् । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः⌛ । तथा दुःशंसः दुष्टं दुर्वचनस्य कथयिता दुष्टं वा हिंसिता शत्रुः नः अस्माकं मा ईशतेति पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥ हे रात्रे स्तेनः चोरः अद्य इदानीं नः अस्मदीयानां गवाम् । मा ईशतेति क्रियानुषङ्गः । गवापहर्ता मा भवतु । वृकः वृकति

१ A B^h C D धावतु तस्करः. S^m धावतु तस्करः. J तस्करः। changed from तस्करः. We with K^m V Dc Cs P P^2. २ P भद्रे ।. J भद्रे । changed from भद्रे ।. We with P^2.

1 S' अस्माकं मेशत for अस्माकम् ईशत.

आदत्त इति वृकः आरण्यश्वा । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । अवीनाम् अविजातीयानां पशूनां मा ईशत बलाद् अपहर्तुं शक्तो मा भवतु । हे भद्रे भन्दनीये रात्रि तस्करः तत् प्रसिद्धम् अनर्थजातं करोतीति तस्करश्चोरः । "तद्बृहतोः करपत्योः०" इति चोरेभिधेये तच्छब्दस्य सुडागमः तशब्दलोपश्च । अश्वानाम् अस्मदीयानां तुरंगमाणाम् । मा ईशतेत्यनुषङ्गः । तथा नृणाम् नेतॄणां कर्मसु व्याप्रियमाणानां पुत्रभृत्यादीनाम् । "नृ च" इति दीर्घस्य विकल्पितत्वाद् अत्र दीर्घाभावः । यातुधानाः यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते जनानाम् एभिः । इति करणे ल्युट् । यातूनां धातारो वा । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् । ईदृशाः पिशाचादयो मा ईशत नृणां बाधका मा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥ स्तेनतस्करयोरेको यौगिकः । तद् धनापहरणादिकं करोतीति तस्करः तादृशस्तेनश्चोरः[1] परमेभिः अतिदूरैः पथिभिर्मार्गैः साधनैर्धावतु शीघ्रं गच्छतु पलायताम् । त्वदीयोपस्थानबलाद्[2] अस्मदभिमुखश्चोरो व्याकुलः सन् अतिदूरं देशं गच्छतु । सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशः । तथा दत्वती दन्तवती । "छन्दसि च" इति दन्तशब्दस्य दद्भावः । "झयः" इति मतुपो वत्वम् । रज्जुः रज्जुवद् आयतः सर्पादिः परेण अतिदूरेण मार्गेण धावतु । तथा अघायुः अघं पापं हिंसालक्षणं परस्य इच्छतीति अघायुः । "छन्दसि परेच्छायामपि" इति क्यच् । "अश्वाघस्यात्" इति आत्वम् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । एवंविधो बाधकः परेण दूरेण अर्षतु गच्छतु । ऋषी गतौ । भौवादिकः ॥

नवमी ॥

अधं रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।
हनू वृकस्य जम्भयास्तेन तं द्रुपदे जहि ॥ ८ ॥

१ ABCDKKSVDc अधं. PPJ अधं ।. We with Cs. २ ACDSDc जंभाया°. Cs जभाया°. PJ जंभायाः ।. We with BKKVP.

1 S' तादृशेन चोरः for तादृशस्तेनश्चोरः. 2 S' नदीयोप° for त्वदीयोप°.

अध । रात्रि । तृष्टऽधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।
हनू इति । वृकस्य । जम्भयाः । तेन । तम् । द्रुऽपदे । जहि ॥ ८ ॥

अध अथ । अपि चेत्यर्थः । हे रात्रि तृष्टधूमम् । ञितृष पिपासायाम् । अस्माद् "गत्यर्थाकर्मक॰" इति कर्तरि क्तः । अत्र पिपासार्थेन तृषिणा तज्जन्या आर्तिर्विवक्ष्यते । आर्तिकारी धूमः विषज्वालाधूमः निश्वासधूमो[1] वा यस्य तं परोपद्रवकारिविषज्वालापरिवृतम् अहिम् सर्पम् अशीर्षाणम् अशिरस्कं कृणु कुरु । विषपरीतम् अहेः शिरश्छिन्द्धीत्यर्थः । "शीर्षंश्छन्दसि"[2] इति शिरसः शीर्षभावः ॥ किं च वृकस्य अजादिप्रभृतीनाम् अपहर्तुः आरण्यशुनो हनू मुखस्य अन्तः स्थूलदन्तयुक्तौ पार्श्वौ पश्चादानसाधनभूतौ [जम्भयाः][3] जम्भयेः । जम्भिर्हिंसाकर्मा । जभिजृभी गात्रविनामे । अस्माल्लेटि आडागमः । तेन यतो हनू निर्मर्दितौ तेन कारणेन तं निष्पिष्टहनुकं वृकं[4] द्रुपदे द्रुः द्रुमः तस्य पदे स्थाने जहि घातय । द्रुपदे इति रात्रेर्विशेषणं वा । [द्रुः] सर्वतोभिद्रवणम् अभिद्रवणसाधनपादयुक्ते सर्वतो व्यापिनि रात्रि तं जहीति । हन्तेर्लोटि "हन्तेर्जः" इति जादेशे "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति जादेशस्य असिद्धत्वात् हेर्लुक् न भवति ॥

दशमी ॥

त्वयि रात्रि वसामसि[१] स्वपिष्यामसि[२] जागृहि* ।
गोभ्यो नः शर्म यच्छाश्वेभ्यः पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

त्वयि । रात्रि । वसामसि । स्वपिष्यामसि[३] । जागृहि[२] ।
गोभ्यः । नः । शर्म । यच्छ । अश्वेभ्यः । पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

हे रात्रि त्वयि । देवताभिप्रायेण अधिकरणत्वं त्वत्कृतरक्षणनिमित्ते वा ।

---

१ A B̊ C D S̊ Cs वसामसि. P वसामसि ।. We with Dc, and P P̊ J which read स्वपि॰. २ A B̊ C D S̊ Cs ॰सि जागृहि. K K̊ V Dc ॰सि जागृहि. P J जागृहि ।. P̊ जागृहि ।. ३ J स्वपिस्याम् । असि ।. P P̊ स्वपिस्याम् । असि ।.

---

1 S′ विश्वासधूमो. 2 S′ शीर्ष छंद॰. 3 Sâyaṇa's text, however, is : हनू वृकस्य जंभायास्तेन &c. 4 S′ repeats तं before वृकं.

वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किं तु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । ⧗ उभयत्र "इदन्तो मसिः" । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः ⧗ । पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । ⧗ जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ⧗ ॥ न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किं तु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसद्भ्यः अश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसद्भ्यः शर्म सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अथो यानि च" इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ॥ तत्र प्रथमा ॥

अथो यानि च यस्मा ह यानि चान्तः परीणहि ।
तानि ते परि दद्मसि ॥ १ ॥

रात्रि मातरुषसे नः परि देहि ।
उषा नो अह्ने परि ददात्वहस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

---

१ A अथो यानिचयस्माह यानि वांतः परिणहि ।............दध्मसि ।.
$\overset{h}{\text{B}}$ D $\overset{m}{\text{S}}$ अथो यानिचयस्माह यानि वांतः परीणहि ।............दध्मसि ।.
C K $\overset{m}{\text{K}}$ अथो यानिचयस्माआह यानि वांतः परीणहि ।............दद्मसि ।.
Cs अथो यानिचयस्माआह यानि वांतः परीणहि ।............दध्मसि ।.
V अथो यानिचयस्माअह यानि वांतः परीणाहि ।............दद्मसि ।.
Dc अथो यानिचयस्माआह (changed from ह) यानि वांतः परीणहि ।............ दद्मसि (changed from दध्मसि) ।.

P $\overset{2}{\text{P}}$ J अथो इति । यानि । च । यस्मै । आह । यान्ऽइव (J यानि । वा । changed to यान्ऽइव) । अंतः । परिणहि । (J changed to परि । णहि ।) । ... दद्मसि ।. Sâyaṇa's text: अथो यानि च यस्मा ह यानि चांतः परीणहि । तानि ते परि दद्मसि ।. There is doubtless corruption in चयस्माह. Sâyaṇa's interpretation only proves that the corruption is as old at least as his age. Rw read यानि चयामहे for यानि च यस्मा ह. But I venture to think we have to restore the correct text by reading यानि च यामहे which would preserve the traditional accent and mean यानि च ईमहे याचामहे. यस्माह is a very likely corruption of या म ाह, first misread य स्म ाह and then य स्म ाह which was easily mistaken for य स्मा ह.

अथो इति । यानि[१] । च । यस्मै । ह । यानि । च । अन्तः । परिऽणहि ।
तानि । ते । परि । दद्मसि ॥ १ ॥
रात्रि । मातः । उषसे । नः । परि । देहि ।
उषाः । नः । अह्ने । परि । ददातु । अहः । तुभ्यम् । विभावरि[२] ॥ २ ॥

[प्रथमा] ॥ पूर्वमन्त्रे गवादयो विशेषेण उक्ताः । अत्र तु उक्तान्यनुक्तानि वा बहिष्ठानि गृहवर्तीनि च संग्रहेणाह । अथो अपि च यस्मै यस्य मम संबन्धीनि बहिष्ठानि गोचरप्रदेशे अनावृतदेशे वर्तमानानि[1] यानि वस्तूनि वर्तन्ते । यानि च परीणहि परितो नद्धे परिश्रिते गृहादौ अन्तः मध्ये यानि वर्तन्ते । ⧗ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । परिपूर्वाद् नहेः क्विपि "नहिवृतिवृषि°"[2] इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः ⧗ । परीणच्छब्दो गृहवाची तैत्तिरीयके समाम्नायते । "तमसीव[3] वा एषोन्तश्चरति यः परीणहि" इति [तै° ब्रा° ३, २, ४, ७] । तानि प्रकाशानि अप्रकाशानि द्विविधानि वस्तूनि ते तुभ्यं परि दद्मसि । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामः । ⧗ पूर्ववद् "इदन्तो मसिः" ⧗ ॥ हे मातः मातृवत्परिपालयित्रि हे रात्रि नः अस्मान् उषसे त्वत्समनन्तरभाविने प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । हशब्दः पूरणः । तव पारम् उषःकालपर्यन्तं सुखेन अस्मान् प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥ द्विपदा । उषाः उषःकालः सूर्योदयसमीपवर्ती समयः अह्ने सूर्यप्रकाशवते उषःकालानन्तरभाविने प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायाह्नरूपाय दिवसाय नः अस्मान् परि ददातु । उषःकालो दिवससमाप्तिपर्यन्तम् अस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । हे विभावरि रात्रि । ⧗ भा दीप्तौ । विपूर्वाद् "आतो मनिन्°" [इति] क्वनिप् । "वनोर च" इति ङीप् । नकारस्य च रेफः ⧗ । अहः उक्तलक्षणोपेतः अहःकालश्च तुभ्यं नः परि ददातु । एवं पुनःपुनरावर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् रक्षताम् इत्यर्थः ॥

१ See foot-note on the previous page. २ So P P[2] J, and not विभाऽवरि ।.

1 S' वस्तमानानि for वर्तमानानि. 2 S' °वृधि°. 3 S' तमसी for तमसीव.

तृतीया ॥

यत् किं चेदं पतयति यत् किं चेदं सरीसृपम् ।
यत् किं च पर्वतायासत्वं तस्मात् त्वं रात्रि पाहि नः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । पतयति । यत् । किम् । च । इदम् । सरीसृपम् ।
यत् । किम् । च । पर्वताय । असत्वम् । तस्मात् । त्वम् । रात्रि । पाहि ।
नः ॥ ३ ॥

यत्किंच यत्किंचिद् इदं परिदृश्यमानं श्येनपक्ष्यादिकं पतयति आकाशे संचरति । ⌛ पत गतौ । चुरादिः । अदन्तः ⌛ । यत्किंचेदं सरीसृपम् भूमौ सरणशीलं सर्पादिकं यद् अस्ति । ⌛ सृप्लृ गतौ । अस्माद् यङि "रीगृदुपधस्य च" इति अभ्यासस्य रीगागमः । पचाद्यचि[1] "यङोचि च" इति यङो लुकि "न धातुलोप आर्धधातुके" इति गुणप्रतिषेधः ⌛ । यत्किंच पर्वताय पर्वतस्य संबन्धि असत्वम् । सत्वशब्दः प्राणिवाची । दुष्टं सत्वम् असत्वम् व्याघ्रसिंहादिकम् अस्ति तस्माद् उक्तात् सर्वस्मात् पक्षिसर्पदुष्टमृगादिरूपाद् बाधकात् हे रात्रि त्वं नः अस्मान् पाहि रक्ष । ⌛ "भीत्रार्थानाम्°" इति अपादानत्वात् तस्माद् इति पञ्चमी ⌛ ॥

चतुर्थी ॥

सा पश्चात् पाहि सा पुरः सोत्तरादधरादुत ।
गोपाय नो विभावरि स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४ ॥

---

१ A पतयंति. D S[m] Cs पतयंति. We with B[h] C K K[m] V Dc. २ S[m] सरीसृपं. ३ A B[h] C D S[m] °तायासत्वं. Dc °तायासत्वं. Cs °तायासत्वं. P P[2] J पर्वताय । सः । त्वम् ।. Sâyaṇa's text: पर्वतायासत्वं. There is doubtless some corruption here too, as the dative पर्वताय and the metrically superfluous syllable in the pâda show. But the corruption is as old as Sâyaṇa's time. च पर्वतासत्वं would not be an inadmissible guess, if असत्वं is the correct original reading, which is however doubtful. Rw mend into च पर्वण्यासक्तं which, looking to the similarity of ण्या and ताया, seems likely. ४ C D सोत्तरा°. We with A B[h] K K[m] S[m] V Dc Cs.

---

1 S′ पचादचि for पचाद्यचि.

सा । पश्चात् । पाहि । सा । पुरः । सा । उत्तरात्[1] । अधरात् । उत ।
गोपाय । नः । विभावरि[2] । स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ४ ॥

हे रात्रि सा पूर्वोक्तलक्षणा त्वं पश्चात् पश्चिमभागे यत्र वयं वसामः स्वप्स्यामश्च तस्य पश्चिमभागे पाहि रक्ष अस्मान्[1] । तथा सा त्वं पुरः पूर्वस्यां दिशि पाहि । "पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्" इति पूर्वशब्दाद् असि प्रत्ययः पुरादेशश्च । उत अपि च सा त्वम् उत्तरात् उत्तरतः अधरात् दक्षिणतः पाहि । उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । "उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः" इति उभयत्र आतिप्रत्ययः ॥ किं च हे विभावरि रात्रि नः अस्मान् गोपाय । पूर्वं दिग्विशेषनिबन्धनं रक्षणम् उक्तम् । अत्र सामान्येन रक्षणं विवक्ष्यते । "गुपूधूप॰" इति आयप्रत्ययः । रक्षणे आवश्यकत्वम् आह चतुर्थपादेन । इह अस्मिन् काले ते तव स्तोतारः स्मसि स्तुतिकर्तारो भवामः । "इदन्तो मसिः" ॥

पञ्चमी ॥

ये रात्रिमनुतिष्ठन्ति ये च भूतेषु जाग्रति ।
पशून् ये सर्वान् रक्षन्ति ते न आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्रति ॥ ५ ॥

ये । रात्रिम् । अनुऽतिष्ठन्ति । ये । च । भूतेषु । जाग्रति ।
पशून् । ये । सर्वान् । रक्षन्ति । ते । नः । आत्मऽसु । जाग्रति[3] । ते । नः ।
पशुषु । जाग्रति[4] ॥ ५ ॥

ये जना रात्रिम् । "रात्रेश्चाजसौ" इत्यत्र "अजसादिषु" इति वचनात् जसादिपर्युदासेन अत्र ङीबभावः । अनुतिष्ठन्ति[2] रात्रिविषयं कर्म अर्चनजपोपासनरूपं कुर्वन्ति । ये च जना भूतेषु भवनवत्सु प्रा-

१ P P² उत्ऽतरात् । J उत्तरात् । changed to उत्ऽतरात् । Cp उत्तरात् । २ So P P² J, and not विभाऽवरि । ३ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्रति । ४ P P² J जाग्रति ।

1 S′ अस्मात्. 2 S′ अनुतिष्ठंते.

णिषु । विषयसप्तमी । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् आत्मसु[1] स्वशरीरे । तत्संबन्धिविवक्षया बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृयुः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृयुः । अत्र लिङर्थे लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥

षष्ठी ॥

वेद्॒ वै रा॑त्रि ते॒ नाम॑ घृता॒ची नाम॒ वा अ॑सि ।
तां त्वां भ॒[1]रद्वा॑जो वेद्॒ सा नो॑ वि॒त्तेधि॑ जाग्रति ॥ ६ ॥

वेद॑ । वै । रा॒त्रि॒ । ते॒ । नाम॑ । घृ॒ताची॑ । नाम॑ । वै । अ॒सि॒ ।
ताम् । त्वा॑म्[2] । भ॒र॑त्[1]ऽवा॑जः । वे॒द॒ । सा । नः॒ । वि॒त्ते । अधि॑ । जा॒[3]ग्र॒ति॒ ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेद्मि । "विदो लटो वा" इति मिपो णल् आदेशः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति घृताची नामेति । घृताची । घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः । घृतं दीप्तिम् अञ्चतीति घृताची दीप्तिमती । घृतपूर्वाद् अञ्चतेः क्विन् । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । "अचः" इति अकारलोपः । "चौ" इति दीर्घः । इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नाम्ना व्यवह्रियसे[2] इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां त्वां भरद्वाजः भरत् पोषकं वाजः अन्नं यस्य । भृञ् भरणे । भौवादिकात् शतृप्रत्ययः । एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंबन्धित्वं कात्या[3]यन आह । "रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्" इति [स॰ अ॰ ६३] ।

---

१ A भ॑रद्वाजो वे॑द् सा नो॑. K $\overset{m}{K}$ V भ॒रद्वा॑जो वेद् सा नो॑ वि॒त्तेधि॒ जाग्र॑ति. $\overset{h}{B}$ C D $\overset{m}{S}$ Cs भ॑रद्वाजो वै॑द् (C वे॑द्) सा नौ॑ वि॒त्तेधि॒ जाग्र॑ति. Dc भ॑रद्वाजो वै॑द् सा नौ॑ वि॒त्तेधि॒ जाग्र॑ति changed to भ॒रद्वा॑जो वेद् सा नौ॑ वि॒त्तेधि॒ जाग्र॑ति. P J भ॒र॒त्ऽवा॒जः ।. We with K $\overset{m}{K}$ V $\overset{2}{P}$ as to भ॒रद्वा॑जो and with A as to जाग्रति. २ P त्वा॒म् ।. $\overset{2}{P}$ त्वम् ।. We with J. ३ P $\overset{2}{P}$ J जाग्र॑ति ।.

---

1 S′ आत्मसुखशरीर॰ for आत्मसु स्वशरीरे. 2 S′ व्यवह्रियते for व्यवह्रियसे. 3 So S′.

सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं वित्ते पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥जागर्तेर्लेटि अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः॥ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"इषिरा योषा" इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे[1] पुरोहितकर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः । "अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह" इति [प॰ ४.३] प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "आ रात्रि पार्थिवम् [१९.४७] इषिरा योषा [१९.४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य[2] जपेत्" इति [प॰ ४.४] "पैष्टीं रात्रिं "कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू- "क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय" इति च [प॰ ४.५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।
अश्वक्षभा सुहवा संभृतश्रीरा[1] पप्रौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः[*][2] । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।
अश्वऽक्षभा । सुऽहवा । सम्ऽभृतश्रीः[3] । आ । पप्रौ । द्यावापृथिवी इति ।
महिऽत्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥अजिरशिशिर॰ [उ॰ १.५३] इत्यादिवद् इषेः किरच्[3]प्रत्ययान्तत्वेन [उ॰ १.५१] निपातनं द्रष्टव्यम्॥ । यद्वा । ॥इष गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः॥ । गतिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्तरम् आप्तवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य भगस्य भजनीयस्य । ॥भजतेः "पुंसि संज्ञायाम्॰" इति घः॥ । ए-

१ A B^h C V संभृतः for संभृत॰. We with D K^m S^m Dc Cs. V ॰भृतः । श्रीः । in the padas. २ P P^2 J omit the visarga. ३ So P P^2 J, and not संभृतऽश्रीः ।.

1 S′ अस्य रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. 2 S′ अथारभ्य. 3 S′ इर॰.

तन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविषये शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अश्वक्षभा । चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । ⧗अश्नोतेः कृवापाजिमि° [उ°१.१] इति उण् प्रत्ययः । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वृद्ध्यभावः । भवतेः "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डः । अत्र केवलो भवतिरभि[1]भवनार्थे वर्तते⧗ । यद्वा "अश्वस्य बु[2]ध्नं पुरुषस्य मायुम् आ ददे" [४] इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः । अश्वान् क्षायति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः सा । अन्धतमसेपि अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तियुक्तेत्यर्थः । ⧗अश्नोतेः अशूप्रुषि° [उ°१.१४९] इत्यादिना क्वन् प्रत्ययः । क्षै जै षै क्षये । अस्माद् अश्वोपपदाद् "आतोनुपसर्गे कः"⧗ । सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्व्यापनात् स्वयमेव एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः एवंविधलक्षणोपेता रात्री महित्वा महत्त्वेन महिम्ना द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ आपूरितवती । ⧗प्रा पूरणे । "आत औ णलः"⧗ ॥

द्वितीया ॥

अ॑[2]ति॒ विश्वा॑न्यरुहद् गम्भी॒रो वर्षि॑ष्ठमरुहन्त॒ श्रवि॑ष्ठाः ।

---

१ A अवि॒ विश्वा॒न्यरु॑हद्गम्भी॒रो वर्षि॑ष्ठमरु॒हन्तः॑ श्रवि॒ष्ठा ।
B[h] अवि॒ विश्वा॒न्यरु॑हद्गंभी॒रो वर्षि॑ष्टमरु॒हत॑ श्रवि॒ष्टा ।
C अवि॒ विश्वा॒न्यरु॑हद्गंभी॒रो वर्षि॑ष्टमरु॒हंतः॑ श्रवि॒ष्ठा ।
D अवि॒ विश्वा॒न्यरु॑हद्गंभी॒रो वरिर्षि॑ष्टमरु॒हंतः॑ श्रमि॒ष्टा ।
K[m] S[m] Dc अवि॒ विश्वा॒न्यरु॑हद्गंभी॒रो वर्षि॑ष्टमरु॒हंतः॑ श्रवि॒ष्ठा ।
R [*Deest*—page lost] °हंत॑ श्रवि॒ष्टा ।
V अभि॒ विश्वा॒न्यर्हैद्गम्भी॒रो वर्षि॑ष्ठम॒र्हति॑ श्रवि॒ष्ठा ।
Cs अविं॒ विश्वा॒न्यरुं॑हद्गंभी॒रो वर्षि॑ष्ठमरु॒हंत॑ श्रवि॒ष्टा ।
Sâyaṇa's text :
अतिविश्वान्यर्हेद्गंभीरो वर्षिष्ठमर्हति श्रविष्ठा ।
P अवि॑ । विश्वा॑नि । अरु॑हत् । गं॒भी॒रः । वर्षि॑ष्ठम् । अ॒रु॒हंत॑ः । श्र॒वि॒ष्ठा ।
P[2] अवि॑ । विश्वा॑नि । अरु॑हत् । गं॒भी॒रः । वर्षि॑ष्टम् । अ॒रु॒हंत॑ः । श्र॒वि॒ष्ठा ।
J अवि॑ । विश्वा॑नि । अरु॑हत् । गं॒भी॒रः । वर्षि॑ष्ठम् । अ॒रु॒हंत॑ः । श्र॒वि॒ष्ठाः changed to श्र॒वि॒ष्ठा ।.

---

1 S′ भवतिभव° for भवतिरभिभव°. 2 S′ बध्नं. See commentary on ४ below.

उशती रात्र्यनु सा भद्राभि तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ॥ २ ॥

अति । विश्वानि । अरुहत् । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहन्त । श्रविष्ठाः । उशती । रात्री । अनु । सा । भद्रा । अभि । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभिः ॥ ॥ २

गम्भीरा* दुष्प्रवेशा रात्रिः विश्वानि सर्वाणि चराचरात्मकानि वस्तूनि अत्यर्हति* अतिक्रम्य व्याप्य वर्तते । तत्रापि श्रविष्ठा* । श्रव इति अन्ननाम । ⧗श्रूयत इति सत इति हि यास्कः [नि॰ १०. ३]⧗ । अतिशयेन श्रवस्विनी अन्नवती । ⧗श्रवस्विशब्दाद् इष्ठनि "विन्मतोर्लुक्" । "टेः" इति टिलोपः⧗ । यद्वा श्रूयमाणा सर्वैरतिशयेन स्तूयमाना रात्रिः वर्षिष्ठम् उरुतरं वनस्पतिपर्वतसमुद्रादिकम् अर्हति* । ⧗अतीत्युपसर्गोनुषज्यते⧗ । अतिक्रम्य व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सर्वाभिभावित्वेन वर्तनमेव अर्हणम् । ⧗वृद्धशब्दाद् इष्ठनि

---

१ A उशतीं रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
B^{h} उशती रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
C उशती रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
D उशती रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
K^{m} Dc उशती रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
R उशती रात्र्यनुसामद्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
S^{m} उशती रात्र्यनुसामप्राहिं तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
V उशती रात्र्यनुसामद्रा वि तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
Cs उशती रात्र्यनुसामद्राहि तिष्ठते मित्र इव स्वधाभि ।
Sâyaṇa's text:
उशतीरात्र्यनुसामद्रा वितिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ।
P उशती । रात्रि । अनुऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभिः ।
P^{2} उशती । रात्रि । अनुऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभि ।
J उशती । रात्रि । अनुऽसाम । द्राहिम् changed to द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभिः ।

The text commented upon by Sâyaṇa may be reconstructed thus :
अति विश्वान्यर्हति गम्भीरा वर्षिष्ठमर्हति श्रविष्ठा ।
उशती रात्र्यनुक्षणं वि तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ॥

Rw. mend thus :
अधि विश्वान्यरुहद्गभीरा वर्षिष्ठं द्यामरुहच्छविष्ठा ।
उशती रात्र्यनु मा भद्राभिर्वि तिष्ठते मित्र इव स्वधाभिः ॥

वर्षादेशः ⧗ । उशती अनन्तरं स्वगतजनम्[1] आकाङ्क्षन्ती सर्वं वा क्रमितुं कामयमाना रात्री अनुक्षणं वि तिष्ठते विशेषेण जगद् व्याप्नोति मित्र इव सूर्यो यथा स्वधाभिः यजमानादिप्रत्तैर्हवीरूपैरन्नैः साधनैः क्षणेक्षणे स्वतेजसा विश्वम् आक्रामति[2] एवम् इयं रात्रिरिति ॥

तृतीया ॥

वर्ये वन्दे[1] सुभगे सुजाते[2] आजगन्[3] रात्रि सुमना इह स्याम् ।
अस्मांस्त्रायस्व नर्याणि जाता अथो यानि गव्यानि[4] पुष्ट्या ॥ ३ ॥

वर्ये । वन्दे । सुऽभगे । सुऽजाते । आ । अजगन्[5] । रात्रि । सुऽमनाः ।
इह । स्याम् ।
अस्मान् । त्रायस्व । नर्याणि । जाता[6] । अथो इति । यानि । गव्यानि । पुष्ट्या ॥ ३ ॥

हे वर्ये अनिरुद्धप्रभावे । ⧗ "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" इति वृणोतेः अनिरोधेर्थे यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनम् ⧗ । हे वंदे सर्वैरभिष्टूयमाने । ⧗ "घञर्थे कविधानम्" इति कर्मणि वदेः कप्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे "संप्रसारणाच्च" इति परपूर्वत्वस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र परपूर्वत्वाभावः ⧗ । हे सुभगे भगो भाग्यं सौभाग्यवति सर्वैः सुष्ठु संभजनीये वा । ⧗ "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति भजतेर्घप्रत्ययः ⧗ । हे सुजाते सुष्ठु प्रादुर्भूते हे रात्रि आ अजगन् आगतासि । ⧗ गमेर्लेङि[3] मध्यमपुरुषे सिपि "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । "मो नो धातोः" इति नत्वम् । "हल्ङ्या°" इत्यादिना सिपो लोपः ⧗ । इह अस्यां त्वय्यागतायाम् अहं सुमनाः सुमनस्कः स्याम् भवेयम् । अनन्तरम् अस्मान् त-

१ $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V वन्द्ये. Cs वेदे. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D V Dc. २ C $\overset{m}{\mathrm{S}}$ सुजात. Cs सुजात्. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D R Dc. ३ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ अजागन्रात्रि. C D $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R V Dc Cs आजागन्रात्रि. $\overset{m}{\mathrm{S}}$ आजागन्रात्रि. Sâyaṇa's text: वर्ये वदे सुभगे सुजाते आजगन्. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J आ । जा । अगन् ।. ४ K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V गव्यानि पुष्ट्यां. Dc गव्यानि पुष्ट्यां. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ पुष्ट्यां ।. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ P J. ५ P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J जा । अगन् । for अजगन् ।. ६ P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J जाताः ।.

1 S′ स्वागतमनं. 2 S′ आक्रम°. 3 S′ °लुङि for °लङि.

दागमनेन सुमनस्कान्। पुत्रपश्वाद्यपेक्षया बहुवचनम्। त्रायस्व पालय। ॥त्रैङ् पालने। भौवादिकः। "अनुदात्तङितः०" इति आत्मनेपदम्॥। तथा जाता जातानि उत्पन्नानि नर्याणि नरहितानि वस्तूनि। ॥"तस्मै हितम्" इति नरशब्दाद् यत्॥। अथो अपि च पुष्टा[1]* पुष्टानि पोषकाणि गव्यानि गोभ्यो हितानि। उपलक्षणम् एतत्। गवाश्वादिहितानि यानि[2] वस्तूनि तान्यपि त्रायस्व। मनुष्यगवा[3]दिहितरक्षणेन तेषां रक्षणं कैमुतिकसिद्धम्॥

चतुर्थी॥

सिं[1]हस्य॒ रा॒त्र्यु॑श॒ती पीं॑षस्य॑ व्या॒घ्रस्य॑ द्वी॒पिनो॒ वर्च॒ आ द॑दे।
अश्व॑स्य ब्र॒ध्नं पुरु॑षस्य मा॒युं पु॒रु रू॒पाणि कृणुषे विभा॒[2]ती॥ ४॥

सिं॒हस्य॑। रा[1]*त्री॑। उ॒श॒ती। पीं॒षस्य॑। व्या॒घ्रस्य॑। द्वी॒पिनः॑। वर्चः॑। आ। द॒दे॒।
अश्व॑स्य। ब्र॒ध्नम्। पुरु॑षस्य। मा॒युम्। पु॒रु। रू॒पाणि। कृ॒णु॒षे॒। वि॒ऽभा॒[2]ती॥४॥

उशती कामयमाना रात्री देवता पि*षस्य संचूर्णकस्य सामर्थ्याद् गजयूथस्य। ॥पिषॢ संचूर्णने। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"॥। सिंहस्य। द्वीपिनः द्विधा गता आ[4]पो यस्मिन्। ॥"द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" इति अ[5]प्शब्दाकारस्य ईकारादेशः॥। द्वीपम् अस्य निवासस्थानत्वेन अस्तीति। ॥मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः॥। स्वाच्छन्द्येन[6] द्वीपे उदकावेष्टिते दुर्गादौ संचरतो व्याघ्रस्य व्याजिघ्रतः शार्दूलस्य वर्चः तेजः पराभिधर्षणसामर्थ्यरूपम् आ ददे अपहृतवती। सिंहादेः परोपद्रवकारकं सामर्थ्यम् अपजहार। तथा अश्वस्य शीघ्रगामिनस्तुरंगस्य बु*ध्नम् मूलम्। अश्ववीर्यस्य वेगो हि मूलम्। तच्च। पुरुषस्य प्राणिनः मायुम् शब्दम् आह्वानादिलक्षणं च आ ददे। अश्वगतिनिरोधिका कु-

---

१ A B^h D S^m Cs सिं॒हस्य॑ रा॒त्र्यु॑श॒ती पी॒षस्य॑. C R सिं॒हस्य॑ रा॒त्र्यु॑श॒ती पीं॒षस्य॑. Dc सिं॒हस्य॑ रा॒त्र्यु॑श॒ती पि॒षस्य॑ (changed to पीं॒षस्य॑). P P² J सिं॒हस्य॑। रा॒त्रि। उ॒श॒ती। पीं॒षस्य॑। २ A B^h C R V Cs विभा॒तीः. P J वि॒ऽभा॒तीः।. We with D K^m S^m V Dc P².

1 Sâyaṇa's text too reads पुष्टा. 2 S′ inserts ह after यानि. 3 S′ °गताहित° for °गवादिहित°. 4 S′ अपो. 5 S′ अपिशब्दा°. 6 S′ स्वाछन्द्येन.

त्रापि पदार्थस्य अदर्शनात् तद्विषयवाग्व्यवहारनिरोधिका च बभूवेत्यर्थः ॥ अथ विभाती स्वयमेव विशेषेण भासमाना रात्री त्वं पुरु। ⧗ सुपो लुक् ⧗ । पुरूणि नानाविधानि रूपाणि कृणुषे करोषि[1]। ⧗ कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः ⧗ ॥

पञ्चमी ॥

शिवां रात्रि[१]मनुसूर्यं च हिमस्य माता सुहवा नो अस्तु ।
अस्य[२] स्तोमस्य सुभगे नि बोध[३] येन त्वा वन्दे[४] विश्वासु दिक्षु ॥ ५ ॥

शिवाम् । रात्रिम्[१] । अनुऽसूर्यम् । च । हिमस्य । माता । सुऽहवा । नः । अस्तु ।
अस्य[२] । स्तोमस्य । सुऽभगे । नि । बोध । येन । त्वा । वन्दे । विश्वासु । दिक्षु ॥ ५ ॥

हे रात्रि* त्वां शिवाम् शिवकारिणीम् । वन्दे इति उत्तरक्रियापदेन संबन्धः । तथा *महि महान्तं सूर्यं रात्रेर्भर्तारं भगं च । वन्द इति संबन्धः । रात्री सवितुर्भगस्य योषा [१] इति पूर्वम् उक्तम् ॥ अवयुत्य रात्रीं परोक्षेण स्तौति द्वितीयपादेन । हिमस्य तुहिनस्य माता जननी हिमोत्पादिका रात्री । रात्रौ हिमं वर्धत इति सर्वलोकसंप्रतिपन्नम् । तादृशी रात्रिः नः अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या अस्तु भवतु ॥ अथ प्रत्यक्षवद् उक्तिः । हे सुभगे सौभाग्यवति यद्वा भगः सूर्यः शोभनभगसंज्ञकपतियुक्ते त्वम् अस्य इदानीं क्रियमाणस्य अस्मदी-

---

१ A D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ Dc शिवां रात्रिमहि (${\overset{m}{K}}$ corrects into °मनु, $\overset{m}{S}$ °माहि, no accent-mark below °हि). $\overset{h}{B}$ C V शिवां रात्रिमनु°. P $\overset{2}{P}$ J शिवाम् । रात्रिम् । (J changes to रात्रि ।) अनुऽसूर्यम् ।. Cs शिवा रात्रिमहि सूर्यं. Sâyaṇa's text: शिवां रात्रिमहि सूर्यं च. We with $\overset{h}{B}$ C V P $\overset{2}{P}$ J. The passage is probably corrupt. Have we to read शिवा रात्री मही सूर्यश्च? २ A $\overset{h}{B}$ C R $\overset{m}{S}$ Cs अश्व. V अश्व. P J अश्व ।. $\overset{2}{P}$ अश्वं ।. We with D $\overset{m}{K}$ Dc. ३ $\overset{m}{K}$ V $\overset{2}{P}$ नि बोध. We with $\overset{h}{B}$ C D R $\overset{m}{S}$ Dc Cs P J. ४ $\overset{m}{S}$ V वंद्ये. R V Cs वद्ये. We with A $\overset{h}{B}$ D $\overset{m}{K}$.

---

1 After करोषि occurs the following somewhat unintelligible note: ज[ग]ज्ज्ञापनसाधनानि स्वीयान्येव पुरुषेण किंचिद् वस्तु प्रदीयत इत्यर्थः ।.

यस्य स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोत्रं नि बोध नितरां जानीहि । अनुग्रहानुकूलबुद्ध्या[1] अनुमन्यस्व । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । "चतुर्थ्यर्थे बहुलम्" इति षष्ठी । बुधिर् अवगमने । भौवादिकः । अस्माल्लोटि मध्यमे हेर्लुक् । येन स्तोमेन विश्वासु सर्वासु दिक्षु व्याप्तां त्वा त्वां वन्दे अभिष्टौमि । वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥

षष्ठी ॥

स्तोमस्य नो विभावरि रात्रि राजेव जोषसे ।
असाम सर्ववीरा भवाम सर्ववेदसो व्युच्छन्तीरनूषसः[1] ॥ ६ ॥

स्तोमस्य । नः । विभावरि । रात्रि । राजाऽइव । जोषसे ।
असाम । सर्वऽवीराः । भवाम[2] । सर्वऽवेदसः । विऽउच्छन्तीः । अनु[1] ।
उषसः ॥ ६ ॥

हे विभावरि विशेषेण भासमाने हे रात्रि नः अस्मदीयस्य स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोत्रं जोषसे जुषस्व[2] सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । राजेव यथा राजा स्तोतृभिः क्रियमाणां स्तुतिं प्रीत्या[3] सेवते अवहितः शृणोति एवम् अवहिता अस्मदीयं स्तोत्रम् अवधारयेति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्माल्लेटि अडागमः । "छन्दस्युभयथा" इति तिङ आर्धधातुकत्वात् लघूपधगुणः । यदि स्तोत्रं शृणुयास्तर्हि व्युच्छन्तीः । उछी विवासे । तमो विवासयन्तीः अपसारयन्तीः प्रकाशमाना उषसः उषःकालान् अनु । लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । उषःकालबहुत्वात् सार्वकालं विवक्षितम् । सर्वदा सर्ववीरा असाम । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रादिः । सकलपुत्रमित्रादिसमेता असाम भवाम । अस्तेर्लोटि "आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः । तथा सर्ववे-

---

१ A B^h C D K^m R S^m V Dc Cs व्युच्छन्तीरनूषसः. P P^2 J अनुऽउषसः । instead of अनु । उषसः ।. २ P भवाम ।. J भवाम changed to भवाम ।. We with P^2.

---

1 S′ अनुग्रहानुबुद्ध्या. 2 S′ जुष for जुषस्व. 3 S′ has यथा again before प्रीत्या.

दसः । वेद इति धननाम । संपूर्णधनयुक्ता भवाम । ⧗ वेत्तेर्वा असुन् ⧗ । सर्वविषयज्ञाना रात्रौ निद्रावशेन सर्वेन्द्रियव्यापाराणा विरामाद् मूढाः सन्तः उषःकाले तमोविगतेः सर्वेन्द्रियविषयज्ञानवन्तो भवामेति । ⧗ भवतेः पूर्ववद् आडागमः ⧗ ॥

सप्तमी ॥

शम्या॑ ह॒ नाम॑ दधि॒षे मम॒ दिप्स॑न्ति॒ ये धना॑[1] ।
रा॒त्री॑हि[2] तान॑सुत॒पा य स्ते॒नो न वि॒द्यते॒ यत् पुन॒र्न वि॒द्यते॑ ॥ ७ ॥

शम्या॑ । ह॒ । नाम॑ । द॒धि॒षे । मम॑ । दिप्स॑न्ति । ये । धना॑[1] ।
रात्रि॑[2] । इ॒हि । तान् । अ॒सु॒ऽत॒पा । यः । स्ते॒नः । न । वि॒द्यते॑ । यत् । पुन॑ः ।
न । वि॒द्यते॑ ॥ ७ ॥

हे रात्रि त्वं शम्या नाम शम्येति नामधेयं दधिषे । शत्रुशमनसमर्था शम्या । ⧗ शमशब्दाद् अर्हार्थे यत् । शमयतेर्वा व्यत्ययेन कर्तरि यत् ⧗ । इत्थं शत्रुधर्षणसमर्थं शम्येति नामधेयं दधिषे धारयसि । हशब्दः प्रसिद्धौ । शम्येति नामधारणस्य प्रयोजनम् आह ममेत्यादिना । ये शत्रवः मम धना धनानि । ⧗ शेर्लोपः ⧗ । दिप्सन्ति दम्भितुं हिंसितुम् अपहर्तुम् इच्छन्ति । ⧗ दन्भु दम्भे । अस्माद् इच्छार्थे सनि "सनीवन्तर्ध०" इति इडभावे "दन्भ इच्च" इति इकारः । "अत्र लोपोभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः ⧗ । हे रात्रि त्वं तान् दिप्सून् शत्रून् असुतपा असून् प्राणान् शात्रवीयान् तपन्ती तापयन्ती सती इहि गच्छ प्राप्नुहि । ⧗ असूपपदात् तपेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । एतेर्लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्वाद् गुणाभावः ⧗ । यद्वा सुष्ठु तपतीति सुतपा । ⧗ सुपूर्वात् तपेः क-

---

१ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C D $\overset{m}{\mathrm{K}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ धना॑ः. J धना॑ । changed to धना॑ः ।. Dc धना॑ changed to धना॑ः. We with R V Cs. २ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ रात्रि॑हि॒नान॑ः. K रात्रि॒हितान॑. $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V रात्री॒हितान॑. Dc रात्री॑हि॒तानसु॑त॒पा changed to रा॒त्री॑हितान॑सुत॒पा. Cs रात्री॑हि॒तानसुत॒पा. A D R रात्री॑हि॒तान॑ः. C रात्री॑हि॒तान॑. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J रात्री॑ । हि॒ता । न॒ः । सु॒त॒ऽपा । (J सु॒त॒ऽपा॒ ।). We with Dc as corrected and $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V.

तेरि कप्रत्ययः । न सुतपा असुतपेति नञ्समासः । दुःष्ठु तापयन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती तान् शत्रून् प्राप्नुहीति संबन्धः । तदेवाह । य स्तेनः चोरः न विद्यते सत्तां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यश्च[2] पुनर्न विद्यते पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुबान्धवं शत्रुं मारयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो[1] विष्वं गोरूपं युवतिर्बिभर्षि ।
चक्षुष्मती मे[2] उशती वपूंषि प्रति त्वं[3] दिव्या न क्षाममुक्थाः ॥ ८ ॥

भद्रा । असि । रात्रि । चमसः । न । विष्टः । विष्वङ् । गोऽरूपम् । युवतिः[4] । बिभर्षि ।
चक्षुष्मती । मे । उशती । वपूंषि । प्रति । त्वम् । दिव्या । न[5] । क्षाम् । अमुक्थाः ॥ ८ ॥

हे[3] रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं[4] विष्टः भोजनार्थं परिविष्टश्चमसः पात्रमिव । विष्वङ् विषूची । स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । विषूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती उत्तरोत्तरबहलतमःपुञ्जयुता गो-

१ We read this mantra with Sâyaṇa. A $\overset{h}{B}$ C D $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ Dc न षिष्टो (C $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ Dc शिष्टो) विश्वं गोरूपं युवतिर्बि° ($\overset{h}{B}$ C °तिं बिं°)......प्रति त्यां दिव्या तक्मां अमुकथाः (Dc has changed तक्मां अमुकथाः to तक्मा अमुकथाः). Cs न षिष्टो विश्वं गोरूपं युवतिर्बिभर्षि......प्रति त्यां दिव्या तक्मां अमुछाः.

V न शिष्टो विश्वं गोरूपं युवतिर्बिभर्षि......प्रति त्यां दिव्या तक्मा अमुकथाः and न विष्टो विश्वं गोरूपं युवतिर्बिभर्षि......प्रति त्वं दिव्या तक्ष्मा अमुकथाः.

२ So A $\overset{h}{B}$ C D $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs and Sâyaṇa's text. ३ A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ Dc Cs and P $\overset{2}{P}$ J त्यां for त्वं. V त्यां and त्वां. ४ P $\overset{2}{P}$ J युवतिम् ।. ५ P J तक्मां: ।, and $\overset{2}{P}$ तक्माः ।, for न । क्षाम् ।.

1 S′ यत् for क. 2 Sâyaṇa's text यः पुनर्न विद्यते. 3 Sâyaṇa's text in S′ is as follows:

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्बिभर्षि ।
चक्षुष्मती मे उशती वपूंषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्थाः ॥

4 S′ परं for पात्रं.

रूपम् धेन्वाकृतिं बिभर्षि धारयसि । रात्रेर्गोरूपत्वम् अन्यत्राम्नायते । "या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद् यमे" [तै॰ सं॰ ४.३.११.५] इति । प्रथमा रात्रिः व्यौच्छत् विवासितवती उषोरूपेण संपन्नेति तस्यार्थः । तथा "यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम्" [आप॰ गृ॰ २०] इति धेनोरुपमानत्वात् तत्समानधर्मसद्भावो रात्रेः प्रतिपादितो भवति । अत्र रूपशब्दो धर्मवाची । यतो गोरूपं बिभर्षि अतः उशती अस्मान् पोषयितुं कामयमाना चक्षुष्मती चक्षुर्दर्शनशक्तिः तद्वती अस्मद्विषयदर्शनशक्तिमती अस्मान् रक्षितुम् अनुग्रहबुद्ध्या सर्वदा लोकमाना[1] । एवंविधा त्वं मे मम वपूंषि शरीराणि । बहुवचनेन पुत्रादिशरीराणि विवक्ष्यन्ते । तानि प्रति अभिलक्ष्य क्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्ति भूतान्यत्रेति क्षा भूमिः । तां नामुक्थाः न मुञ्च । तत्र दृष्टान्तः दिव्या[2] नेति[2] । दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि शरीराणीव यथा दिव्यशरीराणि न मुञ्चसि एवम् आस्माकानीति । ◊मुञ्चतेश्छान्दसे लुङि स्वरितेत्त्वाद् आत्मनेपदम् । "झलो झलि" इति सिचो लोपः◊ ॥

यो अ॒द्य स्ते॒न आय॑त्यघा॒युर्मर्त्यो॑[१] रि॒पुः ।
रात्री॒ तस्य॑ प्र॒तीत्य॒ प्र ग्री॒वाः प्र शिरो॑ हनत्[२] ॥ ९ ॥

यः । अ॒द्य । स्ते॒नः । आ॒ऽअय॑ति । अ॒घ॒ऽयुः । मर्त्यः॑ । रि॒पुः ।
रात्री॑ । तस्य॑ । प्र॒ति॒ऽइत्य॑ । प्र । ग्री॒वाः । प्र । शिरः॑ । ह॒न॒त्[२] ॥ ९ ॥

प्र पा॒दौ न यथाय॑ति॒ प्र ह॒स्तौ॒ न यथाशि॑षत्[३] ।
यो म॑लि॒म्लु[४]रु॒पाय॑ति॒ स संपि॑ष्टो॒ अपा॑यति ।

१ A $\overset{h}{\text{B}}$ C D R $\overset{m}{\text{S}}$ Cs °म॒र्त्यो॑ रि॒पुः. J म॒र्त्यः॑।. P म॒र्त्युः॑।. We with K $\overset{m}{\text{K}}$ V Dc $\overset{2}{\text{P}}$. २ So A $\overset{h}{\text{B}}$ C D K $\overset{m}{\text{K}}$ R $\overset{m}{\text{S}}$ V Dc Cs P $\overset{2}{\text{P}}$ J. ३ A $\overset{h}{\text{B}}$ C R $\overset{m}{\text{S}}$ V °शि॑षः. P $\overset{2}{\text{P}}$ J अशि॑षः।. We with D K $\overset{m}{\text{K}}$ V Dc Cs. ४ K $\overset{m}{\text{K}}$ V Dc म॑लि॒म्लुरु॒°. We with $\overset{h}{\text{B}}$ C D R $\overset{m}{\text{S}}$ Cs P $\overset{2}{\text{P}}$ J.

1 After लोकमाना occurs a second time in the commentary the following explanation of उशती, the result of a *lapsus memoriæ* on the author's part that he had already explained the term : उशती कामयमाना रक्षितुमेवेति शेषः. 2 S′ दिव्यानीति. Sâyaṇa here uses न twice by a *lapsus memoriæ*.

अपायति स्वपायति शुष्के स्थाणावपा[1]यति[*] ॥ १० ॥

प्र । पादौ । न । यथा । अयति । प्र । हस्तौ । न । यथा । अ[2]शिषत् ।
यः । मलिम्लुः । उपऽअयति । सः । समऽपिष्टः । अप । अयति ।
अप । अयति । सुऽअपायति । शुष्के । स्थाणौ । अ[1]प । अ[*]यति ॥ १० ॥

नवमी ॥ अद्य इदानीं यः स्तेनः आयति आगच्छति । अस्मद्धनम् अपहर्तुम् इति शेषः । तथा अघायुः अघं हिंसालक्षणं पापं तत् परस्येच्छन् । ⧗ अघशब्दात् क्यचि "अश्वाघस्यात्" इति आकारः ⧗ । मर्त्यः मरणधर्मा रिपुः शत्रुश्च आयति । ⧗ इ गतौ । भौवादिकः । अय पय गतौ इत्यस्माद् वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् ⧗ । हे[1] सुरूपे शोभनरूपे रात्रि मम । समीपम् इति शेषः । यश्च शत्रुः आयति स सर्वः स्तेनादिः संपिष्टः त्वत्तेजसा सम्यक् चूर्णितः अर्दितः सन् अपायाति अपसृत्य अपक्रम्य अयतु गच्छतु । त्वया बाधितः शत्रुः अस्मत्तो दूरदेशं गच्छत्वित्यर्थः । ⧗ अयतेर्लेटि आडागमः ⧗ ॥

दशमी ॥ स संपिष्टो अपा[2]यतीत्युक्तम् । परोक्षवादेन संपेषप्रकारं विशिनष्टि । ए[3]वंमहिमोपेता रात्री देवता तस्य शत्रोः परोपद्रवकारित्वलक्षणम् अभिप्रायं प्रतीत्य सम्यग् ज्ञात्वा ग्रीवाः कन्धराः । अवयवापेक्षया बहुत्वम् । यद्वा तस्य पूर्वोक्तस्य स्तेनादेर्ग्री[4]वाः प्र हर[*]त प्रहरतु छिनत्तु । शिरश्च प्र हर[*]त् प्रच्छिनत्तु । ⧗ हर[*]तेर्लेटि अडागमः ⧗ । पादौ च । प्र हरत् इति क्रियानुषङ्गः । यथा नायति पुनर्नागच्छति तथा

१ A B[h] C D K R S[m] Dc Cs °वुपायंतः. V °वुपायर्तिं and °वुपायंतः. P P[2] J उपऽअयंतः. We with Sâyaṇa. २ See note ३ on the previous page.

1 Sâyaṇa has the following for his text of the 9th mantra:

नवमी ।
यो अद्य स्तेन आयत्यघायुर्मर्त्यो रिपुः ।
यो मम रात्रि सुरूप आयति स संपिष्टो अपायति ॥,

thus adding one line, (यो मम रात्रि &c.), which none of our authorities recognise. He further makes two mantras of the remaining portion of the hymn beginning with रात्री तस्य प्रतीत्य. 2 So S′. It may be noted here that in the text of the previous couplet Sâyaṇa reads अपायति though he explains अपायाति. 3 S′ has तस्य again before एवं. 4 S′ °ग्रीवा.

पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत् यथा नाश्लिषत् [न] संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः । तथा हस्तौ प्रच्छिनत्तु । ⌛ श्लिष आलिङ्गने इति धातुः । "श्लिष आलिङ्गने" इति आलिङ्गनेर्थे क्सस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् च्लेः अङ् आदेश एव । ङित्वात् लघूपधगुणाभावः ⌛ ॥

एकादशी ॥ यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम् अपहर्तुं बाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक् चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अपायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु । गन्तव्यस्थानेपि सुखलेशस्याप्यभावम् आह । शुष्के नीरसे स्थाणौ शाखोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये [अपायति] अपायतु अपगच्छतु । अस्मत्तोऽपगतः शत्रुश्छायारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः । ⌛ अत्र सर्वत्र[1] एतेलैटि अडागमः ⌛ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"अध रात्रि तृष्टधूमम्" इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अध[१] रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।
अक्षौ[२] वृकस्य निर्जह्यास्तेन तं द्रुपदे जहि ॥ १ ॥

अध । रात्रि । तृष्टऽधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।
अक्षौ[२] । वृकस्य । निः । जह्याः । तेन । तम् । द्रुऽपदे । जहि ॥ १ ॥

एषा ऋक् "आ रात्रि पार्थिवम्" इति सूक्ते व्याख्याता [४७.८] । अक्षौ निर्जह्या इत्येतावान्[2] विशेषः । अक्षौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जह्याः । ⌛ ज-

---

१ A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs P $\overset{2}{P}$ J अंध. We with Sâyaṇa. २ $\overset{h}{B}$ अक्षौ. C अक्षौ changed to अक्ष्यौ. D अक्षू. $\overset{m}{K}$ V अक्ष्यौ. $\overset{m}{S}$ आक्षौ. Dc अक्षौ changed to अक्ष्यौ. Cs अक्षो. P $\overset{2}{P}$ J अक्ष्यौ ।. We with A R V.

---

1 S′ सर्वत्रायते° for सर्वत्र एते°. 2 S′ °त्येतावांनिशेषः for °त्येतावान् विशेषः.

हातिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ । निर्हापयेः निर्मोचयेः । उत्पाटयेरिति[1] यावत् । ॥ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः । "लोपो यि" इति यकारादौ प्रत्यये धातोराकारस्य लोपः ॥ ॥

द्वितीया ॥

ये ते रात्र्यनड्वाहस्तीक्ष्णशृङ्गाः स्वाशवः ।
तेभिर्नो अद्य पारयाति[1] दुर्गाणि विश्वहा ॥ २ ॥

ये । ते । रात्रि । अनड्वाहः । तीक्ष्णऽशृङ्गाः । सुऽआशवः ।
तेभिः । नः । अद्य । पारय[1] । अति । दुःऽगानि । विश्वहा ॥ २ ॥

हे रात्रि ते तव संबन्धिनो वाहनभूतास्तीक्ष्णशृङ्गाः निशितविषाणाः स्वाशवः अतिशयेन शीघ्रगामिनो ये अनड्वाहः पुंगवा अनोवहनशक्ताः पुंगवाः सन्ति । ॥"चतुरनडुहोराम् उदात्तः" इति आम् आगमः ॥ । तेभिः तैः उक्तलक्षणोपेतैरनडुद्भिः नः अस्मान् अद्य इदानीं विश्वहा विश्वेषु सर्वेषु अहःसु [रात्रिषु] च दुर्गाणि दुर्गमाणि कृच्छ्राणि दुर्जयानि अनर्थजातानि अति पारय अतिक्रामय । यथा दुस्तरं नद्यादिकम् अनड्वाहः पुरुषांस्तारयन्ति एवम् एभिः अस्मान्[2] शत्रुकृतारिष्टेभ्यस्तारयेति ॥

तृतीया ॥

रात्रिंरात्रिमरिष्यन्तस्तरेम तन्वा वयम् ।
गम्भीरमप्लवा इव न तरेयुररातयः ॥ ३ ॥

रात्रिम्ऽरात्रिम् । अरिष्यन्तः । तरेम । तन्वा । वयम् ।
गम्भीरम् । अप्लवाःऽइव । न । तरेयुः । अरातयः ॥ ३ ॥

अत्र परोक्षवादः । रात्रिंरात्रिम् । ॥"नित्यवीप्सयोः" इति द्वि-

---

१ A B^h C D K^m V Dc Cs पारयत्यति. R S^m पारयत्यति. P पारयाति । अति ।. P^2 J पारयति । अति ।. We with Sâyaṇa.

---

1 S′ उत्पातये° for उत्पाटये°. 2 S′ अस्मात्.

र्वचनम् । सर्वां रात्रिम् अरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । आगामिरात्र्यपेक्षया भविष्यत्प्रयोगः । अर्तेः स्यप्रत्यये "ऋद्धनोः स्ये" इति इडागमः । वयं तन्वा स्वशरीरेण । तनोति विस्तारयति कुलम् इति वा तनुशब्दः पुत्रवाची । पुत्रादिभिः सह तरेम । रात्रिरेव कर्म । सर्वस्या रात्रेः पारम् अश्नुवीमहीत्यर्थः ॥ अरातयः अस्मदीयाः शत्रवस्तु न तरेयुः रात्रिं नातिक्रामेयुः । रात्रावेव विनष्टा भवन्तु । अत्र दृष्टान्तः गम्भीरम् अप्लवा इवेति । प्लवः तरणसाधनम् उडुपम् तद्रहिता जना यथा गम्भीरम् अगाधं नद्यादिकं तरन्तो मध्येनदि निमज्जन्ति एवं त्वद्रक्षणरूपप्लवराहित्यात् तेषाम् रात्रिमध्य एव विनश्यन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यथा शाम्याकः प्रपतन्नपवान् नानुविद्यते ।
एवा रात्रि प्र पातय यो अस्माँ अभ्यघायति ॥ ४ ॥

यथा । शाम्याकः । प्रऽपतन् । अपऽवान् । न । अनुऽविद्यते ।
एव । रात्रि । प्र । पातय । यः । अस्मान् । अभिऽअघायति ॥ ४ ॥

शाम्याकः श्यामाकाख्यो[1] धान्यविशेषः । स यथा प्रपतन् पक्वः सन् निपतन् अपवान् अपकर्षवान् दुर्बलो निःसारो नानुविद्यते अवस्थितिं न लभते । नोपलभ्यते । विनश्यतीति यावत् । एव एवम् हे रात्रि त्वं प्र पातय प्रकर्षेण अवाङ्मुखं निपातय । तम् आह । यः शत्रुः अस्मान् अभिलक्ष्य अघायति अघं हिंसालक्षणं पापं कर्तुम् इच्छति हिनस्ति । तं प्रपातयेति संबन्धः ॥

१ A प्रपंतनपवान्नानु°. K प्रपवान्नानु°. K̈ᵐ V प्रपतन्नपवान्नानु°. Bʰ Sᵐ Cs प्रपतन्नपवान्नानु°. C प्रपंतन्नपवांनानु°. D प्रपंतन्नपवान्नानु°. P J प्रऽपंतन् ।. We with Dc P̊. २ Bʰ एतावा for एवा. A C D K̈ᵐ R S̈ᵐ V Dc एतावा. Cs एतावारात्रि. P P̊² J एतौ । आ ।. We with Sâyaṇa. ३ A Bʰ D K K̈ᵐ V Dc अभ्यघायंति. P P̊² J °अघायंति ।. We with C S̈ᵐ Cs. ४ P seems to have read शाम्याकः at first and now to read श्यामाकः. P̊² J श्याम्याकः ।.

1 S′ शामाकाख्यो.

पञ्चमी ॥

अप॑ स्ते॒नं वासो॑ गोअ॒जमु॒त तस्क॑रम् ।
अथो॒ यो अर्व॑तः शिरो॑ऽभि॒धाय॒ निनी॑षति ॥ ५ ॥

अप॑ । स्ते॒नम् । वासः॑ । गो॒ऽअ॒जम् । उ॒त । तस्क॑रम् ।
अथो॒ इति॑ । यः । अर्व॑तः । शिरः॑ । अ॒भि॒ऽधाय॑ । निनी॑षति ॥ ५ ॥

यः स्तेनः वासः वस्त्रं गोअजम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । स्फोटायनव्यतिरिक्ताचार्यमते अवङादेशाभावः । "सर्वत्र विभाषा गोः" इति विकल्पितत्वात्[1] पूर्वरूपत्वाभावः । गा अजांश्च निनीषति तं स्तेनम् अप । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अपगमय । उत अपि च तस्करम् चोरम् अपसारय । अथो अपि च यस्तस्करः अर्वतः अश्वान् शिरः शिरांसि अभिधाय । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । "अश्वाभिधानीम् आ दत्ते" [तै॰सं॰५.१.२.१] इतिवत् । रज्वादिना बद्ध्वा निनीषति अपजिहीर्षति तं तस्करम् अपजहीति ॥ स्तेनतस्करयोः पर्यायत्वेपि अपहार्यद्रव्यगौरवेण पृथगपहननम् उक्तम् इति वेदितव्यम् ॥

षष्ठी ॥

यद॒द्या रा॑त्रि सुभगे वि॒भज॒न्त्ययो॒ वसु॑ ।
यदे॒तद॒स्मान् भो॑जय॒ यथेद॒न्याानु॒पाय॑सि ॥ ६ ॥

१ A B[h] C D K K[m] S[m] Cs अप स्तेनं वासो गोरजंमुत (K[m] °जं उत, Cs °जंनृत). Dc अप स्तेनं वासो गोरजंमुत changed to अप स्तेनं वासो गोरजं उत. V अप स्तेनं वासो गोअजं उत and अप स्तेनं वासो गोरजंमुत. P P[2] J अपः ।, and गोरजंः । though J seems to have once read गोऽजंः । which it had corrected to गोअजंः ।. We with Sâyaṇa's text and commentary, the accents being ours. २ A B[h] C D K K[m] R S[m] V Dc Cs °भगे वि भंजंत्ययो. P P[2] J वि । भजन्ति ।. ३ A B[h] C K K[m] S[m] V Cs यथेदंनानुं पायसिं. D यथेदंनानुंपायतिं. R यथेदन्यानुंपायसिं. Dc यथेदंन्यनुपायसिं changed to यथेदं नानुंपायसिं. P P[2] J इदम् । न । अनुऽपायसिं ।. We with Sâyaṇa, though Sâyaṇa's reading does not quite clear the passage. The original reading was probably यथेदुन्यान्नोपायति.

1 S′ inserts सर्वविधीनां छंदसि before विकलिपतत्वात्.

यत् । अ॒द्य । रा॒त्रि । सु॒ऽभ॒गे । वि॒ऽभज॑न्ति । अयः॑ । वसु॑ ।
यत् । ए॒तत् । अ॒स्मान् । भो॒ज॒य॒ । यथा॑ । इत् । अ॒न्यान् । उ॒प॒ऽअ॒-
यसि॑ ॥ ६ ॥

सुभगे सौभाग्यवति भगस्य वा पत्नि हे रात्रि अद्य अस्मिन् काले यद् अयः अयोमयं वस्तु वसु कनकादिकं च विभजन्ति विश्लेषयन्ति पृथक्कुर्वन्ति अपहरन्ति । शत्रव इत्यर्थः । तद् एतत् वसु । यच्छब्दो वाक्यालंकारे । अस्मान् धनस्वामिनः भोजय तद्धनस्य भोक्तृत्वं संपादय । भुजेर्हेतुमण्णिच् । तद् धनम् अस्मभ्यम् आहरेति यावत् । यथा येन प्रकारेण । इच्छब्दः अवधारणे । अन्यान् पदार्थान् वासोगोजादीन् शत्रुभिरपहृतान् उपायसि । अयतिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः । उपगमयसि । इ गतौ । भौवादिकः । अयतेर्वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि वा अडागमः ॥

सप्तमी ॥

उ॒षसे॑ नः॒ परि॑ देहि॒ सर्वा॑न् रात्र्य॑ना॒गसः॑ ।[1]
उ॒षा नो॒ अह्ने॒ आ भ॑जा॒[3]दह॒स्तुभ्यं॑ विभावरि ॥ ७ ॥
उ॒षसे॑ । नः॒ । परि॑ । दे॒हि॒ । सर्वा॑न् । रात्रि॒[4] । अ॒ना॒गसः॑ ।
उ॒षाः । नः॒ । अह्ने॑ । आ । भ॒जा॒त् । अहः॑ । तुभ्य॑म् । वि॒भा॒व॒रि॒ ॥ ७ ॥

हे रात्रि अनागसः अनपराधान् त्वद्विषये अनादरम् अनाचरतः स्तुतिकर्तॄन् सर्वान् नः पशुपुत्रमित्रादिसकलान् अस्मान् उषसे प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । उषःकालपर्यन्तं पालयेति यावत् । उषाश्च नः अस्मान् अह्ने प्रातरादिसायाह्नकालपर्यन्ताय दिवसाय प्रकाशवते आ भ[1]*जत् आभजतु । परिपालयत्विति यावत् । अहरपि उक्तलक्षणम् हे विभावरि विशेषेण भासमाने रात्रि तुभ्यं परि ददातु । एवं[2]म्

१ P P̊ J insert आ । after अद्य ।. २ D धेहि. We with A B̊ C K K̊ R S̊ V Dc Cs.
३ B̊ भजा°. K V भज°. We with A C D K̊ R S̊ Dc Cs. ४ P̊ J रात्रि ।. We with P.

1 S′ Sâyaṇa's text too आभजत् for our आ भजात्. 2 S′ एनम् for एवम्.

अनवरतं परस्परानुपदित्वेन आवर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् शत्रुबाधापरिहारेण पशुधनादिसमेतान् कुरुताम् इति तात्पर्यार्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"अयुतोहम्" इति यजुर्मन्त्रात्मकं सूक्तम् । अस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः ॥

तत्पाठस्तु ॥

अयुतोहमयुतो म आत्मायुतं मे चक्षुरयुतं मे श्रोत्रमयुतो मे प्राणोयुतो मेपानोयुतो मे व्यानोयुतोहं सर्वः ॥ १ ॥

अयुतः । अहम् । अयुतः । मे । आत्मा । अयुतम् । मे । चक्षुः । अयुतम् । मे । श्रोत्रम् । अयुतः । मे । प्राणः । अयुतः । मे । अपानः । अयुतः । मे । विऽआनः । अयुतः । अहम् । सर्वः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूत आ रभे ॥२॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रऽसवे । अश्विनोः । बाहुऽभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । प्रऽसूतः । आ । रभे ॥ २ ॥

अहं साङ्गशरीराभिमानी कर्मानुतिष्ठासुरहम् अयुतः [संपूर्णः । मे मम आत्मा जीवः अयुतः संपूर्णः] । अथ वा आत्मशब्देन शरीरम् उच्यते

आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि

इति अभिधातृभिः शरीरवाचकत्वेन प्रयुक्तत्वात् । तथा चक्षुः सर्वपदार्थविषयज्ञानसाधनं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रम् वैदिकमन्त्रश्रवणसाधनं श्रवणेन्द्रियम् । प्राणः हृदयाद् आरभ्य नासिकारन्ध्रान्निर्गच्छद्वायुः प्राण इत्युच्यते । अपानः पायुद्वारान्निर्गच्छद्वायुः । अपानिति अवाङ्मुखं चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । व्यानः प्राणापानसंधिरूपो वायुः । केचिच्छरीरवायोः प्राणादिपञ्चवृत्तित्वं समामनन्ति । अन्ये तु वृत्तित्रयवत्त्वम् । अयुतोहं सर्व इति उक्तानुक्तावयवेन्द्रियसाकल्याय उक्तम् ॥ सवितुः सर्वस्य प्रस-

१ A प्राणोयुतो मेपानोयुतो मे. २ P पुष्णः ।. We with P[2] J.

1 S' कुरुमिति for कुरुताम् इति. 2 S' आत्मने for आत्मशब्देन.

वितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायाम् अश्विनोर्देवयोः अध्वर्य्वोः[1] बाहुभ्या पूष्णो देवस्य हस्ताभ्याम् । अंसप्रभृतिप्रकोष्ठपर्यन्तं बाहू । तदाद्यङ्गुल्यग्रपर्यन्तौ हस्तौ इति विभागः । प्रसूतः प्रेरितः अनुज्ञातो वा त्वा त्वाम् । क्रियमाणं कर्म संबोध्यते । आ रभे उपक्रमे प्रयोक्ता अहम् । सर्वेन्द्रियसंपूर्णः सवित्रा अनुज्ञातः अश्विनोर्बाहुभ्यां[2] पूष्णश्च हस्ताभ्यां कर्मसु व्याप्रिय इत्यर्थः । रभ राभस्ये । भौवादिकः । आत्मनेपदी । राभस्यम् उपक्रमः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"कामस्तदग्रे" इति सूक्तेन प्रतिगृह्यमाणं द्रव्यम् अभिमन्त्र्य प्रतिग्रहीता स्वीकुर्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ । "क इदं कस्मा अदात् "[३.२९.७] कामस्तदग्रे [१९.५२] यदन्नं [६.७१] पुनर्मैत्विन्द्रियम् "[७.६९] इति प्रतिगृह्णाति" [कौ° ५.९] इति ॥

सवयज्ञप्रतिग्रहेपि इदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन । "ददामीति नामग्राहम् उपस्पृशेत् सदक्षिणं कामस्तदग्र इत्युक्तम्" [कौ° ८.९] इति ॥

तथा दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे जाते आज्यहोमे शान्तसमिदाधाने[3] वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । "एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः । "ऐन्द्राग्नोत्र द्वितीयो भवति । तयोर्व्यतिक्रमे 'त्वमग्ने व्रतपा असि' [१९.५९] "'कामस्तदग्रे' [१९.५२] इति शान्ताः" इति [कौ° १.६] ॥

सौवर्णभूमिप्रतिकृतिदाने अनेन कामसूक्तेन आज्यं जुहुयात् । "अथ रोहिण्याम्" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "अन्वारभ्याथ[4] जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमयीं भूमिम्" इत्यादि [प° १०.१]॥

तत्र प्रथमा ॥

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
स काम कामेन बृहता सयोनी[1] रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ १ ॥

१ A B^h K^m सयोनि. Dc सयोनि changed to सयोनी. We with D K S^m R V Cs.

1 S′ अध्वर्योः. 2 S′ om. बाहुभ्यां. 3 S′ शांति°. 4 S′ om. अथ.

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
सः । काम । कामेन । बृहता । सऽयोनिः । रायः । पोषम् । यजमानाय ।
धेहि ॥ १ ॥

एतत् सूक्तं कामप्रतिपादकत्वात् कामसूक्तम् इति अभिधीयते । प्रलयकाले सर्वेषु जगत्सु वासनाशेषेण मायायां विलीनेषु पुनरीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनम् इति तद् आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यग् अजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । अत्र मनोव्यतिरेकेण कामनाया उत्पत्त्यसंभवात्[1] मनस्तत्त्वमपि प्रथमं मायातो जातम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । "तद् असदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम् इति" [इति] [तै॰ ब्रा॰ २. २. ९. १] । ईदृशस्य मनस उत्पत्तेरनन्तरं कामः समवर्ततेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति । मनसः अन्तःकरणस्य[2] संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीने अन्तःकरणे समवेतम् । ⌘ सामान्यापेक्षम् एकवचनम् ⌘ । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतम् इत्यर्थः । एतेन आत्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशमनःसंबन्धि रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवद् भूष्णु वर्धिष्णु समजायत । परिपक्वं सत् फलोन्मुखम् आसीद् इत्यर्थः । तत् ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां द्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा च आम्नायते । "सोकामयत "बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत "यद् इदं किं च" इति [तै॰ आ॰ ८. ६] । हे काम सः सर्वजगत्सर्जनार्थं परमेश्वरेण उत्पादितस्त्वं[3] बृहता महता देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन कामेन कामयित्रा परमेश्वरेण । ⌘ कामयतेः पचाद्यच् ⌘ । सयोनिः समानकारणः । परमेश्वरव्यतिरिक्तकारणान्तररहित इत्यर्थः । यजमानाय धनप्र-

1 S′ उत्पत्तिसंभवात्. 2 S′ अन्तकरणस्य. 3 S′ उत्पादित्वं for उत्पादितस्त्वं.

दात्रे हविःप्रदात्रे वा पुरुषाय रायो[1] धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिं धेहि स्थापय प्रयच्छ । अत्र कामो[1] जगद्विषयकामरूपत्वेन स्वफलसिद्ध्यर्थं स्तूयते ॥

द्वितीया ॥

त्वं का॑म॒ सह॑सासि॒ प्रति॑ष्ठितो वि॒भुर्वि॒भावा॑ सख॒ आ स॑खीय॒ते ।
त्वमु॒ग्रः पृत॑नासु सास॒हिः सह॒ ओजो॒ यज॑मानाय धेहि ॥ २ ॥

त्वम् । का॒म॒ । सह॑सा । अ॒सि॒ । प्रति॑ऽस्थितः । वि॒ऽभुः । वि॒भा॒ऽवा॑ । स॒खे॒ । आ । स॒खी॒य॒ते ।

त्वम् । उ॒ग्रः । पृत॑नासु । स॒स॒हिः । सहः॑ । ओजः॑ । यज॑मानाय । धे॒हि॒ ॥ २ ॥

हे काम त्वं सहसा पर[2]धर्षणसामर्थ्येन प्रतिष्ठितोसि । विभुः सर्वविषयत्वाद् व्याप्तः विभावा विशेषेण दीप्यमानः । अल्पविषयत्वाभावात् । ॥ भातेः क्वनिप् ॥ । हे सखे सखिवद्धितकारिन् काम आ सखीयते अस्मान् अभिलक्ष्य सखिवद् आचरति । भवच्छब्दाध्याहारेण प्रथमपुरुषः । ॥ सखिशब्दात् "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् । "अकृत्सार्वधातुकयोः०" इति दीर्घः । ङित्वाद् आत्मनेपदम् ॥ । किं च हे काम त्वम् उग्रः उद्गूर्णः पृतनासु शत्रुसंग्रामेषु सासहिः सोढा । ॥ सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः ॥ । सहः शत्रुधर्षणसमर्थम् ओजः बलं यजमानाय यष्ट्रे जनाय धेहि विधेहि प्रयच्छ ॥

तृतीया ॥

दू॒राच्च॑कमा॒नाय॑ प्रति॒पा॒णायाक्ष॑ये ।

१ K̈ S̈ V सं॑खीयते. Dc सष॒ आ सं॑षीयते changed to सख॒ आ सं॑खीयते. We with B̈ C D R Cs. २ P P̈ J वि॒ऽभौ । आ॒ऽस॒खे॒ ।. We with Sâyaṇa. The original reading probably was simply सखा॑ सखीय॒ते for सख॒ आ सं॑खीय॒ते. ३ P P̈ स॒खी॒य॒ते॒ ।. We with J. ४ A प्रतिपा॒णाया॑क्ष॒ये corrected to प्रत्रिपा॒णाया॑क्ष॒ये. B̈ R प्रविपा॒णाया॑क्ष॒ये ।. C प्रतिपा॒णाया॑क्ष॒ये. D प्ररि॒पा॒णायाक्ष॑ये. K K̈ S̈ प्रविपा॒णायाक्ष॑ये. Dc प्रविपा॒णाया॑क्ष॒ये. Cs प्ररि॒पा॒णाया॑क्ष॒ये. P प्र॒ति॒ऽपा॒नाय॑ । आ॒ऽक्ष॒ये ।. P̈ प्र॒वि॒ऽपा॒नाय॑ । आ॒ऽक्ष॑ये ।. J प्र॒ति॒ऽपा॒नाय॑ । आ॒ऽक्ष॒ये॒ ।. With अक्ष॑ये (from अक्षि) conf. अ॒क्ष्योः, VI 24. 2.

1 S′ om. from °यो up to कामो both inclusive. 2 S′ पराधर्षण°.

आस्मा अशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्त्स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् । चकमानाय । प्रतिऽपानाय । अक्षये ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चकमानाय कामयमानाय । ॥ कमेर्लिटः कानच् । "आयादय आर्धधातुके वा" इति णिङभावः ॥ । अस्मै जनाय प्रतिपाणाय सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये क्षयराहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आशृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः । ॥ "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः°" इति अस्मा इत्यत्र संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ । न केवलं प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफलविषयेण स्वः । सुखनामैतत् । सुखम् अजनयन् उदपादयन् ॥

चतुर्थी ॥

कामेन मा काम आगन् हृदयाद्धृदयं परि ।

यदमीषामदो मनस्तदैतूप मामिह ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । आ । एतु । उप । माम् । इह ॥४॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ अगन् आगच्छतु । ॥ गमेर्लुङि छेर्लुकि मकारस्य नकारः ॥ । कामनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उत्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषाम् इत्यदःशब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः अस्तित्वभावनानिमित्तं तत् हृदयात् । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य । ॥ लक्षणादिष्वर्थेषु परिः कर्मप्रवचनीयः ॥ । तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन् फलकामे मां कामयितारम् उपैतु उपगच्छतु ॥

---

१ A B̊ C K K̊ S̊ V Dc Cs °तदैतूप. D °तदैतू उप. P P̊ J उपऽमाम् ।. We with R.

पञ्चमी ॥

यत्काम कामयमाना इदं कृण्मसि ते हविः ।
तन्नः सर्वं समृध्यतामथैतस्य हविषो वीहि स्वाहा ॥ ५ ॥

यत् । काम । कामयमानाः । इदम् । कृण्मसि । ते । हविः ।
तत् । नः । सर्वम् । सम् । ऋध्यताम् । अथ । एतस्य । हविषः । वीहि ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

हे काम वयं यत् फलं कामयमानाः सन्तः ते त्वदर्थम् इदम् इदानीं दीयमानं हविः चरुपुरोडाशादिकं कृण्मसि कुर्मः प्रयच्छामः । ⌛"लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः" इति उप्रत्ययस्य लोपः⌛ । अथ अनन्तरम् एतस्य प्रत्तस्य हविषः । ⌛"क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी⌛ । हविषो भागं वा वीहि भक्षय स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । ⌛वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । आदादिकः⌛ । तत् काम्यमानं नः अस्मदीयं सर्वं फलं समृध्यताम् समृद्धं संपूर्णं भवतु ॥

[इति] षष्ठेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"कालो अश्वो वहति" इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः । उक्तं हि परिशिष्टे । "अन्वारभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम्" इति [प॰ १०. १] । कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालो अश्वो वहति सप्तरश्मिः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः ।
तमा रोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रा भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

कालः । अश्वः । वहति । सप्तऽरश्मिः । सहस्रऽअक्षः । अजरः । भूरिऽरेताः ।

१ A B[h] C D R S[m] Cs कृण्मसि. K[m] V Dc कृण्मसि. P P[2] J कृण्मसि ।. None of our authorities give the correct accent. २ P P[2] J यत्ऽकामः ।. We with Sâyaṇa.

1 S′ °कांत्यशन° for °कान्त्यसन°.

तम्। आ। रोहन्ति। कवयः। विपःऽचितः। तस्य। चक्रा। भुवनानि। विश्वा॥ १॥

[1]अनेन सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूयते। तत्र प्रथमया कालोऽश्वात्मना रूप्यते। सप्तरश्मिः [सप्त]संख्याका रश्मयो रज्जवो मुखग्रीवापादा[2]वबद्धा यस्य सः सहस्राक्षः सहस्रलोचनः अजरः जरारहितः नित्ययुवा भूरिरेताः। रेतः शु[3]क्ररूपः सप्तमो धातुः। प्रभूतवीर्यः रेतःसेचनसमर्थः अपत्योत्पादनशक्तः कालः कलयिता अश्वो वहति [4]स्वारोहकान् अभिमतं प्रदेशं प्रापयति। तम् अश्वं विपश्चितः अश्वारोहणावरोहणादिषु कुशला अश्वशास्त्रनिष्णाताः कवयो धीमन्तः आ रोहन्ति। तस्य अश्वस्य चक्रा चक्राणि। ⌛ चङ्क्रमणाच्चक्रम् इति यास्कः [नि०४. २७] ⌛। गन्तव्यानि स्थानानि विश्वा विश्वानि भुवनानि। इति अश्वप[5]क्षेर्थः॥ विवक्षितस्तु। अश्वः अश्नुते व्याप्नोति भूतभविष्यद्वर्तमानकालवर्तीनि वस्तूनीति अश्वः। कालः कलयिता सर्वस्य जगतः अनवच्छिन्नकालरूपः परमेश्वरः। सप्तरश्मिः। रश्मिशब्देन ऋतव उच्यन्ते। सप्तर्तुः एकैक ऋतुर्मासद्वयात्मकः सप्तमस्तु त्रयोदशो मासः। तथा च दाशतय्याम् आम्नायते। "साकंजानां सप्तथम् आहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति" इति [ऋ० १. १६४. १५]। अत्रापि समाम्नातं प्राक् [९. १४. १६]। सहस्राक्षः। अत्र अक्षिशब्देन दिनानि रात्रयश्च उच्यन्ते। सहस्रसंख्याकाहोरात्रयुक्तः। अजरः जरारहितः सर्वदा एकरूपः। भूरिरेताः प्रभूतजगत्सर्जनसमर्थशक्तिसंपन्नः। एवंरूपः कालो वहति प्राणिजातं स्वस्वकर्मसु प्रापयति। तं कालं कवयः क्रान्तदर्शिनो विपश्चितः विद्वांसः आ रोहन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति। स्वाधीनकाला भवन्तीत्यर्थः। तस्य कालात्मकस्य रथस्य चक्रा चक्राणि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि। लोकान् अभिगच्छन्तीति शेषः॥ अथ वा अश्वशब्देन आदित्य उच्यते। तथा च यास्कः। "ए[6]को अश्वो वहति सप्तनामा। आदित्यः। [7]सप्तास्मै रश्म[7]यो रसान् अ-

1 S′ has अस्मिन् before अनेन. 2 S′ °पादाबद्धा. 3 S′ शुक्ल°. 4 S′ श्वारोहकान्. 5 S′ अश्वक्षेर्थः. 6 So S′. 7 S′ सप्तादित्यस्य रश्मयो for सप्तास्मै रश्मयो.

भिसंनामयन्ति सप्तैनम् ऋषय स्तुवन्तीति वा" इति [नि० ४.२७]। कालात्मकोश्वः सूर्यः सप्त रश्मयः प्रधानभूता यस्य। ते चैव सप्त सूर्या इत्युच्यन्ते। "देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष नः" इति निगमः [ऋ० ९.११४.३]। तेषां च नामानि तैत्तिरीया अधीयते। "आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः[1] स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः" इति [तै० आ० १.७.१]। असौ तु प्रधानभूतः कश्यपाख्य आदित्यः[2]। "कश्यपोष्टमः स महामेरुं न जहाति" इति श्रुतेः [तै० आ० १.७.१]। यद्वा रश्मिशब्देन च्छन्दांस्यभिधीयन्ते। गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यस्य। तथा च निगमः। "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः[3]" इति [तै० ब्रा० ३.१२.९.१]। यद्वा रश्मिमन्तोऽश्वा रश्मिशब्देन उच्यन्ते। ॥ मत्वर्थीयस्य लोपः ॥। सप्ताश्वः। "सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम्" इति निगमः [९.१४.२]। सहस्राक्षः अक्षिवद् अक्षीणि किरणाः सहस्रकिरणोपेतः अजरः अविनश्वरो नित्यः भूरिरेताः। उदकवाची रेतःशब्दः। "यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति" इति श्रुतिः [तै० सं० २.४.१०.२]। एवंरूप आदित्यो वहति कालचक्रं धारयति। तं कालात्मकं सूर्यं विद्वांसः अधिगतपरमार्थाः आ रोहन्ति सूर्यमण्डलं भित्त्वा उपगच्छन्ति।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥

इति स्मृतेः। यद्वा स्वात्मभावेन अधितिष्ठन्ति। अत एव आदित्यं पुरुषं प्रकृत्य श्रूयते। "तद् योहं सोसौ योसौ सोहं तद् उक्तम् ऋषिणा सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति [ऐ० आ० २.२.४]। तस्य सूर्यस्य चक्रा चक्राणि चङ्क्रमणानि व्याप्तिस्थानानि सर्वाणि जगन्तीति॥

द्वितीया॥

स॒प्त च॒क्रान् व॑हति का॒ल ए॒ष स॒प्तास्य॒ नाभी॑र॒मृतं॒ न्व॑क्षः।

1 S' पतंगाः. 2 S' कश्यपस्या आदित्यः. 3 S' शून्यः.

स इमा विश्वा भुवनान्यञ्जत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥ २ ॥

सप्त । चक्रान् । वहति । कालः । एषः । सप्त । अस्य । नाभीः । अमृतम् । नु । अक्षः ।

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । अञ्जत् । कालः । सः । ईयते । प्रथमः । नु । देवः ॥ २ ॥

अनया संवत्सररूपकालचक्रं वर्ण्यते । तस्य संवत्सरकालस्य चक्राणि एकं त्रीणि पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्रतत्र आम्नायते । "सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम्" [९. १४. २] "त्रिनाभि चक्रम्" [९. १४. २] "सप्तचक्रे षडरे" [९. १४. १२] "द्वादशारम्" [९. १४. १३] इत्यादिषु । तथा च शौनकोप्याह ।

त्रिधा द्वादशधा षोढा पञ्चधा सप्तधा तथा ।
संवत्सरं चक्रवच्च पराभिः कीर्तयत्यृषिः ।

इति [बृ॰ ४. ३२] ॥ एष सर्वजगत्कारणत्वेन अनुभूयमानः कालः परमात्मा सप्त चक्रा* चक्राणि सप्त ऋतून् अनु[1]* अनुक्रमेण वहति धारयति । अस्य संवत्सरस्य सप्त[2] नाभीः नाभयः । नह्यते नाभिः । अक्षबन्धकानि मध्यच्छिद्राणि सप्त ऋतुसंधिकालाः । अस्य अक्षः तनु[3]* संततं सूक्ष्मम् अमृतम् अमरणधर्मकम् अविनश्वरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु प्रोतः अनुस्यूतो[4]ऽक्षः सत्यम् अबाध्यं तत्त्वम् । सः पूर्वोक्तसंवत्सररूपः प्रथमः सर्वस्य आदिभूतो देवः द्योतमानः नित्यज्ञानरूपः कालः परमात्मा इमा इमानि नामरूपात्मना व्याकृतानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भवनवन्ति चराचरात्मकानि जगन्ति अञ्जत् अञ्जन् । ॥ अनक्तेः शतरि* "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः ॥ । व्यक्तीकुर्वन् स्वेन

१ K S V Dc °न्यंजत्कालः, which they ought to read °न्यंजन्कालः. See the padas. We with A B C D R Cs. २ P J अंजत् ।. We with P.

1 Sâyaṇa's text reads सप्त चक्रानुवहति for सप्त चक्रान् वहति. 2 S' स्तनीभिः for सप्त नाभीः. 3 Sâyaṇa's reading is अमृतं तन्वक्षः. 4 S' has a lacuna of about fifteen letters between °स्यूतो and ऽक्षः.

कालेन अवच्छिन्नानि कुर्वन् उत्पादयन् सः स्यति संहरतीति सः। ⧗षो अन्तकर्मणि । कर्तरि कप्रत्ययः । आतो लोपः⧗ । संहरंश्च ईयते गच्छति व्याप्नोति सर्वम् आवृत्य वर्तते । ⧗ईङ् गतौ । दैवादिकः⧗ । [1]नुशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा अध्यात्मपरत्वेन योज्यः। कालः कलयिता सर्वेन्द्रियव्यापारकर्ता शरीराभिमानी देवः। बन्धकाः विषया रूपादयः । तनुं* सूक्ष्मं दुर्दर्शम् । अमृतम् चैतन्यम् । अक्षः सर्वेन्द्रियेषु तद्विषयेषु च अनुगतः । एवं सर्वाणि प्राणिजातानि अञ्जन्[2] प्रेरयन् ईयते । सः उपसंहरंश्च स कालः ईयते तत्त्वज्ञैर्ज्ञायते । ⧗इण् गतौ । कर्मणि यक् प्रत्ययः⧗ ॥

तृतीया ॥

पूर्णः कुम्भोऽधि काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।
स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥ ३ ॥

पूर्णः । कुम्भः । अधि । काले । आऽहितः । तम् । वै । पश्यामः । बहुऽधा । नु । सन्तः ।
सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । प्रत्यङ् । कालम् । तम् । आहुः । परमे । विऽओमन् ॥ ३ ॥

काले सर्वजगत्कारणभूते नित्ये अनवच्छिन्ने परमात्मनि स्वस्वरूपे । ⧗अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी⧗ । पूर्णः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत् कुम्भः अहोरात्रमासर्तुसंवत्सरादिरूपः अवच्छिन्नो जन्यः कालः आहितः निहितो वर्तते । सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानात् । अत्र विद्वदनुभवश्रुतिं[3] प्रमाणयति । तं जन्यं कालं सन्तः सत्पुरुषा बहुधा नानाप्रकारम् अहोरात्रादिभेदेन पश्यामो नु अनुभवामः खलु । अथवा तं जन्यकालाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैः पश्यामः साक्षात्कुर्मः । सन्तः सद्रूपब्रह्मोपासका वयम् । "अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः" इति हि श्रुतिः [तै॰आ॰ ८. ६] । वैनु-

1 S′ उशब्दः. 2 S′ अंजन्. 3 S′ विद्वदनुभवं श्रुतिः प्रमाणयति.

शब्दौ प्रसिद्ध्यर्थौ । स कालः इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चनः अभिमुखाञ्चनः आव्याप्नुवन् भवति । तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वदोषरहिते व्योमन् व्योमनि आकाशवन्निर्लेपे सर्वगते विविधं रक्षके परमानन्दप्रदायके स्वस्वरूपे वर्तमानम् आहुः विद्वांसः । व्योमन्निति । "सुपां सुलुक्°" इति सप्तम्या लुक् । "न ङिसंबुद्ध्योः" इति नलोपप्रतिषेधः ॥

चतुर्थी ॥

स एव सं भुवनान्याभरत् स एव सं भुवनानि पर्यैत् ।
पिता सन्नभवत् पुत्र एषां तस्माद् वै नान्यत् परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥

सः । एव । सम् । भुवनानि । आ । अभरत् । सः । एव । सम् । भुवनानि । परि । ऐत् ।
पिता । सन् । अभवत् । पुत्रः । एषाम् । तस्मात् । वै । न । अन्यत् । परम् । अस्ति । तेजः ॥ ४ ॥

स एव कालः भुवनानि भूतजातानि [सम्] आ अभरत् आहरत् आहरति उत्पादयति । "हृग्रहोर्भः°" । यद्वा । [भृञ्] भरणे । भौवादिकः । स्वेनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पुष्णाति । स एव कालः भुवनानि सं पर्यैत् सम्यक् परिगच्छति व्याप्नोति । इण् गतौ । छान्दसे लङि "आडजादीनाम्" इति आडागमः । "आटश्च" इति वृद्धिः । स एव पिता एषां भुवनानां जनकः सन् एषां पुत्रोभवत् भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्रत्वेन च व्यवह्रियते । यः पूर्वजन्मनि पितृत्वेन जातः स एव अस्मिन् जन्मनि पुत्रत्वेन व्यवह्रियते अवच्छेदककालाधीनत्वात् सर्वस्य । अथ वा

१ C D एषां. We with A B^h K^m R S^m V Dc Cs. २ A C D नान्यत्पर°. B^h S^m नान्यत्पर°. Cs नान्यत्पर°. J अस्ति।. We with K K^m R V Dc P P^2. ३ P सन्।. We with P^2 J.

1 S′ अव्याप्नुवन्. 2 S′ व्योम आकाश° for आकाश°. 3 S′ लुङि. 4 S′ पितृत्वेन. 5 S′ has सएव again before पुत्रत्वेन.

एकस्मिन् जन्मन्येव पितुः पुत्रत्वम् आम्नायते । "अङ्गाद् अङ्गात् संभ-
"वसि हृदयाद् अधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
"शतम्" इति [कौ॰उ॰२.११] । तस्मात् सर्वोत्पादकात् सर्वगतात्
पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् कालाद् अन्यत् परम् उत्कृष्टं तेजो
नास्ति । वैशब्दः प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरू-
पत्वम् अर्थसिद्धम् । "तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति" इति श्रुतेः ।
[क॰व॰५.१५] ॥

पञ्चमी ॥

कालोऽमूं दिवमजनयत् काल इमाः पृथिवीरुत ।
काले ह भूतं भव्यं चेषितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः । अमूम्[1] । दिवम् । अजनयत् । कालः । इमाः । पृथिवीः । उत ।
काले । ह । भूतम् । भव्यम् । च । इषितम् । ह[2] । वि । तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः परमात्मा अमूं विप्रकृष्टां दिवम् द्युलोकम् अजनयत् उत्पादि-
तवान् । उत अपि च इमाः परिदृश्यमानाः सर्वप्राण्याधारभूताः[1] पृथि-
वीः । व्यत्ययेन बहुवचनं कक्ष्याभेदेन वा । तथा च मन्त्रवर्णः । "यद्
इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्थः" इति
[ऋ॰१.१०८.९] । तथा । हशब्दः एवार्थे । काल एव भूतम् भूत-
काले आधारे अवच्छिन्नं भव्यम् भविष्यच्च इषितम् इष्टम् इष्यमाणं वर्त-
मानकालावच्छिन्नं च जगद् वि तिष्ठते विशेषेण आश्रितं वर्तते । "स-
मवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ॥

षष्ठी ।

कालो भूतिमसृजत काले तपति सूर्यः ।
काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥

---

१ A B[h] C D R V कालोमुं. Dc कालोमु changed to कालोमूं. Cs कालोमु. P P[2] J अ-
मुम्।. We with K K[m] S[m] V. २ A B[h] C D K K[m] R S[m] Dc Cs हविर्स्तिष्ठते for ह वि तिष्ठते.
P P[2] J हविः । तिष्ठते ।. We with Sâyaṇa.

---

1 S' सर्वप्राणा° for सर्वप्राण्या°.

कालः । भूतिम् । असृजत । काले । तपति । सूर्यः ।
काले । ह । विश्वा । भूतानि । काले । चक्षुः । वि । पश्यति ॥ ६ ॥

कालः कालरूपः परमात्मा भूतिम् भवनवज्जगद् असृजत[1] । सृज विसर्गे । तौदादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्[2] । दैवादिकाद् वा आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन शः । काले प्रेरके सति सूर्यः आदित्यः तपति जगत् प्रकाशयति । काल एव आश्रये [विश्वा] विश्वानि भूतानि वर्तन्ते । काले चक्षुः । उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्द्रियाणि वि पश्यति । इदमपि उपलक्षणम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुः । चक्षुःशब्दो[3] लुप्तमत्वर्थीयः[3] । चक्षुष्मान् सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता वि पश्यति स्वस्वेन्द्रियव्यापारं करोति ॥

सप्तमी ॥

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।
कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥ ७ ॥

काले । मनः । काले । प्राणः । काले । नाम । सम्ऽआहितम् ।
कालेन । सर्वाः । नन्दन्ति । आऽगतेन । प्रऽजाः । इमाः ॥ ७ ॥

काले परमात्मनि मनः जगत्सिसृक्षानिमित्तभूतं मनो वर्तते । तस्मिन्नेव प्राणः सूत्रात्मा सर्वजगदन्तर्यामी वर्तते । अन्तर्यमनोपाधिकत्वेन काले वर्तत इति आधारव्यपदेशः । यद्वा मनः । जात्येकवचनम् । सर्वेषां प्राणिनां मनांसि । प्राणः पञ्चवृत्तिकः[4] प्राणा अपि परमात्मन्येव वर्तन्ते । तथा नाम नामधेयं सर्वेषां वस्तूनां संज्ञा अपि तत्रैव समाहितम् । स्त्रीपुरुषादिसंज्ञाभिः काल एव उच्यत इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां रूपाणि कृत्वा[5] तेषां[5] नामान्यपि स्वयमेव व्यवहरतीत्येतदभिप्रायेण काले नाम समाहितम् इत्युक्तम् । "[सर्वाणि रूपाणि] विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इति हि श्रुतिः [तै° आ° ३.१२.७] ।

1 S′ असृजत्. 2 S′ परस्मै° for आत्मने°. 3 S′ चक्षुर्लुप्त° for चक्षुःशब्दो लुप्त°. 4 S′ पञ्चवृत्तिकाः. 5 S′ कृतत्वातेषां.

कालेन वसन्तादिरूपेण आगतेन सर्वा इमाः प्रजाः नन्दन्ति संतुष्यन्ति स्वस्वकार्यसिद्धेः ॥

अष्टमी ॥

काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्म समाहितम् ।
कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत् प्रजापतेः ॥ ८ ॥

काले । तपः । काले । ज्येष्ठम् । काले । ब्रह्म । सम्ऽआहितम् ।
कालः । ह । सर्वस्य । ईश्वरः । यः । पिता । आसीत् । प्रजाऽपतेः ॥ ८ ॥

काले परमात्मनि तपः जगत्सर्जनविषयं पर्यालोचनम् । ⌛तप पर्यालोचने । अस्माद् असुन्⌛ । "तपसा चीयते ब्रह्म" [मु॰ १. १. ८] इत्यादौ तपःशब्दः पर्यालोचनार्थत्वेन व्याख्यातः । तथा ज्येष्ठम् सर्वस्य आदिभूतं हिरण्यगर्भाख्यं तत्त्वं वर्तते । तथा ब्रह्म साङ्गो वेदस्तत्प्रतिपादकः समाहितम् सम्यगाहितः । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । तत्फलप्रदातृत्वात् तत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो यौगिकः कलयितरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्याख्यम् । "ज्येष्ठं ब्रह्म श्रेष्ठं ब्रह्म" इति हि श्रुत्यन्तरम् । हशब्दः अवधारणे । कालः सर्वस्य जगत ईश्वरः स्वामी । यः कालः प्रजापतेः प्रजानां स्रष्टुश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः पिता जनक आसीत् ॥

नवमी ॥

तेनेषितं तेन जातं तदु तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।
कालो ह ब्रह्म भूत्वा बिभर्ति परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

तेन । इषितम् । तेन । जातम् । तत् । ऊं इति । तस्मिन् । प्रतिऽस्थितम् ।
कालः । ह । ब्रह्म । भूत्वा । बिभर्ति । परमेऽस्थिनम् ॥ ९ ॥

तेन कालेन इषितम् इष्टं सर्वं स्रष्टव्यं जगत् । कामितम् इत्यर्थः । ⌛"तीषुसह॰" इति इडागमः⌛ । तेनैव जातम् उ-

---

१ P P[2] आसीत् ।. We with J. २ A S[m] तेन. We with B[h] K K[m] R V Dc Cs.

त्यादितं जगत् । तत् तज्जगत् । उशब्दः अवधारणे । तस्मिन्नेव काले प्रतिष्ठितम् । कालो ह काल एव ब्रह्म देशकालावच्छिन्नं सच्चित्सुख[1]यितृरसम् अबाध्यं परमार्थतत्त्वं भूत्वा परमेष्ठिनम् परमे स्थाने सत्यलोके तिष्ठन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं [बिभ[4]र्ति ॥

दशमी ॥

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।
स्वयंभूः कश्यपः कालात् तपः कालादजायत ॥ १० ॥

कालः । प्रऽजाः । असृजत । कालः । अग्रे । प्रजाऽपतिम् ।
स्वयम्ऽभूः । कश्यपः । कालात् । तपः । कालात् । अजायत ॥ १० ॥

काल[2]ः अग्रे सृष्ट्यादौ प्रजापतिम् ब्रह्माणम् असृजत उदपादयत् । कालः] प्रजाश्च असृजत । स्वयंभूः स्वयम् आत्मना भवतीति स्वयंभूः । कालव्यतिरिक्तकालान्तरनिषे[3]धकः स्वयंशब्दः । कश्यपः आरोगभ्राजादिसप्तसूर्यापेक्षया अष्टमः सूर्यः । "कश्यपोष्टमः स महामेरुं न जहाति" इति श्रुत्यन्तरम् [तै॰ आ॰ १. ७. १] उदाहृतम् [१] । ⌛ कश्यपशब्दनिर्वचनं यास्केन एवं कृतम् । कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्" इति [तै॰ आ॰ १. ८. ८] ⌛ । तादृशः सर्वस्य द्रष्टा सूर्यः तपः संतापकं तेजश्च कालाद् अजायत ॥

[इति] षष्ठेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

"कालादापः" इति सूक्तं कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालादापः समभवन्[१] कालाद् ब्रह्म तपो दिशः ।
कालेनोदेति सूर्यः काले नि विशते पुनः ॥ १ ॥

---

१ A B^h C D K K^m S^m V Dc समभवत्. P P^2 J Cp अभवत् ।. We with R Cs and Sâyaṇa's text.

---

1 S′ °सुखयित° for °सुखयितृ°. 2 S′ omits from here to कालः in the commentary on the next verse. 3 S′ निषेधायकः. 4 So S′.

कालात् । आपः । सम् । अभवन् । कालात् । ब्रह्म । तपः । दिशः ।
कालेन । उत् । एति । सूर्यः । काले । नि । विशते । पुनः ॥ १ ॥

कालात् सर्वजगत्कारणात् परमात्मनः सकाशाद् आपः ब्रह्माण्डाधारभूताः समभवन् । स्मर्यते हि ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अवाकिरत्[1] ।
तद् अण्डम् अभवद्धैमम्

इति [म° स्मृ° १.९] । व्रततपः[2] व्रतम् । कर्मनामैतत् । यज्ञादि कर्म । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । ॥ द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ । यद्वा व्रततप इति पञ्चमी । जगत्सर्जनकर्मणे तप्यमानात् कालाद् दिशः प्राच्याद्याः समभवन् । कालेन प्रेरकेण सूर्य उदेति उदयं गच्छति । "भीषास्माद् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः" इति हि निगमः [तै° आ° ८.८] । पुनः सूर्यः काले नि विशते विलीयते । अस्तम् एतीत्यर्थः । ॥ "नेर्विशः" इति आत्मनेपदम् ॥ ॥

कालेन वातः पवते कालेन पृथिवी मही ।
द्यौर्मही काल आहिता ॥ २ ॥

कालेन । वातः । पवते । कालेन । पृथिवी । मही ।
द्यौः । मही । काले । आऽहिता ॥ २ ॥

कालो[१] ह भूतं भव्यं च पुत्रो अजनयत्[२] पुरा ।
कालादृचः समभवन्[३] यजुः कालादजायत ॥ ३ ॥

कालः । ह । भूतम् । भव्यम् । च । पुत्रः । अजनयत् । पुरा ।
कालात् । ऋचः । सम् । अभवन् । यजुः । कालात् । अजायत ॥ ३ ॥

---

१ A B^h K K^m V Dc काले ह. We with C D R S^m Cs P P^2 J Cp कालो ह. २ A B^h C D K K^m R S^m V Dc अजनयत्पुरः. Cs अजनयत्पुरा. P P^2 J पुरः ।. The correction was first made by Rw. ३ D R S^m °भवद्यजुः. Dc °भवन्यजुः changed to °भवद्यजुः. P^2 अभवत् ।. We with A B^h C K K^m V Cs P J Cp.

---

1 S' अपाकरत्. 2 Sâyaṇa's text too reads : व्रततपो for ब्रह्म तपो.

कालो यज्ञं समैरयद्देवेभ्यो भागमक्षितम् ।
काले गन्धर्वाप्सरसः काले लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥

कालः । यज्ञम् । सम् । ऐरयत् । देवेभ्यः । भागम् । अक्षितम् ।
काले । गन्धर्वऽअप्सरसः । काले । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः ॥ ४ ॥

कालेयमङ्गिरा देवोऽथर्वा चाधि तिष्ठतः ।
इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्यांश्च लोकान् विधृतीश्च पुण्याः ।
सर्वांल्लोकानभिजित्य ब्रह्मणा कालः स ईयते परमो नु देवः ॥ ५ ॥

काले । अयम् । अङ्गिराः । देवः । अथर्वा । च । अधि । तिष्ठतः ।
इमम् । च । लोकम् । परमम् । च । लोकम् । पुण्यान् । च । लोकान् ।
विऽधृतीः । च । पुण्याः ।
सर्वान् । लोकान् । अभिऽजित्य । ब्रह्मणा । कालः । सः । ईयते । परमः ।
नु । देवः ॥ ५ ॥

द्वितीया ॥ कालेन प्रेरयित्रा परमात्मना वातो वायुः पवते । ✠ पवतिर्गतिकर्मा ✠ । सर्वदा वाति । "भीषास्माद् वातः पवते" इति श्रुतिरुदाहृता [१] । तेनैव मही महती पृथिवी आहिता दृढं स्थापिता वर्तते । मही महती द्यौश्च काले आधारे आहिता निहिता स्थापिता । कालेनैव पित्रा प्रेरकेण पुत्रः प्रजापतिः भूतम् भूतकालावच्छिन्नं भव्यम् भविष्यत्कालावच्छिन्नम् । चशब्दः अनुक्तसमुच्चयार्थः । वर्तमानं पुरस्तात् पूर्वम् अजनयत् उत्पादितवान् ॥

तृतीया ॥ कालात् परमात्मनः ऋचः पादबद्धा मन्त्राः समभवन् ।

---

१ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs P^2 J Cp °रयन्देवेभ्यो. P corrects ऐरयन् । to ऐरयत् ।. We with Sâyaṇa and his text. २ A R गंन्धर्वा अप्सरसः. B^h C गन्धर्वाप्सरसः. We with D K K^m S^m V Dc P P^2 J Cp. ३ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs °दिवो°. P P^2 J Cp दिवः ।. We with Sâyaṇa. ४ A C D, and K^m (originally), विधृतींश्च. R Cs विधृतिंश्च. Dc विधृतींश्च. We with B^h K^m S^m V P P^2 J Cp. ५ P J कालेयम् ।. P^2 कालेयम् ।. Cp कालेयम् ।.

---

1 Sâyaṇa's text: कालेन for कालो ह.

यजुः प्रश्लिष्टपाठरूपो मन्त्रः अजायत । उपलक्षणम् एतत् सामवेदादीनाम् । तथा च पुरुषसूक्ते समाम्नातम् "तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत" इति [१९.६.१३] । तथा [कालः काल एव] देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अक्षितम् क्षयरहितं भागम् भागत्वेन परिकल्पितं यज्ञम् प्रकृतिविकृत्यात्मकं सोमयागं समैरयत् उदपादयत् । इन्द्रादिदेवभागत्वेन यज्ञं जनयामास । ⌛अक्षितम् इति । क्षि क्षये । "निष्ठायाम् अण्यदर्थे" इति ण्यदर्थपर्युदासेन अत्र दीर्घाभावः । अत एव "क्षियो दीर्घात्" इति नत्वाभावः । ण्यदर्थौ भावकर्मणी इति व्याख्यातम्⌛ ॥

चतुर्थी ॥ गां वाचं धारयन्तीति गन्धर्वाः । ⌛"गवि गं धृञो वः" इति वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गम् इति आदेशः । धातोर्गुणः⌛ । गन्धर्वा गायकाः अप्सु उदकेषु अन्तरिक्षे वा सरन्ति गच्छन्तीति अप्सरसः मध्यमलोकस्थानाः काल एव आधारे वर्तन्ते[1] । किं बहुना लोकाः सर्वेपि काले प्रतिष्ठिताः । लोकशब्दो जनवाची भुवनवाची च । अयम् अथर्ववेदस्य स्रष्टा देवः दीप्यमानः अङ्गिराः परमात्माङ्गरसोद्भूतः अङ्गिरा नाम देवः । अथर्वा । "अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छ" इति [गो॰ ब्रा॰ १.४] ब्राह्मणे अशरीरया वाचा स्वसृष्टास्वेव अप्सु अर्वाग् अभिमुखम् एनं परमात्मानम् अन्विच्छेति अभिहितः परमात्मा अथर्वशब्दवाच्य इति बहुधा प्रपञ्चितम् । सोयम् अथर्वा अथर्ववेदस्रष्टा देवश्च काले स्वजनके अधि तिष्ठति* । ⌛अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी⌛ ॥

पञ्चमी ॥ इमं च सर्वकर्मार्जनस्थानं लोकम् भूमिं परमम् फलभोगस्थानं स्वर्गलोकं पुण्यान् पुण्यकर्मभिरार्जितान् लोकान् पुण्याः दुःखलेशासंस्पृष्टा विधृतीः लोकधारकान् सर्वान् उक्तान् अनुक्तांश्च लोकान् ब्रह्मणा स्वकारणेन देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन सत्यज्ञानानन्तादिलक्षणेन परमात्मना अभिजित्य अभिव्याप्य सः एतत्सूक्तद्वयप्रतिपाद्यः[2] परमः स-

1 S' वर्तते. 2 S' °प्रतिपाद्य.

र्वोत्तमः कालो देवः ईयते सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् व्याप्य वर्तते । नुशब्दः विद्वदविद्वदनुभवप्रमाणद्योतनार्थः ॥

एकोनविंशे काण्डे षष्ठेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

षष्ठोऽनुवाकः समाप्तः ॥

सप्तमेनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र "रात्रिंरात्रिम्" इति प्रथमसूक्तस्य प्रातरग्न्युपस्थाने लिङ्गतो विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

रात्रिंरात्रिमप्रयातं[1] भरन्तो[2]ऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण[3] समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम[4] ॥ १ ॥

रात्रिम्ऽरात्रिम् । अप्रऽयातम् । भरन्तः । अश्वायऽइव । तिष्ठते । घासम् । अस्मै[5] ।
रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिऽवेशाः । रिषाम[4] ॥ १ ॥

हे अग्ने तिष्ठते सर्वदा यजनीयत्वेन संनिहिताय । ⌛तिष्ठते । चतुर्थ्येकवचने रूपम्⌛ । अस्मै गार्हपत्याद्यायतनेषु वर्तमानाय तुभ्यं घासवत् घासम् अदनीयं हविः । यथा अश्वाय घासं तृणादिकम् । रात्रिंरात्रिम् । वीप्सया सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । ⌛अत्यन्तसंयोगे द्वितीया⌛ । अप्रयावम् अप्रच्छिद्य । सांतत्येनेत्यर्थः । ⌛यौतेर्घञन्तः प्रयावशब्दः । णमुलन्तो वा⌛ । भरन्तः हरन्तः प्रयच्छन्तो वयं रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्य[2]माणेन अन्नेन च सं मदन्तः सम्यक् माद्यन्तः ते तव प्रतिवेशाः । संनिहितगृहं प्रतिवेश इत्युच्यते । तत्र वर्तमानास्त्वत्समीपवर्तिनो मा रिषाम मा हिंसिता भूम । यतो र-

१ So **A B^{h} C D K^{m} R S^{m} V Dc Cs, P P^{2} J Cp** and Sâyaṇa's text. २ **R** भरन्तो॰. ३ **A B^{h} C R S^{m} Cs** रायस्पोषेण. We with **D K^{m} V Dc P P^{2} J.** ४ **A B^{h} D R S^{m} Cs** ऋषाम. **P P^{2} J Cp** ऋषाम् ।. We with **C K^{m} V Dc.** ५ **P** अस्मै ।. We with **P^{2} J.**

1 **S′** रात्रि रात्रीम् for रात्रिंरात्रिम्. 2 **S′** माणेन for इष्यमाणेन.

क्षकस्य संनिधौ वर्तामहे अतो लब्धकाङ्क्षितफला निरुपद्रवाश्च भूयास्मेति आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

या ते वसोर्वात इषुः सा त एषा तया नो मृड ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ २ ॥

या । ते । वसोः । वातः । इषुः । सा । ते । एषा । तया । नः । मृड ।
रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिऽवेशाः ।
रिषाम ॥ २ ॥

हे अग्ने वासकस्य तव या अनुग्रहबुद्धिः अन्नप्रदस्य[1] याँ च अनुग्रहबुद्धिः तया अस्मान् सुखय इति तात्पर्यार्थः ॥ रायस्पोषेणेत्यर्धं व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

सायंसायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातःप्रातः सौमनसस्य दाता ।
वसोर्वसोर्वसुदान एधि वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ॥ ३ ॥

सायम्ऽसायम् । गृहऽपतिः । नः । अग्निः । प्रातःऽप्रातः । सौमनसस्य । दाता ।
वसोःऽवसोः । वसुऽदानः । एधि । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम ॥ ३ ॥

गृहपतिः गृहस्य स्वामी यजमानरूपः । गृहपतिना आहितो वा गृहपतिः । ॥तद्धितप्रत्ययस्य लुक्॥ । गार्हपत्योग्निः नः अस्माकं सर्वेषु सायंकालेषु प्रातःकालेषु च सौमनसस्य सुखस्य दाता भवति ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वसोर्वसोः सर्वस्य प्रभूतस्य धनस्य वसुदानः

१ K V या ते वसोर्यात इषसा त with Sâyaṇa. C °र्वाच इषुः सा त. K^m °र्यात इषुः सा. R Cs °र्वात एषुः सा त. Dc °र्वात इषुः सा त changed to °र्वात इषुः सा त. Sâyaṇa's text: या तेर्वसोर्वात इषसा त एषा तया नो मृड ।. P P^2 J Cp वातः । इषुः । सा ।. We with A B^h D S^m and P P^2 J. २ See note ३ on the previous verse. ३ See note ४ on the previous verse. ४ R S^m Cs एधि. We with B^h C D K^m V Dc.

1 Sâyaṇa appears to read वसोर्या त इषसा for वसोर्वात इषुः सा. 2 S′ सर्वप्रभूतस्य for सर्वस्य प्रभूतस्य.

धनदाता एधि भव । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । त्वा त्वाम् इन्धानाः हविर्भिर्दीपयन्तो वयं तन्वम् । ⧗ एकवचनम् अ-तन्त्रम् ⧗ । सर्वाणि पुत्रमित्रादिशरीराणि पुषेम पोषयेम । ⧗ पुषेः "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

प्रातःप्रातर्गृहपतिर्नो अग्निः सायंसायं सौमनसस्य दाता ।
वसोर्वसोर्वसुदान एधीन्धानास्त्वा शतंहिमा ऋधेम ॥ ४ ॥

प्रातःऽप्रातः । गृहऽपतिः । नः । अग्निः । सायम्ऽसायम् । सौमनसस्य । दाता ।
वसोःऽवसोः । वसुऽदानः । एधि । इन्धानाः । त्वा । शतम्ऽहिमाः । ऋधेम ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे शरीरपुष्टिः प्रार्थिता । अस्मिन् मन्त्रे जीवनं प्रार्थ्यत इत्येतावान् विशेषः । शतम् शतसंख्याका हिमाः हेमन्तर्तून् ऋधेम ऋध्यास्म । अग्निपरिचर्यया शतसंवत्सरजीवनवन्तो भूयास्म । ⧗ ऋधु वृद्धौ । पूर्ववद् आशीर्लिङि अङ् प्रत्ययः । ङित्वाद् गुणाभावः ⧗ ॥

पञ्चमी ॥

अपश्चा दग्धान्नस्य भूयासम्[२] ।
अन्नादा[*३]यान्नपतये रुद्राय नमो अग्नये ।
सभ्यः सभां मे पाहि ये च सभ्याः[*४] सभासदः ॥ ५ ॥

अपश्चा । दग्ध[५]ऽअन्नस्य । भूयासम् ।
अन्नऽअदा[*]य । अन्नऽपतये । रुद्राय । नमः । अग्नये ।

१ A रुधेम. २ A B^h C R S^m भूयासम्. We with D K^m V Dc Cs. ३ S^m अन्नादयो° for अन्नादाया°. A C K^m V Cs अन्नादयो°. D R अन्नादयो°. Dc अन्नादयो° changed to अन्नादयो°. P P^2 J Cp अन्नऽअदयः ।. We with B^h and Sâyaṇa. The vaidika reading अन्नादयोन्न° doubtless owes itself to a misreading of a पृष्ठमात्रा. ४ A B^h C D K^m R S^m V Dc Cs P P^2 J Cp. सभ्यः. We with Sâyaṇa. ५ P J दग्धऽअन्नस्य ।. We with P^2.

सभ्यः । सभाम् । मे । पाहि । ये । च । सभ्याः । सभाऽसदः ॥ ५ ॥

अन्नस्य अपश्चा[दग्धा] पश्चाद्भागे अदग्धा स्थालीपृष्ठभागे दग्धान्नरहितो भूयासम् । अल्पान्नस्य स्थालीपृष्ठभागे दुःशृतान्नसद्भावः[1] प्रभूतान्नस्य तु तादृग्दोषसंभवो[2] नास्तीति बह्वन्नलाभ आशास्यते । ⌛"पश्च पश्चा च च्छन्दसि" इति पश्चाशब्दो निपातितः । दहतेस्तृचि प्रत्यये रूपं दग्धेति । नञ्समासः⌛ । बह्वन्नलाभे कारणम् आह । अन्नादाय अन्नस्य भोक्त्रे भोजयित्रे वा अन्नपतये अन्नस्य स्वामिने रुद्राय रोदयित्रे रुद्रात्मकाय वा अग्नये नमः । "रुद्रो वा एष यद् अग्निः" इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै॰ब्रा॰ १.१.८.४] । अग्निपरिचर्यया अन्नलाभो भवतीत्यर्थः । सभ्यः सभार्हस्त्वम् । ⌛"सभाया [यः]" इति यप्रत्ययः⌛ । मे मदीयां सभाम् पुत्रमित्रपश्वादिसंघं पाहि रक्ष । अग्निरेव संबोध्यः । ये च सभासदः सभायां समाजे[3] सीदन्तस्ते सभ्याः सभार्हाः सन्ति ते च अस्मदीयं प्रजासंघं रक्षन्तु इति ॥

षष्ठी ॥

त्वमिन्द्रा[1] पुरुहूत[2] विश्वमायुर्व्य॑श्नवत् ।
अहरहर्बलिमित्ते[3][4] हरन्तो[5]श्वायेव तिष्ठते घासमग्ने[6] ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । पुरुऽहूत । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवत् ।
अहःऽअहः । बलिम् । इत् । ते । हरन्तः । अश्वायऽइव । तिष्ठते । घासम् । अग्ने ॥ ६ ॥

हे [पुरुहूत] बहुभिराहूत इन्द्र ऐश्वर्यसंपन्न अग्ने त्वं [विश्वम्] संपू-

१ C D R Cs त्वमिन्द्रा. Sâyaṇa's text त्वामिंद्र पुरुहूत. J इंद्र ।. P इंद्र changed to इंद्र ।. We with A B^h K^m V Dc P^2. २ A B^h C D K K^m R S^m V Dc पुरुहूत्य. Cs पुरुहूत्य. P P^2 J पुरुऽहूत्य ।. We with Sâyaṇa. ३ A B^h C D R S^m Cs अहरहर्बलि॰. Dc अहरहर्बलि॰ changed to अहरहर्बलि॰. P J बलिम् ।. We with K K^m V Dc P^2. ४ A B^h C D K^h V ॰मित्ते. Dc ॰मित्ये changed to ॰मित्ते. Cs ॰नित्ये. Sâyaṇa's text ॰मित्ये. P P^2 J इत् । ते ।. ५ Cs हरतो॰. P^2 हरंतः ।. J हरंतः ।. P हरंतः ।. ६ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs जात॰. P P^2 J Cp जातम् ।. We with Sâyaṇa.

1 S′ दुःश्टत्यन्न॰. 2 S′ मादृग्दो॰. 3 S′ समाये for समाजे.

र्णम् आयुः अन्नं जीवनं वा व्यश्नवत् प्रापय । पुरुषव्यत्ययः । अश्नोतेर्लेटि अडागमः । कस्यायुःप्रापणम्[1] इति तम् आह । तिष्ठते अश्वाय घासं तृणादिकमिव [इत्ये] प्राप्तव्ये गृहे वर्तमानाय अग्नये तुभ्यं प्रतिदिवसं बलिं हरन्तो भवन्ति तेषाम् आयुः प्रापयेति संबन्धः । इत्य इति । इण् गतौ । "एतिस्तुशास्वृ॰" इति क्यप् प्रत्ययः । पित्त्वाद् धातोस्तुगागमः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"यमस्य लोकात्" इति सूक्तस्य दुःस्वप्ननाशनकर्मणि लैङ्गिकविनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमस्य लोकादध्या बभूविथ प्रमदा मर्त्यान्[१] प्र युनक्षि धीरः ।
एकाकिना[२] सरथं यासि विद्वान्त्स्वप्नं मिमानो असुरस्य योनौ ॥ १ ॥

यमस्य । लोकात् । अधि । आ । बभूविथ । प्रऽमदा[३] । मर्त्यान् । प्र । युनक्षि । धीरः ।
एकाकिना । सऽरथम् । यासि । विद्वान् । स्वप्नम् । मिमानः । असुरस्य । योनौ ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते दुःस्वप्नप्रभावो वर्ण्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् क्रूर पिशाच त्वं यमस्य लोकात् । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । आ बभूविथ आगतोसि । भूलोकं कर्म । भू प्राप्तौ इति धातुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगत्य च धीरः धृष्टः कस्मादपि न भीतस्त्वं प्रमदाः[2] स्त्रियः मर्त्यान् मरणधर्मणः पुरुषांश्च प्र युनक्षि स्वात्मना संयोजयसि । भूलोकनिष्ठान् स्त्रीपुंसान् [प्रति] मृत्युसूचकदुःस्वप्नं करोषीत्यर्थः । प्रपूर्वाद् युनक्तेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ विद्वान्

१ R Cs मर्त्यात्. Dc मर्त्यान् changed to मर्तान्. We with A B^h C D S^m V P P^2 J. २ A B^h C D R S^m Cs P J एकाकिना. We with K K^m V Dc P^2. ३ So P P^2 J Cp.

1 S′ °प्राण° for °प्रापण°. 2 S′, however, has प्रमदा and not प्रमदाः.

देहिनाम् आयुर्वृद्ध्यवृद्धी जानन् त्वम् असुरस्य असुः प्राणः । ⧗रो मत्वर्थीयः⧗ । प्राणवत आत्मनो योनौ उपलब्धिस्थाने हृदये स्वप्नम् कष्टम् अनिष्टफलं मिमानः निर्मिमाणः कुर्वन् एकाकिना त्यक्तपुत्रकलत्रबन्धनादिकेन [1]दृष्टदुःस्वप्नेन म्रियमाणेन पुरुषेण एकाकिना असहायेन सरथम् समानो रथो रंहणसाधनं यस्मिन् कर्मणि तथा यासि गच्छसि । दुःस्वप्नदर्शिनम् एकं पुरुषं यमलोकं प्रापयसीति यावत् । ⧗"एकाद् आकिनिच् चासहाये" इति एकशब्दाद् आकिनिच् प्रत्ययः⧗ ॥

द्वितीया ॥

बन्धस्[1]त्वाग्रे विश्वचया अपश्यत् पुरा रात्र्या जनितोरेके अह्नि ।
[2]ततः स्वप्नेदमध्या बभूविथ भिषग्[3]भ्यो रूपमपगूहमानः ॥ २ ॥

बन्धः[1] । त्वा । अग्रे । विश्वऽचयाः । अपश्यत् । पुरा । रात्र्याः[4] । जनितोः । एके[5] । अह्नि ।

[2]ततः । स्वप्न । इदम् । अधि । आ । बभूविथ । भिषग्[3]ऽभ्यः । रूपम् । अपऽगूहमानः ॥ २ ॥

दुःस्वप्नस्य अहोरात्रसृष्टेः पूर्वभावित्वम् उच्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् त्वा त्वाम् अग्रे सृष्टेः प्राक्काले विश्वचयाः सर्वस्य चेता[2] संचेता स्रष्टा बन्धुः* प्राणिनः स्वस्वकर्मभिर्बध्नन् विधाता अपश्यत् दृष्टवान् । एके मानसप्रजापत्यादयः रात्र्या अह्नि । ⧗विभक्तिव्यत्ययः⧗ । अह्नः अहोरात्रयोः जनितोः जननाद् अहोरात्रकालसृष्टेः पुरा पूर्वम् । अपश्यन्नित्यर्थः । ⧗जनी प्रादुर्भावे । "भावलक्षणे स्येण्°" इति तो-

१ KV बन्धु° with Sâyaṇa. Cs बध°. We with A B[h] C D K[m] R S[m] Dc P P[2] J. २ A C D K[m] R S[m] V Dc Cs तव. B[h] तमः. P P[2] J तव ।. We with Sâyaṇa. ३ A B[h] D K K[m] S[m] Dc भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. C भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. Cs भिषग्भ्यरूपमुपगूहमानाः. R भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. P भिषग्भ्यऽरूपम् । अपऽगूहमानाः ।. P[2] भिषग्भ्यऽरूपम् । अप । गूहमानाः ।. J भिषग्भ्यः । रूपम् changed to भिषग्भ्यऽरूपम् । अपऽगूहमानाः ।. ४ P P[2] J रात्र्या ।. We with Sâyaṇa's commentary. ५ P P[2] J जनितः । रेके ।. We with Sâyaṇa.

1 S′ दुष्ट° for दृष्ट°. 2 S′ चेती.

सुन् प्रत्ययः ⧗ । ततः । आरभ्येति शेषः । हे स्वप्न इदं सर्वं जगद् अध्या बभूविथ । ⧗ अधिरनर्थकः कर्मप्रवचनीयः ⧗ । व्याप्तवान् असि । आगते दुःस्वप्ने चिकित्सकैः प्रतीकारः कर्तुं शक्यत इत्यत आह भिषग्भ्य इति । भिषग्भ्यः चिकित्सकेभ्यो रूपम् स्वकीयाम् आकृतिम् अपगूहमानः संवृण्वन् आच्छादयन् । चिकित्सका[1] हि रोगस्वरूपं तस्य निदानं च ज्ञात्वा औषधादिभिः प्रतीकारं कुर्वन्ति न तथा दुःस्वप्नस्य [2]स्वरूपं निदानं च ज्ञात्वा प्रतिकुर्युरिति स्वरूपाच्छादनाभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

बृहद्गावासुरेभ्योधि देवानुपावर्तत महिमानमिच्छन् ।
तस्मै स्वप्नाय दधुराधिपत्यं त्रयस्त्रिंशासः स्वरानशानाः ॥ ३ ॥

बृहत्ऽगावा । असुरेभ्यः । अधि । देवान् । उप । अवर्तत । महिमानम् । इच्छन् ।
तस्मै । स्वप्नाय । दधुः । आधिऽपत्यम् । त्रयःऽत्रिंशासः । स्वः । आनशानाः ॥ ३ ॥

बृहद्गावा बृहतो महतो दुष्प्रधर्षानपि पुरुषान् गाते गच्छतीति बृहद्गावा । ⧗ गाङ् गतौ । "आतो मनिन्क्वनिप्°" इति क्वनिप् प्रत्ययः ⧗ । बृहत् अधिकं गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति वा तथाविधः

१ A $\overset{h}{B}$ C R बृहद्गावासुरे°. D K $\overset{m}{K}$ V Dc बृहद्गावासुरे°. $\overset{m}{S}$ बृहद्गावासुरे°. Cs बृहद्गावासुरेभ्योधि. P $\overset{2}{P}$ बृहत् । ग्रावा ।. J बृहत् । गावा ।. P असुरेभ्यः ।. $\overset{2}{P}$ J असुरेभ्यः ।. We give the accent of Sâyaṇa's reading बृहत्ऽगावन् which is derived from the root गा. Or may it be that the original reading was बृहद्द्वोसुरेभ्योधि, subsequently corrupted by a misreading of a prishṭha-mâtrâ? २ A D देवानुपावर्तस्व. C देवानुपावर्तत. $\overset{h}{B}$ $\overset{m}{K}$ R V Dc Cs देवानुपावर्तत. P J उप । अवर्तत ।. $\overset{2}{P}$ उप । अवर्तत ।. We with $\overset{m}{S}$ P J. ३ D यस्मै. We with A $\overset{h}{B}$ C $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs. ४ A $\overset{h}{B}$ C D R $\overset{m}{S}$ Cs °पत्यं त्रयस्त्रिंशास स्व°. P त्रयःऽत्रिंशः । सः ।. J त्रयःऽत्रिंशाः । सः ।. We with K $\overset{m}{K}$ V Dc $\overset{2}{P}$. We add the visarga after °स्त्रिंशास् in the saṁhitâ with Sâyaṇa's text and commentary.

1 S′ चिकित्सा for चिकित्सका. 2 S′ has स्वस्य before स्वरूपं.

स्वप्नः पूर्वम् असुरेभ्योधि असुरेभ्यः सकाशात् स्वयम् असुरपक्षीयः सन् तेभ्यः सकाशाद् देवान् उपावर्तत समीपं प्राप्तवान् । किमर्थम् । महिमानम् महत्त्वं प्रभावम् इच्छन् कामयमानः । महत्त्वैषणाद्धेतोरित्यर्थः । पूर्वम् असुरेषु साधारणपुरुषत्वेन वर्तमानः ततोप्यधिकं श्रेयः कामयमानो देवान् प्राप्नोत् । यथा लोके परराष्ट्रराजसमीपवर्ती[1] बलवान् पुरुषः स्वस्माद् राज्ञो बहुमानम् अलभमानः स्वराजशत्रुभूतराजसमीपं बहुमानार्थं गच्छति एवं दुःस्वप्नोपि आगत इति तस्मै स्वसमीपम् आगताय स्वप्नाय कष्टफलकारिणे दुःस्वप्नाय स्वः स्वर्गम् आनशानाः व्याप्नवन्तः । ॥अश्नोतेर्लिटः कानचि "अश्नोतेश्च" इति नुडागमः॥ । त्रयस्त्रिंशासः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" इति [ऐ॰ब्रा॰१.१०] समाम्नाता देवाः । ॥सर्वेषां त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरणत्वात् डट् प्रत्ययः कृतः । "आज्जसेरसुक्"॥ । आधिपत्यम् सर्वलोकानिष्टकारित्वलक्षणं स्वामित्वं दधुः विदधुः कृतवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

नैतां[१] विदुः पितरो नोत देवा येषां[२] जल्पिश्चरत्यन्तरेदम्[३] ।
त्रिते[४] स्वप्नमदधुराप्त्ये नर आदित्यासो वरुणेनानुशिष्टाः[५] ॥ ४ ॥

न । एताम् । विदुः । पितरः । न । उत । देवाः । येषाम्[२] । जल्पिः । चरति । अन्तरा । इदम्[३] ।
त्रिते[४] । स्वप्नम् । अदधुः । आप्त्ये । नरः । आदित्यासः । वरुणेन[५] । अनुऽशिष्टाः ॥ ४ ॥

एषां[२*] त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां यां[२*] जल्पिः दुःस्वप्नाय प्राणिनां त-

---

१ A नैतां विदुः. Cs नेतां विंदुः. We with $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc. २ So we read with A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs P $\overset{2}{P}$ J. ३ A D $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Dc °त्यंतरेतम्. $\overset{h}{B}$ C °त्यंतरेत. We with R Cs P $\overset{2}{P}$ J. ४ A $\overset{h}{B}$ C D R V Cs P $\overset{2}{P}$ J तृते. We with K $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ Dc. ५ A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc अरुणे°. P $\overset{2}{P}$ J अरुणेन ।. We with Cs.

---

1 S′ °राजसमीपे. 2 Sâyaṇa's text has यैषां for our येषां.

त्वत्कर्मानुसारेण दुःस्वप्नदर्शननिबन्धना[1]निष्टफलकारित्वलक्षणाधिपत्यप्रदानरूपं यद् वाक्यम् इदं जगत् अन्तरा मध्ये चरति भक्षयति । आधिपत्यप्रदानरूपं वाक्यं जगत् संहरति । ⌘ चरतिर्भक्षणार्थः ⌘ । एतां जल्पिं पितरो न विदुः न जानन्ति । उत अपि च देवाः त्रयस्त्रिंशद्देवव्यतिरिक्ता अन्ये देवा न विदुः । केवलं स्वप्नस्य आधिपत्यप्रदातारो देवा दुःस्वप्नश्च एतम् अर्थं जानन्तीत्यर्थः ॥ एवं देवेभ्यो लब्धाधिपत्यो दुःस्वप्नः प्रबलः सन् स्वस्य आधिपत्यप्रदातृषु देवेषु मध्ये आदित्यान् नाम देवान् अनिष्टफलदुःस्वप्नदर्शनेन जग्राह । तदा आदित्याः परस्परं विचार्य स्वेभ्य एव लब्धप्रभा[2]वो दुःस्वप्नः अस्मानेव गृहीतवान् अस्य क उपाय इति वरुणं पृष्टवन्तः । स पृष्टो वरुणः स्वप्नप्रतीकार[3]मपि इमम् उपदिदेश । तद् अत्र उत्तरार्धेन उच्यते । नरः नेतारः आदित्यासः एतत्संज्ञका देवा वरुणेन पापनिवारकेण एतत्संज्ञकेन देवेन अनुशिष्टाः सम्यग् उपदिष्टाः सन्तः आप्त्ये [4]अपां पुत्रे त्रिते एतत्संज्ञके महर्षौ स्वप्नम् अनिष्टफलसूचकं दुःस्वप्नम् अदधुः स्थापितवन्तः । न्यमार्जयन्निति यावत् । तथा च शाकला दाशतय्यां समामनन्ति । "त्रिते दुःष्वप्न्यं सर्वम् आप्त्ये परि दद्मस्यनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः" इति [ऋ° ८. ४७. १५] ॥

पञ्चमी ॥

यस्य क्रूरमभजन्त[१] दुष्कृतोऽस्वप्नेन[२] सुकृतः पुण्यमायुः ।
स्वर्मदसि परमेण बन्धुना तप्यमानस्य[३] मनसोऽधि जज्ञिषे[४] ॥ ५ ॥

यस्य । क्रूरम् । अभजन्त[१] । दुःऽकृतः । अस्वप्नेन[२] । सुऽकृतः । पुण्यम् । आयुः ।

१ **A** corrects °मपचंत into °मभजंत. **K** $\overset{m}{\mathrm{K}}$ **V** °मंभजन्त. $\overset{h}{\mathrm{B}}$ **C** °मपचंत. **Dc** °मभजंत changed to °मंभजंत. **P** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ **J** अपचंत ।. We with **A D R** $\overset{m}{\mathrm{S}}$ **Cs**. २ **A** $\overset{h}{\mathrm{B}}$ **C D K** $\overset{m}{\mathrm{K}}$ **R** $\overset{m}{\mathrm{S}}$ **V Dc Cs** all read: दुष्कृतोस्वप्नेन. **P** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ **J** स्वप्नेन ।. ३ **A** $\overset{h}{\mathrm{B}}$ **D R** $\overset{m}{\mathrm{S}}$ **Dc Cs** बंधुना तप्यमानस्य. **P J** तप्यमानस्य ।. We with **K** $\overset{m}{\mathrm{K}}$ **V** $\overset{2}{\mathrm{P}}$ and with **Dc** as subsequently corrected. ४ **A** $\overset{h}{\mathrm{B}}$ **C D R** $\overset{m}{\mathrm{S}}$ **Dc Cs** जज्ञिषे. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ **J** जज्ञिषे ।. We with **K** $\overset{m}{\mathrm{K}}$ **V**, with **Dc** as subsequently corrected and with **P**.

1 **S′** °बंधनअनिष्ट°. 2 **S′** °प्रभवो. 3 **S′** °प्रतीकारोप्ययं for °प्रतीकारमपि इमम्. 4 **S′** आप्त्यपुत्रत्रिते.

स्वः । मदसि । परमेण । बन्धुना । तप्यमानस्य । मनसः । अधि । जज्ञिषे ॥५॥

दुष्कृतः दुष्कर्माणः पापिनः पुरुषा यस्य दुःस्वप्नस्य क्रूरम् भयंकरम् अनिष्टं फलम् अभजन्त प्राप्नुवन्ति । सुकृतः सुकर्माणः अस्वप्नेन दुःस्वप्नदर्शनाभावेन पुण्यम् पुण्यकर्मनिमित्तम् आयुः जीवनम् । अभजन्तेति ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । [हे] दुःस्वप्न स्वः स्वर्गे लोके परमेण सर्वोत्तरेण बन्धुना सृष्टेः प्राक्काले त्वां इष्टवता विधात्रा सह मदसि माद्यसि । ⌛ माद्यतेर्व्यत्ययेन शप् प्रत्ययः ⌛ । तप्यमानस्य मृत्युपाशेन संतप्यमानस्य पुंसो[1] दुष्कर्मणः पुरुषस्य मनसोऽधि मनसः सकाशात् जज्ञिषे मृत्युसूचनार्थं प्रादुर्भूतो भवसि । ⌛ जनी प्रादुर्भावे इति धातुः ⌛ ॥

षष्ठी ॥

विद्म ते सर्वाः परिजाः पुरस्ताद् विद्म स्वप्न यो अधिपा इहा ते ।
यशस्विनो नो यशसेह पाह्यारराद् द्विषेभिरप याहि दूरम् ॥ ६ ॥

विद्म । ते । सर्वाः । परिऽजाः । पुरस्तात् । विद्म । स्वप्न । यः । अधिऽपाः । इह । ते ।

यशस्विनः । नः । यशसा । इह । पाहि । आरात् । द्विषेभिः । अप । याहि । दूरम् ॥ ६ ॥

हे स्वप्न ते तव [पुरस्तात् सर्वाः परिजाः] पुरस्ताद्गामिनः सर्वान् परिजनान् विद्म । ⌛ परिपूर्वात् जायतेः "जनसनखनक्रमगमः॰" इति विट् । "विड्वनोः॰" इति अनुनासिकस्य आकारः ⌛ । तथा इह इदानीं ते तव यः अधिपाः स्वामी तं च विद्म जानीमः । एवं तव स्वरूपं स्वामिनं परिजनांश्च जानतो यशस्विनः नः अस्मान् इह

१ See foot-notes ३ and ४ respectively on the previous page. २ D S̈ अधिपा. We with B̈ C K K̈ R V Dc Cs P P̈ J. ३ C द्वेषिभि॰ corrected to द्विषेभि॰. S̈ द्विषेभि॰ changed to द्वेषेभि॰. Sâyaṇa's text: द्विषोभिः. We with A B̈ D K K̈ R V Dc Cs P P̈ J. ४ P P̈ J स्वप्नऽयः. We with Sâyaṇa.

1 S′ omits सो in पुंसो.

दुःस्वप्नप्रसङ्गे यशसा अन्नेन कीर्त्या वा निमित्तेन आरात् समीपे पाहि रक्ष द्वेष्टुः । द्विषोभिः द्वेष्टृभिर्बाधकैः सह अस्मत्तो दूरं देशम् अप याहि अपसृत्य गच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"यथा कलां यथा शफम्" इति सूक्तेन पुरोहितो दुःस्वप्नदर्शिनं राजानम् अभिमन्त्रयेत । उक्तं परिशिष्टे । "कुञ्जरं वा प्रमत्तम् अश्वं "श्वेतं गोवृषं वा यानं युक्तं वाजिभिर्यथारोहयेत् स्वप्नकालेमुष्य विद्या- "न्मानसो यामभीष्टां तस्मात् तां रात्रिं प्रयतः स्वपेत् । स्वप्नं दृष्ट्वा ऋ- "त्विग्भ्यो निवेदयेत् । परोपेहि[६. ४५] यो न जीवोसि[६. ४६] विद्म "ते स्वप्न जनित्रं[६. ४६. २] यथा कलां यथा शफम्[१९. ५७] इति "राजानम् अभिमन्त्र्य यथागतं गच्छेत्" इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा॑ क॒लां यथा॑ श॒फं य॒थर्णं सं॒नय॑न्ति ।
ए॒वा दु॒ष्वप्न्यं॑ सर्व॑म॒प्रिये॒ सं न॑यामसि ॥ १ ॥

यथा॑ । क॒लाम् । यथा॑ । श॒फम् । यथा॑ । ऋ॒णम् । स॒म्ऽनय॑न्ति ।
ए॒व । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सर्व॑म् । अप्रि॑ये । सम् । न॒या॒म॒सि॒ ॥ १ ॥

यथा अवदानार्थं संस्कुर्वन्त ऋत्विजः हतस्य पशोः कलां शफम् इति अनवदानीयान्यङ्गानि सहादाय अन्यत्र संनयन्ति । यथा वा प्रवृद्धम् ऋणं संनयन्ति अपगमयन्ति उत्तमर्णाय प्रत्यर्पयन्ति एवं दुष्वप्न्यम् कष्टस्वप्ननिमित्तकं सर्वम् अनर्थजातम् आप्त्ये अपां पुत्रे त्रिताख्ये महर्षौ सं नयामसि संनयामः स्थापयामः प्रमार्जयामः ॥

द्वितीया ॥

सं राजा॑नो अगुः॒ सम॒णान्य॑गुः॒ सं कु॒ष्ठा अ॑गुः॒ सं क॒ला अ॑गुः ।

१ So we read with A B C D K K R S V Dc Cs P P J. २ A B C D K K R S V Dc Cs स कला. P P J सः । कलाः ।. We with Sâyaṇa.

1 S′ द्वेष्टृ. 2 We cannot trace this doubtless corrupt passage in our MS. of the *Paris'ishṭa.* 3 S′ has a space for two letters after प्र°. 4 S′ तृचाख्यो.

समस्मासु यद्[1]दुष्वप्न्यं[2] निर्द्विषते दुष्वप्न्यं सुवाम ॥ २ ॥

सम् । राजानः । अगुः । सम्[3] । ऋणानि[3] । अगुः । सम् । कुष्ठाः । अगुः ।
सम्[*] । कलाः । अगुः ।

सम् । अस्मासु । यत्[1] । दुःऽस्वप्न्यम् । निः । द्विषते । दुःऽस्वप्न्यम् । सुवाम ॥२॥

यथा राजानः परराष्ट्रं विनाशयितुं समगुः संयन्ति संहता भवन्ति । ऋणानि बहूनि संयन्ति । एकस्मिन्नृणे अनपसारिते उपर्युपरि[1] ऋणानि बहूनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कुष्ठाः । कुष्ठो नाम त्वग्दोषः । तदुपलक्षिता[2] बहवो रोगाः । एकस्मिन् कुष्ठरोगे अचिकित्सिते तस्योपरि[3] पिटकव्रणादीनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कलाः अनुपादेयावयवोपलक्षणम् । यथा वर्जनीयाः पश्वाद्यवयवा जीर्णकूपादिषु संहता भवन्ति । एवम् अस्मासु यद् दुःष्वप्न्यम् दुःस्वप्ननिमित्तकम् अनर्थजातं सम् । अगात् इति एकवचनेनानुषङ्गः । समितं[4] संहतं वर्तते तद् दुःष्वप्न्यम् अरिष्टजातं द्विषते अस्मद्द्वेष्ट्रे निः सुवाम अस्मत्तो निःसार्य प्रेरयाम । ॥ षू प्रेरणे । तौदादिकः ॥ ॥

तृतीया ॥

देवानां[4] पत्नीनां गर्भ यमस्य कर यो भद्रः स्वप्न ।
स मम यः[5] पापस्तद्द्विषते प्र हिण्मः ।
मा[5] तृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ॥ ३ ॥

देवानाम्[4] । पत्नीनाम् । गर्भ । यमस्य । कर । यः । भद्रः । स्वप्न ।

---

१ A B^{h} C D K K^{m} R S^{m} V Dc Cs यतं दुष्वप्न्यं (a visarga being added after °दु° by A B^{h} C R Dc Cs). P P^{2} J यतः ।. We with Sâyaṇa. २ B^{h} C K^{m} R Dc दुःष्वप्न्यं. We with A D S^{m} V Cs. ३ P P^{2} J सः । मृणानि ।. ४ A B^{h} C D K K^{m} R S^{m} V Dc Cs देवानां पत्नीनां गर्भ यमस्य करयो भद्रस्वप्नः । सममयः &c. P P^{2} J देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भ (P गर्भम्) । यमस्य । करयः । भद्रऽस्वप्नः । समम् । अयः ।. We with Sâyaṇa.
५ Cs मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखं ।
S^{m} मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेर्मुखम् ।

---

1 S′ उपउपरि for उपर्युपरि. 2 S′ त्वदुप°. 3 S′ तद्रोपरि. 4 S′ संमितं.

सः । मम॑ । यः । पा॒पः । तत् । द्वि॒ष॒ते । प्र । हि॒ण्म॒ः ।

मा । तृ॒ष्टाना॑म् । अ॒सि॒ । कृ॒ष्ण॒ऽश॒कु॒नेः । मुख॑म् ॥ ३ ॥

हे देवानां पत्नीनां गर्भ । दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवा गन्धर्वाः । पत्नीशब्देन अप्सरसः । गन्धर्वाप्सरसां गर्भ पुत्र । ता हि महाजलवृक्षादिस्थानेषु स्थित्वा पुरुषान् उन्मादयन्तीति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धिः [तै° सं° ३.४.८.४] । अत्रापि उन्मादनयोगात् तत्पुत्रत्वेन स्वप्नस्य व्यपदेशः । ⌛ "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ⌛ । हे यमस्य कर । यथा प्रेताधिपतिः स्वीयेन हस्तेन यंकंचन वध्यं गृहीत्वा घातयति एवं दुःस्वप्नेनापि तथा करोतीति स्वप्नस्य तत्करत्वव्यपदेशः । एवंप्रभावं[1] हे स्वप्न त्वदीयो भद्रः मङ्गलकारी यः अंशोस्ति सोऽशो ममास्तु । यः पापः क्रूरः अनिष्टकारी अंशः तं* द्विषते शत्रवे प्र हिण्मः प्रेरयामः । ⌛ हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिः । "हिनु मीना" इति णत्वम् । "लोपश्चास्य°" इति श्नुप्रत्ययस्य अन्त्यलोपः ⌛ । कृष्णशकुनेः । कृष्णः पक्षी वायसः । तस्य मुखम् मुखवन्मुखं वायसमुखभूतः[2] स्वप्नस्त्वं बाधको मा भवेत्यर्थः ॥

तं त्वा॑ स्वप्न॒ तथा॒ सं वि॑द्म॒ स त्वं स्व॒प्नाश्व॑ इव का॒यमश्व॑ इव नीना॒हम् ।
अ॒ना॒स्मा॒कं दे॑वपी॒युं पिया॑रुं[1] व॒प यद॒स्मासु॒ दु॒ष्वप्न्यं॒ यद् गोषु॒ यच्च॑ नो गृ॒हे ॥ ४ ॥

C मातृंष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम् ।

$\overset{h}{B}$ D $\overset{m}{K}$ R V मातृंष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम् ।

Dc मातृंष्टानामासिकृष्णःशकुनेर्मुखम् changed to मातृंष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम्.

P $\overset{2}{P}$ J मातृंष्टा । नाम् । असि । कृष्णऽशकुने ।.

Sâyaṇa's text: मातृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखं. We read मा तृष्टानामसि with Sâyaṇa's text and accentuate accordingly. The accent on कृष्णशकुनेः is ours.

१ A $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$ R V Dc C D $\overset{m}{S}$ Cs पिपारुं वपुर्य° (C D $\overset{m}{S}$ Cs वपुय°) for पियारुं वप. P $\overset{2}{P}$ J पिपारुम् । वपुंः ।. We with Sâyaṇa, and accentuate accordingly. Conf. footnote १ on the next page.

---

1 S′ °प्रभावो. 2 S′ °भूत°.

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । त्वम् । स्वप्न । अश्वःऽइव ।
कायम् । अश्वःऽइव । नीनाहम् ।

अनास्माकम् । देवऽपीयुम् । पियारुम् । वप । यत् । अस्मासु । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ॥ ४ ॥

अनास्माकस्तद् देवपीयुः पियारुर्निष्कमिव प्रति मुञ्चताम् ।[1]
नवारत्नीनपमया अस्माकं ततः परि ।[2]
दुष्वप्न्यं सर्वं द्विषते निर्दयामसि ॥ ५ ॥[3]

अनास्माकः । तत् । देवऽपीयुः । पियारुः । निष्कम्ऽइव । प्रति । मुञ्चताम् ।
नव । अरत्नीन् । अपऽमयाः । अस्माकम् । ततः । परि ।
दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । द्विषते । निः । दयामसि ॥ ५ ॥

चतुर्थी ॥ हे स्वप्न तं तादृशं त्वा त्वां तथा तेन प्रकारेण तदर्थम् उत्पन्न आगत इति सर्वं सं विद्म जानीमः । हे स्वप्न स त्वम् अश्वो यथा स्वकीयं रजोधूसरं [कायं] धुनोति यथा च अश्वः नीनाहम् पत्याणकवचादिकम् अवकिरति एवम् अस्माकं पियारुम् । ॥ पीयतिर्हिंसाकर्मा ॥ । बाधकम् न केवलम् अस्माकमेव बाधकं किं तु देवपीयुम् देवानां बाधकं यज्ञविघातिनम् अव वप । तिरस्कुर्वित्यर्थः । दुःस्वप्नफलं तस्यास्त्विति यावत् ॥

पञ्चमी ॥ अस्मासु [अस्माकं] वपुषि यद् दुष्वप्न्यं वर्तते यच्च [गोषु] गवाम् अनर्थसूचकं दुष्वप्न्यं यच्च नः अस्मदीये गृहे वर्तते तद् अस्माकम् अरिष्टम् अव । गमयेति शेषः । तद् अरिष्टजातं देवपीयुः पियारुः शत्रुः निष्कमिव सौवर्णम् आभरणमिव प्रति मुञ्चतात् । स्वशरीरे धारयत्वित्यर्थः ॥

१ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs P P^2 J पिपारु°. २ C R °नवमया. S^m °रपमया. P P^2 J अपऽमयाः ।. Sâyaṇa's text : °नपमया असा°. We with A B^h K K^m V Dc Cs. ३ C K^m R Cs दुःष्वप्न्यं. Dc दुष्वप्न्यं changed to दुःष्वप्न्यं. We with B^h D S^m V.

1 Sâyaṇa's text is अवास्माकं देवपीयुं. 2 Sâyaṇa's text is अवास्माकं तद् for our अनास्माकस्तद्.

षष्ठी ॥ अस्माकं संबन्धि दुष्वप्न्यं नवारत्निपर्यन्तम् अपसारय । यथा तत्संस्पर्शो न भवति तथा कुर्विति वक्तुं नवारत्निप्रमाणम् उक्तं वेदितव्यम् । ततः अनन्तरं सर्वम् उत्पन्नं दुष्वप्न्यम् [अप्रिये[1]] द्वेष्ये प्रेरयामः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"घृतस्य जूतिः" इति सूक्तस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः । तत्र दर्शपूर्णमासयोराज्यभागहोमात् पूर्वं "यज्ञस्य चक्षुः" इत्यनया आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि दर्शपूर्णमासौ प्रक्रम्य "अग्नावग्निः [४. ३९. ९] "हृदा पूतम् [४. ३९. १०] पुरस्ताद्युक्तः [५. २९. १] यज्ञस्य चक्षुः [१९. "५८. ५] इति जुहोति" इति [कौ° १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

घृतस्य जूतिः समना सदेवा संवत्सरं हविषा वर्धयन्ती ।
श्रोत्रं चक्षुः प्राणोच्छिन्नो नो अस्त्वच्छिन्ना वयमायुषो वर्चसः ॥ १ ॥

घृतस्य । जूतिः । समना । सऽदेवा । समऽवत्सरम् । हविषा । वर्धयन्ती ।
श्रोत्रम् । चक्षुः । प्राणः । अच्छिन्नः । नः । अस्तु । अच्छिन्नाः । वयम् ।
आयुषः । वर्चसः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते मनसा निर्वर्त्यो यज्ञः स्तूयते । घृतस्य । घृ क्षरणदीप्त्योः । दीप्तस्य परतेजसो जूतिः । जु इति सौत्रो धातुः । "ऊतियूतिजूति°" इति क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् जूतिशब्देन सर्वत्र प्रसृतं ज्ञानम् उच्यते । अत एव ऐतरेयकाः "मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" इति [ऐ° आ°

१ C D संमना. B^h K K^m R V संमनाः. A संमानाः. S^m संमनाः. Dc समनाः changed to संमनाः. P^2 J समना ।. Sâyaṇa's text समनाः. We with Cs P. २ A B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs सदेवाः. P P^2 J सऽदेवाः ।. We with Sâyaṇa and Sâyaṇa's text. ३ P P^2 J अछिन्ना ।. We with Sâyaṇa.

1 Sâyaṇa's text is : अप्रिये संनयामसि for our द्विषते निर्दयामसि.

२.६.१] समामनन्ति । घृतस्य जूतिरिति परमात्मनः स्वरूपविषयं ज्ञानम् । कीदृशी । समनाः समानमनस्का सर्वेषां प्राणिनां मनांसि यस्मिन् प्रज्ञाने समाश्रितानि । सदेवा देवाः इन्द्रियाणि सर्वप्राणिसंबन्धीनि तत्सहिता परमात्मविषया बुद्धिः संवत्सरम् संवसन्त्यत्र भूतानीति संवत्सरः परमात्मा तं हविषा शब्दस्पर्शादिरूपप्रपञ्चेन हूयमानेन वर्धयन्ती पुष्णती भवति । वस्तुकृतपरिच्छेदपरिहार एव परमात्मनः पोष इत्यर्थः । शब्दादिविषयाणां ज्ञानाग्नौ होमो भगवताप्युक्तः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।

इति [भ॰गी॰४.२७] ॥ एवं ज्ञानयज्ञप्रवर्तकानां नः अस्माकं श्रोत्रं चक्षुः प्राणः । एतद् उपलक्षणं ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च । प्राणः शरीरधारको वायुः अच्छिन्नः अविनश्वरः अस्तु । वयं च आयुषो जीवनस्य वर्चसस्तेजसः अच्छिन्नाः छिन्नं छेदः विनाशः तद्रहिता भूयास्म । इन्द्रियादीनां बाह्यविषयप्रवर्तनपरिहारेण आत्मविषयत्वकरणेन तेषां विच्छेदाभाव आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

उपास्मान् प्राणो ह्वयतामुप वयं प्राणं हवामहे ।
वर्चो जग्राह पृथिव्य१न्तरिक्षं वर्चः सोमो बृहस्पतिर्विधत्ता ॥ २ ॥

उप । अस्मान् । प्राणः । ह्वयताम् । उप । वयम् । प्राणम् । हवामहे ।
वर्चः । जग्राह । पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वर्चः । सोमः । बृहस्पतिः । विऽधत्ता ॥ २ ॥

१ A B[h] C S[m] ३ for १. Cs जग्राह पृथिव्यांतरि°. We with D K K[m] V Dc. २ A B[h] C °स्पतिर्धर्ता. D °स्पतिर्धत्ता. R °स्पतिर्धत्ता. K[m] V °स्पतिर्धत्ताम्. K °स्पतिर्विधर्ता. Dc °स्पतिर्धत्ता changed to °स्पतिर्धत्तां. Cs °स्पतिर्धत्तात्. P P[2] J बृहस्पतिः । धर्ता ।. Sâyaṇa's text: विधत्तां. We with S[m]. ३ P P[2] ह्वयम् ।. We with J.

अस्मान् मानसयज्ञप्रवर्तकान् प्राणः शरीरधारकः पञ्चवृत्तिको वायुः उप ह्वयताम् चिरकालजीवनाय अनुजानातु । वयं च प्राणम् उप ह्वामहे अस्मदीयेषु शरीरेषु चिरकालावस्थानाय प्रार्थयामहे । पृथिवी अन्तरिक्षं च वर्चस्तेजः जग्राह स्वीकृतवती । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः । अत्र वर्चःशब्देन शरीरधारक ओजो नाम अष्टमो धातुर्विवक्षितः । तथा सोमः बृहस्पतिः विधत्ता विशेषेण धर्ता अग्निः सूर्यो वा वर्चो जग्राह । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

वर्चसो द्यावापृथिवी संग्रहणी बभूवथुर्वर्चो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं चरेम ।
यशसं गावो गोपतिमुप तिष्ठन्त्यायतीर्यशो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं चरेम ॥ ३ ॥

वर्चसः । द्यावापृथिवी इति । संग्रहणी इति सम्ऽग्रहणी । बभूवथुः । वर्चः । गृहीत्वा । पृथिवीम् । अनु । सम् । चरेम ।
यशसम् । गावः । गोऽपतिम् । उप । तिष्ठन्ति । आऽयतीः । यशः । गृहीत्वा । पृथिवीम् । अनु । सम् । चरेम ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां वर्चसः संग्रहणी संग्रहण्यौ दात्र्यौ बभूवथुः भवतम् । वर्चः युवाभ्यां दत्तं तेजो गृहीत्वा अवलम्ब्य पृथिवीम् । द्युलोकस्य उपलक्षणम् । भूलोकं द्युलोकं च अनु उद्दिश्य । ⌛ लक्षणे अनुः कर्मप्रवचनीयः ⌛ । सं चरेम संचारं कुर्याम । ततः गावो धेनवः गोपतिम् गवां स्वामिनं मां यशसा* अन्नेन कीर्त्या वा सह उप तिष्ठन्ति समीपं प्राप्नुवन्तु । ततो वयम् आयतीः आगच्छतीर्धेनूः यशश्च

१ So we accentuate with A C D K K̄ R S̄ V Dc Cs and P P̄ J. B̄ बभूवथु॰. २ K K̄ ॰मनुसंचरेम. Dc पृथिवीमनुसंचरेम changed to पृथिवीमनुसंचरेम. P P̄ अनुऽसंचरेम ।. J अनुऽसंचरेम ।. A B̄ C D R S̄ Cs ॰मनुसंचरेम. We with V. ३ A R यशसां. B̄ C D K K̄ S̄ V यशसां. Dc यशसं changed to यशसं. Cs यशसं. Sâyaṇa's text : यशसां. P यशसाम् ।. P̄ J यशसाम् ।. We with Dc.

गृहीत्वा पृथिवीम् अनु सं चरेम उभयोर्लोकयोः संचारिणो भवेम। यद्वा पृथिवीम् भूलोकमेव अनु सं चरेम इत्युभयत्रार्थः॥

चतुर्थी॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्मा सीव्यध्वं बहुला पृथूनि।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तम्॥ ४॥

व्रजम्। कृणुध्वम्। सः। हि। वः। नृऽपानः। वर्म। सीव्यध्वम्। बहुला। पृथूनि।

पुरः। कृणुध्वम्। आयसीः। अधृष्टाः। मा। वः। सुस्रोत्। चमसः। दृंहत। तम्॥ ४॥

अस्या ऋचस्त्रेधार्थो नीयते[1] इन्द्रियपरत्वेन ऋत्विक्परत्वेन योद्धृपरत्वेनेति। हे इन्द्रियाणि यूयं व्रजं कृणुध्वम् अस्मिन् मानसयज्ञप्रवर्तनाधिष्ठानभूते शरीरे व्रजम् संघातं कृणुध्वम् संघीभूय तिष्ठत। स हि हि यस्मात् कारणात् स देहः वः युष्माकं नृपाणः नृणां नेतॄणां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां रक्षकः। शरीरसद्भावे हि तेषाम् अवस्थानम्। यद्वा नृणां युष्माकं पानस्थानम्। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवर्तनमेव पानम् इत्युच्यते। ⌛"कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि अधिकरणे वा ल्युट्⌛। वर्म[2] वर्माणि वारकाणि विषयाख्यानि वस्तूनि सीव्यध्वम् संबध्नीत। स्वस्वव्यापारविषयान् शब्दादीन् कुरुत। कीदृशानि। [बहुला] बहुलानि अधिकानि पृथूनि विस्तीर्णानि। तथा आयसीः अयोवत् सारभूता अधृष्टाः परैरधृष्यमाणाः पुरः पूरयित्रीः स्वस्वविषयग्रहणशक्ताः कृ-

१ A C D S^m Dc Cs read सीव्यध्वं बहुला. B^h सीव्यध्वं बहुला corrected from सीव्यध्वं बहुला. R सीव्यध्वं बहुला. V वर्मा सीव्यध्वं बहुला and वर्मा सीव्यध्वं बहुला. P P^2 J Cp वर्म। असि। विऽअध्वम्।. We with B^h as originally. २ A कृणुध्वं मा°......सुस्रोच्चमसो बृह°. B^h °ध्वं मा°......सुश्रोचमसो दृह°. C D K^m V Dc °ध्वं मा°......सुस्रोच्चमसो दृंह°. R ध्वं मा° ......सुस्रोच्चमसो दृंह°. P P^2 J कृणुध्वम्। मा। आयसीः। (P^2 अयसीः।) ......अधृष्टा।. We with Cs.

1 S′ has a व after नीयते. 2 S′ has बहु inserted before वर्म.

णुध्वम् कुरुत । एतत् सर्वं शरीरसद्भावे भवतीति तस्य विनाशाभावो दार्ढ्यं च प्रार्थ्यते । वः युष्माकं संबन्धी चमसः चमसवच्चमसः भाग-[1]साधनभूतो देहः मा सुस्रोत् मा स्रवतु मा विनश्यतु । स्रवतेर्लेङि व्यत्ययेन शपः श्नुः । तं देहं दृंहत दृढीकुरुत स्वावस्थानेनेति इन्द्रियाणि स्तूयन्ते । दृह दृहि वृद्धाविति धातुः ॥ यद्वा हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वम् गोष्ठं कुरुत । घर्मा[2]शिरादिविनियोगार्थं गोस्थानं कुरुत । स हि स खलु नृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः देवपानसाधनभूत इति सांनाय्यरूपेण वा आशिररूपेण वा गोपयःप्रभृतिकं देवाः पिबन्ति । वर्म वर्माणि सीव्यध्वम् वर्मवत् प्रधानस्य उभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि च अङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वम् संतानयत । बहुलानि पृथूनीति वर्मविशेषणम् । तथा पुरः पुराणि होतृधिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि अयोवत् सारभूतानि अधृष्टानि च । पुर इति पूरणीया ग्रहा वा विवक्ष्यन्ते । तान् कुरुत । वः युष्मदीयश्चमसो यज्ञाख्यः भक्षणसाधनभूतश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येन एकवचनम् । मा सुस्रोत् मा[3] स्रवेत्[3] । तं दृंहत दृढीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत ॥ यद्वा हे योद्धारः व्रजम् संघातात्मकं ग्रामं कुरुत । स खलु युष्मदीयः संग्रामो नृपाणः । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणान् इति नृपाणः । वर्म कवचानि देहावरणानि सीव्यध्वम् । यथा परकीयशस्त्रैः शरीरभेदो न भवति तथा संनह्यध्वम् । आयसीः अयोनिर्मिताः पुरः नगराणि कृणुध्वं शत्रुबाधापरिहारार्थं स्वरक्षार्थं च । एतादृशो वः युष्माकं चमसः अदनसाधनभूतः संग्रामो मा सुस्रोत् माऽपगच्छतु । तं दृंहतेति मन्त्रद्रष्टा ऋषिर्ब्रूते ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञस्य चक्षुः प्रभृतिर्मुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोमि ।
इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

---

1 S′ has भागस्य for भागसा°. 2 S′ घर्मशिरा°. 3 S′ माः सस्रवेत्.

यज्ञस्य॑ । चक्षुः॑ । प्रऽभृ॑तिः । मुख॑म् । च । वाचा । श्रोत्रे॑ण । मन॑सा । जुहोमि ।

इमम् । यज्ञम् । विऽत॑तम् । विश्वऽक॑र्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुऽमनस्यमा॑नाः ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता [२.३५.५] । चक्षुरादीन्द्रियाणि मनोयज्ञस्य संबन्धित्वेन जुहोमि तत्प्रवणानि करोमि । इमं यज्ञं विश्वस्रष्ट्रा देवेन विततं विस्तीर्णम् इमं मानसं यज्ञं देवाः सुमनस्यमानाः सुमनस इव आचरन्तो यन्तु प्राप्नुवन्तु इति संग्रहार्थः ॥

षष्ठी ॥

ये देवाना॑मृत्विजो ये च॑ यज्ञिया येभ्यो॑ हव्यं क्रियते॑ भागधेय॑म् ।

इमं यज्ञं सह पत्नीभिरेत्य यावन्तो देवास्त॑विषा मा॑दयन्ताम् ॥ ६ ॥

ये । देवाना॑म् । ऋत्विज॑ः । ये । च । यज्ञिया॑ः । येभ्य॑ः । हव्यम् । क्रियते॑ । भागऽधेय॑म् ।

इमम् । यज्ञम् । सह । पत्नी॑भिः । आऽइत्य॑ । याव॑न्तः । देवाः । तविषाः॑ । मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

देवानां मध्ये ये ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः ऋत्विग्भूता वर्तन्ते । ये च यज्ञिया यज्ञार्हा यष्टव्या वर्तन्ते । येभ्य उभयेभ्यो देवेभ्यः भागधेयम् भागरूपं हव्यं हविः क्रियते दीयते । यावन्तो यत्परिमाणा देवाः सन्ति तावन्तस्तविषा महान्तो देवाः पत्नीभिः स्वस्वनारीभिः इन्द्राण्या-

---

१ A B[h] C R S[m] क्रियते. Cs कृंयते. D कृंणुते. J कृयते corrected into कृणुते ।. P कृयते ।. We with K K[m] V Dc P[2]. २ A K K[m] V Dc °पत्नीभिरे°. B[h] S[m] °पत्नीभिरे°. R °पत्नीभिरैत्य. C पत्नीभिरे° changed to °पत्नीभिरे°. D पत्नीभिरै°. Cs पत्नीभिरैत्य. P P[2] J सहऽपत्नीभिः ।. ३ A R Cs °स्तविषां मादयंतां. B[h] C D S[m] °स्तविषा मादयंतां. V K K[m] °स्तविषा मादयन्तां. Dc °स्तविषा मादयंतां changed to °स्तविषा मादयंतां. P तविषां ।. P[2] J तविषा ।. We with Sâyaṇa and accentuate accordingly. ४ P[2] मादयंताम् ।. We with P J.

दिभिः सह इमं यज्ञम् एत्य आगत्य मादयन्ताम् हविःस्वीकारेण तृप्ता भवन्तु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"त्वमग्ने व्रतपाः" इति सूक्तस्य दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे आज्यहोमे शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ । "एतेनैवामावास्यो[1] व्याख्यातः । ऐन्द्राग्नोत्र द्वितीयो[1] भ-
"वति । तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि[१९. ५९] कामस्तदग्रे[१९.
"५२] इति शान्ताः" इति [कौ° १. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव[१] आ मर्त्येष्वा ।
त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः[१] । आ । मर्त्येषु । आ ।
त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं व्रतपाः व्रतस्य कर्मणः पालयिता असि भवसि । मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु देवः द्योतमानः जाठराग्निरूपः [आ] अभिभवसि समन्ताद् व्याप्नोषि । द्वितीय आकारः आभिमुख्यार्थो वा[2] । किं च यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु त्वमेव ईड्यः स्तोतव्यो भवसि ॥

द्वितीया ॥

यद् वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद् विश्वादा[२] पृणातु विद्वान्त्सोमस्य यो ब्राह्मणाँ[३] आविवेश ॥ २ ॥

१ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C देवा आ. D K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R V Cs देवा आ. Dc देव आ changed to देवा आ. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J देवाः ।. P J आऽमर्त्येषु ।. $\overset{2}{\mathrm{P}}$ आ । मर्त्येषु ।. We with $\overset{m}{\mathrm{S}}$. २ A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Cs विश्वादा. C Dc विश्वादा changed to विश्वादा. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J विश्वऽअत् ।. We with C K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R V Dc P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J. No MS. reads °श्वमा° with the *Rigveda* and Sâyaṇa. ३ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ ब्राह्मणँ. Dc C ब्राह्मणां. We with A $\overset{h}{\mathrm{B}}$ $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Cs.

1 S′ एतेनामावास्या व्याख्याता ऐंद्राग्नौत्र द्वितीया. We with *Kaus′ika* supported by Dârila. 2 So S′.

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । आ । पृणातु । विद्वान् । सोमस्य । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ २ ॥

हे देवाः विदुषाम् जानतां वः युष्माकं व्रतानि कर्माणि अविदुष्टरासः अत्यर्थं कर्ममार्गम् अविद्वांसो वयं [यत्] प्रमिनाम प्रकर्षेण हिनसाम विनाशितवन्तः । ▒"मीनातेर्निगमे" इति ह्रस्वः▒ । तद् विश्वम् लुप्तकर्म विद्वान् जानानः अग्निः आ पृणाति आपूरयति अविकलं करोति । योग्निः सोमस्य यष्टृत्वेन संबन्धिनो ब्राह्मणान् आविवेश आविष्टः अभिमुखं गतवान् भवति ॥

तृतीया ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् स इद्धोता सोऽध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनुऽप्रवोढुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । होता । सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानाम् यष्टव्यानां पन्थाम् पन्थानं येन देवान् प्राप्नोति तं पन्थानमपि आ अगन्म । तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । किमर्थम् । यद् वयम् अनुष्ठानं [शक्नवाम] शक्नुयाम तद् अनुष्ठानम् अनुक्रमेण प्रवोढुम् प्रापयितुं कर्तुम् देवानां पन्थानम् अनुगताः स्म इति । ▒गमेर्लुङि च्लेर्लुकि "मो नो धातोः" इति मकारस्य नकारः । वहतेस्तुमुनि "सहिवहोरोदवर्णस्य" इति अवर्णस्य ओकारः▒ । अथ सोग्निः विद्वान् तं पन्थानम् यजात् यजतु देवान् । सेत् स एव होता मनुष्या-

१ P देवाः ।. We with P[2] J. २ P P[2] J अविंऽदुस्तरासः ।. ३ So all our MSS. and Vaidikas, and not तदनुप्रवोढुम्. ४ C K[m] R S[m] V Dc Cs सोध्वरान्त्स. We with A B[h] D.

1 S' अत्यर्थं°. 2 Sâyaṇa's text : सेदु होता for our स इद्धोता.

णाम् देवानाम् आह्वाता वा स एव अध्वरान् हिंसारहितान् यज्ञान् [स] ऋतून् यज्ञकालांश्च कल्पयाति कल्पयतु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

वाङ्म आसन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रं कर्णयोः ।
अपलिताः केशा अशोणा दन्ता बहु बाह्वोर्बलम् ॥ १ ॥

वाक् । मे । आसन् । नसोः । प्राणः । चक्षुः । अक्ष्णोः । श्रोत्रम् । कर्णयोः ।
अपलिताः । केशाः । अशोणाः । दन्ताः । बहु । बाह्वोः । बलम् ॥ १ ॥

ऊर्वोरोजो जङ्घयोर्जवः पादयोः ।

---

१ All the saṁhitâ- and pada-MSS. give the five mantras (from वाङ्मे to उत् तिष्ठ). The *Sarvânukramaṇî* describes them. The *Panchapaṭalikâ* is not expected to notice them. Sâyaṇa omits them both from his text and from his commentary. His anuvâka is of 14 sûktas i.e. of four less than the eighteen found in the MSS. The verses omitted form four sûktas and make up the number eighteen. Our text is constituted chiefly on the basis of our MSS. with such corrections as are obviously necessary. The MSS. and Vaidikas are mostly corrupt. २ **A** °आस्यन्नसो, omitting the visarga. **B**[h] **C D K**[m] **R S**[m] **V D**c आस्यन्नसोः (**S**[m] आस्यं नसोः). **C**s आस्यन्नसो, omitting the visarga. **P P**[2] **J** आस्यम् । नसोः ।. ३ **K K**[m] **V D**c °रक्ष्योः. **B**[h] **C D R S**[m] **C**s °रक्षोः. **P** अक्षोः ।. **P**[2] **J** अक्ष्योः ।. We with **A**.

४ **B**[h] अपलिता केशा शोणदिता बहु बाह्वोर्बलं.

K K[m] **V D**c अपलिता केशा (**D**c केशा) शोणदिता बहु बाह्वोर्बलं.

A C D R S[m] **C**s अपलिता केशा शोणदिता बहु (**C** वहु) बाह्वोर्बलं.

P P[2] **J** अपलिता । केशा (**P**[2] केशा) । शोणदिता । वहं (**P**[2] **J** बहं) । बाह्वोः । बलम् ।.

५ **B**[h] **R** ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (**R** प्रतिष्ठा) अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

C Cs ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (**C**s प्रतिष्ठा) अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टा.

D ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान्माति पृष्टाः.

K[m] **V D**c ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टा.

S[m] ऊर्वोरोज जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्टा अरिष्टानि मे सर्वातमानिपृष्टाः.

P[2] ऊर्वोः । ओजं । जंघयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वान् । मा । अतिऽपृष्टा ।.

P J ऊर्वोः । ओजः । जंघयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वान् । मा (**J** मा) । अतिऽपृष्टाः ।.

प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टः ॥ २ ॥

ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः ।

प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वः । आत्मा । अनिऽभृष्टः ॥ २ ॥

तनूस्तन्वा मे सहे[1] दतः सर्वमायुरशीय ।

स्योनं मे सीद पुरुः पृणस्व पवमानः[2] स्वर्गे[3] ॥ १ ॥

तनूः । तन्वा । मे । सहे[1] । दतः । सर्वम् । आयुः । अशीय ।

स्योनम् । मे । सीद । पुरुः । पृणस्व । पवमानः । स्वःऽगे ॥ १ ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं[4] सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

प्रियम् । मा । कृणु । देवेषु । प्रियम् । राजऽसु । मा । कृणु ।

प्रियम्[4] । सर्वस्य । पश्यतः । उत । शूद्रे । उत । आर्ये ॥ १ ॥

उत् तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यज्ञेन बोधय ।

आयुः प्राणं प्रजां पशून्[5] कीर्तिं यजमानं च वर्धय ॥ १ ॥

---

१ V सहे. $\overset{m}{\mathrm{K}}$ सहे १. $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C सहे having no figure. D R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ सहे ३. Dc सहे १. Cs सहेरदताः (i. e. सहे ३ दताः). P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ सहे ।. J सहे ।. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J दंताः ।. २ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ पवमान. We with A C D $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs. ३ Cs स्वर्गेः.

४ A D $\overset{m}{\mathrm{S}}$ प्रियं सर्वस्य पश्यतोत शूद्र उतार्ये.
$\overset{h}{\mathrm{B}}$ C प्रियं सर्वस्य पश्यतोत शूद्रमुतार्ये.
K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V Dc प्रियं सर्वस्य पश्यतोत शूद्र उतार्ये.
R Cs प्रियं सर्वस्य पश्यतोत शूद्र उतार्ये.
P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J प्रियम् । सर्वस्य । पश्यत (J पश्यतः changed to पश्यत) । उत । शूद्रम् । उत । आर्ये ।.

५ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ Dc Cs पशुं. C D R पशूं. $\overset{m}{\mathrm{K}}$ V पशून्. P $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J पशुम् ।.

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवान् । यज्ञेन । बोधय ।
आयुः । प्राणम् । प्रऽजाम् । पशून् । कीर्तिम् । यजमानम् । च । वर्धय ॥ १ ॥

"अग्ने समिधम्" इति सूक्तेन ब्रह्मचारिकर्तव्ये अग्निकार्ये प्रत्यृचं चतस्रः समिध आदध्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ । "इदम् आपः प्र "वहत [७. ९४. ३] इति पाणी प्रक्षालयते । सं मा सिञ्चन्तु[७. ३४] "इति त्रिः पर्युक्षति[2] । अग्ने[3] समिधम् आहार्षम् [१९. ६४] इत्यादधाति "चतस्रः" [कौ° ७. ८] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने[२] समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।
स मे श्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥ १ ॥

अग्ने[२] । सम्ऽइधम् । आ । अहार्षम् । बृहते । जातऽवेदसे ।
सः । मे । श्रद्धाम् । च । मेधाम् । च । जातऽवेदाः[३] । प्र । यच्छतु ॥ १ ॥

बृहते महते जातवेदसे जातानां वेदित्रे जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय[4] जातधनाय वा अग्नये[*] समिधम् समिन्धनसाधनं काष्ठम् आहार्षम् आहृतवान् अस्मि । सः समिधा समिद्धो जातवेदा अग्निः मे मह्यं श्रद्धां मेधां च अधीतवेदधारणां च प्र यच्छतु ददातु ॥

द्वितीया ॥

इध्मेन त्वा जातवेदः समिधा वर्धयामसि ।
तथा त्वमस्मान् वर्धय प्रजया च धनेन च[४] ॥ २ ॥

---

१ J ब्रह्मणः ।. P ब्रह्मणः ।. We with P̊[2]. २ A D R S̈[m] Cs अग्ने समिधमहा° B̊[h] अग्ने समिधमाह°. K̈[m] V अग्ने समिधमाहा°. K अग्नये समिधमाहा°. Dc अग्ने समिधमाहा° changed to अग्ने समिधमाहा°. P P̊[2] J अग्ने । सम्ऽइधम् । आ । अहार्षम् ।. We with C and P P̊[2] J. ३ P जातऽवेदः ।. We with P̊[2] J. ४ See foot-note 1, next page.

---

1 So **S′**. See note 3. 2 **S′** पर्युक्ष्यति. 3 **S′** अग्नये. Sâyaṇa's text also: अग्नये समिधम् &c. We with *Kaus′ika*. 4 **S′** जातमानाय.

इ॒ध्मेन॑ । त्वा॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स॒म्ऽइधा॑ । व॒र्धया॑मसि ।
तथा॑ । त्वम् । अ॒स्मान् । व॒र्ध॒य॒ । प्र॒ऽजया॑ । च॒ । धने॑न । च॒ ॥ २ ॥

हे जातवेदस्त्वा त्वाम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समिधा काष्ठेन वर्धयामसि प्रवृद्धं कुर्मः । तथा तेन प्रकारेण त्वम् अस्मान् समिदाधातॄन् प्रजया धनेन च वर्धय ॥ दीर्घम्[1] आयुश्च मे कृणोतु करोतु । इति चरमः पादः परोक्षवादः । भवच्छब्दाध्याहारो वा ॥

तृतीया ॥

यद॑ग्ने॒ यानि॒ कानि॑ चि॒दा ते॒ दारू॑णि द॒ध्मसि॑ ।
सर्वं॒ तद॑स्तु मे शि॒वं तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । यानि॑ । कानि॑ । चि॒त् । आ । ते॒ । दारू॑णि । द॒ध्मसि॑ ।
सर्व॑म् । तत् । अ॒स्तु॒ । मे॒ । शि॒वम् । तत् । जु॒ष॒स्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यं यानि कानि चिद् दारूणि यज्ञियानि अयज्ञियानि वा काष्ठानि यद् आ दध्मसि आदध्मः तत् सर्वं मे मम शिवम् श्रेयःप्रदम् अस्तु भवतु । हे यविष्ठ युवतम । "स्थूलदूरयुव°" इति युवशब्दस्य यणादिलोपः । तादृश अग्ने तत् आहितं काष्ठजातं जुषस्व सेवस्व ॥

चतुर्थी ॥

एता॑स्ते अग्ने स॒मिध॒स्त्वमि॒द्धः स॒मिद् भ॑व ।

१ A B̊ C D K K̊ R S̊ V P P̊ J दारुणि दध्मसि. We with Sâyaṇa and the *Ṛigveda*. २ D K̊ V Dc and Sâyaṇa's text: यविष्ट. P यविष्ठ्य ।. R Cs °स्व यविष्ठ्य. We with B̊ C S̊ P̊ J. ३ A B̊ V °स्त्वामिद्धं सोसमिद्भवः. C °स्त्वामिद्धं सोसमिद्भव. D R °स्त्वामिद्धं सोसमिद्भव. K K̊ °स्त्वामिद्धसोसमिद्भव. S̊ °स्त्वा विद्धं सोसमिद्भव. Dc °स्त्वामिद्धांसोसमिद्भव changed to °स्त्वामिद्धसोसमिद्भव. Cs °स्त्वामिद्धंसोसमिद्भव. Do the corrected read-

1 Sâyaṇa's text adds: दीर्घमायुः कृणोतु मे after धनेन च. A B̊ C R K K̊ V Cs omit the portion. Dc read the words (दीर्घमायुः कृणोतु मे) once but has subsequently cancelled them. S̊ has afterwards added them in its margin. P P̊ J know nothing about them. D is the only MS. that gives them.

आयुरस्मासु धेह्यमृतत्वमाचार्याय ॥ ४ ॥

एताः । ते । अग्ने । समऽइधः । त्वम् । इद्धः । समऽइत् । भव ।

आयुः । अस्मासु । धेहि । अमृतऽत्वम् । आऽचार्याय ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यम् एताः समिध आहृताः । ताभिः समिद्भिस्त्वम् इद्धः प्रज्वलितो भव । ततः अस्मासु समिध आहितवत्सु आयुः जीवनं धेहि । आचार्याय अस्मदुपाध्यायाय उपनयनकर्त्रे गायत्रीप्रदात्रे वेदाध्यापकाय अमृतत्वम् अविनाशं च धेहि प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"हरिः सुपर्णः" "अयोजालाः" "पश्येम शरदः" इति एकर्चानां त्रयाणां सूक्तानां सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

हरिः सुपर्णो दिवमारुहोर्चिषा ये त्वा दिप्सन्ति दिवमुत्पतन्तम् ।

अव तां जहि हरसा जातवेदोबिभ्यदुग्रोर्चिषा दिवमा रोह सूर्य ॥ १ ॥

हरिः । सुऽपर्णः । दिवम् । आ । अरुहः । अर्चिषा । ये । त्वा । दिप्सन्ति ।

दिवम् । उत्ऽपतन्तम् ।

---

ing of **Dc**, the recitals of **K $\overset{m}{K}$** and the original reading of **Cs** and the **°सो समि°** of all our authorities point to some such reading as **ताभिर्वसो समिद्धव ? P $\overset{2}{P}$ J** त्वाम् । इत् । हंसः । समऽइत् । भव ।. Sâyaṇa's text **°स्त्वमिंद्रः समिद्धव.** We read **त्वमिद्धः** with Sâyaṇa. Comparing the pada-pâṭha with the saṁhitâ we may say that the present pada-pâṭha is more modern than the date when the saṁhitâ of the nineteenth Kâṇḍa became corrupted.

१ **A** धेह्यमृतत्वमा°. **$\overset{h}{B}$** धेह्यमृतमा°. **D** धेह्यमृतं त्वमा°. We with **C K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs**. २ **C D** अवतां. **R** अवतान्. **Cs** अवतान्. We with **$\overset{h}{B}$ $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ V Dc**. ३ **$\overset{m}{S}$** जातवेदो बिभ्यदुग्र्यो°. **A $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R V Dc Cs** जातवेदो बिभ्यदुग्रो°. **P $\overset{2}{P}$ J** जातऽवेदः । बिभ्यत् । उग्रः (**J** originally उग्र) ।. None of our saṁhitâ authorities have °दुग्रा°. We with Sâyaṇa, and accents accordingly.

---

1 The *Sarvânukramaṇî* as well as our MSS. and Vaidikas make this consist of eight mantras. The former remarks : **पश्येमेत्यष्टौ सौर्याः प्राजापत्या गायत्र्य इति.** See note 1 at page ५४६.

अव॑ । तान् । ज॒हि॒ । हर॑सा । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । अबि॑भ्यत् । उ॒ग्रः । अ॒र्चिषा॑ । दिव॑म् । आ । रो॒ह॒ । सू॒र्य॒ ॥ १ ॥

हे सूर्य हरिः । तमो हरतीति हरिः । सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम् आरुहः । रोहतेर्लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेरङ् । ङित्त्वाद् गुणाभावः । दिवम् द्युलोकम् उत्पतन्तम् उद्गच्छन्तं त्वा त्वां ये शत्रवः मन्देहादयो दिप्सन्ति दम्भितुं तिरस्कर्तुं प्रतिरोद्धुम् इच्छन्ति तान् प्रतिबन्धकान् शत्रून् हे जातवेदः जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमान [यद्वा] जातानां प्राणिनां कर्माणि[1] तत्कर्मफलं च जानन् । सायंकाले सूर्यस्याग्नावनुप्रवेशात् जातवेदःशब्देन सूर्यस्य व्यवहारः । तथाविध त्वं हरसा शत्रुनिर्हारकेण तेजसा अव जहि यथा अवस्तात्[2] ते भवन्ति तथा घातयेत्यर्थः । ततः अबिभ्यत् शत्रुभ्यो भीतिम् अकुर्वन् उग्रः उद्गूर्णबलः सन् हे सूर्य अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम् आ रोह आतिष्ठ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"अयोजालाः" इत्येकर्चस्य सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयो॑जाला॒ असु॑रा मा॒यिनो॑य॒स्मयैः॒ पाशै॑र॒ङ्किनो॒ ये चर॑न्ति ।

तांस्ते॑ रन्धयामि॒ हर॑सा जातवेदः स॒हस्र॑ऋष्टिः स॒पत्ना॑न् प्रमृ॒णन् पा॑हि॒ वज्रः॑ ॥ १ ॥

अय॑ःऽजालाः । असु॑राः । मा॒यिन॑ः । अ॒य॒स्मयैः॑ । पाशैः॑ । अ॒ङ्किन॑ः । ये । चर॑न्ति ।

---

१ See foot-note ३ on the previous page. २ A B पाशैरङ्किनो. We with C D K R S V Dc Cs. ३ A सहस्रभृष्टिः. B सहस्रदृष्टिः. C R S V Cs सहस्रदृष्टिः. K सहस्रहुष्टिः. D सहस्रहृष्टिः. Dc सहस्ररिष्टिः changed to सहस्रहृष्टिः. J °दृष्टिः ।. P °हृष्टि ।. P °हृष्टिः ।. We with Sâyaṇa. ४ A K K V Dc यांहि. P P J याहि ।. We with B C D R S Cs.

---

1 S′ तत्कर्माणिकर्मफलं for कर्माणि तत्कर्मफलं. 2 S′ अवस्थात्ते for अवस्तात् ते.

तान् । ते । रन्धयामि । हरसा । जातऽवेदः । सहस्रऽऋष्टिः । सऽपत्नान् ।
प्रऽमृणन् । पाहि । वज्रः ॥ १ ॥

अयोजालाः । जालम् आनायः । अयोमयवागुरावन्तो मायिनः कुटिला ये असुराः सुरविद्वेषिणः अयस्मयैः पाशैः । "अयस्मयादीनि च्छन्दसि" इति भसंज्ञत्वेन निपातनात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । एतादृशैः पाशैः अङ्किनः लक्षणवन्तः पाशहस्ताश्चरन्ति । सत्कर्मकारिणो हिंसितुम् इति शेषः । तांस्तथाविधान् असुरान् हे जातवेदः ते तव हरसा तेजसा रन्धयामि । रध्यतिर्वशगमने इति यास्कः [नि० १०. ४०] । वशयामि । पुरुषव्यत्ययो वा । रन्धय वशयेति । स्वाधीनान् कृत्वा च सहस्रऋष्टिः । ऋष्टिरायुधविशेषः । सहस्रसंख्याकायुधविशेषयुक्तो वज्रः । अर्शआदित्वाद् मत्वर्थीयः अच् प्रत्ययः । वज्रवान् त्वं सपत्नान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् पाहि पालय अस्मान् उपस्थातॄन् ॥

[इति] सप्तमेनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ॥

"पश्येम शरदः शतम्" इति सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्पाठस्तु ॥

पश्येम शरदः शतम् ॥ १ ॥	पश्येम । शरदः । शतम् ॥ १ ॥
जीवेम शरदः शतम् ॥ २ ॥	जीवेम । शरदः । शतम् ॥ २ ॥
बुध्येम शरदः शतम् ॥ ३ ॥	बुध्येम । शरदः । शतम् ॥ ३ ॥
रोहेम शरदः शतम् ॥ ४ ॥	रोहेम । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥
पूषेम शरदः शतम् ॥ ५ ॥	पूषेम । शरदः । शतम् ॥ ५ ॥
भवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥	भवेम । शरदः । शतम् ॥ ६ ॥

१ See foot-note ३ on the previous page. २ See foot-note ४ on the previous page.
३ B[h] C D K R S[m] V Dc बुद्धेम. K[m] बुत्ध्ये°. Cs बुधेम. P P[2] बुद्धेम।. J बुधेम।. From here up to the end of the kâṇḍa the MS. P does not accentuate.

1 S′ reads त before एतादृशैः. 2 S′ वेशेति. 3 S′ °युक्त° for °युक्तो.

भूयेम शरदः शतम् ॥ ७ ॥ भूयेम । शरदः । शतम् ॥ ७ ॥

भूयसीः शरदः शतात् ॥ ८ ॥ भूयसीः । शरदः । शतात् ॥ ८ ॥

हे सूर्य त्वां शरदः शतम् शतसंख्याकान् संवत्सरान् पश्येम । अत एव शतं शरदो जीवेम । बुध्येम । ⌛ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ⌛ । बुध्येमहि कार्यजातम् । रोहेम उत्तरोत्तरं प्ररूढाः प्रवृद्धा भवेम । पूषेम [शत]संवत्सरपरिमितकालपर्यन्तं पुष्टिं लभेमहि । ⌛ पूष पुष्टौ । भौवादिकः ⌛ । भवेम । भवनं संभवनम् । पुत्रादिप्रवाहेण संभूताः स्याम । भूयेम भूयास्म । इति भवनम् आशास्यते । ⌛ आशीर्लिङि छान्दसी रूपसिद्धिः ⌛ । भूयसीः न केवलं शतसंख्याकाः शरदः भूयसीः अधिकाः शरदः अनेककालपर्यन्तम् । ⌛ "कालाध्वनोः०" इति सर्वत्र द्वितीया ⌛ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

"अव्यसश्च" इति एकर्चं सूक्तं श्रौतस्मार्तसकलकर्मादौ जपेत् उपाकर्मणि च । सूत्रितं हि । "अभिजिति शिष्यान् उपनीय" इति प्रक्रम्य "अव्यसश्च [१९.६८.] इति जपित्वा सावित्रीम् ब्रह्म जज्ञानम् [४.१.१] इत्येकाम् त्रिषप्तीयं [१.१] च पच्छो वाचयेत्" इति [कौ०१४.३] ॥

तत्पाठस्तु ॥

अव्यसश्च व्यचसश्च बिलं वि ष्यामि मायया ।

ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे ॥ १ ॥

---

१ A C D R Cs भूयसी शरदः. K K̈ V भूयांसी शरदः. S̈ भूयसी शरदः. Dc भूयसी शरदः changed to भूयांसी शरदः. P P̊ J भूयसी ।. We with Sâyaṇa's text. २ So all our authorities. Sâyaṇa's text: शतम्. ३ A C R व्य[चिसश्च. P P̊ विऽअंचसः ।. J विऽअचसः ।. We with Ḃ D K K̈ S̈ V Dc Cs. ४ Ḃ C K K̈ R S̈ V Cs बि. P P̊ विष्यामि ।. We with D Dc J. ५ Ḃ °मुद्धृत्य वेदमथ. S̈ °मुद्धृत्यं वेदमथ. Cs °मुद्धृत्यं वेदमथ. We with A C D K K̈ R V Dc. ६ A R S̈ कृण्महें. Dc कृण्महें changed to कृण्महे. We with Ḃ C D V Cs and P P̊ J.

---

1 Sâyaṇa's text does not divide this hymn into eight portions but gives it as one mantra. See note 1, page ५४३. 2 S′ repeats शरदः before संवत्सरान्. 3 S′ इत्येतेषा.

अव्यसः । च । व्यचसः । च । बिलम् । वि । स्यामि । मायया ।
ताभ्याम् । उत्ऽहृत्य । वेदम् । अथ । कर्माणि । कृण्महे ॥ १ ॥

व्यचसः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्तस्य सर्वशरीरव्यापकस्य व्यानवायोः समष्टिरूपस्य अव्यसः अव्यचसः । वर्णलोपश्छान्दसः । अव्याप्तस्य व्यष्टिरूपस्य प्राणात्मकस्य वायोः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । "व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्" इति पर्युदासाद् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । तयोर्बिलम् बिलवद्बिलं मूलाधारं मायया । कर्मनामैतत् । कर्मणा अभिभवनव्यापारेण वि ष्यामि विवृतं करोमि । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति नैरुक्ताः [नि० १. १७] । शब्दं विवक्षोः पुरुषस्य प्रयत्नजनितवायुवशाद् मूलाधारे स्पन्दो भवतीति आगमिका आहुः "मूलाधारात् प्रथमम् उदितो यस्तु भावः पराख्यः" इति । ताभ्यां व्यानप्राणाभ्याम् । करणे तृतीया । वेदम् अक्षरात्मकमन्त्रसंघम् उद्धृत्य बिलरूपाद् मूलाधारात् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण उद्गमय्य अथ अनन्तरं कर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि च कृण्महे कुर्महे ॥ यद्वा अव्यचसः अव्याप्तस्य परिच्छिन्नस्य जीवात्मनः व्यचसः व्याप्तस्य परमात्मनश्च बिलम् उपलब्धिस्थानं हृदयं मायया अज्ञानेन वि ष्यामि विमुक्तं विरहितं करोमि । हृदये अज्ञानावृते सति कर्तव्याकर्तव्यविभागो न भवति । अतः कार्याकार्यविभागैक[1]ज्ञानपरिपन्थिनं मूढभावम् अ[2]पसारयामीत्यर्थः । ताभ्यां जीवपरमात्मभ्यां वेदम् चिकीर्षि[3]तकर्मविषयं ज्ञानम् उद्धृत्य संपाद्य अथ अनन्तरं कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कृण्महे कुर्महे । चिकीर्षितस्य कर्मणः स्वरूपम् तत्साधनकलापम् तदङ्गकलापम् तत्फलम् तत्कर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणयोरर्थं च विदित्वा कर्मारब्धव्यम् इत्युक्तं भवति ॥

[इति] सप्तमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

---

१ P P[2] J अविंऽअसः।. २ See foot-note ३ on the previous page. ३ See foot-note ४ on the previous page.

---

1 S′ °विभावेक°. 2 S′ उप°. 3 S′ चिकीर्षितं.

"जीवा स्थ" इति पञ्चमन्त्रात्मकेन सूक्तेन आयुष्कामः अद्भिराचम्य आत्मानम् अनुमन्त्रयेत । सूत्रितं हि । "शुद्धा न आपः[१२. १. ३०] "इति निष्ठीव्य जीवाभिः[१९. ६९, ७०] आचम्य एहि जीवम्[४. ९] "इत्याञ्जनमणिं बध्नाति" इति [कौ० ७. ९] ॥

तत्पाठस्तु ॥

जीवा स्थ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

जीवाः । स्थ । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

उपजीवा स्थोप जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ २ ॥

उपऽजीवाः । स्थ । उप । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ २ ॥

संजीवा स्थ सं जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ३ ॥

सम्ऽजीवाः । स्थ । सम् । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ३ ॥

जीवला स्थ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ४ ॥

जीवलाः । स्थ । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ४ ॥

इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा जीव्यासमहम् ।
सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

इन्द्र । जीव । सूर्य । जीव । देवाः । जीवाः । जीव्यासम् । अहम् ।
सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

निगदव्याख्यातम् इदम् । इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा इति मन्त्रे समाम्नाता इद्रसूर्यदेवाः संबोध्यन्ते । हे इन्द्रादयो यूयं जीवाः जीवनवन्तः

---

१ A B C K K R S V Dc Cs उप जीवा स्थोप जी°. D उप जीवा स्थोप जी°. P J उप । जीवाः । स्थ । उप । जीव्यासम् । (J जीव्यासम् changed to जीव्यासम् ।). P उप । जीवाः । स्थ । उप । जीव्यासम् ।. We with D and J. २ P wants accents. P J जीव्यासम् ।. J once read जीव्यासम्. ३ A B D K K R V Cs संजीवा स्थ संजीव्यासं (Cs संजीव्यासं). C संजीवा स्थ संजीव्यासं. S very corrupt in accents, reading संजीवा स्थ संजीव्यासं. Dc संजीवा स्थ संजीव्यासं changed to संजीवा स्थ संजीव्यासं. P J सम् ऽजीवाः । स्थ । सम् ऽजीव्यासम् (J सम् ऽजीव्यासम् ।). ४ B D S इन्द्र जीव सूर्य जीव (S जीव). C इन्द्र जीव सूर्य जीव. We with K K R V Dc Cs.

आयुष्मन्तः स्थ भवथ । भवदनुग्रहाद् अहमपि जीव्यासम् जीवनवान् आयुष्मान् भूयासम् । अनेनाचमनकर्मणा इति विनियोगाद्[1] अवगम्यते । कतिपयकालावस्थानमपि जीवनं भवेद् इति तत्राह सर्वम् इति । सर्वं संपूर्णं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीव्यासम् प्राणाय धारयेयम् । एवम् उत्तरे मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ उपजीव्याः । उपशब्दः अधिकार्थः । अधिकं जीवनवन्तः । उपजीवयन्ति संनिहितान् भजकान् आयुष्मतः कुर्वन्तीति वा उपजीव्याः ॥ संजीव्याः समीचीनजीवनवन्तः जीवनकाले एकः क्षणोपि वैयर्थ्येन[2] न नीयते[3] किं तु परोपकारित्वेनेति आयुषः सम्यक्त्वम् ॥ जीवलाः जीवः प्राणधारणम् । भावे घञ् । "सिध्मादिभ्यश्च" इति मत्वर्थीयो लच् ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न सर्वेन्द्रियप्रकाशक त्वं जीव आयुष्मान् भव । हे सूर्य सर्वस्य प्रसवितस्त्वं जीव । हे देवाः इन्द्रसूर्यव्यतिरिक्ता अग्न्यादयो यूयं जीवाः । भवतेति अनुषक्तक्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन परिणमनम् । युष्मत्प्रसादाद् अहम् आचमनकर्मकर्ता चिरकालपर्यन्तं प्राणान् धारयेयम् इति आयुराशास्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

"स्तुता मया वरदा" इति एकर्चस्य सूक्तस्य अधीतस्य वेदस्य गायत्र्या वा उपस्थाने लैङ्गिको विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

ऋक्पाठस्तु ।

स्तुता मया वरदा वेदमाता[१] प्र चोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।
आयुः प्राणं प्रजां पशुं[२] कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

स्तुता । मया । वरदा । वेदऽमाता[१] । प्र । चोदयन्ताम् । पावमानी । द्विजानाम् ।

१ A B^h C K K^m R वेदमाता प्रचोदयंतां. D वेदमाता प्रचोदयंतां. Dc वेदमाता प्रचोदयंतां changed to वेदमाता प्रचोदयंतां. Cs वेदमाता प्रचोदयंतां changed to वेदमाता प्रचोदयंतां. S^m वेदमाता प्रचोदयंतां. P^2 J वेदऽमाता । प्रऽचोदयंताम् ।. P Cp the same except that they are not accented. २ A C D K^m S^m V पशूं. Cs पशु. Dc पशूं changed to पशून्. We with B^h R P P^2 J and Sâyaṇa's text.

1 S' प्रविनियोगाद्. 2 S' वैयर्थेन. 3 S' नीयत इति.

आयुः । प्राणम् । प्रऽजाम् । पशुम् । कीर्तिम् । द्रविणम् । ब्रह्मऽवर्चसम् ।
मह्यम् । दत्त्वा । व्रजत । ब्रह्मऽलोकम् ॥ १ ॥

स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसंधिना सर्वार्थं फलाशासनं[1] स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानाम् आयुरादिफलम् आशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवद् अनुवदति । मया वेदाध्यायकेन सावित्रीं जपता वा स्तुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता वरदा इष्टकामप्रदात्री पावमानी । पवमानः पापात् परिशोधकः सूत्रात्मा । "वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः" इति ऐतरेयकश्रुतेः [ऐ॰आ॰२.१.१] । तत्प्रतिपादिका पावमानी वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत्प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

इति स्मृतेः । द्विजानाम् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि प्र चोदयन्ताम् । पूजायां बहुवचनम् । प्रेरयतु प्रयच्छतु[2] । ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्मणां वर्चः[3] ब्राह्मं तेजः । "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" इति अच् समासान्तः । अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय दत्त्वा आयुरादिकं फलं वितीर्य ब्रह्मलोकम् ब्रह्मणो लोकः सत्यलोकः ब्रह्मैव वा लोकः लोक्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं परतत्त्वं व्रजत । इति प्रत्यक्षवादः । अत्रापि पूर्ववद् बहुवचनम् । शब्दावगम्यब्रह्माकारं परित्यज्य वाङ्मनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षात्कृतपरत्वेन उच्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

"यस्मात् कोशात्" इति एकर्चं सूक्तं सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु ब्रह्मोत्थापनानन्तरं जपेत् । स्वाध्यायोत्सर्जनकर्मणि च अन्ते जपेत् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ । "पौषस्यापरपक्षे त्रिरात्रं नाधीयीत तृती-

1 S′ फलाशासने. 2 S′ प्रगच्छतु. 3 S′ °वर्चसः.

"यस्याः प्रातः समासं संदिश्य यस्मात् कोशादित्यन्तः" इति [कौ° १४.३] ॥

ऋक्पाठस्तु ॥

यस्मात् कोशादुदभराम वेदं तस्मिन्नन्तरव दध्म एनम् ।
कृतमिष्टं ब्रह्मणो वीर्येण तेन मा देवास्तपसावतेह ॥ १ ॥

यस्मात् । कोशात् । उत्ऽअभराम । वेदम् । तस्मिन् । अन्तः । अव । दध्मः । एनम् ।

कृतम् । इष्टम् । ब्रह्मणः । वीर्येण । तेन । मा । देवाः । तपसा । अवत । इह ॥ १ ॥

यस्मात् "अव्यसश्च व्यचसश्च" इति मन्त्रे प्रतिपादिताद् मूलाधाररूपाद् वा कोशात् कोशवत्कोशः यथा कोशाद् धनवस्त्ररत्नादिपूर्णाद् अपेक्षितं वस्तु आनीयते एवम् अस्य सर्ववर्णमन्त्रायतनत्वात् तत एवोङ्कार इति तत्त्वेन व्यपदेशः । वेदम् विदन्त्यनेन प्रत्यक्षाद्यविषयम् उपायम् इति वेदः । उक्तं हि ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

इति । श्रौतस्मार्तसकलकर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणरूपं वेदम् उदभराम उद्धृतवन्तः । कर्मानुष्ठानार्थम् उच्चारितवन्तः स्मः । ⌛ "हृग्रहोर्भः°" इति भत्वम् ⌛ । तस्मिन् पूर्वोक्ते स्थाने एनं येन कर्माण्यनुष्ठितानि तम् एतम् अन्वादिष्टं वेदम् अन्तः मध्ये अव दध्मः पुनः स्थापयामः । कर्मप्रयोगार्थं स्वमुखाद् उच्चारिता वर्णरूपा मन्त्रास्तथैव यदि निःसरेयुस्तर्हि उत्तरकाले मन्त्राभावेन कर्मानुष्ठानं न भवेद् इति पुनः पूर्वोक्त एव वेदोद्धरणापादानस्थाने वेदनिधानम् उक्तम् इत्यभिप्रायः । ब्रह्मणः

१ D °दुदभराम् वेदं. K K[m] V Cs °दुदभराम वेदं. S[m] कोशादुदभराम वेदं. Dc कोशादुदभराम् वेदं changed to कोशादुदभराम वेदं. P[2] J उत् ऽअभराम । वेदम् (J वेदंम्)।. २ A B[h] ऋत°. C कृत° changed to ऋत°. We with D K K[m] R S[m] V Dc Cs.

1 S′ दिशति for संदिश्य. 2 S′ °दित्यंतत इति for °दित्यन्तः इति. 3 S′ °स्थान एव.

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य परमात्मनो वीर्येण वीर्यरूपेण कर्मप्रतिपादकेन वा वेदेन कृतम् यत् कर्म ब्रह्मयज्ञादिकं निष्पादितम् इष्टम् यत् स्वाहावौषडादिशब्दैर्देवतार्थं हविः प्रत्तं तेन कृतेन इष्टेन च कर्मणा हे देवाः यूयम् इह कर्मलोके तपसा । तपःशब्देन फलं विवक्ष्यते । कर्मफलेन मा माम् अनुष्ठातारम् अवत रक्षत तर्पयत । कर्म अविकलं कृत्वा तत्फलेन मां संयोजयतेति यावत् । यद्वा तपसा कृच्छ्रानुष्ठितेन कर्मणा माम् अवत । अथ वा तपसा । तपः पर्यालोचनम् । तद्रूपेण तेन ब्रह्मणो वीर्येण मां संतर्पयतेति ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

सप्तमोनुवाकः समाप्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्यविरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे एकोनविंशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्रीविद्याशंकरार्पणम् अस्तु ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म प्रायशः प्राक् प्रपञ्चितम् ।
विंशेथ ब्रह्मवर्ग्याणां शस्त्रयाज्यादि वर्ण्यते ॥

तत्र विंशे काण्डे नवानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्रथमं सूक्तं तृचात्मकम् । तास्तिस्र ऋचः अग्निष्टोमादियज्ञेषु ब्राह्मणाच्छंसिपोत्रा[1]ग्नीध्राणां क्रमेण प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं हि वैताने । "प्र[2]स्थितैश्चरिष्यन्नध्वर्युः संप्रेष्यति । होतर्यज प्रशास्त- "ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतर्नेष्टरग्नीद् इति । इन्द्र त्वा वृषभं वयम् इति "ब्राह्मणाच्छंसी यजति । उत्तराभ्यां पोत्राग्नीध्रौ" इति [वै॰ ३.९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं॑ त्वा वृष॒भं व॒यं सु॒ते सोमे॑ हवामहे ।
स पा॑हि॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ।
सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट । ॥ इदि परमैश्वर्ये । ऋज्रेन्द्र॰ [उ॰ २.२८] इत्यादिना रन् प्रत्ययः । नित्वाद् आद्युदात्तः ॥ । अथ वा इन्दौ सोमे निमित्तभूते सति द्रवति त्वरया गच्छतीति इन्द्रः । यद्वा इन्दवे सोमाय तत्पानार्थं द्र[3]वतीति वा इन्द्रः । सत्सु अन्येषु दधिपयःप्रभृतिषु द्रव्येषु सोमस्यातिशयेन प्रियत्वाद् उक्तव्युत्पत्तिरिन्द्रशब्द-

1 S′ °पोताग्नी°. 2 S′ प्रस्थितेश्चरिष्यंत्यध्वर्युः. 3 S′ द्रवत इति वा.

स्यात्र द्रष्टव्या । तादृश इन्द्र त्वा त्वाम् । ⌛ “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावेपि अनुदात्तत्वादेशश्छान्दसः ⌛ । कीदृशं[1] त्वाम् । वृषभम् कामानां वर्षितारं[2] वयं यजमानाः सोमे सुते अभिषुते सति तत्पानार्थं हवामहे आह्वयामः । ⌛ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । शपि “बहुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ⌛ । स तादृशः अस्माभिराहूतस्त्वं मध्वः मधुररसस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । एकदेशम् इति शेषः । अथ वा मध्वः मधु अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् । ⌛ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” इति षष्ठी ⌛ । पाहि पिब ॥

द्वितीया ॥

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो विम॑हसः ।
स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑ ॥ २ ॥

मरु॑तः । यस्य॑ । हि । क्षये॑ । पा॒थ । दि॒वः । वि॒ऽम॒ह॒सः॒ ।
सः । सु॒ऽगो॒पात॑मः । जनः॑ ॥ २ ॥

हे विमहसः विशिष्टेन अतिशयितेन महसा तेजसा युक्ताः । देवेषु मध्ये एषाम् अतिशयितवीर्यत्वात् । हे मरुतः । म्रियन्ते प्राणिन एभिरिति मरुतः । प्राणात्मकस्य वायोर्निर्गमे सति प्राणिनां मृतिः प्रसिद्धैव । अथ वा म्रियन्त इति मरुतः । इन्द्रेण अदित्या उदरं प्रविश्य एकोनपञ्चाशद्धा खण्डितत्वात् तादृशा एतत्संज्ञया प्रसिद्धा देवा यूयं यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये देवानां निवासस्थाने यागगृहे । ⌛ “क्षयो निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ⌛ । दिवः[3] द्योतमानाद् द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् आगत्य । ⌛ “ऊडिदम्°” इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ⌛ । पाथ पिबथ । सोमम् इति शेषः । स खलु जनः यजमानः सुगोपातमः अतिशयेन गोपायितृतमः लोके ये गोपायितारः स्वा-

---

1 S′ कीदृशं त्वा त्वाम्. 2 S′ वर्षयितारं. 3 S′ दिवः दिवो द्यो° for दिवः द्यो°.

श्रितरक्षकाः सन्ति तेषां मध्ये स एव श्रेष्ठतम इत्यर्थः । ⧗ गोपायतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ ⧗ । यस्माद् एवं तस्माद् ममापि यज्ञगृहे सोमं पिबतेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

उ॒क्षान्ना॑य व॒शान्ना॑य॒ सोम॑पृष्ठाय वे॒धसे॑ ।
स्तोमै॑र्विधेमा॒ग्नये॑ ॥ ३ ॥

उ॒क्षऽअ॑न्नाय । व॒शाऽअ॑न्नाय । सोम॑ऽपृष्ठाय । वे॒धसे॑ ।
स्तोमैः॑ । वि॒धे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ ३ ॥

उक्षः सेचनसमर्थो गौः अन्नं यस्य स तथोक्तः । तादृशाय तथा वशान्नाय । वशा वन्ध्या अजादिका सा अन्नं हविर्यस्य स वशान्नः । तस्मै । उक्षवशयोरग्नेरन्नत्वम् "अगोरुधाय" इत्येतं मन्त्रं व्याचक्षाणेन आश्वलायनेन उक्तम् । "एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति" इति [आश्व॰ गृ॰ १. १] । तथा सोमपृष्ठाय सोमः सोमरसः पृष्ठे उपरिदेशे मुखे यस्य स तादृशाय वेधसे विधात्रे सर्वस्य स्रष्ट्रे एवम् उक्तगुणविशिष्टाय अग्नये अङ्गनादिगुणविशिष्टाय देवाय अग्नये अन्यर्थम् । ⧗ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति चतुर्थी ⧗ । स्तोमैः स्तोत्रैः स्तुतिसाधनभूतैः शस्त्रादिभिः विधेम परिचरेम । ⧗ विध विधाने । तौदादिकः ⧗ ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ॥

"मरुतः पोत्रात्" इत्याद्याश्चत्वार ऋतुप्रैषाः । तत्र आद्योत्तमाभ्यां पोता यजति । द्वितीयतृतीयाभ्याम् आग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिनौ । सूत्रितं हि । "सदस्युपविष्टा यथाप्रैषम् ऋतून् यजन्ति[1] । मरुतः पोत्राद् इति प्रथमोत्तमाभ्यां पोता । द्वितीययाग्नीध्रः । तृतीयया ब्राह्मणाच्छंसी" इति [वै॰ ३. ९] ॥

---

1 S' °यजंते.

तत्र प्रथमः प्रैषः ॥

मरुतः पोत्रात् सुष्टुभः स्वर्कादृतुना सोमं पिबतु ॥ १ ॥

मरुतः । पोत्रात् । सुऽस्तुभः । सुऽअर्कात् । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ १ ॥

मरुतः एतन्नाम्ना प्रसिद्धा देवाः पोत्रात् पोतुः कर्म पोत्रम् तस्मात् । तत्कृताद् यागाद् इत्यर्थः । कीदृशात् । सुष्टुभः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । शोभनस्तोभोपेतात् तथा स्वर्कात् सुष्ठु अर्च्यते देवः अनेनेति स्वर्कम् तस्मात् स्वर्चनात् । यद्वा सुष्टुभः । अत्र स्तोभशब्देन स्तोभोपेतं स्तोत्रम् उच्यते । शोभनस्तोत्रोपेतात् । स्वर्कात् । अर्च्यन्ते एभिरिति अर्का मन्त्राः । शोभनमन्त्रोपेतात् । शोभनशस्त्रोपेताद् इत्यर्थः । एवंभूतात् पोतुर्यागाद् ऋतुना सह सोमम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमरसं पिबतु पिबन्तु । वचनव्यत्ययः ॥

द्वितीयः ॥

अग्निराग्नीध्रात् सुष्टुभः स्वर्कादृतुना सोमं पिबतु ॥ २ ॥

अग्निः । आग्नीध्रात् । सुऽस्तुभः । सुऽअर्कात् । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ २ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवः आग्नीध्रात् । अग्निम् इन्द्ध[1] इति अग्नीत् । स एव आग्नीध्रः एतन्नामा ऋत्विक् । तत्कर्मापि आग्नीध्रम् । यद्वा अग्नीधः कर्म आग्नीध्रम् । तस्माद् आग्नीध्रात् । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

---

१ B B^h C D K^m R S^m V Dc Cs मरुतः पोत्रा॰. P P^2 J Cp मरुतः । पोत्रात् ।. Sâyaṇa's text: मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्कादृतुना सोमं पिबतु. Does मरुतः point to an older reading पिबत ? २ B B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs त्रिष्टुभः and P P^2 J Cp त्रिऽस्तुभः here and in the following mantras. We with Sâyaṇa. ३ B B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs स्वर्गात् and P P^2 J Cp स्वःऽगात्, here and in the following mantras. We with Sâyaṇa. ४ B B^h C D K K^m R S^m V Dc Cs ॰राग्नीध्रा॰. P^2 Cp आग्नीध्रात् ।. We with P J.

---

1 S′ इंधत.

तृतीयः ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् सुष्टुभः स्वर्कादृतुना सोमं पिबतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । ब्राह्मणात् । सुऽस्तुभः । सुऽअर्कात् । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यादिगुणयुक्तो देवः स एव ब्रह्मा । बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च । इन्द्रस्य ब्रह्मात्मना स्तुतिः "इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिः" [ऋ° ८. १६. ७] इत्यादिमन्त्रवर्णाद् अवगन्तव्या । ब्राह्मणात् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग् अभिधीयते । तत्कृतं कर्मापि ब्राह्मणम् इत्युच्यते । यद्वा अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी निर्दिश्यते । तत्कर्म शस्त्रयागलक्षणं ब्राह्मणम् तस्मात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थः ॥

देवो द्रविणोदाः पोत्रात् सुष्टुभः स्वर्कादृतुना सोमं पिबतु ॥ ४ ॥

देवः । द्रविणःऽदाः । पोत्रात् । सुऽस्तुभः । सुऽअर्कात् । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ ४ ॥

द्रविणोदाः । द्रविणं हिरण्यादिलक्षणं धनं बलं वा । तद् ददातीति द्रविणोदाः एतन्नामको देवः । अस्य धनदातृत्वम् "द्रविणोदा ददातु नो वसूनि" [ऋ° १. १५. ८] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु धनप्रार्थनाविषयतया प्रसिद्धम् । ॥ द्रुदक्षिभ्याम् इनन् [उ° २. ५०] इति इनन्प्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः ॥ ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे "आ याहि" इति पञ्च सूक्तानि विनियुक्तानि । तत्र "आ याहि सुषुमा हि ते" इत्याद्यौ

१ See note २ on mantra १. २ See note ३ on mantra १. ३ B B[h] C D K K[m] R S[m] V Dc Cs P P[2] J Cp पोत्रात्. ४ See note २ on mantra १. ५ See note ३ on mantra १.

1 S' बृहणत्वाच्च. 2 S' इत्यादौ.

तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । "अयमु त्वा विचर्षणे" इति सप्तर्चः "इन्द्र त्वा वृषभं वयम्" इति नवर्चश्च शंसनीयाः उक्थमुखम् इति व्यवह्रियन्ते । "उद्वेदभि" इति तिस्र ऋचः पर्यास इत्युच्यते । अत्रोत्तमा परिधानीया । सूत्रितं हि । "आ याहि सुषुमा हि ते[२०.३] आ नो याहि "सुतावतः[२०.४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षणे[२०.५] "इत्युक्थमुखम् । उद्वेदभि श्रुतामघम्[२०.७] इति पर्यासः । उत्तमा "परिधानीया । त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम् अन्वाह । अर्धर्चशस्य ऋगन्तं "प्रणवेनोपसंतनोति" इति [वै॰ ३.११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् ।
एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यादिगुणविशिष्ट त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम् आगमनम् इति तत्राह । ते त्वदर्थं सोमं सुषुमा हि अभिषुतवन्तः खलु । षुञ् अभिषवे । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । "हि च" इति निघातप्रतिषेधः । सुषुमा हि त इत्यत्र छान्दसः सांहितिको दीर्घः । इमम् अभिषुतं सोमं पिब पानं कुरु । इदम् आस्तीर्णं बर्हिः आ सदः आसीद । लेटि अडागमे इतश्च लोपे च कृते रूपम् ॥

द्वितीया ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना ।
उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।
उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

1 S' अन्वाहार्धर्चशः ऋगंतं. We with the *Vaitâna*.

हे इन्द्र त्वा त्वां ब्रह्मयुजा ब्रह्मयुजौ ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युज्यमानौ हरी अभिमतप्रदेशं प्रति आहरणशीलौ एतन्नामानावश्वौ । एताविन्द्रस्य प्रतिनियतौ । ॥ हरी इन्द्रस्य लोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येत्यादि निरुक्तात् [निघ० १. १५] ॥ । तावेव विशिनष्टि केशिनेति । केशिना केशिनौ प्रकृष्टैः केशैः स्कन्धवाल इत्यादिप्रदेशस्थैर्युक्तौ । अनेन तयोः प्रभूतशक्तिमत्त्वम् उक्तं भवति । तौ आ वहताम् आगमयताम् । तदर्थं नः अस्माकं ब्रह्माणि आह्वानसाधनान् मन्त्रान् उप शृणु । अथ वा आगत्य नः ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप शृणु । ॥ बृह बृहि वृद्धौ इत्यस्य बृंहेरम् नलोपश्च [उ० ४. १४५] इति मनिन्प्रत्यये नलोपे च कृते तत्संनियोगेन अमागमे च कृते ब्रह्मेति रूपम् ॥ ॥

तृतीया ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः ।
सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः ।
सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाना ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । यद्वा ब्रह्माणः ब्राह्मणाच्छंसिनो वयम् । ॥ ब्रह्मशब्दः पुंलिङ्गोन्तोदात्तः ॥ । त्वा त्वां युजा । युज्यत इति युक् । स्तोतव्यदेवताहृदयस्पृशा स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । सोमपाम् सोमस्य पातारम् । इन्द्रस्य सोमपाने अतिशयितप्रियत्वाद् एवं विशेष्यते । कीदृशा वयम् । सोमिनः सोमवन्तः कृतसोमयागाः । अस्तु प्रस्तुते किमायातम् इति तत्राह । सुतावन्तः सोमानभिषुतवन्तः[1] सुतेन सोमेन युक्ता वा । अभिषवग्रहणादिसंस्कारैः संपादितसोमा इत्यर्थः । ॥ छान्दसो दीर्घः ॥ ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

"आ नो याहि" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

1 S' सोमाभिषुवंतः.

तत्र प्रथमा ॥

आ नो याहि सुतावतोस्माकं सुष्टुतीरुप ।
पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ १ ॥

आ । नः । याहि । सुतऽवतः । अस्माकम् । सुऽस्तुतीः । उप ।
पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र सुतावतः सूयते अभिषूयत इति सुतः सोमः । तद्वतः अभिषुतसोमान् नः अस्मान् प्रति । ♒"शरादीनां च" इति मतुपि पूर्वपदस्य सांहितिको दीर्घः♒ । आ याहि आगच्छ । तदेव विशिनष्टि । अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः उपा याहि उपागच्छ । सोमे सुसंस्कृते कृते च शस्त्रे अवश्यम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च हे सुशिप्रिन् शोभनहनूयुक्त । अनेन सोमपानोचितवक्त्रोपेतत्वम् उक्तं भवति । अथ वा शोभननासिकोपेत । अनेन सोमरसाघ्राणोचितनासायुक्तत्वम् उक्तं भवति । ♒शिप्रे हनू नासिके वेति निरुक्तम् [नि० ६.१७]♒ । तादृशं त्वम् अन्धसः अन्धः अन्नं सोमरसलक्षणम् अन्धस एकदेशं वा ग्रहेण धृतम् अंशं पिब पानं कुरु ॥

द्वितीया ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्ष्योरनु गात्रा वि धावतु ।
गृभाय जिह्वया मधु ॥ २ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्ष्योः । अनु । गात्रा । वि । धावतु ।
गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव कुक्ष्योः । भागद्वयापेक्षया द्विवचनम् । कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः आ सिञ्चामि पूरयामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दीयमानस्य सोमरसस्य कुक्ष्यवयवपूर्तिपर्यन्तम् अभिवृद्धिरुक्ता भवति । स च उदरस्थो गात्रा गात्राणि । अनेन गात्रशब्देन गात्रावयवा लक्ष्यन्ते ।

1 S′ तादृशस्त्वम्.

सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावतु तत्तन्नाडीषु सर्वत्र प्रवहतु । अतस्त्वं मधु मधुवत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वया रसनया गृभाय गृहाण । ॥ग्रहेः "छन्दसि शायजपि" इति श्नः शायजादेशः । संप्रसारणं च । "हृग्रहोर्भः°" इति भत्वम्॥ ॥

तृतीया ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान् तन्वे३ तव ।
सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ३ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । सम्ऽसुदे । मधुऽमान् । तन्वे[1] । तव ।
सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे । अत्र सम् इत्यनेन दानस्य सुकरत्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं बहुत्वं च विवक्ष्यते । तादृशाय ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अस्माभिर्दीयमानः स्वादुरस्तु स्वदनीयोस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव तन्वे शरीराय । बलकार्यस्त्विति शेषः । अथ वा शम् अस्तु इत्येतद् अत्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुखकरं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे हृदयाय च शम् अस्तु मनसे सुखकरं भवतु । ॥स्वादुष्ट इति । "युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्" इति सकारस्य षत्वम् । ततः ष्टुत्वम्॥ ॥

इति चतुर्थं सूक्तम् ॥

"अयमु त्वा विचर्षणे" इति सप्तर्चस्य विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः ।
प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अयम् । ऊं इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । सम्ऽवृतः ।
प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ १ ॥

[1] K °तन्वे ३. We with B B^h C K^m D R S^m V.

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनीरिव जनय इव । ※विभक्तिव्यत्ययः※ । जनयन्त्यपत्यान्यास्विति जनिशब्दव्युत्पत्तिः । ता यथा पुत्रादिभिः अभितः संवृता वर्तन्ते एवं श्रयणद्रव्यैः अध्वर्युप्रभृतिभिर्वा अभि संवृतः अभित आच्छन्नोयं सोमः । उ इति पूरणः । त्वा त्वां प्र सर्पतु प्रगच्छतु । ※विचर्षण इति । विपूर्वात् कृष विलेखने इत्यस्मात् कृषेरादेश्च चः इति [उ०२.१०३] अनिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च※ ॥

द्वितीया ॥

तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे ।
इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥ २ ॥

तुविऽग्रीवः । वपाऽउदरः । सुऽबाहुः । अन्धसः । मदे ।
इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते । अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य भक्षणेन मदे सति इन्द्रो देवः तुविग्रीवः । तुवीति बहुनाम । प्रभूतकन्धरः । भवतीति शेषः । ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपलक्षकः । वृषवत् समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः । तथा वपोदरः वपा यथा विस्तीर्णा भवति एवं विस्तृतोदरश्च भवति । तथा सुबाहुः शोभनबाहुः पृथुभुजश्च भवति एवं सोमपानेन अभिवृद्धगात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि वृत्रवद् आवरकान् शत्रून् जिघ्नते हिनस्ति इत्येवं सोमस्य महिमा ॥ यद्वा तुविग्रीवत्वादयः इन्द्रस्य स्वाभाविका धर्माः । उक्तलक्षण इन्द्रः सत्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्नते इति सोमप्रशंसा ॥

तृतीया ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान ओजसा ।
वृत्राणि वृत्रहं जहि ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ।
वृत्राणि । वृत्रऽहन् । जहि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः । अनेन इन्द्रस्य सर्वत्र प्रतिभटराहित्यम् उक्तं भवति । तादृशस्त्वं पुरः प्रेहि अस्माकं सेनायाः पुरतो गच्छ । गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्मदावरकान् शत्रून् जहि घातय । "हन्तेर्जः" इति जभावः ॥

चतुर्थी ॥

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि ।
यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रऽयच्छसि ।
यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः । अङ्कुशवन्नम्राङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते । स दीर्घोस्तु । प्रदानविषये संकोचरहितोस्त्वित्यर्थः । तमेव विशिनष्टि । येनाङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यजमानाय वसु धनं प्रयच्छसि । स तादृशो दीर्घोस्तु ॥

पञ्चमी ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि ।
एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ५ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निऽपूतः । अधि । बर्हिषि ।
आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे निपूतः दशापवित्रेण नितरां शोधितः । उपलक्षणम् एतत् । ग्रहणश्रयणादिसंस्कारैः संस्कृतोयं सोमः ते त्वदर्थः । यस्मादेवं तस्माद् एहि आगच्छ । अस्मद्यज्ञं प्रतीति शेषः । आगमनविलम्बम् असहमान आह द्रवेति । त्वरया आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च ईम् इदानीम् अस्य अमुं त्वदर्थं निपूतं सोमं पिब पानं कुरु ॥

षष्ठी ॥

शाचिगो शाचिपूजनायं रणाय ते सुतः ।
आखण्डल प्र हूयसे ॥ ६ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।
आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ ६ ॥

हे शाचिगो । शाचयः प्रत्यानेतुं शक्ता गावो यस्य स शाचिगुः । पणिभिरपहृतानां गवां प्रत्यानेतृत्वप्रसिद्धेः । तथा शाचिपूजन । पूज्यते एभिरिति पूजनानि स्तोत्राणि । शाचीनि शक्तानि स्तुत्यविषयगुणप्रकाशकानि स्तोत्राणि यस्य स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनम् । "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्निघाताभावः । हे उक्तगुणविशिष्ट इन्द्र रणाय । मकारलोपश्छान्दसः । रमणाय रमणीयाय ते तुभ्यम् । यद्वा ते तव रणाय रमणाय क्रीडनाय अयं सोमः सुतः अभिषवादिना संस्कृतः । तस्मात् कारणात् हे आखण्डल आ समन्तात् खण्डयति शत्रून् इति आखण्डलः । शत्रुहिंसक इन्द्र त्वं प्र हूयसे प्रकर्षेण आह्वानविषयः करिष्यसे सोमपानार्थम् अस्माभिराहूयसे । आखण्डलेति । आङ्पूर्वात् कडि खडि भेदने इत्यस्माच्चौरादिकाद्धातोः मङ्गेरलच् [उ० ५.७०] इत्यत्र बाहुलकाद् अलच् प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तः ॥

सप्तमी ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्यः ।
न्यस्मिन् दध्र आ मनः ॥ ७ ॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रनपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः ।
नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ ७ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् शृङ्गवृण्नामा कश्चिद् ऋषिः तस्य न पातयति कुलम् इति नपात् पुत्रः । तस्य संबोधनम् । यद्वा शृङ्गवद् उन्न-

ता रश्मयः शृङ्गशब्देन उच्यन्ते । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृड् आदित्यः । तस्य न पातयिता दिवि स्थापयिता इन्द्रः शृङ्गवृषो नपाद् इत्युच्यते । तादृश इन्द्र ते तव यः प्रसिद्धः [प्रणपात्] कुण्डपाय्यः कुण्डैः पातव्यः सोमो यस्मिन् क्रतौ स कुण्डपाय्यः क्रतुरस्ति । ⌛"क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ" इति पिबतेः क्यप्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः⌛ । अस्मिन् बहुसोमवति क्रतौ त्वं[1] मनो नि दध्रे धारयसि सर्वतः स्थापयसि । ⌛दधातेर्लिटि "इरयो रे" इति रेभावः⌛ ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

"इन्द्र त्वा वृषभं वयम्" इति नवर्चस्य[2] सूक्तस्य प्रातःसवनशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।
स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।
सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

व्याख्यातेयम् अनुवाकादौ ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।
पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।
पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ २ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत बहुप्रकारं स्तुत वा हे इन्द्र क्रतुविदम् क्रतोर्यागस्य लम्भकं निष्पादकं सुतम् अभिषवादिना संस्कृतम् इमं सोमं हर्य कामय । ⌛हर्य गतिकान्त्योः इत्यस्य लोटि रूपम् ।

---

1 S' तव for त्वं. 2 The *Sarvânukramaṇî* begins this hymn with इन्द्र क्रतुविदं (2) instead of with इन्द्र त्वा वृषभं वयं, and makes it and the preceding hymn consist of eight mantras each, being supported in this by P P[2] J Cp.

निघातः ⧖ । कामयित्वा च ततृपिम् तर्पकं प्रीणयितारम् इमं सोमं पिब पानं कुरु । तदेव विशिनष्टि । आ वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा जठरकुहरस्य अत्यन्तं सर्वतः पूर्तिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः । ⧖ ततृपिम् । तृप प्रीणने इत्यस्मात् "छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्" इति किन् । तस्य लिङ्वद्भावाद् द्विर्वचनादि । संहितायाम् "अन्येषामपि दृश्यते" इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः ⧖ ॥

तृतीया ॥

इन्द्र॒ प्र णो॑ धि॒तावा॑नं य॒ज्ञं विश्वे॑भिर्दे॒वेभि॑ः ।
ति॒र स्त॑वान विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । प्र । न॒ः । धि॒तऽवा॑नम् । य॒ज्ञम् । विश्वे॑भिः । दे॒वेभि॑ः ।
ति॒र । स्त॒वा॒न॒ । वि॒श्प॒ते॒ ॥ ३ ॥

हे स्तवान । ⧖ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ⧖ । स्तूयमान हे विश्पते विशो देवविशो मरुतः तेषां स्वामिन् । यद्वा विशां प्रजानां सर्वासां पते हे इन्द्र नः अस्माकं धितावानम् धितं धानं तद्वन्तं सोमस्य निधानवन्तम् । ग्रहादिभिर्गृहीतसोमम् इत्यर्थः । ⧖ "छन्दसीवनिपौ०" इति मत्वर्थीयो वनिप् ⧖ । उक्तलक्षणं यज्ञं विश्वेभिः सर्वैर्यष्टव्यैः देवेभिः देवैः सह प्र तिर वर्धय । हविःस्वीकारेणेति शेषः । ⧖ तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । प्र ण इति । "उपसर्गाद् बहुलम्" इति संहितायां णत्वम् ⧖ ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्र॒ सोमा॑ः सु॒ता इ॒मे तव॒ प्र य॑न्ति सत्पते ।
क्षय॑ं च॒न्द्रास॒ इन्द॑वः ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ । सोमा॑ः । सु॒ताः । इ॒मे । तव॑ । प्र । य॒न्ति॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ ।
क्षय॑म् । च॒न्द्रास॑ः । इन्द॑वः ॥ ४ ॥

हे सत्पते सतां यजमानानां पालक इन्द्र सुताः अभिषुताः चन्द्रासः

चन्द्रा आह्लादकारिण इन्दवः क्लिन्ना रसात्मका इमे हूयमानाः सोमाः तव क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्ति अत्रेति क्षयो निवासस्थानम् । तव जठरम् इत्यर्थः । ॥“क्षयो निवासे” इति आद्युदात्तत्वम्॥ । प्र यन्ति गच्छन्ति । ॥इन्दव इति । उन्देरिच्चादेः [उ° १. १२] इति उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः॥ ॥

पञ्चमी ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।
तव द्युक्षास इन्दवः ॥ ५ ॥

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।
तव । द्युक्षासः । इन्दवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यम् वरणीयं स्पृहणीयं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमम् अस्माभिर्हूयमानं जठरे दधिष्व धारय । ॥दधातेर्लोटि रूपम् । “आगमा अनुदात्ताः” इति इटोनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः॥ । सोमानाम् इन्द्रस्य असाधारणं[1] स्वत्वम् आह । द्युक्षासः दीप्तिमन्तो दीप्तिनिवासस्थानभूता इन्दवः सोमाः तव । असाधारणस्वभूता इति शेषः ॥

षष्ठी ॥

गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।
इन्द्र त्वादातमिद् यशः ॥ ६ ॥

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।
इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीय इन्द्र । ॥वन षण संभक्तौ इत्यस्माद् असुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः । “आमन्त्रितस्य च” इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम्॥ । नः अस्माकं संबन्धिनं सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब । अहूयमानस्य कथं पानप्रसक्तिरित्य-

1 S' अधारणस्वत्वम् for असाधारणं स्वत्वम्.

त्राह । मधोर्धाराभिरिति । यस्माद् मधोः मधुरस्य सोमस्य धाराभिः अज्यसे आर्द्रीक्रियसे । हूयस इत्यर्थः । अपेक्षितस्य फलस्य अभावे होमस्य का प्रसक्तिरित्यत्राह । हे इन्द्र त्वादातमित् त्वया दातव्यमेव यशः अन्नम् । अस्तीति शेषः । "अस्ति त्वादातम् अद्रिवः" इत्यमुं मन्त्रभागं व्याचक्षाणेन यास्केन त्वया[1] नस्तद् दातव्यम् [नि० ४. ४] इति हि त्वादातशब्दो व्याख्यातः । यद्वा त्वादातम् त्वया शोधितं यशोस्ति । दैप् शोधने । सत्यपि पकारे "नानुबन्धकृतम् अनेजन्तत्वम्" इत्येजन्त एवायम् । ततः "आदेचः०" इति आत्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । "दाधा घ्वदाप्" इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद् "दो दद् घोः" इति दद् आदेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासः । "तृतीया कर्मणि" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

सप्तमी ॥

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता ।
पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।
पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥ ७ ॥

[वनिनः[2] देवान् संभजमानस्य यजमानस्य] द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि सोमलक्षणानि । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [नि० ५. ५] । द्युम्नानि विशेष्यन्ते । [अक्षिता] अक्षितानि अक्षीणानि अतिप्रभूतानि इन्द्रं देवम् अभि सचन्ते अभितः संगच्छन्ते । स च इन्द्रः सोमस्य प्रभूतस्य । अंशम् इति शेषः । अथ वा सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा । पा पाने इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य "स्नात्व्यादयश्च" इति निपातनात् त्वीभावः । "घुमास्थागापा०" इत्यादिना ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । वावृधे प्रवृद्धो भवति ॥

1 S' या for त्वया. 2 S' omits the text from द्युम्नानि and that part of the commentary which is conjecturally restored and enclosed in brackets.

अष्टमी ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् ।

इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रऽहन् ।

इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र नः अस्मान् यजमानान् अर्वावतः अर्वाचीनाद् अन्तिकाद् देशाद् आ गहि आगच्छ । तथा परावतः दूरदेशाच्च नः आ गहि आगच्छ । "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । आगत्य च नः अस्माकम् [इमा] गिरः स्तुतिरूपा वाचो जुषस्व सेवस्व ॥

नवमी ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे ।

इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ९ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । हूयसे ।

इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परावतम् परावद् दूरस्थानं तथा अर्वावतं च संनिहितस्थानं च यत् यस्मिन् अन्तरा तयोरन्तरालदेशे । उभयत्र "अ[न्तरा]न्तरेणयुक्ते" इति द्वितीया । तत्र हूयसे सम्यग् इज्यसे ततः तस्माद् देशात् परावतः अर्वावतश्च सकाशाद् इह अस्मद्यागदेशं प्रति आ गहि आगच्छ ॥

[इति] षष्ठं सूक्तम् ॥

"उद्वेदभि" इति तृचस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उद्वेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् ।

अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्यऽअपसम् ।

अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

हे सूर्य त्वं श्रुतामघम् । मघम् इति धननाम । श्रुतं विख्यातं स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातव्यं धनं यस्यासौ श्रुतमघः तम् । सत्यपि श्रुतधनत्वे दानाभावे प्रयोजनाभावाद् उच्यते वृषभम् इति । अभिमतस्य धनस्य वर्षकम् इत्यर्थः । तथा नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् अपः कर्म यस्यासौ नर्यापाः तम् । "तस्मै हितम्" इति यत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वसेवकानाम् इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारविषयकर्मवन्तम् इत्यर्थः । तथा अस्तारम् शत्रूणां निरसितारम् । असु क्षेपणे । तृनि "रधादिभ्यश्च" इति इड्विकल्पः । एवंमहानुभावम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य[1] उद्वेदेषि । घेति प्रसिद्धौ । उदेषि ऊर्ध्वं गच्छसि उदयसि । सूर्योदयाभावे इन्द्रस्य सोमलक्षणहविःप्रदानासंभवाद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं प्रति उदेषीत्युच्यते ॥

द्वितीया ॥

नव यो नवतिं पुरो बिभेद बाह्वोजसा ।

अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

नव । यः । नवतिम् । पुरः । बिभेद । बाहुऽओजसा ।

अहिम् । च । वृत्रऽहा । अवधीत् ॥ २ ॥

य इन्द्रः शम्बरस्यासुरस्य नव नवतिं च पुरः नवोत्तरनवतिसंख्याका मायानिर्मिताः पुरीः । "पङ्क्तिविंशति°" इत्यादिना तिंप्रत्ययान्तो[2] निपातितः । बाह्वोजसा बाहुबलेन अन्यनैरपेक्ष्येणैव बिभेद भिन्नवान् नाशितवान् । तथा च मन्त्रान्तरम् । "दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य" इति [ऋ° २, १९, ६] । किं च वृत्रहा । वृत्रशब्दः शत्रुसामान्यवचनः । "वृत्राणि वृत्रहं जहि" [२०, ५, ३]

1 S' अभिलष्य. 2 S' क्ति°.

"इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" [२०.५.२] इत्यादौ तथा दर्शनात्। वृत्राणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः अहिं च। अयति गच्छतीत्यहिर्मेघः। ⌛ अहिरयनाद् एत्यन्तरिक्षे इति निरुक्तम् [नि०२.१७] ⌛। अथ वा आगत्य हन्तीत्यहिर्वृत्रः। ⌛ हन हिंसागत्योः। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च [उ०४.१३७] इति आङ्पूर्वाद् इञ् प्रत्ययः। वातेर्डित् [उ० ४.१३३] इत्यनुवर्तनात् डिद्वद्भावः आङो ह्रस्वश्च। ञित्वाद् आद्युदात्तः ⌛। तम् अवधीत् हतवान्। स न इत्युत्तरत्र संबन्धः॥

तृतीया॥

स न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखाश्वा॑व॒द् गोम॒द् यव॑मत्।
उ॒रुधा॑रेव दोहते॥ ३॥

सः। न॒ः। इन्द्रः॑। शि॒वः। सखा॑। अश्व॑ऽवत्। गोऽम॑त्। यव॑ऽमत्।
उ॒रुधा॑राऽइव। दो॒ह॒ते॥ ३॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः नः अस्माकं शिवः सुखकारी सखा मित्रभूतः। तादृश इन्द्रः अश्वावत् अश्वैर्बहुभिरुपेतं गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं यवमत्। यवो धान्यविशेषः। बहुभिर्यवैर्युक्तं धनम् उरुधारेव प्रभूतधारायुक्ता बहुक्षीरा गौरिव दोहते सा यथा सर्वेषां तर्पणसमर्थं बहु क्षीरं दुग्धे एवं सर्वजनतृप्तिसाधनम् अश्वाद्युपेतं धनं दुग्धाम् प्रयच्छतु। ⌛ बाहुलकात् शपो लुगभावः। लेटि वा अडागमः ⌛॥

[इति] सप्तमं सूक्तम्॥

"इन्द्र क्रतुविदम्" इत्येषा आद्या ऋक् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या। उक्तं हि। "उक्थसंपदः परिधानीयोत्तरा याज्या" इति [वै० ३.११]॥

"एवा पाहि" इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्तेषामेव ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां त्रयाणाम् ऋत्विजां क्रमेण माध्यंदिनसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः। तथा च वैतानं सूत्रम्। "एवा पाहीति प्रस्थितयाज्या" इति [वै०३.११]॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्र ऋतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।
पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ ४ ॥

इन्द्र । ऋतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।
पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत इन्द्र ऋतुः प्रज्ञा भवति [तस्या लम्भकम्] । अथवा ऋतोरेव ज्योतिष्टोमादेर्लम्भकं साधकं सुतम् अभिषुतं ततृपिम् तर्पकं सोमं [हर्य कामय । ततृपिम् इत्यत्र] "आद्दगमहन॰" इति विहितः ["छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्" इति किन्] । [पिब । अपि च आ वृषस्व] जठरे सिञ्च । पिबेत्यनेन उक्त एवार्थः पुनरनेन अभिहितः पानस्याधिक्याभिधानाय । व्याख्यातेयम् अस्मिन्नेवानुवाके[६.२] ॥

अथ द्वितीया ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।
आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूँरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ १ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । ववृधस्व । उत । गीःऽभिः ।
आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्रत्नथा । प्रत्नम् इति पुराणनाम । पूर्वं यथा अङ्गिरःप्रभृतीनां सोमयागे सोमम् अपाः । "प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि" इति इवार्थे थाल् प्रत्ययः । एव एवम् अस्मदीयमपि सोमं पाहि पिब । स च पीतः सोमः त्वा त्वां मन्दतु मदयतु । तदर्थम् अस्मदीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । "श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्द-

1 S′ reads the words हे पुरुष्टुत बहुभिः बहुप्रकारं वा स्तुत इन्द्र after सुतम् अभिषुतं after which it inserts त्वा च besides.

सि" इति हेर्धिभावः ॥ । न केवलं श्रवणमेव उत अपि च गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिवाग्भिः ववृधस्व वर्धस्व अभिवृद्धो भव । अतस्तव यागार्थं सूर्यम् सर्वकर्मणां प्रेरकं देवम् आविष्कृणुहि प्रकाशितं कुरु । यद्वा अस्माकं व्यवहाराय बहुकालं सूर्यम् आविष्कृणु । तत इषः अन्नानि अस्मदुपभोगसाधनानि पीपिहि प्यायय समर्धय । किं च शत्रून् शातयितॄन् अस्मद्विरोधिनो द्वेष्यान् जहि घातय । हे इन्द्र गाश्च पणिभिरपहृता अभि तृन्धि प्रयच्छ । ॥ ववृधस्वेति । वृधेर्बहुलग्रहणाच्छपः श्लुः । "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यत्र "क्वचिद् विकरणं च" इति वचनात् शप् प्रत्ययः । विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । तृन्धि । उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ ॥

तृतीया ॥

अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदाय ।
उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ २ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।
उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । किमर्थम् आगमनम् इति चेद् उच्यते सोमकामं त्वाहुरिति । यतस्त्वा त्वां सोमकामम् सोमं कामयमानं सोमविषये अत्यन्ताभिलषितवन्तम् आहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । "सोमकामं हि ते मनः" [इति] हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० ८, ६१, २] । "इमं जम्भसुतं पिब" इति [ऋ० ८, ९१, २] मन्त्रे जम्भनिष्पीडितस्यापि सोमस्य पानाभिधानाद् इन्द्रस्य सोमे अतिशयप्रीतिसद्भाव उक्तो भवति । यस्मादेवं तस्माद् अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तस्य । तं सोमम् इत्यर्थः । ॥ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ । पिब पानं कुरु । कस्मै प्रयो-

जनायेति उच्यते । मदाय । तस्य पिबेति सोमपानमात्रम् अभिहितम् । इदानीं कुक्षिपरिपूर्तिपर्यन्तं पानम् अभिधीयते उरुव्यचा[1] इत्यादिना । उरु प्रभूतं व्यचनं कुक्षिबाहुल्यं यस्य स उरुव्यचाः । व्यचेरौणादिकः असिप्रत्ययः । "व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्" इति वचनात् ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । "परादिश्छन्दसि बहुलम्" इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तादृशस्त्वं जठरे उदरे अतिविस्तीर्णे आ वृषस्व आसिञ्च सर्वतः पूरय । तदर्थम् आहूयमानस्त्वं पितेव यथा पिता पुत्रस्य वचनं शृणोति एवं नः अस्माकम् आह्वानं शृणुहि शृणु । "उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्" इति हेर्लुगभावः ॥

चतुर्थी ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।
समु प्रिया आववृत्रन् मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ ३ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।
सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ ३ ॥

अस्य अस्मै इन्द्राय । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तदर्थं कलशः द्रोणकलश आपूर्णः सोमरसेन सर्वतः पूर्ण आसीत् । तच्च पूरणं किमर्थम् इति चेद् उच्यते । स्वाहा स्वाहुतत्वाय । होमार्थम् इत्यर्थः । ततः सेक्तेव कोशम् सेक्ता पूरकः पुमान् कोशम् दृतिं यथा सिञ्चति पूरयति उदकादिना एवं पिबध्यै इन्द्रस्य पानाय । पा पाने इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन् प्रत्ययः । शित्वात् पिबादेशः । नित्वाद् आद्युदात्तः । सिसिचे सिञ्चति अध्वर्युः सोमरसम् । सामर्थ्याद् ग्रहादिष्विति लभ्यते । ते च सिक्ताः प्रियाः हृद्याः स्वादवः सोमासः सोमाः मदाय इन्द्रस्य हर्षाय प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन इन्द्रं सम अभ्याववृत्रन् सम्यग् अभिमुखा

1 S' उरुव्यचेत्यादिना.

वर्तन्ते समभिव्याप्नुवन्ति । ⌛वृतु वर्तने । लङि "बहुलं छन्दसि" इति श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "बहुलं छन्दसि" इति झेरुडागमः⌛ ॥

[इति] अष्टमं सूक्तम् ॥

"तं वो दस्ममृतीषहम्" इत्यादिचत्वारि सूक्तानि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा "ऋजीषी वज्री" [२०.१२.७] इत्येषा ऋक् शस्त्रयाज्या । "तं वो दस्ममृतीषहम्" [१] "तत् त्वा यामि सुवीर्यम्" [३] इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ । "उदु त्ये मधुमत्तमाः" [२०.१०.१] इति सामप्रगाथः[1] । "इन्द्रः पूर्भित्" [२०.११] इति सूक्तम् उक्थमुखम् । "उदु ब्रह्माणि" [२०.१२] इति सूक्तं पर्याससंज्ञम् । "एवेदिन्द्रम्" [२०.१२.६] इति परिधानीया । एतत् सर्वं वैताने सूत्रितम् । "तं वो दस्ममृतीषहं तत् त्वा यामि सुवीर्यम्" इति [वै° ३.१२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तं वो॑ द॒स्मम्ऋ॑ती॒षहं॒ वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः ।
अ॒भि व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नव॒ इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ १ ॥

तम् । व॒ः । द॒स्मम् । ऋ॒ति॒ऽसह॑म् । वसोः॑ । म॒न्दा॒नम् । अन्ध॑सः ।
अ॒भि । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नवः॑ । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः । न॒वा॒म॒हे॒ ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं युष्मद्यागनिष्पत्त्यर्थं युष्मदभिमतफलार्थं वा तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य गीर्भिः स्तुतिप्रकाशिकाभिर्[2] ऋग्भिः नवामहे स्तुम इति संबन्धः । कीदृशम् इन्द्रम् । दस्मम् दर्शनीयम् । तत्तत्फलार्थिभिरवश्यं सेवनीयम् इत्यर्थः । ऋतीषहम् । अर्तेर्ऋतिशब्दः । आर्तेरभिभवितारं नाशकम् । ⌛"सहेः पृतनर्ताभ्यां च" इत्यत्र सहेरिति योगविभागात् षत्वम्⌛ । तथा वसोः वासकस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । पानेनेति शेषः । मन्दानम् मन्दमानम् । स्तुतौ दृष्टान्तम् आह । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । स्वसरेषु स्वयं स-

1 S' सामप्रयागः. 2 S' °प्रकाशकाभि°.

रन्तीति वा स्वः आदित्यः स एनानि सारयतीति वा स्वसराण्यहानि । तेषु आगच्छत्सु निर्गच्छत्सु वा । सायंप्रातःकालेष्वित्यर्थः । तेषु धेनवः प्रभूतेन पयसा प्रीणयित्र्यो गावः अभिनवप्रसवा वा ता वत्सं न । यथा वत्सं स्तनप्रदानाय हम्भाशब्दम् उच्चैर्बहुशः कुर्वन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।
क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुऽदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।
क्षुऽमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् दीप्तं सुदानुम् शोभनदानं विशिष्टदानार्हं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छन्नम् । बलप्रदम् इत्यर्थः । गिरिं न पुरुभोजसम् । पुरु इति बहुनाम । बहूनां प्रजानां भोगयोग्यं गिरिं न पर्वतमिव । यथा दुर्भिक्षे प्रजा जीवनाय बहुभिः कन्दमूलाद्यन्नैरुपेतं गिरिम् अर्थयन्ते तद्वत् । ॥उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः इति हि मन्त्रवर्णः [नि० ६, ५]॥ । अयम् वाजम् ईमहे इत्यत्र दृष्टान्तः । तथा क्षुमन्तम् । ॥क्षु शब्दे॥ । शब्दोपेतम् । स्तुतिमन्तम् इत्यर्थः । यो लोके बह्वन्नो भवति स शब्द्यत इति प्रसिद्धम् । शतिनम् शतयुक्तं शतसंख्यानां प्रजानां पोषकत्वेन तद्वन्तम् । एवं सहस्रिणम् इत्येतदपि योज्यम् । अपरिमितप्राणिपोषकम् इत्यर्थः । तथा गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । एवम् उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं वाजम् अन्नं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे ॥

तृतीया ॥

तत् त्वा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये ।
येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ३ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।
येन । यतिऽभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तत् वक्ष्यमाणलक्षणं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं ब्रह्म परिवृढम् अन्नं त्वा त्वां यामि याचे । वर्णलोपश्छान्दसः । "तत् त्वा यामीति द्विवर्णलोप इति हि यास्कः [नि० २.१] । उक्तमेवार्थं पुनराह इतरेभ्यः पूर्वलाभाय । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म अन्नं पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानाय । यामीति संबन्धः । तद् इत्युक्तम् । कीदृक् तद् इत्याह । येन ब्रह्मणा अन्नेन यतिभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तेभ्यः सकाशाद् आहृत्य भृगवे एतन्नामकाय महर्षये धने हिते अभिमते सति तं भृगुं प्रीणितवान् असि । यद्वा येन सुवीर्येण अन्नेन यतिभ्यः नियतिमद्भ्यः कर्मसु नियतेभ्यः अन्येभ्यो महर्षिभ्यः तदर्थं धने हिते सति परितोषितवान् असि । तथा भृगवे एतन्नामकाय महर्षये च । येन च धनेन प्रस्कण्वम् कण्वस्य पुत्रम् एतन्नामानम् ऋषिम् आविथ ररक्षिथ ॥

चतुर्थी ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।
सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ४ ॥
येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।
सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । सम्ऽनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रदे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलेन समुद्रम् । समभिद्रवन्त्येनम् आप इति समुद्रः उदधिः । तं प्रति महीः महतीः अतिप्रभूता अपः समुद्रपूर्तिपर्यन्तानि उदकानि असृजः सृष्ट्यादौ सृष्टवान् असि । तत् तादृक् ते शवः बलं वृष्णि वर्षकं सर्वेषाम् अभिमतप्रदातृ । भवतीति शेषः ॥ अथ परोक्षम् आह । अस्य इन्द्रस्य [स] महिमा बहुभिरुदकैः समुद्रपूर्त्यादिलक्षणः सद्यः तदानीमेव न संनशे परैर्न सम्यग् व्याप्तुम् अर्हः । महिम्न आनन्त्याद् अनन्यसाधारणत्वाच्चेति भावः । नशतिर्व्याप्तिक-

र्मा । कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः ॥ । यं महिमानं क्षोणीः । क्षोणी पृथिवी । तेन तन्निष्ठः प्राणिनिकरो लक्ष्यते । अनुचक्रदे अनुक्रन्दति । उद्घोषयतीत्यर्थः ॥

[इति] नवमं सूक्तम् ॥

["उदु त्ये" इति सूक्तस्य] विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।
सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । मधुमत्ऽतमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।
सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १ ॥

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । ते वक्ष्यमाणाः स्तोमासः स्तोमाः त्रिवृदादयः । प्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणीत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते । मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः वस्तुवद् वाच्यपि माधुर्यम् अस्त्येव । ते उदीरते प्रादुर्भवन्ति । तथा गिरः । अत्रापि मधुमत्तमा इत्येतत् संबध्यते । अतिशयेन मधुरा गिरः शस्त्राश्रयभूता वाचः अप्रगीतमन्त्रसाध्यान्यपि शस्त्राणि उदीरते[1] । ते विशेष्यन्ते । सत्राजितः सहैव एकवारमेव जयन्ति शत्रून् इति सत्राजितः । तथा धनसाः धनानां संभक्तारो धनप्रदाः । ॥ "जनसनखनक्रमगमो विट्" इति विट् । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति आत्वम् ॥ । एवम् अक्षितोतयः । क्षितं क्षयः । न विद्यते क्षितं यासां ता अक्षिताः । अक्षिता ऊतयो येषां ते तथोक्ताः । सर्वदा रक्षका इत्यर्थः । ॥ "निष्ठायाम् अण्यदर्थे" इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । अत एव "क्षियो दीर्घात्" इति निष्ठानत्वाभावः ॥ । वाजयन्तः वाजम् अन्नम् इच्छन्तः । ॥ क्यचि "न च्छन्दस्यपुत्रस्य" इति इत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ । तत्र दृष्टान्तः । रथा इव । अत्र सत्राजितइत्यादिविशेषणानि दृष्टान्तेपि योजयितव्यानि । य-

1 S′ शस्त्राण्यपि उदीरिते.

थोक्तलक्षणा रथा यथा रथस्वामिनः प्रयोजनाय उदीरते एवम् इन्द्रस्य परितोषाय स्तोमा उदीरत इत्यर्थः[1] ॥

द्वितीया ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद् धीतमानशुः ।
इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महयन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वा इव कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयोपि कण्वाः । ते यथा विश्वम् व्याप्तं[2] लोकत्रयस्वामिनम् । इत् शब्दः अव्यवहितेन इन्द्रम् इत्यनेन संबध्यते । धीतम् ध्यातं तत्तत्फलार्थिभिः सर्वैर्ध्यानोपलक्षितेन स्तोत्रेण विषयीकृतम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव आनशुः स्तोत्रशस्त्रादिभिः प्राप्ताः । भृगवः । केवलोपि भृगुशब्दः इवेन विशिष्टार्थः परिगृह्यते । भृगव इव ते यथा उक्तलक्षणम् इन्द्रम् आनशुः । सूर्या इव सूर्या धात्रर्यमादयः । ते यथा स्वनियन्तारम् इन्द्रम् आनशुः । एवम् उक्तगुणकम् इन्द्रं प्रियमेधासः । येषां मेधाः प्रियभूतास्ते प्रियमेधाः । एतन्नामानः आयवः मनुष्या महर्षयः महयन्तः पूजयन्तः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अस्वरन् शब्दम् अकुर्वन् । अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

[इति] दशमं सूक्तम् ॥

"इन्द्रः पूर्भित्" इति सूक्तस्य उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रः पूर्भिदातिरद् दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।
ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद् रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

1 S' उदीरित इत्यर्थः. 2 S' व्याप्तलो°.

ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति ।
उभे इति ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः पूर्भित् शत्रुपुरां भेत्ता दासम् उपक्षपयितारं शत्रुम् अर्कैः अर्चनीयैः स्ववीर्यैः आतिरत् सर्वतो हिंसितवान् । सूर्यात्मना वा अर्कैः अर्चनीयै रश्मिभिः दासम् तमसः क्षपयितारं वासरम् आतिरत् सर्वतो वर्धितवान् । प्रकाशितवान् इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विदद्वसुः लब्धधनः । शत्रुधनापहर्तेत्यर्थः । शत्रून् वृत्रादीन् वि दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा इति [नि॰ ४,१७] । ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा प्रभूतेन स्तोत्रेण अभिवृद्धः तन्वा शरीरेण ववृधानः वर्धमानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । भूरिदात्रः । दात्यनेन खण्डयति शत्रून् इति दात्रम् आयुधम् । प्रभूतायुध इत्यर्थः । यद्वा दीयत इति दात्रं धनम् । बहुधनः । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः उभे रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आपृणत् । व्याप्नोद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।
इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिम् । इयर्मि । वाचम् । अमृताय ।
भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत ।
पूर्वऽयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र मखस्य मंहनीयस्य मखात्मकस्य वा तविषस्य । तवः बलम् । अतिशयितबलस्य ते तव जूतिम् प्रेरयित्रीं वर्धयित्रीं वा वाचम् स्तुतिलक्षणां प्रेयर्मि प्रेरयामि । इयर्तिर्जुहोत्यादिः । "अर्तिपिपर्त्योश्च"

इति अभ्यासस्य इत्वम् । "अभ्यासस्यासवर्णे" इति इयङ् आदेशः । पादादित्वाद् अनिघातः । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तः ⧗ । किमर्थम् । अमृताय अमृतत्वाय अन्नाय वा । किं कुर्वन् । भूषन् त्वाम् अलंकुर्वन् । ⧗ भूष अलंकारे । शतृप्रत्ययः ⧗ । हे इन्द्र यस्माद् मानुषीणाम् मनुषः संबन्धिनीनां क्षितीनाम् प्रजानाम् उत अपि च दैवीनाम् देवसंबन्धिनीनां विशाम् प्रजानां पूर्वयावा पुरोगन्तासि । सर्वेषां प्राणिनां श्रेष्ठो भवसीत्यर्थः । तस्माद् वाचम् इयर्मीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृणो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्र मा॒यिना॑ममिना॒द् वर्प॑णीतिः ।
अह॒न् व्यं॑समु॒शध॒ग् वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद् रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑ऽनीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् । अ॒मि॒ना॒त् । वर्प॑ऽनीतिः ।
अह॑न् । विऽअं॑सम् । उ॒शध॑क् । वने॑षु । आ॒विः । धेना॑ः । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः शर्धनीतिः । शर्धः हिंसकं बलम् । ⧗ अत्र अकारान्तत्वं छान्दसम् ⧗ । तस्य नीतिर्नयनं प्रापणं यस्य स तथोक्तः । शत्रुं प्रति स्वबलप्रापक इत्यर्थः । तादृशः सन् वृत्रम् अपावरकं मेघं सर्वतो व्याप्नुवानम् असुरम् । ⧗ वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिका इति निरुक्तम् [नि॰२. १६] ⧗ । तम् अवृणोत् अरुधत् । तथा स एव इन्द्रः वर्पनीतिः । वर्प इति रूपनाम । अत्र अकारान्तः । तस्य नेता । युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः । अनेन तस्य गतम्[1] अयत्नम् उक्तं भवति । तादृशः सन् मायिनाम् मायावताम् असुराणाम् । अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते । यद्वा । ⧗ द्वितीयार्थे षष्ठी ⧗ । मायिन इत्यर्थः । प्रामिनात् प्रावधीत् । ⧗ मीञ्

1 S′ गतमयत्वमुक्तं for गतम् अयत्नमुक्तं.

हिंसायाम् । "मीनातेर्निगमे" इति ह्रस्वत्वम् ⧗ । इन्द्रो वृत्रम् अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टम् आह । उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः[1] । यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा विदार्य अहन् अवधीत् । ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय धेनाः । वाङ्नामैतत् । वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अकार्षीत् ॥ वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं कृत्वा अंसाद्यङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत् । राम्याणाम् रमणार्हाणां क्रीडासाधनानां तद्योषिताम् । ⧗ रामम् अर्हतीत्यर्थे "छन्दसि च" इति यत् प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ⧗ । आर्तिवाच आविरकृणोद् इत्यर्थः । अथ वा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना गाः । रात्रौ तमसा वृताः असुरापहृता गा इत्यर्थः । ताः आविरकृणोत् असुरान् अपहत्य ताः स्पष्टाश्चकार । असुरैर्देवानां गवादिलक्षणधनम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैत्तिरीयके । "अहर्देवानाम् आसीद् । रात्रिरसुराणाम् । तेसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्" इति [तै॰ सं॰ १. ५. ९. २] ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।
प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।
प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गस्य लम्भकः । ⧗ षणु दाने । क्विप् । "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् । "सनोतेरनः" इति षत्वम् । "अ-

1 S′ शत्रुदाहः for शत्रुदाहकः.

हरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्" इति रत्वम् । अभिष्टिः अभिगन्ता शत्रूणाम् अभिभविता । इषु गतौ । "मन्त्रे वृष॰" इत्यादि[1]ना क्तिन उदात्तत्वम् । स हि भावपरोपि भवितारं लक्षयति । "तितुत्रतथसि॰" इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भावयन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः सह युद्धं कृत्वा पृतनाः ते[2]षां सेना जिगाय अजैषीत् । किं च । मनवे मनुष्याय । जातावेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते महते रणाय रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारायेत्यर्थः । तदर्थम् अह्नां केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । ततो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र॒स्तुजो॑ ब॒र्हणा॒ आ वि॑वेश नृ॒वद् दधा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तय॒द् धिय॑ इ॒मा ज॑रि॒त्रे प्रेमं वर्ण॑मतिरच्छु॒क्रमा॑साम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । तुजः॑ । ब॒र्हणाः॑ । आ । वि॒वे॒श॒ । नृ॒ऽवत् । दधा॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।

अचे॑तयत् । धियः॑ । इ॒माः । ज॒रि॒त्रे । प्र । इ॒मम् । वर्ण॑म् । अ॒ति॒र॒त् । शु॒क्रम् । आ॒सा॒म् ॥ ५ ॥

इन्द्रो देवः बर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः । तुज हिंसायाम् । क्विप् । धातुस्वरः । आ विवेश प्राविक्षत् । तत्र दृष्टान्तः । नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्या नर्याणि नरेभ्यः ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते । दधानः धारयन् । दधातेः शानचि रूपम् । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इति आद्युदात्तत्वम् । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः ।

1 S' घसेत्यादिना. 2 S' तासां.

धीजनकत्वात् सर्वैर्ध्यायमानत्वाच्च धिय उषसः । धीशब्दस्य उषःपरत्वं मन्त्रान्तरे । "शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्" इति [ऋ॰ १४३, ७] । जरित्रे स्तोत्रे स्तोतॄणाम् अर्थाय अचेतयत् प्राज्ञापयत् । उषसि हि प्रबुद्धायां[1] स्तोत्रशस्त्रादीनि प्रवर्तन्ते । उक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण उच्यते । आसां धियाम् उषसाम् इमं प्रसिद्धं शुक्रवर्णं प्रातिरत् प्रावर्धयत् । ⌛ आसाम् । "इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ" इति इदमः अश् आदेशः । सोप्यनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तम् आसाम् इति पदम् ⌛ ॥

षष्ठी ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।
वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूँरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि । वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महः मंहनीयस्य महतो गुणैः प्रवृद्धस्य वा । ⌛ मह पूजायाम् । क्विप् । "सावेकाचः०" इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । महच्छब्दस्य वा । छान्दसः शतृप्रत्ययलोपः ⌛ । अस्य प्रसिद्धस्य इन्द्रस्य महानि मंहनीयानि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु संपादितानि पुरूणि बहूनि कर्म कर्माणि पनयन्ति स्तुवन्ति स्तोतारः । तेषु एकं कर्म अत्रोपवर्ण्यते । अभिभूत्योजाः अभिभूतिरभिभवः । अभिभवितृ ओजो बलं यस्य । अथ वा शत्रवभिभवे समर्थम् ओजो यस्य स तथोक्तः । ⌛ अभिभूतिरभिभवनम् । भावे क्तिन् । "तादौ च निति॰" इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूतौ ओजः अस्येति "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः" इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ⌛ । तादृश इन्द्रो वृजनेन आवर्जकेन बलेन आयुधेन वा वृजिनान् पापरूपान् असुरान्

1 S' प्रबुद्धे.

सं पिपेष सम्यक् चूर्णीकृतवान् । तथा मायाभिः स्वशक्तिभिः दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रून् सं पिपेष ॥

सप्तमी ॥

युधेन्द्रो॑ म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॒ सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने अस्य॒ तानि॒ विप्रा॑ उ॒क्थेभि॑: क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒का॒र॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्ऽप॑तिः । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ।

वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । अ॒स्य॒ । तानि॑ । विप्राः॑ । उ॒क्थेभि॑: । क॒वयः॑ । गृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः युधा युद्धेन । ⌛युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् । "सावेकाचः॰" इति विभक्तेरुदात्तता⌛ । मह्ना स्वमहत्त्वेन । अन्यनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः[1] । देवेभ्यः । दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः । स्तोतृभ्यः तेषामर्थाय वरिवः । धननामैतत् । वरणीयं धनं चकार कृतवान् । ⌛वृञ् वरणे इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । "ऋतश्च" इति अभ्यासस्य रिगागमः । तदन्ताद् असुन् । बाहुलकाट्टिलोपः । नित्स्वरः⌛ । इन्द्रो विशेष्यते । सत्पतिः सतां कर्मानुष्ठायिनां यजमानानां पालकः चर्षणिप्राः चर्षणयो मनुष्याः । तेषाम् अभिमतफलपूरकः । कुत्र वरिवश्चकारेति उच्यते । विवस्वतः । विवस्वान् आदित्यः । तस्य सदने स्थाने वृष्टिप्रतिबन्धकान् असुरान् पराजित्य वृष्टिलक्षणं धनं चकारेत्यर्थः । अथ वा एतद् उत्तरत्र संबध्यते । विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य सदने गृहे । ⌛विपूर्वाद् वस निवासे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तद् अस्यास्तीति मतुप् । "मादुपधायाः॰" इत्यादिना तस्य वत्वम् । प्रत्ययस्य पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव । अवग्रहाभावश्छान्दसः⌛ । अस्य उक्तमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादिलक्षणानि कर्माणि विप्रा मेधाविन ऋत्विजः । कीदृशाः । कवयः क्रान्तप्रज्ञाः अनूचाना वा । "ये वा अनूचानास्ते कवयः" इति [ऐ॰ब्रा॰२.२] श्रुतेः । उक्थेभिः । उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रैः गृणन्ति स्तुवन्ति ॥

1 S′ ॰नैरपेक्षेणेत्यर्थः.

अष्टमी ॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।
ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वः । अपः । च । देवीः ।
ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु ।
धीऽरणासः ॥ ८ ॥

सत्रासाहम् । सह त्रायते स्वामिनम् इति सत्रा सेना । शत्रुसेनाया अभिभवितारम् अथ वा सत्रासहम् एकप्रयत्नेनैव शत्रुसेनाया अभिभवितारम् । ॥षह मर्षणे । छान्दस उपधावृद्ध्यभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः॥ । वरेण्यम् सर्वैः स्वस्वफलार्थिभिर्वरणीयं सेवनीयं सहोदाम् । सह इति बलनाम । बलस्य दातारम् तथा स्वः स्वर्गस्य देवीः देवनशीला अपश्च ससवांसम् । ॥वन षण संभक्तौ । अस्य क्वसौ इडभावे नकारलोपे रूपम्॥ । एवंमहानुभावम् इन्द्रं धीरणासः धीरणाः धीषु स्तुतिषु कर्मसु वा रणं रमणं येषां ते तथोक्ताः तादृशस्तोतारो यजमानाश्च इन्द्रम् अनु मदन्ति अनुक्रमेण हर्षयन्ति स्तुत्या हविरादिना च । इन्द्रमेव विशिनष्टि । य इन्द्रः पृथिवीम् विस्तीर्णां द्याम् दिवम् इमां पृथिवीं च द्यावापृथिव्यौ ससान देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च प्रादात् । तम् इन्द्रं मदन्तीति संबन्धः ॥

नवमी ॥

ससानात्याँ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।
हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून् प्रार्यं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुऽभोजसम् । गाम् ।
हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

अत्यान् अतनार्हान् अश्वान् । उपलक्षणम् एतत् । तुरगगजोष्ट्रादिकानि वाहनानि प्राणिनां व्यवहाराय इन्द्रो देवः ससान प्रादात् । ॥ षणु दाने । लिटि रूपम् ॥ । उत अपिच सूर्यम् सर्वस्य प्रकाशकं देवं प्राणिनां व्यवहारार्थं ससान । एवं पुरुभोजसम् पयोदध्यादिलक्षणबहुप्रकारभोगसाधनां बहुविधप्राणिभोगसाधनां वा गाम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । गाः ससान । एतन्महिष्यादेरपि उपलक्षणम् । उत अपि च हिरण्ययम् हिरण्मयं हिरण्यविकारात्मकं भोगम् भोगसाधनं कटकमुकुटादिकं ससान । ॥ हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे "मयड्वैतयोः°" इति विहितस्य छन्दसि विषये "ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि" इति निपातनाद् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥ । किंच दस्यून् उपक्षपयितॄन् प्राणिविघातकान् असुरादीन् हत्वी हत्वा । ॥ हन्तेः क्त्वार्थे "स्नात्व्यादयश्च" इति निपातितः ॥ । आर्यम् उत्तमं वर्णं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यात्मकं यजनादिकर्माधिकारवन्तं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् ॥

दशमी ॥

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीँरसनोदन्तरिक्षम् ।
बिभेद वलं नुनुदे विवाचोथाभवद् दमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् । बिभेद । वलम् । नुनुदे । विऽवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनाम् ॥ १० ॥

उक्तमहिमोपेतः स एव इन्द्रः ओषधीः व्रीहियवादिका असनोत् प्राण्युपभोगार्थं सृष्ट्वा प्रादात् । तथा अहानि असनोत् दिवसान्यपि प्राण्युपभोगार्थं कल्पयित्वा प्रायच्छत् । एवं वनस्पतीन् तरूंश्चूतपनसाद्यान् असनोत् सृष्ट्वा प्रायच्छत् । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशः । तदपि सर्वोपकारार्थम् असनोत् । किंच वलम् एतन्नामानम् असुरं बिभेद अदारयत् । विवाचः विरुद्धा प्रतिकूला वाग् येषां ते विवाचः । तानपि नुनुदे दूरं निराचकार । अथ

अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् । क्रतवः कर्माणि । अभिगतकर्मणाम् अनुष्ठितविरुद्धकर्मणां दुष्टानां दमिता शमयिता अभवत् अभूत् । अनेन प्राणिनाम् इष्टप्राप्तिम् अनिष्टपरिहारं च कृतवान् इत्युक्तं भवति ॥

एकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् शूनम् अभिवृद्धं सर्वैर्गुणैरुत्कृष्टम् । अथ वा शुनम् इति सुखनाम । सुखकरं वा । ⧗टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । निष्ठायां "यस्य विभाषा" इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः⧗ । मघवानम् । मघम् इति धननाम । धनवन्तम् अस्मिन् एतस्मिन् भरे । भर इति संग्रामनाम भरणात् हरणाच्च[1] । संग्रामे । यद्वा ये ये संग्रामनामानस्ते सर्वे यज्ञनामान इति व्यपदेशाद् अस्मिन् भरे अस्मिन् यज्ञे वाजसातौ । वाजः अन्नम् । तस्य सातिर्लाभः अन्नलाभे निमित्तभूते । अथ वा एतद् भरविशेषणम् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् तस्मिन् भरे नृतमम् नेतृतमं संग्रामे पुरतो गन्तारं यज्ञस्य नेतारं वा शृण्वन्तम् आह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उद्गूर्णबलं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि आवरकान् शत्रून् घ्नन्तम् हिंसन्तं धनानाम् शत्रुसंबन्धिनां संजितम् सम्यग्जेतारम् एवंमहानुभावम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय हुवेम आह्वयेम ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

"उदु ब्रह्माणि" इति सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

---

1 S' भरणाच्च.

तत्र प्रथमा ॥

उदु ब्रह्मांण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्यें महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वांनि शवंसा ततानोंपश्रोता म ईवंतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । ब्रह्मांणि । ऐरत । श्रवस्या[1] । इन्द्रम् । सऽमर्ये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वांनि । शवंसा । ततानं । उपऽश्रोता । मे । ईवंतः । वचांसि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यूयं श्रवस्या श्रवस्यया । श्रूयत इति श्रवः अन्नम् । तस्येच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि उदैरत प्रेरयत । हे वसिष्ठ यजमान समर्ये मर्यैर्मर्त्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते । यद्वा मर्या मर्यादा । तत्सहिते यज्ञे इन्द्रं देवं महय पूजय । हविरादिभिः साधनैरिति शेषः । एवम् आत्मानमेव परोक्षीकृत्य निर्दिदेश । य इन्द्रः शवसा बलेन विश्वानि भूतजातानि आ ततान वितस्तार । स इन्द्रः ईवतः गच्छतः परिचरतः । ⌛ ईङ् गतौ । क्विप् । ईर्गमनम् । "तदस्यास्त्यस्मिन्॰" इति मतुप् । "छन्दसीरः" इति मतुपो वत्वम् । मतुपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ⌛ । तादृशस्य मे वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता उपेत्य श्रोता । भवत्विति शेषः ॥

द्वितीया ॥

अयांमि घोषं इन्द्र देवजांमिरिरज्यन्त यच्छुरुधो विवांचि ।

नहि स्वमायुंश्चिकिते जनेंषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयांमि । घोषंः । इन्द्र । देवऽजांमिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विऽवांचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेंषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र देवजामिः देवा जामयो बन्धवो यस्य स तादृशो घोषः श-

[1] P श्रवस्यां ।. We with P[2] J.

व्दः उक्तलक्षणं स्तोत्रम् अयामि । अकारीत्यर्थः । यम उपरमे । कर्मणि चिण् । यत् यस्मात् कारणाद् विवाचि विगतवचसि नियमस्थे । अथ वा विविधा मन्त्ररूपा वाचो यस्य तादृशे यजमाने तस्मिन्निमित्तभूते सति शुरुधः शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ककारलोपश्छान्दसः । जनिमृतिलक्षणशोकनिवर्तकाः स्वर्गफलकाः सोमा इरज्यन्त अवर्धन्त[1] । इरज् ईर्ष्यायाम् इति धातुरत्र[2] वृद्ध्यर्थः । अस्मात् कण्ड्वादेर्यक् । सनादित्वाद् धातुसंज्ञायाम् अस्माल्लङ् । "बहुलं छन्दसि" इति अडभावः । एकादेशस्वरेण मध्योदात्तः । एवं स्तोत्रेण हविषा च इन्द्रं परितोष्य अथ स्वाभिमतं याचते नहीत्यादिना । जनेषु मनुष्येषु । मनुष्याणाम् इत्यर्थः । यद्वा जनाः जननात् जन्मानि निमित्तभूतानि । [तेषु] सत्सु अयं जनो यजमानः स्वम् स्वकीयम् आयुः आयुष्यं न चिकिते न ज्ञातवान् । एतावद् आयुष्यं ममास्तीति न जानातीत्यर्थः । अतस्त्वदीययागाद्यनुष्ठानोपयोगार्थं दीर्घम् आयुः प्रयच्छेति शेषः । कॢप्तस्य शतसंवत्सरलक्षणस्यायुषोऽल्पीभावे अंहसां कारणत्वात् तदसंस्पर्शं प्रार्थयते । तानीत् तान्यपि आयुःक्षपणहेतुत्वेन प्रसिद्धान्यपि अंहांसि पापानि अस्मान् त्वां संभजमानान् अति अतिक्रम्य पर्षि पालय ॥

तृतीया ॥

यु॒जे रथं॑ ग॒वेष॑णं॒ हरि॑भ्या॒मुप॒ ब्रह्मा॑णि जुजुषा॒णम॑स्थुः ।
वि बा॑धिष्ट॒ स्य रोद॑सी महि॒त्वेन्द्रो॑ वृ॒त्राण्य॑प्र॒ती ज॑घ॒न्वान् ॥ ३ ॥

यु॒जे । रथ॑म् । गो॒ऽएष॑णम् । हरि॑ऽभ्याम् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । जु॒जु॒षा॒णम् । अ॒स्थुः ।

वि । बा॒धि॒ष्ट॒ । स्यः । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्र॒ति । ज॒घ॒न्वान् ॥ ३ ॥

य इन्द्रो गवेषणम् गवां प्रापयितारं रथम् । "अवङ् स्फो-

1 S′ अवर्धयंत. 2 S′ धातुतत्र for धातुरत्र.

टायनस्य" इति अवङ् आदेशः ॥ हरिभ्याम् । हरी इन्द्रस्यासाधारणावश्वौ । ताभ्यां युजे युयुजे युनक्ति । यागसदनं प्राप्तुम् इति शेषः । ब्रह्माणि अस्मदीयानि प्रवृद्धानि स्तोत्राण्यपि जुजुषाणम् सेवमानं सर्वैः सेव्यमानं वा इन्द्रम् उपास्थुः उपतिष्ठन्ते सेवन्ते । स्यः स इन्द्रः महित्वा स्वमहत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट । आचक्रामेत्यर्थः । किं [च] वृत्राणि स्वावरकान् शत्रून् अप्रति न विद्यते प्रतिगतिः पुनःप्राप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद् अप्रति । तद् यथा भवति तथा जघन्वान् नाशितवान् । ॥ हन्तेर्लिटः क्वसुः । अभ्यासस्य कुत्वम् । "विभाषा गमहन॰" इति इडभावः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

आपश्चित् पिप्यु स्तर्यो३ न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आपश्चित् आपोपि सोमाभिषवार्थाः [स्तर्यो न गावः स्तर्यो वशा गाव इव] पिप्युः अभिवृद्धा आसन् । ॥ प्यायी वृद्धौ । "प्यायः पी" इति पीभावः ॥ । हे इन्द्र ते तव जरितारः स्तोतार ऋत्विजः ऋतम् सत्यफलं यज्ञं नक्षन् प्राप्नुवन् । ॥ नक्ष गतौ ॥ । यत एवम् अतो नः अस्माकं नियुतः नियोजनानि स्तोत्राणि अच्छ लक्षीकृत्य याहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्न नियुतः । नियुतो वायोरश्वाः । वायुर्देवो यथा स्वीयान् अश्वान् प्रति याति यज्ञदेशप्राप्त्यर्थम् तद्वत् । त्वं हि त्वं खलु धीभिः कर्मभिस्तुष्टः सन् वाजान् । वाजः अन्नम् । अन्नानि वि दयसे । ॥ दयतिरत्र दानार्थः ॥ । प्रयच्छसि ॥

पञ्चमी ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।
एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।
एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥५॥

हे इन्द्र ते अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमास्त्वा त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम् बलवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोतुरर्थाय तुविराधसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये । "देवमनुष्य°" इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । त्वम् एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि रक्षसि खलु । हिशब्दयोगाद् अनिघातः । मनुष्यरक्षणे त्वम् एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शूर शौर्योपेत इन्द्र अस्मिन् सवने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदानेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ॥

षष्ठी ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
स नः स्तुतो वीरवद् धातु गोमद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।
सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति । एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं कामानां वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः वसिष्ठा अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः

१ E $\overset{m}{K}$ Dc °नस्मिञ्छूर. We with B C D K R $\overset{m}{S}$ V Cs. २ $\overset{h}{B}$ नः. We with B C D E $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs.

स्तुतः स्तोत्रैः पूजितः सन् नः अस्मभ्यं वीरवत् बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं धनं धातु दधातु प्रयच्छतु । ॥ "बहुलं छन्दसि" इति श्लोरभावः ॥ । हे देवा यूयं च इन्द्रम् अनुसृत्य नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत ॥

सप्तमी ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ् माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रऽहा । सोमऽपावा । युक्त्वा । हरिऽभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी प्रातर्माध्यंदिनसवनाभ्याम् अभिषवेण गतसारस्तृतीयसवन उपयोक्ष्यमाणः सोम ऋजीषः । "तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषम् अभि षुण्वन्ति" इति [तै॰ सं॰ ६. १. ६. ४] श्रुतेः । तद्वान् ऋजीषी । अनेन सवनत्रयेपि इन्द्रस्य सोमसंबन्ध उक्तो भवति । वज्री वज्रवान् वृषभः कामानां वर्षिता तुराषाट् । तुरास्त्वरमाणाः शत्रवः । तेषाम् अभिभविता शुष्मी । शुष्मं शत्रुशोषकं बलम् । तद्वान् राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयः सर्वस्य स्वामी वा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा यत्रयत्र सोमाभिषवोस्ति तत्रतत्र नियमेन सोमस्य पाता एवंमहानुभाव इन्द्रः हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखाञ्चनः सन् उप यासत् उपागच्छतु गत्वा च अस्मिन् माध्यंदिने सवने मत्सत् अस्माभिर्दत्तेन सोमेन माद्यतु ॥

इति द्वादशं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु "इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते" इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्तेषामेवर्त्विजां त्रयाणां क्रमेण तार्तीयसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः ।

---

१ P मत्सत् । We with P[2] J Cp.

---

1 S' दातु for धातु.

सूत्रितं हि । "इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति प्रस्थितयाज्याः" इति [वै॰ ३. १२] ॥

"ऐभिरग्ने" [४] इत्यनया आग्नीध्रः पात्नीवतग्रहं यजेत । सूत्रितं हि । "ऐभिरग्न इत्युपांशु पात्नीवतस्य आग्नीध्रो यजति" इति [वै॰ ३. १३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।
आ वां विशन्त्विन्दवः स्वाभुवोस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १ ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।
वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।
आ । वाम् । विशन्तु । इन्दवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव त्वम् इन्द्रश्च युवां सोमं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना हृष्यन्तौ वृषण्वसू वर्षितृधनौ । यजमानाय दीयमानधनावित्यर्थः । वाम् युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशा इन्दवः सोमाः [आ] विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । अस्मे अस्मभ्यं रयिम् धनं सर्ववीरम् सर्वपुत्राद्युपेतं नि यच्छतम् दत्तम्[3] ॥

द्वितीया ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।
सीदता बर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ २ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात ।
बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः ।
मध्वः । अन्धसः ॥ २ ॥

1 S′ अग्नीध. 2 S′ यजते. 3 S′ ददतम्.

हे मरुतः रघुष्यदः लघुस्यन्दना लघुगतयः सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः वः युष्मान् [आ] वहन्तु यज्ञगृहं प्रति प्रापयन्तु । यूयं च बाहुभिः शीघ्रगमनसाधनै रघुपत्वानः लघुपतनाः । ⌛पत्लृ गतौ । "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते[1]" इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्य पित्त्वाद् धातुस्वर एव⌛ । तादृशः सन्तः प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । ⌛जिगातीत्ययं गतिकर्मसु पठितः । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । लोण्मध्यमबहुवचनस्य "तप्तन°" इत्यादिना तबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् "ई हल्यघोः" इति ईत्वाभावः⌛ । वः युष्माकम् [उरु विस्तीर्णं] सदः सीदत्यत्रेति [सदः] सदनं स्थानं वेदिलक्षणं कृतम् निष्पादितम् । तत्र बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः सीदत बर्हिषि निषण्णा भवत । बर्हिरित्येतत् सद इत्यस्य विशेषणं वा । बर्हिरुपेतं सदनम् इत्यर्थः । अथ वा सदः सदनार्हं कृतं बर्हिः सीदतेति योज्यम् । निषद्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य अंशम् । यद्वा मध्वः मधु अन्धसः अन्नं सोमम् । पीत्वेति शेषः । मादयध्वम् तृप्ता भवत । ⌛मद तृप्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी⌛ ॥

तृतीया ॥

इ॒मं स्तोम॒मर्ह॑ते जा॒तवे॑दसे॒ रथ॑मिव॒ सं म॑हेमा मनी॒षया॑ ।
भ॒द्रा हि नः॒ प्रम॑तिरस्य सं॒सद्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ३ ॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । अर्ह॑ते । जा॒तऽवे॑दसे । रथ॑म्ऽइव । सम् । म॒हे॒म॒ । म॒नी॒षया॑ ।
भ॒द्रा । हि । नः॒ । प्रऽम॑तिः । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽसदि॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥ ३ ॥

अर्हते पूज्याय । ⌛अर्ह प्रशंसायाम् इति [धातोः] लटः शत्रादेशः⌛ । जातवेदसे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा जातानाम् उत्पन्नानां वेदित्रे वा इमम् इदानीं क्रियमाणं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं मनी-

1 S′ दृश्यत इति for दृश्यन्ते" इति.

षया निशितया बुद्ध्या सं महेम सम्यक् पूजयेम निष्पादयेम । तत्र दृ-ष्टान्तः । रथमिव यथा रथं रथकारः अक्षफलकाद्यवयवसंयोजनेन सं-स्करोति तद्वत् । महानुभावस्याग्नेः स्तोमनिष्पादने अतिशयितया बुद्ध्या भवितव्यम् इति प्राप्ते[1] तत्सद्भावं दर्शयति । अस्य पूज्यस्याग्नेः संसदि संसदने उपसत्तौ तद्विषये नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः भद्रा हि कल्याणी खलु । अतः हे अग्ने तव सख्ये बन्धुभावे सति वयं स्तोतारो मा रिषाम हिंसिता न भवेम ॥

चतुर्थी ॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।
पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ४ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा । विऽभवः । हि । अश्वाः ।
पत्नीऽवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने [एभिः] वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैर्देवैः सह सरथम् समानः एक एव रथो यस्मिन्नागमनकर्मणि तत् सरथं तद् यथा भवति तथा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । सरथम् इति न नियम इत्याह । नानारथं वा नाना पृथग्भूता रथा यस्मिन् कर्मणि तद् नानारथम् । तत्तत्प्रतिनियतं रथम् आरुह्येत्यर्थः[2] । सरथपक्षे बहूनां देवानाम् एकेनैव रथेन आनयनम् अतिभारत्वात् कथं घटत इति तत्राह विभवो ह्यश्वा इति । अश्वास्तव रथे नियुक्ता विभवो हि शक्ताः खलु । अतः पत्नीवतः स्वकीयाभिः पत्नीभिर्युक्तान् त्रिंशतम् त्रींश्च त्र्युत्तरत्रिंशत्संख्याकान् देवान् "ये देवा दिव्येकादश स्थ" इति [तै०सं०१.४.१०.१] मन्त्रोक्तान् अनुष्वधम् । स्वधेत्यन्ननाम । तांतां स्वधाम् अनुलक्ष्य यदा-

1 S′ प्राप्तायां. 2 S′ रथमारोहयित्वेत्यर्थः.

यदा सोमो हूयते तदातदेत्यर्थः । आ वह तान् देवान् प्रापय । आ-वाह्य च मादयस्व सोमप्रदानेन हर्षय ॥

इति त्रयोदशं सूक्तम् ॥

विंशे काण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तानि च उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छं-सिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा शस्त्रयाज्या । "उक्थ्ये मैत्रावरुणादिभ्यः" इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने । "वयमु त्वामपूर्व्य [२०. "१४.१] यो न इदमिदं पुरा [२०.१४.३] इति स्तोत्रियानुरूपौ[1] । "[स्तोत्रियस्य] प्रथमां शस्त्वा तस्या उत्तमं पादं द्वितीयस्याः पूर्वेण सं-"धायावसाय द्वितीयेन द्वितीयां शंसति । तस्याश्चोत्तमम् उत्तरेण संधा-"यावसायोत्तमेन तृतीयाम् । एवं काकुभानां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रग्रथ-[2]"नम् । इतः पच्छः[2] शंसति । प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये [२०.१५] इत्यु-"क्थमुखम् । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः [२०.१६] इति बार्हस्पत्यं[3] सां-"शंसिकम् । अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः [२०.१७] इति पर्यासः । "इत्यैकाहिकानाम् उत्तमया परिदधाति परया यजति" इति [वै०४.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वामपूर्व्य स्थूरं न कच्चिद् भरन्तोवस्यवः ।
वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्व्य[1] । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः ।
अवस्यवः ।
वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे अपूर्व्य । पूर्वम् अर्हतीति पूर्व्यः । न पूर्व्यः अपूर्व्यः । सत्यपि स-र्वदा गमने नूतन इत्यर्थः । अनेन तस्य सर्वदा अनादरविषयत्वाभाव उक्तो भवति । तादृश इन्द्र चित्रम् चायनीयं पूजनीयं त्वां भरन्तः ह-

---

१ P[2] अपूर्व्य । We with P J Cp.

---

1 S′ inserts द्वे तिस्रः करोति पुनरादायं after स्तोत्रियानुरूपौ. We with the *Vaitâna*.
2 S′ प्रग्रथनं मिथः पच्छः. 3 S′ बार्हस्पत्ये.

विरादिना पोषयन्तः अवस्यवः रक्षाकामाः । अवतेरसुनि "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । वाजे । वाजः अन्नम् । अन्ने निमित्तभूते सति । अथ वा वाजः संग्रामः । तस्मिन् तज्जयार्थं वयमु वयमेव हवामहे आह्वयामः । अस्मान् प्रत्येव त्वम् आगच्छ नास्मत्प्रतिपक्षान् इत्यमुम् अर्थं द्योतयितुम् उशब्दः । तत्र दृष्टान्तः स्थूरं न कच्चित् । यथा लोके कच्चित् कदाचित् स्थूरम् स्थूलं गुणाढ्यं राजादिकं भरन्तः तदभिमतप्रदानेन पोषयन्तो जनाः स्वजयार्थम् आह्वयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्नू॒तये॒ स नो॒ युवो॒ग्रश्च॑क्राम॒ यो धृ॒षत् ।
त्वामिद्ध्य॑वि॒तारं॑ ववृ॒महे॒ सखा॑य इन्द्र सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा॒ । कर्म॑न् । ऊ॒तयें॑ । सः । न॒ः । युवा॑ । उ॒ग्रः । च॒क्रा॒म॒ । यः । धृ॒षत् ।
त्वाम् । इत् । हि । अ॒वि॒तार॑म् । व॒वृ॒महे॑ । सखा॑यः । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां कर्मन् कर्मणि युद्धादिलक्षणे प्रस्तुते सति ऊतये रक्षायै[1] उप । गच्छाम इति शेषः । य इन्द्रो धृषत् शत्रूणां धर्षको भवति । युवा नित्यतरुणः उग्रः उद्गूर्णबलः । स इन्द्रो नः अस्मान् चक्राम क्रामति । सहायत्वेन गच्छत्वित्यर्थः । हे इन्द्र सानसिम् संभक्तारम् अवितारम् रक्षितारं त्वामिद्धि त्वामेव हि सखायः तव मित्रभूता वयं ववृमहे वृणीमहे संभजामहे ॥

तृतीया ॥

यो न॑ इ॒दमि॑दं पु॒रा प्र वस्य॑ आनि॒नाय॒ तमु॑ वः स्तुषे ।
सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ ३ ॥

यः । न॒ः । इ॒दम्ऽइ॑दम् । पु॒रा । प्र । वस्यः॑ । आ॒ऽनि॒नाय॑ । तम् । ऊ॒म् इति॑ । व॒ः । स्तु॒षे॒ ।
सखा॑यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ३ ॥

---

१ B[h] C D वः. We with B E K K[m] R S[m] V Dc Cs.

---

1 S' रक्षाय.

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता यजमानाः वः युष्माकम् ऊतये रक्षार्थं तम् इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । य इन्द्रः पुरा पूर्वं नः अस्माकं वस्यः वसीयः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतिप्रशस्तं वसु हिरण्यादिकम् ईदमिदम् [इदं] गवादिकम् इति निर्दिश्य निर्दिश्य प्रानिनाय प्रानैषीत् । तमु तमेव अभिमतप्रदातारम् इन्द्रम् । स्तुषे इति संबन्ध ॥

चतुर्थी ॥

हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।
आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ ४ ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत । आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवा । शतम् ॥ ४ ॥

हर्यश्वम् । हरिनामकावश्वौ यस्य स हर्यश्वः । तं सत्पतिम् सतां कर्मश्रेष्ठाना पालकं चर्षणीसहम् चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिभवितारम् । नियन्तारम् इत्यर्थः । तम् इन्द्रं स्तुषे इति संबन्धः । य इन्द्रः अमन्दत स्तुत्या तृप्तो भवति स हि स्म स हि खलु । स्तुत्य इति शेषः । अतः उक्तगुणविशिष्टत्वात् तमेवेन्द्रं स्तुषे इत्यर्थः । यद्वा यः अमन्दत यो नरः इन्द्रदत्तेन धनेन तृप्त आसीत् स हि स्म स एव नरः उक्तलक्षणम् इन्द्रं तुष्टूषति । स मघवा धनवान् इन्द्रः । तुशब्दो वाक्यच्छेदे । स्तोतृभ्यो नः अस्मभ्यं शतम् शतसंख्याकं गव्यम् गोसमूहम् अश्व्यम् शतसंख्याकम् अश्वसमूहं च आ वयति प्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेटि अडागमः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये" इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

---

1 S′ इकार°. 2 S′ इदं for इदमिदम्. 3 S′ om. प्रा°.

तत्र प्रथमा ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।
अपाम्ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे ।
अपऽवृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहनीयाय दातृतमाय वा बृहते महते गुणैः प्रवृद्धाय बृहद्रये । रयिरिति धननाम । प्रभूतधनाय सत्यशुष्माय सत्यबलाय अवितथसामर्थ्याय तवसे । तवो बलम् । अतिशयितबलाय इन्द्राय । अथ वा तवसे बललाभाय उक्तगुणकाय इन्द्राय मतिं प्र भरे स्तोत्रं संपादयामि । यस्य उक्तगुणविशिष्टेन्द्रस्य विश्वायु । आयवो मनुष्याः । विश्वेषां मनुष्याणां पोषणसमर्थं राधः धनम् अपामिव प्रवणे । प्रवणः अवनतो देशः । तस्मिन् अपां पूर इव स यथा दुर्धरो भवति एवं दुर्धरं धनं शवसे बलाय प्रयोजनाय अपावृतम् अपगतावरणं कृतम् । तस्मा इन्द्राय मतिं भर इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।
यत् पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव ।
सवना । हविष्मतः ।
यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्नथिता ।
हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध अथ हे इन्द्र ते तव इष्टये एषणाय यागाय वा विश्वम् सर्वं जगत् अनु हासत् । हेति प्रसिद्धौ । अनुकूलं भवेत् । तत्र दृष्टान्तः । आपो निम्नेव निम्नानि स्थलानि आप इव । ता यथा अनुक्रमेण प्र-

वहन्ति तद्वद् विश्वम् अनु हासद् इति संबन्धः। अथ वा उत्तरत्र दृष्टान्तः। आपो निम्नानीव हविष्मतः यजमानस्य सवना सवनानि त्रीण्यपि त्वाम् अनुगच्छन्ति। यत् यस्मात् हर्यतः कान्तः कमनीयः श्नथिता शत्रूणां हिंसको हिरण्ययः हिरण्मयो हिरण्येन भूषित इन्द्रस्य वज्रः पर्वते न। नशब्दः अप्यर्थे। पर्वतेपि न समशीत न सक्तोभूत् किं तु व्यदारयदेव। अतो विश्वम् अनु हासद् इति पूर्वत्र संबन्धः॥

तृतीया॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे।
यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे॥ ३॥

अस्मै। भीमाय। नमसा। सम्। अध्वरे। उषः। न। शुभ्रे। आ। भर। पनीयसे।

यस्य। धाम। श्रवसे। नाम। इन्द्रियम्। ज्योतिः। अकारि। हरितः। न। अयसे॥ ३॥

हे शुभ्रे दीप्ते हे उषः उषोदेवते भीमाय। बिभेत्यस्माद् इति भीमः। शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय। यागः क्रियत इति शेषः। अतो नमसा न। नमः अन्नं च। नशब्दः चार्थे। चकाराद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं च समा भर सम्यग् आहर अस्मद्यज्ञं प्रापय। अस्मदभिमतम् अन्नं यष्टव्यम् इन्द्रं च आनयेत्यर्थः। [1]उषस्युदितायां सत्यामेव[2] इन्द्रस्यागमनाद् उषस इन्द्राहरणव्यपदेशः। अथ वा नशब्दः अनर्थकः। उक्तलक्षणाय इन्द्राय नमसा। नमः अन्नम्। आ भर। अन्ने समृद्धे सत्येव इन्द्रम् उद्दिश्य यागप्रवृत्तेरेवम् उक्तम्। यस्य इन्द्रस्य धाम सर्वेषां धारकं पोषकम् इन्द्रियम् इन्द्र[3]हितम् इन्द्रदत्तं वा। ⌛ "इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् [इन्द्रदृष्टम्] इन्द्रसृष्ट॰" इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः ⌛। [4]उक्तलक्षणं नाम सर्वेषां नामकम् उदकं श्रवसे[4] अन्नाय तत्समृद्धये भवति। येन च इन्द्रेण हरितो न हरितामिव

1 So S′. A clear oversight. 2 S′ उषस्युदिते सत्येव. See foot-note at page ५८४.
3 S′ इंद्रियहितम्. 4 S′ उक्तलक्षनाम सर्वेषां नामकमुदश्रवसे.

दिशामिव अयसे प्राणिनां गमनाय गमनादिव्यवहाराय । ॥अय पय गतौ इत्यस्माद् असुन्॥ । [ज्योतिः] अकारि क्रियते । तं समा भरेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।
नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि ।
प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।
नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः ।
हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त इमे । प्रसिद्धिवाचकस्तच्छब्दः । इदम्शब्दः अपरोक्षवाची । त्वदर्थकत्वेन प्रसिद्धा वयं ते तव स्वभूताः । हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत । एतद् इन्द्रेत्यस्य विशेषणम् । त इत्युक्तम् कीदृशास्त इत्यत्राह । ये वयम् हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वा त्वाम् आरभ्य आश्रित्य त्वामेव शरणं प्राप्य चरामसि चरामः । ते वयम् इति पूर्वत्र संबन्धः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तो व्यतिरिक्तो देवः गिरः अस्मदीयानि वचांसि नहि सघत् न खलु सहते । स्तुत्यस्य तव महिम्नो निरवधित्वाद् अस्मदीयाना स्तुतिवचसाम् अत्यल्पत्वाच्च तादृग्वचस्त्वयैव सोढव्यम् इत्यर्थः । ॥सहेर्लेटि अडागमः । वर्णविपर्ययेण हकारस्य घकारः॥ । तत्र दृष्टान्तः क्षोणीरिव क्षोणय इव । क्षोणीशब्देनात्र प्रजा विवक्ष्यन्ते । प्रजा राज्ञो यद्यद् विज्ञापयन्ति तत् सर्वं स राजा यथा सहते तद्वद् इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्माद् नः अस्माकं तद् वचः तादृग्वचनं प्रति हर्य प्रतिकामय ॥

पञ्चमी ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं[1] तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन् काममा पृण ।

---

१ B^h B D R Cs ३ for १. We with C E K^m S^m V.

अनु॑ ते॒ द्यौर्बृ॑ह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं च॑ ते पृ॒थि॒वी नें॑म॒ ओज॑से ॥ ५ ॥

भूरि॑ । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । तव॑ । स्म॒सि॒ । अ॒स्य । स्तो॒तुः । म॒घ॒ऽव॒न् । काम॑म् । आ । पृ॒ण॒ ।

अनु॑ । ते॒ । द्यौः । बृ॒ह॒ती । वी॒र्य॑म् । म॒मे॒ । इ॒यम् । च॒ । ते॒ । पृ॒थि॒वी । ने॒मे॒ । ओज॑से ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यम् वीरकर्म वृत्रवधादिलक्षणं भूरि अतिबहु यतः अतो वयं तव स्मसि स्मः तव विधेया भवामः । ॥ "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपः । "इदन्तो मसिः" ॥ । अस्य[1] स्तोतुः स्तवं कुर्वतोस्य यजमानस्य कामम् अभिलषितम् हे मघवन् धनवन् इन्द्र आ पृण आपूरय । ॥ पृण प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणार्थः । "अतो हेः" इति हेर्लुक् ॥ । भूरि त इन्द्र वीर्यम् इत्युक्तं वीर्यबहुत्वमेव स्पष्टयति । ते तव वीर्यं बृहती महती द्यौः महान् द्युलोकः अनु ममे अनुक्रमेण माति परिच्छिनत्ति । इन्द्रसृष्टस्य वृष्ट्युदकादेरास्पदत्वेन द्यौरेव ममे । अन्यः कश्चित् परिच्छेत्ता नास्तीत्यर्थः । ॥ माङ् माने । लिडादि सर्वम् ॥ । न केवलं द्यौरेव इयं पृथिवी च ते ओजसे तव ओजसा बलेन निमित्तेन नेमे ननाम नम्रा भवति । त्वदोजःसंभूतेन गिरितरुगुल्मप्राण्यादिधारणेनेत्यभिप्रायः । अतः पृथिवी च वीर्यं ममे इति भावः ॥

षष्ठी ॥

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं म॒हामु॒रुं वज्रे॑ण वज्रिन् पर्व॒शश्च॑कर्तिथ ।
अवा॑सृजो॒ निवृ॑ता॒ः सर्त॒वा अ॒पः स॒त्रा विश्वं॑ दधिषे॒ केव॑लं॒ सहः॑ ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम्[1] । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् । प॒र्व॒ऽशः । च॒क॒र्ति॒थ॒ ।

---

१ P P̊ ऊ॒रुम् ।. We with J Cp.

---

1 S′ अस्तोतुः for अस्य स्तोतुः.

अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । निऽवृ॑ताः । सर्त॑वै । अ॒पः । स॒त्रा । विश्व॑म् । द॒धि॒षे॒ । केव॑लम् । सह॑ः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम् महान्तं महत्त्वोपेतम् । ॥ नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः ॥ । उरुम् अतिप्रभूतं पर्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । गिरीन् वज्रेण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चकर्तिथ शकलीकृतवान् असि । ॥ कृती छेदने । थलि क्रादिनियमाद् इट् । गुणः ॥ । यद्वा अत्र पर्वतशब्दः उत्तरत्र[1] वृष्ट्यभिधानाद् मेघवाची[1] । उक्तलक्षणं मेघं वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृताः नितरां मेघेन वृता अपः सर्तवै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अवाङ्मुखं विसृष्टवान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं बलं त्वं दधिषे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सत्रेति सत्यनाम ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"उदप्रुतः" इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उ॒द॒प्रुतो॒ न वयो॒ रक्ष॑माणा॒ वाव॑दतो अ॒भ्रिय॑स्येव॒ घोषा॑ः ।
गि॒रि॒भ्र॑जो॒ नोर्मयो॒ मद॑न्तो बृह॒स्पति॑म॒भ्य१॒॑र्का अ॑नावन् ॥ १ ॥

उ॒द॒ऽप्रुत॑ः । न । वय॑ः । रक्ष॑माणाः । वाव॑दतः । अ॒भ्रिय॑स्यऽइव । घोषा॑ः । गि॒रि॒ऽभ्रज॑ः । न । ऊ॒र्मय॑ः । मद॑न्तः । बृह॒स्पति॑म् । अ॒भि । अ॒र्काः । अ॒नाव॒न् ॥ १ ॥

उदप्रुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । ॥ छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि उदकशब्दस्य उदादेशः ॥ । रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पाल-

---

१ P Cp निऽवृत्ताः ।. २ B गि॒रि॒भ्राजो॑. We with B^h C D E K K^m R S^m V Dc Cs. ३ B C E ३ for १. We with B^h D K S^m V Dc Cs.

---

1 S' उत्तरत्राप्सुष्ट्यभिधानादत्र मेघवाची.

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । ⌛वदेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः⌛ । अभ्रियस्य[1] मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते । ऊर्मयो न ऊर्मयः[2] उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ⌛अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति निरुक्तम् [नि॰५.४]⌛ । अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । ⌛नौतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन शप्⌛ ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगःऽइव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।
जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्ऽपती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।
आशून्ऽइव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः[3] एतन्नामा[3] महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याप्नुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा वधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव महर्षिः दम्पती वधूवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आजाविव यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान्[4] योजयन्ति[4] एवं वधूवरौ वाजय संयोजय ॥

1 Sâyaṇa's text too reads अभ्रयस्येव. 2 S′ ऊर्मयो रसाः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
3 S′ °गोत्रोत्पंनो यस्य नामा. 4 S′ अश्वानिव तान् यथा योजयंति.

तृतीया ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिरा स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।
बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।
बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवम्ऽइव । स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साध्वभिगन्तव्या अतिथिनीः अतिथितर्पका अतनशीला वा इषिराः एषणीयाः स्पार्हाः सर्वैः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेता अनवद्यरूपाः अनिन्दितरूपाः प्रशस्तरूपाः । "अवद्यपण्य°" इत्यादिना गर्ह्यार्थे अवद्यशब्दो निपातितः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एवंलक्षणा गाः बृहस्पतिर्देवः पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभिरसुरैः पिहितेभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशाद् वितूर्य निर्गमय्य[1] निरूपे निर्वपति निष्कृष्य प्रयच्छति स्तोतृभ्यः । तत्र दृष्टान्तः । यवमिव स्थिविभ्यः । स्थिवयः स्थिरा यवकाण्डाः । तेभ्यः सकाशाद् यथा यवं निष्कृष्य वपति तद्वत् । यद्वा स्थिवयः कुसूलाः । तेभ्यः सकाशाद् यवमिव ॥

चतुर्थी ॥

आप्रुषायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्काम्ऽइव । द्योः ।
बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्नाऽइव । वि । त्वचम् । बिभेद ॥ ४ ॥

---

१ B उपे. We with $\overset{h}{B}$ C D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc Cs. २ P वयम्ऽइव ।. We with $\overset{2}{P}$ J Cp.
३ P द्यौः ।. We with $\overset{2}{P}$ J Cp.

---

1 S' निर्गमयित्वा.

बृहस्पतिर्देवः मधुना । मधु इति उदकनाम । उदकेन आप्रुषायन् भूमिं सर्वतः सिञ्चन् । ⌛प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः । चित्स्वरः⌛ । ऋतस्य योनिम् उदकस्य कारणभूतं मेघम् । यद्वा ऋतस्य योनिरित्युदकनाम । मेघम् उदकं वा । ⌛मधुन ऋतस्येत्यत्र संहितायाम् "ऋत्यकः" इत्यत्र ह्रस्व इ-त्यनुवर्तनात् ह्रस्वत्वम्⌛ । द्योः द्युलोकसकाशाद् अवक्षिपन् अवा-ङ्मुखं प्रेरयन् । तत्र दृष्टान्तः । अर्कः आदित्यः द्योः सकाशाद् उल्का-मिव तां यथा अवक्षिपति तद्वत् । किं च स बृहस्पतिः अश्मनः मेघस-काशाद् गा उदकानि उद्भरन् च्यावयन् । अथ वा अश्मनः पणिभिः पिहितात् पर्वतात् तदुद्धारेण गाः तैरपहृत्य स्थापिता उद्भरन् अपगमयन् उद्नेव उदकेनेव तेन यथा भूम्यास्त्वचं विभिनत्ति उच्छूनां करोति एवं भूम्यास्त्वचं गोखुराग्रैः [वि] बिभेद विदारितवान् । सर्वत्र गाः सम-चारयद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अप॒ ज्योति॑षा॒ तमो॑ अ॒न्तरि॑क्षादु॒द्नः शीपा॑लमिव॒ वात॑ आजत् ।
बृह॒स्पति॑रनु॒मृश्या॑ व॒लस्या॒भ्रमि॑व॒ वात॒ आ च॑क्र॒ आ गाः ॥ ५ ॥

अप॑ । ज्योति॑षा । तम॑ः । अ॒न्तरि॑क्षात् । उ॒द्नः । शीपा॑लम्ऽइव । वात॑ः । आ॒ज॒त् ।
बृह॒स्पति॑ः । अ॒नु॒ऽमृश्य॑ । व॒लस्य॑ । अ॒भ्रम्ऽइ॑व । वात॑ः । आ । च॒क्रे॒ । आ । गाः ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्देवः ज्योतिषा दीप्त्या प्रकाशेन अन्तरिक्षात् आकाशाद् गि-रिकुहरात् तमः अन्धकारं गवाम् आवरकम् उदाजत्[1] उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः उद्नः उदकात् । ⌛"पद्दन्॰" इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्नादेशः । "अल्लोपोऽनः" इति अकारलोपः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः⌛ । तत्सकाशात् शीपालमिव शीपालं शैवालम् । ⌛व-

1 So S′, though Sâyaṇa's text has अप ज्योतिषा.

र्णव्यत्ययेन ऐकारवकारयोरीकारपकारौ । तद् यथा उद्जति[1] अपगमयति तद्वत् । किं च बृहस्पतिर्देवो वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गवाम् अवस्थानप्रदेशम् अनुमृश्य परामृश्य वातः वायुः अभ्रमिव स यथा मेघम् आकरोति सर्वतः प्रसारयति अन्तरिक्षे एवं गाः वलेन अपहृत्य आच्छन्नाः आ चक्रे सर्वतो व्याप्ता अकरोत् ॥

षष्ठी ॥

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः ।

दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपःऽभिः । अर्कैः । दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् । आविः । निऽधीन् । अकृणोत् । उस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

बृहस्पतिर्देवो यदा यस्मिन् काले वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पीयतः । हिंसाकर्मैतत् । हिंसकस्य तस्य जसुम् हिंसासाधनम् आयुधं भेत् अभेद् अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लेट् । लघूपधगुणः । "इतश्च लोपः०" संयोगान्तलोपश्च । छान्दसत्वाद् अडभावः । कैः साधनैरित्युच्यते । अग्नितपोभिः अग्निवत्तापकैः अर्कैः दीप्तैः स्वरश्मिभिः मन्त्रैर्वा । तदा दद्भिः दन्तैः परिविष्टम् परितः खादितं मण्टकादिलक्षणम् अन्नं जिह्वा यथा अत्ति तद्वद् वलनामानम् असुरम् आदत् अभक्षयत् । ततश्च उस्रियाणाम् गवां निधीन् आविरकृणोत् स्पष्टान् अकरोत् ॥

सप्तमी ॥

बृहस्पतिरमत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत् ।

आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमत । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरीणाम् । सदने । गुहा । यत् ।

1 So S′. See foot-note on previous page.

आण्डाऽइव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उस्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिर्देवः गुहा गुहायां सदने । सीदत्यत्रेति सदनं स्थानम् । तस्मिन् स्वरीणाम् शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत् तत् प्रसिद्धं नामधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् । मनु अवबोधने । लुङि "तनादिभ्यस्तथासोः" । इति सिचो लुक् । "हि च" इति निघातप्रतिषेधः । अडागमस्वरः । तदानीं पर्वतस्य गिरेरन्तःस्थिता उस्रियाः । उस्रम् उत्स्रावणं क्षीरस्यन्दनम् अर्हन्तीत्युस्रिया गावः । ताः त्मना आत्मनैव सहायनैरपेक्ष्येणैव । "मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः" इति आदेराकारस्य लोपः । उदाजत् पर्वतविभेदनेन उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः । आण्डेव भित्त्वेति । शकुनस्य पक्षिणो मयूरादेः आण्डानि भित्त्वा तदन्तःस्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्ना । अपिऽनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

निः । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिर्देवः अश्ना अश्मना पर्वतेन अपिनद्धं मधु मधुवद्भोगयोग्यं[1] गोसमूहं पर्यपश्यत् अद्राक्षीत् । आवरणभूतपर्वतापसारणेनेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । दीने परिक्षीणे अल्पे उदनि उदके । उदकशब्दस्य उदन्नादेशे "विभाषा ङिश्योः" इत्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् । तस्मिन् क्षियन्तम् निवसन्तं मत्स्यं [न] मत्स्यमिव । तं यथा जनः पश्यति

1 S' मधुवद्भाग॰.

तद्वत् । तत् गोलक्षणं मधु चमसं न वृक्षात् । चम्यते भक्ष्यते अनेनेति चमसः सोमपात्रम् । चमसं यथा तदुपादानभूतान्निष्कृष्य हरति तद्वत् । विरवेण विविधशब्देन हम्भालक्षणेन लिङ्गेन ज्ञात्वा विकृत्य वलाख्यम् असुरं गोरूपधारिणं छित्त्वा निर्जभार बिलान्निर्जहार ॥

नवमी ॥

सोषामविन्दत् स स्व१: सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।
बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उषाम् । अविन्दत् । सः । स्व१रिति स्वः । सः । अग्निम् । सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।
बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥९॥

स पूर्वोक्तो बृहस्पतिः पर्वतकुहरे अन्धकारावस्थितानां गवां दर्शनाय उषाम् [उषासम्] उषसम् । ॥ छान्दसः सकारलोपः ॥ । अविन्दत् अलभत । स एव बृहस्पतिः [स्वः] । स्वरादित्यः । आदित्यं च प्रकाशाय अविन्दत् । एवम् असौ अग्निं च अविन्दत् । लब्ध्वा च अर्केण तेजसा तमांसि वि बबाधे विशेषेण बाधितवान् । तदनन्तरं गोवपुषः वृषभरूपधारिणो वलस्य असुरस्य हननेन मज्जानं न पर्वणः अस्थ्नः संबन्धिनं मज्जानम् षष्ठं धातुं पर्वणः अस्थिपर्वसकाशाद् यथा बलाद् निर्हन्ति तद्वद् गा निर्जभार निष्कृष्य आहृतवान् ॥

दशमी ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद् वलो गाः ।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।
अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्ऽचरातः ॥ १० ॥

१ P स्वऽरिति स्वः ।. Cp स्व१रिति स्वः ।. We with P[2] J.

1 S′ तत्र for तत्.

बृहस्पतिना देवेन हिमेव पर्णा हिमानि पर्णानीव । यथा हिमानि पर्णानि निःसाराणि कृत्वा मुष्णन्ति एवं वनानि वननीयानि धनानि गोलक्षणानि मुषिता मुषितानि आसन् । स च वलोपि गाः मुषिता अकृपयत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः । किं च स बृहस्पतिः तादृक् कर्म अननुकृत्यम् अन्यैरननुकरणीयम् अन्येन कर्तुम् अशक्यं तथा अपुनः न विद्यते पुनस्तत् कर्म यस्मिन् तद् अपुनः पुनःकरणरहितं च चकार कृतवान् । अन्यकर्तव्यरहितं स्वेनापि पुनः कर्तव्यरहितं चाकरोद् इत्यर्थः । किं तत् कर्मेति उच्यते । यात् । यद् इत्यर्थः । छान्दसो दीर्घः । सूर्यामासा । मस्यते परिमीयते स्वकलावृद्धिहानिभ्याम् इति माश्चन्द्रमाः । मातीति वा माश्चन्द्रः । सूर्याचन्द्रमसौ । "देवताद्वन्द्वे च" इति आनङ् । "देवताद्वन्द्वे च" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "सुपां सुलुक्०" इत्यादिना विभक्तेराकारः । तौ मिथः परस्परम् अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः ऊर्ध्वं गच्छत इति यत् तच्चकार ॥

एकादशी ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन् बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद् गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिंशन् ।
रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

बृहस्पतिर्देवः यदा अद्रिम् गवाम् आच्छादकं गिरिं भिनत् अभिनद् विदारितवान् विदार्य च यदा गा[1]श्च विदत् । विद्लृ लाभे । लुङि लृदित्वाद् अङ् । तदा पितरः पालका देवा इन्द्राद्याः श्यावं न अश्वम् कपिशवर्णम् अश्वमिव तं यथा लोके कृशनेभिः । कृशनम् इति सुवर्णनाम । कृशनैः सुवर्णमयैराभरणैः पिंशन्ति अलंकुर्वन्ति

1 S' गाश्चाविदत् for गाश्च विदत्.

एवं नक्षत्रेभिः । नक्षात् नाशात् त्रायन्तीति नक्षत्राणि न विद्यते क्षत्रं बलम् एषाम् इति वा नक्षत्राणि ग्रहतारकादीनि । तैः द्याम् द्युलोकम् अपिंशन् अलंचक्रुः । पिश अवयवे । रुधादिः । एवं रात्र्याम् निशि तमः अन्धकारम् अदधुः स्थापितवन्तः । एवम् अहन् अहनि ज्योतिः सर्वस्य दीपकं तेजः आदित्याख्यम् अदधुः ॥

द्वादशी ॥

इ॒दम॑क॒र्म॒ नमो॑ अभ्रि॒याय॒ यः पू॒र्वीरन्वा॒नोन॑वीति ।
बृह॒स्पति॒ः स हि गोभि॒ः सो अश्वै॒ः स वी॒रेभि॒ः स नृभि॒र्नो॑ वयो॑ धात् ॥१२॥

इ॒दम् । अ॒क॒र्म॒ । नम॑ः । अ॒भ्रि॒याय॑ । यः । पू॒र्वीः । अनु॑ । आ॒ऽनोन॑वीति ।
बृह॒स्पति॑ः । सः । हि । गोभि॑ः । सः । अश्वै॑ः । सः । वी॒रेभि॑ः । सः । नृऽभि॑ः ।
न॒ः । वय॑ः । धा॒त् ॥ १२ ॥

अभ्रियाय अभ्रम् अर्हतीति अभ्रियः । "०अभ्राद् घः" इति घप्रत्ययः । मेघविदारणेन जलं प्रयच्छते बृहस्पतये इदं नमः नमस्कारोपलक्षितम् अन्नम् अन्नसाधनं वा स्तोत्रम् अकर्म वयम् अकार्ष्म । करोतेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इत्यादिना च्लेर्लुकि कृते "छन्दस्युभयथा" इति तिङ आर्धधातुकत्वाद्[1] ङिद्वद्भावाभावे गुणः । यो बृहस्पतिः पूर्वीः बह्वीर्ऋचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थम् आभिमुख्येन ब्रवीति साधु स्तुतवान् इति ब्रूते । स हि स खलु बृहस्पतिः[नः] गोभिः बह्वीभिः सहितं वयः अन्नम् अधात्[2] प्रयच्छत्विति संबन्धः । एवम् उत्तरत्रापि योज्यम् । स एव बृहस्पतिः अश्वैर्बहुभिः सहितं वयोधात् । स बृहस्पतिः वीरेभिः वीरैः पुत्रैरुपेतं वयोधात् । स च बृहस्पतिः नृभिः नेतृभिर्भृत्यादिभिः सहितं वयोधात् ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"अच्छा म इन्द्रम्" इति सूक्तमपि तत्रैव उक्थ्ये ब्रह्मशस्त्रे विनियुक्तम् । तत्र "बृहस्पतिर्नः परि पातु" [११] इत्येषा परिधानीया । "बृहस्पते युवमिन्द्रश्च" [१२] इत्येषा शस्त्रयाज्या ॥

1 S′ सार्व°. 2 So S′. See Sâyaṇa on *Ṛig.* X. 43. 1.

तत्र प्रथमा ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।

परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।

परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

इन्द्रं देवम् अच्छ अभिमुखीकृत्य मे मम सुहस्त्यस्य घौषेयस्य मतयः स्तुतयः अनूषत स्तुवन्ति । णु स्तुतौ । ल्लेः सिच् । "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति किद्वद्भावाद् गुणाभावः । मतयो विशेष्यन्ते । स्वर्विदः स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयित्र्यः सध्रीचीः सहाञ्चनाः परस्परं संगताः । अञ्चु गतिपूजनयोः । "ऋत्विग्दधृक्स्रग्॰" इत्यादिना नकारलोपः । सहस्य सध्र्यादेशः । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । भसंज्ञायाम् "अचः" इत्यकारलोपः । विश्वाः व्याप्ता उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । आदरातिशयद्योतनाय उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तं पुनराह परि ष्वजन्त इति । जनयः जनयन्ति उत्पादयन्ति अपत्यम् इति जनयो योषितः । ता यथा पतिं परि ष्वजन्ते दृढम् आलिङ्गन्ति । किं च शुन्ध्युम् शोधकं मर्यं न मर्त्यमिव यथा पित्रादिकं दूराद् आगतं पुत्रादयो बन्धुजना ऊतये स्वरक्षणाय परिष्वजन्ते तद्वद् मघवानम् मघवन्तं धनवन्तम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय मे मतयः परि ष्वजन्ते । निर्धनस्य रक्षाकरणायोगाद् मघवन्तम् इत्युक्तम् ॥

द्वितीया ॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु[1] सोमेवपानमस्तु[2] ते ॥ २ ॥

१ B Cs बर्हिष्य्यस्मिन्सु. २ B अवपानं॰.

1 So S′. 2 S′ शुंध्यं. Sâyaṇa's text too is शुंध्यं and not शुन्ध्युम्.

न । घ । त्वद्रिक् । अप॑ । वेति । मे । मनः॑ । त्वे इति॑ । इत् । काम॑म् । पुरुऽहूत । शिश्रय ।

राजा॑ऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि॑ । बर्हिषि॑ । अस्मिन् । सु । सोमे॑ । अवऽपान॑म् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत् मे मम मनः न घ न खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु त्वे इत् त्वय्येव कामम् अभिलाषं शिश्रय श्रयति आश्रयति । ॥ श्रिञ् सेवायाम् । छान्दसे लिटि "णलुत्तमो वा" इति वृद्ध्यभावे रूपम् ॥ । यस्माद् एवं तस्मात् हे दस्म शत्रूणाम् उपक्षपयितः दर्शनीय वा इन्द्र त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम् अधि बर्हिषि । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ । आस्तीर्णे दर्भे नि षदः निषीद । नि[1]षीदतेऽत्र को लाभ इति उच्यते । अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ॥

तृतीया ॥

विषूवृदिन्द्रो अम॑तेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व॑ ईशते ।
तस्येदिमे प्र॑वणे सप्त सिन्ध॑वो वयो॑ वर्धन्ति वृषभस्य॑ शुष्मिणः॑ ॥ ३ ॥

विषुऽवृत् । इन्द्रः॑ । अम॑तेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा॑ । वस्वः॑ । ईशते ।

तस्य॑ । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्ध॑वः । वयः॑ । वर्धन्ति । वृषभस्य॑ । शुष्मिणः॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विषूवृत् विष्वग् वर्तयिता प्र[2]च्यावयिता भवतु । ॥ विषुशब्दोपपदाद् वर्ततेः क्विप् ॥ । उत अपि च इन्द्रः क्षुधः बुभुक्षाया विषूवृद् भवतु । सन्त्वन्येषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यत इति तत्राह । स इत् स एव मघवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः वसुनो वासकस्य धनस्य

1 S′ omits निषीद॰. 2 S′ प्राच्या॰.

ईशते ईष्टे स्वामी भवति । "तिङां तिङो भवन्ति" इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् । किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य संबन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्यन्दनशीलाः "इमं मे गङ्गे" [ऋ॰१०.७५.५] इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । वृधु वृद्धौ । णिच् । "छन्दस्युभयथा" इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद् विदत् स्व१र्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शवसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम्[1] आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूषदः चम्वोरधिषवणफलकयोरवस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा [शवसा] दविद्युतत् द्योतते । "दाधर्ति दर्धर्ति" इत्यादिना यङ्लुगन्ताद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावः अभ्यासस्य अत्वं विगागमश्च निपात्यते । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तः । किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

१ BR ३ for १. We with K $\overset{m}{K}$ $\overset{h}{B}$ C D E $\overset{m}{S}$ V Dc.

1 S′ om. वृक्षम्.

न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।

न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

कृतं न श्वघ्नी । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । स्वम् आत्मानं हन्त्यनेनेति स्वघ्नं द्यूतम् । तद् अस्यास्तीति श्वघ्नी । यद्वा स्वम् आत्मानं हतवान् श्वघ्नी कितवः । स यथा देवने द्यूते कृतम् [कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुम् अयं][1] विचिनोति विचयं करोति एवम् इन्द्रम् अस्मदीया स्तुतिः देवने क्रीडने प्रमोदे वा निमित्तभूते सति वि चिनोति । ⌛श्वघ्नीति । स्वशब्दोपपदात् हन्तेः "घञर्थे कविधानम्" इति कप्रत्ययः । "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययः । यद्वा "बहुलं छन्दसि" इति वचनाद् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेष्वप्युपपदे हन्तेः क्विप् । "ऋन्नेभ्यः०" इति ङीप् । "अल्लोपोनः" इत्यकारलोपः । "हो हन्तेः०" इति घत्वम् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता⌛ । यत् यस्मात् कारणाद् मघवा धनवान् इन्द्रः संवर्गम् रसस्य तमसो वा संवर्जकं सूर्यं देवं जयत् अजयत् । सकलजगत्प्रकाशनाय दिवि स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । हे मघवन् इन्द्र ते तव तत् उक्तलक्षणं वीर्यम् अन्यस्त्वत्तोऽपरो नानु शकत् अनुकर्तुं न शक्नोति । अन्यमेव विशिनष्टि । त्वत्तोऽन्यः पुराणः पूर्वकालीनः नानु शकत् । उत अपि च नूतनः आधुनिकोपि नानु शकत् ॥

षष्ठी ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद् वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।

1 S′ has a space for twelve or thirteen letters after कृतम्, instead of the explanatory words enclosed within brackets.

यस्य॑ । अह॑ । श॒क्रः । सव॑नेषु । रण्य॑ति । सः । ती॒व्रैः । सोमैः॑ । स॒ह॒ते॒ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवान् । अभिमतप्रदानं धनवत एव युज्यत इत्यस्य प्रकृष्टधनवत्त्वाभिधानाय अत्र मघवेत्युक्तम् । उक्तगुणक इन्द्रो विशंविशम् तंतं यजमानं पर्यशायत परिशेते । येये यष्टारः सन्ति तांस्तान् सर्वानपि स्वविभूत्या समकाल एव प्राप्तवान् इत्यर्थः । किं च जनानाम् स्तोतॄणां धेनाः प्रीणयित्रीः स्तुतीरेककाल एव अवचाकशत् । ⧗ पश्यतिकर्मैतत् ⧗ । अभिपश्यति । स्तोत्रं शृणोतीत्यर्थः । एवं शक्रः शक्त इन्द्रो यस्य यजमानस्य सवनेषु त्रिष्वपि रण्यति रमते । ⧗ रणतिः क्रीडाकर्मा । व्यत्ययेन श्यन् । यच्छब्दयोगाद् अनिघातः ⧗ । स यजमानः[1] तीव्रैः अत्यन्तमदकरैः सोमैः सोमरसैः । ⧗ सवनत्रयापेक्षया बहुवचनम् ⧗ । सोमपानेन पृतन्यतः संग्रामम् इच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ॥

सप्तमी ॥

आपो॒ न सिन्धु॑म॒भि यत् स॒मक्ष॑र॒न्त्सोमा॑स॒ इन्द्रं॑ कु॒ल्या इ॑व ह्र॒दम् ।
वर्ध॑न्ति॒ विप्रा॒ महो॑ अस्य॒ साद॑ने॒ यवं॒ न वृ॒ष्टिर्दि॒व्येन॒ दानु॑ना ॥ ७ ॥

आपः॑ । न । सिन्धु॑म् । अ॒भि । यत् । स॒म्ऽअक्ष॑रन् । सोमा॑सः । इन्द्र॑म् । कु॒ल्याः॑ऽइ॑व । ह्र॒दम् ।
वर्ध॑न्ति । विप्राः॑ । महः॑ । अ॒स्य॒ । सद॑ने । यव॑म् । न । वृ॒ष्टिः । दि॒व्येन॑ । दानु॑ना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमासः सोमाः आपो न सिन्धुम् आपः सिन्धुम् समुद्रमिव कुल्याः अल्पाः सरितश्च ह्रदमिव इन्द्रं देवं प्रति अभि समक्षरन् अभिक्षरन्ति तदा विप्राः मेधाविनः स्तोतारः [सदने यज्ञगृहे] अस्य इन्द्रस्य महः[2] माहात्म्यं वर्धन्ति वर्धयन्ति । स्तुतिभिरिति शेषः । अभि-

1 S′ इंद्रः for यजमानः. 2 S′ महोमहः for महः.

वर्धने दृष्टान्तः यवं न वृष्टिरिति । वृष्टिः । वर्षतीति वृष्टिर्मेघः । स यथा दिव्येन दिवि भवेन दानुना उदकदानेन वृष्टिरेव वा दिव्येन स्वकीयेन दानेन यवं न यवमिव तं यथा वर्धयति[1] तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

य इन्द्रः अर्यपत्नीः अर्येण अभिगन्त्रा आदित्येन पालिता इमाः प्रसिद्धा अपः उदकानि अकृणोत् करोति भूमिष्ठानि करोति स इन्द्रो वृषा न क्रुद्धः यथा क्रुद्धः क्रोधेन अन्धीभूतो वृषा वृषभः सर्वतः पतति गच्छति स्वप्रतिमल्लं वृषभं पराभवितुम् एवं स इन्द्रो रजःसु लोकेषु आ सर्वतः पतयत् पतति गच्छति । मेघं दारयितुम् इति शेषः । अनन्तरं मघवा धनवान् इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय शीघ्रं[2] हविः प्रयच्छते हविष्मते हविर्भिः सोमादिभिस्तद्वते मनवे मननवते यजमानाय ज्योतिः प्रकाशकं तेजः अविन्दत् अलभत प्रायच्छत् प्रयच्छति ॥

नवमी ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्व१र्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।

---

1 S′ वर्धयंति. 2 S′ शीघ्र° for शीघ्रं.

वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा स्वतेजसा [सह] उज्जायताम् ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतु मेघविदारणार्थम् । किं च ऋतस्य उदकस्य संबन्धिनी सुदुघा सुष्ठु दोहयित्री माध्यमिका वाक् । "दुहः कब्घश्च" इति कप् । हकारस्य घकारः । पुराणवत् पूर्वं यथा इदानीमपि एवं भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किं च अरुषः आरोचमानो भानुना स्वतेजसा शुचिः प्रज्वलन् वि रोचताम् प्रकाशताम् । उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तं पुनराह । स्वर्ण शुक्रम् स्वः आदित्यः स यथा शुक्रम् दीप्तं तेजः प्रकाशयति । तेजसा स्वयं दीप्यत इत्यर्थः । एवं सत्पतिः सतां पालक इन्द्रः शुशुचीत अत्यन्तं दीप्यताम् । शुच शोके । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लिङि "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । सीयुडादिः ॥

दशमी ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र वयं घोषेयाः[1] सुहस्त्या यजमानास्त्वयानुगृहीताः सन्तो गोभिः त्वया दत्ताभिः दुरेवाम् दुष्टगमनाम् अमतिम् दारिद्र्यं तरेम निस्तरेम । किं च यवेन । उपलक्षणम् एतत् । त्वया दत्तैर्यवव्रीह्यादिभिः विश्वाम् सर्वां पुत्रभृत्यादिविषयां क्षुधम् अशनेच्छाम् । तरेमेति शेषः । किं च प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता वयं राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैर्धनानि बहूनि । लभेमहीति शेषः । एषु संपन्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मत्संबन्धिना । संबन्धार्थे अणि विहिते "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इति [अस्माकादेशः] । वृद्ध्यभावश्छान्दसः । वृजनेन बलेन जयेम । शत्रून् इति शेषः ॥

1 S' घोषेयाः.

एकादशी ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिर्देवः पश्चात् पश्चिमदेशाद् आगच्छतः अघायोः अघं पापं परेषाम्[1] इच्छतो हिंसकात् । "छन्दसि परेच्छायाम्" इति क्यच् प्रत्ययः । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । "अश्वाघस्यात्" इति आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । तस्माद् नः अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्माद् अधराच्च देशाद् आगच्छतः अघायोः नः अस्मान् परि पातु । एवम् इन्द्रोपि देवः पुरस्ताद् आगच्छतः अघायोः परि पातु । मध्यतः[2] मध्यमाद् देशादप्यागच्छतः परि पातु । एवं सर्वतो रक्षां कृत्वा सखा मित्रभूत इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यं वरिवः । धननामैतत् । धनं कृणोतु करोतु प्रयच्छतु । हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परं सखिभावो द्रष्टव्यः ॥

द्वादशी ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवम् युवाम् । "प्रथमायाश्च द्विव-

1 S′ आत्मनः for परेषाम्. 2 S′ अधरात् for मध्यतः मध्यमात्.

चने भाषायाम्" इति विहितम् आत्वं छन्दसि न भवति ॥ । दिव्यस्य दिवि भवस्य वस्वः वसुनः ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपि च पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो वस्व ईशाथे । यस्माद् एवं तस्मात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिम् धनं धत्तम् प्रयच्छतम् । गतम् अन्यत् ॥

द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

[इति] विंशे[1] काण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र आद्यानि चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे क्रतौ प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा "य उद्दचीन्द्र" इत्येषा परिधानीया । "अतिरात्रेहोरात्रादिभ्यः" इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने । "वयमु त्वा तदिदर्थाः [१] "वयमिन्द्र त्वायवः [४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि[2] । "अन्त्यं पच्छः पर्यासः । य उद्दचि [२०.२१.११] इति परिधानीया । "अप्सु धूतस्य [२०.३३.१] इति याज्या" । इति [वै° ४.२] ॥

स्तोत्रियानुरूपाणां शंसनप्रकारस्तत्रैव उक्तः । "स्तोत्रियानुरूपयोः प्र"थमे पर्याये प्रथमानि पदानि पुनरादायम्[3] अर्धर्चशस्यवच्छंसति[3] । मध्यमे "पर्याये मध्यमानि । उत्तम उत्तमानि" इति [वै° ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वा तदिदर्था इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।
कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वा । तदित्ऽअर्थाः । इन्द्र । त्वाऽयन्तः । सखायः ।
कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र तदिदर्थाः तदेव स्तोत्रम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदर्थाः त्वायन्तः त्वाम् आत्मन इच्छन्तो वयं सखायः तव सखिभूताः । अथ-

1 S' विंशति° for विंशे. 2 S' सूक्तानि अंतं for सूक्तानि । अन्त्यं. We with the *Vaitâna*.
3 S' पुनरादाय अर्धर्चशः शंसति. We with the *Vaitâna*.

वा त्वां यन्तः सखायो वयं कण्वाः तदिदर्थाः तदेकप्रयोजनाः । जरन्त इत्यभिधानात् स्तुत्येकप्रयोजनत्वं गम्यते ॥ अथ परोक्षवद् आह । कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः कणतिः[1] शब्दार्थः । ॥ अशूप्रुषीत्यादिना [उ°१.१४९] क्वन् प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः । "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति अण् । तस्य बहुषु लुक् । स एव स्वरः ॥ । उक्थेभिः उक्थैः । उच्यन्त इत्युक्थानि स्तोत्राणि । तैर्जरन्ते स्तुवन्ति । ॥ जरतिर्नैरुक्तो धातुः स्तुत्यर्थे वर्तते ॥ ॥

द्वितीया ॥

न घेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ ।
तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ २ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।
तव । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र अपसः कर्मणो यागात्मनो नविष्टौ नवनस्य स्तुतेरेषणायां[2] सत्यां नवायाम् इष्टौ वा नूतने यागे कर्तव्ये सति । ॥ शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ॥ । ईम् इदानीम् अन्यत् त्वद्विषयाद् अपरम् अन्यदेवताविषयं स्तोत्रं न घ नैव आ पपन अभिष्टौमि । ॥ पनतेः स्तुतिकर्मणः उत्तमे णलि रूपम् ॥ । किं तु तवेदु तवैव स्तोमम् स्तोत्रं चिकेत जानामि ॥

तृतीया ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥ ३ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्नाय । स्पृहयन्ति ।
यन्ति । प्रऽमादम् । अतन्द्राः ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्याः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् इच्छन्ति र-

---

1 S′ कणशब्दार्थः. 2 S′ स्तुरेषणायां.

क्षितुम् इच्छां कुर्वन्ति । स्वप्नाय । स्वप्नशब्देन अनादरो लक्ष्यते । तद्विषयानादराय न स्पृहयन्ति नेच्छन्ति । औदासीन्यं[1] न कुर्वन्तीत्यर्थः । "स्पृहेरीप्सितः" इति कर्मणि चतुर्थी । किं तु प्रमादम् प्रकर्षेण मादयितारं [तं] तस्य मदकरं सोमं वा उद्दिश्य अतन्द्राः अनलसाः सन्तो यन्ति गच्छन्त्येव । स्पृहयन्तीति । स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः ॥

चतुर्थी ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् ।
विद्धी त्व१स्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।
विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षक इन्द्र त्वायवः त्वाम् इच्छन्तो वयम् । "सुप आत्मनः क्यच्" । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वादेशः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुक् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः । तु अपि च हे वसो वासक इन्द्र त्वमपि नः अस्मदीयम् अस्य एतत् स्तोत्रं विद्धि कामय ॥

पञ्चमी ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराव्णे ।
त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराव्णे ।
त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

[अर्यः स्वामी त्वम्] हे इन्द्र नः अस्मान् निदे च निन्दकाय च मा रन्धीः वशं मा नैषीः । रधेर्लुङि सिचि "इट ईटि" [इति सिज्लोपे] "रधिजभोरचि" इति नुमि कृते "न माङ्योगे" इत्यडभावे रूपम् । वक्तवे च परुषभाषिणे च मा रन्धीः । अराव्णे

1 S' उदासीनं.

अदात्रे शत्रवे मा रन्धीः । अपि अपि च मम क्रतुः मदीयः संकल्पः स्तुतिलक्षणं कर्म वा त्वे त्वयि । यत एवम् अतो निन्दकादिभ्योऽस्मान् मा रन्धीरिति[1] संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।
त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सऽप्रथः । पुरःऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।
त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र सप्रथः सर्वतः पृथुः सर्वत्र महान् पुरोयोधश्च संग्रामे अग्रतो योद्धा त्वं मम वर्मासि कवचं भवसि । शत्रुभिर्मुक्तानाम् इष्वादीनां पुरत एव निवारणाद् वर्मत्वव्यपदेशः । तादृशेन युजा सहायभूतेन त्वया प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रति ब्रवीमि भर्त्सयामि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"वार्त्रहत्याय शवसे" इति सूक्तस्य अतिरात्रे प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च ।
इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय । "तस्येदम्" इति अण् द्रष्टव्यः । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्[2] । ञित्त्वाद् आद्युदात्तः । शवसे बलाय अपि च पृतनाषाह्याय परकीयसेनाभिभवाय । षह अभिभवे इत्यस्माद् भावे "शकिसहोश्च" इति यत् ।

1 S' रंधीदिति. 2 S' ब्राह्मणादित्वादाद्यु° for ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ञित्वाद् आद्यु°.

संहितायां "सहेः पृतनर्ताभ्यां च" इति षत्वम्। छान्दसो दीर्घः॥ । तदर्थं त्वा त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः। अस्मदभिमुखं कुर्मः॥

द्वितीया॥

अर्वाचीनं सु ते मनं उत चक्षुः शतक्रतो।
इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः॥ २॥

अर्वाचीनम्। सु। ते। मनः। उत। चक्षुः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
इन्द्रं। कृण्वन्तु। वाघतः॥ २॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र ते तव मनः वाघतः यज्ञनिर्वाहका ऋत्विजः सु सुष्ठु अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं कृण्वन्तु। ॥"विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" इति खप्रत्ययः। खस्य ईनादेशः। प्रत्ययस्वरः॥। उत अपि च ते चक्षुः तव दृष्टिमपि अस्मदभिमुखाम् अस्मासु कृपावतीं कुर्वन्तु॥

तृतीया॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे।
इन्द्राभिमातिषाह्ये॥ ३॥

नामानि। ते। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। विश्वाभिः। गीःऽभिः। ईमहे।
इन्द्र। अभिमातिऽसह्ये॥ ३॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र अभिमातिषाह्ये। अभिमातयः शत्रवः। तेषां सहनयोग्ये संग्रामे। अथ वा अभिमातिः पाप्मा। "पाप्मा वा अभिमातिः" इति श्रुतेः [तै० सं० २. १. ३. ५]। तस्य सहनयोग्ये पापक्षयनिमित्तभूते कर्मणि ते तव नामानि सहस्राक्षः पुरंदरादिरूपाणि। अथ वा नमनीयानि वृत्रवधादिकर्माणि विश्वाभिः सर्वाभिः गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ईमहे याचामहे संकीर्तयामः। ॥ई गतौ। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। अदादित्वात् शपो लुक्॥॥

चतुर्थी॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि।

इन्द्र॑स्य चर्षणी॒धृत॑ः ॥ ४ ॥

पु॒रु॒ऽस्तु॒तस्य॑ । धाम॑ऽभिः । श॒तेन॑ । म॒ह॒या॒म॒सि॒ ।

इन्द्र॑स्य । च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑ः ॥ ४ ॥

पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य । ⌛ "स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि" इति षत्वम् ⌛ । शतेन शतसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः । युक्तस्येति शेषः । यद्वा । ⌛ षष्ठ्यर्थे तृतीया ⌛ । धाम्नां स्थानानां शतेन युक्तस्य । असंख्यातस्थानवत इत्यर्थः । चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् धा[1]रयति रक्षतीति चर्षणीधृत् । तस्य उक्तलक्षणस्येन्द्रस्य । उक्तलक्षणम् इन्द्रम् इत्यर्थः । महयामसि महयामः पूजयामः स्तुमः । यद्वा शतेन शतसंख्याकेन स्तोत्रेण उक्तलक्षणम् इन्द्रं महयामसीति योज्यम् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे पुरुहू॒तमुप॑ ब्रुवे ।

भरे॑षु॒ वाज॑सातये ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ ।

भरे॑षु । वाज॑ऽसातये ॥ ५ ॥

पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतं संग्रामे वा स्वस्वजयार्थं बहुभिराहूतम् इन्द्रं वृत्राय । ⌛ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वम् ⌛ । वृत्रनामानम् असुरं पापं वेत्यर्थः । हन्तवे हन्तुम् । ⌛ "तुमर्थे॰" तवेन् प्रत्ययः । नित्स्वरः ⌛ । किं च भरेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु वाजसातये । वाजः अन्नम् । "अन्नं वै वाजः" इति श्रुतेः [तै॰सं॰५.४.६.६] । अन्नलाभाय । शत्रुजयम् अन्तरेण तदीयस्यान्नस्य लाभाभावात् तज्जयायेत्युक्तम् भवति । उक्तलक्षणोभयविधप्रयोजनाय इन्द्रम् उप ब्रुवे उपेत्य स्तौमि ॥

षष्ठी ॥

वाजे॑षु सास॒हिर्भ॑व॒ त्वामी॑महे शतक्रतो ।

---

1 S′ धारयंति रक्षंतीति चर्षणीधृत्.

इन्द्र वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणाम् अभिभविता भव । ⧗सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः⧗ । तदर्थम्[1] हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र त्वाम्[2] ईमहे याचामहे ॥ अथ परोक्षवादः । किं च इन्द्रं*[3] देवं वृत्राय हन्तवे वृत्रम् असुरं पापं वा हन्तुम् । स्तौमीति शेषः । अथ वा इन्द्रशब्दो यौगिकोत्र द्रष्टव्यः । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं त्वा[2] वृत्राय हन्तवे ईमहे इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्षु श्रवःसु च ।
इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःऽसु । च ।
इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनानाम् अजनं जयो वा[4]ऽत्रेति तद्व्युत्पत्तिः । संग्रामे । ⧗पृतनाशब्दोपपदाद् अजतेर्जयतेर्वा[5] “अघ्न्यादयश्च” [उ° ४.१११] इति यक्[6] प्रत्ययः । अजति[7]पक्षे “वा यति[8]” इति वीभावविकल्पः । जयतेस्तु टिलोपो निपातनात्⧗ । द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येषु पृत्सुतूर्षु पृतनासु तर्तव्यासु च । ⧗पृतनाशब्दस्य सौ परतो “मांस्पृत्स्नूनाम् उपसंख्यानम्” इति पृदादेशः । ञित्वरा संभ्रमे इति संपदादिलक्षणः क्विप् । “ज्वरत्वर°” इत्यादिना ऊठ् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः⧗ । तथा श्रवःसु च । अन्ननामैतत् । ⧗श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सत इति निरुक्तम् [नि° १०.३]⧗ । अन्नेषु च लब्धव्येषु एवम् अभिमातिषु

1 S′ तमर्थं. 2 S′ त्वा त्वाम्. 3 So Sâyaṇa's text too. 4 S′ omits वा. 5 S′ अजतेर्यजतेर्वा. 6 S′ यत्. 7 S′ जयति°. 8 So S′.

शत्रुषु पापेषु वा । हन्तव्येष्विति शेषः । एतेषु फलेषु निमित्तभूतेषु साक्ष्व अस्मान् सचस्व अनुसर । षह अभिभवे । लोटि "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । कुत्वषत्वे । दीर्घश्छान्दसः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"शुष्मिन्तमं न ऊतये" इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् ।
इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ १ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।
इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र नः अस्माकं संबन्धिनं[2] शुष्मिन्तमम् अतिशयेन बलवन्तम् । "नाद् घस्य" इति नुडागमः । द्युम्निनम् द्योतनवन्तं जागृविम् जागरणशीलं स्वप्ननिवारकम् । न हि सोमं पीतवतः स्वप्नप्रसङ्गोस्ति अस्वप्नत्वसाधनत्वात् तस्य । उक्तमहिमोपेतं सोमम् ऊतये अस्माकं रक्षणाय पाहि पिब ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।
इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चऽसु ।
इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ २ ॥

हे शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धीनि यानि प्रसिद्धानि इन्द्रियाणि इन्द्रसृष्टानि इन्द्रदत्तानि वा वीर्याणि दर्शनश्रवणादिलक्षणानि पञ्चसु जनेषु देवमनुष्यपितृसुररक्षःसु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु वा विद्यन्ते [ते] तव

1 So S′, disagreeing with the explanation based upon षच समवाये. Sâyaṇa was probably thinking of his explanation of the word in *Ṛig.* III. 37. 7. 2 S′ संबंधि.

स्वभूतानि तानि आ वृणे संभजेय । ॥ वृङ् संभक्तौ इत्यस्य लटि रूपम् ॥ ॥

तृतीया ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद् द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् ।
उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥ ३ ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।
उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तव संबन्धि बृहत् महत् प्रभूतं श्रवः अन्नम् अगन् अस्मान् गच्छतु । यद्वा उक्तरूपं सोमलक्षणम् अन्नं त्वाम् अगन् प्राप्नोत् । ॥ गमेर्लङि "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । "हल्ङ्या०" इत्यादिना तिलोपः । "मो नो धातोः" इति मकारस्य नकारः । अडागमः । स्वरः ॥ । त्वं च दुस्तरम् शत्रुभिस्तरीतुम् अयोग्यं द्युम्नम् द्योतमानं यशो द्रविणं [वा] दधिष्व अस्मासु स्थापय । वयं तु ते शुष्मम् बलम् उत् तिरामसि सोमेन स्तोत्रेण च वर्धयामः । ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । लटि व्यत्ययेन शः । "ऋत इद्धातोः" इति इत्वम् । "इदन्तो मसिः" ॥ ॥

चतुर्थी ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।
उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ४ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ४ ॥

हे शक्र बलवन्निन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद् देशाद् अथो अपि च परावतः अतिदूराद् देशात् । ॥ "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥ । नः अस्मान् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ । उ इति वाक्यालंकारे । अद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रून् इति

अद्रिर्वज्रः । आदृणातीति वा । तद्वन् ते तव यो लोकः उत्तमो लोकोस्ति हे इन्द्र ततस्तस्मादपि लोकाद् इह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् आ गहि आगच्छ । ‖गम्लृ सृप्लृ गतौ । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । हेरपित्त्वाद् ङित्वद्भावेन "अनुदात्तोपदेश°" इत्यादिना अनुनासिकलोपः‖ ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग म॒हद्भ॒यम॒भी षदप॑ चुच्यवत् ।
स हि स्थि॒रो विच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग । म॒हत् । भ॒यम् । अ॒भि । सत् । अप॑ । चु॒च्य॒व॒त् ।
सः । हि । स्थि॒रः । विऽच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

अङ्गेति आत्मानम् ऋत्विजं वा अभिमुखीकृत्य ब्रूते । इन्द्रो देवः अस्माकम् उत्पन्नं महत् प्रभूतम् अन्यैः परिहर्तुम् अशक्यं भयम् अभी षत् अभिभवति परिहरति[1] । ‖अभिपूर्वात् सदेर्लङ्[2] । बहुलवचनाद् अडभावः । "इतश्च" लोपः । संयोगान्तलोपः । "सदिरप्रतेः" इति षत्वम् । "निपातस्य च" इति दीर्घः‖ । किं भयस्य अभिभवमात्रम् नेत्याह अप चुच्यवद् इति । भयम् अपच्यावयति अस्मत्तः पृथक्कृत्य दूरतोपसारयति । ईदृशः सामर्थ्यस्य संभावनाम् आह । स हि स खल्विन्द्रः स्थिरः स्वयम् अन्येन न च्याव्यः विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा । भयकृतः प्रच्छन्नान् प्रकाशांश्च रक्षणीयान् अस्मांश्च जानातीत्यर्थः । ‖अप चुच्यवद् इति । च्युङ् प्लुङ् गतौ इत्यस्मात् लुङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वे "स्रवतिशृणोति°" इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेन इत्त्वम् । "बहुलं छन्दसि°" इति अडभावः‖ ॥

षष्ठी ॥

इन्द्र॑श्च मृळया॑ति नो॒ न नः॑ प॒श्चाद॒घं न॑शत् ।

१ B B[h] C R Cs मृ॒डया॑ति. K K[m] V Dc मृ॒ळया॑ति. We with D E S[m] P P[2] J Cp.

1 S′ परिहृष्यति. 2 S′ doubtful between °ङ् and °ट्.

भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । मृलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।
भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । च शब्दश्चेदर्थे । अस्माभिः शरणं गन्तव्यो देवः इन्द्रश्चेत् परमैश्वर्यगुणविशिष्टः सर्वभूतस्य रक्षकश्चेद् नः अस्मान् मृलयाति सुखयतु । मृडयतेर्लेटि आटि कृते रूपम् । स तादृशश्चेत् [पश्चात् पृष्ठतो] नः अस्मान् अघम् दुःखं न नशत् न प्राप्नोतु । नशेर्लेट् । किं च नः अस्माकं पुरः पुरस्ताद् भद्रम् मङ्गलं च भवाति भवतु । भवतेर्लेट् ॥

सप्तमी ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।
जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।
जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यस्परि । परीति पञ्चमीद्योतकः । दिग्भ्यो विदिग्भ्यः उपर्यधोदिग्भ्यां च अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं क्षेमं करत् करोतु । सकलदिग्गतभयपरिहारसामर्थ्यं तस्य संभावयति । स इन्द्रः शत्रून् जेता सर्वास्वपि दिक्षु अस्माकं ये भयकारिणः शत्रवः सन्ति तेषां सर्वेषाम् अभिभविता विचर्षणिः तेषां विद्रष्टा च ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"न्यूषु वाचम्" इति सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशस्त्रे विनियोग उक्तः । अत्र "य उदृचि" इत्येषा अन्तिमा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । स-
दने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्र-
विणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महते । ॥महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः॥ । इन्द्राय देवाय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे नितरां प्रयुञ्ज्महे । उ इति पदपूरणः । ॥न्यूष्विति । "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति स्वरितत्वम् । तच्च उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्पते । "[इकः] सुञि" इति दीर्घत्वम् । "सुञः" इति षत्वम्॥ । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् असुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव यथा ससताम् स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते न युज्यते वा । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इ-
नः । पतिः ।

शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इ-
दम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य । ॥जातावेकवचनम्॥ । अश्वानाम्

---

१ P अविंदत् ।. J अविंदन् ।. We with P Cp. २ P नः ।. We with P J Cp.

---

1 S′ om. अच्छब्द°. 2 S′ प्रयुक्ष्महे.

एतद् गजादीनामपि उपलक्षणम् । अश्वगजादिवाहनानां दुरः दाता असि । ⌛ डुदाञ् दाने । मन्दिवाशीत्यादिना [उ॰ १. ३८] विधीयमान उरच् प्रत्ययो बहुलवचनाद् अस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः ⌛ । तथा गोः । एतद् उपलक्षणं महिष्यादेः । गोमहिष्यादीनां दुरोसि । तथा यवस्य । एतद् व्रीह्यादिधान्यजातस्य उपलक्षणम् । तस्य दुरोसि । एवं वसुनः धनस्य हिरण्यमणिमुक्तादिरूपस्य इनः स्वामी पतिः पालकश्चासि । शिक्षानरः । ⌛ शिक्षतिर्दानकर्मा ⌛ । शिक्षाया दानस्य नेतासि । यद्वा शिक्षाविषयभूता नरो मनुष्या यस्य स शिक्षानरः प्रदिवः प्रगता दिवो दिवसा यस्य स तथोक्तः । पुराण इत्यर्थः । अकामकर्शनः कामानां कर्शकः कामकर्शनः स न भवतीत्यकामकर्शनः । स्वसेविनां कामवर्धक इत्यर्थः । एवं सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः सखिभूतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा मित्रभूतः एवंमहिमा य इन्द्रोस्ति तं तादृशम् इन्द्रम् इदं स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः उच्चारयामः कुर्मः । ⌛ गॄ शब्दे । क्रैयादिकः । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् । "इदन्तो मसिः" इति मस इकारः ⌛ ॥

तृतीया ॥

शची॑व इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्तम॒ तवेदि॒दम॒भित॑श्चेकिते॒ वसु॑ ।

अत॑ः संगृभ्या॑भिभूत॒ आ भ॑र॒ मा त्वा॑य॒तो ज॑रि॒तुः काम॑मूनयीः ॥ ३ ॥

शची॑ऽवः । इ॒न्द्र॒ । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । द्यु॒म॒त्ऽत॒म॒ । तव॑ । इत् । इ॒दम् । अ॒भित॑ः ।
चे॒कि॒ते॒ । वसु॑ ।

अत॑ः । स॒म्ऽगृभ्य॑ । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । आ । भ॒र॒ । मा । त्वा॒ऽय॒तः । ज॒रि॒तुः ।
काम॑म् । ऊ॒न॒यीः ॥ ३ ॥

हे शचीवः । प्रज्ञानामैतत् । प्रज्ञानवन्निन्द्र । ⌛ "मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि" इति रुत्वम् । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ⌛ । हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट पुरुकृत् बहूनां कर्तः द्युमत्तम दीप्तिमत्तम । ⌛ एषाम् इन्द्रादीनाम् आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च "आमन्त्रितं पूर्वम्

अविद्यमानवत्" इत्यविद्यमानवत्त्वम् । "नामन्त्रिते समानाधिकरणे°" इति निषेधात् ॥ । एवंमहानुभाव इन्द्र अभितः सर्वत्र यद् वसु धनं विद्यते तद् इदं सर्वं तवेत् तवैव स्वम् । धनजातस्य सर्वस्यापि त्वमेव स्वामीत्यर्थः । इत्थं चेकिते भृशम् अस्माभिर्ज्ञायते । ॥ कित ज्ञाने । अस्माद् यङन्ताद् वर्तमाने लिटि "°अमन्त्रे°" इति निषेधाद् आम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्धधातुकत्वाद् अतोलोपयतोलोपौ ॥ । हे अभिभूते शत्रूणाम् अभिभवितरिन्द्र [अतः] अस्मात् कारणात् संगृभ्य सर्वं धनं संगृह्य आ भर आहर अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वायतः त्वाम् आत्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुर्मम कामं मोनयीः ऊनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । ॥ ऊन परिहाणे । लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः°" इति च्लेश्चङादेशस्य "नोनयतिध्वनयति°" इत्यादिना [प्रतिषेधे] "ह्म्यन्तक्षण°" इति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।
इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना ।

इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दत्तैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एवम् एभिः अस्माभिर्दत्तैः इन्दुभिः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् अमतिम् दारिद्र्यम् गोभिर्बह्वीभिः अश्विना अश्ववता धनेन च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमनाः । भवेति शेषः । वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दरयन्तः दारयन्तो हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः । ॥ अत्र यौतिरमिश्रणार्थः ॥ । पृथग्भूतद्वे-

1 S' च्लेरङादे°. 2 S' दारिद्र्यमस्मदीयं गोभिर्ह्वीभिः.

षाः अपगतशत्रवः सन्तः इषा अन्नेन इन्द्रदत्तेन सं रभेमहि संरब्धा भवेम । संगता भवेमेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः ।
सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन त्वदीयेन सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा सर्वैरिष्यमाणेन अन्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिः वाजैर्बलैः सं रभेमहि । कीदृशैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरूणां बहूनां प्रजानाम् आह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः । किं च देव्या देवस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्या प्रमत्या प्रकृष्टया बुद्ध्या अनुग्रहरूपया सं रभेमहि । प्रमतिं विशिनष्टि । वीरशुष्मया विविधम् ईरकं निवारकं शुष्मं बलं यस्याः सा तादृश्या । गोअग्रया गावो दातव्या अग्रे यस्यां प्रमत्यां सा तथोक्ता तादृश्या । "सर्वत्र विभाषा गोः" इति प्रकृतिभावः । अश्वावत्या अश्वैरस्मभ्यं दातव्यैस्तद्वत्या । "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय॰" इति मतुपि दीर्घत्वम् । एवंमहानुभावया प्रमत्या सं रभेमहीति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

ते त्वा मदा अमदन् तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत् कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।

यत्। कारवे। दश। वृत्राणि। अप्रति। बर्हिष्मते। नि। सहस्राणि। बर्हयः ॥६॥

हे सत्पते सतां पालक इन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्राणां शत्रूणां हत्येषु हननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते प्रसिद्धा मदाः मदकरा आज्यपुरोडाशादयो मरुतो वा [त्वा त्वाम्] अमदन् हर्षं प्रापयन् । तथा तानि प्रसिद्धानि वृष्ण्या वर्षकस्य तव हर्षसाधनत्वेन संबन्धीनि स्तोत्राण्यपि त्वाम् अमदन् । ते प्रसिद्धाः सोमासः सोमा अपि त्वाम् अमदन् । यत् यदा कारवे । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे बर्हिष्मते यागवते यजमानाय दश सहस्राणि वृत्राणि आवरकाणि पापानि अमित्रान् वा अप्रति प्रतिरहितं यथा भवति तथा नि बर्हयः न्यवधीः । तदानीम् इति पूर्वेण संबन्धः । ⌛बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इत्यडभावः । शपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे णिचः स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः⌛ ॥

सप्तमी ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।
नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं युधा प्रहरणसाधनेन वज्रेण आयुधेन । अथ वा योधनं युध् तेन । प्रहरणेनेत्यर्थः । ⌛संपदादिलक्षणः क्विप्⌛ । कीदृशेन । धृष्णुया धर्षकेण युधम् शत्रोरायुधं प्रहरणं वा उप घेदेषि । घेति पूरणः । उपैष्येव उपगच्छस्येव । अनेनास्य द्वन्द्वयुद्धकुशलत्वम् उक्तं भवति । एवं पुरा नगरेण । अत्र पूर्शब्देन तत्रस्था भटा लक्ष्यन्ते । पुरस्थैः स्वकीयैर्योद्धृभिर्मरुत्प्रभृतिभिः इदम् इदानीं पुरम् शत्रुनगरं पुरस्थान् योद्धॄन् वा ओजसा बलेन सं हंसि सम्यग् नाशयसि । यत् य-

स्मात् कारणात् नम्या नम्यया सर्वैः प्रह्वीभवितुम् अर्हया सख्या सखिभूतया शक्त्या आयुधेन परावति दूरदेशे नमुचिं नाम नमुचिनामधेयम् असुरं मायिनम् मायावन्तं निबर्हयः नितराम् अहिंसीः । अतस्त्वम् एवं स्तूयस इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

त्वं कर॑ञ्जमु॒त प॒र्णयं॑ व॒धीस्तेजि॑ष्ठयातिथि॒ग्वस्य॑ व॒र्तनी॑ ।
त्वं श॒ता वङ्गृ॑दस्याभिन॒त् पुरो॑नानु॒दः परि॑षूता ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

त्वम् । कर॑ञ्जम् । उ॒त । प॒र्णय॑म् । व॒धीः॒ । तेजि॑ष्ठया । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । व॒र्त॒नी । त्वम् । श॒ता । वङ्गृ॑दस्य । अ॒भि॒न॒त् । पुरः॑ । अ॒न॒नु॒ऽदः । परि॑ऽसूताः । ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जम् एतन्नामानम् असुरं वधीः अवधीः हतवान् असि । हन्तेर्लुङि सिपि "लुङि च" इति व[1]धादेशः । तस्य अदन्तत्वाद् वृद्ध्यभावः । अत एव अनेकाच्त्वाद् इट्प्रतिषेधाभावः । "इट ईटि" इति सिचो लोपः । [2]उत अपि च पर्णयम् एतत्संज्ञकम् असुरं वधीः । किमर्थम् अवधीरिति तत्राह । अतिथिग्वस्य अतिथ्यर्था गावो यस्यासौ अतिथिग्वः । तस्य राज्ञः प्रयोजनाय । केन साधनेनेति उच्यते । तेजिष्ठया अतिशयेन तेजोवत्या । तेजःशब्दाद् "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्माद् आतिशायनिकष्ठन् । "विन्मतोर्लुक्" इति विनो लुक् । "टेः" इति टिलोपः । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । तादृश्या वर्तनी वर्तन्या शक्त्या एतन्नामकेन आयुधेन ॥ किं च त्वम् ऋजिश्वना एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वङ्गृदस्य एतत्संज्ञकस्य असुरस्य पुरः पुराणि नगराणि [अभिनत् नाशितवान् । कीदृशस्त्वम् ।] अननुदः नुदति शत्रून् अपसारयतीति नुदः न तादृशोऽनुदः अ[3]प्रेरकः । तादृशो न भवतीत्यनानुदः । सर्वदा शत्रुच्यावक इत्यर्थः ।

1 S′ यङादेशः. 2 S′ adds एवम् before उत. 3 S′ सप्रेरकः.

अथ वा अनु पश्चाद् [द्यति] खण्डयतीत्यनुदः अनुचरः । स यस्य नास्ति सोऽनानुदः । असहायभूत इत्यर्थः । ꣸दो अवखण्डने । "आदेचः॰" इत्यात्त्वम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदोस्य इति बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्꣸ ॥

नवमी ॥

त्वमेतां जनराज्ञो द्विर्दशाबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।
षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्रुतः विख्यातस्त्वम् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायवर्जितेन सुश्रवसा एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन एतान् प्रसिद्धान् उपजग्मुषः उपगतान् निरोधं कृतवतः द्विर्दश द्विगुणितान् दशसंख्याकान् । विंशतिसंख्याकान् इत्यर्थः । तथा षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिम् षष्टिसहस्रसंख्याकान् तथा नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकान् जनराज्ञः जनानां भटानां स्वामिनः उक्तसंख्याकान् सेनानायकान् दुष्पदा दुष्पदनेन शत्रुभिर्गन्तुम् अशक्येन रथ्या रथार्हेण । ꣸"रथाद् यत्" इति यत्꣸ । चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः अनाशयः । ꣸वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने "हल्ङ्याब्भ्यः॰" इति सिपो लोपः । "चोः कुः" इति कुत्वम्꣸ ॥

दशमी ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।
त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

---

1 S′ सिचो.

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । ऊतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् ।
त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वम् सुश्रवसम् पूर्वमन्त्रे अबन्धुना सुश्रवसेत्युक्तम् असहायं दुर्बलम् एतन्नामानं राजानं तव ऊतिभी रक्षाभिः आविथ ररक्षिथ । तथा तस्यैव राज्ञोर्थाय तूर्वयाणम् एतत्संज्ञकं राजानं तव त्रामभिः पालनैः । [1]आविथेति संबन्धः । ※त्रैङ् पालने । "आदेचः°" इति आत्वम् । "आतो मनिन्°" इति मनिन् । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम्※ । एवं त्वम् अस्मै सुश्रवसे राज्ञे । कीदृशाय । महे महते यूने वयःस्थाय युवराजभूताय सुश्रवसे कुत्सम् अतिथिग्वम् आयुं च अरन्धनायः वशम् अनैषीः । ※रन्धनं वशीकरणं करोति । "तत् करोति°" इति णिच् । "इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्य" इति इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छान्दसः※ ॥

एकादशी ॥

य उदृचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्ऽऋचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।
त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उदृचि उदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपाः देवेन त्वया पालिताः ते तव सखायः सखिवद् अत्यन्तप्रियाः अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम । ※अस भुवि । लुङर्थे लोटि "आडुत्तमस्य पिच्च" इति पिद्वद्भावात् "पिच्च ङिन्न" इति ङित्त्वाभावे "श्नसोरल्लोपः" इत्यकारलोपाभावः । पित्त्वादेव तिङोनुदा-

1 S' अरंधनाय इति.

त्वम् । धातुस्वरः शिष्यते ⌛ । ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्तवाम । ⌛ स्तौतेर्लोटि "सिब्बहुलं लेटि" इति बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्त्वाद् गुणः ⌛ । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः । जीवनं प्रतरम् प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म[1] ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे ऋतौ मध्यमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे "अभि त्वा वृषभा सुते" इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा "बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय" इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं हि । "मध्यमे त्रिवृदसि" इति प्रक्रम्य "अभि त्वा वृषभा सुते [१.] अभि "प्र गोपतिं गिरा [४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय[2] "[२०.२५.६] इति परिधानीया । प्रोग्रां पीतिम् [२०.२५.७] इति "याज्या" इति [वै० ४.२] ॥

"ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्त्यं[3] पच्छः पर्यासः" इति [वै० ४.२] सूत्रितत्वात् सर्वत्र त्रिषु पर्यायेषु स्तोत्रियानुरूपाभ्याम् ऊर्ध्वं सूक्तत्रयं शंसनीयम् । अतः "आ तू न इन्द्र मद्र्यक्" [२०.२३] इत्यादिसूक्तत्रयस्य मध्यमपर्यायशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव "अश्वावति" [२०.२५] इत्यस्य तृतीयसूक्तस्य अन्तिमा परिधानीयात्वेन सूत्रकृता सूत्रिता ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये ।
तृम्पा व्यश्नुही मदम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये ।
तृम्प । वि । अश्नुहि । मदम् ॥ १ ॥

हे वृषभ वर्षक इन्द्र सुते सोमे अभिषुते सति सुतम् अभिषवादिना संस्कृतं सोमं पीतये पानाय त्वा त्वाम् अभि सृजामि संयोजयामि

1 S′ भूयास्मः. 2 S′ om. यत्स्वपत्या°. 3 S′ सूक्तान्यंतः.

तेन सृष्टेन सोमेन तृम्प[1] प्रीतो भव । तृम्प तृप्तौ । तुदादित्वात् शः । हेर्लोपः । विकरणस्वरेण अन्तोदात्तः । त्वं च मदम् मदकरं सोमं व्यश्नुहि विशेषेण व्याप्नुहि । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

द्वितीया ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान आ दभन् ।
माकीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपऽहस्वानः । आ । दभन् ।
माकीम् । ब्रह्मऽद्विषः । वनः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अविष्यवः अविं कर्तुम् इच्छन्तः अथ वा आत्मानं पालयितुं कामयमानाः त्वदनुग्रहम् अन्तरेण आत्मानं रक्षन्तः । अविशब्दात् क्यच् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । अत एव मूराः मूढा आत्महितोपायम् अजानन्तः । मूरशब्दस्य मूढशब्दपर्यायतां यास्क आह । 'मूरा अमूर न वयं चिकित्वः' । मूढा[2] वयं स्मः अमूढस्त्वम् असीति [नि॰ ६. ८] । मा दभन् मा हिंसन्तु । तथा उपहस्वानः उपहसनकर्तारोपि त्वां मा दभन् । उपपूर्वात् हसतेः "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते[3]" इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । त्वं च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् माकीम् । माशब्दपर्यायो माकींशब्दः । मा वनः मा भजेथाः । वन षण संभक्तौ । लङ् । मध्यमैकवचनम् । "न माङ्योगे" इति अडभावः ॥

तृतीया ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे ।
सरो गौरो यथा पिब ॥ ३ ॥

इह । त्वा । गोऽपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे ।

---

1 S' तृप. 2 S' मूरा. 3 S' दृश्यते.

सर॑ः । गौर॒ः । यथा॑ । पि॒ब॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यागे गोपरीणसा । ▣ विकारे प्रकृतिशब्दः ▣ । गोविकारेण पयसा मिश्रितेन सोमेन । ▣ परिपूर्वाद् व्याप्तिकर्मणो नसतेः क्विप् । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः ▣ । महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु ऋत्विजो मादयन्तु । त्वं च सरः सरणशीलम् उदकं सरःस्थं वा गौरः गौरमृगो यथा अत्यन्ततृषितः सन् निकामं पिबति तथा पिब ॥

चतुर्थी ॥

अ॒भि प्र गोप॑तिं गि॒रेन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे ।
सू॒नुं स॒त्यस्य॒ सत्प॑तिम् ॥ ४ ॥

अ॒भि । प्र । गोऽप॑तिम् । गि॒रा । इन्द्र॑म् । अ॒र्च॒ । यथा॑ । वि॒दे ।
सू॒नुम् । स॒त्यस्य॑ । सत्ऽप॑तिम् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः गोपतिम् स्वर्गस्य गवां वा स्वामिनम् इन्द्रम् यथा येन प्रकारेण विदे अस्मान् स्वीयतया जानाति । ▣ विदेर्व्यत्ययेन लिडात्मनेपदम् । द्विर्वचनप्रकरणे "छन्दसि वेति वक्तव्यम्" इति द्विर्वचनाभावः । "यावद्यथाभ्याम्" इति निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ▣ । तथा [गिरा] अभि प्रार्च प्रकर्षेण अभ्यर्च पूजय । कीदृशम् इन्द्रम् । सत्यस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य सत्यस्यैव वा सूनुम् पुत्रस्थानीयम् । यत्र यज्ञस्तत्रेन्द्र इति पितृपुत्रवद् अव्यवहितसंबन्धात् सूनुत्वोपचारः । सत्पतिम् सतां स्वसेवकानां पालयितारम् ॥

पञ्चमी ॥

आ हर॑यः ससृ॒ज्रि॒रे॑[१]ऽरु॒षी॒रधि॑ ब॒र्हिषि॑ ।
यत्रा॒भि सं॒नवा॑महे ॥ ५ ॥

आ । हर॑यः । स॒सृ॒ज्रि॒रे । अरु॑षीः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ ।
यत्र॑ । अ॒भि । स॒म्ऽनवा॑महे ॥ ५ ॥

---

१ B ससृज्रिरे. C D ससृज्रिरे. Cp स॒सृ॒ज्रि॒रे॑ । . We with B[h] E K[m] R S[m] V Dc P P[2] J.

अरुषीः अरुष्यः । अरुषम् इति रूपनाम । आरोचमानाः । ⧗आङ्-पूर्वाद् रुचेर्बाहुलकाद् उषच् । टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च । "अन्यतो ङीष्" । वृषादित्वाद् आद्युदात्तः⧗ । उक्तरूपा हरयः अधि बर्हिषि । ⧗अधिः सप्तम्यर्थानुवादी⧗ । बर्हिषि आस्तृते आ ससृज्रिरे आससृजिरे आसृजन्तु । इन्द्ररथम् इति शेषः । यत्र यस्मिन् बर्हिषि इन्द्रम् अभि संनवामहे अभिसंस्तुमः । ⧗नु स्तुतौ । "आ-डुत्तमस्य पिच्च" इति पित्त्वाद् धातुस्वरेण आद्युदात्तः⧗ ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रा॑य॒ गाव॑ आ॒शिरं॑ दु॒दु॒ह्रे व॒ज्रिणे॒ मधु॑ ।
यत् सी॑मुपह्व॒रे वि॒दत् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑य । गाव॑ः । आ॒ऽशिर॑म् । दु॒दु॒ह्रे । व॒ज्रिणे॑ । मधु॑ ।
यत् । सी॒म् । उ॒प॒ऽह्व॒रे । वि॒दत् ॥ ६ ॥

वज्रिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय गावो मधु मधुरम् आशिरम् आश्रयणसाधनं पयः दुदुह्रे दुहते । ⧗दुह प्रपूरणे । "बहुलं छन्दसि" इति लिटि रुट् । वचनव्यत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । यद्वा इरेच इकारलोपश्छान्दसः । चित्त्वाद्[1] अन्तोदात्तः⧗ । यत् यदा उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु मधुवत् स्वादुभूतं सोमं सीम् सर्वतः विदत् स इन्द्रो लभते । ⧗विद्लृ लाभे । लृदित्त्वाद् अङ् । "बहुलं छन्दसि°" इति अडभावः । "निपातैर्यद्यदि°" इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः⧗ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"आ तू न इन्द्र मद्र्यक्" इति सूक्तस्य अतिरात्रे मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ तू न॑ इन्द्र म॒द्र्य॑ग्घुवा॒नः सोम॑पीतये ।
हरि॑भ्यां याह्यद्रिवः ॥ १ ॥

---

1 S' कित्वा°.

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्र्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।
हरिऽभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हे अद्रिवः । अद्रिरिति वज्रनाम । वज्रवन् इन्द्र हुवानः हूयमानस्त्वं मद्र्यक् मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थम् [हरिभ्याम्] आ याहि आगच्छ । मद्र्यग् इति । माम् अञ्चतीति "ऋत्विग्दधृक्°" इत्यादिना क्विन् प्रत्ययः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति अस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चताव-प्रत्यये" इति टेः अद्रि इत्यादेशः । "अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्" इति वचनाद् अद्र्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते "उदात्तस्वरितयोर्यणः°" इति यणः स्वरितत्वम् । "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वम् ॥

द्वितीया ॥

सत्तो होता न ऋत्वियस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् ।
अयुञ्जन् प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्वियः । तिस्तिरे । बर्हिः । आनुषक् ।
अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीये यज्ञे होता एतन्नामक ऋत्विक् ऋत्वियः प्राप्तकालः सन् । "छन्दसि घस्" इति घस् । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । सत्तः निषण्णोभूत् । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् निष्ठानत्वाभावः[1] । तथा बर्हिः वेद्याम् आनुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे स्तीर्णम् अभूत् । स्तृञः कर्मणि लिटि [रूपम्] । "ऋत इद्धातोः" इति इत्त्वम् । द्विर्वचनम् । "शर्पूर्वाः खयः" इति तकारस्य शेषः । "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इति एश् इत्यादेशः । एवं प्रातः प्रातः-सवने अद्रयः ग्रावाणः सोमाभिषवार्थम् अयुञ्जन् संगता अभूवन् ॥

1 S′ om. °नत्वा°.

तृतीया ॥

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद ।
वीहि शूर पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद ।
वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण प्राप्यत इति ब्रह्मवाहाः । तस्य संबोधनम् । तादृश इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्म[1] ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतस्तदर्थं बर्हिः आ सीद उपविश । हे शूर शौर्योपेत इन्द्र आसन्नस्त्वं पुरोलाशम् अस्माभिर्दीयमानं वीहि भक्षय ॥

चतुर्थी ॥

ररन्धि सवनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् ।
उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रऽहन् ।
उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः हे इन्द्र नः अस्माकं सवनेषु त्रिष्वपि एषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु च ररन्धि रमस्व । रमतेर्लोटि "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । "वा छन्दसि" इति हेः पित्वेन ङित्त्वाभावाद्[2] "अङितश्च" इति हेर्धिः ॥

पञ्चमी ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् ।
इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

---

१ C K[m] पुरोडाशम्. P पुरोडाशम् ।. K V पुरोळाशम्. We with B[h] D E R S[m] Cs P[2] J Cp.

1 S′ ब्रह्मा. 2 S′ om. °भावा°.

मतयः । सोमऽपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् ।
इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

मतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः । मन ज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि "मन्त्रे वृष°" इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुम् महान्तं सोमपाम् सोमस्य पातारं शवसः बलस्य पतिम् स्वामिनम् इन्द्रं रिहन्ति लिहन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः यथा वत्सं मातरो गावो लिहन्ति तद्वत् ॥

षष्ठी ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे ।
न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं तन्वा तव शरीरेण निमित्तेन शरीरबलाय अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन मन्दस्व हृष्टो भव । मदेर्मोदार्थस्य लोटि रूपम् । नात्र हिशब्दयोगाद् निघातप्रतिषेधः । हेरत्र समुच्चयार्थत्वात् । [महे राधसे] धनाय प्रभूतधनार्थं च । हर्षणस्य प्रयोजनद्वयम् । हृष्टस्येन्द्रस्य शरीरवृद्धिः हविःप्रदातुर्यजमानस्य धनलाभश्च हि । किं च ते स्तोतारं मां निदे परकृतनिन्दायै । संपदादिलक्षणः क्विप् । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वान्नुमभावः । न करः नाकार्षीः । करोतेर्लुङि च्लेरङ् ॥

सप्तमी ॥

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे ।
उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः[1] । हविष्मन्तः । जरामहे ।

---
१ P P² त्वायऽवः ।. We with J.

उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वां कामयमाना वयं हविष्मन्तः दित्सितेन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तः सन्तो जरामहे त्वां स्तुमः । त्वायव इति । इच्छार्थे क्यचि मपर्यन्तस्य त्वादेशे "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्यये त्वद्युव इति प्राप्तौ "युष्मदस्मदोरनादेशे" इति अविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । उत अपि च हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र त्वम् अस्मयुः अभिमतप्रदानाय अस्मान् कामयिता भव ॥

अष्टमी ॥

मारे अस्मद् वि मुमुचो हरिप्रियार्वाङ् याहि ।
इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि ।
इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय । हरी एतन्नामानावश्वौ प्रियौ यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् । अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मा वि मुमुचः । हरिप्रियेत्युक्तत्वाद् रथयुक्तावश्वौ मा विमोचय किं तु रथारूढ एव अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि आगच्छ । आगत्य च हे स्वधावः हविर्लक्षणेनान्नेन तद्वन्निन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव । मदि स्तुतीत्यादि । अस्य लोटि "बहुलं छन्दसि" इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वाद् अनिघातः ॥

नवमी ॥

अर्वाञ्चं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।
घृतस्नू बर्हिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।
घृतस्नू इति घृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

---

1 S′ त्वा त्वायव इति. 2 S′ बहुलं छंदसि.

हे इन्द्र त्वा त्वां सुखे शरीरापीडनेन सुखकरे रथे केशिना केशवन्तौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ घृतस्नू श्रमजनितस्वेदोदकस्राविणावश्वौ आसदे आसदनीयं बर्हिः अर्वाञ्चम् अभिमुखं वहताम् प्रापयताम् । ॥ घृतस्नू इति । घृतशब्दात् ष्णु प्रस्रवणे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । घृतस्य स्नु स्रवणं ययोस्ताविति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । आसदे । कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"उप नः सुतमा गहि" इति सूक्तस्य अतिरात्र एव मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ सोम॑मिन्द्र॒ गवा॑शिरम् ।
हरि॑भ्यां॒ यस्ते॑ अस्म॒युः ॥ १ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् ।
हरि॑ऽभ्याम् । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं गवाशिरम् गव्यं पयः आश्रयणसाधनं यस्य तम् । ॥ आङ्पूर्वात् श्रीणातेः[1] क्विपि "अपस्पृधेथाम् आनृचुः०" इत्यादिना शिर्[2] इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ । तं सोमं प्रति उपा गहि समीपे आगच्छ । यतः हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ते तव रथः[3] अस्मयुः अस्मान् कामयमानो वर्तते ॥

द्वितीया ॥

तमि॑न्द्र॒ मद॒मा ग॑हि ब॒र्हि॒ष्ठां ग्राव॑भिः सु॒तम् ।
कु॒विन्न्व॑स्य तृ॒प्णव॑ः ॥ २ ॥

तम् । इ॒न्द्र॒ । मद॑म् । आ । ग॒हि॒ । ब॒र्हि॒ःऽस्थाम् । ग्राव॑ऽभिः । सु॒तम् ।
कु॒वित् । नु । अ॒स्य॒ । तृ॒प्णव॑ः ॥ २ ॥

---

1 S' शृणोतेः. 2 S' शिर. 3 S' यो रथः.

हे इन्द्र तं प्रसिद्धं मदम् मदकरं [बर्हिष्ठाम् बर्हिषि स्थितं] ग्रावभिः पाषाणैः सुतम् अभिषुतं सोमम् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ । नु क्षिप्रम् अस्य सोमस्य पानेन कुवित् । बहुनामैतत् । प्रभूतं यथा भवति तथा तृप्णवः तृप्तो भव । ॥ तृप प्रीणने इत्यस्य लेटि अडागमः । व्यत्ययेन श्नुविकरणः ॥ ॥

तृतीया ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः ।
आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥
इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।
आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

[इन्द्रम्[1] अच्छ इन्द्रम् अभिलक्ष्य मम गिरः] स्तुतिरूपा वाचः इषिताः अस्माभिः प्रेरिताः सत्यः इतः अस्माद् देवयजनसकाशाद् इत्था इत्थम् उच्चार्यमाणप्रकारेण अगुः प्राप्ताः । ॥ इदम्शब्दात् "था हेतौ च च्छन्दसि" इति व्यत्ययेन था प्रत्ययः । इदम "एतेतौ रथोः" इति इत् इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ । किमर्थम् । आवृते आवर्तनाय अस्मद्यज्ञं प्रति आगमनाय । ॥ वृतु वर्तने । अस्य संपदादिलक्षणः क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ । आवृत्तिरपि किमर्थेति तत्राह । सोमपीतये सोमपानाय ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे ।
उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥
इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ।
उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं देवं सोमस्य पीतये पानाय इह अस्मिन् यज्ञे स्तोमैः त्रिवृत्प-

1 S′ omits the text of this mantra and the portion of the commentary enclosed within brackets.

ञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रसाध्याभिः स्तुतिभिश्च हवामहे आह्वयामः । स च आहूत इन्द्रः कुवित् बहुवारम् आगमत् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतु । ⧗गमेर्लेटि अडागमः । कुविद्योगाद् अनिघातः । "आगमा अनुदात्ताः" इति अटोनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः । "तिङि चोदात्तवति" इति गतेर्निघातः⧗ ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र॒ सोमा॑ः सु॒ता इ॒मे तान् द॑धिष्व शतक्रतो ।
ज॒ठरे॑ वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । सोमा॑ः । सु॒ताः । इ॒मे । तान् । द॒धि॒ष्व॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
ज॒ठरे॑ । वा॒जि॒नी॒व॒सो॒ इति॑ वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र इमे ग्रहचमससंस्थिताः सोमाः सुताः त्वदर्थम् अभिषवादिना संस्कृताः हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे वाजिनीवसो अन्नधन । यद्वा वाजः अन्नं फलरूपम् आस्विति वाजिन्यः[1] क्रियास्तासां वासक इन्द्र । ⧗वाजशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । "ऋन्नेभ्यः०" इति ङीप्⧗ । तासां वसो । ⧗"संबुद्धौ च" इति गुणः⧗ । तान् त्वदर्थम् अभिषुतान् सोमान् जठरे दधिष्व धारय ॥

षष्ठी ॥

वि॒द्मा हि त्वा॑ धनंज॒यं वाजे॑षु दधृ॒षं क॑वे ।
अधा॑ ते सु॒म्नमी॑महे ॥ ६ ॥

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । ध॒न॒म्ऽज॒यम् । वाजे॑षु । द॒धृ॒षम् । क॒वे॒ ।
अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

हे कवे क्रान्तप्रज्ञ इन्द्र त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु दधृषम् अतिशयेन शत्रुधर्षकं धनंजयम् शत्रुधनस्य जेतारं विद्म जानीमः । अध अतः कारणात् ते तव सुम्नम् सुखं सुखकरं धनं वा ईमहे याचामहे । ⧗ध-

1 S' वाजिनः.

नंजयम् इति । जि जये इत्यस्माद् धन उपपदे "संज्ञायां भृतृवृजि°" इति खच् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य°" इति मुम् आगमः । दधृषम् इति । धृषेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि "यङोऽचि च" इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते "न धातुलोपे°" इति तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमी ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ।
आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।
आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । गव्याख्याशीर्द्रव्योपेतं[1] तथा यवाशिरं च यवलक्षणमिश्रणद्रव्योपेतं वृषभिः वर्षकैर्ग्रावभिः सुतं नः अस्मदीयम इमं सोमम् आगत्य अस्मदभिमुखं प्राप्य पिब पानं कुरु । गवाशिरं यवाशिरम इत्युभयत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि "अपस्पृधेयाम् आनृचुः°" इत्यादिना शिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अष्टमी ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्ये३ सोमं चोदामि पीतये ।
एष रारन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् । चोदामि । पीतये ।
एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्य [इत्] तुभ्यमेव । "सुपां सुलुक्°" इति सुपो लुक् । पीतये पानार्थं स्वे स्वीये ओक्ये ओकसि स्थाने जठरे । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । सोमं पीतये पानाय चोदामि प्रेरयामि । स एष पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु अत्यर्थं रमताम् । रमु क्रीडायाम् इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधी-

1 S' °शिरद्र°.

नां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अभ्यासस्य नुगभावः । संहितायाम् "अन्ये-षामपि दृश्यते" इति अभ्यासस्य दीर्घः ॥

नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।
कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।
कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र प्रत्नम् पुरातनं त्वां सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयम् अवस्यवः रक्षाकामाः सन्तो हवामहे आह्वयामः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम् "अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च" इति एङः प्रकृतिभावः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"अश्वावति प्रथमः" इति सूक्तस्य अतिरात्रे क्रतौ मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः । अस्यान्तिमा "बर्हिर्वा यत्" [६] इत्येषा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।
तमित् पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।
तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यो मर्त्यस्तवोतिभिः रक्षाभिः सुप्रावीः सुष्ठु रक्षितो भवति स मर्त्यः अश्वावति बहुभिरश्वैस्तद्वति युद्धे यद्वा बह्वश्वोपेते जने । बह्वश्ववत्सु इत्यर्थः । तेषु प्रथमः मुख्यः सन् गच्छति मुख्यो भवति । त-

था गोषु गोमत्सु प्रथमो गच्छति । बहुपशुको भवतीत्यर्थः । त्वमपि भवीयसा बहुतरेण भवितृतमेन वा । बहुभावं प्राप्नुवता । ⧗भवि[1]तृशब्दात् "तुश्छन्दसि" इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु" इति तृलोपः ⧗ । वसुना धनेन अभितः तमित् तमेव पुरुषं पृणक्षि संपृक्तं करोषि । ⧗पृची संपर्के । रौधादिकः ⧗ । तत्र दृष्टान्तः । यथा विचेतसः । विशिष्टज्ञानसाधना आपः यथा अभितः सिन्धुम् समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।
प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । विऽततम् । यथा । रजः ।
प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराःऽइव ॥ २ ॥

हे इन्द्र होत्रियम् होत्रार्हं त्वाम् आपो न देवीः द्योतमाना आपो यथा उपयन्ति उपगच्छन्ति निम्नं प्रदेशं समुद्रादिकं वा एवम् उप यन्ति त्वाम् उपगच्छन्ति । सामर्थ्यात् स्तुतयः स्तोतारो वेति लभ्यते । तथा अवः पश्यन्ति अवः अवस्तात् पश्यन्ति । तव स्वरूपं द्रष्टुम् अशक्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । [यथा] विततम् विस्तृतं रजः । ⧗ज्योती रज उच्यत इति निरुक्तम् [४. १९] ⧗ । सर्वतो व्याप्तं सावित्रं तेजो यथा द्रष्टुम् अशक्ता अवस्तात् पश्यन्ति तद्वत् । किं च देवासः स्तोतार ऋत्विजः त्वां प्राचैः प्राचीनं प्र णयन्ति वेद्यभिमुखं गमयन्ति । यद्वा त्वदर्थं सोमम् अग्निं च प्राञ्चं प्र णयन्ति । ब्रह्मप्रियम् । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं कर्म वा । तत् प्रियं यस्य स तादृशं त्वां वरा इव यथा वराः कन्या जोषयन्ते एवम् ऋत्विजो जोषयन्ते सेवन्ते ॥

1 S′ भवति°.

तृतीया ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं[1] वचो यतस्रुचा मिथुना या सपर्यतः ।
असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतऽस्रुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।
असम्ऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणाच्छंसिन् द्वयोर्हविर्धानयोश्छदिष्मतोरधि उपरि उक्थ्यम् उक्थं स्तोत्रं तद्योग्यं वचः "युजे वां ब्रह्म" [१८.३.३९] इत्यादिरूपम् उभयोर्मध्यवर्ति तृतीयच्छदिःस्थानीयं वचः वचनम् अध्यदधाः निहितवान् असि । उभे हविर्धाने विशेष्येते । यतस्रुचा यताः संबद्धाः स्रुचः ग्रहचमसादिलक्षणा यज्ञसाधनानि पात्राणि ययोस्ते तादृग्रूपे मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने [या] ये हविर्धाने । ꣸ सर्वत्र "सुपां सुलुक्" इति विभक्तेराकारः ꣸ । तादृशे हविर्धाने सपर्यतः इन्द्रं पूजयतः । सोमपानोचितपात्रधारणद्वारेणेति भावः । तयोरधीति पूर्वत्रान्वयः ॥ किं च हे इन्द्र ते व्रते तव कर्मणि त्वदुद्देश्ये यागे यजमानः असंयत्तः व्यापारान्तरेष्वसंबद्धः सन् क्षेति निवसति पुष्यति आत्मानं प्रजापश्वादिना । सुन्वते त्वदर्थम् अभिषवं कुर्वते यजमानाय । ꣸ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ꣸ । तस्य भद्रा कल्याणी शक्तिः बलम् अस्तु । त्वदनुग्रहाद् इति शेषः ॥ अयं मन्त्र ऐतरेयब्राह्मणे व्याख्यातः । "अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति । द्वयो-"र्ह्येतत् तृतीयं छदिरधिनिधीयते ॥ उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं वै क-"र्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति ॥ यतस्रुचा मिथुना या सपर्य-"तः ॥ असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यतीति । यदेवादः पूर्वं यत्तवत् पदम् "आह तदेवैतेन शान्त्या शमयति ॥ भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इ-"त्याशिषम् आशास्ते" इति [ऐ॰ब्रा॰१.२९] ॥

1 S′ तदाह.

चतुर्थी ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इद्धाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।
सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया ।
सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त[1] । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अङ्गिराः अङ्गिरसः । "सुपां सुलुक्°" इत्यादिना जसः सुः । प्रथमम् अग्रतो वयः हविर्लक्षणम् अन्नम् आत् अनन्तरमेव यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमेव दधिरे अधारयन् त्वदर्थं संपादितवन्तः । कीदृशा अङ्गिरसः । ये सुकृत्यया कृतिः करणं व्यापारः शोभनव्यापारोपेतेन शम्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा अग्निष्टोमादिलक्षणेन निमित्तेन इद्धाग्नयः प्रज्वलिताहवनीयाद्यग्निमन्तस्ते नरः नेतारः अङ्गिरसः पणेः एतन्नामकस्यासुरस्य सर्वम् यद्यद् अपहृतम् आसीत् तत् सर्वं भोजनम् धनं समविन्दन्त समलभन्त । भोजनं विशिनष्टि । अश्वावन्तम् बहुभिरश्वैर्युक्तं गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । आ इति चार्थे । पशुम् आ उक्ताश्वगोव्यतिरिक्तम् अजाव्यादि अन्यत् पशुजातं च समविन्दन्त ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।
आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।
आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

---

१ P अविदन्त । . Cp अविंदत । . We with P[2] J.

अथर्वा एतन्नामा महर्षिः यज्ञैः इन्द्रम् उद्दिश्य क्रियमाणैर्यागैः साधनैः प्रथमः सूर्यादिभ्यः पूर्वभूतः सन् पथः अपहृतानां गवां मार्गान् तते विस्तारितवान् । ज्ञातवान् इत्यर्थः । ततः अनन्तरं वेनः कान्तः सूर्यो व्रतपाः गवानयनकर्मणः पालयिता आजनि प्रादुरभूत् । अन्धकाराविष्टानां गवां प्रकाशकोभूद् इत्यर्थः । अनन्तरं काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा इन्द्रसहायभूतः सन् गाः आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । यमस्य सर्वनियन्तुः सूर्यस्य प्रयोजनाय जातम् प्रादुर्भूतम् अथ वा यमस्य यमात् नियन्तुरीश्वरात् जातम् अमृतम् अमरणधर्माणम् इन्द्रं यजामहे पूजयामः ॥

षष्ठी ॥

बर्हिर्वा यत् स्वपत्याय वृज्यतेर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।
ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्य१स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

यत् यस्य यज्ञस्य संबन्धि बर्हिः स्वपत्याय शोभनापत्याय फलाय यज्ञपात्राणां शोभनायतनाय वा वृज्यते छिद्यते । आस्तीर्यत इत्यर्थः । ⧗ यच्छब्दयोगाद् अनिघातः ⧗ । अर्को वा अर्चनसाधनमन्त्रोपेतो होता च श्लोकम् । वाङ्नामैतत् । वागात्मकं शस्त्रादिकं यत् यत्र दिवि द्योतमाने यज्ञे आघोषते उच्चारयति । ⧗ अत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तते । तद्योगाद् अनिघातः ⧗ । यत्र च यज्ञे ग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपमम् एतत् । उक्थार्हः स्तोतेव वदति शब्दं करोति । तस्येत् तादृशस्यैव यज्ञस्य अभिपित्वेषु समीपदेशेषु इन्द्रो देवः रण्यति रमते । उक्तलक्षणो यागः अस्मदर्थं भविष्यतीति हर्षशब्दं करो-

१ B $\overset{h}{\text{B}}$ C Dc Cs ३ for १. R has no kampa. We with D E K $\overset{m}{\text{K}}$ $\overset{m}{\text{S}}$.

ति वा । ※ रमु क्रीडायाम् । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ※ ॥

सप्तमी ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्व तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥ ७ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयर्मि । सत्याम् । प्रऽयै । सुतस्य । हरिऽअश्व । तुभ्यम् ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥७॥

हे हर्यश्व हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षित्रे प्रयै प्रकृष्टगमनाय तुभ्यं सुतस्य अभिषुतस्य सोमरसस्य उग्राम् उद्गूर्णबलां सत्याम् अवितथसामर्थ्यां पीतिम् पानं प्रेयर्मि प्रेरयामि । हे इन्द्र त्वं च इह अस्मिन् यज्ञे धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिस्तदात्मकैः कर्मभिः । यद्वा धेनेति वाङ्नाम । धीपूर्विकाभिः स्तुतिभिः शच्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा यागेन निमित्तेन बलेन वा गृणानः स्तूयमानो मादयस्व हृष्टो भव ॥

[इति] तृतीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

"योगेयोगे तवस्तरम्" इति चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे क्रतौ तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे[1] विनियुक्तानि । तत्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । "उत्तम आरोहोसि"[2] इत्यारभ्य सूत्रितं वैताने । "योगेयोगे तवस्तरम् [२०.२६.१] युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषम् [२०.२६.४] "इति स्तोत्रियानुरूपौ । अपाः पूर्वेषाम् [२०.३२.३] इति परिधानीया । "ऊती शचीवः [२०.३३.३] इति याज्या" इति [वै° ४.२] ॥

अत्रापि "ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि[3] । अन्त्यं[3] पच्छः पर्यासः" इति [वै° ४.२] सूत्रितत्वाद् "यदिन्द्राहम्" इत्युत्तरेषां त्रयाणां सूक्तानाम् अत्रैव

१ P पीतिम्. We with P[2] J.

1 S′ om. °शस्त्रे. 2 S′ om. आरो°. 3 S′ सूक्तान्यंतः.

तृतीयपर्याये ब्रह्मशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव "प्र ते महे" इति सूक्तस्य अन्तिमा "अपाः पूर्वेषाम् [२०.३२.३] इत्येषा ऋक् परिधानीया" इति सूत्रितम् [वै° ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।
सखाय इन्द्रमूतये ॥ १ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ १ ॥

योगेयोगे शत्रुसेनादेः संगमेसंगमे सति तत्तद्यागकर्मणः संप्राप्तौ सत्यां वा । ⌛युजिर् योगे । "हलश्च" इति घञ् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् । आद्युदात्तत्वम् । "नित्यवीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आम्रेडितानुदात्तत्वम्⌛ । तवस्तरम् अतिशयेन बलवन्तम् इन्द्रम् । ⌛तवस्शब्दाद् "अस्मायामेधा°" इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छान्दसो लोपः⌛ । सखायः सखिभूता वयम् ऊतये रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । तथा वाजेवाजे अन्नेऽन्ने यदायदा अन्नं लब्धव्यं भवति तदातदा उक्तमहिमोपेतम् इन्द्रं हवामहे ॥

द्वितीया ॥

आ घा गमद् यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।
वाजेभिरुप नो हवम् ॥ २ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः ।
वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ २ ॥

स इन्द्रः यदि नो हवम् आह्वानं श्रवत् शृणुयात् । ⌛शृणोतेर्लेट्यडागमः⌛ । तर्हि सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऊतिभी रक्षाभिः वाजेभिः वाजैरन्नैश्च सह । घेति प्रसिद्धौ । उपा गमत् उपागच्छेदेव । ⌛गमेर्लेट्यडागमः । "इतश्च लोपः°" इति इकारलोपः ।

यद्वा छान्दसे लुङि "पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु" इति च्लेः अङ् आदेशः । "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि" इति अडभावः ॥

तृतीया ॥

अनु॑ प्र॒त्नस्यौक॑सो हुवे तु॑विप्र॒तिं नर॑म् ।
यं ते॒ पूर्वं॑ पि॒ता हुवे ॥ ३ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओक॑सः । हु॒वे । तु॒वि॒ऽप्र॒तिम् । नर॑म् ।
यम् । ते॒ । पूर्व॑म् । पि॒ता । हु॒वे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य अधिपतिं तुविप्रतिम् बहूनां योद्धॄणां प्रतिनिधिभूतं नरम् नेतारं त्वाम् अनु आनुलोम्येन हुवे आह्वयामि । यं ते त्वां पूर्वम् पूर्वकाले पिता मदीयस्तातः स्वाभिमतसिद्धये हुवे आहूतवान् । तम् इन्द्रं हुवे इति पूर्वत्र संबन्धः । ह्वेञो लिटि "बहुलं छन्दसि" इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे[1] । द्विर्वचनप्रकरणे "छन्दसि वेति वक्तव्यम्" इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्य तु पादादित्वाद् अनिघातः ॥

चतुर्थी ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्तं॒ परि॑ त॒स्थुषः॑ ।
रोच॑न्ते रोच॒ना दि॒वि ॥ ४ ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । चर॑न्तम् । परि॑ । त॒स्थुषः॑ ।
रोच॑न्ते । रो॒च॒ना । दि॒वि ॥ ४ ॥

ब्रध्नम् महान्तम् । महन्नामैतत् । अरुषम् आरोचमानं तस्थुषः स्थावरान् परि । एतज्जङ्गमानाम् अपि उपलक्षणम् । स्थावरजङ्गमानाम् उपरि चरन्तम् स्वर्गावस्थान् सूर्यात्मना वा[2] परिचरन्तम् एवंमहानुभावम् इन्द्रं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अत्र सामर्थ्यात् हरिनामकान् अ-

1 S' °पररूपत्वे. 2 S' वा सर्वेषां for वा.

श्वान् इति गम्यते । रोचना रोचनानि रथयुक्तानाम् अश्वाना रथस्य च रश्मयो दिवि रोचन्ते दीप्यन्ते ॥ अयं मन्त्रः उत्तरमन्त्रे "युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी" इति हर्यो रथयोजनाभिधानात् तदनुसारेण केवलेन्द्रपरतया व्याख्यातः[1] । तदनन्तरमन्त्रे "केतुं कृण्वन्नकेतवे" इति[2] केतूपाधिकस्य इन्द्रस्याभिधानात् तदनुसारेणायं[3] सूर्यात्मकेन्द्रपरतयापि व्याख्येयः । ब्रध्नशब्दः सूर्यपर्यायः । बध्नाति नियमयति सर्वं जगद् इति ब्रध्नः सूर्यः । तं रथे युञ्जन्ति हरितोऽश्वाः । अरुषं चरन्तं परितस्थुष इत्येतत् समानम् । तस्य रोचना रोचनानि रश्मिजालानि दिवि रोचन्त इति ॥ अयं मन्त्रो ब्राह्मणे आदित्याग्निवायुलोकात्मना व्याख्यातः । "युञ्जन्ति ब्रध्नम् इत्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्य-
"मेवास्मै युनक्ति । अरुषम् इत्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै
"युनक्ति । चरन्तम् इत्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति ।
"परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमान् एवास्मै
"लोकान् युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना
"दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति" इति [तै॰ब्रा॰३.९.४.२] ॥

पञ्चमी ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।
शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ५ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ।
शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ ५ ॥

अस्य उक्तलक्षणेन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानावश्वौ युञ्जन्ति रथे योजयन्ति सारथयः । कीदृशौ । काम्या काम्यौ कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसी स्वीये रथसंबन्धिनी वा ययोस्तौ तादृशौ । रथोभयपार्श्वस्थिताविंत्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृष्णू धर्षकौ नृवाहसा नृणां सारथिप्रभृतीनां वोढारौ ॥

1 S′ व्याख्यातं. 2 S′ om. इति केतू°, and leaves a blank space for six letters.
3 S′ तदनुसारेणायमपि सूर्यात्मकेंद्रपरतया व्या°.

षष्ठी ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे।

समुषद्भिरजायथाः ॥ ६ ॥

केतुम्। कृण्वन्। अकेतवे। पेशः। मर्याः। अपेशसे।

सम्। उषत्ऽभिः। अजायथाः ॥ ६ ॥

हे मर्याः मरणधर्माणो मनुष्याः। अमुं सूर्यात्मकम् इन्द्रं पश्यतेति शेषः। अकेतवे प्रज्ञानरहिताय जनाय केतुम् प्रज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् तथा अपेशसे अन्धकारावृतत्वेन रूपरहिताय पदार्थाय पेशः रूपं कृण्वन् उषद्भिः ओषकै रश्मिभिः उषोभिर्वा सह सम् अजायथाः। व्यत्ययेन मध्यमः। समजायत संभूतः। एवं सूर्यात्मना संभूतम् हे मर्याः पश्यतेत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

"यदिन्द्राहम्" इति सूक्तस्य अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत्।

स्तोता मे गोषखा स्यात् ॥ १ ॥

यत्। इन्द्र। अहम्। यथा। त्वम्। ईशीय। वस्वः। एकः। इत्।

स्तोता। मे। गोऽसखा। स्यात् ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यथा त्वम् एक इत् देवानां मध्ये एक एव वस्वः वासकस्य धनस्य ईशिषे [तथा यत् यदि] अहमपि एक एव वस्वः वसुनो धनस्य ईशीय ईश्वरः स्याम् तर्हि यथा तव स्तोता गोषखा स्याद् एवं मे मम स्तोतापि गोषखा स्यात्। बह्वीनां गवां स्वामी भवेत्। उपलक्षणम् एतत्। सर्वैश्वर्ययुक्तो भवतीत्यर्थः। तस्मात्

तव स्तोतारं मां त्वत्सदृशं[1] कुर्वित्यभिप्रायः । ⌛गोषखेत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः⌛ ॥

द्वितीया ॥

शिक्षे॑यम॒स्मै॒ दित्से॑यं॒ शची॑पते मनी॒षिणे॑ ।
यद॒हं गोप॑ति॒ः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षे॑यम् । अ॒स्मै॒ । दित्से॑यम् । शची॑ऽपते । म॒नी॒षिणे॑ ।
यत् । अ॒हम् । गोऽप॑तिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशित्रे स्तोत्रे दित्सेयम् दानानि दातुम् इच्छेयम् । ⌛दा दाने । सन् । "सनि मीमा°" इत्यादिना इस्भावः । "अत्र लोपोभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः । वाक्यभेदाद् अनिघातः । "सस्यार्धधातुके" इति सकारस्य तत्वम् । "खरि च" इति चर्त्वम्⌛ । तथा शिक्षेयमपि प्रार्थितं धनं दद्यां च । ⌛शिक्षतिर्दानकर्मा⌛ । कदैवं स्याम् इति तत्राह । यत् यदा अहं तव स्तोता त्वदनुग्रहाद् गोपतिः स्यां तदा दित्सेयं शिक्षेयं च । तस्मान्मां तादृक्सामर्थ्यं कुर्विति भावः ॥

तृतीया ॥

धे॒नुष्ट॑ इन्द्र सू॒नृता॒ यज॑मानाय सुन्व॒ते ।
गामश्वं॑ पि॒प्युषी॑ दुहे ॥ ३ ॥

धे॒नुः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सू॒नृता॑ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ।
गाम् । अश्व॑म् । पि॒प्युषी॑ । दु॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सूनृता । वाङ्नामैतत् । अस्मदीया प्रियसत्यात्मिका[2] वाक् ते तव धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा गोवत् प्रीणयित्री भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय पिप्युषी तमेव यजमानं वर्धयित्री सती गाम् अश्वं च । उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिकं सर्वम् अभिलषितं दुहे दुग्धे । ⌛छा-

1 S′ तत्सदृशं. 2 S′ प्रियसत्यात्मिकारूपा.

न्दसे लिटि द्विर्वचनप्रकरणे "छन्दसि वेति वक्तव्यम्" इति वचनाद् द्विर्वचनाभावः। पिप्युषी। स्फायी ओप्यायी वृद्धौ। अस्माल्लिट्। "प्यायः पी"। "लिड्यङोश्च" इति परत्वेन द्विर्वचनात् पूर्वमेव पीभावः। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य ह्रस्वः। "क्वसुश्च" इति लिटः क्वसुरादेशः। "उगितश्च" इति ङीपि कृते "वसोः संप्रसारणम्" इति संप्रसारणम्। "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम्। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः।
यद् दित्ससि स्तुतो मघम् ॥ ४ ॥

न। ते। वर्ता। अस्ति। राधसः। इन्द्र। देवः। न। मर्त्यः।
यत्। दित्ससि। स्तुतः। मघम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य वर्ता निवारको न। नास्त्येव। निवारणनिषेधस्य उपयोगसिद्धये निषेध्यान् संभावितान् निर्दिशति देवो न मर्त्य इति। वर्ता देवो नास्ति। वर्ता मर्त्यो मनुष्योपि नास्ति। यत् यदि स्तुतः अस्माभिः स्तुतिं प्राप्तः प्रख्यापितगुणः सन् मघम् मंहनीयं धनं दित्ससि दातुम् इच्छसि। तर्हि वर्ता न कोप्यस्ति ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद् यद् भूमिं व्यवर्तयत्।
चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः। इन्द्रम्। अवर्धयत्। यत्। भूमिम्। वि। अवर्तयत्।
चक्राणः। ओपशम्। दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः इ[1]न्द्रं देवम् अवर्धयत्। हविषा स्तुत्या वा अभिवृद्धम् अकरोत्। कदेत्युच्यते। यत् यदा दिवि अन्तरिक्षे मे-

1 S′ या इंद्रं.

यम् ओपशम् सर्वत उपशयानं चक्राणः कुर्वन् भूमिं व्यवर्तयत् विवृत्तां[1] वृष्ट्युदकेन उच्छूनाम् अकरोत् । वृष्टिद्वारा सस्यादिसमृद्ध्या भूमिं पुष्टाम् अकरोत् तदेति संबन्धः । ओपशम इति । आङुपपूर्वात् शीङः "अन्येष्वपि[2] दृश्यते" इति डः ॥

षष्ठी ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः ।
ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

ववृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः ।
ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ववृधानस्य वर्धमानस्य स्तुत्या वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि जिग्युषः जितवतः । जि जये । लिड्द्विर्वचने । "सन्लिटोर्जेः[3]" इति कुत्वम् । लिटः क्वसुरादेशः । भसंज्ञायां "वसोः संप्रसारणम्" इति संप्रसारणम् । "एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य" इति न्यायात् । क्वसोः संप्रसारणम् इति चेद् उकारोच्चारणसामर्थ्याद् यथा वसुग्रहणं सिद्धं तथैव क्वसोरपि ग्रहणम् इष्यते । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । तादृशस्य [ते] तव ऊतिम् रक्षाम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

सप्तमी ॥

व्य१न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।
इन्द्रो यदभिनद् वलम् ॥ १ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना ।
इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः रोचना रोचमानं दीप्यमानम् अन्तरिक्षं व्यतिरत् व्यवर्धयत् । वृष्ट्युदकेन अभिवृद्धम् अकरोत् । कस्मिन् सहाये सतीति उ-

1 S' विवृत्तं. 2 S' अन्येषामपि. 3 S' अभ्यासाच्च for सन्लिटोर्जेः.

च्यते। सोमस्य सोमरसस्य पानेन मदे संजाते सति। कदेत्युच्यते। यत् यदा इन्द्रो वलम् सर्वम् आवृत्य वर्तमानम् एतन्नामकम् असुरम् उक्तलक्षणं मेघं वा अभिनत् सोमपानजनितेन मदेन व्यदारयत्। त-देत्यन्वयः॥

अष्टमी॥

उद्गा आ॑जदङ्गि॑रोभ्य आ॒विष्कृ॒ण्वन् गुहा॑ स॒तीः।
अ॒र्वाञ्चं॑ नुनुदे व॒लम्॥ २॥

उत्। गाः। आ॒ज॒त्। अङ्गि॑रःऽभ्यः। आ॒विः। कृ॒ण्वन्। गुहा॑। स॒तीः।
अ॒र्वाञ्च॑म्। नु॒नु॒दे॒। व॒लम्॥ २॥

इन्द्रो देवः अङ्गिरोभ्यः तेषाम् अर्थाय गुहा गुहायां सतीः अप्रकाशं विद्यमानाः।[1] "गुहेः कन्" इति कन् प्रत्ययः। "सुपां सु-लुक्॰" इत्यादिना ङेराकारः। सतीरिति। अस्तेर्लटः शत्रादेशः। "श्न-सोरल्लोपः" इत्यकारलोपः। "उगितश्च" इति ङीप्। "वा छन्दसि" इति प्रतिषेधाभावपक्षे रूपम्। "शतुरनुमो नद्यजादी" इति ङीम्नद्या उदात्तत्वम्। पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशस्वरः[1]। [गाः] आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगमयद् बहिर्देशं प्रापयत्। तदर्थं गवाम् अपहर्तारं वलम् असुरम् अर्वाञ्चम् अवाङ्मुखं नुनुदे अपातयत्॥

नवमी॥

इन्द्रे॑ण रोच॒ना दि॒वो दृ॒ह्ळानि॑[१] दृंहि॒तानि॑ च।
स्थि॒राणि॒ न प॑रा॒णुदे॑॥ ३॥

इन्द्रे॑ण। रो॒च॒ना। दि॒वः। दृ॒ह्ळानि॑। दृं॒हि॒तानि॑। च॒।
स्थि॒राणि॑। न। प॒रा॒ऽनुदे॑॥ ३॥

इन्द्रेण देवेन दिवः संबन्धीनि रोचना रोचमानानि ग्रहनक्षत्रादीनि

१ Bp K V दृ॒ह्ळानि॑. C K[m] दृ॒ढानि॑. We with B B[h] D E R S[m] Cs P P[2] J Cp.

1 S′ has the words आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगाः after विद्यमानाः though आविष्कृण्वन् उद् आजत् is explained further on.

दृंढानि[1] दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि तथा दृंहितानि च दृढीकृतानि । पूर्वतः स्थौल्यम् अपरत्र बलवत्त्वम् इति विवेकः । अत एव स्थिराणि तानि न पराणुदे परानोदनीयानि भवन्ति । न केनापि प्रच्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः । ॥ परेत्युपसर्गपूर्वात् णुंद[2] प्रेरणे इत्यस्मात् कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः । "उपसर्गाद् असमासेपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । अस्य णोपदेशत्वं कथम् इति चेत् "सर्वे[3] णादयो णोपदेशाः[4] [नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्]" इति वचनात् णोपदेशत्वं सिद्धम् । प्रत्ययस्य नित्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥

दशमी ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते ।
वि ते मदा अराजिषुः ॥ ४ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदन्ऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते ।
वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते स्तोमः त्वद्विषयं स्तोत्रम् अपाम् । अप्शब्देन तदाश्रयभूताः समुद्रादयो लक्ष्यन्ते । तासां मदन्निव वृष्ट्युदकेन हृष्यन्निव । ऊर्मी रसः । स इव अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । त्वरया त्वां प्रति मुखान्निर्गच्छतीत्यर्थः । यद्वा अपामूर्मिरित्येतावदेव दृष्टान्तवचनं लुप्तेवशब्दकम् मदन्निव स्तोमोजिरायते इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ॥ अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणकान्तिगतिषु । अजिरशिशिरेत्यादिना [उ० १. ५३] किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । स इवाचरतीत्यर्थे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् । सनादित्वाद्[5] धातुसंज्ञायां लडादि कार्यम् । "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" इति अकारस्य दीर्घः ॥ । ते तव मदाः सोमपानजनिता व्यराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

---

1 Sâyaṇa's text is दृढानि दृंहणानि च. 2 S′ नुद. 3 S′ अजिरंत्यपारा सर्वे (=अज्दन्त्यपराः सर्वे) for सर्वे. 4 S′ नोपदेशा. 5 S′ सनाद्धातुत्वाद्धातुसंज्ञा°.

"त्वं हि स्तोमवर्धनः" इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्याये विनियोगोभिहितः ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः ।
स्तोतॄणामुत भद्रकृत् ॥ १ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः ।
स्तोतॄणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिर्वर्धनीयोसि तथा उक्थवर्धनः उक्थैर्वर्धनीयश्चासि । स्तोमशब्दोपपदाद् उक्थशब्दोपपदाच्च वर्धतेः "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति अर्हार्थे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्वाद् आद्युदात्तत्वम् । उत अपि च त्वं स्तोतॄणां भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य कर्तासि ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रमित् केशिना हरी सोमपेयाय वक्षतः ।
उप यज्ञं सुराधसम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ।
उप । यज्ञम् । सुऽराधसम् ॥ २ ॥

केशिना स्कन्धप्रदेशस्थितकेशौ हरी एतन्नामानावश्वौ सुराधसम् शोभनधनफलोपेतम् अस्मद्यज्ञं प्रति सोमपेयाय सोमपानाय इन्द्रमित् इन्द्रमेव उप वक्षतः उपवहतः । यद्वा यज्ञं सुराधसम् इत्येतद् द्वयम् इन्द्रविशेषणतया योज्यम् । यज्ञम् यष्टव्यं सुराधसम् शोभनेन धनेन दातव्येन तद्वन्तम् इति तयोरर्थः । तादृशम् इन्द्रं वक्षतः वहताम् । वह धारणे । लेट् । "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । "हो ढः" इति ढत्वम्[1] । "षढोः कः सि" इति कत्वम् । "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् । निघातः ॥

1 S' घत्वम्.

तृतीया ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः ।
विश्वा यदजय स्पृधः ॥ ३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः ।
विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ ३ ॥

पुरा किलेन्द्रः असुरान् जित्वा नमुचिम् असुरं ग्रहीतुं न शशाक । स चेन्द्रो युद्धे तेनासुरेण गृहीतोभूत् । स चासुरः इन्द्रम् एवम् उवाच । त्वां विसृजामि । त्वं मां रात्रावहनि च काले शुष्केण आर्द्रेण च साधनेन मा[1] हिंसीरिति । एवं समयं कृत्वा इन्द्रं विससर्ज । स च विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन अपां फेनेन नमुचेः शिरश्चिच्छेद । अयम् अर्थः अध्वर्युब्राह्मणे प्रपञ्चितः । "इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् पराभाव्य नमुचिम् आसुरम् नालभत" [तै॰ब्रा॰ १.७.१.६] इत्यादिना । सोर्थः अनेन मन्त्रेणाभिधीयते । हे इन्द्र त्वम् अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेः एतन्नामकस्यासुरस्य । न मुञ्चतीति नमुचिः । "नभ्राण्नपात्॰" इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । शिर उदवर्तयः शरीराद् उद्गतम् अकार्षीः । अच्छैत्सीरि[2]त्यर्थः । कदैवम् इत्युच्यते । यत् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना असुरसेना अजयः जितवान् असि । स्पर्धन्त[3] इति स्पृधः । "अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप्" । दृशिग्रहणात् संप्रसारणम् । पृषोदरादित्वाद् रेफस्य ऋकारः अकारलोपश्च । धातुस्वरेण आद्युदात्तः ॥

चतुर्थी ॥

मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः ।
अव दस्यूँरधूनुथाः ॥ ४ ॥

मायाभिः । उत्ऽसिसृप्सतः । इन्द्र । द्याम् । आऽरुरुक्षतः ।
अव । दस्यून् । अधूनुथाः ॥ ४ ॥

1 S′ मां मा हिंसीः. 2 S′ अच्छैत्सीदित्यर्थः. 3 S′ स्पर्धत इति स्पृधः.

हे इन्द्र त्वं मायाभिः आत्मीयाभिर्वञ्चनाभिः[1] उत्सिसृप्सतः उत्सर्पणेच्छून् उद्गमनेच्छून् असुरान् । ♊सृप्लृ गतौ । इच्छार्थे सन् । "सन्यङोः" इति द्विर्वचनम् । उरदत्वम् । "सन्यतः" इति इत्वम् । सन्नन्ताल्लट् । तस्य शत्रादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण "अभ्यस्तानाम् आदिः" इति आद्युदात्तत्वम्♊ । तान् उत्सिसृप्सून् [द्याम् आरुरुक्षतः] आरुरुक्षूंश्च दस्यून् हे इन्द्र त्वम् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखम् अपातयः ॥

पञ्चमी ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः ।
सोमपा उत्तरो भवन् ॥ ५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । सम्ऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः ।
सोमऽपाः । उत्ऽतरः । भवन् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपाः सोमस्य पाता त्वम् उत्तरो भवन् सोमपानजनितबलेन उत्तरः उत्कृष्टतरो भवन् असुन्वाम् सोमाभिषवहीनां संसदम् अयष्टृसभां विषूचीम् विष्वगञ्चनां[2] कृत्वा व्यनाशयः विशेषेण नष्टाम् अकरोः । ♊असुन्वाम् इति । षुञ् अभिषवे । लटः शानच् । स्वादिभ्यः श्नुः । ततष्टाप् । अमि कृते नकारलोपश्छान्दसः । नञ्समासे बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ वा अस्मादेव धातोः सुवः कित् [उ° ३. ३५] इति नुप्रत्ययः किद्वद्भावश्च । न विद्यते सुनुः अभिषवो यस्याः सेति असुनुः । "सुपां सुपो भवन्ति" इति अमो ङिरादेशः । "ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पेन नदीसंज्ञायां ङेराँमादेशः[3] । आडागमादि । पूर्वोक्त एव स्वरः♊ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

"प्र ते महे विदथे" इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्यायशस्त्रे विनियोगोभिहितः । अस्यान्तिमा "अपाः पूर्वेषाम्" [१३] इत्येषा ऋक् परिधानीया ॥

---

1 S' °वचनाभिः. 2 S' विश्वगंचनां. 3 S' ङेरमादेशः.

तत्र प्रथमा ॥

प्र ते॑ म॒हे वि॒दथे॑ शंसिषं॒ हरी॒ प्र ते॑ वन्वे व॒नुषो॑ हर्य॒तं मद॑म् ।
घृतं न यो हरि॑भि॒श्चारु॒ सेच॑त॒ आ त्वा॑ विशन्तु॒ हरि॑वर्पसं॒ गिर॑ः ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । म॒हे । वि॒दथे॑ । शं॒सि॒षम् । हरी॒ इति॑ । प्र । ते॒ । व॒न्वे॒ । व॒नुष॑ः । ह॒र्य॒तम् । मद॑म् ।

घृतम् । न । यः । हरि॑ऽभिः । चारु॑ । सेच॑ते । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । हरि॑ऽवर्पसम् । गिर॑ः ॥ १ ॥

हे इन्द्र महे महति विदथे । [विद्यते] कर्तव्यतया ज्ञायत इति विदथो यज्ञः । तस्मिन् ते तव हरी एतन्नामानावश्वौ तव शीघ्रागमनाय प्र शंसिषम् प्रास्ताविषम् । शंसु स्तुतौ । लुङि "च्लेः सिच्" । अडभावश्छान्दसः । तथा वनुषः शत्रुहिंसकस्य याच्यमानस्य वा ते तव हर्यतम् कमनीयं मदम् सोमपानजनितं प्र वन्वे प्रयाचे । अस्मदभिमतम् इति शेषः । वनु याचने । तनादित्वाद् उप्रत्ययः ॥ य इन्द्रो घृतं न घृतं यथा अग्नौ होमार्थं सिञ्चन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति । तं तादृशं हरिवर्पसम् । वर्प इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वां गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचः [आ] विशन्तु प्रविशन्तु तव बुद्धौ संगता भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

हरिं॒ हि योनि॑म॒भि ये स॒मस्व॑रन् हि॒न्वन्तो॒ हरी॑ दि॒व्यं यथा॒ सद॑ः ।
आ यं पृ॒णन्ति॒ हरि॑भि॒र्न धे॒नव॒ इन्द्रा॑य शू॒षं हरि॑वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरि॑म् । हि । योनि॑म् । अ॒भि । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । हि॒न्वन्त॑ः । ह॒री इति॑ । दि॒व्यम् । यथा॑ । सद॑ः ।

आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । हरि॑ऽभिः । न । धे॒नव॑ः । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । हरि॑ऽवन्तम् । अ॒र्च॒त ॥ २ ॥

---

1 S′ हरिसिंचंति for हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति.

ये पूर्वमहर्षयो हरिम् हरणशीलं हरिवर्पसम् इत्युक्तत्वात् हरितवर्णं वा योनिम् सर्वेषां मूलकारणम् इन्द्रं समस्वरन् हि समस्तुवन् खलु । स्वृ शब्दोपतापयोः । "हि च" इति निघातप्रतिषेधः । किं कुर्वन्तः । दिव्यम् देवसंबन्धि सदः सीदन्त्यत्र देवा इति सदो यागगृहम् । तद् यथा येन प्रकारेण इन्द्रो गच्छति तथा हरी एतन्नामानावश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः रथे योजयन्तः । यं च इन्द्रं न धेनवः । अत्र पुरस्तादुपाचारोपि नशब्द उपमार्थीयः । धेनवो नवप्रसूतिका गावो यथा स्वस्वामिनं क्षीरादिभिः पृणन्ति पूरयन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैः सोमरसैः [आ] पृणन्ति पूरयन्ति यजमानास्तस्मै इन्द्राय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । तम् इन्द्रं शूषम् शत्रुशोषणसाधनबलोपेतं हरिवन्तम् हरिभिस्तद्वन्तम् अर्चत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । यद्वा इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषम् प्रीणनसाधनं बलम् अर्चतेति व्याख्येयम् । शुषिः प्रीणनार्थ इति माधवः ॥

तृतीया ॥

सो अ॒स्य॒ वज्रो॒ हरि॑तो॒ य आ॑य॒सो हरि॒र्नि॑का॑मो॒ हरि॒रा गभ॑स्त्योः ।
द्यु॒म्नी सु॑शि॒प्रो हरि॑मन्युसायक॒ इन्द्रे॒ नि रू॒पा हरि॑ता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अ॒स्य॒ । वज्रः॑ । हरि॑तः । यः । आ॒य॒सः । हरिः॑ । निऽका॑मः । हरिः॑ । आ । गभ॑स्त्योः ।
द्यु॒म्नी । सु॒ऽशि॒प्रः । हरि॑मन्युऽसायकः । इन्द्रे॑ । नि । रू॒पा । हरि॑ता । मि॒मि॒क्षि॒रे॒ ॥ ३ ॥

य आयसः अयोविकारो लोहमयो यो वज्रोस्ति अस्य इन्द्रस्य स वज्रः हरितः हरितवर्णः । लोहमयत्वादेव । स निकामः नितरां कमनीयः । इन्द्रोपि हरिः हरितवर्णः । स हरिः उक्तरूप इन्द्रः गभस्त्योः । गभस्तिर्हस्तः । हस्तयोस्तं हरितं वज्रम् । आ दत्त इति शेषः । धारयतीत्यर्थः । किं च इन्द्रः द्युम्नी द्युम्नवान् अन्नवान् धनवान् वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वेति निरुक्तम् [नि० ६. १७] । शो-

भनहनुः शोभननासिको वा । स इन्द्रः हरिमन्युसायकः हरणशीलमन्युलक्षणसायकोपेतः हरितवर्णमननीयबाणोपेतो वा । हरयो मन्यवः सायकाश्च यस्येति वा व्याख्येयम् । किं बहुना । यानियानि रूपा रूपाणि निरूपणीयानि आभरणादीनि सन्ति तानि सर्वाण्यपि हरिता हरितानि हरितवर्णान्येव नि मिमिक्षिरे नियोजयितुम् इष्टानि बभूवुः । मिहेः सन्नन्तात् कर्मणि लिटि रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

दि॒वि न के॒तुरधि॑ धायि हर्य॒तो वि॒व्यच॒द् वज्रो॒ हरि॑तो॒ न रंह्या॑ ।
तु॒ददहिं॒ हरि॑शिप्रो॒ य आ॑य॒सः स॒हस्र॑शोका अभवद्धरिंभ॒रः ॥ ४ ॥

दि॒वि । न । के॒तुः । अधि॑ । धा॒यि॒ । ह॒र्य॒तः । वि॒व्यच॑त् । वज्रः॑ । हरि॑तः । न । रंह्या॑ ।
तु॒दत् । अहि॑म् । हरि॑ऽशिप्रः । यः । आ॒य॒सः । स॒हस्र॑ऽशोकाः । अ॒भ॒व॒त् । ह॒रि॒म्ऽभ॒रः ॥ ४ ॥

वज्रः इन्द्रसंबन्धी दिवि अन्तरिक्षे केतुर्न केतुरिव प्रज्ञापक आदित्य इव वा हर्यतः कान्तः सन् अधि धायि अध्यधायि निहित आसीत् । दधातेः कर्मणि लुङ् । चिणि युगागमः । अडभावश्छान्दसः । किं च स वज्रः हरितो न हरितवर्णा आदित्याश्वा इव ते यथा रंह्या रंहणीयानि प्रति । अथ वा रंह्या वेगेन व्याप्नुवन्ति तद्वद् विव्यचत् विशेषेण व्याप्नोति सर्वम् । यद्वा नेति चार्थे । रंह्याणि स्थानानि प्रति हरितः हरितवर्णो वज्रः विव्यचत् व्याप्नोति च । अपि च य आयसो हरितवर्णो वज्रोस्ति तेन वज्रेण हरिशिप्रः सोमपानेन हरितवर्णशिप्र इन्द्रः अहिम् वृत्रं तुदत् अतुदद् व्यथितम् अकरोत् । किं च हरिंभरः हर्योरश्वयोर्भर्ता । हरिशब्दोपपदाद् भृञः "संज्ञायां भृतॄवृजि°" इत्यादिना खच् । मुम् आगमः । इन्द्रः तेन वज्रेण साधनेन सहस्रशोकाः सहस्रशोकः सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां शोचयिता अभवत् । यद्वा अपरिमितदीप्तिरभवत् ॥

पञ्चमी ॥

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य१मसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम्। अहर्यथाः। उपऽस्तुतः। पूर्वेभिः। इन्द्र। हरिऽकेश। यज्वऽभिः।

त्वम्। हर्यसि। तव। विश्वम्। उक्थ्यम्। असामि। राधः। हरिऽजात। हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे हरिकेश हरिद्वर्णकेशोपेत उक्तवर्णकेशोपेतैरश्वैरुपेत वा हे इन्द्र त्वंत्वम् त्वमेव यत्रयत्र सोमादि हविरस्ति[1] तत्र सर्वत्र त्वमेव। "नित्यवीप्सयोः" इति कृदन्तत्वाद् वीप्सायां द्विर्वचनम्। आम्रेडितस्य अनुदात्तत्वाद् आद्युदात्तः। पूर्वेभिः पूर्वभवैः यज्वभिः यजमानैः उपस्तुतः सन् अहर्यथाः अकामयथाः। सामर्थ्यात् सोमादिकम् इति गम्यते। तथा इदानीमपि त्वम् त्वमेव हर्यसि कामयसे हवींषि। अतः हे हरिजात हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह यज्ञे प्रादुर्भूत हरितवर्णत्वेन प्रादुर्भूत वा विश्वम् सर्वं सोमादिकम् [उक्थ्यम् प्रशस्यम्] असामि अनल्पं हर्यतम् कमनीयं राधः अन्नम् सोमादिरूपं तव तवैव ॥

षष्ठी ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी।

पुरूण्यस्मै सवनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ १ ॥

ता। वज्रिणम्। मन्दिनम्। स्तोम्यम्। मदे। इन्द्रम्। रथे। वहतः। हर्यता। हरी इति।

पुरूणि। अस्मै। सवनानि। हर्यते। इन्द्राय। सोमाः। हरयः। दधन्विरे ॥ १ ॥

हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कमनीयौ वा ता तौ प्रसिद्धौ हरी एतन्नाम-

1 S' हरिरस्ति.

कावश्वौ वज्रिणम् वज्रोपेतं मन्दिनम् मोदमानं[1] हृष्यमाणं स्तोम्यम् स्तोमार्हं स्तुत्यम् एवंमहानुभावम् इन्द्रं मदे सोमपानजनिताय मदाय रथे वहतः धारयतः अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतः[2] । हर्यते कान्ताय अस्मै इन्द्राय पुरूणि बहूनि त्रीण्यपि सवनानि प्रातरादीनि हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे अधारयन् धारयन्ति ॥

सप्तमी ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वद्भिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ २ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ २ ॥

कामाय कमनीयाय स्थिराय संग्रामे अविचलिताय इन्द्राय अरम् अलम् अत्यर्थं हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे सवनानि धारयन्ति । त एव हरयः हरितवर्णाः सोमाः तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् अहिन्वन् प्रेरयन्ति यज्ञं प्रति प्रेरयन्ति । यः य इन्द्रः अर्वद्भिः अरणवद्भिर्वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः वाजम्[3*] यज्ञम् ईयते गच्छति स इन्द्रः अस्य यज्ञस्य कामम् कामयितव्यं हरिवन्तम् सोमवन्तं यजमानम्[4] आनशे व्याप्नोति । यद्वा यो रथः अर्वद्भिर्हरिभिः वाजम्[3*] ईयते स रथः अस्येन्द्रस्य स्वभूतं कामं हरिवन्तम् आनशे इन्द्रं धारयित्वा प्राप्नोति ॥

अष्टमी ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वद्भिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्धरी ॥ ३ ॥

---

1 S' दमानं for मोदमानं. 2 S' प्रापयत्. 3 Sâyaṇa's text, however, is जोषम् and not वाजम्. 4 S' यज्ञम् for यजमानम् which is conjectural.

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।

अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः । अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुयुक्तः हरिकेशः हरितवर्णकेशोपेतः आयसः अयोविकारभूतः । अयःसारवत्कठिनहृदय इत्यर्थः । क एवमात्मक इति तम् आह । यः यः प्रसिद्ध इन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे निष्पन्ने सति हरिपाः हरिद्वर्णस्य सोमस्य पाता सन् अवर्धत वर्धते ।[1] यश्च वाजिनीवसुः वाजः अन्नं हविर्लक्षणं सोऽस्यां[2] क्रियायां विद्यते सा वाजिनी । सैव वसु धनं यस्य तथोक्तः । अथ वा वाजिनमेव वाजिनी सैव [वसु] धनं यस्य स तादृश इन्द्रः अर्वद्भिः अरणकुशलैः शीघ्रगामिभिः हरिभिः अश्वैः सोमपानाय आगच्छति तैर्वाजिनीवसुर्भवतीति वा योज्यम् । स तादृश इन्द्रः हरी अश्वौ रथे योजयित्वा आगत्य अस्माकं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पारिषत् पारयतु । नाशयत्वित्यर्थः । अस्मान् दुरितानि विश्वानि पारिषत् पारयतु तारयत्विति वा योज्यम् । ◊ पॄं[3] पूरणे । चुरादिः । अत्र हिंसाकर्मा । ण्यन्तात् पञ्चमलकारः । "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । निघातः ◊ ।

नवमी ॥

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।
प्र यत् कृते चमसे मर्मृजद्धरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ४ ॥

स्रुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः ।

1 S′ adds before यश्च as follows: वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृशः.
2 S′ सायस्यां for सोऽस्यां. 3 S′ प्रा for पॄ.

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यत-
स्य । अन्धसः ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू स्रुवेव स्रुवाविव ते यथा यज्ञे संचरतः एवं सोमपानाय विपेततुः विपततः । चलत इत्यर्थः । यस्य[1] च वाजाय अन्नाय सोमलक्षणाय तत्पानाय हरिणी हरितवर्णे[2] शिप्रे दविध्वतः कम्पयतः पुरतः स्थितस्य पानाय चलतः । ⧗ "दाधर्ति°" इत्यादिना निपातितोयम् । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तः ⧗ । तथा यत् यदा चमसे पात्रे कृते संस्कृते सोमेन पूर्णे सति मदस्य मदकरस्य हर्यतस्य कमनीयस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य अंशं पीत्वा [हरी प्र मर्मृजत् हरितवर्णावश्वौ प्रमार्ष्टि । स इन्द्रस्तदानीं स्तुत इत्यर्थः ।] अथ वा । ⧗ कर्मणि षष्ठ्यन्ता एते ⧗ । मदं हर्यतम् अन्धः पीत्वा शिप्रे दविध्वत इति योज्यम् ॥

दशमी ॥

उत स्म सद्म हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।
मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद् वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ ५ ॥

उत । स्म । सद्म । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् ।
अचिक्रदत् ।
मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे ।
हर्यतः । चित् । आ ॥ ५ ॥

उत स्म । स्मेति पूरणः । अपि च हर्यतस्य गन्तव्यस्य कमनीयस्य वा इन्द्रस्य सद्म सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि भवति । स इन्द्रः अत्यो न वाजम् । अत्य इति अश्वनाम । अश्वः संग्राममिव हरिवान् हरिभिर्युक्तः सन् अचिक्रदत् यज्ञगृहं प्रति गच्छति । ⧗ कदि क्रदि

1 S′ यश्च for यस्य च. 2 S′ हरितवर्ण°.

वैक्लव्ये । अत्र गत्यर्थः । छान्दसो लुङ् । श्लेश्चङि णिलोपः । सन्वद्भावाद् इत्वम् । निघातः । किं च मही चित् महती धिषणा अस्मदीया स्तुतिरपि ओजसा बलेन युक्तम् इन्द्रम् अहर्यत् कामयते । अतः हे इन्द्र हर्यतश्चित् कामयमानस्य यजमानस्यापि तदर्थम् आ आगत्य बृहत् महत् प्रभूतं वयः अन्नं दधिषे धारयसि प्रयच्छसि ॥

एकादशी ॥

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नव्यंनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।
प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ १ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महिऽत्वा । नव्यम्ऽनव्यम् । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियम् ।
प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ १ ॥

[हे इन्द्र[1] हर्यमाणः कामयमानस्त्वं] महित्वा महत्त्वेन रोदसी । सकारान्तपक्षे द्विवचनान्तम् एतत् । ईकारान्तपक्षे रोदसी रोदस्यावित्यर्थः । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । द्यावापृथिव्यौ आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । पूरयसि । तथा हे इन्द्र नव्यंनव्यम् नवतरंनवतरम् असकृच्छ्रुतेपि[2] सर्वदा नूतनम् अत एव प्रियम् हृदयंगमं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्यसि कामयसे । हे असुर असवः प्राणास्तद्वन् प्रकृष्टबलवन्निन्द्र हर्यतम् स्पृहणीयं गोः । जातावेकवचनम् । गवाम् आवासभूतं पस्त्यम् । गृहनामैतत् । गृहं पणिभिरपहृतानां गवा निवासस्थानं हरये हरणशीलाय हरिद्वर्णाय वा सूर्याय तदर्थं स यथा गाः प्रत्यर्पयति स्तोतृभ्यः तथा आविष्कृधि प्रकटीकुरु । अथ वा गोशब्दः उदकवाची । गवाम् उदकानां पस्त्यम् स्थानं हरये सूर्याय आविष्कृधि स यथा वृष्टिं प्रयच्छति तथा कुरु । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः[3] [म० स्मृ० ३.७६] ॥

---

1 S′ omits that part of the text which begins with नव्यंनव्यं and as much of the commentary as we have restored. 2 S′ °त्सुतेपि. 3 S′ शृतेः.

द्वादशी ॥

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिशिप्रमिन्द्र ।

पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्यन् यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रऽयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिऽशिप्रम् । इन्द्र । पिब । यथा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञम् । सधऽमादे । दशऽओणिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रम् सोमपानेन हरितवर्णाभ्या हनुभ्यां युक्तं त्वा त्वाम् । भाविगत्यैवमुक्तः । आगतस्य सोमपाने सति शिप्रयोर्हरिद्वर्णत्वसंभवात् । तादृशं हर्यन्तम् सोमपानं कामयमानं त्वा त्वां जनानाम् यजमानानाम् अर्थाय प्रयुजः प्रकर्षेण परस्परं संयुक्ता अश्वाः रथे [आ] वहन्तु प्रापयन्तु । हे इन्द्र प्रतिभृतस्य संभृतस्य ग्रहचमसेषु धृतस्य मध्वः[1] मधुवत्प्रियभूतस्य सोमस्य । ॥कर्मणि षष्ठ्यौ॥ । प्रतिभृतं मधु हर्यन् कामयमानो यज्ञम् यज्ञसाधनभूतं दशोणिम् । ओणयः अङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिर्निष्पीडितं सोमं सधमादे । सह माद्यन्त्यत्रेति सधमादो यज्ञः । तस्मिन्[2] यथा पिब यथा पिबसि । तथा त्वां रथे वहन्तु इत्यर्थः ॥

त्रयोदशी ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषं जठर आ वृषस्व ॥ ३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सवनम् । केवलम् । ते ।

ममद्धि । सोमम् । मधुऽमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ ३ ॥

हे हरिवः हरिवन् हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां पू-

१ K V हर्यन्यज्ञं, (V हर्यम् in the padas). C E Cs हर्यन्यज्ञं. We with B[h] D K[m] R S[m] Dc.

1 S' मध्वोः. 2 S' तस्मै.

वेषाम् प्रातःसवनसंपादितानां सोमानाम् । माध्यंदिनसवनापेक्षया पूर्वत्वम् एषाम् । ⧖कर्मणि षष्ठ्यावेते⧖ । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमान् अपाः पीतवान् असि । अथो अपि च इदं माध्यंदिनं सवनं केवलम् असाधारणं ते तवैव । "माध्यंदिनं सवनं केवलं ते" इति हि [ऋ॰ ४. ३५. ७] मन्त्रान्तरम् । अतो माध्यंदिने सवने मधुमन्तम् माधुर्योपेतं सोमं ममद्धि । मदवाचिना मदिधातुना पानम् अन्तरेण मदाभावात् पानम् आक्षिप्यते । अतः पिबेत्यर्थः । ⧖मदि स्तुत्यादौ । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । पादादित्वाद् अनिघातः । हेरपित्वात् प्रत्ययस्वरः⧖ । हे वृषन् वर्षक इन्द्र सत्रा साकम् एकधैव जठरे उदरे आ वृषस्व आसिञ्च । यथा कुक्षेः पूर्तिर्भवति तथा पिबेत्यर्थः ॥

चतुर्दशी ॥

अ॒प्सु धू॒तस्य॑ हरिवः॒ पिबे॒ह नृभि॑ः सु॒तस्य॑ ज॒ठर॑ं पृणस्व ।
मि॒मि॒क्षुर्यमद्र॑य इन्द्र॒ तुभ्यं॒ तेभि॑र्वर्धस्व॒ मद॑मुक्थवाहः ॥ १ ॥

अ॒प्ऽसु । धू॒तस्य॑ । ह॒रि॒ऽव॒ः । पिब॑ । इ॒ह । नृऽभि॑ः । सु॒तस्य॑ । ज॒ठर॑म् । पृ॒ण॒स्व॒ ।
मि॒मि॒क्षुः । यम् । अद्र॑यः । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । तेभि॑ः । व॒र्ध॒स्व॒ । मद॑म् ।
उ॒क्थ॒ऽवा॒ह॒ः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिवन् इन्द्र अप्सु उदकेषु सोमाभिषवार्थेषु धूतस्य कम्पितस्य मिश्रितस्य । ⧖कर्मणि षष्ठी⧖ । अप्सु धूतं नृभिः नेतृभिः अध्वर्युप्रभृतिभिः सुतस्य सुतम् अभिषुतं सोमम् इह अस्मिन् यज्ञे पिब पानं कुरु पीत्वा जठरं पृणस्व च पूरय । जठरपूर्तिपर्यन्तं पिबेत्यर्थः । ⧖"चादिलोपे विभाषा" इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । पृणस्वेत्येषा द्वितीया तु निहन्यत एव⧖ । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं यं सोमम् अद्रयः अभिषवसाधना ग्रावाणो मिमिक्षुः सेक्तुम् अभिषवं कर्तुम् ऐच्छन् । तेभिस्तैरभिषुतैः सोमरसैः हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान इन्द्र तव मदं वर्धस्व अभिवृद्धं कुरु । मत्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चदशी ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्व तुभ्यम् ।
इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥ २ ॥
प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयर्मि । सत्याम् । प्रऽयै । सुतस्य । हरिऽअश्व । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ २ ॥

हे हर्यश्व हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय तुभ्यं प्रयै प्रकर्षेण गन्तुम्[1] । प्रपूर्वाद् या प्रापणे इत्यस्मात् "प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै" इति छन्दसि तुमर्थे कैप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । तदर्थं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य उग्राम् उद्गूर्णबलां सत्याम् अवितथमदलक्षणफलोपेतां पीतिम् पानं प्रेयर्मि प्रेरयामि । किं च हे इन्द्र शच्या । कर्मनामैतत् । यागेन निमित्तेन विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः स्तुतिभिर्वाग्भिः इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्तो भव । मद तृप्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ॥

षोडशी ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिज ऋतज्ञाः ।
प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गृणन्तः सधमाद्यासः ॥ ३ ॥
ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतऽज्ञाः ।
प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गृणन्तः । सधऽमाद्यासः ॥३॥

हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण सामर्थ्येन च प्रजावत् पुत्रादिरूपाभिः प्रजाभिरुपेतं वयः अन्नं दधानाः धारयन्त उशिजः त्वां कामयमाना ऋतज्ञाः सत्यभूतफलसाधनं यज्ञं जानन्तः । षष्ठस्याह्नः प्रयोगस्य अतिगहनत्वाद् ऋतज्ञा इत्युक्तम् । सत्रे ये यजमानास्ते ऋत्विज इति शास्त्रेण सर्वेषां यजमानभूतानाम् ऋत्विजां फलसा-

1 S′ reads प्रयै after गन्तुम् instead of before प्रकर्षेण.

धारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभूता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे । ♅ दुरोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इति यास्कः [नि° ४. ५] ♅ । सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेपि केन चिद् यजमानेन अवश्यंभावाद् मनुषो दुरोण इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र "यो जात एव" इति प्रथमं सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । "अस्मा इदु प्र तवसे" इति द्वितीयं सूक्तम् अहीनसूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे विश्वजिति "यो जातः" इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रितं हि वैताने । "नवरात्रेभिजिद्विषुवान्[1] विश्वजिच्चतुर्विंशवत्" इत्युपक्रम्य "विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' [२०.८१.१] "'यद् इन्द्र यावतस्त्वम्' [२०.८२.१] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ "उक्ते योनी । 'इन्द्र क्रतुं न आ भर' [२०.७९.१] इति तृतीयाम्[2] । "'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' [२०.८३.१] इति सामप्रगाथः । सुकीर्तिं[3] वृषाकपी 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' [२०.३४] इति सामसूक्तम् "अहीनसूक्तम् आवपते" इति [वै° ६.३] ॥

[4]तथा अग्नीर्याम्णि[5] क्रतावपि माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोगः । "अग्नोर्याम्णि गर्भकारं शंसति" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "सुकीर्तिं वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते" इति[4] [वै° ४.३.] ॥

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्याम् उक्तः ॥

संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं बिभ्रन्महद् वपुः ।

1 S′ °द्विश्वजिद्विषुवान् विश्वजि°. 2 S′ ततीयेंद्र for तृतीयाम् । इन्द्र. 3 S′ सुकीर्ति वृषाकपि. 4 S′ repeats this whole paragraph again. 5 S′ अग्नोर्यामक्रतावपि.

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
तम् इन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ[1] भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
विदित्वा स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ॥

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्[2] गृत्समदाकृतिः॥
निरगात् सोपि तद्यज्ञाद् ऋषिर्वैन्येन पूजितः ।
तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥
नाहम् इन्द्रोस्मि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
यो जात इति सूक्तेन निराचक्रे वधोद्यतान् ॥ इति ॥

केचित् तु अत्र सूक्ते "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" इति [५] इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि "नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श" इति [ऋ° ८.१००.३] इन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते इन्द्रस्य असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तं[3]दस्तित्वम् अवागमयद् इति क्वचिद् आहुः[3] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

1 S′ दैत्यो भीमपराक्रमौ. 2 S′ यज्ञान्गृत्स°. 3 S′ तदस्तित्वगवागमयदित्यवचिदाहुः.

यस्य॑ । शुष्मा॑त् । रोद॑सी॒ इति॑ । अभ्य॑सेताम् । नृम्णस्य॑ । म॒ह्ना । सः । ज॒नास॒ः । इन्द्र॑ः ॥ १ ॥

यं इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः सन् । ☒प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति निरुक्तम् [नि॰ २.२२]☒ । मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान् इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभावयांचकार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृह्णाद् वा । यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभूताम् । शुष्मात् इत्यनेन शारीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भयसाधनतया अभिधत्ते नृम्णस्य मह्नेति । नॄन् शत्रुजनान् प्रति अभिभावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नॄन् नमयतीति वा नृम्णं सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य मह्ना महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रान्वयः । हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्मन इन्द्रत्वं पर्यहरत् ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रसद्भावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे जनासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्येवेति व्याख्येयम् । ☒अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षद् अत्यक्रामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तेति [नि॰ १०.१०] । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेः क्सः । "श्र्युकः किति" इति इट्प्रतिषेधः । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः । अटः स्वरः । "तिङि चोदात्तवति" इति गतेर्निघातः☒ ॥

द्वितीया ॥

यः पृ॑थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृ॑ंह॒द् यः पर्व॑ता॒न् प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरि॑क्षं विम॒मे वरी॑यो॒ यो द्यामस्त॑भ्ना॒त् स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ २ ॥

1 S′ इन्द्रो for य इन्द्रो.

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनासः जनाः य इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीं पृथिवीम् अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढाम् अकरोत् । यश्च प्रकुपितान् प्रकोपं प्राप्तान् परस्परं[1] युद्धाय इतस्ततश्चलतः[2] पर्वतान् गिरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्षच्छेदेन नियमितवान् । यथा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य प्राणिपीडां न कुर्वन्ति तथा स्वस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । रमु क्रीडायाम् । अस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य । श्नाप्रत्ययः । अस्य अदृंहत् इत्यस्य च यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । अडागमस्वरः । यश्च इन्द्रः अन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् । कीदृशम् । वरीयः उरुतरम् इयत्ताशून्यं विममे विमानम् अकरोत् । माङ् माने इत्यस्य । [यश्च द्याम् दिवम् अस्तभ्नात् निरुद्धाम् अकरोत् स इन्द्रः इतीन्द्रस्य] सद्भावं मुनिरुपादिक्षत् ॥

तृतीया ॥

यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्ऽवृक् । समत्ऽसु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः अहिम् अन्तरिक्षे गन्तारं मेघं हत्वा विदार्य सप्त सर्पणशीलान् सिन्धून् । नदीरित्यर्थः । सप्तसंख्याका गङ्गायमुनादिनदीर्वा अ-

1 S′ परस्पर°. 2 S′ यतस्तत°.

रिणात् प्रैरयत् । ॥ री गतिरेषणयोः । क्र्यादिः ॥ । यश्च वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गाः असुरेणापहृता बिले स्थापिता गाः अपधा । अप कुत्सितं धीयत इत्यपधा पिधानम् । तस्माद् उदाजत् उदगमयत् । ॥ अपपूर्वाद् दधातेः "आतश्चोपसर्गे" इति अङ् । "सुपां सुलुक्०" इति पञ्चम्या आकारः ॥ । यश्च अश्मनोः व्याप्नयोर्मेघयोरन्तः अग्निं जजान उदपादयत् । मेघयोः संघर्षेण वैद्युतोग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् एतत् । अब्भारकत्वेन अतिशीतत्वात् तत्र अग्न्युत्पादनम् इन्द्रस्य असाधारणं सामर्थ्यम् । यश्च समत्सु संग्रामेषु संवृक् शत्रुसंवर्जको भवति । स इन्द्र इत्यसाधारणैः कर्मभिः एवम् इन्द्रं ज्ञापयामास ॥

चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीऽईव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन इन्द्रेण इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि च्यवना च्यवनानि स्वेन च्यावयितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृतानि । दृढीकृतानीत्यर्थः । ॥ च्युङ् सुङ् गतौ । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति ल्युट् । "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लुक् ॥ । यश्च इन्द्रः दासम् उपक्षपयितारम् असुरं वर्णम् नीचवर्णम् अधरम् निकृष्टं कृत्वा गुहा गुहायाम् अकः अकार्षीत् । किं च लक्षम् लक्ष्यं योयः प्रकाशभूतः शत्रुरस्ति तंतं जिगीवान् जितवान् । ॥ जि जये । क्वसौ "सन्लिटोर्जेः" इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । छान्दसो दीर्घः ॥ । ता-

1 S' आजत् for उदाजत्.

दृशो यः अर्यः अरेः पुष्टानि समृद्धानि धनानि आदत् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव श्वभिः साधनैः मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः स यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत् । हे जनाः स इन्द्र इत्यृषिर्ब्रूते ॥

पञ्चमी ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः ।
न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।
सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त ।
सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

घोरम् शत्रूणां हन्तारं भयंकरं यम् इन्द्रं जनाः पृच्छन्ति स्म प्रश्नं कुर्वन्ति । ⌛ "निपातस्य च" इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः ⌛ । किमिति । इन्द्र इन्द्र इति सर्वे जना ब्रुवते स कुह कुत्र वर्तत इति । उत अपि च ईम् एनम् इन्द्रम् आहुः । के चन ब्रुवते । किमिति । एष इन्द्रो नास्तीति अस्ति चेत् दृष्टिपथं प्राप्नुयात् । न तथास्ति अत एष नास्तीति ब्रुवते । तथाच मन्त्रान्तरम् । "नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श" [ऋ० ८, १००, ३] इति । एवं संशयो न कार्यः । स त्विन्द्रः अर्यः अरेः पुष्टीः पोषिकाः सेनाः विज इव । इवशब्दः एवार्थे । उद्वेजक एव सन् । अथ वा विजो भयहेतुः व्याघ्रादिदुष्टमृगः । स इव आ सर्वतो मिनाति हिनस्ति । ⌛ सेति[1] इत्यत्र "सोचि लोपे चेत् पादपूरणम्" इति सोर्लोपे गुणः ⌛ । अस्मा इन्द्राय इन्द्रविषये हे नराः श्रद्धत्त । श्रत् इति सत्यनाम । विश्वासं कुरुत । इन्द्रोस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति स नास्त्येवेति वा अविश्वासं मा कुरुत । स नास्ति चेत् वृत्रादिशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत् । अतो यः शत्रुसेनानां जेतास्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

---

1 S′ सो अर्य इत्यत्र for सेति इत्यत्र.

षष्ठी ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।
युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

य इन्द्रो रध्रस्य संराद्धस्य समृद्धस्यापि । ※रधेरौणादिको रक् प्रत्ययः※। चोदिता अभिमतफलप्रेरयिता समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः तस्य चोदिता अपगमयिता [वा] । यश्च कृशस्य धनादिराहित्येन क्षीणस्यापि चोदिता तदभीष्टधनस्य प्रेरयिता । यश्च कीरेः । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रकर्तुः नाधमानस्य अभिमतं फलं याचमानस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्यापि चोदिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुरिन्द्रः युक्तग्राव्णः अभिषवाय प्रयुक्ताश्मनः सुतसोमस्य अभिषवादिना संस्कृतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता एवंमहानुभावो योस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

सप्तमी ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।
यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्यष्टुश्च अभिमतप्रदाने [यः समर्थः] स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनाम् अपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशवृष्टिलक्षणा

ये अर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते । यस्य इन्द्रस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने संविधौ वा । प्रपूर्वाद् दिश अतिसर्जने इत्यस्मात् क्विप् । अर्थिभ्यो दातव्या अश्वासः अश्वाः । सन्तीति शेषः । यस्य च गावः तदर्थिभ्यो दातव्या बह्व्यो गावः । यस्य च ग्रामलाभकामेभ्यो दित्सिता ग्रामाः । यस्य च विश्वे सर्वे रथासः रथाः । गजोष्ट्रयानादीनां परिग्रहाय विश्व इति विशेषितम् । यश्च इन्द्रो गमनादिसर्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय सूर्यं जजान । तथा य उषसं च जजान उत्पादितवान् । यश्च अपाम् वृष्ट्युदकानां नेता प्रापयिता देवोस्ति हे जनाः स इन्द्र इति ॥

अष्टमी ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते । परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे । द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । स्वाश्रितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी द्यौश्च हविरर्थम् इत्युभयोः क्रन्दनम् । अथ वा संयती परस्परं संगते क्रन्दसी प्रतिभटान् प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधम् आह्वयतः । स्वस्वसहायायेति शेषः । क्रदि आह्वाने रोदने च । असुन् । "उगितश्च" इति ङीप् । उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टम् आह । परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च । परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अवरत्वं च द्रष्टव्यम् । एवम् उभया अमित्राः प्रतिद्वन्द्विसेनयोर्वर्तमानाः शत्रवः स्वस्वजयार्थं साहायकाय[1] विह्वयन्ते । इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम्

1 S′ साहाय्यकाय.

इन्द्राह्वानम् अभिधाय अथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते । समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानम् परस्परसदृशं रथम् आतस्थिवांसा अधिष्ठितवन्तौ । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । "शर्पूर्वाः खयः" इति खयः शेषः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे "वस्वेकाजाद्धसाम्" इति इडागमः । प्रत्ययस्वरः । तौ यं नाना पृथक्पृथक् हवेते आह्वयतः । गतम् अन्यत् ॥

नवमी ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्माद् इन्द्रात् बलप्रदातुर्ऋते इन्द्रसहायम् अनपेक्ष्य जनासः जनाः प्रबला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति । अतश्च यम् इन्द्रं युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा अवसे स्वस्वरक्षणाय हवन्ते आह्वयन्ति । किं च यश्च इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य प्रतिमानम् । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । अथ वा "रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति [ऋ० ६. ४७. १८] मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य तत्तत्पुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिबिम्बं बभूव । यश्च अच्युतच्युत् अच्युतस्य केनापि अच्यावयितव्यस्य वृत्रादेः च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्यावयिता स जनास इन्द्र इति ॥

दशमी ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानांछर्वा जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥१०॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान । यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

य इन्द्रो महि महत् अत्यधिकम् एनः पापं ब्रह्महत्यादिरूपं दधानान् धारयतः शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् जनान् । जघानेति संबन्धः । के ते महापातकिन इति तान् आह । अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहिमोपेतं परदेवतेति मतिम् अकुर्वाणान् । स्तुत्या हविषा च इन्द्रम् अपूजयत इत्यर्थः । तादृशान् शर्वा हिंसक इन्द्रः । अथ वा शरुर्वज्रः । तेन वज्रेण जघान हिनस्ति । अथ वा अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतया अबुध्यमानान् । आत्मघातकान् इत्यर्थः । "असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः" इति [तै° आ° ८.६] श्रुतेः । अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

इति । तादृशानाम् इन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते । "अरुर्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इति [कौ° उ° ३.१] । "इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्" इति च [तै° सं° ६.२.७.५] । यश्च शर्धते इन्द्रनैरपेक्ष्येण शत्रुषु बलम् उत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय शृध्याम् बलसाधनं कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति । ⌛डुदाञ् दाने । जौहोत्यादिकः । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तः । "तिङि चोदात्तवति" इति गतेर्निघातः⌛ । यश्च[2] दस्योः वृत्रादेर्हन्ता घातकः स जनास इन्द्र इति ॥

एकादशी ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत्[1] ।

---

१ P P² °अविंदन् ।.

---

1 So S′ distinctly. 2 S′ स्वस्य after यश्च.

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

य इन्द्रः पर्वतेषु गिरिषु इन्द्रभीत्या क्षियन्तम् निवसन्तम् । पर्वतेष्वि-ति बहुवचनेन इन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्य एकत्रानवस्थानं सूचितं भवति । एवं गिरिगह्वरेष्वाच्छन्नं[1] शम्बरम् एतन्नामकम् असुरं चत्वारिंश्याम् । चत्वारिंशत्संख्यापूरणी चत्वारिंशी । तस्यां शरदि तस्मिन् संवत्सरे अन्व-विन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । लब्ध्वा व्यनाशयद् इत्यर्थः । किं च य इन्द्रः ओजायमानम् ओजो[2] बलम् । तद्वद् आचरन्तम् । अतिशयि-तबलम् इत्यर्थः । ‖ "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" । "ओजसोऽप्सरसो नित्यम्॰" इति सकारलोपः ‖ । तादृशम् अहिम् । आगत्य हन्ती-त्यहिर्वृत्रः । पुनः कीदृशम् । दानुम् दानवं शयानम् शयनं कुर्वाणं ज-घान घातयामास । उक्तम् अन्यत् ॥

द्वादशी ॥

यः[१] शम्बरं पर्यतरत् कसीभिर्[२]योऽचारुकास्नापिबत् सुतस्य ।
अन्तर्गिरौ यजमानं बहुं जनं यस्मिन्नामूर्छत् स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

१ So we read this mantra with Sâyaṇa's text except that it has सुतम् for सुतस्य. The passage is obviously corrupt, and Sâyaṇa does not perhaps altogether restore it. The expression अचारुकास्ना is too unvedic in appearance, and the interpretation and therefore the text of the second line is far fetched. The accents are our own guesses and may admit of correction. The MSS. read:
B $\overset{h}{\text{B}}$ V Dc यः शंबरं परियतरक्षंसीभिर्योवाक्रकृत्स्नापिबत्सुतस्य ।
अंतर्गिरौ यजमानं वभुंजनं (**Dc** बभुंजनं) यस्मिन्नामूर्छेत्स जनास इन्द्रः ॥
C $\overset{m}{\text{S}}$ the same, except that they have कृक॰, and $\overset{m}{\text{S}}$ has corrected to परीयत. **D** too the same, except परियंतर॰. **E** too the same, except that it has यंजमा॰. **R** the same, except परियत and वभुंजन्नं. **K** the same, except that he has ॰योंवा. $\overset{m}{\text{K}}$ omits the verse and its figure 12, having 13 after 11. **Cs** also the same as **B $\overset{h}{\text{B}}$ V Dc** except that it has कृकंतस्नापि॰ and वभुंजन्नं. **P J** the same except that they have no accents; they give the saṁhitâ form, no padas. $\overset{2}{\text{P}}$ the same as **B $\overset{h}{\text{B}}$ V Dc** and accents it, reading परियत (no padas). **Cp** same as **B $\overset{h}{\text{B}}$ V Dc** except it has परीयत, कृकस्ना॰. No padas. २ Note that Sâyaṇa's text has कसी॰ though his commentary explains कशी॰.

1 S′ ॰गह्वरेष्वछंनं. 2 S′ ओवलचरंतं for ओजः बलम् । तद्वद् आचरन्तम्.

य इन्द्रः कशीभिः दीप्तैर्वज्राद्यायुधैः स्वतेजोभिर्वा शम्बरम् असुरं पर्यतरत् पर्यतारयत् । गिरिनदीसमुद्रादिकान् सर्वानपि अत्यक्रामयद् इत्यर्थः । स्वयं वा तम् असुरं पर्यतरत् । पर्यभवद् इत्यर्थः । यश्च अचारुकास्ना अरमणीयेन आस्येन सुतम् अभिषुतं सोमम् अपालामुखादिस्थितम् अपिबत् पानम् अकार्षीत् । "इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणम्" इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ॰ ८, ९१, २] । यस्मिन्निन्द्रे हन्तव्ये सति अन्तर्गिरौ पर्वतस्य मध्ये शुद्धे देवयजनप्रदेशे यजमानम् सोमयागं कुर्वाणं गृत्समदं बहुं जनम् अध्वर्युप्रभृतिं सदःस्थितं जनसंघातं चामूर्छत् आवव्रे । चुमुरिधुनिप्रभृतिकोऽसुरसंघात इति शेषः । स जनास इन्द्र इति पूर्ववत् ॥

त्रयोदशी ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद् वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

य इन्द्रः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या एव रश्मयो यस्य स तादृशः । अथ वा सप्तरश्मिरादित्यः । तदात्मक इत्यर्थः । वृषभः वर्षिता कामानाम् अपां वा । तुविष्मान् बलवान् सर्तवे सरणाय प्रवहणाय सप्त सर्पणशीलान् सिन्धून् स्यन्दमानान्युदकानि अवासृजत् । अवाग् यथा भवति तथा निर्मितवान् । यद्वा सप्त सिन्धून् सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीरवासृजत् । यश्च वज्रबाहुः वज्रहस्तः सन् द्याम् दिवम् आरोहन्तं रौहिणम् एतन्नामकम् असुरम् अस्फुरत् जघान । ॥स्फुर स्फुल संचलने । तौदादिकः॥ । अन्यद् गतम् ॥

चतुर्दशी ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

1 S' अत्यकाम°. 2 S' °प्रभृति.

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

अस्मै इन्द्राय द्यावा द्यावौ पृथिवी पृथिव्यौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् । चित् अप्यर्थे । नमेते इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः । अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताश्चित् पर्वता अपि भयन्ते । पक्षच्छेदाद् बिभ्यति । ञिभी भये । "बहुलं छन्दसि" इति शप् । यश्च इन्द्रः सोमपाः सोमस्य पाता सन् निचितः प्रज्ञातः । यद्वा नितरां चितो निचितः । दृढाङ्ग इत्यर्थः । वज्रबाहुः वज्रवत् सारभूताभ्यां बाहुभ्याम् उपेतः यश्च वज्रहस्तः वज्रं हस्ते धारयन् भवति स जनास इन्द्र इति ॥

पञ्चदशी ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि[1] हवींषि पचन्तं यश्च ऊती ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन शंसन्तं स्तुवन्तं[2] यश्च शशमानम् सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनम् वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धि-

1 S′ पुरोडाशादीन्. 2 S′ om. शंसन्तं स्तुवन्तं य°.

हेतुर्भवति । यस्य च इदम्[1] अस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि गतम् ॥

षोडशी ॥

जातो व्यख्यत् पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्य ।[१]
स्तविष्यमाणो नो यो अस्मद् व्रता देवानां स जनास इन्द्रः ॥ १६ ॥

---

१ So we read the mantra with Sâyaṇa and his text except that they have कविष्यमाणः for स्तविष्यमाणः and that the former has जो for यो. The accent on परस्य is a corrected one. The MSS. read:

B $\overset{h}{B}$ the same as above, except व्यख्यं° and माणोन्नोजो (for °माणो नो यो), and वेद जनितुः परस्यं.

C जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोजो अस्मद्व्रता (corrected from °द्व्रर्ता) देवानां स &c.

D जातो व्यक्षंत्पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोजो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

E जातो व्यक्ष्यंत्पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोजो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

R जातो व्यक्षः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नो यो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

$\overset{m}{S}$ जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नो यो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

Dc जातो व्यक्तः (changed to व्यख्यंत्) पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः (changed to वेद जनितुः) परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोयो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

Cs जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोयो अस्मद्व्रता देवानां स &c.

P $\overset{2}{P}$ J Cp have no padas, but only the saṁhitâ form which is as follows:-

P जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवन वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोयो अस्माद्व्रता देवानां स जनास इंद्रः ॥

$\overset{2}{P}$ जातो व्यख्यंत्पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोयो अस्मद्व्रता देवानां स जनास इंद्रः ॥

J जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्य ।
स्तविष्यमाणोन्नोयो अस्मद्व्रता देवानां स जनास इंद्रः (no accents) ॥

Cp जातो व्यख्यंन्पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोन्नोजो अस्मद्व्रता देवानां स &c. ॥

---

1 S′ स इंद्रं for इदम्.

य इन्द्रो जातः प्रादुर्भूतमात्र एव सन् पित्रोः द्यावापृथिव्योः उपस्थे उत्सङ्गे तयोर्मध्ये व्यख्यत् विख्यातवान् प्रकाशितोभूत् । यश्च इन्द्रः भुवः [भुवं] मातृभूतां न वेद न जानाति । तथा परस्य उत्कृष्टस्य जनितुः उत्पादयितुः परम् उत्पादकं पितृस्थानीयं द्युलोकमपि न वेद न जानाति । तयोर्वस्तुतः स्वजननं प्रति अकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । यद्वा भुवो जनितुः[1] भूम्या उत्पादकस्य परस्य अन्यस्य[2] स्वरूपं[3] भुवो जनितारं परम् अन्यम् इति वा व्याख्येयम् । न वेद न जानाति । स्वातिरेकेणेति शेषः । स्वस्यैव सर्वकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः अस्माभिः *कविष्यमाणः स्तविष्यमाणः स्तूयमानश्च सन् । न*शब्दः चार्थे । देवानां व्रता व्रतानि कर्माणि देवार्थान् आ । ⌛उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः⌛ । आ पूरयति । स इन्द्र इति ॥

सप्तदशी ॥

यः[1] सोमकामो हर्यश्वः सूरिर्यस्माद् रेजन्ते भुवनानि विश्वा ।
यो जघान शम्बरं यश्च शुष्णं य एकवीरः स जनास इन्द्रः ॥ १७ ॥

१ So we read the mantra with Sâyaṇa except that he takes (as does his text) हर्यश्वसूरि° as one word. The MSS. thus :-

- B^h R same as above except हर्यश्वासु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीरः.
- D also as above except that it has हर्यश्वासु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीरः.
- S^m हर्यश्वासुरि° changed to हर्यश्व आसुरि°, and यस्य for यश्च.
- C सोम कामो हर्यश्व आसुरि° and यस्य शुष्णं य एकवीरः.
- E हर्यःश्वासुरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.
- K^m V like our text except यस्य शुष्णं य एकवीरः.
- Dc हर्यश्व आसुरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः changed to हर्यश्वासूरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.
- Cs हर्यश्वा आसुरि°, यस्य.
- P is unaccented and reads the same as our text, except हर्यश्वा आसुरि°, and यस्य (for यश्च). No padas.
- J like P except it omits आ in आसुरि°. Unaccented. No padas.
- P^2 Cp हर्यश्वासुरि°, यस्य, एकवीरः. No padas.
- V K हर्यश्वासू°, यस्य, एकवीरः.

1 S′ जनितः. 2 S′ अन्नस्य. 3 S′ स्वरूप भवो for स्वरूपं भुवो.

य इन्द्रः सोमकामः सोमं कामयमानः सन् हर्यश्वसूरिः हर्याख्यानाम् अश्वानां सुष्ठु ईरयिता प्रेरयिता भवति । यागप्रदेशस्यागमनायेति शेषः । अथ वा यः सोमकामः यश्च हर्यश्वः सूरिर्विद्वांश्च । किं च यस्माद् इन्द्राद् विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि भूतजातानि रेजन्ते बिभ्यति । य इन्द्रः शम्बरम् असुरं जघान यश्च शुष्णम् असुरं जघान घातयामास । यश्च एवंविधेषु असाधारणेषु व्यापारेषु एकवीरः असाधारणः शूरो भवति स जनास इन्द्र इति उक्तार्थः ॥

अष्टादशी ॥

यः सु॒न्व॒ते पच॑ते दु॒ध्र आ चि॒द् वाजं॒ दर्द॑र्षि॒ स कि॒ला॑सि स॒त्यः ।
व॒यं त॑ इन्द्र वि॒श्वह॑ प्रि॒यास॑ः सु॒वीरा॑सो वि॒दथ॒मा व॑देम ॥ १८ ॥

यः । सु॒न्व॒ते । पच॑ते । दु॒ध्रः । आ । चि॒त् । वाज॑म् । दर्द॑र्षि । सः । कि॒ल॑ । अ॒सि॒ । स॒त्यः ।

व॒यम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वह॑ । प्रि॒यास॑ः । सु॒ऽवीरा॑सः । वि॒दथ॑म् । आ । व॒दे॒म॒ ॥ १८ ॥

अत्र ऋषिः इन्द्रस्य अविद्यमानतां शङ्कमानानाम् अज्ञानिनां विश्वासं जनयन् इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे इन्द्र यस्त्वं दुध्रश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोपि सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय तथा पचते पशुपुरोडाशादिहविःपाकं कुर्वते च यजमानाय वाजम् तदभिमतम् अन्नम् आ दर्दर्षि सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । दृ गतौ । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । अभ्यासरस्य लोपः । अभ्यासस्य "रुग्रिकौ च लुकि" इति रुगागमः । यद्योगाद् अनिघातः । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तः । स तादृशस्त्वं सत्यः किलासि । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः प्रत्यक्षत्वेपि इदानींतनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यष्टॄणाम् अभिमतान्नलक्षणफलस्य सत्यदृष्टत्वाद् इन्द्रोपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलासि सत्य इति ब्रूते । वयं विश्वह विश्वेष्वपि अहःसु सर्वदा । "सु-

1 So S′ clearly.

पां सुलुक्॰" इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ । हे इन्द्र ते तव प्रियासः प्रियाः सन्तः सुवीरासः शोभनपुत्रादियुक्ताश्च सन्तः विदथम् वेदनसाधनं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे "अस्मा इदु प्र तवसे तुराय" इति अहीनसूक्तसंज्ञकं विनियुक्तम् । "चतुर्विंश 'इन्द्रमिद्गाथिनो बृहद्' [२०. ३८. ४] इत्याज्यस्तोत्रियः" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "अभि प्र वः सुराधसम् [२०. ५१. १] प्र सु श्रुतं "सुराधसम् [२०. ५१. ३] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ । मा "चिदन्यद् वि शंसत [२०. ८५. १] यच्चिद्धि त्वा जना इमे [२०. ८५. ३] "इति वा । अस्मा इदु प्र तवसे तुराय [२०. ३५] इत्यही[1]नसूक्तम् "आवपते" इति [वै॰ ६.१] ॥

तथा अग्नोर्याम्णि माध्यंदिनसवने तच्छस्त्र एव विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । "अप्तोर्याम्णि गर्भकारं शंसति" इति प्रक्रम्य सुकीर्तिं वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते" इति [वै॰ ४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमम् । माहिनाय ।
ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

अस्मा इदु । इद् उ इति निपातद्वयं पादपूरणम् । ॥ अथापि पदपूरणाः कमीमिद्विति यास्कोक्तेः [नि॰ १. ९] ॥ । अवधारणार्थं वा निपातद्वयम् । अस्मा एव इन्द्राय ओहम् वहनीयं प्रापणीयं स्तोमम् स्तोत्रं प्र हर्मि प्रकर्षेण हरामि । प्रकरोमीत्यर्थः । कीदृशाये-

1 S' om. °हीन°.

न्द्राय । तवसे प्रवृद्धाय बलवते वा तुराय सोमपानार्थं त्वरमाणाय शत्रुहिंसकाय वा माहिनाय । महन्नामैतत् । गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा स्तुतिसाधनया समाय । ऋग् यादृग्रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूप एव तत्र संमितो भवतीत्यृचीषम इत्यर्थः । अथ वा ऋक् स्तुतिः तया समाय । वस्तुतः अपरिमेयगुणत्वेपि ऋचा परिमीयते परिच्छिद्यते इत्यृचीषमत्वाभिधानम् । अध्रिगवे अधृतगमनकर्मणे अप्रतिहतगमनाय इन्द्राय । स्तोत्रप्रेरणे दृष्टान्तम् आह । प्रयो नेति । प्रय इत्यन्ननाम । यथा क्षुधितस्य अन्नं प्रेरयति तद्वत् स्तुतिकामाय स्तोमं प्रहर्मीत्यर्थः । न केवलं स्तोत्रम् अपि तु राततमा राततमानि पूर्वैर्यजमानैरत्यर्थं दत्तानि ब्रह्माणि प्रवृद्धानि सोमादिहवींष्यपि प्र हर्मीति । ⌛अध्रिगव इत्यत्र अधृतः अन्येनानिवारितः गौर्गमनम् अस्येति तस्यावयवार्थः । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वाद् अधृतशब्दस्य अध्रिभावः । ओहम् इति । वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम्⌛ ॥

द्वितीया ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भरांम्याङ्गूषं बाधें सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनंसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियों मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । बाधें । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनंसा । मनीषा । प्रत्नायं । पत्यें । धियंः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय प्रय इव अन्नमिव प्र यंसि प्रयच्छामि । ⌛ यम उपरमे । अस्माल्लुटि पुरुषव्यत्ययः । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक्⌛ । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि भरामीत्यादिना । बाधे शत्रूणां बाधनाय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम् आङ्गूषम् स्तोत्ररूपम् आघोषम् । ⌛आङ्गूष स्तोम आघोष इति यास्कः [नि० ५.११.]⌛ । भरामि संपादयामि । किं च प्रत्नाय पुराणाय पत्ये

1 S′ ऋच्या. 2 S′ om. आ°.

सर्वस्य स्वामिने इन्द्राय अन्येपि ऋत्विजो हृदा हृदयेन मनसा हृदयान्तर्वर्तिना अन्तःकरणेन मनीषा मनीषया बुद्ध्या धियः स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥

तृतीया ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गूषम् । आस्येन ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय त्यं तं प्रसिद्धम् उपमम् । उपमीयते अनेनेत्युपमः । उपमास्थानभूतम् । "घञर्थे कविधानम्" इति करणे कप्रत्ययः । "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः । स्वर्षाम् सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारं स्वर्गस्य प्रापकं वा एवंलक्षणम् आङ्गूषम् स्तोत्रलक्षणम् आघोषम् आस्येन मुखेन भरामि संपादयामि । किमर्थम् मंहिष्ठम् अतिशयेन धनवन्तम् अतिशयेन प्रवृद्धं वा सूरिम् सुष्ठु धनस्य ईरयितारं विपश्चितं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं ववृधध्यै वर्धयितुं मतीनाम् स्तुतीनां संबन्धिभिः । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः अच्छोक्तिभिः स्वच्छवचनैः । आङ्गूषं भरामीति संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।
गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय तत्सिनाय तदेव [सिनं] सोमादि-

लक्षणम् अन्नं यस्य तादृशाय इन्द्राय अथ वा तत्सिनाय रथसाध्यान्नवते स्वामिने तष्टा शिल्पी रथं न यथा रथं संहिनोति तद्वत् [स्तोमं] सं हिनोमीति । किं च गिर्वाहसे गीर्भिः प्रापणीयाय मेधिराय । मेधो यज्ञः । यज्ञार्हाय मेधाविने वा इन्द्राय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकं विश्वमिन्वम् विश्वैः सर्वैः प्राप्तव्यं विश्वैः सर्वैर्यजमानैः प्रापणीयं वा सोमादि[1]-लक्षणं हविः गिरश्च स्तुत्यर्थानि वचांसि च । सं हिनोमीत्यनुषङ्गः । यद्वा सुवृक्ति विश्वमिन्वम् इति पदद्वयं फलपरतया व्याख्येयम् । सुष्ठु आवर्जनीयं विश्वैर्बन्[2]ध्वादिभिः प्राप्तव्यम् उपभोक्तव्यम् अन्नम् । लब्धुम् इत्यध्याहारः ॥

पञ्चमी ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।
वीरम् । दानऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥५॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय श्रवस्या श्रवस्यया । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नेच्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । ⌛श्रवःशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्" । तदन्ताद्धातोर्भावे "अ प्रत्ययात्" इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । "सुपां सुलुक्°" इति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्⌛ । अर्कम् अर्चनीयम् अन्नं हविर्लक्षणम् अन्नं जुह्वा आज्यपूर्णया समञ्जे समक्तं करोमि । ⌛व्यत्ययेनात्मनेपदम्⌛ । यद्वा अर्कं स्तुतिसाधनं मन्त्रम् । ⌛अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति यास्कः [नि°५.४]⌛ । जुह्वा जुहूवद् अञ्जनसाधनया जिह्वया समञ्जे संयोजयामि । तत्र दृष्टान्तः । सप्तिमिव अश्वमिव । ⌛जातावेकवचनम्⌛ । अश्वान् यथा श्रवस्यया रथे समक्तान् संगतान् करोति

1 S′ स्तोमादि°. 2 S′ बध्वादि°.

तद्वत् । किं च वीरम् शत्रूणां विविधम् ईरयितारं दानौकसम् दानानाम् ओकः सद्मस्थानीयं पुराम् असुरनगराणां दर्माणम् दारकं गूर्तश्रवसम् । श्रव इत्यन्ननाम । प्रशस्यान्नं प्रशस्यकीर्तिं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं वन्दध्यै वन्दितुम् । आह्वयामीति शेषः ॥

षष्ठी ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद् वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं१ रणाय ।
वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।
वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्वष्टा सकलजगन्निर्माता विश्वकर्मा वज्रम् एतन्नामकम् आयुधं तक्षत् अतक्षत् निर्मितवान् । कीदृशम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यम् स्वायत्तवीर्यं स्तुत्यं वा । किमर्थम् । रणाय युद्धाय । तुजता हिंसता येन वज्रेण कियेधाः । किं परिमाणं यस्य शत्रुबलस्य तादृग् बलं धारयतीति कियेधाः । यद्वा क्रममाणान् शत्रून् धारयति निगृह्णातीति कियेधाः । परैरपरिच्छेद्यबल इत्यर्थः । ⧗ कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वेति यास्कः [नि० ६.२०] । पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् प्रत्ययः ⧗ । ईशानः सर्वस्य स्वामी भवन् इन्द्रः वृत्रस्य चित् सर्वावरकस्य प्रबलस्य वृत्रस्याप्यसुरस्य मर्म । यस्मिन् स्थाने विद्धः सद्यो म्रियते तद् मर्म । तत् तुजन् हिंसन् व्यथयन् विदत् अविदत् लब्धवान् । लब्ध्वा प्राहार्षीद्[1] इत्यर्थः । ⧗ विदॢ लाभे । लुङि लृदित्वात् च्लेः अङ् आदेशः । "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इत्यडभावः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ⧗ ॥

सप्तमी ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवां चार्वन्ना ।

1 S′ प्राहार्षीरित्यर्थः.

मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य मातुः सर्वस्य निर्मातुः महः महतः माहात्म्यवतः एवंभूतस्य इन्द्रस्य । असाधारणं कर्म उच्यत इति शेषः । यद्वा उक्तलक्षणस्य यज्ञस्येति व्याख्येयम् । किं तत् कर्मेति उच्यते । अयम् इन्द्रः सवनेषु सोमयागसंबन्धिषु प्रातरादिषु त्रिषु सवनेषु सद्यः तदानीमेव होमसमय[1] एव पितुम् । अन्ननामैतत् । पातव्यं सोमं पपिवान् पीतवान् । किं च चारु चारूणि । "सुपां सुलुक्°" इति विभक्तेर्लुक् । अन्ना अन्नानि सवनीयपुरोडाशधानाकरम्भादीनि । भक्षितवान् इति शेषः । किं च विष्णुः सवनत्रयव्यापी इन्द्रः सहीयान् अतिशयेन शत्रूणाम् अभिभविता । सोमपानादिजनितेन बलेनेति भावः । पचतम् परिपक्वम् अपहारयोग्यभूतं शत्रूणां धनं मुषायत् अपाहरत् । क्यजन्ताल्लुङि "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इत्यडभावः । तथा अद्रिम् अस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः प्रयोक्ता स इन्द्रः वराहम् । वराहो मेघो भवति वराहार इति निरुक्तम् [५.४] । वराहारम् उत्कृष्टस्योदकस्य आहर्तारं धारकं मेघं तिरः प्राप्तः सन् । तिरः सत इति प्राप्तस्येति यास्कः [नि° ३.२०] । विध्यत् अविध्यत् वृष्टिलाभार्थं व्यदारयत् ॥

अष्टमी ॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

1 S′ होमसमसमय एव for होमसमय एव.

अस्मै । इत् । ऊं इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अहिहत्ये । अहिर्वृत्रः । तस्य हनने निमित्तभूते सति देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्याः ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः अतन्वत । यद्वा अस्मा इन्द्राय ग्नाश्चित् । मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् इति निरुक्तम् [३.२१] । ग्ना गच्छन्त्येना इति तत्रत्यं निर्वचनम् । स्वस्वपतिभिरभिगन्तव्याः स्त्रियः । ता विशिनष्टि । देवपत्नीरिति । देवा इन्द्राद्याः पतयो यासां ता देवपत्न्यः । ताश्च "उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः" इति [ऋ॰ ५.४६.८] मन्त्रोक्ता इन्द्राण्यग्नाय्यश्विन्याद्याः । ता देवपत्न्यः अर्कम् अर्चनसाधनं हविः ऊवुः स्वात्मनि अतन्वत । वेञ् तन्तुसंताने । लिटि "वेञो वयिः" । लिटः कित्त्वाद् यजादित्वेन संप्रसारणे यकारस्य "लिटि वयो यः" इति प्रतिषेधाद् वकारस्य संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे[1] द्विर्वचनादि । "वश्चास्यान्यतरस्यां किति" इति यकारस्य वकारादेशः । [स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या परि जभ्रे स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ।] अस्य इन्द्रस्य महिमानम् महत्त्वं ते द्यावापृथिव्यौ न परि ष्टः न पराभवतः । महत्त्वसंकोचं कर्तुं शक्ते नाभूताम् इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वरालिन्द्रो[1] दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

१ K $\overset{m}{K}$ V स्वराळिन्द्रो. $\overset{h}{B}$ C Cs स्वराडिन्द्रो. We with D E R $\overset{m}{S}$.

1 S′ °पूर्वत्व°.

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव[1] अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यं दिवः द्युलोकात् परि उपरि प्र रिरिचे । अत्र प्रेत्युपसर्गो धात्वर्थं बाधते । प्रस्सरणं प्रस्थानम् इतिवत् । अधिकं भवतीत्यर्थः । तथा पृथिव्याः परि भूलोकादप्युपरि प्र रिरिचे । एवम् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनो यक्षगन्धर्वाप्सरःप्रभृतीनाम् आश्रयभूताद् अन्तरिक्षलोकादपि प्र रिरिचे । रिचिर् विरेचने । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लिट् ॥ किं च अयम् इन्द्रो दमे दमयितव्ये शत्रुजने स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः । विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्नपि कार्ये उद्गूर्णबलः । स्वरिः सुष्ठु अभिगन्ता । यद्वा स्वरिः शोभनः इन्द्रव्यतिरिक्तेनान्येन पराभवितुम् अशक्यः शत्रुः सुशब्देन उच्यते । तादृशेन अरिणा उपेतः । अमत्रः युद्धार्थं गमनकुशलः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षियजिवधि°[2] [उ°३.१०५] इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः । एवंमहानुभाव इन्द्रो रणाय रमणीयाय संग्रामाय आ ववक्षे आवहति वृष्ट्यर्थं मेघान् प्रापयति । वहेर्लेटि "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लुः । ढत्वकत्वषत्वानि । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः ॥

दशमी ॥

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।
गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।
गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

---

1 S' अस्येद्. 2 S' °बंधि°.

अ[1]स्येदेव अस्यैव इन्द्रस्य शवसा बलेन तेजसा शुषन्तम् शुष्यन्तम् । ⧗ शुष शोषणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते ⧗ । उक्तरूपं वृत्रम् इन्द्रो देवः वज्रेण आयुधेन वि वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा गा न पणिभिरपहृता गा यथा अमुञ्चत् मोचितवान् एवं त्राणाः वृत्रेण आवृता अपः । ⧗ वृञ् वरणे । कर्मणि लिट् । शानचि "बहुलं छन्दसि" इति यको लुक् । शानचो ङित्त्वाद् गुणाभावे यण् आदेशः ⧗ । कीदृशीरपः । अवनीः अवित्रीः सकलप्राणिरक्षणहेतुभूता अमुञ्चत् मेघं भित्त्वा अवर्षीत् । तथा कृत्वा दावने हविर्दात्रे यजमानाय श्रवः सर्वैः श्रूयमाणं विख्यातम् अन्नं सचेताः यजमानेन समानचित्तः सन् अभि । ⧗ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ⧗ । अभ्यगमयत् । अथ वा आभिमुख्येन । प्रायच्छद् इति शेषः ॥

एकादशी ॥

अ॒स्येदु॑ त्वे॒षसा॑ रन्त॒ सिन्ध॑वः॒ परि॒ यद् वज्रे॑ण सी॒मय॑च्छत ।
ई॒शा॒न॒कृद् दा॒शुषे॑ दश॒स्यन् तु॒र्वीत॑ये गा॒धं तु॒र्वणिः॑ कः ॥ ११ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इति॑ । त्वे॒षसा॑ । र॒न्त॒ । सिन्ध॑वः । परि॑ । यत् । वज्रे॑ण । सी॒म् । अय॑च्छत् ।
ई॒शा॒न॒ऽकृत् । दा॒शुषे॑ । द॒श॒स्यन् । तु॒र्वीत॑ये । गा॒धम् । तु॒र्वणिः॑ । क॒रिति॑ कः ॥ ११ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो रन्त अरन्त स्वस्वे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् कारणाद् अयम् इन्द्रो वज्रेण सीम् सर्वतः एनान् सिन्धून् वज्रेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । तस्माद् रमन्त इति पूर्वत्र संबन्धः । किं च ईशानकृत् शत्रून् हत्वा आत्मानं स्वामिनं कुर्वन् अथ वा दरिद्रस्य ईशानकर्ता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यन् तदभिमतं प्रयच्छन् इन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञकाय अगाधे जले निमग्नाय तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता

1 S′ अस्येदु.

सन् गाधम् प्रतिष्ठां कः अकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः । "हल्ङ्या॰" इत्यादिना तलोपः ॥

द्वादशी ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।
गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव वृत्राय अस्य वृत्रस्य वधार्थं तूतुजानः अत्यर्थं त्वरमाणः अत्यर्थं चलायमानो वा ईशानः सर्वस्य स्वामी कियेधाः कियद् इदं शत्रुबलम् इति तुच्छीकृत्य तस्य बलस्य धारकः[1] । अथ वा क्रममाणः सन् शत्रुधारकः वज्रं प्र भर प्रहर प्रयोजय । न केवलं प्रहर[2]मात्रं किं तु शकलीकुर्वित्याह । गोर्न पर्व यथा मांसार्थिनो गोर्वृषभादेः पशोः पर्व पर्वाणि प्रतिपर्वं छिन्दन्ति तद्वत् । अर्णांसि उदकानि [इष्यन्] इच्छन् अपां चरध्यै चरणाय भूमौ प्रवाहाय तिरश्चा तिर्यगञ्चनेन वज्रेण वि रद विशेषेण वृत्रं विलेखय । विविधं छिन्द्धीत्यर्थः । अत्र निरुक्तम् । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रम् ईशानः । कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि वि रद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणायेति [नि॰ ६.२०] ॥

त्रयोदशी ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

---

1 S′ धारकम्. 2 So S′.

युधे। यत्। इष्णानः। आयुधानि। ऋघायमाणः। निऽरिणाति। शत्रून्॥ १३॥

उक्थ्यैः। उक्थं स्तुतिम् अर्हन्तीति उक्थ्यानि[1] शस्त्राणि। तैः नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस। यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन्। ⌛इष आभीक्ष्ण्ये। क्रैयादिकः। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। शानचश्चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम्⌛। शत्रून् ऋघायमाणः हिंसंश्च इन्द्रः निरिणाति अभिमुखं गच्छति। तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः। ⌛निरिणाति। री गतिरेषणयोः। "क्र्यादिभ्यः श्ना"। "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम्। तिपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। "तिङि चोदात्तवति" इति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगात् "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः⌛॥

चतुर्दशी॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा[२] द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः॥ १४॥

अस्य। इत्। ऊं इति। भिया। गिरयः। च। दृळ्हाः[२]। द्यावा। च। भूम। जनुषः। तुजेते इति।
उपो इति। वेनस्य। जोगुवानः। ओणिम्। सद्यः। भुवत्। वीर्याय। नोधाः॥ १४॥

अस्यैव इन्द्रस्य जनुषः जन्मतः प्रादुर्भावत एव। यद्वा जनुषः उत्कृष्टजन्मवतोस्येति व्याख्येयम्। भिया पक्षच्छेदनभयेन गिरयश्च पर्वता अपि दृळ्हा* दृढानि अप्रच्यावितानि अभूवन्। पर्वतद्रव्यसामान्यापेक्षया नपुंसकलिङ्गता। किं च अस्य भिया द्यावा च भूमा च द्यावापृथिव्या-

---

१ K K^{m} V दृळ्हा. B^{h} Cs दृढा. We with C D E R S^{m} Dc. २ So P P^{2} J Cp.

---

1 S′ उक्थानि.

वपि तुजेते । ॥ तुजिर्हिंसार्थोपि अत्र कम्पने वर्तते ॥ । कम्पेते इत्यर्थः । ॥ अत्र मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः । "दिवो द्यावा" इति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । "सुपां सुलुक्०" इति डादेशः । "देवताद्वन्द्वे च" इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी ॥ । किं च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दुःखस्यापनोदकं रक्षणम् । ॥ ओणृ अपनयने इत्यस्माद् औणादिक इप्रत्ययः ॥ । जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः शब्दयन् नोधाः नवनस्य स्तवस्य धारयिता एतन्नामा महर्षिः वीर्याय सामर्थ्याय सद्यः तदानीमेव उपो उपैव समीप एव भुवत् भवेत् अभवत् । वीर्यवान् अभवद् इत्यर्थः ॥

पञ्चदशी ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद् वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वव्ने । भूरेः । ईशानः ।
प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्व्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रं सोमलक्षणम् अन्नं वा अनु आनुलोम्येन दायि अदायि दीयते । अस्मा एवेत्युक्तं तत्र कारणम् आह । यत् यस्मात् कारणाद् भूरेः प्रभूतस्य धनस्य हविषः स्तोत्रस्य वा ईशानः स्वामी इन्द्रः एकः स्तोत्रादिविषये केवलः असाधारणः सन् वव्ने । असाधारण्यं याचितवान् इत्यर्थः । किं च अयम् इन्द्रः सौवश्व्ये स्वश्वस्यापत्ये एतन्नामके राजनि रक्षणीयत्वेन निमित्तभूते सति सूर्ये देवे पस्पृधानम् सौवश्व्यसहायत्वेन[1] पुनःपुनः स्पर्धमानम् । ॥ स्पर्ध संघर्षे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्वचने "शर्पूर्वाः खयः" इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् ॥ । एतशम् एतन्ना-

१ B Cs सौवश्वे. Also Sâyaṇa and his text. We with $\overset{h}{B}$ C D E K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc.

मानं महर्षिं सुष्विम् सुष्ठु इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्वाणं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । यद्वा सौवश्व्ये स्वश्वस्यापत्ये सूर्ये इति व्याख्येयम् । सूर्यः स्वश्वस्य तपसा तुष्टः सन् तस्य पुत्रोभूद् इत्ययम् अर्थः आख्यायिकामुखेनावगन्तव्यः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

षोडशी ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् । आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हर्योरश्वयोर्योजनम् अस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना महर्षयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तवैव [एव एवंप्रकारेण] अक्रन् अकृषत । ⌛करोतेर्लुङि "मन्त्रे घस°" इत्यादिना च्लेर्लुक् । अन्तादेशः । तस्य ङित्वाद् गुणाभावे यणादेशः । "इतश्च" इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः⌛ । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसम् बहुविधरूपयुक्तं धियम् । धिया लभ्यत्वाद् धीर्धनम् उच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिबहुविधरूपं कर्म वा आ धाः आधेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मक्षु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थम् आगच्छतु ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

आभिप्लविके युग्माहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे "य एक इद्धव्यः" इति सूक्तं संपातसंज्ञया विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । "युग्मे-

१ B Cs एषुं. We with B^h C D E K K^m R S^m V Dc.

1 S' युग्मेत्विद्रः. We with the *Vaitâna*.

"ष्विन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः [२०.११] य एक इद्धव्यश्चर्षणीनाम् [२०.
"३६] यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः [२०.३७] इति संपातानाम् ए-
"कैकम् अहरहरावपते पृष्ठ्ये छन्दोमेषु दशमे च" इति [वै० ६.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

य एक इद्धव्यंश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चं आभिः ।
यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्त्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि । अर्चे । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानाना यः इन्द्रः एक इत् एक एव हव्यः प्राधान्येन यज्ञे ह्वातव्यः । यद्वा जयकामानां राजादीनां स्वसहायत्वेन एक एव हव्यः । तं ह्वातव्यम् इन्द्रम् आभिः क्रियमाणप्रकाराभिर्गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः अभि अर्चे । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । अभिष्टौमि । किं च यो वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट इन्द्रः पत्यते सर्वस्येश्वरो भवति । इन्द्रं विशिनष्टि । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान् वृष्ण्यं वर्षणयोग्यं[1] बलम् तद् अस्यास्तीति वृष्ण्यवान् । "मादुपधायाः" इति मतुपो वत्वम् । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । मतुपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे "यतोऽनावः" इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यः सत्यफलः सत्वा बलस्य[2] सादयिता पुरुमायः बहुकर्मा सहस्वान् बलवान् एवम् उक्तगुणोपेतो य इन्द्रः पत्यते । तं गीर्भिरभ्यर्चे इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।
नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

1 S′ °योग्यबलम्. 2 S′ बलयिता for बलस्य सादयिता.

तम् । ऊं इति॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । नव॑ऽग्वाः । स॒प्त । विप्रा॑सः । अ॒भि । वा॒जय॑न्तः ।
न॒क्ष॒त्ऽदा॒भम् । ततु॑रिम् । प॒र्व॒ते॒ऽस्थाम् । अद्रो॑घऽवाचम् । म॒तिऽभिः॑ । शवि॑ष्ठम् ॥ २ ॥

तमु तमेवेन्द्रं नः अस्माकं संबन्धिनः पूर्वे पुरातनाः पितरः कर्मणा पितृलोकं प्राप्ताः पालयितारो नवग्वाः नवभिर्मासैर्लब्धफलाः सन्तः सत्त्राद् ये उत्थितास्ते नवग्वाः नवभिर्मासैराप्तगोफला वा । सप्त सप्तसंख्याका विप्रासः मेधाविनः वाजयन्तः वाजम् अन्नं हविर्लक्षणम् इन्द्राय इच्छन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वन्तो वा मतिभिः[1] स्तुतिभिः इन्द्रम् अभि । ꣸ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ꣸ । अभितुष्टुवुरित्यर्थः । कीदृशम् इन्द्रम् । नक्षद्दाभम् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां हिंसितारं ततुरिम् दुर्गमात् तारकं पर्वतेष्ठाम् पर्वते मेघे अवस्थितम् अद्रोघवाचम् अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वाचो यस्य सः अद्रोघवाक् तम् अद्रोघवाचं शविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तम् ॥

तृतीया ॥

तमी॑मह॒ इन्द्र॑मस्य रा॒यः पु॑रु॒वीर॑स्य नृ॒वत॑ः पुरु॒क्षोः ।
यो अस्कृ॑धोयुर॒जर॒ः स्व॑र्वा॒न् तमा भ॑र हरिवो माद॒यध्यै॑ ॥ ३ ॥

तम् । ई॒म॒हे॒ । इन्द्र॑म् । अ॒स्य॒ । रा॒यः । पु॒रु॒ऽवीर॑स्य । नृ॒ऽवत॑ः । पु॒रु॒ऽक्षोः ।
यः । अस्कृ॑धोयुः । अ॒जर॑ः । स्वः॑ऽवान् । तम् । आ । भ॒र॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः ।
मा॒द॒यध्यै॑ ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । याच्ञाविषयं दर्शयति । अस्य रायः । रयिरिति धननाम । एतद् धनम् । कीदृशं तत् । पुरुवीरस्य वीराः पुत्रादयः बहुभिर्वीरैरुपभोक्तव्यम् । नृवतः नरो मर्त्याः सेवकाः तैः सहितम् । पुरुक्षोः क्षुरित्यन्ननाम । बह्वन्नम् । उक्तविशेषणविशिष्टं धनम् ईमहे इति संबन्धः । किं च यो रयिः अस्कृधोयुः

1 S′ reads the words मतिभिः स्तुतिभिः after उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः.

अच्छिन्नः अजरः जरारहितः स्वर्वान् स्वः स्वर्गः सुखं वा तद्वान् तम् उक्तगुणविशिष्टं रयिम् हे हरिवः हर्याख्याश्ववन्निद्र मादयध्यै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर । ⌛मदि स्तुत्यादौ । "हेतुमति च" इति णिच् । तुमर्थे अध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण तृतीयस्य उदात्तत्वम्⌛ ॥

चतुर्थी ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनशुः सुम्नमिन्द्र ।
कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरूवसोसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।
कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्वः । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरऽघ्नः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पुरा चित् पूर्वमपि ते तव जरितारः स्तोतारः सुम्नम् सुखं यदि आनशुः त्वत्तः सकाशात् प्राप्ताः तर्हि तत् सुम्नम् सुखं नः स्तोतॄणाम् अस्माकमपि वि वोचः प्रब्रूहि । प्रयच्छेति भावः । तस्य सुम्नस्य उत्कोचभूतः असुरघ्नः[1] शत्रूणा हन्तुस्ते तव भागो यज्ञे निर्दिष्टः कः । किं वयः किं हविर्लक्षणम् अन्नं तव दातव्यम् । तं स्तोत्रादिरूपं भागं सोमादिहविर्लक्षणम् अन्नं च हे दुध्र दुर्धर हे खिद्वः शत्रूणां खेदयितः हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे पुरूवसो बहुधन एवमुक्तैर्गुणैरुपेत इन्द्र नः अस्माकं ब्रूहि प्रब्रूहि । ⌛खिद्व इति । खिद दैन्ये इत्यस्मात् ण्यन्तात् लिटः क्वसुरादेशः । "वस्वेकाजाद्घसाम्" इति नियमाद् इडभावः । द्विर्वचनप्रकरणे "छन्दसि वा" इति विकल्पाद् अनभ्यासः । "मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि" इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः⌛ ॥

पञ्चमी ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

1 S′ omits असुरघ्नः शत्रूणां हन्तुः and reads instead the words हे असुरघ्नः शत्रूणां हंतः after हे पुरूवसो बहुधन.

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम्। पृच्छन्ती। वज्रऽहस्तम्। रथेऽस्थाम्। इन्द्रम्। वेपी। वक्वरी। यस्य। नु। गीः।

तुविऽग्राभम्। तुविऽकूर्मिम्। रभःऽदाम्। गातुम्। इषे। नक्षते। तुम्रम्। अच्छ ॥ ५ ॥

यस्य स्तोतुर्यजमानस्य वेपी। वेप इति कर्मनाम। यागादिलक्षणकर्मवती वक्वरी गुणानां प्रवचनशीला गीः वाग् वज्रहस्तम् वज्रं हस्ते धारयन्तं रथेष्ठाम् रथे अवस्थितं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं पृच्छन्ती प्रश्नं कुर्वती[1]। अभिगच्छति स्तौति वेति शेषः। तुविग्राभम् बहूनां ग्राहकं तुविकूर्मिम् बहुकर्माणं रभोदाम् रभसो बलस्य दातारम् उक्तलक्षणम् इन्द्रं स यजमानो गातुम् सुखम् इषे इच्छति। नु इति पूरणः। किं च तुम्रम् अभिगन्तारं त्वरयितारं वा शत्रुम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षते गच्छति ॥

षष्ठी ॥

अया ह त्यं मायया वावृधानं मनोजुवा[1] स्वतवः पर्वतेन।

अच्युता चिद् वीलिता[2] स्वोजो रुजो वि दृह्ळा[3] धृषता[4] विरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया। ह। त्यम्। मायया। ववृधानम्। मनःऽजुवा। स्वऽतवः। पर्वतेन। अच्युता। चित्। वीलिता। सुऽओजः। रुजः। वि। दृह्ळा। धृषता। विऽरप्शिन् ॥ ६ ॥

हे स्वतवः स्वायत्तबल इन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवत् शीघ्रं गच्छता पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अया अनया प्रसिद्धया मायया शक्त्या ववृधानम् भृशं वर्धमानं त्यम् तं प्रसिद्धं वृत्रं [वि रुजः] व्यरुजः विशेषेण अभाङ्क्षीः।

---

१ B B^h C D मनोजुवाः. We with E K K^m R S^m Cs. २ K K^m V वीळिता. B^h C वीडिता. We with D E R S^m P P^2 J. ३ K K^m V दृह्ळा. B^h C दृढा. We with D E R S^m P P^2 J. ४ B B^h दृषता. We with C D E K K^m R S^m V Dc Cs.

---

1 S' कुर्वती.

तथा हे स्वोजः शोभनबल हे विरप्शिन् । विरप्शीति महन्नाम । हे महन् इन्द्र त्वम् अच्युता चित् अच्युतानि अन्यैरच्यावयितव्यान्यपि[1] वीलिता वीलितानि दृढानि अशिथिलीकृतानि दृढा दृढानि शत्रुनगराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः विदारितवान् असि ॥

सप्तमी ॥

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत् परितंसयध्यै ।
स नो वक्षदनिमानः सुवह्मेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्यै ।
सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवह्मा । इन्द्रः । विश्वानि । अति ।
दुःऽगहानि ॥ ७ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं शविष्ठम् । शव इति बलनाम । अतिशयितबलं प्रत्नम् पुरातनं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या प्रत्नवत् पुराणा महर्षयो यथा एवं परितंसयध्यै अलंकर्तुम् । प्रवृत्तोस्मीति शेषः । तसि अलंकारे । इदित्त्वान्नुम् । तुमर्थे अध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण उपान्त्योदात्तः । अनिमानः निमानरहितः इयत्ताशून्यः । महान् इत्यर्थः । सुवह्मा शोभनं वह्म वहनं यस्य स सुवह्मा शोभनवहनः स उक्तलक्षण इन्द्रः नः अस्मान् विश्वानि सर्वाणि दुर्गहाणि[2] दुर्गमनानि यानियानि दुस्तराणि तानि सर्वाण्यपि अति वक्षत् अतिवहतु ॥

अष्टमी ॥

आ जनाय द्रुह्वणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोन्तरिक्षा ।
तपा वृषन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुह्वणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।
तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् ।
अपः । च ॥ ८ ॥

---

1 S′ °च्यावयितान्यपि· 2 S′ दुर्गहा दुर्गहाणि दुर्गगनानि.

हे इन्द्र त्वं द्रुह्वणे साधुजनानां द्वेष्टुः जनाय जनस्य राक्षसादेः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय। हे वृषन् कामानां वर्षितः इन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह। किं च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये। ब्रह्मद्विषं दग्धुम् इत्यर्थः। क्षाम् पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं शोचय दीपय। ꣸क्षाम् इति। क्षि निवासगत्योः। तौदादिकः। "अन्येष्वपि दृश्यते" इति सोपसर्जनो विधीयमानो डप्रत्ययः "अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः" इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योपि भवति। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा वसुंधरा। प्रत्ययस्वरः꣸ ॥

नवमी ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक्।
धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः। जनस्य। दिव्यस्य। राजा। पार्थिवस्य। जगतः। त्वेषऽसंदृक्।
धिष्व। वज्रम्। दक्षिणे। इन्द्र। हस्ते। विश्वाः। अजुर्य। दयसे। वि। मायाः ॥९॥

हे त्वेषसंदृक् दीप्तसंदर्शन इन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि। जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि। दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व निधेहि[1]। तेन निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा माया आसुरीः वि दयसे विबाधसे। ꣸दय दानरक्षणगतिहिंसादानेष्विति धातुः꣸। हे अजुर्य जरयितुम् अशक्य इन्द्र त्वम् इति ॥

दशमी ॥

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृध्राम्।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्त्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ। सम्ऽयतम्। इन्द्र। नः। स्वस्तिम्। शत्रुऽतूर्याय। बृहतीम्। अमृध्राम्।

1 S′ inserts वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि between निधेहि and तेन निहितेन. The words belong to the commentary of the next verse where they have been restored.

यया। दासानि। आर्याणि। वृत्रा। करः। वज्रिन्। सुऽतुका। नाहुषाणि ॥ १० ॥

शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीम् महतीम् अमृध्राम् अहिंसितां संयतम् संयतीं[1] संगच्छमानां स्वस्तिम् क्षेमलक्षणां संपदम् हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यम् आ हर । हे[2] इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् यया स्वस्त्या दासानि कर्मणा आत्मानम् उपक्षपयितॄणि हीनानि वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि नाहुषाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि मनुष्यजातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि तथा सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्थानीयानि करः अकरोः ॥

एकादशी ॥

स नो नियुद्भिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।
न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः। नः। नियुत्ऽभिः। पुरुऽहूत। वेधः। विश्वऽवाराभिः। आ। गहि। प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो।
न। याः। अदेवः। वरते। न। देवः। आ। आभिः[2]। याहि। तूयम्। आ। मद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत हे वेधः सर्वस्य विधातः हे प्रयज्यो प्रकर्षेण ईड्य प्रकृष्टगमन वा स तादृशस्त्वं[3] विश्ववाराभिः व्याप्तवालाभिर्विश्वेषां वारयित्रीभिर्वरणीयाभिर्वा नियुद्भिः अश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ । या नियुतस्तवागमनसाधनाः अदेवः देवविलक्षणः अ-

---

२ P अभिः। We with P J Cp.

1 S′ संयंतं संयंतीं for संयतं संयतीं. 2 S′ is confused from here and reads thus : किं च हे इंद्र वज्रिन् वज्रवन् यया स्वस्त्या दासानि कर्मणा आत्मानं उपक्षपैतृणि हीनानि मनुष्यजातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि करः अकरोः तथा करः अकरोः स तादृशस्त्वं नोस्मान् प्र नाहुषाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबंधीनि सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्थानीयानिति आगह्यागच्छ ॥ 3 S′ सत्वं for स तादृशस्त्वं. We have inserted तादृशः from the words स तादृशस्त्वं नः अस्मान् found in the commentary of the previous verse, which were doubtless intended for this passage.

सुरो न वरते न वारयति तथा देवोपि न वरते । आभिः कैरपि अनिवार्याभिर्नियुद्भिः मद्र्यद्रिक् मदभिमुखदृष्टिः अस्मदभिमुखः सन् तूयम् तूर्णम् आ[1] याहि आगच्छ ॥

इति तृतीयं सूक्तम् ॥

आभिप्लविके तृतीयेहनि षष्ठे च "यस्तिग्मशृङ्गः" इति संपातसंज्ञकं सूक्तं माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसूक्तेन सह उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यावयति प्र विश्वाः ।
यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मऽशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता । असि । सुष्विऽतराय । वेदः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्त्वं तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्याम् उपेतो वृषभो न भीमः [वृषभ इव] भयजनकः । तथा त्वम् एकः असहायस्त्वं विश्वाः सर्वाः कृष्टीः । मनुष्यनामैतत् । सर्वान् अस्माकं शत्रुजनान् प्र च्यावयसि* प्रकर्षेण अपगमयसि । यश्च त्वं शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः अदाशुषः हविरदत्तवतः अयजमानस्य गयस्य । गयम् इति गृहनाम । गृहसदृशस्य यथा कोशगृहं धनपूर्णं[2] वर्तते एवम् अप्रदानेन धनपूर्णगृहसदृशस्य लुब्धकस्य वेदः धनं सुष्वितराय । सुष्ठु सोमाभिषववान् सुष्वी । अतिशयेन सुष्वी सुष्वितरः । तादृशाय यजमानाय प्रयन्तासि प्रकर्षेण नियमयिता [प्रदाता] भवसि ॥

---

१ B °श्चावयति. २ So we read with B B^h C D E K K^m R S^m P P^2 J V. Rw read स.
३ So P P^2 J Cp and *Rigveda.*

---

1 S' आगह्यागच्छ. 2 S' धनंपूर्ण.

द्वितीया ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।
दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्ये ।
दासम् । यत् । शुष्णम् । कुयवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तत् तदा कुत्सम् एतन्नामानं समर्ये मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः सहितः संग्रामः समर्यः तस्मिन् । अथ वा मर्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते यज्ञे तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् आवः अरक्षः । यत् यदा अस्मै आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय दासम् एतत्संज्ञकम् असुरं शुष्णम् असुरं कुयवं च असुरं शिक्षन् तेषां धनं कुत्साय प्रयच्छन् नि अरन्धयः नितरां वशम् अनैषीः ॥

तृतीया ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।
प्र पौरुकुत्सिं त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सुऽदासम् ।
प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक इन्द्र [त्वं] धृषता शत्रुधर्षकेण वज्रेण वीतहव्यम् दत्तहविष्कं सुदासम् शोभनदानम् एतन्नामकं राजानम् अथ वा वीतहव्यं सुदासं च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षणाभिः प्रावः प्रारक्षः । किं च वृत्रहत्येषु संग्रामेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ भूमिदाने निमित्तभूते सति पौरुकुत्सिम् पुरुकुत्सपुत्रं त्रसदस्युं राजानं पूरुं च आवः ॥

चतुर्थी ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्व हंसि ।
त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व । हंसि ।
त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये ।
सुऽहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय नृषु यजमानेषु अनुग्रहमनोयुक्त वा हे हर्यश्व हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र त्वं देववीतौ । देवा वियन्ति आगच्छन्ति भक्षयन्त्यत्रेति[1] वा देववीतिर्यज्ञः । अथ वा देवा युद्धार्थं गच्छन्त्यत्रेति देववीतिर्देवसंग्रामः । तस्मिन्निमित्तभूते सति नृभिः नेतृभिर्योद्धृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि पापानि च हंसि हननं करोषि । किं च हे इन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थं सुहन्तु । अविभक्तिकोयं निर्देशः । सुहन्तुः शोभनहननसाधनवज्रोपेतः सन् दस्युं चुमुरिं धुनिं च नि अस्वापयः व्यनाशयः ॥

पञ्चमी ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत् पुरो नवतिं च सद्यः ।
निवेशने शततमाविवेषीरहं च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् ।
च । सद्यः ।
निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेषीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् ।
उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त इन्द्र तव तानि प्रसिद्धानि बलानि च्यौत्नानि अतिदृढानि परैरनभिभाव्यानि यत् यस्मात् कारणात् च्यौत्नैस्तैर्बलैः सहितः

1 S' भक्षयंतीति.

सन् नव नवतिं च पुरः एकोनशतसंख्याकानि पुराणि असुरसंबन्धीनि सद्यस्तदानीमेव धाटीमुखेनैव । व्यनाशय इति शेषः । निवेशने निवेशनाय शततमा शततमीं पुरीं च अविवेषीः व्याप्नोः । ॥विषॢ व्याप्तौ । यङ्लुगन्ताद् अस्मात् लुङ् । अभ्यासगुणाभावश्छान्दसः॥ । [वृत्रं च अहन् नमुचिं नामासुरं च अहन् हतवान् असि] ॥

षष्ठी ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।
वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुऽदासे ।
वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक ।
वाजम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दत्तहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे [ता] तानि त्वया दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि । बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक बहुकर्मन् इन्द्र वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यम् । त्वाम् आनेतुम् इत्यर्थः । वृषणा वृषणौ हरी अश्वौ युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजम् बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ॥

सप्तमी ॥

मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टावघाय भूम हरिवः परादै ।
त्रायस्व नोवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघाय । भूम । हरिऽवः ।
पराऽदै ।
त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहसावन् बलवन् इन्द्र । ॥मध्ये तृतीयाविभक्तिश्छान्दसी॥ । अथ वा सह एव सहसं तद्वन् । ॥मतुपि "अन्ये-

षामपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥ । [हे हरिवः हरितवर्णोपेताश्व इन्द्र ते तव] अस्यां क्रियमाणाया परिष्टौ पर्येषणायां परादै परादानाय परित्यागाय एवंलक्षणाय अघाय पापाय वयं मा भूम । किं च हे इन्द्र नः अस्मान् अवृकेभिः अवृकैरहिंसितव्यैः वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवान् इति वरूथानि रक्षणानि । तैर्नः अस्मान् त्रायस्व पाहि । वयं च सूरिषु स्तोतृषु विद्वत्सु मध्ये तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ॥

अष्टमी ॥

प्रियास इत् ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।
नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।
नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगमनेच्छायां नरः हविषां नेतारो यजमाना वयं सखायस्तव सखिभूताः समानख्यानाः अत एव प्रियास इत् प्रिया एव सन्तः शरणे । गृहनामैतत् । मदीय एव गृहे मदेम हृष्टा भवेम । किं च अतिथिग्वाय अतिथ्यर्था गावो यस्य सः । अतिथिग्वः । अथ वा सत्कारार्थम् अतिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै राज्ञे शंस्यम् शंसनीयं प्रख्यापनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वंस्त्वं तुर्वशम् एतन्नामकं राजानं नि शिशीहि निशितं कुरु । तथा याद्वम् यदुकुलोत्पन्नं राजानं च नि शिशीहि ॥

नवमी ॥

सद्यश्चिन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था ।
ये ते हवेभिर्वि पणीँरदाशन्नस्मान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थऽशंसः[2] । उक्था ।

---

१ So P distinctly. [2] P °शसः । changed to °शासः ।. J °शासः । changed to °शसः ।. Cp उक्थऽशसः

ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्या-
य । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगत्यां सत्यां तव अभिगमने सति नरः स्तुतिनेतार ऋत्विजः उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः सद्यश्चिन्नु तवाभिगमनसमय[1] एव [उक्था] उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति कुर्वन्ति । ते इत्युक्तं के त इति तान् विशिनष्टि । ये नरः नेतार ऋत्विजः ते त्वं[2] हवेभिः हवैः आह्वानैः पणीन् वणिग्भूतान् लुब्धकान् अयजतो नरान् व्यदाशन् । दाशतिर्वधकर्मा । विशेषेण हिंसितवन्तः । ते शंसन्तीति पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् एवं तस्माद् उक्थानां शंसितॄन् अस्मान् तस्मै प्रसिद्धाय युज्याय योजयितव्याय फलाय यागाय वा वृणीष्व वरणं कुरु स्वीकुरु ॥

दशमी ॥

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्र्यञ्चो ददतो मघानि ।
तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृऽतम । तुभ्यम् । अस्मद्र्यञ्चः । ददतः । मघानि ।
तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता ।
च । नृणाम् ॥ १० ॥

नराम् नेतॄणां मध्ये हे नृतम अतिशयेन नेतः इन्द्र अस्मद्र्यञ्चः अस्मान् अञ्चन्तः अस्मदभिमुखाः मघानि मंहनीयानि धनानि हविर्लक्षणानि ददतः प्रयच्छन्तः[3] सन्तः एते इदानीं कृतप्रकारा स्तोमाः स्तवाः तुभ्यं त्वदर्थम् । कृता इति शेषः । यद्वा मघानि ददतः प्रयच्छतः । ※चतुर्थ्यर्थे षष्ठी※ । प्रयच्छते तुभ्यम् इति व्याख्येयम् । हे इन्द्र तेषाम् एतेषाम् अस्माभिः कृतानां स्तोमानाम् । यद्वा तेषां स्तोमसंपादकानाम् अस्माकम् इति व्याख्येयम् । वृत्रहत्ये वृत्रस्य आवरकस्य पापस्य वा हत्ये हनने निमित्तभूते सति शिवः सुखयिता[4] भूः

1 S′ तवाभिगमनसमसमयएव. 2 S′ त्वां. 3 S′ प्रयच्छतोसन्नम for प्रयच्छन्तः सन्तः.
4 S′ सुखैता.

भव । किं च नृणाम् हविषां स्तुतीनां वा[1] नेतृणाम् अस्माकं शूरस्त्वं सखा च भूः सखिवन्मित्रभूतो भव । अविता च रक्षिता च भूः भव ॥

एकादशी ॥

नू इ॑न्द्र शूर॒ स्तव॑मान ऊ॒ती ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा॒ वावृधस्व ।
उप॑ नो॒ वाजा॑न् मिमी॒ह्युप॒ स्तीन् यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॑ः सदा॑ नः ॥ ११ ॥

नु । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । स्तव॑मानः । ऊ॒ती । ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा॒ । व॒वृ॒ध॒स्व॒ ।
उप॑ । नः॒ । वाजा॑न् । मि॒मी॒हि॒ । उप॑ । स्तीन् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः ।
सदा॑ । नः॒ ॥ ११ ॥

हे शूर शौर्योपेत इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणया निमित्तभूतया स्तवमानः । ⌛कर्मणि कर्तृप्रत्ययः⌛ । अस्माभिः स्तूयमानः तथा ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा हविषा जूतः प्रापितश्च सन् तन्वा स्वकीयेन शरीरेण ववृधस्व अत्यर्थं प्रवृद्धो भव । ततो नः अस्मभ्यं वाजान् अन्नानि उप मिमीहि । उप प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्तीन् स्त्यायन्ति समर्धयन्ति कुलम् इति स्तयः पुत्राद्याः । तानपि उप मिमीहि । हे अन्ये अग्न्यादयो देवाः यूयमपि स्वस्तिभिः । सु अस्तीति स्वस्ति क्षेमः । तैः सदा नः अस्मान् पात रक्षत ॥

इति चतुर्थोनुवाकः ॥

---

1 S′ हविषा स्तुतीनां for हविषां स्तुतीनां वा.

अभिप्लवे षडहे "आ याहि सुषुमा हि ते" इत्यादयो यथाक्रमं षड् आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "अभिप्लव आ याहि सुषुमा हि त इति षड् आज्यस्तोत्रिया आरम्भणीयापर्यासवर्जम्" इति [वै० ६. १] ॥ पाठक्रमात् "इन्द्रं वो विश्वतस्परि" [२०. ३९. १] "व्यन्तरिक्षमतिरत्" [२०. ३९. २] इत्येतयोः प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् आरम्भणीयापर्यासवर्जमित्युक्तम् । तेन "आ याहि सुषुमा हि ते" [२०. ३८. १–३] "इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्" [२०. ३८. ४–६] "इन्द्रेण सं हि दृक्षसे" [२०. ४०. १–३] "इन्द्रो दधीचो अस्थभिः" [२०. ४१. १–३] "वाचमष्टापदीमहम्" [२०. ४२, १–३] "भिन्धि विश्वा अप द्विषः" [२०. ४३. १–३] इति षट् स्तोत्रियाः ॥

तथा गवामयनस्य चतुर्विंशे "इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्" [२०. ३८. ४–६] इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । "चतुर्विंश इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद् इत्याज्यस्तोत्रियः" [वै० ६. १] इति सूत्रितत्वात् ॥

तथा स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु यथाक्रमम् "आ याहि" इत्यादय आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "स्वरसामस्वा याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद् इन्द्रेण सं हि दृक्षस इति" इति [वै० ६. ३] ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् ।
एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ॥
आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥२॥

आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ॥ उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ ४ ॥

इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ ५॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥६॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

गवामयनादौ संवत्सरे प्रातःसवने अनुरूपाद् अनन्तरम् "इन्द्रं वो विश्वतस्परि" [२०. ३९. १] इति ऋग् आरम्भणीया । तत्रैव "व्यन्तरिक्षम् अतिरत्" [२०. ३९. २] इति पर्यासो भवति । तद् उक्तं वैताने । "इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारम्भणीया । व्यन्तरिक्षमतिरदिति पर्यासः" इति [वै० ६. ५.] ॥ आरभ्यते उक्थमुखम् इत्यारम्भणीया । पर्यस्यते परिसमाप्यते अनेन शस्त्रमिति पर्यासः ॥

तथा गोसवविवधवैश्यस्तोमेषु त्रिषु एकाहेषु "इन्द्रं वो विश्वतस्परि" [२०. ३९.] "आनो विश्वासु हव्यः" [२०. १०४. ३] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "गोसवविवधवैश्यस्तोमेष्विन्द्रं वो विश्वतस्पर्याणो विश्वासु हव्य इति" इति [वै० ८. १] ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १ ॥

व्य१न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद् वलम् ॥ २ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना ॥ इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ २ ॥

उद् गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः । अर्वाञ्चं नुनुदे वलम् ॥ ३ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः ॥ अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ ३ ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृल्हानि दृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृल्हानि । दृंहितानि । च ॥ स्थिराणि । न । पराऽनुदे ॥ ४ ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ ५ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदन्ऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते ॥ वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"इन्द्रेण सं हि दक्षसे" इत्यस्य "आ याहि सुषुमा हि ते" [२०. ३८] इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

तथा पृष्ठ्यस्य तृतीयेहनि "इन्द्रेण सं हि दक्षसे" [२०. ४०.] "वयं घ त्वा सुतावन्तः" [२०. ५२.] "त्वं न इन्द्रा भर" [२०. १०८] इत्येते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "तृतीय इन्द्रेण सं हि दक्षसे वयं घ त्वा सुतावन्तस्त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. ४.] ॥

इन्द्रे॑ण॒ सं हि दृक्ष॑से संजग्मा॒नो अबि॑भ्युषा । म॒न्दू१ स॑मा॒नव॑र्चसा ॥ १ ॥

इन्द्रे॑ण । सम् । हि । दृक्ष॑से । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा ॥ म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥ १ ॥

अ॒न॒व॒द्यैर॒भिद्यु॑भिर्म॒खः सह॑स्वदर्चति । ग॒णैरिन्द्र॑स्य॒ काम्यैः ॥ २ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒भिद्यु॑ऽभिः । म॒खः । सह॑स्वत् । अ॒र्च॒ति॒ ॥ ग॒णैः । इन्द्र॑स्य । काम्यैः ॥ २ ॥

आदह॑ स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रि॒रे । दधा॑ना॒ नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ ३ ॥

आत् । अह॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । पुन॑रिति॑ । ग॒र्भ॒ऽत्वम् । आ॒ऽई॒रि॒रे ॥ दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"इन्द्रो दधीचो अस्थभिः" इत्यस्य "आ याहि सुषुमा हि ते" [२०. ३८] इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

तथा पृष्ठ्यषडहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेहनि एकाहैकीभूते "इन्द्रो दधीचो अस्थभिः" इत्यादयः आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "पृष्ठ्यस्यैकविंश इन्द्रो दधीचो अस्थभिः [२०. ४१] विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम् [२०. ५४] एवा ह्यसि वीरयुः [२०. ६०] इति " इति [वै० ८. २] ॥

इन्द्रो॑ द॒धीचो॑ अ॒स्थभि॒र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः । ज॒घान॑ नव॒तीर्नव॑ ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । द॒धीचः॑ । अ॒स्थऽभिः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥ १ ॥

इ॒च्छन्नश्व॑स्य॒ यच्छिरः॒ पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितम् । तद् वि॑दच्छर्य॒णाव॑ति ॥ २ ॥

इ॒च्छन् । अश्व॑स्य । यत् । शिरः॑ । पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितम् ॥ तत् । वि॒द॒त् । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥ २ ॥

अत्राह॒ गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म् । इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे ॥ ३ ॥

अत्र॑ । अह॑ । गोः । अ॒म॒न्व॒त॒ । नाम॑ । त्वष्टुः॑ । अ॒पी॒च्य॑म् ॥ इ॒त्था । च॒न्द्रम॑सः । गृ॒हे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"वाचमष्टापदीमहम्" इत्यस्य विनियोगः "आ याहि सुषुमा हि ते" [२०. ३८] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा अश्वमेधस्य त्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि "वाचमष्टापदीमहम्" [२०. ४२] "स्वादोरित्था विषूवतः" [२०. १०९] इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अश्वमेधस्य वाचमष्टापदीमहं स्वादोरित्था विषूवत इति" इति [वै० ८. ३] ॥

वाच॑म॒ष्टाप॑दीम॒हं नव॑स्रक्तिमृ॒तस्पृश॑म् । इन्द्रा॒त् परि॑ त॒न्व॑म् ममे ॥ १ ॥

वाच॑म् । अ॒ष्टाऽप॑दीम् । अ॒हम् । नव॑ऽस्रक्तिम् । ऋ॒त॒ऽस्पृश॑म् ॥ इन्द्रा॑त् । परि॑ । त॒न्व॑म् । म॒मे॒ ॥ १ ॥

---

१ B $\overset{h}{B}$ मंडू°. २ C P अ॒स्थि°.

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यद् दस्युहाभवः ॥ २ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ॥ इन्द्र । यत् । दस्युऽहा । अभवः ॥ २ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥३॥

उत्ऽतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"भिन्धि विश्वा अप द्विषः" इत्यस्य विनियोगः "आ याहि" [२०. ३८] इत्यत्र उक्तः ॥

तथा अप्तोर्याम्णि क्रतौ उपरिष्टान्माध्यंदिनवचनात् प्रातःसवने "भिन्धि विश्वा अप द्विषः" [२०. ४३] इत्यनुरूपम् अभितः "आ नो याहि" [२०. ४] इत्यनुरूपो भवति । तद् उक्तं वैताने । "भिन्धि विश्वा अप द्विष इत्यनुरूपमभित आ नो याहीति" इति [वै० ४. ३] ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः । वसु स्पार्हं तदा भर ॥ १ ॥

भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः ॥ वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ १ ॥

यद् वीळाविन्द्र[1] यत् स्थिरे यत् पर्शाने पराभृतम् । वसु स्पार्हं तदा भर ॥ २ ॥

यत् । वीळौ[2] । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शाने । पराऽभृतम् ।° ॥ २ ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरेर्दत्तस्य वेदति । वसु स्पार्हं तदा भर ॥ ३ ॥

यस्य । ते । विश्वऽमानुषः । भूरेः । दत्तस्य । वेदति[3] ॥ वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥१॥

प्र । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोता । नव्यम् । गीःऽभिः ॥ नरम् । नृऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

---

१ B^h C यद्वीडा°. K K^m V यद्वीळा°. We with D E R S^m De. २ So P P^2 J Cp.
३ P वदति ।. We with P^2 J Cp.

यस्मिन्नुक्थानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या। अपामवो न समुद्रे ॥२॥

यस्मिन्। उक्थानि। रण्यन्ति। विश्वानि। च। श्रवस्या॥ अपाम्। अवः। न। समुद्रे ॥२॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम्। महो वाजिनं सनिभ्यः॥ ३ ॥

तम्। सुऽस्तुत्या। आ। विवासे। ज्येष्ठऽराजम्। भरे। कृत्नुम्॥ महः। वाजिनम्। स-
निऽभ्यः॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम्॥

तीव्रसुदुपशदोपहव्याख्येषु त्रिषु एकाहेषु "अयमु ते समतसि" [२०. ४५] "इमा उ त्वा पुरूवसो" [२०. १०४] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः॥

तथा व्युष्टिद्व्यहे एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः॥

तद् उक्तं वैताने। "तीव्रसुदुपशदोपहव्येष्वयमु ते समतसीमा उ त्वा पुरूवसो इति। व्युष्टिद्व्यहे च" इति [वै० ८. १]॥

तथा संसर्पचतुर्वीरयोश्चतुरहयोः सर्वेष्वहःसु एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "संसर्पचतुर्वीरयोरयमु ते समतसीमा उ त्वा पुरूवसो इति" इति [वै० ८. ३.]॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम्। वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ १ ॥

अयम्। ऊं इति। ते। सम्। अतसि। कपोतःऽइव। गर्भऽधिम्॥ वचः। तत्। चित्।
नः। ओहसे ॥ १ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते। विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २ ॥

स्तोत्रम्। राधानाम्। पते। गिर्वाहः। वीर। यस्य। ते॥ विऽभूतिः। अस्तु। सूनृता॥२॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेस्मिन् वाजे शतक्रतो। समन्येषु[1] ब्रवावहै ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः। तिष्ठ। नः। ऊतये। अस्मिन्। वाजे। शतक्रतो इति शतऽक्रतो॥ सम्। अ-
न्येषु। ब्रवावहै ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टमं सूक्तम्॥

स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु अभिप्लवे च "सं चोदय चित्रमर्वाक्" [२०. ७१. ११] "प्रणेतारं वस्यो अच्छा" [२०. ४६] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ पर्यायेण भवतः। तद् उक्तं वैताने। "स्वरसामसु संचोदय चित्रमर्वाक् प्रणेतारं वस्यो अच्छेति पर्यायेण। अभिप्लवे च" इति [वै० ८. ४]॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु। सासह्वांसं युधामि-
त्रान् ॥ १ ॥

प्रऽनेतारम्। वस्यः। अच्छ। कर्तारम्। ज्योतिः। समत्ऽसु॥ ससह्वांसम्। युधा।
अमित्रान्॥ १ ॥

---

१ B समन्येषु.

स नः पप्रिः पारयाति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ २ ॥

सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुऽहूतः ॥ इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ २ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजेभिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुम्नं नेषि ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजेभिः । दशस्य । च । गातुऽया । च ॥ अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नेषि ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "तमिन्द्रं वाजयामसि महाँ इन्द्रो य ओजसेति स्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने "इन्द्रा याहि चित्रभानो" [२०. ८४] "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] इत्येते यथाक्रमम् आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "छन्दोमेष्विन्द्रा याहि चित्रभानो तमिन्द्रं वाजयामसि महाँ इन्द्रो य ओजसेत्याज्यस्तोत्रियाः" इति [वै० ६. ३] ॥

तथा वैश्वदेवादीनां त्र्यहाणां द्वितीयेष्वहःसु यथासंभवम् "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] "अस्तावि मन्म पूर्व्यम्" [२०. ११९] "तं ते मदं गृणीमसि" [२०. ६१] एते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "द्वितीयेषु तमिन्द्रं वाजयामस्यस्तावि मन्म पूर्व्यं तं ते मदं गृणीमसीति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा साकमेधत्र्यहस्य तृतीयेऽहनि "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "साकमेधस्य तमिन्द्रं वाजयामसि श्रायन्त इव सूर्यमिति" इति [वै० ८. ३] ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे ॥ सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १ ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः[1] ॥ २ ॥

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः ॥ द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ २ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः ॥३॥

गिरा । वज्रः । न । सम्ऽभृतः । सऽबलः । अनपऽच्युतः ॥ ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥३॥

---

१ B B^h सोम्यः.

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अ-नूषत ॥ ४ ॥

इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री । हि-रण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐ-रयत् ॥ ६ ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ७

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ॥ आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ७ ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ८

आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ॥ उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ ८ ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ९ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ११ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णू इति । नृऽ-वाहसा ॥ ११ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ १२ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ १२ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १३ ॥

उत् । ऊं इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १३ ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ १४ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुऽभिः ॥ सूराय । विश्वऽचक्षसे ॥ १४ ॥

अदृश्रन्नस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा १५

अदृश्रन् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ १५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचन ॥ १६ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ॥ विश्वम् । आ । भासि । रोचन ॥ १६ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषीः । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥१७॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषीः ॥ प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ १८ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु ॥ त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ १८ ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहर्मिमानो अक्तुभिः । पश्यं जन्मानि सूर्य ॥१९॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहः । मिमानः । अक्तुऽभिः ॥ पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ १९ ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षणम् ॥२०॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ॥ शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षणम् ॥२०॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः॥२१॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः ॥ ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः॥२१॥

इति पञ्चमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

विषुवति सौर्यपृष्ठे "अभि त्वा वर्चसा गिरः" इति चतुर्थः स्तोत्रियः ॥

अभि त्वा वर्चसा गिरः सिञ्चन्तीराचरण्यवः । अभि वत्सं न धेनवः १

---

१ ०सा गिरः सिंचंतीराचरण्यवः B B̊ C D E R S̊ K Dc Cs P̊ Cp V; so also K̊ J, but they read ति for ती. The accent requied would seem to be as सिञ्चती.

ता अर्षन्ति शुभ्रियः पृञ्चन्तीर्वर्चसा प्रियः । जातं जात्रीर्यथा हृदा ॥२॥

वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् । मह्यमायुर्घृतं पयः ॥ ३ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ४ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रऽयन् । स्वः ॥ ४ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानतः । व्यख्यन्महिषः स्वः ॥ ५ ॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । आपानतः ॥ वि । अख्यत् । महिषः । स्वः ॥५॥

त्रिंशद् धामा वि राजति वाक् पतङ्गो अशिश्रियत् । प्रति वस्तोरहर्द्युभिः ६

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिश्रियत् ॥ प्रति । वस्तोः । अहः । द्युऽभिः ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

विषुवति सौर्यपृष्ठे "यच्छक्रा वाचमारुहन्" इति षष्ठः स्तोत्रियः ॥

---

१ B & $\overset{2}{P}$ J K E R C D V ॰यः पृंचंतीर्वर्चसा प्रियः ।

$\overset{m}{K}$ $\overset{h}{B}$ $\overset{m^{o}}{S}$ यः पृचंतीर्वर्चसा प्रियः ।

२ B $\overset{h}{B}$ K C D E R $\overset{m}{S}$ Dc Cs $\overset{2}{P}$ J Cp जात्रीर्यथा हृदा ।

$\overset{m}{K}$ जात्रीर्यथा प्रिया ।

३ B $\overset{h}{B}$ Dc वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहन् ।

C वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहन् ।

D वज्रापयसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहन् ।

E वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहान् ।

J वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहान् ।

K V वज्रायवसाध्यकीर्तिम्रियमाणमावहन् ।

P वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहान्, no accents, no padas

$\overset{2}{P}$ वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहान् ।

R वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहान् ।

$\overset{m}{S}$ Cs वज्रापवसाध्यः कीर्तिम्रियमाणमावहन् ।

यच्छ्क्रा वाचमारुहन्नन्तरिक्षं सिषासथः । सं देवा अमदन् वृषा ॥ १ ॥
शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आ मदर्दिवि ॥ २ ॥
शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन् वि राजति । विमदन् बर्हिरासरन् ॥३॥

---

१ B $\overset{h}{\text{B}}$ यछक्रा वाचमारुहन्नंतरिक्ष सिषासथः । सं देवा अमदन्वृषा ॥
C यछक्रा वाचमारुहन्नंतरिक्षं सिषासथः । सं देवा अमदन्वृषा ॥
D V यछक्रा वाचमरुहन्नंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा अमदन्वृषा ॥
E यछक्रा वा torn...... न्नंतरिक्षं सिषासति । सं देवा अमदन्वृषा ॥
J यछक्रा वाचमारुहन्नंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा अमदन्वृषा ॥
$\overset{m}{\text{K}}$ यच्छक्रा वाचमारुहन्नंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा असदन्वृषा ॥
P यछक्रा वाचमारुहन्तंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा अमदन्वृषा, no padas, noaccents ॥
P यछक्रा वाचमारुहन्तंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा अमदन्वृषा ॥
R यछक्रा वाचमारुहन्नंत्तरिक्षं सिषासतः । सं देवा अमदन्वृषा ॥
$\overset{m}{\text{S}}$ यछक्रा वाचमा (corrected to म) रुहन्नंतरिक्षं सिषासथ । सं देवा अमदन्वृषा ॥

२ $\overset{h}{\text{B}}$ B K $\overset{m}{\text{K}}$ V Cs Cp शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
C शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्टहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
D शक्रो वाचमदष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
E शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
J शक्रो वाचमदष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
P शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । महिष्ट आमदर्दिवि. no accents, no division.
$\overset{2}{\text{P}}$ शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । महिष्ट आमदर्दिवि ॥
R Cs शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो अधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
$\overset{m}{\text{S}}$ शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचोअधृष्णुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥

३ B $\overset{h}{\text{B}}$ शक्रो वाचमधृष्ट(B ष्टु)हि धामधर्मन्नवि (न्वि for न्नवि B) राजति । विमदन्ब-र्हिरासरन् ॥
C शक्रो वाचमधृष्टहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वर्हिरासरन् ॥
D V शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वहिरासर्दन् ॥
E $\overset{2}{\text{P}}$ Cp शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वर्हिरासरन् ($\overset{2}{\text{P}}$ has no division and no padas) ॥
J शक्रो वाचं अधृष्णुहि धामधर्मन्विराजति । विमदं वर्हिरासरन् ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ४ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।
अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीःऽभिः । नवामहे ॥ ४ ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।
क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ५ ॥

द्युक्षम् । सुऽदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।
क्षुऽमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ५ ॥

तत् त्वा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये ।
येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ६ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।
येन । यतिऽभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ६ ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।
सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ७ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।
सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । सम्ऽनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रदे ॥ ७ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

वाजपेये क्रतौ "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने । "कन्नव्यो अतसीनामिति सामप्रगाथः" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा गवामयनादौ संवत्सरे माध्यंदिने सवने "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति कद्वान् सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने । "माध्यंदिने कन्नव्यो अतसीनामिति कद्वान् सामप्रगाथः" इति [वै० ६. ५] ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।
नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गृणन्त आनशुः ॥ १ ॥

K^m शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वर्हिरासदन् ॥
P शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन् वि राजति । विमदन्वर्हिरासरन् no accents, no padas॥
R Cs शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदं वर्हिरासरन् ॥
S^m K शक्रो वाचमधृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वर्हिरासदन् ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गृणन्तः । आनशुः ॥ १ ॥

कदु स्तुवन्त[1] ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवं मघवन्निन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कत् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतऽयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ २ ॥

इति पञ्चमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशे माध्यंदिने सवने "अभि प्र वः सुराधसम्" [२०. ५१] "प्र सु श्रुतं सुराधसम्" [२०. ५१, ३] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अभि प्र वः सुराधसं प्र सु श्रुतं सुराधसमिति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ" इति [वै० ६. १] ॥

तथा अभिप्लवे युग्मेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु "अभि प्र वः सुराधसम्" "प्र सु श्रुतं सुराधसम्" इति बार्हतौ प्रगाथौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अभि प्र वः सुराधसमिति युग्मेषु" इति [वै० ६. १] ॥

तथा विषुवति अनुरूपादनन्तरम् "तं वो दस्ममृतीषहम्" [२०. ४९. ४] "अभि प्र वः सुराधसम्" [२०. ५१] इति नौधसश्यैतयोनी इच्छया शंसति । तद् उक्तं वैताने । "अनुरूपात् तं वो दस्ममृतीषहम् अभि प्र वः सुराधसम् इति नौधसश्यैतयोनी कामम्" इति [वै० ६. ३] ॥

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु यथासंभवम् "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] "अभि प्र वः सुराधसम्" [२०. ५१] "एवा ह्यसि वीरयुः" [२०. ६०] इति आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "तृतीयेषु महाँ इन्द्रो य ओजसाभि प्र वः सुराधसम् एवा ह्यसि वीरयुरिति" इति [वै० ८. ३] ॥

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।

यः । जरितृऽभ्यः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुऽया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेःऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुऽभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ ३ ॥

---

१ K K^{m} ष्टुवन्तं.

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽराधसम् । अर्च । शक्रम् । अभिष्टये ।
यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ ३ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुस्तराः । इन्द्रस्य । सम्ऽइषः । महीः ।
गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्ऽसु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

"वयं घ त्वा सुतावन्तः" इत्यस्य विनियोगः "इन्द्रेण सं हि दक्षसे" [२०. ४०] इत्यत्रोक्तः ॥

तथा पृष्ठ्यस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठानां चतुर्णामह्नाम् "वयं घ त्वा सुतावन्तः" इत्यादीनामष्टानां तृचानां द्वौ द्वौ यथाक्रमं स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र "वयं घ त्वा" [२०. ५२] "क ईं वेद" [२०. ५३] इति तृतीयेऽह्नि स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। "विश्वाः पृतनाः" [२०. ५४] "तमिन्द्रम्" [२०. ५५] इति चतुर्थे । "इन्द्रो मदाय" [२०. ५६] "मदेमदे हि" [२०. ५६. ४] इति पञ्चमे । "सुरूपकृत्नुम्" [२०. ५७] "शुष्मिन्तमं नः" [२०. ५७. ४] इति षष्ठे । तद् उक्तं वैताने । "तृतीयादीनां वयं घ त्वा सुतावन्त इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः" इति [वै० ६. २] ॥

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु "वयं घ त्वा सुतावन्तः" "क ईं वेद सुते सचा" इति प्रथमेऽहनि माध्यंदिने स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । "क ईं वेद सुते सचा" "वयं घ त्वा सुतावन्तः" इति द्वितीये । "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] "बण्महाँ असि सूर्य" [२०. ५८. ३] इति तृतीये । तद् उक्तं वैताने । "वयं घ त्वा सुतावन्त इत्यादिबण्महाँ असि सूर्येत्यन्ताः पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः" इति [वै० ६. ३] ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।
पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।
कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।
कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

कण्वेभिर्धृष्णवा धृषद् वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।
पिशङ्गरूपं मघवन् विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

---

१ B °धृष्णुवा.

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।
पिशङ्गऽरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके पंचदशं सूक्तम् ॥

त्रिककुद्दशाहस्याहीनस्य नवस्वहःसु "शग्ध्यू षु शचीपते" [२०. ११८] "अभि प्र गोपतिं गिरा" [२०. ९२] "तं वो दस्ममृतीषहम्" [२०. ४९. ४] "वयमेनमिदा ह्यः" [२०. ९७] "इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्" [२०. ३८. ४] "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] "क ईं वेद सुते सचा" [२०. ५३] "विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्" [२०. ५४] "यदिन्द्र प्रागपागुदक्" [२०. १२०] इत्येते नव पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "त्रिककुद्दशा-"हस्य नवसु शग्ध्यू षु शचीपतेऽभि प्रगोपतिं गिरा तं वो दस्ममृतीषहं वयमेनमिदा ह्य इन्द्रमिद्गाथिनो बृहच्छ्रायन्त इव "सूर्यं क ईं वेद सुते सचा विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं यदिन्द्र प्रागपागुदगिति" इति [वै० ८. ४] ॥

क ईं वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।
अयं यः पुरो विभिनत्त्योजसा मन्दानः शिप्र्यन्धसः ॥ १ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।
अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओजसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ १ ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।
नकिष्ट्वा नि यमदा सुते गमो महांश्चरस्योजसा ॥ २ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुऽत्रा । चरथम् । दधे ।
नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ २ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।
यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिः[१]ऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।
यदि । स्तोतुः । मघऽवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत्[२] ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यषडहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहैकीभूते "इन्द्रो दधीचो अस्थभिः" [२०. ४१] "विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्" [२०. ५४] "एवा ह्यसि वीरयुः" [२०. ६०] इति आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "पृष्ठस्यैकविंश इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम् एवाह्यसि वीरयुरिति" इति [वै० ८. २] ॥

तथा व्युष्टयाङ्गिरसकापिवनचैत्ररथद्व्यहानां द्वितीयेष्वहःसु "विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्" इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "द्वितीयेषु विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा त्रिककुद्दशाहस्याहीनस्य अष्टमेऽहनि एष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । सूत्रं पूर्वसूक्ते उक्तम् ॥

---

१ This *Visarga* does not appear in Ṛigveda. २ **P** गमत् ।.

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजूस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।
क्रत्वा वरिष्ठं वर आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १ ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽजूः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।
क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरे । आऽमुरिम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥ १ ॥

समीं रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये ।
स्वर्पतिं यदीं वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥ २ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।
स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ २ ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा ।
सुदीतयो वो अद्रुहोपि कर्णे तरस्विनः समृक्वभिः ॥ ३ ॥

नेमिम्[१] । नमन्ति । चक्षसा । मेषम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।
सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्वऽभिः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

"तमिन्द्रं जोहवीमि" इत्यस्य विनियोगः "वयं घ त्वा सुतावन्तः" [२०. ५२] इति सूक्ते उक्तः ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शवांसि ।
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद् राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री १

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शवांसि ।
मंहिष्ठः । गीःऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् । राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १ ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वां असुरेभ्यः ।
स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तबर्हिषः ॥ २ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अभरः । स्वःऽवान् । असुरेभ्यः ।
स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तऽबर्हिषः ॥ २ ॥

---

१ P नेमम् ।.

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।
यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन् तं धेहि मा पणौ ॥ ३ ॥
यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।
यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यपञ्चाहस्य पञ्चमेऽहनि "उत्तिष्ठन्नोजसा सह" [२०. ४२. ३] "इन्द्रो मदाय वावृधे" [२०. ५६] "इन्द्राय साम गायत" [२०. ६२. ५–७] इत्येते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "पञ्चम उत्तिष्ठन्नोजसा सहेन्द्रो मदाय वावृध इन्द्राय साम गायतेति" इति [वै० ८. ३] ॥

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।
तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोविषत् ॥ १ ॥
इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शवसे । वृत्रऽहा । नृऽभिः ।
तम् । इत् । महत्ऽसु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

असि हि वीर सेन्योसि भूरि परादुदिः ।
असि दभ्रस्य चिद् वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥२॥
असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽदुदिः ।
असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।
युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥
यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।
युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

मदेमदे हि नो दुदिर्यूथा गवामृजुक्रतुः ।
सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥ ४ ॥
मदेऽमदे । हि । नः । दुदिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः ।
सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ४ ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।
विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ५ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।
विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।
अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ६ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।
अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः ।
आ । भर ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अप्तोर्यामिण क्रतौ तृतीयसवने "सुरूपकृत्नुमूतये" [२०. ५७] "शुष्मिन्तमं न ऊतये" [२०. ५७, ४] इति स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र "सुरूपकृत्नुमूतये" इति स्तोत्रियमभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । "शुष्मिन्तमं न ऊतये" इत्यनुरूपमभितः प्राकृतोऽनुरूपो भवति । तद् उक्तं वैताने । "तृतीयसवने सुरूपकृत्नुमूतये शुष्मिन्तमं न ऊतय इति स्तोत्रियानुरूपावभितः स्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा महाव्रते प्रातःसवने "सुरूपकृत्नुमूतये" इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "महाव्रते सुरूपकृत्नुमूतय इत्याज्यस्तोत्रियः" इति [वै० ६. ४] ॥

तथा श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु "सुरूपकृत्नुमूतये" [२०. ५७] "उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः" [२०. ९३] एतौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । "त्वामिद्धि हवामहे" इति [२०. ९८] पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु सुरूपकृत्नुमूतय उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमास्त्वामिद्धि हवामह इति" इति [वै० ८. १] ॥

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुम् । ऊतये । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहे ॥ जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद् रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब ॥ गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गहि ३

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् ॥ मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ४

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ॥ इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥५॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चऽसु ॥ इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ५ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद् द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥६॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ॥ उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ ६ ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।
उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ७ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥८॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ॥ सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृलयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥९॥

इन्द्रः । च । मृलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ॥ भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥१०॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ॥ जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

क ईं वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।
अयं यः पुरो विभिनत्त्योजसा मन्दानः शिप्र्यन्धसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।
अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओजसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।
नकिष्ट्वा नि यमदा सुते गमो महांश्चरस्योजसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुऽत्रा । चरथम् । दधे ।
नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।
यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।
यदि । स्तोतुः । मघऽवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥ १४ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।
पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।
कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।
कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ १५ ॥

कण्वेभिर्धृष्णवा[1] धृषद् वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।
पिशङ्गरूपं मघवन् विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।
पिशङ्गऽरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

विषुवति सौर्यपृष्ठे "बण्महाँ असि सूर्य" [२०. ५८, ३] "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८, १] इति विकल्पितौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "बण्महाँ असि सूर्य श्रायन्त इव सूर्यमिति वा" इति [वै॰ ६. ३] ॥ तथा तीव्रसुच्चतुःपर्याययोः साहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे "श्रायन्त इव सूर्यम्" इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति ॥

---

१ B ॰धृष्णुवा.

तथा सायःकाभिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु "अहमिद्धि पितुष्परि" [२०. ११५] इत्याज्यस्तोत्रियो भवति। चकारात् "श्रायन्त इव सूर्यम्" इत्याज्यस्तोत्रियो भवति॥

तद् उक्तं वैताने। "तीव्रसुचतुःपर्याययोः सहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे श्रायन्त इव सूर्यमिति। सायःकेषु श्येनवर्जम् अहमिद्धि पितुष्परीति च" इति [वै० ८. २]॥

तथा साकमेधस्य तृतीयेऽहनि अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः। स च "तमिन्द्रं वाजयामसि" इति सूक्ते [२०. ४७] द्रष्टव्यः॥

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] "त्वं न इन्द्रा भर" [२०. १०८] एतौ पृष्ठोक्थस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "चतुरहाणां श्रायन्त इव सूर्यं त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. ३]॥

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः "क ईं वेद सुते सचा" इति सूक्ते [२०. ५३] उक्तः॥

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत।
वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम॥ १॥

श्रायन्तःऽइव। सूर्यम्। विश्वा। इत्। इन्द्रस्य। भक्षत।
वसूनि। जाते। जनमाने। ओजसा। प्रति। भागम्। न। दीधिम॥ १॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः।
सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्॥ २॥

अनर्शऽरातिम्। वसुऽदाम्। उप। स्तुहि। भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः।
सः। अस्य। कामम्। विधतः। न। रोषति। मनः। दानाय। चोदयन्॥ २॥

बण्महाँ असि सूर्य बडादित्य महाँ असि।
महस्ते सतो महिमा पनस्यतेद्धा देव महाँ असि॥ ३॥

बट्। महान्। असि। सूर्य। बट्। आदित्य। महान्। असि।
महः। ते। सतः। महिमा। पनस्यते। अद्धा। देव। महान्। असि॥ ३॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि।
मह्ना देवानामसुर्यः[1] पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम्॥ ४॥

बट्। सूर्य। श्रवसा। महान्। असि। सत्रा। देव। महान्। असि।
मह्ना। देवानाम्। असुर्यः। पुरःऽहितः। विऽभु। ज्योतिः। अदाभ्यम्॥ ४॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम्॥

---

१ B B^h Cs °सूर्यः.

दशरात्रस्य दशमेहनि माध्यंदिने सवने "उदु त्ये मधुमत्तमाः" [२०. ५९. १] "उदिन्वस्य रिच्यते" [२०. ५९. ३] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "उदु त्ये मधुमत्तमा उदिन्वस्य रिच्यत इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ६. ३] ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।
सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । मधुमत्ऽतमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।
सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १ ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमानशुः ।
इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महऽयन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

उदिन्वस्य रिच्यतेंशो धनं न जिग्युषः ।
य इन्द्रो हरिवान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ ३ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।
यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ ३॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेष्वा ।
पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ ४ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुऽधितम् । सुऽपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।
पूर्वीः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्लवमध्यमेष्वहःसु द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेषु । "एवा ह्यसि वीरयुः" इत्यादयोऽष्टौ तृचास्तृतीयसवने उक्थ स्तोत्रियानुरूपा यथाक्रमं भवन्ति । एवं च "एवा ह्यसि वीरयुः" [२०. ६०] "एवा ह्यस्य सूनृता" [२०. ६०. ४–६] इति स्तोत्रियानुरूपौ द्वितीये । "तं ते मदं गृणीमसि" [२०. ६१] "तम्वभि प्र गायत" [२०. ६१. ४–६] इति तृतीये । "वयमु त्वामपूर्व्य" [२०. ६२, १] "यो न इदमिदं पुरा" [२०. ६२, ३] इति चतुर्थे । "इन्द्राय साम गायत" [२०. ६२. ५–७] "तम्वभि प्र गायत" [२०. ६१. ४–६] इति पञ्चमे । तद् उक्तं वैताने । "मध्यमेष्वेवा ह्यसि वीरयुरित्युक्थस्तोत्रियानुरूपाः" इति [वै० ६. १] ॥

तथा वैकृतस्य पृष्ठ्यत्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि "एवा ह्यसि वीरयुः" इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "पृष्ठ्यत्र्यहस्य एवा ह्यसि वीरयुरित्युक्थे" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा तस्यैव तृतीयेऽहनि अस्य विनियोगः "अभि प्र वः सुराधसम्" इति सूक्ते [२०. ५१] उक्तः ॥

तथा पृष्ठ्यपञ्चाहस्य द्वितीयेऽहनि "एवा ह्यसि वीरयुः" इति पृष्ठोक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "पृष्ठ्यपञ्चाहस्यैवा ह्यसि वीरयुरिति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "पृष्ठ्यस्य द्वितीय एवा ह्यसि वीरयुरिति" इति [वै० ८. ४] ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः। एवा ते राध्यं मनः ॥ १ ॥

एव। हि। असि। वीरऽयुः। एव। शूरः। उत। स्थिरः ॥ एव। ते। राध्यम्। मनः १

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः। अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥२॥

एव। रातिः। तुविऽमघ। विश्वेभिः। धायि। धातृऽभिः ॥ अध। चित्। इन्द्र। मे। सचा ॥ २ ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते। मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३ ॥

मो इति। सु। ब्रह्माऽइव। तन्द्रयुः। भुवः। वाजानाम्। पते ॥ मत्स्व। सुतस्य। गोऽमतः ॥ ३ ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही। पक्वा शाखा न दाशुषे ॥४॥

एव। हि। अस्य। सूनृता। विऽरप्शी। गोऽमती। मही ॥ पक्वा। शाखा। न। दाशुषे ॥ ४ ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते। सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥५॥

एव। हि। ते। विऽभूतयः। ऊतयः। इन्द्र। माऽवते ॥ सद्यः। चित्। सन्ति। दाशुषे ॥ ५ ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या। इन्द्राय सोमपीतये ॥ ६ ॥

एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थम्। च। शंस्या ॥ इन्द्राय। सोमऽपीतये॥६॥

इति पञ्चमेनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्लवे "तं ते मदं गृणीमसि" इत्यस्य विनियोगः पूर्वेण [२०. ६०] सह उक्तः ॥

तथा व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथत्र्यहानां प्रथमेऽहनि "तं ते मदं गृणीमसि" इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथत्र्यहानां तं ते मदं गृणीमसीति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा वैश्वदेवादीनां त्र्यहाणां द्वितीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः "तमिन्द्रं वाजयामसि" इति सूक्ते [२०. ४७] उक्तः ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम्।
उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ १ ॥

तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्ऽसु । ससहिम् ।
ऊं इति । लोकऽकृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ १ ॥

येन ज्योतींष्यायवे मनवे च विवेदिथ ।
मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ २ ॥

येन । ज्योतींषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ ।
मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ २ ॥

तदद्या चित्त उक्थिनोनु ष्टुवन्ति पूर्वथा ।
वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ३ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वऽथा ।
वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ३ ॥

तम्वभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् ।
इन्द्रम् । गीःऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ ४ ॥

यस्य द्विबर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी ।
गिरीँरज्राँ अपः स्वर्वृषत्वना ॥ ५ ॥

यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।
गिरीन् । अज्रान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वना ॥ ५ ॥

स राजसि पुरुष्टुतँ[1] एको वृत्राणि जिघ्नसे ।
इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ६ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्नसे ।
इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

"वयमु त्वामपूर्व्य" इत्याद्यतृचस्य विनियोगः [२०. १४] इत्यत्र उक्तः ॥
तथा "इन्द्राय साम गायत" [२०. ६२. ५] इत्यस्य विनियोगः "इन्द्रो मदाय वावृधे" [२०. ५६] इत्यनेन सह उक्तः॥

---

१ Cs °ष्टुत.

वयमु त्वामपूर्व्य स्थूरं न कच्चिद् भरन्तोवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे॥१॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्व्य । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।
वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

उप त्वा कर्मन्नूतये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत् ।
त्वामिद्ध्यवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।
त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु व स्तुषे ।
सखाय इन्द्रमूतये ॥ ३ ॥

यः । नः । इदम्ऽइदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आऽनिनाय । तम् । ऊं इति । वः । स्तुषे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ३ ॥

हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।
आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ ४ ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।
आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवा । शतम् ॥४॥

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे॥५॥

इन्द्राय । साम । गायत । विप्राय । बृहते । बृहत् ॥ धर्मऽकृते । विपःऽचिते । पनस्यवे॥५॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो महाँ असि॥६॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ॥ विश्वऽकर्मा । विश्वऽदेवः ।
महान् । असि ॥ ६ ॥

विभ्राजं ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः ।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ७ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ७ ॥

---

१ $\overset{h}{B}$ वः. See page 598.

तम्वभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम्। इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥८॥

तम्। ऊं इति। अभि। प्र। गायत। पुरुऽहूतम्। पुरुऽस्तुतम्॥ इन्द्रम्। गीःऽभिः। तविषम्। आ। विवासत ॥ ८ ॥

यस्य द्विबर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी। गिरीँरज्राँ अपः स्वर्वृषत्वना ॥ ९ ॥

यस्य। द्विऽबर्हसः। बृहत्। सहः। दाधार। रोदसी इति॥ गिरीन्। अज्रान्। अपः। स्वः। वृषऽत्वना ॥ ९ ॥

स राजसि पुरुष्टुतँ एको वृत्राणि जिघ्नसे। इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ १० ॥

सः। राजसि। पुरुऽस्तुत। एकः। वृत्राणि। जिघ्नसे॥ इन्द्र। जैत्रा। श्रवस्या। च। यन्तवे ॥ १० ॥

इति पञ्चमेनुवाके पंचविंशं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि "इमा नु कं भुवना सीषधाम" [२०. ६३. १] "हत्वाय देवा असुरान् यदायन्" [२०. ६३. २] इति द्वैपदौ पच्छः शंसति। तद् उक्तं वैताने। "षष्ठ इमा नु कं भुवना सीषधाम हत्वाय देवा असुरान् यदायन्निति द्वैपदौ पच्छः" इति [वै० ६. २] ॥

वाजपेये तृतीयसवने प्राकृतयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रत्याम्नायकौ "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] "य इन्द्र सोमपातमः" [२०. ६३. ७] एतौ उक्थस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "तृतीयसवने य एक इद् विदयते य इन्द्र सोमपातम इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च तृतीयसवने एतौ उक्थस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च य एक इद् विदयते य इन्द्र सोमपातम इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ६. १] ॥

तथा विश्वजिति एकाहीभूते "य एक इद् विदयते" इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "विश्वजिति य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. २] ॥

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] एतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "चतुर्थेषु महाँ इन्द्रो य ओजसा य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा अभिप्लवपञ्चाहस्य "य एक इद् विदयते" इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "अभिप्लवपञ्चाहस्य य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थ्यसंस्थं भवति तदा "य एक इद् विदयते" [२०. ६३.४] "यत् सोममिन्द्र विष्णवि" [२०. १११] एतौ उक्थस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "षष्ठमुक्थ्यं चेद् य एक इद् विदयते यत् सोममिन्द्र विष्णवीति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा द्वादशाहस्य छन्दोमत्र्यहस्य प्रथमान्त्ययोरह्नोः "त्वं न इन्द्रा भर" [२०. १०८] "य एक इद् विदयते" एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने । "द्वादशाहस्य छन्दोमप्रथमान्त्ययोस्त्वं न इन्द्रा भर य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. ४] ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ।
यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीक्लृपाति १

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ।
हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ २ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ।
हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥ २ ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयं छचीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ।
अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ३ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि ।
अपश्यन् ।
अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

य एक इद् विदयते वसु मर्ताय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥ ४ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ॥ ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ।
इन्द्रः । अङ्ग ॥ ४ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ५ ॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् ॥ कदा । नः । शुश्रवत् ।
गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ५ ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति । उग्रं तत् पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ६ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ॥ उग्रम् । तत् ।
पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ६ ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्य१त्रिणं तमीमहे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । सोमऽपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति ॥ येन । हंसि । नि । अत्रिणम् ।
तम् । ईमहे ॥ ७ ॥

येना दशग्वमध्रिगुं वेपयन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ ८ ॥

येन । दशऽग्वम् । अध्रिऽगुम् । वेपयन्तम् । स्वःऽनरम् ॥ येन । समुद्रम् । आविथ ।
तम् । ईमहे ॥ ८ ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँ इव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥ ९ ॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान्ऽइव । प्रऽचोदयः ॥ पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे ।
तम् । ईमहे ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ॥

अभिप्लवस्य पञ्चमेहनि "एन्द्र नो गधि प्रियः" इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "पञ्चम एन्द्र नो गधि प्रिय इति" इति [वै० ८. ३] ॥

एन्द्र नो गधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सत्राऽजित् । अगोह्यः ॥ गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः ।
पतिः । दिवः ॥ १ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी । इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ २ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमऽपाः । उभे इति । बभूथ । रोदसी इति ॥ इन्द्र । असि ।
सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ २ ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दर्ता पुरामसि । हन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दर्ता । पुराम् । असि ॥ हन्ता । दस्योः । मनोः ।
वृधः । पतिः । दिवः ॥ ३ ॥

---

१ K विश्वतः पृथुः. C °तः स्पृथुः.

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वर्यो अन्धसः। एवा हि वीर स्तवते
सदावृधः ॥ ४ ॥

आ। इत्। ऊं इति। मध्वः। मदिन्ऽतरम्। सिञ्च। वा। अध्वर्यो इति। अन्धसः।
एव। हि। वीरः। स्तवते। सदाऽवृधः ॥ ४ ॥

इन्द्र स्थातर्हरीणां नकिष्टे पूर्व्यस्तुतिम्। उदानंश शवसा न भन्दना ॥५॥

इन्द्र। स्थातः। हरीणाम्। नकिः। ते। पूर्व्यऽस्तुतिम् ॥ उत्। आनंश। शवसा।
न। भन्दना ॥ ५ ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः। अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ६

तम्। वः। वाजानाम्। पतिम्। अहूमहि। श्रवस्यवः ॥ अप्रायुऽभिः। यज्ञेभिः।
ववृधेन्यम् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्य नवमेहनि "एतो न्विन्द्रं स्तवाम" इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "नवम एतो न्विन्द्रं स्तवामेति" इति [वै॰ ८. ४] ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम्। कृष्टीर्यो विश्वा अभ्य-
स्त्येक इत् ॥ १ ॥

एतो इति। नु। इन्द्रम्। स्तवाम। सखायः। स्तोम्यम्। नरम् ॥ कृष्टीः। यः।
विश्वाः। अभि। अस्ति। एकः। इत् ॥ १ ॥

अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः। घृतात् स्वादीयो मधुनश्च
वोचत ॥ २ ॥

अगोऽरुधाय। गोऽइषे। द्युक्षाय। दस्म्यम्। वचः ॥ घृतात्। स्वादीयः। मधुनः।
च। वोचत ॥ २ ॥

यस्यामितानि वीर्या[1] न राधः पर्येतवे। ज्योतिर्न[2] विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ३

यस्य। अमितानि। वीर्या। न। राधः। परिऽएतवे ॥ ज्योतिः। न। विश्वम्।
अभि। अस्ति। दक्षिणा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ॥

---

१ K $\ddot{K}^m$ वीर्या१. २ K ज्योतिर्हि.

स्तुहीन्द्रं व्यश्ववदनूर्मिं वाजिनं यमम्। अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे॥१॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अनूर्मिम्[1] । वाजिनम् । यमम् ॥ अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ १ ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैयश्व दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैयश्व । दशमम् । नवम्[2] ॥ सुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २ ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रऽहस्त । परिऽवृजम् ॥ अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ ३ ॥

पञ्चमेनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम् ॥

इति पञ्चमोनुवाकः ॥

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेहनि प्रातःसवनमाध्यंदिनयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीनां प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् "वनोति हि" इत्याद्याः पारुच्छेप्याख्या ऋचः संबध्नाति । तद् उक्तं वैताने । "पृष्ठ्यषष्ठे वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः [२०. ६७] विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते [२०. ७२] इति पारुच्छेपीरुपदधाति द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितयाज्यानाम्" इति [वै० ६. १] ॥

वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
सुन्वान इत् सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।
सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥ १ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः[3] । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः । देवानाम् । अव । द्विषः ।
सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः[4] ।
सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ १ ॥

---

१ P अनूर्मि ।. We with P J Cp. २ P नमम् ।. ३ B परीणसः Corrected to परिणसः.
४ So we with all our Mss.

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन् द्युम्नानि मोत
जारिषुरस्मत् पुरोत जारिषुः ।
यद् वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । द्युम्नानि ।
मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ।
यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् ।
अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत । यत् । च । दुस्तरम् ॥ २ ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न
जातवेदसम् ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ३ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् ।
विप्रम् । न । जातऽवेदसम् ।
यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।
घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ ३ ॥

यज्ञैः संमिश्लाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।
आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ ४ ॥

यज्ञैः । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।
आऽसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन् होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।
प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात् तव भागस्य तृप्णुहि ॥ ५ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

---

१ B C भु°. २ B B^h D E R S^m Dc Cs °वंद्यु°. We with C K K^m V. ३ P P J भुवन् ।. We with Cp as in Rigveda. ४ So we with all our Mss.

प्रति॑ । वी॒हि॒ । प्र॒ऽस्थि॑तम् । सो॒म्य॑म् । मधु॑ । पिब॑ । आग्नी॑ध्रात् । तव॑ । भा॒गस्य॑ ।
तृ॒प्णु॒हि॒ ॥ ५ ॥

ए॒ष स्य ते॑ त॒न्वो॒३॑ नृम्ण॒वर्ध॑नः॒ सह॒ ओजः॑ प्र॒दिवि॑ बा॒ह्वोर्हि॒तः ।
तुभ्यं॑ सु॒तो म॑घव॒न् तुभ्य॒मा भृ॑त॒स्त्वम॑स्य॒ ब्राह्म॑णा॒दा तृ॒पत् पि॑ब ॥ ६ ॥

ए॒षः । स्यः । ते॒ । त॒न्व॑ः । नृ॒म्ण॒ऽवर्ध॑नः । सहः॑ । ओजः॑ । प्र॒ऽदिवि॑ । बा॒ह्वोः । हि॒तः ।
तुभ्य॑म् । सु॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । आऽभृ॑तः । त्वम् । अ॒स्य॒ । ब्राह्म॑णात् । आ ।
तृ॒पत् । पि॒ब ॥ ६ ॥

यमु॑ पूर्व॒महु॑वे॒ तमि॒दं हु॑वे॒ सेदु॒ हव्यो॑ द॒दिर्यो॒ नाम॒ पत्य॑ते ।
अ॒ध्व॒र्युभि॑ः प्र॒स्थि॑तं सो॒म्यं मधु॑ पो॒त्रात् सोम॑ं द्रविणोदः॒ पिब॑ ऋ॒तुभिः॑ ॥ ७

यम् । ऊँ इति॑ । पूर्व॑म् । अहु॑वे । तम् । इ॒दम् । हु॒वे॒ । सः । इत् । ऊँ॒ इति॑ । हव्य॑ः ।
द॒दिः । यः । नाम॑ । पत्य॑ते ।
अ॒ध्व॒र्युऽभि॑ः । प्र॒ऽस्थि॑तम् । सो॒म्य॑म् । मधु॑ । पो॒त्रात् । सोम॑म् । द्र॒वि॒णः॒ऽद॒ः । पिब॑ ।
ऋ॒तुऽभि॑ः ॥ ७ ॥

इति षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

छन्दोमानां प्रथमेहनि प्रातःसवने "सुरूपकृत्नुमूतये" इति द्वादश ऋच आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने । "सुरूपकृत्नुमूतय इति द्वादशर्चः" इति [वै॰ ६. ३] ॥

सु॒रू॒प॒कृ॒त्नुमू॒तये॑ सु॒दुघा॑मिव॒ गो॒दुहे॑ । जु॒हू॒मसि॒ द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥

सु॒रू॒प॒ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ ॥ जु॒हू॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥

उप॑ः न॒ः सव॒ना ग॑हि॒ सोम॑स्य सोमपाः पिब । गो॒दा इद् रे॒वतो॒ मद॑ः ॥ २

उप॑ । न॒ः । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ । सोम॑स्य । सो॒म॒ऽपा॒ः । पि॒ब ॥ गो॒ऽदाः । इत् ।
रे॒वत॑ः । मद॑ः ॥ २ ॥

अथा॑ ते॒ अन्त॑मानां वि॒द्याम॑ सुम॒तीना॑म् । मा नो॒ अति॑ ख्य॒ आ ग॑हि ॥ ३ ॥

अथ॑ । ते॒ । अन्त॑मानाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒तीना॑म् ॥ मा । न॒ः । अति॑ । ख्य॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥ ३ ॥

परे॑हि॒ विग्र॒मस्तृ॑त॒मिन्द्रं॑ पृच्छा विप॒श्चित॑म् । यस्ते॒ सखि॑भ्य॒ आ वर॑म् ॥ ४ ॥

परा॑ । इ॒हि॒ । विग्र॑म् । अस्तृ॑तम् । इन्द्र॑म् । पृ॒च्छ॒ । वि॒पः॒ऽचित॑म् ॥ यः । ते॒ । स॒-
खि॑ऽभ्यः । आ । वर॑म् ॥ ४ ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद् दुवः ॥५॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ॥ दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः ॥ स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियम् । नृऽमादनम् ॥ पतयत् । मन्दयत्ऽसखम् ॥ ७ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः ॥ प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

यो रायो३वनिर्महान्त्सुपारः[1] सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा ॥ तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखाय स्तोमवाहसः ॥ ११ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ॥ सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ ११ ॥

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ १२ ॥

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ १२ ॥

इति षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

छन्दोमानां द्वितीयेहनि "स घा नो योग आ भुवत्" इति द्वात्रिंशतम् ऋच आवपते । तद् उक्तं वैताने । "स घा नो योग आ भुवदिति द्वात्रिंशतम्" इति [वै० ६. ३] ॥

---

१ B Dc महाँत्सु°.

स घा॑ नो॒ योग॒ आ भु॑व॒त् स रा॒ये स पुर॑ंध्याम्। गम॒द् वाजे॑भि॒रा स नः॥१॥

सः। घ। नः॒। योगे॑। आ। भु॒व॒त्। सः। रा॒ये। सः। पुर॑म्ऽध्याम्॥ गम॑त्। वाजे॑भिः। आ। सः। नः॒॥ १॥

यस्य॑ सं॒स्थे न वृ॒ण्वते॒ हरी॑ स॒मत्सु॒ शत्र॑वः। तस्मा॒ इन्द्रा॑य गायत॥ २॥

यस्य॑। स॒म्ऽस्थे। न। वृ॒ण्वते॑। हरी॒ इति॑। स॒मत्ऽसु॑। शत्र॑वः॥ तस्मै॑। इन्द्रा॑य। गा॒य॒त॥ २॥

सु॒तपा॑व्ने सु॒ता इ॒मे शुच॑यो यन्ति वी॒तये॑। सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः॥ ३॥

सु॒त॒ऽपाव्ने॑। सु॒ताः। इ॒मे। शुच॑यः। य॒न्ति। वी॒तये॑॥ सोमा॑सः। दधि॑ऽआशिरः॥ ३॥

त्वं सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॑जायथाः। इन्द्र॒ ज्यैष्ठ्या॑य सुक्रतो॥ ४॥

त्वम्। सु॒तस्य॑। पी॒तये॑। स॒द्यः। वृ॒द्धः। अ॒जा॒य॒थाः॥ इन्द्र॑। ज्यैष्ठ्या॑य। सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सु॒ऽक्र॒तो॥ ४॥

आ त्वा॑ विश॒न्त्वा॒शवः॒ सोमा॑स इन्द्र गिर्वणः। शं ते॑ सन्तु॒ प्रचे॑तसे॥५॥

आ। त्वा॒। वि॒श॒न्तु॒। आ॒शवः॑। सोमा॑सः। इ॒न्द्र॒। गि॒र्व॒णः॒॥ शम्। ते॒। स॒न्तु॒। प्रऽचे॑तसे॥ ५॥

त्वां स्तोमा॑ अवीवृध॒न् त्वामु॒क्था श॑तक्रतो। त्वां व॑र्धन्तु नो॒ गिरः॑॥६॥

त्वाम्। स्तोमाः॑। अ॒वी॒वृ॒ध॒न्। त्वाम्। उ॒क्था। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो॥ त्वाम्। व॒र्ध॒न्तु॒। नः॒। गिरः॑॥ ६॥

अक्षि॑तोतिः सनेदि॒मं वाज॒मिन्द्रः॑ सह॒स्रिण॑म्। यस्मि॒न् विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑॥ ७॥

अक्षि॑तऽऊतिः। स॒ने॒त्। इ॒मम्। वाज॑म्। इन्द्रः॑। स॒ह॒स्रिण॑म्॥ यस्मि॑न्। विश्वा॑नि। पौंस्या॑॥ ७॥

मा नो॒ मर्ता॑ अ॒भि द्रु॑हन् त॒नूना॑मिन्द्र गिर्वणः। ईशा॑नो यवया व॒धम्॥ ८॥

मा। नः॒। मर्ताः॑। अ॒भि। द्रु॒ह॒न्। त॒नूना॑म्। इ॒न्द्र॒। गि॒र्व॒णः॒॥ ईशा॑नः। य॒व॒य॒। व॒धम्॥ ८॥

यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्तं॒ परि॑ त॒स्थुषः॑। रोच॑न्ते रोच॒ना दि॒वि॥ ९॥

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥९॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ १० ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ११ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ११

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ १२ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे ॥ दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

छन्दोमानां तृतीयेहनि "वीळु चिदारुजत्नुभिः" इति षट्त्रिंशतम् ऋचः आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने । "वीळु चिदारुजत्नुभिरिति षट्त्रिंशतम् आवपते" इति [वै० ६. ३] ॥

वीळु[1] चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः । अविन्द उस्रिया अनु ॥१॥

वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इन्द्र । वह्निऽभिः ॥ अविन्दः । उस्रियाः । अनु ॥ १ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद् वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतम् ॥ २ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् । गिरः । महाम् । अनूषत । श्रुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू[2] समानवर्चसा ॥ ३ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्ऽजग्मानः । अबिभ्युषा ॥ मन्दू इति । समानऽवर्चसा ॥ ३ ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ४ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति ॥ गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ४ ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जते गिरः ॥५॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ॥ सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥ ५ ॥

---

१ B^h K K^m V वीळु. C R Dc वीडु. Cs विळु. We with D E S^m. २ B B^h मण्डू.

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥६॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ॥ इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ ६ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ७ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ ७ ॥

इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥८ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥९॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्र वाजेषु नोव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च ॥ उग्रः । उग्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ १० ॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे ॥ युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ११ ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ १२ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्राऽदावन् । अप । वृधि ॥ अस्मभ्यम् । अप्रतिऽस्कुतः ॥ १२ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् १३

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ॥ न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ १३ ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥ १४ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओजसा ॥ ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ॥ १४ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति ॥ इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १६ ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १७ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् ॥ वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १७ ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ १८ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै ॥ त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥१८॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥१९

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ॥ जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ १९ ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । सासह्याम पृतन्यतः ॥२०॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ॥ ससह्याम । पृतन्यतः ॥२०॥

इति षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"सं चोदय चित्रमर्वाक्" [२०. ७१. ११] इत्यस्य विनियोगः "प्रणेतारं वस्यो अच्छा" [२०. ४६] इत्यनेन सह उक्तः॥

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिऽत्वम् । अस्तु । वज्रिणे ॥ द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥२॥

सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ ॥ विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ २ ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥३॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रःऽइव । पिन्वते ॥ उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥३॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुषे ॥४॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही ॥ पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥४॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥ ५ ॥

---

१ B सास°. २ P पृथिना ।. ३ P पिन्वते ।.

एव। हि। ते। विऽभूतयः। ऊतयः। इन्द्र। माऽवते॥ सद्यः। चित्। सन्ति। दाशुषे॥ ५॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या। इन्द्राय सोमपीतये॥ ६॥

एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थम्। च। शंस्या॥ इन्द्राय। सोमऽपीतये॥ ६॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः। महाँ अभिष्टिरोजसा॥७॥

इन्द्र। आ। इहि। मत्सि। अन्धसः। विश्वेभिः। सोमपर्वऽभिः॥ महान्। अभिष्टिः। ओजसा॥ ७॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने। चक्रिं विश्वानि चक्रये॥ ८॥

आ। ईम्। एनम्। सृजत[1]। सुते। मन्दिम्। इन्द्राय। मन्दिने॥ चक्रिम्। विश्वानि। चक्रये॥ ८॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभि[2] स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे। सचैषु सवनेष्वा॥ ९॥

मत्स्व। सुऽशिप्र। मन्दिऽभिः। स्तोमेभिः। विश्वऽचर्षणे॥ सचा। एषु[3]। सवनेषु। आ॥ ९॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत। अजोषा वृषभं पतिम्॥ १०॥

असृग्रम्। इन्द्र। ते। गिरः। प्रति। त्वाम्। उत्। अहासत॥ अजोषाः। वृषभम्। पतिम्॥ १०॥

सं चोदय चित्रमर्वाग् राध इन्द्र वरेण्यम्। असदित् ते विभु प्रभु॥११॥

सम्। चोदय। चित्रम्। अर्वाक्। राधः। इन्द्र। वरेण्यम्॥ असत्। इत्। ते। विऽभु। प्रऽभु॥ ११॥

अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः। तुविद्युम्न यशस्वतः[4]॥ १२॥

अस्मान्। सु। तत्र। चोदय। इन्द्र। राये। रभस्वतः॥ तुविऽद्युम्न। यशस्वतः॥ १२॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत्। विश्वायुर्धेह्यक्षितम्॥ १३॥

सम्। गोऽमत्। इन्द्र। वाजऽवत्। अस्मे इति। पृथु। श्रवः। बृहत्॥ विश्वऽआयुः। धेहि। अक्षितम्॥ १३॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्नं सहस्रसातमम्। इन्द्र ता रथिनीरिषः १४

---

१ $\overset{2}{P}$ सृजते। २ $\overset{h}{B}$ C K $\overset{m}{S}$ Dc मन्दिभिः. We with D E $\overset{m}{K}$ R V Cs. ३ $\overset{2}{P}$ एषु। ४ P यशस्वः।

असे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रऽसातमम् ॥ इन्द्र । ताः ।
रथिनीः । इषः ॥ १४ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्त ऋग्मियम् । होम गन्तारमूतये ॥१५॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् ॥ होम । गन्तारम् ।
ऊतये ॥ १५ ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद् बृहत एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १६ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ॥ इन्द्राय । शूषम् ।
अर्चति ॥ १६ ॥

षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति षष्ठोनुवाकः ॥

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेहनि "विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते" इत्यस्य विनियोगः "वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः" [२०.६७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

**विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः
सनिष्यवः पृथक्[१] ।**
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।
इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ १ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् ।
स्व१रिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ।
तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ १ ॥

**वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः
सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।**
यद् गव्यन्ता द्वा जना स्व१र्यन्ता समूहसि ।
आविष्करिक्रद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ २ ॥

---

१ B $\overset{h}{B}$ No stop.

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।
यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना[१] । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि ।
आविः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥ २ ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्य१र्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः
स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिन् चिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ३ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ।
यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यस्य चतुर्थेहनि "तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा" इति पुरस्तात्संपातसूक्तात् षडृच आवपते । तासां प्रथमास्तिस्र ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "चतुर्थे तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वेति षट् पुरस्तात्संपाताः । तिस्रोर्धर्चशः" इति [वै० ६. २] ॥

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ १ ॥

तुभ्य । इत् । इमा । सवना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वधा । असि ॥ १ ॥

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्नुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ २ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्नुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ २ ॥

---

२ P जनाः ।.

प्र वो॑ म॒हे म॑हि॒वृधे॑ भरध्वं॒ प्रचे॑तसे॒ प्र सु॑म॒तिं कृ॑णुध्वम् । विशः॑ पू॒र्वीः
प्र च॑रा चर्षणि॒प्राः ॥ ३ ॥

प्र । व॒ः । म॒हे । म॒हि॒ऽवृधे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । प्रऽचे॑तसे । प्र । सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् ।
विशः॑ । पू॒र्वीः । प्र । च॒र॒ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥ ३ ॥

य॒दा वज्रं॒ हिर॑ण्य॒मिद॒था॒ रथं॒ ह॒री॒ यम॑स्य॒ वह॑तो॒ वि सू॒रिभिः॑ ।
आ ति॑ष्ठति म॒घवा॒ सन॑श्रु॒त॒[1] इन्द्रो॒ वाज॑स्य दी॒र्घश्र॑वस॒स्पतिः॑ ॥ ४ ॥

य॒दा । वज्र॑म् । हिर॑ण्यम् । इत् । अथ॑ । रथ॑म् । ह॒री इति॑ । यम् । अ॒स्य॒ । वह॑तः ।
वि । सू॒रिऽभिः॑ ।
आ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । म॒घऽवा॑ । सन॑ऽश्रुतः । इन्द्रः॑ । वाज॑स्य । दी॒र्घऽश्र॑वसः । पतिः॑ ॥ ४ ॥

सो चि॒न्नु वृ॒ष्टिर्यू॒थ्या॒३॒[2] स्वा सचाँ॒ इन्द्रः॒ श्मश्रू॑णि॒ हरि॑ता॒भि प्रु॑ष्णुते ।
अव॑ वेति सु॒क्षयं॑ सु॒ते मधू॒दिद्धू॑नोति॒ वातो॒ यथा॒ वन॑म् ॥ ५ ॥

सो इति॑ । चि॒त् । नु । वृ॒ष्टिः । यू॒थ्या॒ । स्वा । सचा॑ । इन्द्रः॑ । श्मश्रू॑णि[3] । हरि॑ता ।
अ॒भि । प्रु॒ष्णु॒ते॒[4] ।
अव॑ । वे॒ति॒ । सु॒ऽक्षय॑म् । सु॒ते । मधु॑ । उत् । इत् । धू॒नो॒ति॒ । वातः॑ । यथा॑ । वन॑म् ॥ ५ ॥

यो वा॒चा विवा॑चो मृ॒ध्रवा॑चः पु॒रू स॒हस्राशि॑वा ज॒घान॑ ।
तत्त॒दिद॑स्य॒ पौंस्यं॑ गृणीमसि पि॒तेव॒ यस्तवि॑षीं वावृ॒धे शव॑ः ॥ ६ ॥

यः । वा॒चा । वि॒ऽवा॑चः । मृ॒ध्रऽवा॑चः । पु॒रु । स॒हस्रा॑ । अशि॑वा । ज॒घान॑ ।
तत्ऽत॑त् । इत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । गृ॒णी॒म॒सि॒ । पि॒ताऽइ॑व । यः । तवि॑षीम्[5] । व॒वृ॒धे ।
शव॑ः ॥ ६ ॥

इति सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यस्य पञ्चमेहनि पुरस्तात् संपातात् पङ्क्तिच्छन्दस्कम् "यच्चिद्धि सत्य सोमपाः" इति सूक्तम् आवपते । तस्य शंसनधर्ममपि सूत्रकार आह । तद् उक्तं वैताने । "पञ्चमे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति पाङ्क्तं सप्तर्चम् । द्वौद्वाववसाय पञ्चमं सन्तनोति । त्रयं वावसाय द्वयम्" इति [वै० ६. २] ॥ अस्य अर्थः । पाङ्क्तस्य एकैकस्य द्वौ द्वौ पादौ संहतौ अवसाय अर्धर्चशस्यवत् पञ्चमं पादं प्रणवेनोपसंतनोति संबध्नाति । पादत्रयं संहतं वा अवसाय अन्त्यपादद्वयं संहतं प्रणवेनोपसंतनोति इति ॥

---

१ K P °श्रुत॒. २ K °थ्या॑ १ स्वा. ३ P श्मश्रु॑णि ।. ४ P P² प्र॒ष्णु॒ते॒ ।. ५ P त॒वि॒षीम् ।.

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत्। चित्। हि। सत्य। सोमऽपाः। अनाशस्ताःऽइव। स्मसि।
आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ १ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते शचीवस्तव दंसना। आ तू॰ ॥ २ ॥

शिप्रिन्। वाजानाम्। पते। शचीऽवः। तव। दंसना।० ॥ २ ॥

नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने। आ तू॰ ॥ ३ ॥

नि। स्वापय। मिथुऽदृशा। सस्ताम्। अबुध्यमाने इति।० ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः। आ तू॰ ॥ ४ ॥

ससन्तु। त्याः। अरातयः। बोधन्तु। शूर। रातयः।० ॥ ४ ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया। आ तू॰ ॥ ५ ॥

सम्। इन्द्र। गर्दभम्। मृण। नुवन्तम्[1]। पापया। अमुया।० ॥ ५ ॥

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि। आ तू॰ ॥ ६ ॥

पताति। कुण्डृणाच्या। दूरम्। वातः। वनात्। अधि।० ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम्।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम्। परिऽक्रोशम्। जहि। जम्भय। कृकदाश्वम्।
आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि पुरस्तात् संपातात् "वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवः" इति तिस्रः सप्तपदा आवपते सूत्रोक्तप्रकारेण प्रणवेनोपसंतनोति च। तद् उक्तं वैताने। "षष्ठे वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यव इति। सप्तपदानामेकैकमवसाय द्वयं संतनोति। द्वयमवसाय द्वयम्" इति [वै॰ ६. २] ॥ अस्य अर्थः। सप्तपदानां तिसृणामृचाम् एकैकस्यामृचि एकैकं पदम् अवसाय पदत्रयं प्रणवेनोपसंतनोति। ततः परं पादद्वयमवसाय अपरं पादद्वयं प्रणवेनोपसंतनोति ॥

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः
सक्षन्त इन्द्र निःसृजः।

---

१ P वुवन्तम्।.

यद् गव्यन्ता द्वा जना स्वर्[1]यन्ता समूहसि ।
आविष्करिक्रद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ १ ॥

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।
यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि ।
आविः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥ १ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः
सासहानो अवातिरः ।
शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।
महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ २ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।
ससहानः । अवऽअतिरः ।
शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।
महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ २ ॥

आदित् ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ
सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।
ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ३ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् ।
आविथ । सखिऽयतः । यत् । आविथ ।
चकर्थ । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे ।
ते । अन्याम्ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

---

१ P °र्यस्यं ।.

पृष्ठ्यस्य षष्ठेहन्येव पूर्वोक्तसप्तपदाभ्योनन्तरं पुरस्तात् संपातात् "वने न वा यो न्यधायि चाकन्" इत्यष्टर्चम् आवपते। तद् उक्तं वैताने। "वने न वा यो न्यधायि चाकन्नित्यष्टर्चं च" इति [वै० ६. २]॥

तथा छन्दोमानां द्वितीयतृतीययोरह्नोः माध्यंदिने सवने उपरिष्टात् संपाताद् अष्टर्चम् [२०. ७६] "आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी" [२०. ७७] इति सूक्तं चावपते। तद् उक्तं वैताने। "उत्तरयोरष्टर्चम् आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति चावपते" इति [वै० ६. ३]॥ "वने न वा यो न्यधायि चाकन्" इत्यस्य अष्टर्चम् इति संज्ञा॥

वने न वा यो न्यधायि चाकं छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः।
यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥ १॥

वने। न। वा। यः। नि। अधायि। चाकन्। शुचिः। वाम्। स्तोमः। भुरणौ। अजीगरिति।
यस्य। इत्। इन्द्रः। पुरुऽदिनेषु। होता। नृणाम्। नर्यः। नृऽतमः। क्षपाऽवान्॥ १॥

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम्।
अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन् कुत्सेन रथो यो असत् ससवान्॥ २॥

प्र। ते। अस्याः। उषसः। प्र। अपरस्याः। नृतौ। स्याम। नृऽतमस्य। नृणाम्।
अनु। त्रिऽशोकः। शतम्। आ। अवहत्। नॄन्। कुत्सेन। रथः। यः। असत्। ससऽवान्॥ २॥

कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूद् दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव।
कद् वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः॥३॥

कः। ते। मदः। इन्द्र। रन्त्यः। भूत्। दुरः। गिरः। अभि। उग्रः। वि। धाव।
कत्। वाहः। अर्वाक्। उप। मा। मनीषा। आ। त्वा। शक्याम्। उपऽमम्। राधः। अन्नैः॥ ३॥

कदु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नॄन् कया धिया करसे कन्न आगन्।
मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्ने समस्य यदसन्मनीषाः॥ ४॥

कत्। ऊं इति। द्युम्नम्। इन्द्र। त्वाऽवतः। नॄन्। कया। धिया। करसे। कत्। नः। आ। अगन्।
मित्रः। न। सत्यः। उरुऽगाय। भृत्यै। अन्ने। समस्य। यत्। असन्। मनीषाः॥ ४॥

प्रेरय सूरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव ग्मन्।
गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीर्नर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः॥ ५॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाःऽइव । ग्मन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अन्नैः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना ।
पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतऽवन्तः । सुतासः । स्वाद्मन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः[1] ।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यऽराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

व्यानळिन्द्रः[2] पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया[3] । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

इति सप्तमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

छन्दोमानां द्वितीयतृतीययोरह्नोः "आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी द्रवन्त्वस्य हरय उप नः ।
तस्मा इदन्धः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मघऽवान् । ऋजीषी । द्रवन्तु । अस्य । हरयः । उप । नः ।
तस्मै । इत् । अन्धः । सुसुम । सुऽदक्षम् । इह । अभिऽपित्वम् । करते । गृणानः ॥ १ ॥

अव स्य शूराध्वनो नान्तेस्मिन् नो अद्य सवने मन्दध्यै ।
शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्याय मन्म ॥ २ ॥

---

१ B °राधः. २ K K̃ V °नळिन्द्रः. B̃ C R S̃ नडिन्द्रः. We with D E Dc Cs. ३ P भद्राय ।.

अर्व । स्य । शूर । अध्वनः । न । अन्ते । अस्मिन् । नः । अद्य । सवने । मन्दध्यै ।
शंसाति । उक्थम् । उशनाऽइव । वेधाः । चिकितुषे । असुर्याय । मन्म ॥ २ ॥

कविर्न निण्यं विदथानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अर्चात् ।
दिव इत्था जीजनत् सप्त कारूनह्ना चिच्चक्रुर्वयुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निण्यम् । विदथानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विऽपिपानः । अर्चात् ।
दिवः । इत्था । जीजनत् । सप्त । कारून् । अह्ना । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥३॥

स्व१र्यद् वेदि सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योती रुरुचुर्यद्ध वस्तोः ।
अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि । सुऽदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विऽचक्षे । नृऽभ्यः । चकार । नृऽतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्यु१भे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।
अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ।
अश्मानं चिद् ये बिभिदुर्वचोभिर्व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।
अश्मानम् । चित् । ये । बिभिदुः । वचःऽभिः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि ।
वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।
प्राणांसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवं छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वव्रिऽवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी ।
सऽचेताः ।
प्र । अर्णांसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७॥

---

१ P changes °न्ते to °न्ता ।. $\overset{2}{\text{P}}$ अते ।. २ So we with our Mss.

अपो यदद्रिं पुरुहूत दर्दराविर्भुवत् सरमा पूर्व्यं ते ।
स नो नेता वाजमा दर्षि भूरिं गोत्रा रुजन्नङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुऽहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पूर्व्यम् । ते ।
सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरःऽभिः ।
गृणानः ॥ ८ ॥

इति सप्तमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

वाजपेये "तद् वो गाय" इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "तद् वो गायेति स्तोत्रियः" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा बृहस्पतिसवे "तद् वो गाय सुते सचा" [२०. ७८] "वयमेनमिदाह्यः" [२०. ९७] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने । "बृहस्पतिसवे तद् वो गाय सुते सचा वयमेनमिदाह्य इति" इति [वै० ८. १] ॥

तथा तत्रैव प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोः एतावेव उक्थमुखीयं तृचपर्यासश्च भवतः माध्यंदिने पर्यासायतृचवर्जम् । तद् उक्तं वैताने । "सवनयोरुक्थमुखीयतृचपर्यासौ । माध्यंदिने पर्यासायतृचवर्जम्" इति [वै० ८. १] ॥

तथा सर्वजित्यृषभे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्ये च चतुर्ष्वेकाहेषु "तद् वो गाय सुते सचा" "वयमेनमिदाह्यः" एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "सर्वजित्यृषभे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्ये तद् वो गाय सुते सचा वयमेनमिदाह्य इति" इति [वै० ८. १] ॥

तद् वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने । शं यद् गवे न शाकिने ॥१॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने ॥ शम् । यत् । गवे । न ।
शाकिने ॥ १ ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत् सीमुप श्रवद् गिरः ॥२॥

न । घ । वसुः । नि । यमते[1] । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ॥ यत् । सीम् । उप ।
श्रवत् । गिरः ॥ २ ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो[2] वरत् ॥३॥

कुवित्ऽसस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युऽहा । गमत् ॥ शचीभिः । अप ।
नः । वरत् ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

वाजपेये माध्यंदिने सवने "इन्द्र क्रतुं न आ भर"[२०. ७९] "इन्द्र ज्येष्ठम्" [२०. ८०] "उदु त्ये मधुमत्तमाः" [२०. ५९] इत्येतेषामन्यतमो विकल्पेन स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "माध्यंदिन इन्द्र क्रतुं न आ भरेति स्तोत्रियः। इन्द्र ज्येष्ठम् उदुत्ये मधुमत्तमा इति वा" इति [वै० ४. ३] ॥

---

१ P यमते ।. २ So we with all our Mss.

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे "इन्द्र क्रतुं न आ भर" "इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर" इति विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "इन्द्र क्रतुं न आ भर इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेति वा" इति [वै॰ ६. ३] ॥

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे "इन्द्र क्रतुं न आ भर" इति इमां पूर्वाभ्यां तृतीयाम् अर्धर्चशःप्रग्रथनां शंसति । तद् उक्तं वैताने । "इन्द्र क्रतुं न आ भरेति तृतीयाम्" इति [वै॰ ६. ३] ॥

तथा इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे "इन्द्र क्रतुं न आ भर" [२०. ७९] "तव त्यदिन्द्रियं बृहत्" [२०. १०६] इत्येतौ पृष्ठोक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "इन्द्रस्तोम इन्द्र क्रतुं न आ भर तव त्यदिन्द्रियं बृहदिति" इति [वै॰ ८. १] ॥

तथा विषुवति एकाहीभूते "इन्द्र क्रतुं न आ भर" इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "विषुवतीन्द्र क्रतुं न आ भरेति" इति [वै॰ ८. २] ॥

इन्द्र॒ क्रतुं॑ न॒ आ भ॑र पि॒ता पु॒त्रेभ्यो॒ यथा॑ ।
शिक्षा॑ णो अ॒स्मिन् पु॑रुहूत॒ याम॑नि जी॒वा ज्योति॑रशीमहि ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । क्रतु॑म् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । पि॒ता । पु॒त्रेभ्य॑ः । यथा॑ ।
शिक्ष॑ । न॒ः । अ॒स्मिन् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । याम॑नि । जी॒वाः । ज्योति॑ः । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥ १ ॥

मा नो॒ अज्ञा॑ता वृ॒जना॑ दुरा॒ध्यो॒३॒ माशि॑वासो॒ अव॑ क्रमुः ।
त्वया॑ व॒यं प्र॒वत॒ः शश्व॑तीर॒पोऽति॑ शूर॒ त॑रामसि ॥ २ ॥

मा । न॒ः । अज्ञा॑ताः । वृ॒जना॑ः । दु॒ःऽआ॒ध्य॒ः । मा । अशि॑वासः । अव॑ । क्र॒मु॒ः ।
त्वया॑ । व॒यम् । प्र॒ऽवत॑ः । शश्व॑तीः । अ॒पः । अति॑ । शू॒र॒ । त॒रा॒म॒सि॒ ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

वाजपेये माध्यंदिने सवने "इन्द्र ज्येष्ठम्" इत्यस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे अस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

इन्द्र॒ ज्येष्ठं॑ न॒ आ भ॑रँ॒ ओजि॑ष्ठं॒ पपु॑रि॒ श्रव॑ः ।
येने॒मे चि॑त्र वज्रहस्त॒ रोद॑सी॒ ओभे सु॑शिप्र॒ प्राः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । ज्येष्ठ॑म् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । ओजि॑ष्ठम् । पपु॑रि । श्रव॑ः ।
येन॑ । इ॒मे इति॑ । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । रोद॑सी इति॑ । आ । उ॒भे इति॑ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । प्राः ॥ १ ॥

त्वामु॒ग्रमव॑से चर्षणी॒सहं॒ राज॑न् दे॒वेषु॑ हूमहे ।
विश्वा॒ सु नो॑ विथु॒रा पि॑ब्द॒ना व॑सो॒ऽमित्रा॑न् सु॒षहा॑न् कृधि ॥ २ ॥

---

१ B[h] K R Cs P P[2] J चरामसि. We with C D E K[m] S[m] V Dc Cp. २ B D भ॑रँ॒. ३ B उभे.

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिब्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अप्तोर्याम्णि क्रतौ माध्यंदिने सवने "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इति स्तोत्रियम् अभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । "यदिन्द्र यावतस्त्वम्" [२०. ८२] इत्यनुरूपम् अभितः प्राकृतोनुरूपः । तद् उक्तं वैताने । "माध्यंदिने यद् द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति स्तोत्रियानुरूपावभितस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" "यदिन्द्र यावतस्त्वम्" इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विश्वजिति वैराजपृष्ठे यद् द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ" इति [वै० ६. ३] ॥

तथा तनूपृष्ठे षडहे "अभि त्वा शूर नोनुमः" [२०. १२१] "त्वामिद्धि हवामहे" [२०. ९८] "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] "पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा" [२०. ११७] "कया नश्चित्र आ भुवत्" [२०. १२४] "रेवतीर्नः सधमादे" [२०. १२२] इति पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "तनूपृष्ठेभि त्वा शूर नोनुमस्त्वामिद्धि हवामहे यद् द्याव इन्द्र ते शतं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा कया नश्चित्र आ भुवद् रेवतीर्नः सधमाद इति" इति [वै० ८. ४] ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ १ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ १ ॥

आ पप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन् विश्वा शविष्ठ शवसा ।
अस्माँ अव मघवन् गोमति व्रजे वज्रि[2] चित्राभिरूतिभिः ॥ २ ॥

आ । पप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शवसा ।

अस्मान् । अव । मघऽवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

अप्तोर्याम्णि क्रतौ "यदिन्द्र यावतस्त्वम्" इतिसूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥
तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे अस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।
स्तोतारमिद् दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वाय । रासीय ॥ १ ॥

---

१ B K[m] वज्रिं°. B[h] K Dc Cs °ज्रिन्°. Wc with E C D R S[m]. २ B वज्रैं. K वज्रिन्.

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे।
नहि त्वदन्यन्मघवन् न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ २ ॥

शिक्षेयम्। इत्। महऽयते। दिवेऽदिवे। रायः। आ। कुहचित्ऽविदे।
नहि। त्वत्। अन्यत्। मघऽवन्। नः। आप्यम्। वस्यः। अस्ति। पिता। चन ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

अप्तोर्याम्णि प्राकृतसामप्रगाथादनन्तरम् "इन्द्र त्रिधातु शरणम्" इति सामप्रगाथो भवति। तद् उक्तं वैताने। "सामप्रगाथाद् इन्द्र त्रिधातु शरणम् इति सामप्रगाथः" इति [वै० ४. ३] ॥

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे "इन्द्र त्रिधातु शरणम्" इति सामप्रगाथो भवति। तद् उक्तं वैताने। "इन्द्र त्रिधातु शरणम् इति सामप्रगाथः" इति [वै० ६. ३] ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत्।
छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्र। त्रिऽधातु। शरणम्। त्रिऽवरूथम्। स्वस्तिऽमत्।
छर्दिः। यच्छ। मघवत्ऽभ्यः। च। मह्यम्। च। यवय। दिद्युम्। एभ्यः ॥ १ ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया।
अध स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ २ ॥

ये। गव्यता। मनसा। शत्रुम्। आऽदभुः। अभिऽप्रघ्नन्ति। धृष्णुऽया।
अध। स्म। नः। मघऽवन्। इन्द्र। गिर्वणः। तनूऽपाः। अन्तमः। भव ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशे द्वितीयेऽहनि प्रातःसवने "इन्द्रा याहि चित्रभानो" इति विकल्पेन आज्यस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "इन्द्रा याहि चित्रभानो इति वा" इति [वै० ६. १] ॥

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने अस्य "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] इत्यनेन सह विनियोग उक्तः ॥

तथा चतुर्विंशे सांवत्सरिके एकाहीभूते "इन्द्रा याहि चित्रभानो" [२०. ८४] "मा चिदन्यद् वि शंसत" [२०. ८५] इत्याज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "चतुर्विंश इन्द्रा याहि चित्रभानो मा चिदन्यद् वि शंसतेति" इति [वै० ८. २] ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः। अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ १ ॥

इन्द्र। आ। याहि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सुताः। इमे। त्वाऽयवः।
अण्वीभिः। तना। पूतासः ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ २ ॥

०धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ॥ उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ २ ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥३॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः ।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशे माध्यंदिने सवने "मा चिदन्यद् वि शंसत" [२०. ८५. १, २] "यच्चिद्धि त्वा जना इमे" [२०. ८५. ३, ४] इति विकल्पेन पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "मा चिदन्यद् वि शंसत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति वा" इति [वै० ६. १] ॥

तथा चतुर्विंशे सांवत्सरिके एकाहीभूते "मा चिदन्यद् वि शंसत" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

मा चिदन्यद् वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित् स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत[1] । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवऽक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।

विऽद्वेषणम् । सम्ऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम्[2] ॥ २ ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन् विपश्चितोर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपःऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

इति सप्तमेनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

---

१ P P[2] Cp शँसत ।. We with J. २ P °मिनम् ।.

संवत्सरे माध्यंदिने सवने सामप्रगाथाद् अनन्तरम् "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि" इति आरम्भणीया भवति । तद् उक्तं वैताने । "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्यारम्भणीया" इति [वै० ६. ५] ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि[1] हरी सखाया सधमाद[2] आशू ।
स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन् प्रजानन् विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥१॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशू इति ।
स्थिरम् । रथम् । सुऽखम् । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि ।
सोमम् ॥ १ ॥

इति सप्तमेनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोमेहनि "अध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुम्" [२०. ८७] "यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्" [२०. ८८] "अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्" [२०. ८९] इत्यैकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "द्वितीयेध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुं यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान् अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् इत्यैकाहिकानि" इति [वै० ६. ३] ॥

तथा तृतीये छन्दोमेहनि "अध्वर्यवोरुणम्" [२०. ८७] "यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा" [२०. ९०] "आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय" [२०. ९४] इत्येतानि ऐकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "तृतीयेध्वर्यवोरुणं यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदायेति" इति [वै० ६. ३] ॥

अध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।
गौराद् वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय । क्षितीनाम् ।
गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् ।
इच्छन् ॥ १ ॥

यद् दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।
उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान् पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारु । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।
उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान्॥२॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।
एन्द्र पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।
आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

---

१ B Cs युनय्मि. २ P °मदे ।.

यद् योधया महतो मन्यमानान् साक्षाम तान् बाहुभिः शाशदानान् ।
यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।
यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।
यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत् केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकार ।
यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥५॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं १ यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रऽयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७॥

इति सप्तमेनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोमेहनि "यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो[1] अन्तान् बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।
तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । ज्मः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।
तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं[2] मदन्तो बृहस्पते अभि ये नस्ततस्रे ।
पृषन्तं सृप्रमदब्धमूर्वं[3] बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

१ B य्मो. २ B सुप्रकुतं. ३ K K^m °मूर्मिं.

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । ततस्रे ।
पृषन्तम् । सृप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ त ऋतस्पृशो नि षेदुः ।
तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्व[1] श्चोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते[2] । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । सेदुः ।
तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्चोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम्[3] ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।
सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत् तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।
सप्तऽआस्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तऽरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।
बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद् वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्वता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण ।
बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा[4] । हविःऽभिः ।
बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

इति सप्तमेनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोमेहनि "अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्" इत्यस्य विनियोगः "अध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुम्" [२०.८७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

---

१ E मध्वः. २ P $\overset{2}{P}$ बृहते ।. ३ P $\overset{2}{P}$ J °प्शि° ।. We with Cp and Samhita where B $\overset{h}{B}$ C D E K $\overset{m}{K}$ R $\overset{m}{S}$ all give °प्श°. ४ P मनसा ।. We with $\overset{2}{P}$ J Cp.

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।
कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऋष्टम् । आ । च्यवय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा मघवन् भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।
अप्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अप्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । सम्ऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्त्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान् ।
तस्मै शत्रून्त्सुतुकान् प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान् युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति ।
प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अह्नः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।
आराच्चित् सन् भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघऽवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या ।
नमन्ताम् ॥ ६ ॥

---

१ B $\mathrm{B^h}$ K $\mathrm{K^m}$ कशं. २ So we with all our Mss. ३ So we with all our Mss. ४ B पर्य°. ५ $\mathrm{B^h}$ K $\mathrm{K^m}$ Dc Cs शत्रुन्यस्मै. ६ P $\mathrm{P^2}$ शँसम् ।.

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन।
अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्॥ ७॥

आरात्। शत्रुम्। अप। बाधस्व। दूरम्। उग्रः। यः। शम्बः। पुरुऽहूत। तेन।
अस्मे इति। धेहि। यवऽमत्। गोऽमत्। इन्द्र। कृधि। धियम्। जरित्रे। वाजऽरत्नाम्॥७

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम्।
नाहं दामानं मघवा नि यंसन् नि सुन्वते वहति भूरि वामम्॥ ८॥

प्र। यम्। अन्तः। वृषऽसवासः। अग्मन्। तीव्राः। सोमाः। बहुलऽअन्तासः। इन्द्रम्।
न। अह। दामानम्। मघऽवा। नि। यंसत्। नि। सुन्वते। वहति। भूरि। वामम्॥ ८

उत प्रहामतिदीवा जयति कृतमिव श्वघ्नी वि चिनोति काले।
यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः॥ ९॥

उत। प्रऽहाम्। अतिऽदीवा। जयति। कृतम्ऽइव। श्वऽघ्नी। वि। चिनोति। काले।
यः। देवऽकामः। न। धनम्। रुणद्धि। सम्। इत्। तम्। रायः। सृजति। स्वधाभिः॥९॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे।
वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो वृजनीभिर्जयेम॥ १०॥

गोभिः। तरेम। अमतिम्। दुःऽएवाम्। यवेन। वा। क्षुधम्। पुरुऽहूत। विश्वे।
वयम्। राजऽसु। प्रथमाः। धनानि। अरिष्टासः। वृजनीभिः। जयेम॥ १०॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरीयः कृणोतु॥ ११॥

---

१ **B** अग्नं°. २ **P** इयम्।. We with **P̊** [2] **J Cp.** ३ **S̊** [m] like all other MSS here gives the beginning of the 9th verse and refers to two verses as occuring before i. e. in the 52nd hymn of the 2nd Kâṇḍa; but unlike other MSS it reproduces the verses. The text however is much altered and reads finally as follows:—

उत प्रहामति दीव्या जयति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान्।
गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाः।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम॥ १०॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरीयः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति सप्तमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

तृतीये छन्दोमेहनि "यो अद्रिभित्" इत्यस्य विनियोगः "अध्वर्यवोरुणम्" [२०. ८७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा उभयोर्द्वितीयतृतीययोरह्नोरैकाहिकानां सूक्तानां मध्यमस्य आदावन्ते वा "यो अद्रिभित्" [२०. ९०] "इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता नः" [२०. ९१] इत्येतयोर्यथाक्रमम् एकैकं शंसति । तद् उक्तं वैताने । "यो अद्रिभिद् इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता न इत्युभयोरेकैकं मध्यमस्यादावन्त्ये वा" इति [वै० ६. ३] ॥

यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।
द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत् पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।
द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

जनाय चिद् य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।
घ्नन् वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयं[1] छत्रूँरमित्रान् पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊं इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।
घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्ऽसु । सहन् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः समजयद् वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।
अपः सिषासन्त्स्व१रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।
अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

सप्तमेनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

इति सप्तमोनुवाकः ॥

"इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता नः" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।
तुरीयं स्विज्जनयद् विश्वजन्योयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तऽशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वऽजन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

---

१ K R जयन्. २ B शत्रूं°.

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।
विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद् गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत्[1] । उत् । च । विद्वान् ।
अगायत्[2] ॥ ३ ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।
बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्राः । आ । अकः । वि । हि ।
तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्[3]निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदऽधेः ।
अकृन्तत् ।
बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणेव वि चकर्ता रवेण ।
स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोरोदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुघानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।
स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥६॥

स ईं सत्येभिः सखिभिः[4] शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः ।

---

१ P °स्तो° । We with P[2] J Cp. २ P °त । We with P[2] J Cp. ३ B Dc Cs °यँ निव.
४ B सखिभि.

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः ।
अदर्दरित्यदर्दः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनट् ॥ ७ ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानास इषणयन्त धीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्रिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।
बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।
बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽइव । नानदतम् । सधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

यदा वाजमसनद् विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्म ।
बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्ऽतराणि । सद्म ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवथ स्वेभिरेवैः ।
पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद् रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः । तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति
विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदर्बुदस्य ।
अहन्नहिमरिणात् सप्त सिन्धून् देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मह्ना । महतः । अर्णवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अर्बुदस्य ।

---

१ B B^h ईया°.

अर्हन्। अहिम्। अरिणात्। सप्त। सिन्धून्। देवैः। द्यावापृथिवी इति। प्र। अवतम्। नः॥ १२॥

इति अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

अतिरात्रे मध्यमे पर्याये "अभि त्वा वृषभा सुते" [२०. २२] "अभि प्र गोपतिं गिरा" [२०. ९२] एतौ स्तोत्रियानुरूपौ उक्थशंसनधर्मकौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "अभि त्वा वृषभा सुतेभि प्र गोपतिं गिरेति स्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ४. २]॥

तथा पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेहनि प्रातःसवने "अभि प्र गोपतिं गिरा" इत्येकविंशतिमृच आवपते। तद् उक्तं वैताने। "षष्ठेभि प्र गोपतिं गिरेत्येकविंशतिः" इति [वै० ६. २]॥

तथा अभिजिति "अभि प्र गोपतिं गिरा" इत्याज्यस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "अभिजित्यभि प्र गोपतिं गिरेति च" इति [वै० ८. २]॥

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः "क ईं वेद सुते सचा" [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च यथा विदे। सूनुं सत्यस्य सत्पतिम्॥ १॥

अभि। प्र। गोऽपतिम्। गिरा। इन्द्रम्। अर्च। यथा। विदे॥ सूनुम्। सत्यस्य। सत्ऽपतिम्॥ १॥

आ हरयः ससृज्रिरे[1]ऽरुषीरधि बर्हिषि। यत्राभि संनवामहे॥ २॥

आ। हरयः। ससृज्रिरे। अरुषीः। अधि। बर्हिषि॥ यत्र। अभि। सम्ऽनवामहे॥ २॥

इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सीमुपह्वरे विदत्॥ ३॥

इन्द्राय। गावः। आऽशिरम्। दुदुह्रे। वज्रिणे। मधु॥ यत्। सीम्। उपऽह्वरे। विदत्॥ ३॥

उद् यद् ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि।
मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे॥ ४॥

उत्। यत्। ब्रध्नस्य। विष्टपम्। गृहम्। इन्द्रः। च। गन्वहि।
मध्वः। पीत्वा। सचेवहि। त्रिः। सप्त। सख्युः। पदे॥ ४॥

अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत।
अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्ण्वर्चत॥ ५॥

अर्चत। प्र। अर्चत। प्रियऽमेधासः। अर्चत।
अर्चन्तु। पुत्रकाः। उत। पुरम्। न। धृष्णु। अर्चत॥ ५॥

अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत्[2]।

---

१ BB[h] °ज्रिरे°. See page 642 verse 5. २ K सनिष्णवत्.

पिङ्गा परि चनिष्कदुदिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ६ ॥

अर्व । स्वराति । गर्गरः । गोधा । परि । सनिस्वनत् ।

पिङ्गा । परि । चनिस्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ॥ ६ ॥

आ यत् पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः ।

अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ ७ ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुऽदुघाः । अनपऽस्फुरः ।

अपऽस्फुरम् । गृभायत । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ७ ॥

अपादिन्द्रो अपादग्निर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत् तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ८ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनूषत । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव ॥ ८ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ९ ॥

सुऽदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुऽक्षरन्ति । काकुदम् । सूर्म्यम् । सुषिराम्ऽइव ॥ ९ ॥

यो व्यतीँरफाणयत् सुयुक्ताँ उप दाशुषे ।

तक्को नेता तदिद् वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १० ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुऽयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तक्कः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपऽमा । यः । अमुच्यत ॥ १० ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत् कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ ११ ॥

अति । इत् । ऊं इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ ११ ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् ।

स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥ १२ ॥

---

१ B^h तदिद्वपु°.

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवम् । रथम् ।
सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।
अध द्युक्षं सचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १३ ॥

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।
अध । द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रऽपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १३ ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १४ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।
अर्थम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १४ ॥

अनु प्रत्नस्यौकसः प्रियमेधास एषाम् ।
पूर्वामनु प्रयतिं वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १५ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।
पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १५ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।
विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गृणे ॥ १६ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अध्रिऽगुः ।
विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रऽहा । गृणे ॥ १६ ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।
हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ १७ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुऽहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता । विऽधर्तरि ।
हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ १७ ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद् यश्चकार सदावृधम् ।
इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णवोजसम् ॥ १८ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदाऽवृधम् ।
इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वऽगूर्तम् । ऋभ्वसम् । अधृष्टम् । धृष्णुऽओजसम् ॥ १८ ॥

अषाल्हमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन् महीरुरुज्रयः ।
सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्द्यावः क्षामो अनोनवुः ॥ १९ ॥
अषाल्हम् । उग्रम् । पृतनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽज्रयः ।
सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ १९ ॥
यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ २० ॥
यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।
न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ २० ॥
आ पप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन् विश्वा शविष्ठ शवसा ।
अस्माँ अव मघवन् गोमति व्रजे वज्रि चित्राभिरूतिभिः ॥ २१ ॥
आ । पप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शवसा ।
अस्मान् । अव । मघऽवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

दशरात्रे दशमेहनि "उत् त्वा मन्दन्तु" इति आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "उत् त्वा मन्दन्त्वित्याज्यस्तोत्रियः" इति [वै० ६. ३] ॥

तथा श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु "सुरूपकृत्नुमूतये" [२०.५७] "उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः" [२०.९३] "त्वामिद्धि हवामहे" [२०. ९८] इत्याद्यावाज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तृतीयः पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु सुरूपकृत्नुमूतय उत् त्वा मन्दन्तुस्तोमास्त्वामिद्धि हवामह इति" इति [वै० ८. १] ॥

महाव्रते प्रातःसवने "ईङ्खयन्तीरपस्युवः" [२०.९३. ४] इति पञ्चर्चं सूक्तम् आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने । "ईङ्खयन्तीरपस्युव इत्यावपते" इति [वै० ६. ४] ॥

उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १
उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥ १
पदा पणीँरराधसो नि बाधस्व महाँ असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥
पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि ॥ नहि । त्वा । कः । चन ।
प्रति ॥ २ ॥
त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

---

१ K K^m V Dc °ळ्ह°. C °ढ°. We with B^h D E R S^m. २ B R Cs °वु क्षामो.

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् ॥ त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते ॥ भेजानासः । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ॥ त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्य१न्तरिक्षमतिरः । उद् द्यामस्तभ्ना ओजसा ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रऽहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ॥ उत् । द्याम् । अस्तभ्नाः । ओजसा ॥ ६ ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ७ ॥

त्वम् । इन्द्र । सऽजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः ॥ वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ७ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥ ८ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ॥ सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ८ ॥

इति अष्टमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

तृतीये छन्दोमेहनि "आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय" इत्यस्य "अध्वर्यवोरुणम्" [२०. ८७] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा[1] तूतुजानस्तुविष्मान् ।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् । प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष[2] वज्रो नृपते गभस्तौ ।
शीभं राजन्[3] सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम[4] ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ । शीभम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २

१ K ब्रह्म॰. २ K ॰क्षद्. ३ C ॰जंत्सु॰. ४ K वर्धाप.

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम् ।
प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः[१] । एनम् ।
प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मऽत्रा । सधऽमादः । वहन्तु ॥३॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्ज[२] स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।
ओजः कृष्व[३] सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्व । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानाम् । इनः । वृधे ॥४॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ ।
याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि ।
धर्मणा ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा ।
न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त ।
केपयः ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे[४] सन्तु दूढ्योश्वा[५] येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु[६] । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः[७] । आऽयुयुज्रे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि[८] । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

---

१ P तविषासः ।. २ B C D Cs °मूर्जः. We with B E K K R S V Dc. ३ K कृणुष्व°.
४ B एवैवपाग°. ५ B दूढ्योः°. ६ P संतु ।. ७ P °जाः ।. ८ P °रू° ।.

गि॒रीँर॒ज्रान् रेज॑मानाँ अधारय॒द् द्यौः क्रन्दद॒न्तरि॑क्षाणि कोपयत् ।
स॒मी॒ची॒ने धि॒षणे॒ वि ष्क॑भायति॒ वृष्णः॑ पी॒त्वा मद॑ उ॒क्थानि॑ शंसति ॥८॥

गि॒रीन् । अ॒ज्रान् । रेज॑मानान् । अ॒धा॒र॒य॒त् । द्यौः । क्रन्द॒त् । अ॒न्तरि॑क्षाणि । को॒प॒य॒त् । स॒मी॒ची॒ने इति॑ सम्॒ऽई॒ची॒ने । धि॒षणे॒ इति॑ । वि । स्क॒भा॒य॒ति॒ । वृष्णः॑ । पी॒त्वा । मदे॑ । उ॒क्थानि॑ । शं॒स॒ति॒ ॥ ८ ॥

इ॒मं बि॑भर्मि॒ सुकृ॑तं ते अ॒ङ्कुशं॒ येना॑रु॒जासि॑ मघवंछफा॒रुजः॑ ।
अ॒स्मिन्त्सु ते॒ सव॑ने अस्त्वो॒क्य॑ꣳ सु॒त इ॒ष्टौ म॑घवन् बो॒ध्याभ॑गः ॥ ९ ॥

इ॒मम् । बि॒भ॒र्मि॒ । सु॒ऽकृ॑तम् । ते॒ । अ॒ङ्कु॒शम् । येन॑ । आ॒ऽरु॒जासि॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒फ॒ऽआ॒रुजः॑ ।

अ॒स्मिन् । सु । ते॒ । सव॑ने । अ॒स्तु॒ । ओ॒क्य॑म् । सु॒ते॒ । इ॒ष्टौ । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । आऽभ॑गः ॥ ९ ॥

गोभि॑ष्टरे॒मामतिं॑ दु॒रेवां॒ यवे॑न॒ क्षुधं॑ पुरुहूत॒ विश्वा॑म् ।
व॒यं राज॑भिः प्रथ॒मा धना॑न्य॒स्माके॑न वृ॒जने॑ना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः॑ । त॒रे॒म॒ । अम॑तिम् । दुः॒ऽएवा॑म् । यवे॑न । क्षुध॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वा॑म् । व॒यम् । राज॑ऽभिः । प्र॒थ॒माः । धना॑नि । अ॒स्माके॑न । वृ॒जने॑न । ज॒ये॒म॒ ॥ १० ॥

बृह॒स्पति॑र्नः॒ परि॑ पातु प॒श्चादु॒तोत्त॑रस्मा॒दध॑रादघा॒योः ।
इन्द्रः॑ पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्य॒तो नः॒ सखा॒ सखि॑भ्यो॒ वरि॑वः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृह॒स्पतिः॑ । नः॒ । परि॑ । पा॒तु॒ । प॒श्चात् । उ॒त । उत्॒ऽत॑रस्मात् । अध॑रात् । अ॒घ॒ऽयोः । इन्द्रः॑ । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त । म॒ध्य॒तः । नः॒ । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । वरि॑वः । कृ॒णो॒तु॒ ॥ ११ ॥

इति अष्टमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

महाव्रते "त्रिकद्रुकेषु महिषः" [२०. ९५. १] "प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्" [२०. ९५. २] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "त्रिकद्रुकेषु महिषः प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति स्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ६. ४] ॥

त्रिक॑द्रुकेषु महि॒षो यवा॑शिरं तुवि॒शुष्म॑स्तृ॒पत् सोम॑मपिब॒द् विष्णु॑ना सु॒तं यथाव॑शत् ।

स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्चद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥[१]

त्रिऽकद्रुकेषु । महिषः । यवंऽआशिरम् । तुविऽशुष्मः । तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् ।
सः । ईम् । ममाद । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
अभीके चिदु लोककृत् संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता[२] नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ॥ अभीके । चित् । ऊं इति । लोकऽकृत् । सम्ऽगे । समत्ऽसु । वृत्रऽहा । अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

त्वं सिन्धूँरवासृजोधराचो अहन्नहिम् ।
अशत्रुरिन्द्र[३] जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे[२] नभं० ॥३॥

त्वम् । सिन्धून् । अव । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।
अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे ।० ॥३॥

वि षु विश्वा अरातयोर्यो नशन्त[४] नो धियः ।
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु[२] नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

---

१ B B^h S^m give in the margin the following verses:—

अध त्विषीमा(V मां अ०)नभ्योजसा क्रिविं युधा भवदारोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे । अधत्तान्यं जठरे प्रेम रिच्यत सैनं० ॥ २ ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं० ॥ ३ ॥

K K^m also give these, but they give साकं जातः &c before अध &c. C D E R P P^2 J altogether omit these and we follow them. V has them and is sure they ought to be there.

२ None of our Mss have the stop (।) here which Rw has. ३ B अशात्रु°. ४ B नंः शत. K नं शतं.

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः ।
अस्ता । असि । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः ।
ददिः । वसु । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

इति अष्टमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

महाव्रते माध्यंदिने सवने "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" इत्येताश्चतुर्विंशतिम् ऋचः आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने । "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति चतुर्विंशतिम् आवपते" इति [वै० ६. ४] ॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुञ्च ।
इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्य सवनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊं इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।
न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ३

अनुस्पष्टो[1] भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।
निररत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
निः । अरत्नौ । मघऽवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।
आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

---

१ B Cs अनुस्पृष्टो.

अश्वऽयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपऽगन्तवै । ऊं इति ।
आऽभूषन्तः । ते । सुऽमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ ६ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञातऽयक्ष्मात् । उत । राजऽयक्ष्मात् ।
ग्राहिः । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् ।
एनम् ॥ ६ ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।
तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय ॥ ७ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽईतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् । अस्पार्शम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥७॥

सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ।
इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ८ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽवीर्येण । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्षम् । एनम् ।
इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः । नयाति । अति । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ८ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्छतमु वसन्तान् ।
शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ॥९॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊं इति । वसन्तान् ।
शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।
अहार्षम् । एनम् ॥ ९ ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः ।
सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ १० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।
सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ १० ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।
अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःनामा । योनिम् । आऽशये ॥ ११ ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ १२ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ १२ ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १३ ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शये ।
योनिं यो अन्तरारेल्हि तमितो नाशयामसि ॥ १४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्ऽपती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेल्हि । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १६ ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १७ ॥

---

१ D निषत्सुं. P °त्सुं ।. २ KV °रेह्लि. C K[m] R Dc °रेह्नि. We with B B[h] D E S[m].

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १७ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ १८ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुऽभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ १८ ॥

हृदयात् ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वि वृहामसि ॥ १९ ॥

हृदयात् । ते । परि । क्लोम्नः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । प्लीह्नः । यक्नः । ते । वि । वृहामसि ॥ १९ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ।
यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या वि वृहामि ते ॥ २० ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अधि ।
यक्ष्मम् । कुक्षिऽभ्याम् । प्लाशेः । नाभ्याः । वि । वृहामि । ते ॥ २० ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो वि वृहामि ते ॥ २१ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । भसद्यम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ २१ ॥

अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः ।
यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि वृहामि ते ॥ २२ ॥

अस्थिऽभ्यः । ते । मज्जऽभ्यः । स्नावऽभ्यः । धमनिऽभ्यः ।
यक्ष्मम् । पाणिऽभ्याम् । अङ्गुलिऽभ्यः । नखेभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ २२ ॥

अङ्गेअङ्गे लोम्निलोम्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयं कश्यपस्य वीबर्हेण विष्वञ्चं वि वृहामसि ॥ २३ ॥

अङ्गेऽअङ्गे । लोम्निऽलोम्नि । यः । ते । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । त्वचस्यम् । ते । वयम् । कश्यपस्य । विऽबर्हेण । विष्वञ्चम् । वि । वृहामसि २३

अपेहि मनसस्पतेप क्राम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ २४ ॥

अप । इहि । मनसः । पते । अप । क्राम । परः । चर ।

परः । निःऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ २४ ॥

अष्टमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

इति अष्टमोनुवाकः ॥

बृहस्पतिसवे "वयमेनमिदा ह्यः" इत्यस्य "तद् वो गाय सुते सचा" [२०. ७८] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा सर्वजिदृषभादिषु अस्य तेनैव सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा त्रिवृदादिषु सूत्रोक्तेषु सप्तसु त्रिरात्रैकाहेषु "उभयं शृणवच्च नः" [२०. ११३] "वयमेनमिदा ह्यः" [२०. ९७] "पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा" [२०. ११७] एते आज्यस्तोत्रिया भवन्ति चकारात् पृष्ठस्तोत्रिया विकल्पिता भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशनवसप्तदशेषूभयं शृणवच नो वयमेनमिदा ह्यः पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति" इति [वै०. ८. २] ॥

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः "क ईं वेद सुते सचा [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

वयमेनमिदा ह्योपीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ १ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊं इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ १ ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ २ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उराऽमथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ २ ॥

कदू न्व१स्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ३ ॥

कत् । ऊं इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

---

१ P P[2] °ये°।. We with J Cp. २ D K[m] S[m] Dc न स्तोमं we with B B[h] C E K R V Cs. ३ P P[2] सा. ४ B Cs कदु. ५ B Cs न्व३°.

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रऽहा ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्य विनियोगः "सुरूपकृत्नुमूतये" [२०. ५७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्ववतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्तवानः । अद्रिऽवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अपूर्वाख्ये एकाहे "अभि त्वा पूर्वपीतये" इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "अपूर्वेभि त्वा पूर्वपीतय इति" इति [वै० ८. १] ॥

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । इन्द्र । स्तोमेभिः । आयवः ।

सम्ऽईचीनासः । ऋभवः । सम् । अस्वरन् । रुद्राः । गृणन्त । पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोनु ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ २ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । ववृधे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ।

अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वऽथा ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

---

१ B वाजं. २ K वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे.

व्रात्यस्तोमाख्येषु एकाहेषु "आ त्वेता नि षीदत" [२०. ६८. ११] "अधा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] इति आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने । "व्रात्यस्तोमेष्वा त्वेता नि षीदताधा हीन्द्र गिर्वण इति" [वै०८. १] ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु "यत् सोममिन्द्र विष्णवि" [२०. १११] "अधा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] "अभ्रातृव्यो अना त्वम्" [२०. ११४] "त्वम् न इन्द्रा भर" [२०. १०८] एते यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति । चकाराद् "यदद्य कच्च वृत्रहन्" [२०. ११२] "उभयं शृणवच्च नः" [२०. ११३] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः ॥

तथा चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु "यत् सोममिन्द्र विष्णवि" एते चत्वारो यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति ॥

तद् उक्तं वैताने । "राजसूयेषु यत्सोममिन्द्र विष्णव्यधा हीन्द्र गिर्वणोऽभ्रातृव्यो अना त्वं त्वं न इन्द्रा भरेति च । चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु च" इति [वै० ८. २] ॥

अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान् महः ससृज्महे । उदेव यन्त उदभिः ॥ १ ॥

अध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । ससृज्महे ।
उदाऽइव । यन्तः । उदऽभिः ॥ १ ॥

वार्ण त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । वावृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे २

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ॥ ववृध्वांसम् । चित् । अद्रिऽवः ।
दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥३॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गाथया । उरौ । रथे । उरुऽयुगे ॥ इन्द्रऽवाहा ।
वचःऽयुजा ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

अग्निष्टुत्सु एकाहेषु "ईळेन्यो नमस्यः" [२०. १०२] "अग्निं दूतं वृणीमहे" [२०. १०१] "अग्निमीळिष्वावसे" [२०. १०३] "अग्न आ याह्यग्निभिः" [२०. १०३. २] एषु आद्यौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । उत्तरौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अग्निष्टुत्स्वीळेन्यो नमस्योऽग्निं दूतं वृणीमहेऽग्निमीळिष्वावसेऽग्न आ याह्यग्निभिरिति" इति [वै० ८. १] ॥

तथा विराजेऽग्नेःस्तोमेऽग्नेःकुलाये "अग्निं दूतं वृणीमहे" "अग्निमीळिष्वावसे" एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विराजेऽग्नेःस्तोमेऽग्नेःकुलायेऽग्निं दूतं वृणीमहेऽग्निमीळिष्वावस इति" [वै० ८. २] ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ॥ अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

---

१ K °महत्. २ B Cs संसृय्महे.

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । ह॒वीम॑ऽभिः । सदा॑ । ह॒व॒न्त॒ । वि॒श्पति॑म् ॥ ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ॥२॥

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे । असि॒ होता॑ न॒ ईड्य॑: ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे ॥ असि॑ । होता॑ । नः॒ । ईड्य॑: ॥३॥

इति नवमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

अग्निष्टुत्सु एकाहेषु "ईळेन्यो नमस्यः" इत्यस्य पूर्वेण सह उक्तो विनियोगः ॥

ई॒ळेन्यो॑ नम॒स्य॑स्ति॒रस्तमां॑सि दर्श॒तः । सम॒ग्निरि॑ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १ ॥

ई॒ळेन्य॑: । न॒म॒स्य॑: । ति॒रः । तमां॑सि । द॒र्श॒तः ॥ सम् । अ॒ग्निः । इ॒ध्य॒ते॒ । वृषा॑ ॥ १ ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॑ध्य॒तेऽश्वो॒ न दे॑व॒वाह॑नः । तं ह॒विष्म॑न्त ई॒ळते ॥ २ ॥

वृषो॒ इति॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । अश्व॑: । न । दे॒व॒ऽवाह॑नः ॥ तम् । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळ॒ते॒ ॥ २ ॥

वृष॑णं त्वा व॒यं वृ॑षन् वृष॑णः॒ समि॑धीमहि । अग्ने॒ दीद्य॑तं बृ॒हत् ॥ ३ ॥

वृष॑णम् । त्वा॒ । व॒यम् । वृ॒ष॒न् । वृष॑णः । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ॥ अग्ने॑ । दीद्य॑तम् । बृ॒हत् ॥३॥

इति नवमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"अग्निमीळिष्वावसे" इत्यस्य "अग्निं दूतं वृणीमहे" [२०. १०१] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अ॒ग्निमी॑ळि॒ष्वाव॑से॒ गाथा॑भिः शी॒रशो॑चिषम् ।
अ॒ग्निं रा॒ये पु॑रुमीळ्ह श्रु॒तं नरो॒ऽग्निं सु॑दी॒तये॑ छ॒र्दिः ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळि॒ष्व॒ । अव॑से । गाथा॑भिः । शी॒रऽशो॑चिषम् ।
अ॒ग्निम् । रा॒ये । पु॒रु॒ऽमी॒ळ्ह॒ । श्रु॒तम् । नर॑: । अ॒ग्निम् । सु॒ऽदी॒तये॑ । छ॒र्दिः ॥ १ ॥

अग्न॒ आ या॑ह्य॒ग्निभि॒र्होता॑रं त्वा वृणीमहे ।
आ त्वाम॑नक्तु॒ प्रय॑ता ह॒विष्म॑ती॒ यजि॑ष्ठं ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒ग्निऽभि॑: । होता॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।
आ । त्वाम् । अ॒न॒क्तु॒ । प्रऽय॑ता । ह॒विष्म॑ती । यजि॑ष्ठम् । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ २ ॥

---

१ P पुरुऽप्रियम् ।. We with P J Cp. २ K V इळे°. K इडे°. B C ईडे°. Cs इळे°. We with D E R S Dc. P P J ईडेन्यः ।. We with Cp. ३ K K V ईळते. B C ईडते. Cs इळते. We with D E R S Dc. ४ K V °मीळि°. B C K °मीडि°. We with D E R S Dc. P P ईडिष्व ।. ५ C K K Dc °मीढ°. V °मीह्.

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः स्रुचश्चरन्त्यध्वरे।
ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ ३ ॥

अच्छ। हि। त्वा। सहसः। सूनो इति। अङ्गिरः। स्रुचः। चरन्ति। अध्वरे।
ऊर्जः। नपातम्। घृतऽकेशम्। ईमहे। अग्निम्। यज्ञेषु। पूर्व्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"इमा उ त्वा पुरूवसो" इत्यस्य विनियोगः "अयमु ते समतसि" [२०. ४५] इत्यनेन सह उक्तः ॥

इमा उ त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु[१] या मम।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ १ ॥

इमाः। ऊं इति। त्वा। पुरुवसो इति पुरुऽवसो। गिरः। वर्धन्तु। याः। मम।
पावकऽवर्णाः। शुचयः। विपःऽचितः। अभि। स्तोमैः। अनूषत ॥ १ ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे।
सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ २ ॥

अयम्। सहस्रम्। ऋषिऽभिः। सहःऽकृतः[२]। समुद्रःऽइव। पप्रथे।
सत्यः। सः। अस्य। महिमा। गृणे। शवः। यज्ञेषु। विप्रऽराज्ये ॥ २ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु।
उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ ३ ॥

आ। नः। विश्वासु। हव्यः। इन्द्रः। समत्ऽसु। भूषतु।
उप। ब्रह्माणि। सवनानि। वृत्रऽहा। परमऽज्याः। ऋचीषमः ॥ ३ ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत्।
तुविद्युम्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शवसो महः ॥ ४ ॥

त्वम्। दाता। प्रथमः। राधसाम्। असि। असि। सत्यः। ईशानऽकृत्।
तुविऽद्युम्नस्य। युज्या। आ। वृणीमहे। पुत्रस्य। शवसः। महः ॥ ४ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

प्रतीचीनस्तोमे एकाहे "त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु" इत्येष आज्यपृष्ठस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "प्रतीचीनस्तोमे त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति" इति [वै० ८.१] ॥

---

१ B वर्धतु. २ P सहःऽकृतः।.

राजि एकाहे "यो राजा चर्षणीनाम्" [२०. १०५.४] इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "राजि यो राजा चर्षणीनाम् इति" इति [वै० ८.१]॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः॥ १॥

त्वम्। इन्द्र। प्रऽतूर्तिषु। अभि। विश्वाः। असि। स्पृधः।
अशस्तिऽहा। जनिता। विश्वऽतूः। असि। त्वम्। तूर्य। तरुष्यतः॥ १॥

अनु ते शुष्मं[1] तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा।
विश्वास्ते स्पृधः[2] श्नथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि॥ २॥

अनु। ते। शुष्मम्। तुरयन्तम्। ईयतुः। क्षोणी इति। शिशुम्। न। मातरा।
विश्वाः। ते। स्पृधः। श्नथयन्त। मन्यवे। वृत्रम्। यत्। इन्द्र। तूर्वसि॥ २॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम्।
आशुं जेतारं हेतारं रथीतममतूर्तं तुग्र्यावृधम्॥ ३॥

इतः। ऊती। वः। अजरम्[3]। प्रऽहेतारम्। अप्रऽहितम्।
आशुम्। जेतारम्। हेतारम्। रथिऽतमम्। अतूर्तम्। तुग्र्यऽवृधम्॥ ३॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः।
विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गृणे॥ ४॥

यः। राजा। चर्षणीनाम्। याता। रथेभिः। अध्रिऽगुः।
विश्वासाम्। तरुता। पृतनानाम्। ज्येष्ठः। यः। वृत्रऽहा। गृणे॥ ४॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे यस्य द्विता विधर्तरि।
हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः॥ ५॥

इन्द्रम्। तम्। शुम्भ। पुरुऽहन्मन्। अवसे। यस्य। द्विता। विऽधर्तरि।
हस्ताय। वज्रः। प्रति। धायि। दर्शतः। महः। दिवे। न। सूर्यः॥ ५॥

इति नवमेनुवाके नवमं सूक्तम्॥

इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे "तव त्यदिन्द्रियं बृहत्" इत्यस्य "इन्द्र क्रतुं न आ भर" [२०. ७९] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः॥

---

१ B शुष्मिं. २ B cancels visarga. ३ P °रां।. ४ P °ग्म°।.

तव॒ त्यदि॑न्द्रि॒यं बृ॒हत् तव॒ शुष्म॑मु॒त क्रतु॑म् । वज्रं॑ शिशाति धि॒षणा॒ वरे॑ण्यम् ॥ १ ॥

तव॑ । त्यत् । इ॒न्द्रि॒यम् । बृ॒हत् । तव॑ । शुष्म॑म् । उ॒त । क्रतु॑म् ॥ वज्र॑म् । शि॒शा॒ति॒ । धि॒षणा॑ । वरे॑ण्यम् ॥ १ ॥

तव॒ द्यौरि॑न्द्र॒ पौंस्यं॑ पृथि॒वी व॑र्धति॒ श्रवः॑। त्वामापः॒ पर्व॑तासश्च हिन्विरे २

तव॑ । द्यौः । इ॒न्द्र॒ । पौंस्य॑म् । पृ॒थि॒वी । व॒र्ध॒ति॒ । श्रवः॑ ॥ त्वाम् । आपः॑ । पर्व॑तासः । च॒ । हि॒न्वि॒रे॒ ॥ २ ॥

त्वां विष्णु॑र्बृ॒हन् क्षयो॑ मि॒त्रो गृ॑णाति॒ वरु॑णः । त्वां शर्धो॑ मद॒त्यनु॒ मारु॑तम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । विष्णु॑ः । बृ॒हन् । क्षय॑ः । मि॒त्रः । गृ॒णा॒ति॒ । वरु॑णः ॥ त्वाम् । शर्ध॑ः । म॒द॒ति॒ । अनु॑ । मारु॑तम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

विघने एकाहे "समस्य मन्यवे विशः" [२०. १०७] "तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्" [२०. १०७.४] इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विघने समस्य मन्यवे विशस्तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति" इति [वै० ८.१] ॥

सम॑स्य म॒न्यवे॒ वि॒शो॒ विश्वा॑ नमन्त कृ॒ष्टय॑ः । स॒मु॒द्राये॑व॒ सिन्ध॑वः ॥१ ॥

सम् । अ॒स्य॒ । म॒न्यवे॑ । विश॑ः । विश्वा॑ः । न॒म॒न्त॒ । कृ॒ष्टय॑ः ॥ स॒मु॒द्राय॑ऽइव । सिन्ध॑वः ॥१

ओज॒स्तद॑स्य तित्विष उ॒भे यत् स॒मव॑र्तयत् । इन्द्र॒श्चर्मे॑व॒ रोद॑सी ॥ २ ॥

ओज॑ः । तत् । अ॒स्य॒ । ति॒त्वि॒षे॒ । उ॒भे इति॑ । यत् । स॒म्ऽअव॑र्तयत् ॥ इन्द्र॑ः । चर्म॑ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ ॥ २ ॥

वि चि॑द् वृ॒त्रस्य॒ दोध॑तो॒ वज्रे॑ण श॒तप॑र्वणा । शिरो॑ बिभेद वृ॒ष्णिना॑ ॥३ ॥

वि । चि॒त् । वृ॒त्रस्य॑ । दोध॑तः । वज्रे॑ण । श॒त॒ऽप॑र्वणा ॥ शिर॑ः । वि॒भे॒द॒ । वृ॒ष्णिना॑ ॥ ३ ॥

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यदे॑नं॒ मद॑न्ति॒ विश्व॒ ऊमा॑ः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । आ॒स॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ः । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒ष॒ऽनृ॑म्णः ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । नि । रि॒णा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यत् । ए॒न॒म् । मद॑न्ति । विश्वे॑ । ऊमा॑ः ४

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ ५ ॥
ववृधानः । शवसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।
अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्नि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ ५ ॥
त्वे क्रतुमपि पृञ्चन्ति भूरि द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥६॥
त्वे इति । क्रतुम् । अपि । पृञ्चन्ति । भूरि । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।
स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ६ ॥
यदि चिन्नु त्वा धना जयन्तं रणेरणे अनुमदन्ति विप्राः ।
ओजीयः शुष्मिन्त्स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन् दुरेवासः कशोकाः॥७
यदि । चित् । नु । त्वा । धना । जयन्तम् । रणेऽरणे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।
ओजीयः । शुष्मिन् । स्थिरम् । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । दुःऽएवासः । कशोकाः ७
त्वया वयं शाशद्महे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।
चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ८ ॥
त्वया । वयम् । शाशद्महे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।
चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ८ ॥
नि तद् दधिषेवरे परे च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।
आ स्थापयत मातरं जिगत्नुमत इन्वत कर्वराणि भूरि ॥ ९ ॥
नि । तत् । दधिषे । अवरे । परे । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।
आ । स्थापयत । मातरम् । जिगत्नुम् । अतः । इन्वत । कर्वराणि । भूरि ॥ ९ ॥
स्तुष्व वर्ष्मन् पुरुवर्त्मानं समृभ्वाणमिनतममाप्तमाप्त्यानाम् ।
आ दर्शति शवसा भूर्योजाः प्र सक्षति प्रतिमानं पृथिव्याः ॥ १० ॥
स्तुष्व । वर्ष्मन् । पुरुऽवर्त्मानम् । सम् । ऋभ्वाणम् । इनऽतमम् । आप्तम् । आप्त्यानाम् ।
आ । दर्शति । शवसा । भूरिऽओजाः । प्र । सक्षति । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः ॥ १० ॥
इमा ब्रह्म बृहद्दिवः कृणवदिन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजा तुरश्चिद् विश्वमर्णवत् तपस्वान् ॥ ११ ॥

इमा। ब्रह्म। बृहत्ऽदिवः। कृणवत्। इन्द्राय। शूषम्। अग्रियः। स्वःऽसाः।
महः। गोत्रस्य। क्षयति। स्वऽराजा। तुरः। चित्। विश्वम्। अर्णवत्। तपस्वान्॥११॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वावोचत् स्वां तन्वमिन्द्रमेव।
स्वसारौ मातरिभ्वरी अरिप्रे हिन्वन्ति चैने शवसा वर्धयन्ति च॥१२॥

एव। महान्। बृहत्ऽदिवः। अथर्वा। अवोचत्। स्वाम्। तन्वम्। इन्द्रम्। एव।
स्वसारौ। मातरिभ्वरी इति। अरिप्रे इति। हिन्वन्ति। च। एने इति। शवसा।
वर्धयन्ति। च॥ १२॥

चित्रं देवानां केतुरनीकं ज्योतिष्मान् प्रदिशः सूर्य उद्यन्।
दिवाकरोति द्युम्नैस्तमांसि विश्वातारीद् दुरितानि शुक्रः॥ १३॥

चित्रम्। देवानाम्। केतुः। अनीकम्। ज्योतिष्मान्। प्रऽदिशः। सूर्यः। उत्ऽयन्।
दिवाऽकरः। अति। द्युम्नैः। तमांसि। विश्वा। अतारीत्। दुःऽइतानि। शुक्रः॥१३॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्राद् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥ १४॥

चित्रम्। देवानाम्। उत्। अगात्। अनीकम्। चक्षुः। मित्रस्य। वरुणस्य। अग्नेः।
आ। अप्रात्। द्यावापृथिवी इति। अन्तरिक्षम्। सूर्यः। आत्मा। जगतः। तस्थुषः। च॥१४॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्॥ १५॥

सूर्यः। देवीम्। उषसम्। रोचमानाम्। मर्यः। न। योषाम्। अभि। एति। पश्चात्।
यत्र। नरः। देवऽयन्तः। युगानि। विऽतन्वते। प्रति। भद्राय। भद्रम्॥ १५॥

इति नवमेनुवाके एकादशं सूक्तम्॥

वज्रपुनःस्तोमाख्ययोरेकाहयोः "त्वं न इन्द्रा भर" इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "वज्रे पुनःस्तोमे त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. १]॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु एतस्य विनियोगः "अधा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] इत्यनेन सह उक्तः॥

तथा वैदस्वरसाम्नोरुभयहयोः प्रथमयोरह्नोः एष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "वैदस्वरसाम्नोस्त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. ३]॥

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः "श्रायन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] इत्यनेन सह उक्तः॥

तथा अभ्यासङ्ग्यपञ्चशारदीययोः पञ्चाहयोर्द्वितीयेहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने। "अभ्यासङ्ग्य-पञ्चशारदीययोर्द्वितीये त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. ३]॥

तथा अभिप्लवस्यायुराख्येहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "आयुषि त्वं न इन्द्रा भरेति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेहनि अस्य विनियोगः "इन्द्रेण सं हि दृक्षसे" [२०. ४०] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा द्वादशाहस्य च्छन्दोमत्र्यहस्य प्रथमान्त्ययोरह्नोः "त्वं न इन्द्रा भर" [२०. १०८] "य एक इद् विदयते" [२०. ६३.४] एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने । "द्वादशाहस्य च्छन्दोमप्रथमान्त्ययोस्त्वं न इन्द्रा भर य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. ४] ॥

त्वं न इन्द्रा भरँ[1] ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ॥ आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १ ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ । अधा ते सुम्नमीमहे ॥ २ ॥

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ॥ अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ २ ॥

त्वां शुष्मिन् पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो । स नो रास्व सुवीर्यम् ३

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुऽहूत । वाजऽयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

साहस्राख्याश्चत्वार एकाहा ब्राह्मणपठिताः । तेषां प्रथमद्वितीययोः "स्वादोरित्था विषूवतः" इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "साहस्राद्ययोः स्वादोरित्था विषूवत इति" इति [वै० ८. १] ॥

तथा अश्वमेधत्र्यहस्य द्वितीयेहनि अस्य विनियोगः "वाचमष्टापदीमहम्" [२०. ४२] इत्यनेन सह उक्तः ॥

स्वादोरित्था विषूवतो[2] मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।
या इन्द्रेण सयावरीर्वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः ।
याः । इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् १

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

१ B D भरा॑ँ ।. २ B °वृतो.

ताः । अस्य । पृशनऽयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् ॥ २ ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रऽचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

विराडादिषु सप्तस्वेकाहेषु "इन्द्राय मद्वने सुतम्" [२०. ११०] "यत् सोममिन्द्र विष्णवि" [२०. १११] एतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विराजि भूमिस्तोमे वनस्पतिसवे लिष्यपचित्योरिन्द्राग्न्योःस्तोम इन्द्राग्न्योःकुलाय इन्द्राय मद्वने सुतं यत् सोममिन्द्र विष्णवीति" इति [वै० ८. २] ॥

इन्द्राय मद्वने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । मद्वने । सुतम् । परि । स्तोभन्तु । नः । गिरः ॥ अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १ ॥

यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सम्ऽसदः ॥ इन्द्रम् । सुते । हवामहे २

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद् वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत ॥ तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

"यत् सोममिन्द्र विष्णवि" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु चतुरहादिषु च अस्य विनियोगः "अधा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थ्यसंस्थं चेद् भवति तदा "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] "यत् सोममिन्द्र विष्णवि" [२०. १११] एतौ उक्थस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "षष्ठमुक्थ्यं चेद् य एक इद् विदयते यत् सोममिन्द्र विष्णवीति" इति [वै० ८. ३] ॥

यत् सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्त्ये । यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्त्ये ॥ यत् । वा । मरुत्ऽसु । मन्दसे । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

यद्वा शक्र परावति समुद्रे अधि मन्दसे । अस्माकमित् सुते रणा समिन्दुभिः ॥ २ ॥

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ॥ अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते । उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ ३ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्ऽपते ॥ उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके पंचदशं सूक्तम् ॥

विनुत्यभिभूत्यादिषु अष्टसु द्वन्द्वैकाहेषु "यदद्य कच्च वृत्रहन्" [२०. ११२] "उभयं शृणवच्च नः" [२०. ११३] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विनुत्यभिभूत्यौ राशिमराशयोः शदोपशदयोः सम्राट्स्वराजोर्यदद्य कच्च वृत्रहन्नुभयं शृणवच्च न इति" इति [वै० ८. २] ॥

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ १ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रऽहन् । उत्ऽअगाः । अभि । सूर्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ १ ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत्सत्यमित्तव ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरै । इति । मन्यसे ॥ उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ २ ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वांस्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥३॥

ये । सोमासः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे ॥ सर्वान् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ३

इति नवमेनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

विनुत्यभिभूत्यादिषु "उभयं शृणवच्च नः" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥
तथा त्रिवृदादिषु अस्य विनियोगः "वयमेनमिदा ह्यः" [२०. ९७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।
सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।
सत्राच्या । मघऽवा । सोमऽपीतये । धिया । शविष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे[1] निष्टतक्षतुः ।
उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

---

१ So we with all our Mss.

तम् । हि । स्वऽराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःऽततक्षतुः ।
उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । सीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु "अभ्रातृव्यो अना त्वम्" इत्यस्य विनियोगः "अधा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा अभिप्लवषडहस्य गवाख्येहनि "अभ्रातृव्यो अना त्वम्" इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "षडहस्य गव्यभ्रातृव्यो अना त्वमिति" इति [वै० ८. ३] ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे १

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ युधा । इत् ।
आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १ ॥

नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।
यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेव हूयसे ॥ २ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।
यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽइव । हूयसे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

साद्यःक्राभिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु "अहमिद्धि पितुष्परि" इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "साद्यःक्रेषु श्येनवर्जम् अहमिद्धि पितुष्परीति च" इति [वै० ८. २.] ॥

अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रभ । अहं सूर्य इवाजनि ॥ १ ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभ ॥ अहम् । सूर्यःऽइव ।
अजनि ॥ १ ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद् दधे २

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्वऽवत् ॥ येन । इन्द्रः । शुष्मम् ।
इत् । दधे ॥ २ ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद् वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ३ ॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुस्तुवुः । ऋषयः । ये । च । तुस्तुवुः ॥ मम । इत् । वर्धस्व ।
सुऽस्तुतः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

---

१ P तत् ।. २ So we with all our Mss.

अतिरात्राणां सर्वस्तोमाख्ययोः "मा भूम निष्ट्या इव" [२०. ११६] "विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे" [९. १५. ९] एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः। तद् उक्तं वैताने। "अतिरात्राणां सर्वस्तोमयोर्मा भूम निष्ट्या इव विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठ इति" इति [वै० ८. २] ॥

तथा चतुरहाणां सर्वेष्वहःसु एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः। तद् उक्तं वैताने। "सर्वेषु मा भूम निष्ट्या इव विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठ इति" इति [वै० ८. ३] ॥

मा भूम निष्ट्याइवेन्द्र त्वदरणा इव।
वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि ॥ १ ॥

मा। भूम। निष्ट्याःऽइव। इन्द्र। त्वत्। अरणाःऽइव।
वनानि। न। प्रऽजहितानि। अद्रिऽवः। दुरोषासः। अमन्महि ॥ १ ॥

अमन्महीदनाशवोनुग्रासश्च वृत्रहन्।
सकृत् सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ २ ॥

अमन्महि। इत्। अनाशवः। अनुग्रासः। च। वृत्रऽहन्।
सकृत्। सु। ते। महता। शूर। राधसा। अनु। स्तोमम्। मुदीमहि ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

त्रिवृदादिषु "पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा" इत्यस्य विनियोगः "वयमेनमिदा ह्यः" [२०. ९७] इत्यनेन सह उक्तः ॥ तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः "यद् याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः।
सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥ १ ॥

पिब। सोमम्। इन्द्र। मन्दतु। त्वा। यम्। ते। सुसाव। हरिऽअश्व। अद्रिः।
सोतुः। बाहुऽभ्याम्। सुऽयतः। न। अर्वा ॥ १ ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्व हंसि।
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः। ते। मदः। युज्यः। चारुः। अस्ति। येन। वृत्राणि। हरिऽअश्व। हंसि।
सः। त्वाम्। इन्द्र। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो। ममत्तु ॥ २ ॥

बोधा सु मे मघवन् वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम्।
इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । मघऽवन् । वाचंम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति ।
प्रऽशंस्तिम् ।
इमा । ब्रह्मं । सधऽमादें । जुषस्व ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके एकविंशं सूक्तम् ॥

चातुर्मास्यवैश्वदेवादीनां सप्तानां त्र्यहाणां प्रथमेष्वहःसु "शग्ध्यू षु शचीपते" इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "चातुर्मास्यवैश्वदेवगर्गवैदच्छन्दोमवत्पराकान्तर्वेस्वश्वमेधत्र्यहाणां शग्ध्यू षु शचीपत इति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा त्रिककुद्दशाहाहीने अस्य विनियोगः "क ईं वेद सुते सचा" [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

साकमेधत्र्यहस्य प्रथमेहनि "इन्द्रमिद् देवतातये" [२०. ११८. ३] इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "साकमेधस्येन्द्रमिद् देवतातय इति" इति [वै० ८. ३] ॥

शग्ध्यू३षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १ ॥

शग्धि । ऊं इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ १ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकृद् गवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।
नकिर्हि दानं परिमर्धिषत् त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ २ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।
नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्ऽयत् । यामि । तत् । आ । भर ॥२॥

इन्द्रमिद् देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।
इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।
इन्द्रम् । सम्ऽईके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छव इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।
इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिर इन्द्रे सुवानास इन्दवः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । मह्ना । रोदसी इति । पप्रथत् । शवः । इन्द्रः । सूर्यम् । अरोचयत् ।
इन्द्रे । ह । विश्वा । भुवनानि । येमिरे । इन्द्रे । सुवानासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

इति नवमेनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ॥

वैश्वदेवादित्र्यहेषु "अस्तावि मन्म पूर्व्यम्" इत्यस्य विनियोगः "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०.४७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ १ ॥
अस्तावि । मन्म । पूर्व्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।
पूर्वीः । ऋतस्य । बृहतीः । अनूषत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ १ ॥
तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोस्मे सुवानास इन्दवः ॥ २ ॥
तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्चुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।
अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्ण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्य गवामयनिकस्य अष्टमेहनि "यदिन्द्र प्रागपागुदक्" इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । उक्तं वैताने । "दशाहस्याष्टमे यदिन्द्र प्रागपागुदगिति" इति [वै० ८. ४] ॥

तथा त्रिककुद्दशाहाहीने अस्य विनियोगः "क ईं वेद सुते सचा" [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्न्यग्वा हूयसे नृभिः ।
सिमा पुरू नृषूतो अस्यानवेसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥
यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । नृऽभिः ।
सिम । पुरु । नृऽसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥
यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।
कण्वासस्त्वा ब्रह्मभि स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥
यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।
कण्वासः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

तन्पृष्ठे षडहे "अभि त्वा शूर नोनुमः" इत्यस्य विनियोगः "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः॥

अभि त्वा शूर नोनुमोदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ १ ॥
अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाःऽइव । धेनवः ।
ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ १ ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।
अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

तनूपृष्ठे षडहे "रेवतीर्नः सधमादे" इत्यस्य विनियोगः "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १ ॥
रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः ॥ क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १ ॥

आ घ त्वावान् त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥ २
आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति । इयानः ॥ ऋणोः ।
अक्षम् । न । चक्र्योः ॥ २ ॥

आ यद् दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ ३ ॥
आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितॄणाम् ॥ ऋणोः ।
अक्षम् । न । शचीभिः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ॥

विषुवति सौर्यपृष्ठे माध्यंदिने "चित्रं देवानामुदगादनीकम्" [२०. १०७. १४] "तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्" [२०. १२३] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "चित्रं देवानामुदगादनीकं तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वै० ६. ३] ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ १ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः । विऽततम् । सम् । जभार ।
यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥१॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।
अनन्तमन्यद् रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥ २ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

---

१ B Cs जरीतृणाम्. २ J द्यौः।.

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ २॥

इति नवमेनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

तनूपृष्ठे षडहे "कया नश्चित्र आ भुवत्" इत्यस्य विनियोगः "यद् द्याव इन्द्र ते शतम्" [२०.८१] इत्यनेन सह उक्तः॥

कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता १

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृल्हा चिदारुजे वसु ॥२॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ॥ दृल्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥२॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम् । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् ॥ शतम् । भवासि । ऊतिऽभिः॥३॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति ॥ ४ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ।
यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीक्लृपाति ॥ ४ ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ।
हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ।
हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयं छचीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ।
अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

---

१ B[h] C K K[m] R Dc दृढा. We with D E S[m] V Cs P P[2] J Cp. २ B B[h] K K[m] omit the rest of the hymn observing: असुरांन्यदायंन्निति द्विपदासूक्तौ ॥ स्तोत्रियानुरूपौ ॥ C and all other Samhitâ and Pada Mss omit the rest of this hymn as it has appeared before (See XX. 63) and indicate the omission and the special nature of the Ṛiks omitted by the following remark, which unhappily is so incorrectly written in all Mss that we have given the reading of C only as containing the fewest mistakes:— इमा नु कं भुवना सीषधाम हत्वाय देवा असुरान् यदायंन्निति द्विपदासूक्तौ स्तोत्रियानुरूपौ ॥

प्रत्यञ्चम्। अर्कम्। अनयन्। शचीभिः। आत्। इत्। स्वधाम्। इषिराम्। परि। अपश्यन्।
अया। वाजम्। देवऽहितम्। सनेम। मदेम। शतऽहिमाः। सुऽवीराः॥ ६॥

इति नवमेनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम्॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि "अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्" इति सुकीर्त्याख्यस्य सकलसूक्तस्य पच्छः शंसने प्राप्ते चतुर्थीम् अर्धर्चशः शंसति। तद् उक्तं वैताने। "अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान् इति सुकीर्तिम्। चतुर्थीमर्धर्चशः" इति [वै॰ ६. २]॥

सौत्रामण्यां गृहीतेष्वाज्येषु "कुविदङ्ग यवमन्तः" [२०. १२५. २] इति ऋचा पयोग्रहान् गृह्णन्तमध्वर्युम् अभिमन्त्रयते। तद् उक्तं वैताने। "गृहीतेष्वाज्येषु कुविदङ्ग यवमन्त इति पयोग्रहान् गृह्णन्तम्" इति [वै॰ ५. ३]॥

तत्रैव वपामार्जनादनन्तरम् "युवं सुराममश्विना" [२०. १२५. ४–७] इति चतसृभिर्ऋग्भिः पयःसुराग्रहाणां होमान् अनुमन्त्रयते। तद् उक्तं वैताने। "वपामार्जनाद् युवं सुराममश्विनेति चतसृभिः पयःसुराग्रहाणाम्" इति [वै॰ ५. ३]॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व।
अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम॥ १॥

अप। इन्द्र। प्राचः। मघऽवन्। अमित्रान्। अप। अपाचः। अभिऽभूते। नुदस्व।
अप। उदीचः। अप। शूर। अधराचः। उरौ। यथा। तव। शर्मन्। मदेम॥ १॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः॥ २॥

कुवित्। अङ्ग। यवऽमन्तः। यवम्। चित्। यथा। दान्ति। अनुऽपूर्वम्। विऽयूय।
इहऽइह। एषाम्। कृणुहि। भोजनानि। ये। बर्हिषः। नमःऽवृक्तिम्। न। जग्मुः॥ २॥

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु।
गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः॥ ३॥

नहि। स्थूरि। ऋतुऽथा। यातम्। अस्ति। न। उत। श्रवः। विविदे। सम्ऽगमेषु।
गव्यन्तः। इन्द्रम्। सख्याय। विप्राः। अश्वऽयन्तः। वृषणम्। वाजयन्तः॥ ३॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम्॥ ४॥

युवम्। सुरामम्[1]। अश्विना। नमुचौ। आसुरे। सचा।
विऽपिपाना। शुभः। पती इति। इन्द्रम्। कर्मऽसु। आवतम्॥ ४॥

---

[1] P² सुरागम्। Cp. सुऽरामम्।

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
यत् । सुऽरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥५॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृडीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । नः । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मदाराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ७ ॥

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मत् । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ७ ॥

इति नवमेनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि "वि हि सोतोरसृक्षत" इति वृषाकप्याख्यं सूक्तं सूत्रोक्तधर्मकं शंसति । तद् उक्तं वैताने । "वि हि सोतोरसृक्षतेति वृषाकपिम्" इत्यादि [वै० ६. २] ॥

[२]वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।
यत्रामदद् वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।
यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः ।उत्ऽतरः ॥१॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः ।
नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।
नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये ।० ॥ २ ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।
यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमद् वसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

---

१ P Cp सुरामम् ।. २ V. says it is believed that these 23 verses contain the story of the Râmâyaṇa.

किम्। अयम्। त्वाम्। वृषाकपिः। चकार। हरितः। मृगः।
यस्मै। इरस्यसि। इत्। ऊं इति। नु। अर्यः। वा। पुष्टिऽमत्। वसु। ० ॥ ३ ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि।
श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम्। इमम्। त्वम्। वृषाकपिम्। प्रियम्। इन्द्र। अभिऽरक्षसि।
श्वा। नु। अस्य। जम्भिषत्। अपि। कर्णे। वराहऽयुः। ० ॥ ४ ॥

प्रिया तष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत्।
शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया। तष्टानि। मे। कपिः। विऽअक्ता। वि। अदूदुषत्।
शिरः। नु। अस्य। राविषम्। न। सुऽगम्। दुःऽकृते। भुवम्। ० ॥ ५ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत्।
न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न। मत्। स्त्री। सुभसत्ऽतरा। न। सुयाशुऽतरा। भुवत्।
न। मत्। प्रतिऽच्यवीयसी। न। सक्थि। उत्ऽयमीयसी। ० ॥ ६ ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति।
भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीवि हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥७

उवे। अम्ब। सुलाभिके। यथाऽइव। अङ्ग। भविष्यति।
भसत्। मे। अम्ब। सक्थि। मे। शिरः। मे। विऽइव। हृष्यति। ० ॥ ७ ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने।
किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम्। सुबाहो इति सुऽबाहो। सुऽअङ्गुरे। पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो। पृथुऽजघने।
किम्। शूरऽपत्नि। नः। त्वम्। अभि। अमीषि। वृषाकपिम्। ० ॥ ८ ॥

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते।
उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

---

१ B वीवं. २ P °घेन।.

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।
उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा ।० ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते ।० ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः ।० ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ।० ॥ १२ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽस्नुषे ।
घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्ऽकरम् । हविः ।० ॥ १३ ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।
उताहमद्मि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।
उत । अहम् । अद्मि । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे ।० ॥ १४ ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोन्तर्यूथेषु रोरुवत् ।
मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

---

१ K °वयदु°. २ K प्रीणंति.

वृषभः। न। तिग्मऽशृङ्गः। अन्तः। यूथेषु। रोरुवत्।
मन्थः। ते। इन्द्र। शम्। हृदे। यम्। ते[1]। सुनोति। भावयुः।॰ ॥ १५ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेन्तरा सक्थ्या३ कपृत्।
सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न। सः। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।॰ ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते।
सेदीशे यस्य रम्बतेन्तरा सक्थ्या३ कपृद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥१७॥

न। सः। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।॰ ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हृतं विदत्।
असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥१८॥

अयम्। इन्द्र। वृषाकपिः। परस्वन्तम्। हृतम्। विदत्।
असिम्। सूनाम्। नवम्। चरुम्। आत्। एधस्य। अनः। आऽचितम्।॰ ॥ १८ ॥

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम्।
पिबामि पाकसुत्वनोभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम्। एमि। विऽचाकशत्। विऽचिन्वन्। दासम्। आर्यम्।
पिबामि। पाकऽसुत्वनः। अभि। धीरम्। अचाकशम्।॰ ॥ १९ ॥

धन्व च यत् कृन्तत्रं च कति स्वित् ता वि योजना।
नेदीयसो वृषाकपेस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्व। च। यत्। कृन्तत्रम्। च। कति। स्वित्। ता। वि। योजना।
नेदीयसः। वृषाकपे। अस्तम्। आ। इहि। गृहान्। उप।॰ ॥ २० ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै।
य एष स्वप्नंनशनो[3]स्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

---

१ P[2] ते।. २ B[h] K K[m] V °कथ्या॒ ३क°. ३ K स्वप्नं नशनो°.

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः ।० ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क १ स्य पुल्वघो मृगः कमगं जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥२२॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।
कः । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः ।० ॥ २२ ॥

पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिम् ।
भद्रं भल त्यस्या अभूद् यस्या उदरमामयद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः २३

पर्शुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससूव । विंशतिम् ।
भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः ।
उत्ऽतरः ॥ २३ ॥

॥ अथ कुन्तापसूक्तानि* ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेहनि "इदं जना उपश्रुत" इति कुन्तापम् अर्धर्चशः शंसति । तत्र प्रथमाश्चतुर्दश ऋचः पदावग्राहं शंसति । तद् उक्तं वैताने । "इदं जना उपश्रुतेति कुन्तापम् अर्धर्चशः । चतुर्दश पदावग्राहम्" इति [वै० ६. २] ॥

इदं[1] जना[2] उप श्रुत[3] नराशंस स्तविष्यते ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरम[4] आ रुशमेषु दद्महे[5] ॥ १ ॥
उष्ट्रा[6] यस्य प्रवाहणो[7] वधूमन्तो[8] द्विर्दश ।
वर्ष्मा[9] रथस्य[10] नि[11] जिहीडते[12] दिव ईषमाणा[13] उपस्पृशः ॥ २ ॥

---

* J and Cp have no accents in the Kuntâpa sûktas.

१ R क ३. २ Rw जना. ३ P श्रुत. Rw श्रुत नाराशंस स्तवि°. ४ E S^m Dc Cp कौरुम. Rw कौरम. ५ E दध्महे. ६ P^2 उष्ट्रा. R Dc Cs उष्ट्रा. ७ B B^h प्रवाहणो. C Cs प्रवाहणो. D E R S^m Dc P^2 प्रवाहणो. Rw प्रवाहिणो. ८ B B^h C D E R S^m Dc Cs वधूमंतो P^2 वधूमतो. Cp वधूमंतोर्द्धिर्दश. ९ E वरिष्मा. Cs वरिष्मा. १० S^m रथस्य. ११ J न. १२ E जहीडते. Rw जिहीषते. १३ P ईर्षमाणा. Rw ईर्षमाण.

एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः।
त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम्॥ ३॥
वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः।
नष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव॥ ४॥
प्र रेभासो मनीषा वृषा गाव इवेरते।
अमोतपुत्रका एषाममोत गा इवासते॥ ५॥
प्र रेभ धीं भरस्व गोविदं वसुविदम्।
देवत्रेमां वाचं श्रीणीहीषुर्नावीरस्तारम्॥ ६॥
राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवोमर्त्याँ अति।
वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोता परिक्षितः॥ ७॥

---

१ Cs ईषायं. Rw ऋषये. २ D °मामहे. ३ C D E R S̈ Dc Cs P̈ दश. We with P. ४ त्रीणि. ५ D E S̈ Dc Cs P̈ सहस्रा. ६ Cs वच्यः स्व रेभ वच्यस्व. ७ S̈ रेभ· ८ S̈ P वच्यस्व. ९ S̈ Cp वृक्षेण प°. C D E R Dc Cs P̈ J वृक्षेन प°. We with P. १० C पक्वेन श°. C E R S̈ Dc Cs P̈ पक्वे. We with D P. ११ R शकुनः. १२ J वृष्टे. १३ Dc चर्चरीति. १४ C न. १५ C D R Dc P̈ भुरिजो°. Cs भूरिजो°. १६ Rw वच्यस्वं रेभ वच्यस्वं वृक्षे न पक्वे शकुनः। ओष्ठे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजो-रिव॥ १७ D R Dc P̈ प्ररे°. १८ D वृषा. S̈ वृषा. Dc वृषा. १९ C D E R S̈ Dc Cs P̈ गाव इवेरते. We with P. २० C Cs अमोत. Dc अमोत. P अमोत. २१ E पुत्रका. २२ S̈ °ममोतकागा इवासते. P °ममोतजा इवासते. २३ E Cp का. २४ Rw प्र रे-भासो मनीषा वृथा गाव इवेरते। अमोत पुत्रका एषाममोत गा उपासते॥ २५ D प्ररेभ धीं भ° E प्ररेभ धीयं भ°. S̈ Cp प्र रेभ धीयं भ°. Dc प्ररेवधीं भि°. Cs प्र रेभ धी भ°. P̈ प्र रेभ धीं यं भ°. Rw प्र रेभ धियं भ°. २६ Rw वाचं कृधीषु न वीरो अस्ता. २७ C D S̈ Dc J शृणीही°. P has no accents from this verse onwards. २८ Rw विश्वजनी-नस्य. २९ D E R Cs मर्त्यं. ३० Rw °रस्यं सुष्टुतिमा श्रृणोता प°.

परिच्छिन्नः क्षेममकरोत् तम आसनमाचरन् ।
कुलायन् कृण्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ ८ ॥
कतरत् त आ हराणि दधि मन्थां परि श्रुतम् ।
जायाः पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ९ ॥
अभीवस्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पथो बिलम् ।
जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ १० ॥
इन्द्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठ वि चरा जनम् ।
ममेदुग्रस्य चर्कृधि सर्व इत् ते पृणादरिः ॥ ११ ॥
इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणोपि पूषा नि षीदति ॥ १२ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन् मो आसां गोप रीरिषत् ।
मासाममित्रयुर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥ १३ ॥

---

१ C Dc परिछि°. D परिछिन्न क्षे°. Cs परिछिन्नी क्षम°. P² परि छिन्नः. Rw परिक्षिन्नः क्षेममकरुत्तम. Though we have not taken the reading परिक्षित् because none of our Mss support it, yet it seems Rw's reading परिक्षिन्नः is right as it follows the analogy of the preceeding one and following two verses. २ Rw कुलायं. ३ Rw पतिर्वदति. ४ P °र्वदति. ५ C D E कतरत्. ६ R S^m हराणि. ७ R दधि मंथां. Rw दधि मन्थं परि श्रु°. ८ E S^m Cp स्रुतं. ९ Rw जाया. १० C पतिं. ११ C अभीव स्व. Rw अभीव स्व१ः. १२ D E P² पथो. Rw परो. १३ C °मेर्थति. Rw °मेधते. १४ E R S^m Dc Cs P² मबूबुध°. १५ C °दुर्दत्तिष्ठ. १६ Rw जरन्. १७ R S^m Cs P² J Cp दुर्गस्य. Rw °दुग्रस्य. १८ D Dc चर्कृतिः. S^m P चर्कृधिः. Rw चर्कृधि. १९ S^m इहा गा°. Rw इह गा°. २० C °श्वा इह पूरुषाः. D °श्वा इह पुरुषः. E R S^m °श्वा इह पूरुषाः. Cs P J श्वा इह पूरुषः. P² श्वा इह पूरुषः. Rw °श्वा इह पूरुषाः. २१ C E S^m सहस्र°. D Cs P² सहस्र°. We with R Dc. २२ S^m °दक्षिणोपि पूषा. २३ C यूषा. २४ C D E R S^m Dc Cs नेमा. Rw मेमा इन्द्र. We with P². २५ Rw आसां गोपती रिषत्. २६ Rw मासाममि°. २७ Dc स्तेन ईशत्. २८ Rw ईशत.

उप नो न रमसि सूक्तेन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम्।
वनादधिध्वनो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ १४ ॥

तं प्रतिगिरेति प्रति कुरुत। ओथामोदैवेति पञ्चपदा चतुर्दशी एकेन द्वाभ्यां वा प्रणौति ॥

इति नवमेऽनुवाके एकत्रिंशं सूक्तम् ॥

"यः सभेयो विदथ्यः" इति षोडशर्चः ॥

"यः सभेयो विदथ्यः" एतस्य शंसनप्रकारः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

यः सभेयो विदथ्यः सुत्वा यज्वाथ पूरुषः।
सूर्यं चामू रिशादसस्तद् देवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्या अप्रथयस्तद् यत् सखायं दुधूर्षति।
ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥
यद् भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः।
तद् विप्रो अब्रवीदु तद् गन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥
यश्च पणि रघुजिष्ठ्यो यश्च देवाँ अदाशुरिः।
धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुश्रुम ॥ ४ ॥

---

१ Rw उप नरं नोनुमसि सूक्तेन॰. २ C रमसि. ३ C R S̈ Dc Cs वनादधि॰ Rw वनो दधिष्व नो गिरो. ४ Though the words from तं प्रति to षोडशर्चः are no part of the Samhitâ text, yet some of the Mss have placed accents in two, and others in three, places without any reasons whatever; we have therefore followed **E** and **S̈** which give no accents and have not shown the accents of other Mss either. ५ C E विदथ्यः. D विदथ्य. ६ S̈ सुत्व. P P̈ स्तुत्वा. Rw सुत्वा यज्वा च. ७ C सूर्यं चामू रिशादश॰. Dc सूर्यं चामू रिशादश॰. P̈ सूर्यं चामू रिशादश॰. Cp सूर्यं वामू. Rw सूर्यं चामुं रिशादसं. ८ Cs प्रागकल्पयन्. ९ E अप्रथय॰. C D R S̈ P̈ अप्रथय॰ Rw अमेथयद्यत्. १० C E P P̈ दुधूरिषति. ११ Rw ज्येष्ठाय यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति. १२ P पूरुषस्य. १३ Rw भवति दाधृषिः. १४ Rw तद्विप्रो अब्रवीदुदग्गं॰. १५ P तद्विप्रो अब्रवीदुगद्गं॰. १६ E J पणी. Dc पर्णी. १७ Rw ॰रभुजिष्ठो. १८ C D P J Cp ॰जिष्ठ्यो. Dc Cs जिष्ठ्यो. १९ Rw रेवाँ. २० Rw शश्वतामह तदपा॰.

ये च[1] देवा अयज्ञन्ताथो ये च परादुदिः[2] ।
सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवा नो वि रप्शते[3] ॥ ५ ॥
योनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः[4] ।
[5]अब्रह्मा ब्रह्मणः [6]पुत्रस्तोता [7]कल्पेषु [8]संमिता ॥ [9]६ ॥
य आक्ताक्षः सुभ्यक्तः [10]सुमणिः [11]सुहिरण्यवः ।
सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता [12]कल्पे[13]षु संमिता ॥ [14]७ ॥
[15]अप्रपाणा च [16]वेशन्ता रेवाँ [17]अप्रतिदिश्ययः ।
[18]अयभ्या [19]कन्याकल्याणी तोता कल्पे[20]षु संमिता ॥ ८ ॥
[21]सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवान्त्[22]सुप्रतिदिश्ययः ।
[23]सुयभ्या कन्याऽ कल्याणी तो[24]ता [25]कल्पे[26]षु संमिता ॥ ९ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्याऽ च [27]युधिंगमः ।
[28]अनाशुरश्चायामी तोता [29]कल्पेषु संमिता[30] ॥ १० ॥

---

१ Rw देवाँ. २ Rw परादुदुः. ३ Rw रप्शन्ते. ४ D अहिरण्यर्यः. J °वोहिरण्ययः. ५ Cs अब्रह्म. ६ C R S[m] P P[2] J पुत्रः स्तो°. Cs पुत्रं स्तोता. ७ E कंल्पेषु. ८ C °षु संमिताः. P[2] °षु संमिता. ९ Rw योऽनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिरहिरण्यवान् । अब्रह्मा-ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १० C समणिः. ११ C सुहिरण्यवः. D J सुहिरण्यर्यः. १२ E कंल्पेषु. १३ C °षु संमिता. P[2] °षु संमिता. १४ Rw य आक्ताक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवान् । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १५ Rw अप्रपाणा. १६ Cs वेश्यता. १७ D अप्रतदिष्ययः. E S[m] Dc अप्रतदिश्ययः. P[2] अप्रतिदिश्ययः. Rw अप्रदिश्च यः. १८ S[m] Dc Cs अयभ्या कन्या. १९ Rw कन्याकल्याणी तो ता कल्पेषु संमिता. २० P[2] °षु संमिता. २१ Rw सुप्रपाणा. २२ D °सुप्रतदिष्ययः. E °सुप्रतदिश्ययः. S[m] °सुप्रतदिश्ययः. Dc °सुप्रतदिश्ययः. P[2] °सुप्रतिदिश्ययः. Rw °सुप्रद-दिश्च यः. २३ S[m] Dc Cs सुयभ्या कन्या. २४ Rw तो ता कल्पेषु संमिता. २५ E कंल्पेषु. २६ P[2] °षु संमिता. २७ R युधिंगमः. २८ C अनाशुर°. D अनाशुर°. Dc अनाशुर°. S[m] अनाशुरश्चा°. २९ P[2] कल्पेषु संमिता. ३० Rw परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या चायुधिंगमः । अनाशुरश्वोऽयामी.

[1]वावाता च महिषी स्वस्त्या च [2]युधिंगमः ।
[3]श्वाशुरंश्वायामी तोता [4]कल्पेषु संमिता ॥ ११ ॥
[5]यदिन्द्रादो दाशराज्ञे [6]मानुषं वि [7]गाहथाः [8]।
[9]विरूपः सर्वस्मा आसीत् सह [10]यक्षाय कल्पते ॥ १२ ॥
त्वं [11]वृषाक्षुं मघवन्नम्रं [12]मर्याकरो रविः ।
त्वं [13]रौहिणं [14]व्यास्यो वि [15]वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ १३ ॥
यः पर्वतान् [16]व्यदधाद् यो [17]अपो [18]व्यगाहथाः ।
[19]इन्द्रो यो [20]वृत्रहान्महं तस्मादिन्द्र नमोस्तुते ॥ १४ ॥
[21]पृष्ठं धावन्तं [22]हर्योरौ[23]च्चैःश्रवस[24]मब्रुवन् ।
[25]स्वस्त्यश्व जैत्रायेन्द्रमा वह सुस्रजम् ॥ १५ ॥

---

१ D E R $\overset{m}{S}$ Dc Cs $\overset{2}{P}$ वावाता. Rw वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । स्वाशुरश्वः सुयामी. २ R युधिगमः. ३ C श्वाशुर°. D R श्वाशुर° $\overset{m}{S}$ श्वाशुरश्वा°. Cs श्वाशुर°. E P $\overset{2}{P}$ श्वासुर°. ४ $\overset{2}{P}$ कल्पेषु संमिता. ५ $\overset{m}{S}$ यादीयंदो. $\overset{2}{P}$ यदिंद्रादो. ६ Rw °ज्ञेऽमानुषं विगाहथाः; We with all Mss. ७ Dc मानुषं. ८ P गाहथः. ९ D E विरूपः. Rw वरूथं सर्वस्मा आसीत्स ह यक्ष्माय कलपते. १० Cs P J यज्ञाय. ११ C वृंक्षाक्षुं मघ°. D E वृषाक्षुं मघ°. Dc वृषाक्षं मघ°. R $\overset{m}{S}$ Cs J Cp वृषाक्षुं मघ°. १२ C नर्या°. R Dc Cs मर्याकरो. P मर्योकरो. Rw त्वं वृथाषाण्मघवन्नम्रं मर्याकरो रजिम्. १३ C E R $\overset{2}{P}$ रौहिणं D रौहिणव्या°. $\overset{m}{S}$ रौहिणं. १४ Cs व्यास्यो. P वास्यो. $\overset{2}{P}$ वास्यो. १५ C विर्वृत्र°. Rw वि वृत्रस्याभिनच्छिरः. १६ D न्यदधाद्. R Cs J न्यदधाद्. Dc न्व्यादधादू. Cp न्यदधाद्. Rw °न्व्यदधायो. १७ Cs अपो हयां गाहथाः. १८ $\overset{m}{S}$ Rw व्यगाहथाः. १९ D इंद्रायो. २० Rw वृत्रहा महान्त°. २१ C E पृष्टं. D R Cp पृष्टं. Dc पृष्टं. Cs पृष्ठ धावंत ह°. Rw प्रष्टि धावन्तं हर्योरौ°. २२ $\overset{m}{S}$ धावंत. २३ C D E R Cs P $\overset{2}{P}$ J °च्चैश्र°. $\overset{m}{S}$ °च्चैश्रवसमब्रुवन्. २४ R °मब्रवन्. २५ C Dc Cs P $\overset{2}{P}$ स्वस्त्यश्व. $\overset{m}{S}$ स्वस्त्यश्वा. Rw स्वस्त्यश्व.

ये त्वा॑ श्वे॒ता अजै॑श्रव॒सो हार्यो॑ युञ्जन्ति॒ दक्षि॑णम् ।
पू॒र्वा नम॑स्य दे॒वानां॒ बिभ्र॑दिन्द्र महीयते ॥ १६ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वात्रिंशं सूक्तम् ॥

"एता अश्वा आ प्लवन्ते" इति षट्सप्तत्यष्टादशपदोन्त्यः प्रणवत्यष्ट प्रति त्वा ॥

"एता अश्वा आ प्लवन्ते" [२०. १२९] इत्यादि "नीलशिखण्डवाहनः" [२०. १३२] इत्यन्तम् ऐतशप्रलापाख्यं षट्सप्ततिपादसमुदायं पदावग्राहं सूत्रोक्तप्रकारेण शंसति । तद् उक्तं वैताने । "एता अश्वा आप्लवन्त इत्यैतशप्रलापं पदावग्राहम् । तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति" इति [वै. ६. २] ॥

ए॒ता अ॑श्वा॒ आ प्ल॑वन्ते ॥ १ ॥ प्र॒तीपं॒ प्राति॑ सु॒त्वन॑म् ॥ २ ॥
तासा॒मेका॒ हरि॑क्निका ॥ ३ ॥ हरि॑क्निके॒ किमि॑च्छसि ॥ ४ ॥
सा॒धुं पु॒त्रं हि॑र॒ण्यय॑म् ॥ ५ ॥ क्वाह॑तं॒ परा॑स्यः ॥ ६ ॥
यत्रा॒मूस्ति॒स्रः शिं॒श॒पाः ॥ ७ ॥ परि॑ त्रयः ॥ ८ ॥
पृदा॑कवः ॥ ९ ॥ शृङ्गं॑ ध॒मन्त॑ आसते ॥ १० ॥
अ॒यन्म॒हा ते॑ अर्वा॑हः ॥ ११ ॥ स॑ इच्छ॒कं सघा॑घते ॥ १२ ॥

---

१ C D E R S̊ Dc Cs ये त्वा श्वेता. We with P̊. २ R Cs युजति. Dc युंजंति. ३ D दक्षिणां. ४ D E S̊ P̊ देवानां. ५ Rw युक्त्वा श्वेता औच्चैःश्रवसं हर्योर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । पूर्वतमं स देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥ ६ D एताश्वा. ७ D षट्सप्तयष्टा°. E P̊ षट्सप्ताष्टा°. S̊ षट्सप्ता अष्टादशपदां प्रणवतातः । ष्ट प्रति त्वा. ८ J °दशः पदांत्यः. ९ R पदात्यः. D E and Cp do not give the number at the end of quarter verses as other Mss do; but join them into halves and number each half. १० D एताश्वा. ११ C अश्वा. १२ C D E P̊ प्रतीपं. R S̊ प्रतीपं. १३ Rw प्रातिसुत्वनम्. १४ C P °क्निका. Cs °किका. Rw °क्णिका. १५ D हरिक्नि°. C हरिक्निके किमि°. Dc हरिक्निके कि°. Rw हरिक्णिके कि°. १६ C E R S̊ Dc Cs साधुं D सुधुं. P P̊ J Cp साधुपु°. १७ C P °ण्मयं. १८ D E R S̊ Cs P̊ क्वाहतं. Rw क्वाह तं. १९ C D E R S̊ Dc शिंशपाः. We with Cs. P̊ °स्तिस्रः शिंशपाः. Rw °स्तिस्रः शिंशपाः. २० Rw परि त्रयः. २१ Rw शृङ्गं धमन्त आसते. २२ S̊ Dc अयन्म°. २३ C °न्महति. P J °न्महते. २४ Rw अयमिहागतो अर्वा. २५ C Cp स हि छकं. E Cs स इत्सकं. R स इत्सकं. S̊ स हि छकं. Dc स ई छकं. P̊ स छकं सघागते. J स इत्सकं सघागते. Rw स इछका सं ज्ञायते.

सघाघते[१] गोमीद्या गोगतीरिति[२] ॥ १३ ॥[३] पुमां[४] कुस्ते निमिच्छसि ॥१४॥
पल्पं बद्ध[६] वयो[५] इति ॥ १५ ॥ बद्धं[७] वो[९] अघा इति[८] ॥ १६ ॥
अंजागार[१०] केविका ॥ १७ ॥ अश्वस्य[११] वारो[१२] गोशपद्यके[१३] ॥ १८ ॥
श्येनीपती[१४] सा ॥ १९ ॥ अनामयोपजिह्विका[१५] ॥ २० ॥

इति नवमेनुवाके त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

को अर्य बहुलिमा[१६] इषूनि[१७] ॥ १ ॥[१८] को असिद्याः[१९] पयः[२०] ॥ २ ॥
को अर्जुन्याः[२१] पयः ॥ ३ ॥ कः कार्ष्ण्याः[२२] पयः ॥ ४ ॥
एतं[२३] पृच्छ कुहं[२४] पृच्छ ॥ ५ ॥ कुहाकं[२५] पक्वकं पृच्छ ॥ ६ ॥
यवानो[२६] यतिस्वभिः कुभिः ॥ ७ ॥ अकुप्यन्तः[२७] कुपायकुः[२८] ॥ ८ ॥
आमणको[२९] मणत्सकः[३०] ॥ ९ ॥ देवं[३१] त्वप्रतिसूर्य ॥ १० ॥

---

१ C सघाघते. D P सघाघमे. J सघागते. २ $\overset{m}{S}$ गोमती°. Dc गोपती°. J गोगति°. ३ Rw गोमयाद्गोगतिरिव. ४ C E $\overset{m}{S}$ Cp पुमांकुस्ते. D पुमांकुस्ते. Rw पुंसां कुले किमिच्छसि. ५ Dc ययो. $\overset{2}{P}$ वायो. ६ Rw पक्वौ व्रीहियवा इति. ७ $\overset{m}{S}$ $\overset{2}{P}$ बद्ध. ८ R J °यति. P य इति. ९ Rw व्रीहियवा अंघा इति. १० Rw अजगर इवाविकाः. ११ E अश्वत्थ°. १२ $\overset{m}{S}$ वासे. १३ $\overset{m}{S}$ Cp गोशफद्यके. Dc गोशफद्यके. Cs गोशपद्यके. Rw गोशफश्चते. १४ Rw श्येनपर्णी सा. १५ C R $\overset{m}{S}$ $\overset{2}{P}$ अनामयोप° Rw अनामयोपजिह्विका. We with Dc Cs. १६ Dc बहुलिमा. १७ D इषुनि. P इष्णुनि. १८ Rw को अपावहदिमा दुग्धानि. १९ R असिद्याः. Dc Cs असिद्याः. Rw असिक्न्याः २० E पयः. २१ C अर्जुन्याः. D R अर्जुन्याः. E $\overset{m}{S}$ अर्जुन्याः. Dc Cs अर्जुन्याः. We with $\overset{2}{P}$. २२ Rw कार्ष्ण्याः. २३ C D E R $\overset{m}{S}$ Dc Cs एतं पृछ. We with $\overset{2}{P}$. २४ Rw कुहं पृछे. २५ $\overset{m}{S}$ कुहाकं पक्वकं पृछ. Dc कुहाकं पक्वकं पृछ. Cs कुहाकं पक्वकं पृछ. $\overset{2}{P}$ कुहाकं पक्वकं पृछ. Rw कुहा कं पक्वकं पृछे. २६ C यवा वो. Dc यवा नो यति स्वभिः कुभिः. Cs यवा नो. Rw यवा नोप तिष्ठन्ति कुक्षिम्. २७ Cs अकुप्यतः कुपायकु. २८ J कुपायकु. Rw कुपायवः. २९ D आमणत्को. Rw अमणिका. ३० C P $\overset{2}{P}$ मणछकः. D मणत्सकः. $\overset{m}{S}$ मणत्सखः. Rw मणिछर्दः. ३१ $\overset{m}{S}$ देव त्वप्रति सूर्य. Rw देवत्वा प्रति सूर्यम्.

एनश्चि[1]पङ्क्तिका हविः ॥ ११ ॥ [2]प्र[3]दुद्रुदो मघा[4]प्रति ॥ १२ ॥

[5]शृङ्ग [6]उत्पन्न ॥ १३ ॥ मा [8]त्वाभि सखा नो [9]विदन् ॥ १४ ॥

वशायाः पुत्र[10]मा यन्ति ॥ १५ ॥ [11]इरावेदुमयं दत ॥ [12]१६ ॥

[13]अथो [14]इयन्नियन्निति ॥ १७ ॥ [15]अथो [16]इयन्निति ॥ [17]१८ ॥

[18]अथो [19]श्वा अस्थिरो [20]भवन् ॥ १९ ॥ [21]उयं [22]य[23]कांशलोकका ॥ [24]२० ॥

इति नवमेनुवाके चतुस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

[25]ओमिनो[26]निति भद्यते ॥ १ ॥ [27]तस्य [28]अनु निभंञ्जनम् ॥ [29]२ [30]॥

[31]वरुणो याति [32]वस्वभिः ॥ ३ ॥ शतं [33]वा [34]भारती शवः ॥ ४ ॥

[35]शतमाश्वा हि[36]रण्ययाः । शतं [37]रथ्या हि[38]रण्ययाः ।

शतं [39]कुथा हिरण्ययाः । शतं निष्का हिरण्ययाः ॥ ५ ॥

---

१ E J पक्तिका. २ Rw एनी हरिंक्लिणका हरिः. ३ C D E R प्रंदुद्रुदो. $\overset{m}{S}$ $\overset{2}{P}$ प्रदुद्रुदो. Dc प्रदुंद्रुदो. We with Cs. ४ Dc प्रति. ५ Rw प्रदुंद्रुवुर्मघा प्रति. ६ R उत्पन्न. ७ Rw शृङ्गे उत्पन्ने. ८ C J त्वापि. ९ Rw मा त्वापि सखा नो विदत्. १० D E R $\overset{2}{P}$ मायंति. Dc मायंती. $\overset{m}{S}$ मायति. Cs मायंति. ११ E Cs P $\overset{2}{P}$ J Cp °मयंदत. १२ Rw इरां देवमंमदत्. १३ P $\overset{2}{P}$ अथो इयन्निति. Rw अथो इयमियमिति. १४ D E इयन्नियन्निति. Dc इयन्नियन्निति. १५ C E अथो. $\overset{m}{S}$ अथो. १६ D इयन्निति. E $\overset{m}{S}$ इयन्निति. Cs इयन्निति. १७ Rw अथो इयमिति. १८ $\overset{m}{S}$ अथो. १९ Dc P $\overset{2}{P}$ श्वास्थिरो. २० D भव. २१ Rw अथोऽश्वा अस्थूरि नो भवन्. २२ Cs उय. २३ D Cs $\overset{2}{P}$ °शंलोकका. $\overset{m}{S}$ °शंलोकक. २४ Rw इयत्तिका शंलाकका. २५ P अमि°. २६ C मिति मंद्यते. २७ Rw आ मिंनोति वि भिंद्यते. २८ C तस्य आतु. D तस्य नु. R तस्य अतु. P J तस्य अत्तु. २९ $\overset{m}{S}$ निभंजनम्. ३० Rw तस्य कर्त निभंञ्जनम्. ३१ $\overset{m}{S}$ वरुणो. ३२ Rw वसुंभिः. ३३ Rw वायोरभीशंवः. ३४ Dc भारंती. ३५ Rw शतमश्वा. ३६ P हिरण्ययः. ३७ Rw रथा. ३८ D हिंरण्ययः. ३९ Dc Cs P $\overset{2}{P}$ Rw कुप्या.

अहल [1]कुश [2]वर्त्तक ॥ [3]६ ॥ शफेन इव ओहते ॥ [4]७ ॥
[5]आय [6]वनेनती [7]जनी ॥ [8]८ ॥ [9]वनिष्ठा नाव [10]गृह्यन्ति ॥ [11]९ ॥
[12]इदं [13]मह्यं [14]मदूरिति ॥ [15]१० ॥ ते वृक्षाः [16]सह तिष्ठति ॥ [17]११ ॥
[18]पाकं बलिः ॥ १२ ॥ [19]शकं बलिः ॥ १३ ॥
अश्वत्थ खदिरो [20]धवः ॥ [21]१४ ॥ [22]अरदुपरम ॥ १५ ॥
[23]शयो हत इव ॥ १६ ॥ [24]व्याप पूरुषः ॥ १७ ॥
[25]अदूहमित्यां पूषकम् ॥ १८ ॥ अत्यर्धर्च परस्वतः ॥ [26]१९ ॥
[27]दौव हस्तिनो [28]दृती ॥ २० ॥

इति नवमेनुवाके पञ्चत्रिंशं सूक्तम् ॥

[29]आदलाबुकमेककम् ॥ १ ॥ [30]अलाबुकं निखातकम् ॥ २ ॥
कर्करिको निखातकः ॥ ३ ॥ तद् [31]वात [32]उन्मथायति ॥ ४ ॥

---

१ D $\overset{m}{S}$ कुश. २ C E P $\overset{2}{P}$ वर्त्तक्. D वर्त्तक्. ३ Rw अहल कुशंवर्तक. ४ Rw शफेन पीवं ओहते. ५ Dc आय. ६ $\overset{m}{S}$ वनेनती. J वनेनते. ७ $\overset{m}{S}$ जनी. Dc जनिं. ८ Rw आयवंनेन तेदनी. ९ R वसिष्ठा. १० C $\overset{m}{S}$ गृह्यति. D E Cp गृह्यतिं. Dc गृह्यतें. ११ Rw वनिष्ठौ नावं गृह्यते. १२ P $\overset{2}{P}$ इमं. १३ D Dc मह्यं. Cs मही. १४ D E Cp मंडूरिति. R $\overset{m}{S}$ Cs J मडूरिति. Dc मंडूरिति. १५ Rw इदं मह्यं मण्डूरिके. १६ C D E R $\overset{m}{S}$ Dc Cs सह तिष्ठति. We with $\overset{2}{P}$. १७ Rw ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति. १८ C Rw पाकंबलिः. D E Dc $\overset{2}{P}$ पाकं वलिः. १९ C Rw शकंबलिः. D शफंवलिः. E Dc $\overset{2}{P}$ शाकं वलि. २० Dc धवः. २१ Rw अश्वत्थः खदिरो धवः. २२ Cs अरदुंपकम. Rw अरंदुपर्णः. २३ Dc शयो. Rw शयें. २४ R व्याप. Rw व्यांप्तः. २५ $\overset{m}{S}$ अदूहमि°. Cs आर्दूहमिन्वापू°. Rw अदुंहन्नित्पीयूर्षम्. २६ Rw अध्यर्धश्च परंस्वतः. २७ $\overset{m}{S}$ $\overset{2}{P}$ दौव. Rw द्यौ चं ह°. २८ C Dc वृती. २९ C D E $\overset{m}{S}$ Cs आदलांबुक°. Rw आदलाबुंक°. ३० Rw अलाबुंकं. ३१ Dc वांत. ३२ C D E Cs $\overset{2}{P}$ उन्मंथायतिं. R उन्मंथायंतिं. $\overset{m}{S}$ उन्मंथायति. We with Dc.

[1]कुलायं [2]कृणवादिति ॥ ५ ॥ [3]उग्रं [4]वनिषदाततम् ॥ ६ ॥
[5]न [6]वनिषदनाततम् ॥ ७ ॥ [7]क एषां [8]कर्करी [9]लिखत् ॥ ८ ॥
क एषां [10]दुन्दुभिं [11]हनत् ॥ ९ ॥ [12]यदीयं हनत् [13]कथं हनत् ॥ १० ॥
[14]देवी हनत् [15]कुहनत् ॥ ११ ॥ [16]पर्यागारं [17]पुनःपुनः ॥ १२ ॥
[18]त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि ॥ १३ ॥ [19]हिरण्य इत्येके अब्रवीत् ॥ १४ ॥
द्वौ [20]वा [21]ये शिशवः [22]॥ १५ ॥ [23]नीलशिखण्डवाहनः ॥ १६ ॥

इति नवमेनुवाके षट्त्रिंशं सूक्तम् ॥

"विततौ किरणौ द्वौ" इति प्रवह्लिकाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "विततौ किरणौ द्वाविति प्रवह्लिकाः" इति [वै० ६. २] ॥

विततौ [24]किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः ।
न वै [25]कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

---

१ D कुलाय. E R J Cp कुलायन्. Cs कुलायत्. Rw कुलायं. २ P क्षणवा. R कृणवादिति. S^m कृणवादिति. ३ C D E R Dc Cs उग्रं. P^2 उग्रं. We with S^m. ४ C D E R S^m Dc Cs वनिषदाततं. Rw वनिषदाततम्. We with P^2. ५ D नव. ६ S^m °निषदनाततं. P °निषदाततं. ७ R एषां. Dc Cs एषां. ८ C P P^2 J कर्करि. Dc Cs कर्करीं. Rw कर्करिं. ९ Cs लिषन्. R लिखत्. १० D J दुंदुभिं. S^m P Cp दुंदुभी. P^2 दुंदुभीं. Rw दुन्दुभिं. ११ Rw हनत्. १२ D यदियं हनत्. R यदीं हनत्. S^m यदीयं हनत्. Dc J यदीं हनत्. Cs P यदीं हनत्. P^2 यदी हनत् ॥ १० ॥ १३ Cs कथं हनत्. Rw यदि हनत्कथं हनत्. १४ S^m देवीं हनत्. १५ R Cs कूहं हनत्. S^m कुहनत्. P P^2 कुथं हनत्. J कुह हनत्. Rw कुहं हनत्. १६ R पर्याकारं. १७ S^m पुनःपुनः. १८ S^m त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि. P P^2 त्रीण्यष्ट्रस्य नामानि. Rw त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि. १९ C D E S^m Dc P P^2 Cp °ण्यत्येके अब्रवीत्. Rw हिरण्यमित्येकमब्रवीत्. २० D E R S^m Dc J Cp °य. Cs °यं. P^2 P °यः. We with C. २१ Dc शिशवे. २२ Rw द्वे वा यशः शर्वः. २३ C D E R S^m Cp नील विशि°. Rw नीलशिखण्डो वा हनत्. २४ Rw किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः । दुन्दुभिमा हननाभ्याम् ॥ न वै कुमारि. २५ Cs कुमारि.

मातुष्टे[१] किरणौ[२] द्वौ निवृत्तः[३] पुरुषानृते[४] । न वै० ॥ २ ॥

निगृह्य[५] कर्णकौ[६] द्वौ निरायच्छसि मध्यमे । न वै० ॥ ३[७] ॥

उत्तानायै[८] शयानायै तिष्ठन्ती[९] वाव गूहसि । न वै० ॥ ४[१०] ॥

श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव[११] गूहसि । न वै० ॥ ५[१२] ॥

अवश्लक्ष्णमिव भ्रंशदन्तलोममति[१३] ह्रदे ।

न वै कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६[१४] ॥

इति नवमेनुवाके सप्तत्रिंशं सूक्तम् ॥

"इहेत्थ प्रागपागुदगधराक्" इति प्रतिराधाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । न संतनोति । तद् उक्तं वैताने । "इहेत्थ प्रागपागुदगधराग् इति प्रतिराधान् । न संतनोति" इति [वै० ६. २] ॥

इहेत्थ प्रागपागुदगधराग्[१५]-अरालागुदभर्त्सथ[१६] ॥ १[१७] ॥

°[१८]वत्साः पुरुषन्त[१९] आसते[२०] ॥ २ ॥

°स्थालीपाको वि लीयते[२१] ॥ ३ ॥

---

१ Cs °ष्टे. Rw °ष्टे. २ D $\overset{m}{S}$ Cs. किरणौ. P किरण. Rw किरणौ. ३ Rw निवृतः पुरुषादृतिः । कोशविले ॥ ४ D °नृते. ५ Dc निगृह्य. ६ C कर्णकौ. Dc कर्णकौ. ७ Rw निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायछति मध्यमे । रज्जुनि ग्रन्थेर्दानम् ॥ ८ C उत्तानायै. ९ C D E $\overset{m}{S}$ Cp तिष्ठंते. P तिष्ठंति वमूहसि. $\overset{2}{P}$ तिष्ठंति. १० Rw उत्तानायां शयानायां तिष्ठन्तमव गूहति । उपानहि पादम् ॥ ११ R श्लक्ष्णमेवाव. १२ Rw श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहति । उत्तराञ्जनीमाञ्जन्याम् ॥ १३ E °दंतलोमतिर्ह्रदे. R °मंतलो°. Dc °दंतलो°. P $\overset{2}{P}$ दंतलोमति ह्रदे. १४ Rw अव श्लक्ष्णमिव भ्रंशदन्तलोमवति ह्रदे । उत्तराञ्जनीं वर्त्मभ्याम् ॥ नवै°. १५ C D E R $\overset{m}{S}$ Cs गपागु°. We with Dc $\overset{2}{P}$. १६ E भर्त्सत. P $\overset{2}{P}$ भर्त्सथः. १७ Rw इहेत्था प्रागपागुदगधरागासंन्ना उदभिर्यथा । अलाबूनि ॥ १८ C E R Dc Cs P $\overset{2}{P}$ J Cp without making any mark for the repitition of इहेत्थ··· गधराग् write the feet 2,3,4 and 5. १९ $\overset{m}{S}$ Dc पुरुषन्त. Rw प्रुषन्तं. २० Rw °ते । पृषातकानि ॥ २१ Rw °ते । अश्वत्थपलाशम् ॥

°स वै[1] पृथु लीयते ॥ ४[2] ॥

°आष्टे[3] लाहणि[4] लीशाथी[5] ॥ ५[6] ॥

इहेत्थ प्रागपागुदगधराग्[7]अक्लिलली पुच्छिलीयते[8] ॥ ६[9] ॥

इति नवमेनुवाके अष्टत्रिंशं सूक्तम् ॥

"भुगित्यभिगतः" इत्याजिज्ञासेन्याख्यास्तिस्र ऋचः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "भुगित्यभिगत इत्याजिज्ञासेन्यास्तिस्रः" इति [वै० ६. २] ॥

"वीमे देवा अक्रंसत" इत्यतीवादाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "वीमे देवा अक्रंसतेत्यतीवादम्" इति [वै० ६. २] ॥

भुगित्यभिगतः[10] शलित्यपक्रान्तः[11] फलित्यभिष्ठितः ।

दुन्दुभिमाहननाभ्यां जरितरोथामो[12] दैव ॥ १ ॥

कोशबिले[13] रजनि ग्रन्थेर्[14]धानमुपानहि[15] पादम्[16] ।

उत्तमां[17] जनिमां[18] जन्यानु[19]त्तमां[20] जनीन् वर्त्मन्यात् ॥ २ ॥

अलाबूनि[21] पृषातकान्यश्वत्थ[22]पलाशम् ।

---

१ C D E R S^m Cs P^2 पृथु लीयते. We with Dc. २ Rw सा वै स्पृष्टा वि लीयते । विप्रुट् ॥ ३ C आष्टि. E S^m Dc आष्टे. Cs आष्टये. P P^2 आष्ट्र. Cp अष्टे. ४ C वाहणि. Dc लोहणि. Cs J लाहणी. ५ C D E Dc लीशथी. S^m लीशथे. ६ Rw उष्णे लोहे न लीप्सेथाः । चमसः ॥ ७ C D E R S^m Cs °गपागु° We with Dc P^2. ८ C °गक्लिक्षिणली-पुश्लिषते. Cs °गशूली पुछि लीषते. E °गक्लिछली लीपुछ्लि लीशाते. R S^m °गक्लिली पुछि लीषते. Dc °गांश्लिली पुछ्लि लीषते. P P^2 °गश्लीलि पुक्षिण लीषते. J °गश्लिली पुश्लीषते. Cp °गछ्लि लीषते. ९ Rw इहेत्था प्रागपागुदगधरागशिश्लिक्षुं शिशिलक्षते । पिपीलकावटः ॥ १० S^m भुगित्य. ११ C °क्रांतः. S^m °क्रांतः. १२ D जरितरोथामो. E जरितरोथामो. S^m जरितरोथामो. P^2 जरितरोथामो. १३ C D कोश°. १४ S^m ग्रंथे°. १५ Dc P^2 °नहि. १६ Dc पादं. १७ Cs उत्तमा. १८ C Cs जनिमा. P P^2 जनिनां. १९ Dc जन्या°. २० C P^2 उत्तमां. २१ D अलाबुनि. २२ C °श्वत्थपलाशं. D °श्वत्थपलाशवं.

पिपीलिकावट[१]श्वसो विद्युत्[२]स्वापर्ण[३]शफो [४]गो[५]शफो जरित[६]रोथामो दैव ॥[७]३॥

[८]वीमि देवा [९]अक्रंसताध्वर्यो [१०]क्षिप्रं [११]प्रचर ।

[१२]सुसत्यमिद् गवामस्यसि [१३]प्रखुदसि ॥ ४ ॥

[१४]इह इत्येतामर्धर्चशः प्रणवत्यनुते ॥

[१५]पत्नी [१६]यद्दृश्यते [१७]पत्नी [१८]यक्ष्यमाणा [१९]जरितरोथामो दैव ।

[२०]होता [२१]विष्टीमेन [२२]जरितरोथामो दैव ॥ ५ ॥

[२३]आदित्या [२४]ह जरितरङ्गिरोभ्यो [२५]दक्षिणाम[२६]नयन् ।

---

१ C °वटश्वसो. E °वटछुसो. २ C E $\overset{m}{S}$ Cs $\overset{2}{P}$ °त्स्वापर्ण°. ३ C °शफो जरितरोथामो. ४ D गोशफो. ५ $\overset{m}{S}$ °शफो जरितरोथामो. Cs °शफो जरितरोथामो°. $\overset{2}{P}$ °शफो जरितरोथामो°. ६ E °रोथामो°. ७ R has no accent in the second half up to थामो. Dc has no accent from अलाबू to थामो and adds इति after दैव. ८ C Dc वी१मे. E वी३मे. P $\overset{2}{P}$ वीमे. ९ C D E R P $\overset{2}{P}$ Cp °ध्वर्यो: Dc °ध्वर्य्वो:. १० $\overset{m}{S}$ Cs क्षिप्र. ११ Dc प्रचरः. १२ C सुसत्य°. १३ D प्र खुदसि. Dc प्र सूदसि. Cs प्र घुदसि. P $\overset{2}{P}$ प्र षुवसि. J पृथुदसि. Rw भुगित्यभिगतः । ॥ इवा ॥ १ ॥ शलित्यपक्रान्तः । ॥ पर्णशदः ॥ २ ॥ फलित्यभिष्ठितः । ॥ गोशफः ॥ ३ ॥ वी३मे देवा अक्रंसताध्वर्यो क्षिप्रं प्र चर । सुषदमिद्गवामस्ति प्र खुद ॥ ४ ॥ … ॥ ५ ॥ १४ D R Cs P $\overset{2}{P}$ begin with ह and add an anusvâra to व. $\overset{m}{S}$ Cp begin with इत्येता. Some of the manuscripts accent some syllables towards the end here and there irregularly. १५ Dc omits all accents up to °रोथामोदैव. Cs पत्नी. P पत्नी दश्यते. १६ $\overset{2}{P}$ °त्नी यद्दष्यते. १७ Cs पत्नी. १८ E $\overset{m}{S}$ Cp यक्षमाणा. $\overset{2}{P}$ यक्ष्यमाणा. १९ C E R जरितरोथामो. Dc जरितरोथामो. Cs जरितरोथामो. $\overset{m}{S}$ जरितरोथामो. २० D $\overset{m}{S}$ Dc $\overset{2}{P}$ होता. २१ C विष्टमेन. D विष्ठीमेन. E विष्ठीमेन. Dc P $\overset{2}{P}$ विष्टिमेन. २२ R $\overset{m}{S}$ जरितरोथामो. Cs जरितरोथामो. Dc जरितरोथामो. २३ R accents only three syllables in this line भ्यो, क्षि and म as in the text and leaves the rest unaccented. Rw आदित्या ह. २४ C हरितरंगिरोभ्यो दक्षिणा°. D E $\overset{m}{S}$ Dc Cs ह जरितरंगिरोभ्यो°. २५ P दक्षिण°. Rw दक्षिणामनयन्. २६ Cs °मुनयंन्.

तां ह जरितः प्रत्यायंस्तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ ६ ॥
तां ह जरितर्नः प्रत्यगृभ्णंस्तामु ह जरितर्नः प्रत्यगृभ्णः ।
अहानेतरसं न वि चेतनानि यज्ञानेतरसं न पुरोगवामः ॥ ७ ॥
उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्यविष्ठः ।
उतेमाशु मानं पिपर्ति ॥ ८ ॥
आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेनु त इदं राधः प्रति गृभ्णीह्यङ्गिरः ।
इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत् पृथु ॥ ९ ॥
देवा ददत्वासुरं तद् वो अस्तु सुचेतनम् ।
युष्माँ अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायत ॥ १० ॥

---

१ Dc J तं. P $\overset{2}{P}$ साँ. २ P $\overset{2}{P}$ नरितः. Rw जरितर्न प्र°. ३ P प्रव्ययं°. $\overset{2}{P}$ प्रव्यायं°. ४ R °स्तामूहं. $\overset{m}{S}$ °स्तामुह. Dc Rw °स्तामुं ह. Cs °स्तामूह. ५ Dc तामुह हं. Cs ता हं. ६ Rw जरितर्न प्र°. ७ C Dc Rw °स्तामुं ह. R °स्तामूहं. Cs °स्तामूंह ज°. ८ J जरितः प्र°. Rw जरितः प्रत्यगृभ्णन्. ९ $\overset{m}{S}$ आहा. Dc अहानेतरसन्न विचे°. Rw अहा नेत सन्न-विचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः. १० $\overset{m}{S}$ यज्ञा नेतर°. P $\overset{2}{P}$ यज्ञानित°. ११ Dc न पुरोग°. १२ R J श्वेता. Dc Rw श्वेत. Cs स्वेता. १३ Dc आशुं पत्वा. Rw आशुपत्वा. १४ D E R $\overset{m}{S}$ Dc Cs P $\overset{2}{P}$ J Cp उत. We with C. १५ R $\overset{m}{S}$ पद्याभि°. Cs पंद्याभि°. १६ C यविंष्ठाः. $\overset{m}{S}$ यविष्ठः. Rw जविंष्ठः. १७ R °माशुमानं पिपर्ति. Rw °माशु. १८ P पिपर्त्ती. $\overset{2}{P}$ पिपर्त्त. १९ R $\overset{m}{S}$ आदित्या. Rw आदित्या. २० Rw वसंवस्त्वेलत. २१ D E Dc Cp °स्ते नुत्त. R $\overset{m}{S}$ °स्तेनुत. २२ C D E R $\overset{m}{S}$ Dc $\overset{2}{P}$ ह्यंगिरः. We with Cs. २३ E रांधो. २४ E R $\overset{m}{S}$ विभु. २५ C D $\overset{m}{S}$ Cp प्रभुरिदं. Rw प्रभु. २६ E रांधो. २७ C E R Dc $\overset{2}{P}$ बृहत्. २८ C $\overset{m}{S}$ Dc P $\overset{2}{P}$ J पृथुः. २९ Dc Rw देवा. ३० Cs दत्वा. Rw ददत्वा वरं तद्वो अस्तु सुचेतनम्. ३१ E सुंचेतनं. R सुचेंतनं. ३२ E $\overset{m}{S}$ युष्मं. Cs युक्ष्मं. R युक्ष्मं अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायतेति. Dc युष्माँ अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायतेति. Rw युष्मे अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायत. ३३ $\overset{m}{S}$ दिवेदिवे प्रत्येव. ३४ C Cs °दिवे प्रत्येवं. E °दिवे प्रत्यें°. ३५ C यतेति. ३६ D has the word खिल after the figure १० ॥

[1]सप्तदश पदान्यष्टादशभिर्व्याख्याता प्रति[2]गरे विकारः । [3]ओं ह जरितस्तथा ह जरितरिति वि[4]पर्यासं जरितुं [5]मतिष्वेवं [6]प्रतिगरामके [7]सर्वाश्विति [8]पाणिनास्त्वमिन्द्र [9]शर्मरिणेति तिस्रो [10]भूते-छदो अर्धर्चशः[11] ॥

[12]त्वमिन्द्र [13]शर्मरिणा [14]हव्यं पारावतेभ्यः ।
विप्राय [15]स्तुवते [16]वसुवनिं [17]दुरश्रवसे [18]वह ॥ ११ ॥
त्वमिन्द्र [19]कपोताय [20]च्छिन्न[21]पक्षाय [22]वञ्चते ।
[23]श्यामाकं [24]पक्वं [25]पीलु च [26]वारस्मा अकृणोर्बहुः ॥ १२ ॥
[27]अरंगरो [28]वावदीति त्रेधा [29]बद्धो [30]वरत्रया ।
[31]इरामह [32]प्रशंसत्य[33]निराममप सेधति ॥ १३ ॥

इति नवमेनुवाके एकोनचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

---

१ J सप्तपदान्यष्टाभि°. C P $\overset{2}{P}$ सप्तदशपादान्यष्टाभि°. R सप्तदशपादा°. २ C D P $\overset{2}{P}$ R °गिरे विकारः. Cs °गिरविकारः. J °गिरेति विकारः. ३ D ओंहि जरितस्वद्याह. Cs ओंह जरितस्तमद्याह. ४ Dc विपर्यासजरितम°. ५ D मतिष्ठेवं प्रतिवारा ॥ कस°. ६ Cs प्रतिगराममेके. J प्रतिगिरामेके. P $\overset{2}{P}$ प्रतिगिरामके. ७ D Dc सर्वाश्चिति. J सर्वाष्विवत्ति. ८ Cs प्राणीना. ९ D शर्मणेति. Dc P शर्मऋणेति. १० D Cs P $\overset{2}{P}$ भूतेछंदो. Dc भूतेछदे. J भूतेश्छंदो. ११ E $\overset{m}{S}$ Cp omit this passage altogether. १२ Rw त्वमिन्द्र शर्म रिणा हव्यः पा°. १३ Dc शार्म ऋणा. P $\overset{2}{P}$ शर्मऋणा. १४ Cs हव्य. १५ $\overset{m}{S}$ स्तुवते वसुवनि दुरश्रवसे वह. १६ Dc वसुवनिं. Cs वसु विदूरः श्रवसे वहः. J वसु विदुरश्रवसो. १७ R दूरश्रवसे. १८ Dc J महः. १९ C D E $\overset{m}{S}$ कपोताय. R कपोताय. Cs कपोताय. २० C D E R छिन्न°. Rw छिन्न°. २१ C D E R $\overset{m}{S}$ Dc $\overset{2}{P}$ पक्षाय. Rw पक्षाय. We with Cs. २२ D E वञ्चसे. C R $\overset{m}{S}$ Dc $\overset{2}{P}$ वञ्चते. We with Cs. २३ C D Cs P $\overset{2}{P}$ J शामाकं. Rw श्यामाकं. २४ Cs पक्व. २५ C पीडुं. D R $\overset{m}{S}$ Cs P $\overset{2}{P}$ J Cp पीडुं. Rw पीलु. २६ Rw वारस्मा अकृणोर्बहु. २७ R Cs J अरंगिरो. २८ R Cs Cp वावदिति. २९ $\overset{m}{S}$ बद्धो. ३० R वरत्रया. $\overset{m}{S}$ वरत्रया. Cs वरत्रिया. P वरत्रय. $\overset{2}{P}$ वरत्रया. J वरस्त्रया. C वर-त्रयीं. D E वरत्रया. We with Dc. ३१ R Cs इरामुह. Rw इरामह. ३२ D E Dc प्रशंसंत्य. ३३ E °मपसेधति. $\overset{m}{S}$ °मपसेधति. Dc अपसेधति.

"[1]यदस्या" इति षोडश[2] आहनस्या[3] वृषाकपिला वैशिषमुत्तमेन [4]पादेन प्रणौति ॥

"यदस्या अंहुभेद्याः" इत्याहनस्याख्याः षोडशर्चः वृषाकपिशस्त्रवच्छंसति । तद् उक्तं वैताने । "यदस्या अंहुभेद्या इत्याहनस्या वृषाकपिवत्" इति [वै० ६. २] ॥

[5]यदस्या अंहुभेद्याः [6]कृधु [7]स्थूलमुपातसत् ।
[8]मुष्काविदस्या [9]एजतो [10]गोशफे शकुलाविव ॥ १ ॥
यदा [11]स्थूलेन [12]पससाणौ मुष्का [13]उपावधीत् ।
[14]विष्वञ्चा वस्या [15]वर्धतः [16]सिकतास्वेव गर्दभौ ॥ २ ॥
[17]यदल्पिका[18]स्वल्पिका [19]कर्कन्धूकेव[20]पद्यते ।
[21]वासन्तिकमिव तेजनं [22]यन्त्य[23]वाताय वित्पति ॥ ३ ॥

---

१ S^m यदद्यस्येति. २ R Cs षोडशः. S^m Cp षोडशर्चः. ३ Dc स्याद्वृषाकयिवद्वैशि°. J P^2 स्याद्वृषाकपिलावैशि°. Cp स्याद्वृषाकपिदैशिमु. S^m स्याव्रृषाकपिलादैशि°. ४ E S^m Cs J Cp पदेन. ५ C D E R S^m Dc यदस्या. ६ C कृधुः. ७ Dc स्थूलं. ८ C मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ विंदस्या एजतो ३ ओ ओ गो°. S^m मुष्काविप ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विंदस्या एजतो गोशफे शकुला. Dc मुष्को ३ ओ ओ ३ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ विंदस्या एजतो ३ ओ ओ ३ गो°. P मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गो°. P^2 मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशफे. D E R मुष्काविंदस्या. ९ Rw एजतो. १० P^2 Rw गोशफे. ११ Dc P P^2 J स्थुणेन. १२ C पसंः-साणौ. Cs पसंसाणौ. Rw पससाणौं. १३ E उंपावधीत्. Rw उपावंधीत्. १४ E विष्वंचावस्या. Dc विष्कंचावस्या. Rw विष्वंश्चावस्या. १५ Dc वंर्धतः. Cs वर्धंन. J वर्धनः. Rw वर्धतः. १६ R सिकताश्चेव. Cs J सिकताश्वेव. P^2 सिकतास्वेव गंर्दभौ. Rw सिकतास्विव गर्दभौ. १७ Rw यदंलिपका. १८ E स्वलिंपका. Rw स्वंलिपका. १९ Rw कर्कन्धूकेव पद्यंते. २० D E R Dc Cs J षड्यंते. २१ R वासंतिक. Dc वासंतिक. Cs वसंतिक. Rw वासन्तिकमिव तेजनं भंसं आतल्यं विद्यते. २२ Cs यत्य°. २३ Cs Cp वानाय.

यद् देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनमाविषुः ।
सकुला देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ ४ ॥
महानग्न्यतृप्नद्वि मोक्रदस्थानासरन् ।
शक्तिकानना स्वचमशकं सक्तु पद्यम ॥ ५ ॥
महानग्न्युलूखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत् ।
यथा तव वनस्पते निरघ्नन्ति तथैवति ॥ ६ ॥
महानग्न्युप ब्रूते भ्रष्टोथाप्यभूभुवः ।
यथैव ते वनस्पते पिप्पति तथैवति ॥ ७ ॥
महानग्न्युप ब्रूते भ्रष्टोथाप्यभूभुवः ।
यथा वयो विदाह्य स्वर्गे नमवदह्यते ॥ ८ ॥

---

१ C ललामगुं. D ललामुगं. E R ललामगुं. S^m Rw ललामगुं. P P^2 ललामगुं. २ P^2 Rw मिनमाविषुः. ३ Cs °मारिषुः. S^m °मादिषुः. ४ C D सकुला. E सकुला. Cs सकुला. P^2 सुकुला. Rw सकशा. ५ E R S^m P J देदश्यते. Cs देदश्यते. P^2 देदश्यते. ६ E °क्षिभुवो. Cs °क्षिभुवो. ७ Cs यथा. ८ E महानग्न्यै. Cp महान अतृ°. ९ D तृप्नद्वि. E दृप्नद्वि. R दृष्णद्वि. S^m दृप्नद्वि. Dc तृप्तद्वि. P दृष्णद्धि. P^2 दृष्टद्धि. J तृष्णद्धि. १० D S^m मो क्रंद. ११ D °नासन्. P P^2 °ना आसरन्. १२ S^m J स्वव°. Dc स्वय°. १३ D शक्तु. १४ Cs महामनग्न्यदृष्णह्मिमोक्रंदहस्थानासरन् । शक्तिका नाना स्ववमशक सक्तु पद्यम ॥ Rw महानग्न्यदपद्धिमुक्तः क्रन्ददश्वो नासरन् । शक्ति कनीना खुद मध्यमं सक्थ्युद्यतम् ॥ १५ C °नग्न्युलूखल°. Rw °नग्न्यु।लूखल°. १६ C D E R S^m Dc Cs यथा तव. We with P^2. १७ Rw वनस्पते निघ्नन्ति तथैवेति. १८ D R Dc Cs P^2 महानग्न्युप°. E महानग्न्यूप°. १९ C D E Dc भ्रष्टो°. P भ्रष्टौ प्याप्य°. P^2 भ्रष्टोध्याप्य°. २० C D R Cs J °भुभुवः. E S^m Cp °बुभुवः. Rw °बूभुवः. २१ D J यथै तव वनस्पते. S^m यथैवनस्पते. P P^2 यथैव ते नस्पते. C E R Dc यथैव ते वनस्पते. Rw यथैव ते वनस्पते. २२ R Cs पिप्वति. Rw पिंषन्ति तथैवेति. २३ D E R Dc Cs P^2 महानग्न्युप°. २४ C D E Dc P^2 भ्रष्टो. २५ C D R Cs J °भुभुवः. E S^m Cp °बुभुवः. Rw बूभुवः. २६ Rw यथा दावो विदह्यत्यङ्गानि मर्म दह्यन्ते. २७ Cs वहो. २८ D E Dc Cp विदाह्यः. २९ E S^m J Cp स्वर्गेण मव दह्यते. Dc स्वर्गेनमदह्यते. ३० C R नमवदह्यते. D नमवदुह्यते.

महान[१]ग्न्युप ब्रूते [२]स्वसा[३]वेशितं पसः ।
इत्थं [४]फलस्य [५]वृक्षस्य [६]शूर्पे शूर्पं भजेमहि ॥ ९ ॥
महानग्नी [७]कृकवाकं शम्यया परि धावति ।
[८]अयं न [९]विद्म यो [१०]मृगः शीर्ष्णा [११]हरति धाणिकाम् ॥ १० ॥
महानग्नी महानग्नं धावन्तमनु धावति ।
इमास्तदस्य गा [१२]रक्ष [१३]यभ मामद्ध्यौदनम् ॥ ११ ॥
[१४]सुदेवस्त्वा [१५]महानग्नीर्बबाधते महतः साधु [१६]खोदनम् ।
[१७]कुसं पीवरो [१८]नवत् ॥ १२ ॥
वशा [१९]दुग्धामिमा[२०]ङ्गुरिं [२१]प्रसृजतो[२२]ग्रतं परे ।
[२३]महान् [२४]वै [२५]भद्रो यभ [२६]मामद्ध्यौदनम् ॥ [२७]१३ ॥

---

१ D °नग्न्युपब्रू°. E R Dc Cs P² °नग्न्युपिब्रूते. २ Rw स्वस्त्यावेशितं. ३ C वेसितं. D विशितं. ४ Rw फलस्य. ५ P² वृक्षस्य. ६ Rw शूर्पेशूर्पे भजेमहि. ७ D Dc कृकवाकं. Cs कृकवाक. P² क्रकवाकं. Rw कृकवाकुं. ८ Rw वयं. ९ Rw विद्म यो. १० P शीर्ष्णा. ११ Rw हरति. १२ S^m Dc Cs रक्ष. P² दक्ष. १३ C यच. P यनमामध्यैदनं. P² यज. Cs यभमामध्यौदनम्. Rw यभ मामद्ध्यौदनम्. १४ Dc सुदेव°. १५ S^m महानग्नी°. १६ D खोदनं. १७ D E Dc कुसं. S^m Cs कुसं. १८ Rw सुदेवस्त्वा महानग्नि वि बाधते महतः साधु खोदनम् । कृशितं पीवरी नशद्यभ माम° ॥ १९ C दुग्धमि°. R S^m Cs दुग्धामि°. Dc दुग्ध्यमिवांगुरिः. २० P P² °गुरि. २१ E प्रसृजतो. २२ P P² °ग्रतां. २३ Dc महान्. २४ D E R S^m Dc Cs वै. २५ D भद्रो बिल्वो य°. E भद्रो य°. R Dc भद्रो य°. २६ C मध्योदनं. Cs मध्यौदनं. २७ Rw वशा दुग्धा विनाङ्गुरिं प्र सृजते वनंकरम् । महान्वै भद्रो बिल्वो यभ माम° ॥

[1]विदेवस्त्वा महान[2]ग्नीर्वि[3]बाधते महतः साधु खोदनम् ।
[4]कुमारिका पिङ्गलिका कार्द भस्मा कु धावति [5]॥ १४ ॥
महान् [6]वै भद्रो बिल्वो [7]महान् [8]भद्र [9]उदुम्बरः ।
महाँ अभिक्त बाधते महतः साधु [10]खोदनम् ॥ १५ ॥
यः कुमारी पिङ्गलिका [11]वसन्तं पीवरी लभेत् ।
[12]तैलकुण्डमि[13]माङ्गुष्ठं [14]रोदन्तं [15]शुदमु[16]द्धरेत् ॥ १६ ॥

इति नवमेनुवाके चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति कुन्तापसूक्तानि ॥

सोमयागे "दधिक्राव्णः" [२०. १३७. ३] इत्यस्या ऋच आग्नीध्रीये दधिभक्षणे विनियोगः । तद् उक्तं वैताने । "आग्नीध्रीये दधि भक्षयन्ति दधिक्राव्ण इति" इति [वै० ३. १३] ॥

तथा पृष्ठ्यषडहे "दधिक्राव्णः" इत्येतामृचम् अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "दधिक्राव्णो अकारिषमित्यर्धर्चशः" इति [वै० ६. २] ॥

तत्रैव "सुतासो मधुमत्तमाः" [२०. १३७.४–६] इति पावमान्याख्यास्तिस्र ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "सुतासो मधुमत्तमा इति पावमानीः" इति [वै० ६. २] ॥

तत्रैव "अव द्रप्सो अंशुमतीम्" [२०. १३७. ७–९] इति तिस्र ऋचः पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने । "अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति पच्छः" इति [वै० ६. २] ॥

यद्ध प्राचीरजगन्तोरो [17]मण्डूरधाणिकीः ।
हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥ १ ॥

---

१ E विदेवस्त्वा. Dc विदेवस्त्वा. २ P P̊[2] °नग्नी वि बा°. ३ C °र्वि बाधते. ४ Dc कुमारिका पिंगलिका. ५ Rw विदेवस्त्वा महानग्नि वि बाधते महतः साधु खोदनम् । कुमारिका पिङ्गलिका कार्यं कृत्वा प्र धावति ॥ १४ ॥ ६ C E R S̈ᵐ Dc वै भद्रो बिल्वो. D वै भद्रो बिल्वो. P[2] वै भद्रो बिल्वो. We with Cs. ७ Dc महान्. ८ Rw भद्र उदुम्बरः । महाँ अभितो बाधते महतः साधु खोदनम्. ९ Cs उदुंबरः. १० D खोदनम्. ११ C वसंतं. D E P[2] वसंतं. १२ Dc तैलकुण्ड°. १३ R °मांगुष्ठ. Cs °मांगुष्ठं. १४ C D रोदंतं. R रोदंत. Cs रोदंतं. P[2] रोदंतं. १५ D शुदमुद्धरेत्. Cs शुदमुद्धरेत. Cp शुनमुद्धरेत्. १६ Rw यं कुमारी पिङ्गलिका कृशितं पीवरी लभेत् । तैलकुण्डादिवाङ्गुष्टं रदन्तं शुद्धम-(मु?) द्धरेत् ॥ D adds the words खिल सोतु at the end of the Kuntâpa sûktas.

१७ B Seems to correct मंडू° to मडू°. We with B̊ʰ C D E K K̈ᵐ R S̈ᵐ V Dc Cs.

यत् । ह । प्राचीः । अजंगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।
हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्बुदऽयाशवः ॥ १ ॥

कर्पृन्नरः कपृथमुद् दधातन चोदयंत खुदत वाजंसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ २ ॥

कर्पृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयंत । खुदत । वाजंऽसातये ।
निष्टिग्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यवय । ऊतये । इन्द्रम् । सऽबाधः । इह । सोमंऽपीतये ॥२॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ३ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।
सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय[1] । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः[2] । ओजसा ॥ ५ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः ।
सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचम्ऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम्[3] । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।
आवत् तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत्त ॥ ७ ॥

---

१ P इन्द्रय ।. २ P ईशान ।. ३ P °यि° ।.

अव॑ । द्र॒प्सः । अं॒शु॒ऽमती॑म् । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । इ॒या॒नः । कृ॒ष्णः । द॒श॒ऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ ।
आ॑वत् । तम् । इन्द्रः॑ । शच्या॑ । धम॑न्तम् । अप॑ । स्नेहि॑तीः । नृ॒ऽमनाः॑ । अ॒ध॒त्त ॥ ७ ॥

द्र॒प्सम॑पश्यं॒ विषु॑णे॒ चर॑न्तमुपह्व॒रे न॒द्यो॑ अं॒शुम॒त्याः॑ ।
नभो॒ न कृ॒ष्णम॑वतस्थि॒वांस॒मिष्या॑मि वो वृषणो॒ युध्य॑ता॒जौ ॥ ८ ॥

द्र॒प्सम् । अ॒प॒श्य॒म् । विषु॑णे । चर॑न्तम् । उ॒प॒ऽह्व॒रे । न॒द्यः॑ । अं॒शु॒ऽमत्याः॑ ।
नभः॑ । न । कृ॒ष्णम् । अ॒व॒त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । इष्या॑मि । व॒ः । वृ॒ष॒णः॒ । युध्य॑त । आ॒जौ ॥८॥

अध॑ द्र॒प्सो अं॒शुम॑त्या उ॒पस्थेऽधा॑रयत् त॒न्वं॑ तित्विषा॒णः ।
वि॒शो अदे॑वीर॒भ्या॒३॒॑चर॑न्ती॒र्बृह॒स्पति॑ना यु॒जेन्द्रः॑ ससाहे ॥ ९ ॥

अध॑ । द्र॒प्सः । अं॒शु॒ऽमत्याः॑ । उ॒प॒ऽस्थे॑ । अधा॑रयत् । त॒न्व॒म् । ति॒त्वि॒षा॒णः ।
विशः॑ । अदे॑वीः । अ॒भि । आ॒ऽचर॑न्तीः । बृह॒स्पति॑ना । यु॒जा । इन्द्रः॑ । स॒स॒हे ॥ ९ ॥

त्वं ह॒ त्यत् स॒प्तभ्यो॒ जाय॑मानोऽश॒त्रुभ्यो॑ अभवः॒ शत्रु॑रिन्द्र ।
गू॒ळ्हे[1] द्यावा॑पृथि॒वी अन्व॑विन्दो विभु॒मद्भ्यो॒ भुव॑नेभ्यो॒ रणं॑ धाः ॥१०॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । स॒प्तऽभ्यः॑ । जाय॑मानः । अ॒श॒त्रु॒ऽभ्यः॑ । अ॒भ॒वः॒ । शत्रुः॑ । इ॒न्द्र॒ ।
गू॒ळ्हे[1] इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अनु॑ । अ॒वि॒न्दः॒ । वि॒भु॒मत्ऽभ्यः॑ । भुव॑नेभ्यः ।
रण॑म् । धाः॒ ॥ १० ॥

त्वं ह॒ त्यद॑प्रतिमा॒नमोजो॒ वज्रे॑ण वज्रिन् धृषि॒तो जघ॑न्थ[2] ।
त्वं शुष्ण॒स्याव॒ातिरो॒ वध॑त्रै॒स्त्वं गा इ॑न्द्र॒ शच्येद॑विन्दः ॥ ११ ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । अ॒प्र॒ति॒ऽमा॒नम् । ओजः॑ । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् । धृ॒षि॒तः । ज॒घ॒न्थ॒ ।
त्वम् । शुष्ण॑स्य । अव॑ । अ॒ति॒रः॒ । वध॑त्रैः । त्वम् । गाः । इ॒न्द्र॒ । शच्या॑ । इत् ।
अ॒वि॒न्दः॒ ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं॑ वाजयामसि म॒हे वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । स वृषा॑ वृष॒भो भु॑वत् ॥१२॥

तम् । इन्द्र॑म् । वा॒ज॒या॒म॒सि॒ । म॒हे । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे ॥ सः । वृषा॑ । वृ॒ष॒भः । भु॒व॒त् ॥१२

इन्द्रः॒ स दाम॑ने कृ॒त ओजि॑ष्ठः॒ स मदे॑ हि॒तः । द्यु॒म्नी श्लो॒की स सो॒म्यः १३

---

१ B[h] C गुढे. K K[m] गूळे. V गूळ्हे. P गुल्हे° ।. We with D E R S[m] Dc P[2] J Cp. २ B B[h] K जंगन्थ. We with C D E K[m] R V Dc Cs.

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः ॥ द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ १३ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः॥१४

गिरा । वज्रः । न । सम्ऽभृतः । सऽबलः । अनपऽच्युतः ॥ ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः१४

इति नवमेनुवाके एकचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु "महाँ इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य विनियोगः "तमिन्द्रं वाजयामसि" [२०. ४७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु अस्य विनियोगस्तत्रैवोक्तः ॥

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु "महाँ इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य विनियोगः "अभि प्र वः सुराधसम्" [२०. ५१] इत्यत्र उक्तः ॥

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] "य एक इद् विदयते" [२०. ६३, ४] इत्येतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "चतुर्थेषु महाँ इन्द्रो य ओजसा य एक इद् विदयत इति" इति [वै० ८. ३] ॥

तथा त्रिककुद्दशाहस्य अष्टमेहनि एष आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "अष्टमे महाँ इन्द्रो य ओजसेति" इति [वै० ८. ४] ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे॥१॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यःऽ । वृष्टिमान्ऽइव ॥ स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद् भरन्त वह्नयः । विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥२॥

प्रऽजाम् । ऋतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः ॥ विप्राः । ऋतस्य । वाहसा॥२॥

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम्[१] ॥३॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् ॥ जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् "आ नूनमश्विना युवम्" [२०. १३९] "तं वां रथम्" [२०. १४३] इति सूक्ते शंसति । तत्र पूर्वसूक्तस्य दशमीं द्वादशीमृचम् उत्तरसूक्तं च पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने ।"आ नूनमश्विना युवं तं वां रथमिति सूक्ते । पूर्वस्य दशमीं द्वादशीमुत्तरं च पच्छः" इति [वै० ४. ३] ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।
प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दिर्युयुतं या अरातयः ॥ १ ॥

---

१ K K^m V Dc here introduce the following words:–तद्वो गाय सुते सचेति तिस्रः ॥ ६ (xx. 78). इन्द्राय मद्वने सुतमिति तिस्रः ॥ ९ (xx. 110). B^h C D E R Cs do not add these six verses. **V** is sure they must be added.

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य॑ । गन्तम् । अव॑से ।
प्र । अस्मै॑ । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरा॑तयः ॥ १ ॥

यद॒न्तरि॑क्षे॒ यद् दि॒वि यत् पञ्च॒ मानु॑षाँ॒ अनु॑ । नृ॒म्णं तद् ध॑त्तमश्विना ॥२॥
यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । यत् । दि॒वि । यत् । पञ्च॑ । मानु॑षान् । अनु॑ ॥ नृ॒म्णम् । तत् ।
ध॒त्त॒म् । अ॒श्वि॒ना ॥ २ ॥

ये वां॒ दंसां॑स्यश्विना॒ विप्रा॑सः परिमामृ॒शुः । ए॒वेत् का॒ण्वस्य॑ बोध॑तम्[1] ॥३॥
ये । वा॒म् । दंसा॑सि । अ॒श्वि॒ना । विप्रा॑सः । प॒रि॒ऽम॒मृ॒शुः ॥ ए॒व । इत् । का॒ण्वस्य॑ ।
बो॒ध॒त॒म् ॥ ३ ॥

अ॒यं वां॑ घ॒र्मो अ॑श्विना॒ स्तोमे॑न॒ परि॑ षिच्यते ।
अ॒यं सोमो॒ मधु॑मान् वाजिनीवसू॒ येन॑ वृ॒त्रं[2] चिके॑तथः ॥ ४ ॥
अ॒यम् । वा॒म्[3] । घ॒र्मः । अ॒श्वि॒ना । स्तोमे॑न । परि॑ । सि॒च्य॒ते ।
अ॒यम् । सोम॑ः । मधु॑ऽमान् । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । येन॑ । वृ॒त्रम् । चिके॑तथः ४

यद॒प्सु यद् वन॒स्पतौ॒ यदोष॑धीषु पुरुदंससा कृ॒तम् । तेन॑ माविष्टमश्विना ५
यत् । अ॒प्ऽसु । यत् । व॒न॒स्पतौ॑ । यत् । ओष॑धीषु । पु॒रु॒ऽदं॒स॒सा । कृ॒तम् ।
तेन॑ । मा॒ । अ॒वि॒ष्ट॒म् । अ॒श्वि॒ना ॥ ५ ॥

इति नवमेनुवाके त्रिचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

यन्ना॑सत्या भु॒रण्यथो॒ यद् वा॑ देव भि॒षज्यथः॑ ।
अ॒यं वां॑ व॒त्सो म॒तिभि॒र्न विन्ध॑ते ह॒विष्म॑न्तं॒ हि गच्छ॑थः ॥ १ ॥
यत् । ना॒स॒त्या॒ । भु॒रण्य॑थः । यत् । वा॒ । दे॒वा॒ । भि॒ष॒ज्यथः॑ ।
अ॒यम् । वा॒म्[3] । व॒त्सः । म॒तिऽभिः॑ । न । वि॒न्ध॒ते॒ । ह॒विष्म॑न्तम् । हि । गच्छ॑थः ॥१ ॥

आ नू॒नम॒श्विनो॒र्ऋषि॒[4] स्तोम॑ं चिकेत वा॒मया॑ ।
आ सोम॑ं॒ मधु॑मत्तमं घ॒र्मं सि॑ञ्चा॒दथ॑र्वणि ॥ २ ॥

---

१ B बाधतम्. २ K वृ॒त्तं. ३ P P[2] °मम् ।. We with J Cp. ४ B C R Cs °ऋषिः.
We with B D E K[m] Dc.

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।
आ । सोमम् । मधुमत्ऽतमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ २ ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठाथो[1] अश्विना ।
आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

आ । नूनम् । रघुऽवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठाथः । अश्विना ।
आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्युवीमहि ।
यद् वा वाणीभिरश्विनेवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्युवीमहि ।
यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ४ ॥

यद् वां कक्षीवाँ उत यद् व्यश्व ऋषिर्यद् वां दीर्घतमा जुहाव ।
पृथी यद् वां वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ ५ ॥

यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विऽअश्वः । ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्घऽतमाः ।
जुहाव ।
पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सदनेषु । एव । इत् । अतः । अश्विना । चेतयेथाम् ॥ ५ ॥

इति नवमेनुवाके चतुश्चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

यातं छर्दिष्पा[2] उत नः परस्पा भूतं जगत्पा उत नस्तनूपा ।
वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥ १ ॥

यातम् । छर्दिःऽपौ । उत । नः । परःऽपा । भूतम् । जगत्ऽपौ । उत । नः । तनूऽपा ।
वर्तिः । तोकाय । तनयाय । यातम् ॥ १ ॥

यदिन्द्रे[3]ण सरथं याथो अश्विना यद् वां वायुना भवथः समोकसा ।
यदादित्येभिर्ऋभुभिः सजोषसा यद् वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ २ ॥

यत् । इन्द्रेण । सऽरथम् । याथः । अश्विना । यत् । वा । वायुना । भवथः[4] । सम्ऽओकसा ।
यत् । आदित्येभिः । ऋभुऽभिः । सऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु ।
तिष्ठथः ॥ २ ॥

---

१ B तिष्ठासो. २ K K̈ᵐ छर्दिष्या. ३ K या इ°. ४ P °र° ।. We with P̊² J.

यदद्याश्विनावहं हुवेय वाजसातये ।
यत् पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । अश्विनौ । अहम् । हुवेय । वाजऽसातये ।
यत् । पृत्ऽसु । तुर्वणे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनोः । अवः ॥ ३ ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।
इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामथ ॥ ४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।
इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदौ । इमे । कण्वेषु । वाम् । अथ ॥ ४ ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।
तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥ ५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।
तेन । नूनम् । विऽमदाय । प्रऽचेतसा[१] । छर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥ ५ ॥

इति नवमेनुवाके पञ्चचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अभुत्स्यु[२] प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।
व्यावर्देव्या मतिं वि रातिं मर्त्येभ्यः ॥ १ ॥

अभुत्सि । ऊं इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।
वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १ ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सूनृते महि ।
प्र यज्ञहोतरानुषक् प्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

प्र । बोधय । उषः । अश्विना । प्र । देवि । सूनृते । महि ।
प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।
आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ ३ ॥

---

१ P प्रऽचेतसा ।. We with J Cp. २ K अभुत्सु (?).

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।
आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ ३ ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊधभिः ।
यद्वा वाणीरनूषत प्र देवयन्तो अश्विना ॥ ४ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुह्रे । ऊधऽभिः ।
यत् । वा । वाणीः । अनूषत । प्र । देवऽयन्तः । अश्विना ॥ ४ ॥

प्र द्युम्नाय प्र शवसे प्र नृषाह्याय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ ५ ॥

प्र । द्युम्नाय । प्र । शवसे । प्र । नृऽसह्याय । शर्मणे ।
प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ ५ ॥

यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥ ६ ॥

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना । निऽसीदथः ।
यत् । वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या[1] ॥ ६ ॥

इति नवमेनुवाके षट्चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

"तं वां रथम्" इत्यस्य विनियोगः "आ नूनमश्विना युवम्" [२०. १३९] इत्यत्र उक्तः ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थे "मधुमतीरोषधीः" [२०. १४३. ८, ९] इति द्वे ऋचौ परिधानीयाशस्त्रयाज्ये क्रमेण भवतः । तद् उक्तं वैताने । "मधुमतीरोषधीरिति परिधानीया । उत्तरा याज्या" इति [वै० ४. ३] ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः ।
यः सूर्यां वहति वन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं[2] वसूयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । पृथुऽज्रयम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ।
यः । सूर्याम् । वहति । वन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसुऽयुम् ॥ १ ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।
युवोर्वपुरभि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत् ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।
युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

---

१ P °क्था ।. २ B पुरुतमं.

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वार्कैः ।
ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अर्कैः ।
ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।
पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।
पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ४ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।
मा वामन्ये नि यमन् देवयन्तः सं यद् ददे नाभिः पूर्व्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।
मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्व्या ।
वाम् ॥ ५ ॥

नू नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दस्रा मिमाथामुभयेष्वस्मे ।
नरो यद् वामश्विना स्तोममावन्त्सधस्तुतिमाजमीळ्हासो अग्मन् ॥ ६ ॥

नु । नः । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । दस्रा । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।
नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आवन् । सधऽस्तुतिम् । आजऽमीळ्हासः ।
अग्मन् ॥ ६ ॥

इहेह यद् वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।
उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः ।
वाजऽरत्ना ।
उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

---

१ P °व्याः।. २ P °माम्।. ३ B B^h हिरण्य°. ४ B Cs °हा°. K K^m V °ह्ला°. B^h C Dc °ढा°. We with D E R S^m P P^2 J Cp. ५ C K K^m S^m उरुष्यन्तं. We with D E R V Dc Cs. ६ P P^2 °द्रृ°।.

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ८ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ८ ॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्टौ सर्वाँ इत् ताँ उप याता पिबध्यै ॥ ९ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।
सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽइष्टौ । सर्वान् । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्यै ९

नवमेनुवाके सप्तचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति नवमोनुवाकः ॥

इत्याथर्वणसंहितायां शस्त्रकाण्डाभिधानं
विंशतितमं काण्डं
समाप्तम् ॥

---

१ B मधुमान्नो. २ P गाऽइष्टौ ।. We with P² J Cp.

CORRECTIONS. Vol. IV.

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
८	२०	हवा	ह वा
१२	१४	इत्येवंरूपा	इत्येवंरूपां
१७	१६	भेषजम् " [ऋ०	भेषजम् " [१. ४. ४] [ऋ०
"	१७	रसः " [ऋ०	रसः " [१. ५. २] [ऋ०
"	१८	भेषजा " [ऋ०	भेषजा " [१. ६. २] [ऋ०
२०	११	लोकाना	लोकानां
२१	१	प्रकाश्याना	प्रकाश्यानां
२८	९	शतऽअरित्राम् ।	शतऽअरित्राम् ।
२९	१०	"	"
५९	१	॥ ७ ॥	॥ २७ ॥
"	५	"	"
८२	१२	°स्थिताना	°स्थितानां
९६	१०	ताभ्या	ताभ्यां
११०	३	अनुऽआततान ।	अनुऽआततान ।
१२२	१६	देवताना	देवतानां
१३९	१७	सपर्यत ।	सपर्यत ।
१४६	१६	[म० ३.	[म० स्मृ० ३.
१६०	१४	॥ १० ॥	॥ ४० ॥
१६३	११	॥ ४५ ॥	॥ ४२ ॥
१६४	४	दाशुषे मर्त्याय ।	दाशुषे । मर्त्याय ।
१६७	६	तनूकणे	तनूकरणे
१६८	१०	पृथिवीम्	पृथिवीम् ।
१७८	१९	मन्तृणा	मन्तृणां
१८८	९	ऋतस्य	ऋतस्य
१९८	२०	विततः	विततः
२००	४	मध्यभेदेन	मध्यमभेदेन
२०५	१०	°लोकप्रा०	°लोकप्रा० (लोकं प्रा० ?)
"	१७	अनुऽकिरामि ।	अनुऽकिरामि ।
२०९	२३	पासुषु	पांसुषु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२१७	२६	प॒राऽवर्तः ।	प॒रा॒ऽवर्तः ।
२२१	३	सह॒स्र॒ऽअ॒र्घम् ।	स॒ह॒स्र॒ऽअ॒र्घम् ।
२२२	४	अभि॒ऽभाः ।	अ॒भि॒ऽभाः ।
२२४	२	°दर्भाया	°दर्भायां
२२५	२०	त॒न्व॑म् ।	त॒न्वम् ।
२३१	१४	दृश्यते	दृश्यन्ते
२३८	१	पुत्रादीना	पुत्रादीनां
२४३	१३	याम्याया	याम्यायां
२६६	१३	[११. ४]	[११. ६]
२६८	२	अबादीना	अबादीनां
२७२	२०	रा॒ज॒न्यौ॑	रा॒ज॒न्यो
२७४	५	ना	नो
२८९	१०	नक्षत्राणा	नक्षत्राणां
,,	१२	ताभ्या	ताभ्यां
३०२	२	प्रजाना	प्रजानां
,,	२४	D °निंलो॒के सं॑प्तऋ॒षयौ॑.	D °निंलो॒के स॒प्तर्षि॑यो.
३१३	२४	पर्ववद्	पूर्ववद्
३१६	१	भयाना	भयानां
३२५	१७	दक्षिणस्या	दक्षिणस्यां
३३४	२२	मा	मां
३५०	२	दापत्य०	दांपत्य०
३५२	१३	आद्युदात्तः	आद्युदात्तः (अन्तोदात्तः ?)
३७२	१५	बृहता	बृहतां
३७७	१३	मा॒यिनः ।	मा॒यिन॑ः ।
३८१	२२	°संख्याया	°संख्यायां
३८५	१२	नितरा	नितरां
३९१	१६	जरसा	जरसां
३९७	१०	प॑शू॒ना	प॑शू॒नां
४०३	६	त्रयोदशी चतुर्दश्यौ	त्रयोदशीचतुर्दश्यौ
४१०	१	ननु ।	न॒नु ।
४२०	१२	स्वीक्रियेत	स्वीक्रियते

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४२२	४	°ङ्गिराद्या	°ङ्गिराद्या (°ङ्गिरआद्या ?)
४३२	११	उभयोः ।	उभयोः ।
४४३	१५	अस्मे ।	अस्मे इति ।
४४६	२३	J	J.
,,	२४	Omit "उत्ऽहिता"	
,,	२५	Cs P P² J.	Cs. PP²J उत्ऽहिता ।.
४५५	६	त्वा	त्वां
,,	१३	अभिभा	अभिभाः
४६२	२०	मरुतः अदित्या	मरुतोदित्या
४७२	१७	अशीतिः	अशीतिः
४७३	२३	षण्णा	षण्णां
४९०	२	°व्यापाराणा	°व्यापाराणां
४९१	७	विष्वं	विष्वङ्
५००	१	बाहुभ्या	बाहुभ्यां
५१४	१८	अंजनयत्	अंजनयत्
५२२	१३	भिषग्ऽभ्यः ।	भिषक्ऽभ्यः ।
५५०	२१	°परत्वेन	°परत्वेन (परतत्त्वेन ?)
५७३	९	शप् प्रत्ययः ।	शप्रत्ययः ।
५७८	२४	इत्व०	ईत्व०
५८४	२	ऋ० १४३.	ऋ० १. १४३.
,,	१३	पिपेष ।	पिपेष ।
५९९	६	संबन्ध ।	संबन्धः ।
,,	१४	°श्रेष्ठाना	°श्रेष्ठानां
६०२	१८	अस्मदीयाना	अस्मदीयानां
६०४	१	सर्तवै ।	सर्तवै ।
६४०	४	आयुः ।	आयुः
६४२	२४	ससृज्रिरे ।	ससृज्रिरे ।
६४३	२६	हरिभ्या	हरिभ्यां
६६०	१	अश्वाना	अश्वानां
६७५	२२	शिप्रे इति ।	शिप्रे इति ।
६७७	२०	गवा	गवां

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
६७८	७	°वर्णाभ्या	°वर्णाभ्यां
६८०	२२	धारयन्त-	धारयन्त
६८९	८	यस्मान्न	यस्मान्न
६९२	१५	आऽरोहन्तम् ।	आऽरोहन्तम् ।
७०३	१७	द्यावापृथिव्या	द्यावापृथिव्यौ
७०७	२४	भूमा	भूमा*
७०८	१५	सुष्विम् ।	सुस्विम् ।
७१०	११	यजमानाना	यजमानानां
७१२	१५	शत्रूणा	शत्रूणां
७१७	१३	सुष्विऽत्तराय ।	सस्विऽतराय ।
७२१	२	क्रियमाणाया	क्रियमाणायां
७२६	२०.२१	दृल्हानि	दृह्लानि
,,	२१	पराऽणुदे ।	पराऽनुदे ।
७२८	२४	स्तोता ।	स्तोत ।
७३१	२१	शोणा ।	शोणा ।
७३२	१	विश्वाय ।	विश्वाय ।
७४५	४	गिर स्तो०	गिर् स्तो०
,,	६	उं इति ।	ऊं इति ।
,,	११	महऽयन्तः ।	महयन्तः ।
,,	१७	०स्तरन्ति	०स्तरन्ति
७५३	१८	ष्मा	ष्मा
७६१	१९	यशस्वतः ।	यशस्वतः ।
७६६	७	शारदीरवा०	शारदीरवा०
७६९	२४	शूर ।	शूर ।
७८५	२२	हस्ताय ।	हस्ताय ।
,,	२६	इन्द्रम् ।	इन्द्रम् ।
८०४	२७	वज्र	वज्रं
८०९	१०	शग्ध्यू	शग्ध्यू
८१२	६.७	दृल्हा	दृह्ला
८२९	५	°श्लक्ष्णमिवं भ्रंशदंतलोम°	°श्लक्ष्णमिवं भ्रंशदन्तलोम०
८३१	७	जरितर०	जरितर०